

میزووی ئیران

له سه ره تاوه هه تا هاتنی ئیسلام

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

منتدی إقرأ الثقافی

منتدی إقرأ الثقافی

(للکتب) کوردی - عربی - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

نووسەر: پۆمەن گیرشەن

وەرگیر: سەلاحەددین ناشت

یۆدابه زانندن جۆرمها کتیب: سەردانی: (مُنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

پەڕەي دانلود کتایه‌ای مەحەتف مەراجەه: (منتدى اقرا الثقافي)

www.iqra.ahlamontada.com

www.iqra.ahlamontada.com

للكتيب (کوردی ، عربي ، فارسي)

میژووی ئیران

له سه ره تاوه هه تا هاتتی ئیسلام

نووسەر: رۆمه ن گیرشمن

وه رگیڤ: سه لاهه ددین ناشتی

۲۰۱۳

سەرپەرستی چاپمەنپە کانی بنگە: سەدق سەلج

زنجیرە: ۱۶۶

کتێب: میژووی ئێران لە سەرەتاوە هەتا هاتنی ئیسلام، نووسینی رۆمەن گیرشمن

وەرگیر: سەلاحەددین ناشتی

پیتچن: پەرۆین پیرەبابی

بەرگ: ئاوات حەکیمزادە

سالی چاپ: ۲۰۱۳

بەرگەژمێر: ۱۰۰۰

ژمارە ی سپاردن: ۱۷۳۷/۲۰۱۳

شوێنی چاپ: ئێران، تاران

سەرچاوەی سەرەکی: ایران از آغاز تا اسلام، رومن گیرشمن، ترجمه به فارسی دکتر

محمد معین، چاپ بیستم ۱۳۹۰ خورشیدی، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

سەرچاوەی دووهم: تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، رومن گیرشمن، ترجمه به فارسی

محمود بهفروزی، چاپ سوم ۱۳۸۵ خورشیدی، تهران انتشارات جامی

سەرچاوەی یارمەتیدەر: دهقی فرانسە. L'Iran des origines a l'Islam.

تێبینی: رۆبەرگی کتێبەکە بریتییە لەو کەشەفە زیۆەیی کە لە گوندی زیۆییە سەر

بە شاری سەقز دۆزراوەتەو. پیاوەکان لە چەپەو بە راست سەمبولن بۆ

چەکارانی ماد، هەخامەنشی، ئەشکانی و ساسانی.

پشتبەرگ وێنەی گۆرەبەردینەیی "قەرەقا"یە لە باکووری شاری مەهاباد و بەینی

بۆچوونی نووسەر سەر بە سەردەمی مادەکانە.

بنگە ی ژین

بۆ بوژاندنەوی کەلەپووری بەلگەنامەیی و پۆژنامەوانی کوردی

عیراق: هەریمی کوردستان، سلیمانی، شەقامی پیرەمەگروون، گەرەکی

بەرانیان (۱۰۷)، تەنیشتی مزگەوتی شیخ فەرید. تەلەفۆن ۲-۳۱۹۴۷۳۱ ئاسیا

۰۷۷۰۶۳۳۵۷۷۵ یا ۰۷۷۰۱۶۵۸۶۴ کۆرەک ۰۷۵۰۱۱۲۸۳۰۹ سەندووقی پۆست: ۱۴

مالپەر: WWW.Binkey jin.com ناوێشانی ئەلکترۆنی: Info@binkeyjin.com

پیرست

- ٧..... سهرتا
١٣..... پيشه‌کي
ده‌سپيک:
١٥..... بارودڅي سروشتي ئيران

به‌شي ١

به‌رله ميژوو:

- ٢٧..... ئاده‌میزادی نه‌شکه‌وت‌نشین
٣٠..... يه‌که‌مین دانیش‌توانی پیده‌شتان
شارستانی‌یه‌تی به‌رله‌ میژووی ئیران؛ گه‌رانه‌وه‌ بژ‌ه‌زاره‌ی چواره‌می
٣٦..... پيش‌زايين
٥٥..... ئيران له ده‌سپيکی هه‌زاره‌ی سینه‌می پيش‌زايين‌دا
٦٣..... ئيران له هه‌زاره‌ی سینه‌می پيش‌زايين‌دا
٧٧..... ئيران له هه‌زاره‌ی دووه‌می پيش‌زايين‌دا
٨٢..... عيلام
٨٣..... کاسيه‌کان

به‌شي ٢

هاتنی ئیرانییه‌کان:

- ٩٧..... کزچی ماده‌کان و پارسه‌کان
١٢٤..... پينکهاتنی يه‌کیه‌تی ماد
١٣٥..... کيميريه‌کان و سه‌کاييه‌کان
١٣٨..... پادشايه‌تی ماد
١٣٩..... که‌ل‌وپه‌له‌ مه‌فره‌قیه‌کانی لورستان
١٥٠..... کياکزار [کياکسار]
١٥١..... که‌نجينه‌ی [زئوبیه‌ی] سه‌قز
١٦٠..... پادشايه‌تی ماد
١٧٠..... عيلام و پارسه‌کان - سهره‌تای پادشايه‌تی هه‌خامه‌نشيه‌کان

بەشى ۲

خۆرھەلات دژى خۆرنىشىن:

۱۸۳.....	پادشايتى ھەخامەنشى
۱۸۵.....	كووروش (۵۳۰-۵۵۹ ى.پ.ز.)
۱۹۱.....	گيرانى بابل
۱۹۵.....	پاسارگاد
۱۹۸.....	كەمبوجيە (۵۲۲-۵۳۰ ى.پ.ز.)
۲۰۳.....	داريوش (۵۲۲ - ۴۸۶ ى.پ.ز.)
۲۰۸.....	دامودەزگاي بەريوھەرايتى
۲۱۴.....	شەر و پەلامارەكانى داريوش
۲۲۳.....	دەسكەوتە سىياسى و دادوھەريەكانى داريوش
۲۲۸.....	دين
۲۳۹.....	زمان و خەت
۲۴۱.....	ھونەر
۲۶۴.....	بارودۇخى ئابوورى و كۆمەلايتى
۲۷۵.....	جىنشىنەكانى داريوش
۲۷۸.....	خەشايارشا (۴۸۶-۴۶۵ ى.پ.ز.)
۲۸۳.....	ئەردەشپرى يەكەم (۴۶۵-۴۲۴ ى.پ.ز.)
۲۸۷.....	داريوشى دووھەم (۴۲۴-۴۰۵ ى.پ.ز.)
۲۸۹.....	ئەردەشپرى دووھەم (۴۰۵-۳۵۹ ى.پ.ز.)
۲۹۵.....	ئەردەشپرى سىنھەم (۳۵۹-۳۳۸ ى.پ.ز.)

بەشى ۴

خۆرنىشىن دژى خۆرھەلات:

۳۰۳.....	برانەھەي ئىمپراتورى ھەخامەنشى - ئەسكەندەرى گەرە
۳۲۵.....	سلۆكىيەكان
۳۴۶.....	ھونەر
۳۵۳.....	بارودۇخى ئابوورى و كۆمەلايتى

به‌شی ۵

۳۶۳	پارته‌کان
۳۹۰	پارته‌کان و دژمه‌لات
۳۹۵	دام‌وده‌زگای به‌ریوه‌به‌رایه‌تی
۴۰۱	پارته‌کان و یژنانیه‌کان
۴۰۴	دین
۴۱۲	شارسازی، نژیاروانی، هونه‌ر
۴۲۷	بارود‌وخی ئابووری و کژمه‌لایه‌تی

به‌شی ۶

گه‌شه و پهره‌ی شارستانییه‌تی ئیرانی:

۴۴۱	ساسانییه‌کان
۴۷۵	پینکها‌ته‌ی کژمه‌لایه‌تی و دام‌وده‌زگای به‌ریوه‌به‌رایه‌تی و هیزی چه‌کدار
۴۸۴	دین
۴۹۳	ویژه و هونه‌ر و ژانسته‌کانی تر
۵۲۲	بارود‌وخی ئابووری و کژمه‌لایه‌تی
۵۳۷	ئاکامی سه‌رجه‌می باس و بابته‌کان
۵۵۱	سه‌رچاوه‌کان (بابته‌گشتیه‌کان)
۵۶۱	وینه‌کان
۵۹۷	لیزگی هه‌موو ناوه‌کان

سهره‌تا

نوسه‌ری ئهم کتیبه دوکتور رژمن گیرشمن (۱۸۹۵-۱۹۷۹)، شوینه‌وارناس و میژوونووسیکی پایه‌به‌رزی فره‌نسه‌وییه که له زانکۆی سۆربۆن و قوتابخانه‌ی به‌رزی لووفر خویندوویه‌تی. سالی ۱۹۳۰ بۆ یه‌که‌م جار وه‌ک ئه‌ندامی شانیدی شوینه‌وارناسی چۆته ولاتی عیراق و ماوه‌یه‌ک دواتر که‌یوه‌ته ئێران و ئه‌فغانستان. گیرشمن له‌و که‌شت و که‌ران و که‌نده‌وکۆژانه‌دا پینگه‌یشتووه و بۆته سه‌رۆکی شانیدی شوینه‌وارناسی ولاته‌که‌ی له‌ ده‌ره‌وه و پاش نووسینی چه‌ندین کتیب و وتار سه‌باره‌ت به‌ شوینه‌واره له‌میژینه‌کانی ئێران، سه‌ره‌نجام سالی ۱۹۵۱ ئهم به‌ره‌مه‌ی له‌ پاریس بلّاو کردۆته‌وه.

هینده‌ی پینه‌چووه که ئهم کتیبه پر نیوه‌رۆکه که‌وتۆته به‌ر دلی زانایانی ئێرانی و خوابه‌خشیو دوکتور محهمه‌د موعین کردوویه‌ته فارسی و سالی ۱۹۵۷ له تاران بلّاو کراوه‌ته‌وه. ئهم وه‌رگیرانه وه‌کوو سه‌رچاوه‌یه‌کی زانستی هه‌تا سالی ۲۰۱۱، بیست جار چاپ کراوه‌ته‌وه. بێجگه له‌م وه‌رگیرانه، بۆ جاریکی دیکه و پاش ۴۳ سال رێزدار مه‌حمود بی‌ه‌فرووزی چۆته‌وه سۆراغی و ده‌قه فره‌نسه‌که‌ی کردۆته‌وه فارسی و بۆ یه‌که‌م جار سالی ۲۰۰۰ له چاپی داوه و هه‌تا ئیستا چه‌ندین نۆره‌ی دیکه‌ش بلّاو کراوه‌ته‌وه. پیم‌وايه خودی ئهم

ههنگاوهی دواپی زیاتر بایهخی بهرهمهکهی گیرشمه و پرووتربوونهوهی ئاسۆی زمانی فارسی و پهیداوونی روانگی تازه لهسهر شیوهی وهرگیران دهخه نه بهرچاو. گهشهی زمان و روانگی نوی باسیکی سهر بهخۆن، جا ههر بۆیه پروو دهکهمهوه کاکلی بهرهمهکه و خۆ لهو دوو خالهی دیکه لا دهدهم. وهکوو ئاشکرایه نووسهر له پهوتی کارهکهی دا ههر تهنیا نهپرژاوهته سهر چاره نووسی میران و مهزنان و تۆمارکردنی شهر و سهرکهوتن و بهزینیان، بهلکوو باسی دین و وێژه و هونهری ولات و ههریمهکانی خستونه بهرباس و به ژبانی ئابووری و کۆمه لایهتی خه لکدا چۆتهوه و تیشکهی هاویشتونه سهری. ئهگهرچی ماوهیهکی یهکجار دووری بیست ههزار ساله بهرهودوا کشاوهتهوه، بهلام ههتده ههست به کورتیی کارهکهی ناکرێ و چوارهزار سالهی تهمنی پر هه وراز و لێژی نهتهوهکانی بانووی ئیرانی به لهسهرهخویی برپوه.

دامهزانی پادشایهتی ماد و پیکهاتنی ئیمپراتۆری ههخامنهشی و ئهشکانی و ساسانی و چاره نووسی هه موویان لێره دا به پوخت و پاراوی پهنگی داوهتهوه و دهتوانی بیری خوازیارانی تینووی زانین، بهتایبهت خویندکارانی میژوو تیراو بکا و دهروویهکی پروونیان به پرووی دا بکاتهوه. جا ههر ئهم خاله دیار و درهوشاوانه که وایان کردووه ههتا خۆشه و یستام کاک دوکتۆر فهریدوون نووری و کاک کهمال عهیباسی، که ههر دووکیان خویندهوار و مامۆستای بواری میژوون، هه لمپهچن تاکوو وهرگیراوه کهی دوکتۆر موعین بکه مه کوردی. پاش خویندنهوه و هه لسهنگاندنی وهرگیرانه کهی موعین و بهراورد کردنی لهگه ل وهرگیرانه کهی بیهفرووزی، پهخشانی سهرده میانهی دهقی دوایم پتر به لاوه پهسند بوو، بهلام پینداگری دۆستهکانم و چهند شارهزایهکی دیکه، دهقی

وهرگيرانهكەى موعينى وهكرو سەرچاوهى سەرەكى و بهكەم خستە بەردهستم و
بیهفرووزى بوو به سەرچاوهى دووهەم.

لهگەڵ دهسپێکردنى کارى وهرگيران، دهقهکانم پێکدهگرتن و ئاوا هیندیک
جیاوازی ورد و درشتى نێوانیانم بۆ دهركهوت. پاش تهواو بوونی کارهکه
چومه تاران بۆ دیدارى سهيدا مهحمود بیهفرووزى که پیاویکی شارهزایه له
بوارى وهرگيرانى بهرهمى میژوویی. دا. پاش باس و راویژیکى تهسهل،
دیسانیش هیندیک له پرسیارهکانم بێولام مانهوه و گرییهکان تهواو نهپهوهینهوه.
لهسەر جهختى من و ریتویتی بهریزان دهقى سەرەکیی فرانسەم وهگیر هیتا و
به کهیف قنجی گهرامهوه مههاباد. نووسەر و هاوپی به پیزم کاک ساید کهمال
عهبدوللّاهى نهیهشت بۆ دۆزینهوهى کهسیکی فرانسەزان دابمیتم و خیرایهکی
لهگەڵ کاک رهحیم مرادزاده کردمی به ئاشنا که دهیان سال له ولاتی فرانسە
ژیاوه و لیژانى زمانهکهیه. به پنی پێ وشویتیکی دیاریکراو کهوتینه دۆزینی دهقه
فارسییهکان و ههلسهنگاندنی لهگەڵ دهقى سەرەکیی فرانسە و سەرلهبەرى ئه
گرێ کویرانهمان کردنهوه که بۆ من جینی پرسیار بوون. پاش برانهوهى کارهکه،
بۆم دهركهوت که شیوازی کارى وهرگيرانهکان و مهودای پۆژگارى نێوان دوو
وهرگيرانه که پتر بوونه گرێ له لام و بهههلهکوت له زانینى مانای رستهیهکدا به
ههله چوون. له راستىدا دهقهکهى موعین زۆر کهم ههلهى وهرگيرانى تیدایه،
بهلام بهداخهوه چند جیگایهکی کورتى دهراویشتهوه و چهن برگه و
رستهیهکی لێ زیاد کردوه. به بارى زانستىدا ئەمه کارىکی ناپهسنده، چونکه
دهنگى نهکردوه و بۆ ئهوهى قسهى نهیهتهوه سەر دهکرا له پێشهکی یان له
پهراویزی ئه وشوێتانهدا باسیان بکا و بیاندرکێتى. له پووی دهقى بیهفرووزى و
دهقى فرانسهوه ههموویان چوونه سەر دۆخی پێشوویان و له جینی خۆىدا

قامکم له سهر داناون. به ههله چنדרانی سالهکان له دهقی موعین دا بهرچاون، بهلام دهبی ئیستا لیڤه دا گرێیان نه مابن. له دهقی بیهفرووزی دا ته نیا برکه یه که له قهله م که وتوو و ئه ویش دهکری به له بیر چوون دا بندری و لیڤه دا راست کراوه ته وه.

خالیکی بهرچاوی کاره که ی موعین ده که پیتته وه سهر پینک گرتنی له گه ل شه دهقی که سالی ۱۹۵۴ پشپۆزی شوینه وارناسی پۆژه لاتی نیزیک له زانکۆی که مبریج خاتوو مارگاریت مون رانکین کردوو به ته ئینگلیسی و دیانا کیرک براید پیتی داچۆته وه و ههله و پهله ی بۆ هه لگرتۆته وه و پرۆفسۆر مالۆوان، مامۆستای شوینه وارناسی پۆژه لاتی نیزیک و ئاسیای خۆرنشین پیتشه کییه کی بۆ نووسیوه. موعین دهلی گیرشمن که دیوناس و ئاشنای خۆم بوو، وه رگیرانه ئینگلیسیه که ی به دل نه بوو، چونکه هه لپاچین و پتوه نانی تیدا بووه و رایشه سپاردوو که دهقه که ی خۆی بکاته فارسی، ئه ویش به گوئی کردوو و ته نیا زۆربه ی وینه کانی کۆتایی کتیه که ی له دهقه ئینگلیسیه که وه رگرتوو که ئیمهش به باشمان زانی و ده رماننه هاویشتن.

ناوی شه م کتیه به پیتی دهقی فه رانسه ده بیته «ئیران له سهرهتاوه ههتا هاتنی ئیسلام»، بهلام وه کوو دیاره مه به ست «میژووی» ئیرانه و به بی هیتانی شه وشه یه سهر دپره که ته م و مژیکی لی ده نیشی، هه ر بۆیه چوومه سهر پینازی بیهفرووزی و کردمه «میژووی ئیران له سهرهتاوه ههتا هاتنی ئیسلام».

زۆربه ی شه و په راویزانه ی که موعین و بیهفرووزی نووسیویان و به پتو یستم زانیون هه لمه قرتاندوون و هیتاومن و خۆشم له جیی خۆی دا کۆبه م له کتیه که ناوه یان وشه و رسته یه کم زیاد کردوو و خستوو مه ته نیو قولاپه وه. لیڤه دا چه ند کورته نیشانه یه که وه بهرچاو دین که بریتین له:

۱- پیتی «م»، بۆ «مەممەد موعین».

۲- پیتی «ب»، بۆ «مەحمود بېھفرووزی».

۳- پیتی «و»، بۆ «وەرگێڕ».

۴- پیتی «ق»، بۆ «قەلە مکیش».

۵- پیتی «و»، بۆ «وینە».

لە کۆتایی دا دیسان دەگەریمەو سەر زەحمەتەکانی کاک ڕەحیم مرادزادە کە دەورێکی دیاری لە پتەوتریوونی دەقە کە داگیراوە و خۆم بە ئەمەگداری دەزانم. خاتوو پەروین پیرەبابی، کاک ئاوات ھەکیمزادە و کاک ھەباس چراغ مەنتان وەک زۆر جارێک دەسباریان لە گەڵ گرتە کە پێر بە دڵ سپاسیان دەکەم. ئەرکی کاروباری چاپی کتێبە کە خرایە سەر شانی کاک کە یوو مەرس کەرباسی و ئەویش خێرایەکی ڕاپەراند و جێگای پێزانینە.

سەلاحەددین ئاشتی

١٣٩٢/٤/٢٥ ی ھەتاوی ٢٠١٣/٧/١٦ ی زایینی

پيشه‌گى

دۆزىنەۋە كارىكى دلبزوينە
بەلام گەپان بە شوين دۆزىنەۋەدا دلبزوينترە
ئىدوارد ھىريز

مەبەست لە نووسىنى ئەم كىتەبە كە ھىتانه بەرباس و ناسىنى پۇژگارانى
كۆن و شارستانىيەت و ميژووى ئىرانە، لە نيو تان وپۆى جوغرافىيىدا زۆر
بە دەگمەن سنوورى بالى خۆرنشىنى بانووى ئىرانى بەزاندوۋە. ئەم بانوۋە لە
خۆرھەلاتەۋە دەگاتە بنارى چياكانى دەوروپشتى سىتند، بەلام جىنى خۇيەتى
بزانين كە ئەم بەشەى خۆرھەلات، ھەميشە نەكەوتتە نيو بازنى دەسەلاتى
پادشاىيەتى ئىرانەۋە.

ئەۋەى راستى بىن خويتر لەم بەرھەمەدا سەربوردەى مادەكان و بەتاييەت
پارسەكانى لى ھوون دەيىتەۋە كە بوونە بناغەدانەرى يەكەمىن ئىمپراتورى
جىھانى و ۋەكوو گرینگىترىن لقى تۆرەمەكانى ئارىيى كە ئىرانين خۇيان
نواندوۋە. لە سەردەمى كۆن و كەونارادا شوپتى ژيانى ئەۋ نەتەۋە رەسەنانەى
ئىرانى كە بەشىك بوون لە جەماۋەرى گەۋرەمالى ھىندوئوروپايى يەكجار
بەربلاۋ بوو. ئىرانى لە ھووبارى فوراتەۋە ھەتائاسىيى خۆرھەلات و ناۋەندى و
تەنانەت سنوورەكانى چىن بنەيان داکوتابوو. ھەروەھا لە باشوورى ھووسياۋە
تا دەگاتە زاركى ھووبارى سىتند نىشتەجى بىوون. پارسەكان و مادەكان،
سەگىيەكان و سەرمەتەكان، خارەزمىيەكان، سۇغدىيەكان و بەلخىيەكان،

کروشانیه کان و سکاییه کان، ههفتالییه کان و حه شامه تی نیو شینکایه تی و ئاوه دانیه کانێ تورکستانی چین، هه موویان له و توخم و تۆره مانه ی ئیرانی بوون که چه ندین جار توانیبوو یان حکومه تی خۆیان دامه زڕیتن. ئه مانه سه ره له بهریان بوونه خاوه نی شارستانییه ت و هونه ری خۆیان و گه لاله یان بۆ داپشت و پێیان گه یاند. ئه م نه ته وانه ی ئیرانی که به شیکیان بنه گر و به شیکیان کۆچه ر و ده وارنشین بوون، دنیای کۆنیان کردبوو به سێ کوت و خۆیان له به شی نیوه راست داسه کنبوون و به م شیوه یه توانیبوو یان که بالی خۆرنشین، یانی شویتی شارستانییه کانێ سامی و «یۆنانی - پۆمی» له گه ل خۆره لاتێ دوور که ده بیته چین و هیند له یه کتر دابهرن. که وایه هه ر له پێوه ده وری گرینگی نه ته وه کانێ ئیرانیمان بۆ ده رده که وێ که چۆن بوونه پردی په یوه ندیی نیوان کولتووری خۆرنشین و خۆره لات و له مه یدانی گه شه و په ره ی شارستانییه تی جیهانی دا شوین په نجه یان دیاره.

لا په ره کانێ داهاتوو ده بنه ئاوینه ی میژووی له میژینه ی ئیران به واتای تایبه ت، یانی میژووی پارسه کان که ده وریکی گرینگیان له ژیا نی نه ته وه کانێ ئیرانی دا گیراوه. بێ گومان کهنده و کۆژه ی به رده وامی شویته وارناسی، پۆژایه ک هه ل بۆ نووسینه وه ی دیرۆکی نه ته وه کانێ دیکه ی ئیرانی ش ده ره خسیتێ که هه موویان دانیشتووی شویتیک بوون له و خا که به ربلا ودا و پۆژه لات ناسیکی گه وره به «ئیرانی ده ره وه» ی ناو دێر کردووه.

شووش، پۆمه ن گیرشمن

دەسپىك

بارودۆخى سروشتى ئىران

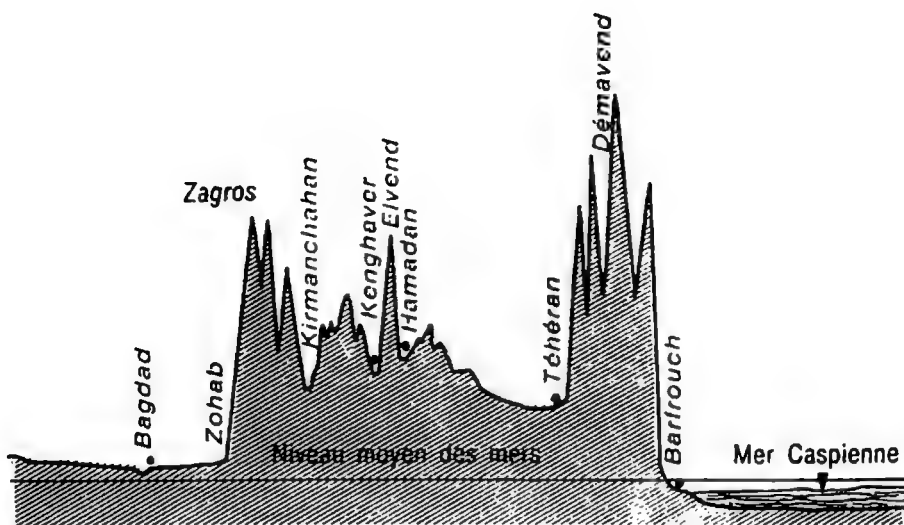
بانووى ئىران برىتتىيە لە سىڭگوشەيەكى نىوان دوو كەند و قولان، كە يەكيان دەبىتە كەنداوى فارس لە باشوور و دەرياي خەزەر لە باكور (ق ۱).
ئەم بانووە وەكوو پرديكى پەيوەندى وايە لە نىوان ئاسيائى ناوەندى و ئاسيائى نيزىكدا و كۆمەلىك ھەوراز و لىژى بەدى ھىتاوہ كە ئاسيائى نىوخۆ بە بانووى ئاسيائى بچووك و ئورووپاوە دەبەستىتەوہ. ئەم بارودۆخە سروشتىيە، دەكەويتە گىرآنەوہى سەربوردەى دەورى دىرۆكى بانووى ئىران كە لە ماوہى ھەزاران سالى مېژووى مەرفايەتىدا گىراوئەتى.

كۆمەلە شاخىك لە دەورى ئەم سىڭگوشەيە ھالاون و بە گەرانگەرى جەرگەىدا تىوہ سووراون كە سەردەمانى پىشوو كۆنەكەند و دەريا بوو و ئەمەركە پىدەشت و بىروونىكى قاقەر و پووتەن و ھەلچۆراوہ. چياكانى بالى خۆرنشىن يان زنجىرە چيائى زاگروئس لە باكورى خۆرنشىنەوہ بەرەو باشورى خۆرھەلات راكشاوون و پتر لە ۱۰۰۰ كىلۆمىتر پەليان ھاويشتووہ و ۲۰۰ كىلۆمىترىك پان راكەوتوون. ئەم زنجىرە كىوانە ۱۰۰۰ تا ۱۷۰۰ گەز

ق ۱- نه‌خشی هه‌وراز و لیژه‌کانی بانووی نیران

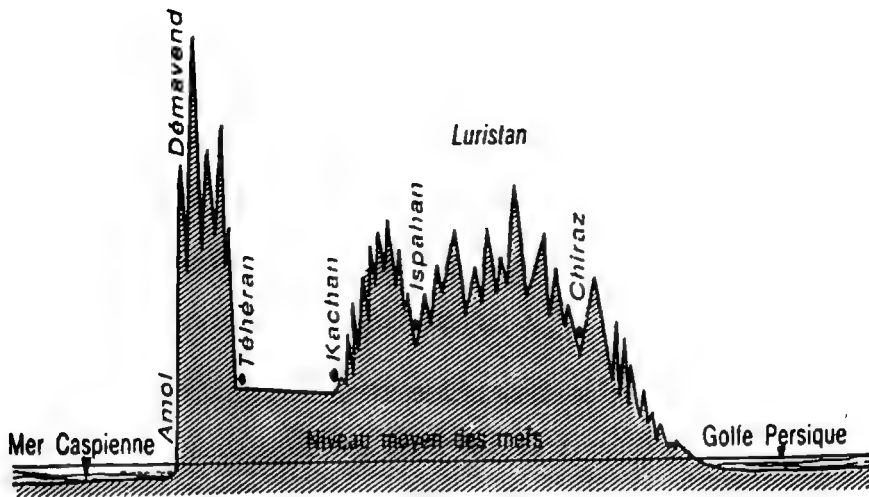

ق ۲- پووبه ری بانوی ئیران له به غداوه هه تا دهگاته ده ریای خه زه

پهه لاچوون و به خواره که وینچه که و شانه و شان و به کز مه ل پالیان به یه که وه داوه و پرن له دۆلی دریزی ۵۰ تا ۱۰۰ کیلومتری و به باری به رینایی دا ۱۰ تا ۲۰ کیلومتری که خویان کیشاوه ته وه (ق ۲). میزگ و له وه پگی به زه ربناری ته م شاخه بلیندانه پاشماوه ی لیره واری چریان لی به دی ده کری و به دار به پرو، دارگوینز، بادامی کتوی، پسته و ده وهن شین هه لکه راون. کاتیک زه وی به ره و ده ره و دهشتی بان هه ورازان پچ داده کری، ره ز و هه نار و هه نجیر راده سین و هه لده چن. بلنیه ی گهرمای هاوینان، تین بۆ مه ردار ی نیو شیو و دۆلی نشیوان دینن و به ره و له وه پگی هاوینه هه وارانینان ده با و له بلیندان میگه لی بزن و مه ر و ره وه ی ته سپیان تیز و دابین ده بن.

به م شینویه به شینکی بهرچاوی دانیشتوان سه ره وه بهر ژیا نی ده وارنشینی دیتن که سروشت و که شو هه وا به سه ری دا سه پاندوون. له جهرگهی زنجیره چیا ی زاگرۆس دا، تیره شانیکی تیژ داده بری و به رهو خۆرنشین راده خوشی و خۆی به دهشتی دووچۆمان دا دهکا و قۆرت و پێچیک دهخاته پروباری دیجله وه و لهو شوینه دا له پروباری فوراتی نیزیک دهکاته وه. ئه م تیغه ره و تیره شانه ده لئی کێردیکه و له سه رانه وه دهشته که چاوترسین دهکا. هه ر لێره وه، واته له «لوپستان» ی ئه مپۆوه بوو که «کاسی» یه کان له هه زاره ی دووه می پیش زاین دا، په لاماری بابلیان دا و بۆ ماوه ی زیاتر له پینج سه دان ده سه لاتیان به سه ری دا شکایه وه.

بالی باکووری ئه م سێ گۆشه یه به زنجیره چیا ی «ئه لپورز» دیاری کراوه که لووتکه ی هه ره به رزی ده بیته کێوی ده ماوه ند و سه ری ده گاته ۵۶۰۰ گه ز. ئه م زنجیره چیا یه که ده لئی مالی که وانه، شان به شانی لێواری باکووری ده ریای خه زه سه ری پێکه وه ناوه و بۆته شووره یه کی به رز و باریک که مه لبه ندی پر گۆگیا و لێره واری که ناری ده ریا له مه لبه ندی چۆل و بیابانی ناوه ندی داده برینێ (ق ۲). کلکه ی بالی خۆرنشین زنجیره چیا ی ئه لپورز ده گاته ئازهر بايجانی ئیزان که گۆلی سویری ورمی [واته به حری خویی] که وتۆته جهرگهی. ئه م مه لبه نده پر جه ماوه رترین ناوچه ی ئیزانه و له ده ره و دهشتی به رپێژه وای دا گه نم، هه رزن، په مۆ، برینج، تووتن، گه رچه ک، کاله ک و شووتی ره نیتو دی.

ق ۳- ډووبهري بانووي ئيران له کهنداوي فارسه وه هه تا دهگاته دهرياي خه زهرا (کاسپيهن)

نازه ربایجان که پنی دهلین «به رزه کی مادی»، بژ باری هات وچۆ یه کیکه له ناوچه بی گری وگۆله کانی ولات و پئوبان له بالی باکووری خۆرنشین و باکوور و باکووری خۆر هه لاتوه ډووی تیده کهن. ئه م هه ریمه که به یه کیک له دوو تلیشه کانی نیو شاخ و داخ و کۆسارانی ئیران داده ندرئ، له دريژایی میژودا چاوی که وتوه به هاتن و نیشته جی بوونی ماده کان، پارسه کان، کورده کان، مه غۆله کان و تورکانی تاتار له دۆل و دهشتی دهو ربه ری گۆلی ورمئ. زنجیره ی پادشایانی ماد و پارس له ویوه بووژه له بوون و که وتونه سه ر پئ. ههروه ها له م ناوچه یه که وه کوو دهروازه ی ئیران وایه زنجیره ی پادشایانی پارس بژ ماوه ی سه دان سال که وتونه پاراستنی و بوونه به ره له ست و به رگیره وه ی که لیک له و په لامار ده رانه ی که له پیده شته کانی باشووری ډووسیاه ده هاتن و به خاکی قه فقا زدا تیپه پریوون. وه کوو دیاره ئیستاش پاشماوه و هه ره سی شووره و سه نگه ر و قایمه لانی ئه و سه رده مه هه ر ماون.

تیکه‌ل‌بوونی توخم و تۆره‌مان و بال‌ئه‌نگاوتنی که‌شو‌ه‌وای ته‌پ و تووش و که‌چی به‌گیان‌خۆشی، وێرایی خاکی به‌پیت و پێژه‌و، په‌که‌زیکێ زه‌حه‌تکێش و به‌هێز و گوهری په‌روه‌راندووه که زۆریان یاریده‌ی که‌شه و نه‌شه و به‌خته‌وه‌ربوونی ئه‌م هه‌ریمه که‌ونا‌رایه داوه.

له‌ بالی خۆره‌لاته‌وه، زنجیره‌ چیا‌ی ئه‌لبورز شاخه‌کانی خوراسانی لێ‌ده‌که‌وێته‌وه که هێنده به‌رز نین و هات‌و‌چۆیان پێدا بێ‌گرێته و پهن له‌ خه‌ر و دۆلی یه‌که‌جار به‌پێژه‌و که‌که‌نم، جۆ، برینج، په‌مۆ، خاشخاش و ترێیان لێ‌هه‌ل‌ده‌گیرێ. ئه‌م هه‌ماره‌ی ده‌غل‌ودان و بژیوه‌ی ئێران به‌پێی هه‌ل و هه‌ل‌که‌وتی جو‌غرافیایی به‌ دووه‌مین بازگه‌ی تێپه‌رین بۆ بانووی ئێران داده‌ندری. شه‌پۆلی په‌لامارده‌رانی پێده‌شته‌کانی ئاسیای نێوه‌راست که هه‌زاران کیلۆمێتری به‌ره‌و قۆلی باکوور و خۆرنشین و خۆره‌لاتی داده‌گرت، له‌م په‌وه‌که‌یه‌وه که‌یشتۆته بانووی ئێران. خوراسانی‌ش وه‌کوو ئازهر‌بایجان چوار‌پێانی نه‌ته‌وه‌کانه و هه‌تا کلکه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌می زایینی که‌وتۆته به‌ر هێرشی تالان‌و‌به‌رزی تورکمانان. ده‌ره‌ی «ئه‌تره‌ک» و ده‌شتی «گورگان» له‌ نێوان ده‌ریای خه‌زهر و زنجیره‌ چیا‌ی ئه‌لبورزدا بوونه ئاوه‌دانی و نیشمه‌نگای سروش‌تیی کۆچه‌رانی به‌ره‌و ئێران. پادشایانی ساسانی به‌ ئامانجی به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه‌ی خه‌نیمان، له‌وێ به‌ خشتی سوور دیواریکی چه‌ندین کیلۆمێتریان ڕاکێشاوه و هێشتاش شوێنه‌واری هه‌ر ماوه. له‌م مه‌له‌بنده‌ی باکووری خۆره‌لاتی ئێران چه‌ند بنه‌ماله‌یه‌کی پادشایه‌تی وه‌کوو ئه‌شکانییه‌کان، سه‌فه‌ویییه‌کان و قاجاره‌کان پێگه‌یشتوون.^۱

۱- سه‌باره‌ت به‌ ئه‌شکانییه‌کان و قاجاره‌کان قسه‌ی له‌سه‌ر نیه‌، به‌لام وادیاره‌ پێوه‌ری نووسه‌ر بۆ سه‌فه‌ویییه‌کان ته‌نیا زمانی تورکییه‌، وه‌کوو دیاره‌ سه‌فه‌ویییه‌کان له‌ باکووری خۆرنشین ئێران‌وه‌ کوانووی ژیان و [ده‌سه‌لاتیان] داگیرساندووه‌ (گۆفاری کۆلیژی ئه‌ده‌بیات، تاران ۱۳۰۳، ل ۷۸، دوکتۆر ئیحسان یارشاتر).م.

زنجیره چپای دەوراندەوری سىگۆشى ئىران بە باسک و بەندەنى بالى باشوورى دادەکوژى و دەبىتەوہ کہ پى دەلین چپای مەکران و دوو پەوگەى لى دەبىتەوہ کہ بریتىن لە: رىگای «بەندەرعەبباس» کہ لە پىشودا لەنگەرگایەکی ئاوەدانى دەریای عومان بوو و ئەوى دیکەیان دەبىتە رىگای بەرەو پۆژەلات کہ دەچىتە بەلووچستان و کووہىتەى پاکستان.

لە جەرگەى بانووى ئىراندا کہ دوو زنجیره چپای پىدا تىدەپەرى، بە قول داچوون و پۆچوونیک بەدى دەکرى کہ ویشکارۆترین ناوچەى دنیایە و دەبىتە بیابانى «کەویری نمەک» لە باکور و بیابانى «کەویری لووت» لە باشوور. بەشى یەکم بریتىیە لە زنجیره یەک دەر و دەشتى خۆلەپۆتىنە و لمستانی شۆرەکات کہ هیچ شتىکی لى شین نابى و هیچ بوونەوهرىکی لى ناڤى. لە چەند شویتىکی دەگمەنى کەند و قولان کہ خەستایی شۆرەکات کەمترە، جەماوەرى دەورى شىنکاوان بنەیان داکوتاوە و کران بە جىژیان. بەپێچەوانە شۆرەکاتى «لووت» ناوچە یەکی ویشک و قاقرى پووتە و ئەو گەپیدە و دۆزەرەوانەى وێراویانە بەم چۆلستانە میوان جزینەدا تىپەرن دەلین بیابانە بەرپانەکانى ئاسیای ناوەندى، بۆ وینە شویتىکی وەکوو «گۆبى» لەچاو ئەم خیزەلانە چۆلەوارە دەلێ جىگایەکی ئاوەدانى بەپۆژەوہ.

جا بەپى ئەم باسەى سەرەوہ، ژیان لە بانووى ئىران تەنیا دەتوانى لە خەمرک و بنارى زنجیره چپا بەرزەکان پەرە بگرێ، بەلام لە دەشتە بەرینەکانى دەر و ژوورى ئىرانیشدا ژیان پىشکەوتنىکی زۆرى بە خۆیەوہ دیتووە. گرینگترینى ئەو پىدەشتانە، دەشتى «خوزستان»ە و کەوتۆتە باشوورى خۆرنشین و ەمان «سووزیان»ى کۆنە و بە بارى ەل و ەلکەوتى جوغرافیاییشدا ەر دەبىتە درىژبۆوہى دەشتى دووچۆمان. ئەم دەشتە کہ بە

سینهی زنجیره چیاى زاگرۆسدا پۆچوو، ئەگەر لێى ورد دەبییهوه دەبینی هاو دهقه له گه‌ڵ گزشه‌ی دیوی دهره‌وه‌ی شاخستانه‌کانی لورستان، واته‌ پشتکۆ. سووزیان [سووزيانا] ناوچه‌یه‌که‌ که‌ له‌ کۆنه‌وه‌ پروی کردۆته‌ شارستانییه‌ت و توانیویه‌تی شوین‌په‌نجی بخاته‌ سه‌ر ه‌زانی چیان‌شینی سه‌ره‌تایی و مال‌به‌کۆل و نیوه‌کۆچه‌ری ده‌وروبه‌ری خۆی. ئەو کاته‌ی که‌ سنووری سیاسیی ئیمپراتۆری ئیران له‌ لای خۆرنشینی زاگرۆسه‌وه‌ په‌لوپۆی هاو‌یشته‌ دووران، هه‌ر له‌م ده‌شته‌دا بوو که‌ بناغه‌ی «شوش»ی پایته‌خت و شاری هه‌ره‌ که‌وره‌ی داندرا و بوو به‌ ناوه‌ندی دام‌وده‌زگای به‌رپوه‌به‌رایه‌تی و توانی به‌ سووک و هاسانی رایه‌له‌ی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ دووچۆمان و ئاسیای بچوک دامه‌زرین. کۆمه‌لیک ده‌شتی دیکه‌ش که‌وتوونه‌ دهره‌وه‌ی زنجیره‌ چیاکانی ئیران و شان‌به‌شانی ده‌ریای خه‌زه‌ر سینگیان راخستوو. شاخه‌ به‌رزه‌کانی ته‌نیشتاوته‌نیشتی ده‌ریا ده‌بنه‌ خاوه‌که‌ره‌وه‌ی په‌وتی تیپه‌پینی که‌واله‌هه‌وران و بارینی بارانیکی زۆر و تیرا‌بوونی زه‌وی‌وزاری باریکه‌ و یه‌کجار به‌پژه‌وی ناوچه‌که‌. ئێره‌ که‌ مه‌لبه‌ندیکی پڕئاوی ئیرانه‌، به‌ لێره‌وار و قامیشه‌لان و زۆنگاوان ته‌ندراوه‌ و برینج، لۆکه‌، تووتن، چا، نه‌یشه‌که‌ر، نارنج، لیمۆ، توو، هه‌نجیر و هه‌ناری لێ به‌ره‌م دێ و نیزیکه‌ی سه‌یه‌کی بژووی جه‌ماوه‌ری ولاتی لێ کۆ ده‌کریته‌وه‌، به‌لام ئەوه‌ی راستی بێ دیسانیش ده‌شته‌کانی دهره‌وه‌ی بانووی ئیران ده‌وریکێ په‌لوه‌یان له‌ په‌ره‌ و گه‌شه‌ی شارستانییه‌تی ئەم ولاته‌دا گیراوه‌. جا هه‌ر بۆیه‌ له‌ دیزه‌مانه‌وه‌ ئەو شارستانییه‌ته‌ چڕ بۆته‌وه‌ له‌ نێو ناوه‌دانییه‌ پڕشوبلاوه‌کانی ئامیزی زنجیره‌ چیاى که‌رانه‌گی ئیراندا که‌ هه‌وری ئاوس و بزی و باراناوی گل ده‌ده‌نه‌وه‌. لێره‌دا ده‌بێ بیخه‌ینه‌وه‌ یاد که‌ جه‌رگه‌ی ئەم ولاته‌ سه‌ره‌له‌به‌ری ویشکارۆ و بیابانه‌ و ته‌نیا ئەو شویتانه‌ی به‌ که‌لکی

کشت و کال دین که به ئاوی که ریز و چالاو و ئاوداشتنی دهسکردی مرؤف پاراو دهکرین و دهکونه کونه به سستینان و گه لیک به پیره ون. له بهر جیاوازی بونی که شه وهوا، واته سه رمای سه ختی زستان و گه رمای به تینی هاوین، له هر جیگاهه کی ئاده میزاد بتوانی ئاوی پاراوی ئهم زهوی وزارانه دابین بکا، به ره مه میکی زوری بۆ په نیو دی.

هموو سه رده میک له بانووی ئیران دا دابین کرانی ئاو بۆ ته گرینه ک بۆ دریه ی ژیان. له پوژگارانی بهرله دیرۆکه وه له م ولاته دا زهوی وزار به شیوه یه کی دهسکرد پاراو دهکران و له چاخى هه خامه نشی دا رایه له ی که ریزان په لوپزیان بیرو به وی دا را کیشابوو. ته نانه ت شه مرؤش له هیندیک ناوچه ی بهر بناران دهکونه هه لیتجانی شه و ئاوانه ی دهیان گه ز به سینه ی زهوی دا پوچوون و رایانده گوین بۆ ۳۰ تا ۴۰ کیلۆمیتەر شه ولاتر. وه کوو دیاره هموو سالیک هه زاران کریکار و [جووتیار] دهکونه دهردان و خاوپن کردنه وه ی که ریزان و جۆمالی جۆگان و لیدانی چالاو و که ریزی تازه. له پیت و به ره که تی ئهم ئاوانه و بارانی به په حمه تی زنجیره چیاکانی زاگرووس و شه لبورز، کۆمه لیک ئاوه دانی و زهوی وزاری کشت و کالی و شارهدی وه کوو دهنکه ته سبیحی پساو لیرو له وی خۆ دهنوینن. تیکرای پایته خته کانی ئیران له زهمانی گوورانی یه که م پادشایه تی له هه ریمی ماد، که وتوونه لیواری بیابان و سه ر په وگه ی دوو شارپیی نیوخۆ که به بناری زنجیره چیا مه زنه کانی زاگرووس و شه لبورز دا تپه پيون. شاره کانی هه گمه تانه [هه مه دان = هه گمادانه]، قه زوین، تاران، په ی، سه ت دهر وازه (دامغان) و هه رات [هیرات] که وتوونه سه ر شه و پیکا سه ربازی و بازرگانییه ی له

خۆرنشین‌ه‌وه‌ پروو ده‌کاته‌ خۆر‌ه‌ه‌لات. هه‌روه‌ها شار‌ه‌کانی ئیسه‌فه‌هان، پاسارگاد^۱، ئیسته‌خر، ته‌ختی‌جه‌مشید^۲ و شیراز له‌سه‌ر شار‌پێ باشووری هه‌لکه‌وتون.

ئهم مه‌به‌سته که سه‌باره‌ت به‌ چاخ و خولی میژوویی ئیران ئوبالی له‌سه‌ر کیشراوه و پشت‌ه‌ستووره به‌ هه‌لکه‌وتی جوغرافیایی ئهم ولاته، بۆ سه‌رده‌مانی به‌رله میژووش راسه، چونکه توێژینه‌وه تاز‌ه‌کانی شوینه‌وارناسی ده‌ریخستوه که مرۆفی چاخی کوچک هه‌ر ئهو کاته‌ی له‌ چیاوه دابه‌زیوه و بنه‌ی له‌ پیده‌شتان داکوتاوه، له‌سه‌ر هه‌مان ر‌ه‌وکه که‌وانییه‌ی قه‌راغ «که‌ویری نمه‌ک» نیشته‌جی بووه. چه‌ند شار‌یکی وه‌کوو کاشان (ناوچه‌ی سیلکه)^۳، قوم، ر‌ه‌ی و دامغان ئهو شویتانه‌ن که هه‌تا ئیستا وه‌کوو ناوه‌ندی بنه‌گربوونی مرۆف له‌م ر‌ه‌وکه‌یه‌دا ناسراون و په‌رستگا‌کانی ولاتیش هه‌ر که‌وتوونه سه‌ر ئهو ر‌ه‌وبان و هیتله‌ سروشتیانه‌ی یه‌کتر ده‌گره‌وه و به‌ یه‌که‌وه گری‌ دراون. ئه‌وه‌ی ر‌استی بی ته‌نانه‌ت ئه‌مرۆش دوو شار‌ی پیروزی ئیران، یانی مه‌شه‌د و قوم، یه‌کیان که‌وتۆته سه‌ر ر‌ینگای خۆرنشین - خۆراوا و ئه‌وی دیکه‌یان له‌سه‌ر ر‌ه‌وبانی باکووری - باشووری چه‌قیوه.

وه‌کوو دیاره له‌ راستی‌دا ئیران ولاتیکی کشت‌وکالی و ئاژه‌لدارییه و پ‌ره له‌ کانگای هه‌مه‌ر‌ه‌نگی ده‌وله‌مه‌ند. له‌ هه‌زاره‌ی سیه‌می پیش‌زایینه‌وه به‌ردی مه‌ر‌ه‌پی سپی و به‌ردی مه‌ر‌ه‌پی ئاسایی کانگایان لی‌ داخراوه و پینداویستییه‌کانی میرانی سۆمیریان دابین کردوون. هه‌روه‌ها کاریته و کۆله‌که و ئالو‌داری کۆشک و بارگای ئهم میرانه له‌ لی‌ره‌واره‌کانی ئیرانه‌وه ده‌نێردران که ئهو کاتی هه‌ر شین ده‌چوون و کێو و ته‌لانیان داپۆشیبوو. نابێ له‌ بیرمان بجی

۱- ر‌ه‌نگه له‌ راستی‌دا «پارسه‌گه‌د» یان «پارسه‌گه‌رد» [یا پارسه‌گه‌ردو] بووبی.م.

۲- له‌ سه‌رده‌می کۆندا ناوی پارسه‌ بووه.م.

۳- نووسراوه سیله‌ک. به‌لام زۆر وینده‌جی سیلکه یان سیله‌که بی. و.

کە ئەم کێوانە ئیستا داڤووتاون و کەچەلە بوون. کاری دەرھێنانی بەردی یاقیق و پیرۆزە و لاژوورد ھەر لە کۆنەوێ لێرە برەوی بوو. ئاسن، مزن، قەلایی و قورقوشم سەرنجی ئاشووریە سەرکەوتووکانیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشابوو. ھەردک بناری زاگرۆس کانگای بەردەگەچە و سەرنچاوەی نەوتە کە لە سەردەمی ھێرۆدەتدا وەک کوو بەرھەمێک ناسیبووین و لەم پەنجا سالە ی دوا یی دا کە وتوونە ھەلێتجانی.^۱

ئەو ھە ی ڕاستی بێ ئەگەر چی ئێران بە ڕوالت ھەژارە، بە لام خاوەنی کان و پاشەکەوتیکی بێ ژمارە کە تازە کانگایان لێ داخستوون و خەریکن دەر یاندیتن. ئەگەر چی ئەم ولاتە کە وتۆتە باو ھەشی شاخ و داخەو، بە لام لە ڕاستی دا گە ڕانگە ی کراو ھە و دەگاتەو دەشتەکانی دووچۆمان و ڕووسیا و خاکی ھیندوستان و کەنداوی فارس و [دەریای عومان]. ئێران ناو ھندی ئە و بازگە و ڕیباژە گە و رانە ی ھات و چۆیە کە خۆر ھەلات و خۆرنشین پێکەو دە بە ستیتەو و کۆنترین ڕێگای بازرگانی کە «ڕێگای ئاوریشم» بە و ئی دا تێ پێو، ھەر بۆیە بۆتە شویتنی تراتیتنی پەلاماردە رانی ش. ئێران ئەگەر چی ولاتیکی شاخاوی و کێو پارە یە و بە لە گیران نە ھاتو و خۆی دە نویتنی و بە باری سروشتی دا چیا و چۆل و ھەوراز و نشیو و شەڕ و بەر ھەنگاری تێیدا بە شیو ھەکی بەر چا و کەند و کۆسپی و ھەردی، بە لام دیسانیش گە لێک جار گیرا و بە سەری دا زال بوون. ھەر ئەم ڕەوتە بە شیو ھەکی تە کولۆ بۆتە ھۆی بە دی ھاتنی چەرخ و خولی داڤووخان و شوور ھیی یان ھەستانەو و شانازی، چونکە کۆمەلانی جەماو ھری ھۆز و نەتەو ھەکانی ئەگەر چی بە جودا و لێرولەو ئی بە کشت و کالەو خاڤلاون، بە لام خاوەنی ھیز و بێرشتی پێکھێنانی شارستانیەت بوون. پەری

۱- بە پێی ڕیکەوتی نووسرا نی دەقی کتیبە کە یە لە سالی ۱۹۵۱ دا. و.

بیروبۆچوون و پێوشویتی ژیان و گه‌شه‌ی دینی و هونه‌ری که له ئێراندا
به‌دی هاتوه، توانیویه‌تی شه‌قلی شوین‌په‌نجه‌ی خۆی له‌سه‌ر شارستانییه‌تی
ولاتانی ده‌ره‌وه به‌جێ به‌یڵێ.

***

به شی ۱

به رله میژوو

ناده میزادی ئەشکه وت نشین

لینکۆلینه وه تازه کانی زهوی ناسی ده ریخستوه که ئەو زه مانه ی به شی
هه ره زۆری ئوروپا که وتۆته ژیر بارستی سه هۆل، بانووی ئیران به چاخ
باران دا تینه پیه و ته نانه ت ده ر و ده شته به رزه کانی شی ئاویان به سه ر کشاوه.
جه رگه ی بانووی ئیران که ئەمڕۆکه بیابانیکی به ربلاوی شۆره کاته، له
سه رده می دا زیریاریکی گه وره بووه که کۆمه لیک پرووبار له چیا به رزه کانه وه
تینی پڑاون. پاشماوه ی گوی ماسیله و شه یتانۆکه که نه ک ته نیا له بیابانان به لکوو
له دۆله بلینده کانی ش وه به رچاو دین، ده بنه ئاویتنه ی بالانویتنی چهند هه زار ساله ی
ئهم ولاته له چاخ به رله دایک بوونی مه سیح دا.

له پۆژگاریکدا که ده گه پیته وه بۆ ده تا پازده هه زار سال به رله زاین،
ورده ورده که شو هه وا ده ستی کردووه به گۆران. چاخ بارانی تینه پیه و
وشکه چاخ و باران بران جینی گرتۆته وه و هیشتا ش درێژه ی هیه. که م بوونه وه ی
باران له لایه ک و ئاستی به رزی ده ریا و ده ریا چه کانی نیوخۆ له لایه کی دیکه وه،

تیژ تێپه‌پینی ئه‌و پروبار و جۆبارانه‌یان خاوه‌ کرده‌وه که لوزه‌ویان بۆ به‌ستبوون. په‌وتی تێپه‌پینی چۆماوان قور و لیتهی له‌گه‌ڵ خۆی ده‌برد و له‌ ئاوپێژگان ده‌یخسته‌ سه‌ر یه‌کتر و به‌ره‌به‌ره‌ په‌له‌ زه‌ویی ئاوماڵکان سه‌ریان قوت ده‌کرده‌وه و له‌ ئاو ده‌کشانه‌وه و ده‌بوونه‌ مه‌ودای نیوان ده‌شت و دۆلی داهاتوو له‌گه‌ڵ کێوه‌کان.

له‌م چاخه‌دا، ئاده‌میزادی به‌رله‌ میژوو که زۆربه‌ی له‌ بانووی ئیران‌دا ده‌ژیا، په‌نای برده‌ به‌ر دالده‌ی ئه‌و کون و که‌له‌به‌رانه‌ی که له‌ قه‌دپالی لێره‌واری چر به‌دی هاتبوون و به‌ لک و پێپی داران داپۆشرا‌بوون. هه‌روه‌ها زۆر جاران یه‌کیک له‌و ئه‌شکه‌وت و په‌سیوه‌به‌رده‌ به‌ربلاوانه‌ی هه‌لده‌بژارد که زۆربه‌یان به‌ستینی کۆنه‌ پروباری ژیر زه‌وی بوون.

ئێمه‌ به‌هاری سالی ۱۹۶۹، له‌ جه‌نگه‌ی هه‌لکه‌ندن و پشکنینی ئه‌شکه‌وتیک‌دا له‌ ئیران، بۆ یه‌که‌م جار شوینه‌واری ژیا‌نی مرۆفی ئه‌و چاخه‌مان دۆزییه‌وه. ئه‌م ئه‌شکه‌وته‌ که‌وتۆته «ته‌نگه‌ی پابدا»ی چیاکانی ناوچه‌ی به‌ختیاری له‌ باکووری خۆره‌لاتی شووشته‌ر. لێره‌ مرۆف بۆ دابینی بژیوی خۆی ڤاوی کردووه‌ و بۆ وه‌دی هیتانی ئامانجی، فیل‌وفرتی خستۆته‌ پێشه‌وه‌ی ده‌سه‌لات و ده‌ست‌بزاوتنی. ئه‌و ده‌یزانی کار به‌ چه‌کوچه‌به‌ردینه‌ و ته‌وره‌به‌ردینه‌یه‌کیش بکا که له‌ ده‌سکیکی دارینی سه‌ر قه‌له‌شاوه‌ی ترینجاندبوو. ته‌واوی ئه‌مانه‌ کۆمه‌لیک ئامرازی سه‌ره‌تایین که‌ هیتدیک‌ لیک و لووس کراون (۱). ئامرازی وه‌کوو دریشه‌ که له‌ یه‌سکی گیانه‌به‌ران ساز ده‌کران، زۆر له‌ ده‌سکاری به‌ردین که‌متر باو بوون، به‌لام ئاده‌میزاد له‌و کاته‌دا چه‌شنیک ده‌فری قورپینی ناله‌باری نیوه‌کالی هیتابوویه‌ به‌رکار و له‌ بنه‌بانی چاخێ ئه‌شکه‌وت‌نشینی‌دا ئه‌وه‌نده‌یان دووکه‌ل لی نیشتبوو که زۆر چاک ره‌ش‌ه‌لکه‌ڤابوون. ئه‌م جۆره‌ ده‌فرانه‌ له‌گه‌ڵ کۆنترین شوینه‌واری

ژیانی مرۆفی ده‌شته‌کیش دیتراونه‌وه و به‌دیاردیه‌کی گرینگی نیوان ئەم دوو قۆناخانه‌ی نیشته‌جی‌بوون داده‌ندری.

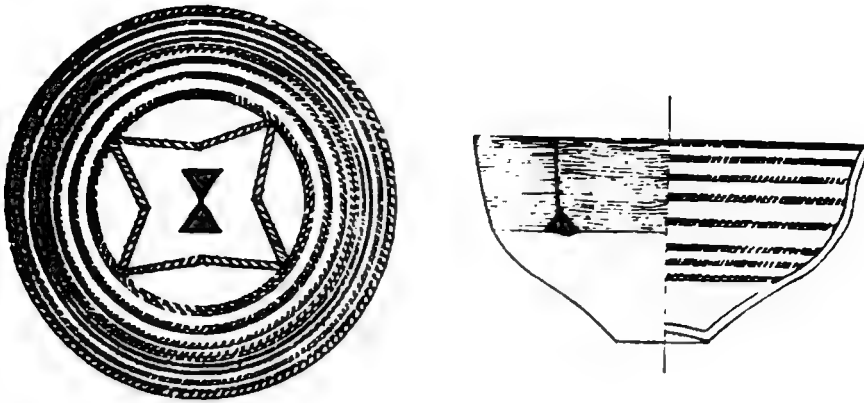
لەم کۆمەڵە کال و نە‌کولیوه‌دا چەند ئە‌رکیکی تایبەت خرابوویه ئە‌ستۆی ژنانە‌وه که بریتی بوون لە پاراستنی ئاورینک که پە‌نگە خۆیان دایانە‌پێنایی و سازکردنی دە‌فری سوالینە. ژنی بە‌رله میژوو دە‌بوو کۆتە‌کێک بە‌ دە‌سته‌وه بگرێ و بە‌ چیا و نسا‌ران‌دا بخولیتە‌وه و بنج و پنجی شینکه و پووه‌کی پێ‌بژێو هە‌لکە‌نێ و بە‌ری داری کێ‌زیله‌ بچنیتە‌وه. ناسینی گژوگیا و خۆ‌پسکان و جە‌نگە‌ی شین‌بوونیان و ئە‌و دە‌نک و تۆوانە‌ی که کۆیان دە‌کردنە‌وه، ئاکامی بینینی دوور و درێژ و بێ‌پسانە‌وه بوون که بە‌ره‌و تا‌قی کردنە‌وه‌ی چاندن و کشت‌و‌کال هانی دان. یە‌کە‌م هە‌نگاوی تیکۆ‌شه‌رانە‌ی ژن لە بابە‌ت کشت‌و‌کالە‌وه دە‌گەریتە‌وه بژ چاندنی تۆو لە نیو‌زە‌وی‌وزاری ئاوما‌لک و کۆنە‌ بە‌ستێ‌تان. جا لە‌و دە‌مه‌دا که پیاو تۆ‌زه‌ پێ‌شکە‌وتنیکی بە‌ خۆ‌یه‌وه دیتبوو، ژن لە چا‌خی نوێ‌کوچکی‌دا که سەر بە‌ پۆ‌زگاری ژیا‌نی نیو ئە‌شکە‌وته، وێ‌رای دە‌سپێ‌کردنی کشت‌و‌کالی بە‌رای، کۆ‌مه‌لێک دا‌هێ‌تانی هێ‌تایە‌ ئاراوه. هەر بۆ‌یه‌ وادیاره دە‌بێ‌ چە‌شنیک بێ‌پارسە‌نگی لە نیوان کار و ئە‌رکی ژن و پیاو‌دا بە‌دی هاتبێ و پە‌نگە هەر ئە‌م مە‌به‌سته بووبیتە‌ بنە‌مای پێ‌کە‌اته و قە‌وارە‌ی هێ‌ندیک لە کۆ‌مه‌لانی سەرە‌تایی که ژن بە‌ سەر پیاو‌ان‌دا راشکا‌ون و «مێ‌وه‌جا‌خی» پە‌نگی دا‌وه‌ته‌وه. لە نیو کۆ‌مه‌لانی «مێ‌وه‌جا‌خی»‌دا، بە‌تایبە‌ت ئە‌وانە‌ی که لە‌سەر پە‌وتی «فرە‌می‌ردی» دە‌پۆ‌ن، ژن کاروباری هۆ‌ز بە‌‌پێ‌وه دە‌با و دە‌گاتە‌ پلە‌ی پێ‌شه‌وا‌یه‌تی دینی. زنجیره‌ی دانە‌‌پرا‌وی بنە‌مالە‌ لە‌سەر باری جێ‌تشی‌نا‌یه‌تی ژنان دە‌سو‌وپێ و خویتی پاک و پالا‌وته‌ی هۆ‌ز لە پێ‌ی ژنانە‌وه راده‌‌گو‌ی‌زێ. لە درێژە‌دا بۆ‌مان دە‌رده‌که‌وی که ئە‌م پە‌وته‌ی مێ‌وه‌جا‌خی یە‌کی‌که لە بنە‌ما‌کانی تایبە‌ت بە‌ دانیش‌تروانی سەرە‌کیی

بانووی ئیران و زۆر دواتر خزیوه ته نئو کولتووری سه رکه وتوانی ئاریایی و کردوویانه ته باو.

به که مین دانیشتوانی پیده شتان

ویشک بوونی په ره گری ده ره و دۆل و لاپالان که ئاکامی داهانتی ویشکه چاخى و بى ئاوى بوو، گۆرانیکی قوولى له هه لومه رجى ژيانى مرۆفدا به دى هیتا. زریباری هه راوی ناوه ندی، بچوک بۆوه و قوڕ و لیتى ئاو برده ی که ناره کانی که رووبار له گه ل خویان هیتا بوویان، زه مینی به رپژه ویان لئ که وته وه و بوونه میترگ و میترغوزاری زه مهند و زه نویر. ئه و کتوی و بوونه وه رانه ی که له چیاکان ده ژیان به ره و له وه رگا تازه کان داگه ران و مرۆف که به گۆشتی نیچیران به رپژه چوو که وته په یکه رده یان و له پیده شتان بنه ی داکوتا. له م چاخه وه که میژووه که ی ده گه رپژه وه بۆ ده ور به ری سه ده ی پینجه می پیش زایین، ده کری بى دابران بکه وینه پى وشوینی ئه و گه شه و پیشکه وته ی که له ژیان و کولتووری شارستانییه تی مرۆفی بانووی ئیران دا به دى هات. ئه م شارستانییه ته به پنی هه لومه رجى جى ژیان که وته ژیر باندۆری بارودۆخی سروشتی زه وى وزار، که ش وه و، په یوه ندی له گه ل دراوسینان و لیشاوی هیرش و کۆره وى تیره و هۆزان، به لام لیڤه دا ناکری ئه م ئال وگۆرانه بخرینه به ر باس و لیدوان، چونکه به راستی هینشتاش زۆربه ی ئه م ئال وگۆرانه به لامانه وه ناروون و بزرن و ته نانه ت هه تا ئه مرۆش سه رتاسه ری ئاقاری ئیران به بارى لیکۆلینه وه ی شوینه وارناسی دا هه ر مۆر و ده ق نه شکاوه. کۆنترین جیگای ناسراوی نیشته جى بوونی ده شتان «سینکه» ی نیزیک کاشانه له باشووری تاران، که په که م جى پنی بنه گر بوونی مرۆفی پتوه دياره و له به رپالی گردیکی ده ق نه شکاوی تووره که رپژدا خۆی ده نویتى.

لهو هه‌په‌ته‌دا هیشتا مرۆف به‌ شیوه‌ی سازکردنی خانووبه‌ره‌ی نه‌زانیه‌و و له ژیر بالی که‌پری به‌ چرپی و چالان‌دا حاواوه‌ته‌وه و خۆی پاراستووه. پاشان خیرایه‌کی ئاده‌میزاد له‌سه‌ر پاشماوه‌ی ئهم شویتانه‌ چینه‌ قورپی له‌سه‌ر یه‌ک هه‌لچنیه‌و و دیواری مۆره‌ی پێ داناو و که‌ویلی ساز کردووه. مرۆف که‌ هه‌روا بێ وچان به‌ شوین نیچیردا ده‌که‌را و راوی ده‌کرد، کاروباری کشت وکالیشی په‌ره‌ پێده‌دا، ئهم دوو کار و سه‌رقالییه‌ یه‌کی دیکه‌شیان هاته‌ سه‌ری و بوونه‌ سی و ئه‌ویش بریتی بوو له‌ ناژه‌لداری؛ چونکه‌ یه‌سک و پرووسکی گاوگۆل و مه‌ر و میگه‌لی ده‌سته‌مۆکراو له‌ نیو که‌لوپه‌ل و نیوما‌ل و که‌ره‌سته‌کانی مرۆفی ئهم چاخه‌دا که‌ چاخ‌ یه‌که‌مه‌ دۆزراوه‌ته‌وه. بێجگه‌ له‌ کاسه‌ و که‌ویلی سووالینه‌ی په‌شی دووکه‌لاوی که‌ له‌ ئه‌شکه‌وتان‌دا به‌ ده‌ست و بێ چه‌رخ‌ یه‌ه‌ورگه‌ری ساز ده‌کران، چه‌شنیک ده‌فری تازه‌ی سووریش هاتوونه‌ ئاراوه‌ که‌ له‌ کووره‌ی زۆر سه‌ره‌تایی‌دا له‌ کل ده‌رده‌چوون و جاروباره‌ تووشی په‌ش هه‌لگه‌رانیش ده‌بوون. هه‌ر له‌م چاخه‌دا یه‌که‌م گه‌شه‌ و پیشکه‌وت له‌ کاری هه‌ورگه‌ری‌دا خۆی نواند و ئه‌ویش نه‌خشانندی ده‌فران بوو. ده‌فره‌ نه‌خشینه‌کانی ئهم پۆژگاره‌ بریتی بوون له‌ کاسه‌ی ناله‌بار و قرچۆک و خۆنه‌گر که‌ لای به‌ره‌وه‌یان هه‌لکه‌یی هه‌لده‌خرا و به‌ گه‌سه‌ی لینجاو ده‌درایه‌وه‌ و خه‌ت و کووزی وه‌کوو رایه‌ل و پۆی پێدا ده‌هات. به‌ وردبوونه‌وه‌ی زیاتر بۆمان پوون ده‌بیته‌وه‌ که‌ ئهم پازاندنه‌وه‌یه‌ لاسا‌کردنه‌وه‌ی سه‌وه‌چینه‌، چونکه‌ هیشتا هه‌تنده‌ له‌و زه‌مانه‌ تینه‌په‌ریبوو که‌ مرۆف له‌بری ده‌فر و ئامان چه‌شنیک سه‌به‌ته‌ی به‌ قور دادرای و شک کراوه‌ی به‌ر هه‌تاوی داهه‌تایوو؛ که‌وايه‌ ئیستاش به‌ کێشانه‌وه‌ی ئهم خه‌ت و کووزانه‌ هه‌مان شینوازی تیکه‌زیوی شوولی سه‌به‌ته‌ی چن‌دراوی ده‌خسته‌وه‌ به‌رچاوا (ق ۴).

ق ۴- سێلکه: دهفر و ئامانی سوایینهی نهخشین، سه ره به چینی یه کم

دۆزرانه وهی کۆمه لێکی بهرچاوی ئالقهی خه رهک که له قوهره سوورهی سووره وه کراو یان بهرد ساز کراون، ده ریده خا که مرۆفی کۆن و له میژین بنه ماکانی رستن و ته نینی کال و پینه که یشتووی پارچهی زانیوه. ئامرازی کار هه موویان به ر دین بوون، وه کوو دمی کێردی به ر ده چه خماخ^۱ و دمه داس و ته وری لێک و لووس کراو له گه ل ئامرازی تیفتیغه دان. وه کوو دیاره هه ر چۆنیک بی له بنه بانی ئه م چاخه دا، شت و متی به چو وکی مز که هیشتا هه ر به زه بری چه کوش ساز ده کران رووی خۆیان نواند. مرۆفی ئه شکه و تان تازه خه ریک بوو ئه و کانزایه بناسی که ده بوو ده کاری بیتی و ده یزانی مز نه رمه و پان ده کریته وه و ده بیته په ره، به لام هیشتا له ری وشوینی قال کردنی رانه هاتبوو. ئه م چاخه راست ده بیته بنه بانی چاخێ نوێ کوچکی.

ژن و پیاو به بی جیاوازی مه یلیان له خۆ رازاندنه وه بوو. ملوانکه ی گوی ماسیله یان ده هژنده وه و ئه نگوستیله و ده سه بندیان له سه ده فی گه و ره یان

۱- به ر ده به لکه یان به ر ده ستی. و.

به‌ردی نه‌رم ساز ده‌کردن. وادیاره کوتانی خال یان لانی‌که‌م سووراوسپیاویش
باو بووبی و پیداو‌یستییه‌کانی ئەم کاره‌یان به ده‌ستاونگی ژیکه‌له کوتابی (ق ۵).

ق ۵- سیلکه: هیتانه به‌رکاری ده‌ستاونگ بۆ هارینه‌وه‌ی سووراوسپیاو

چیشکه‌ی هونه‌ری له دیمه‌نی که‌نده‌کاری کراوی سه‌ریه‌سک‌دا خۆی ده‌نویتی.
پیشتر مرۆف کیشانه‌وه‌ی قه‌لافه‌تی ئاده‌میزاد و بوونه‌وه‌ری ده‌ست پیکردبوو.
هونه‌رمه‌ندی چاخى نوێ‌کوچکی شه‌قلی داو‌یشته سه‌ریه‌سک و له‌سه‌ری
هه‌لده‌که‌ند و ده‌سکی ئامرازه‌که‌ی خۆی به دیمه‌نی سه‌ری ئاسک یان که‌رویشک
ده‌رازانه‌وه. بێ‌گومان جوانترین شوینه‌واری تا ئیستا دۆزراوه‌ی له‌م چه‌شنه،
ده‌سکه چه‌قۆیه‌که که مرۆفی ئه‌و سه‌رده‌مه ده‌خاته به‌رچاوان که ئاره‌قچینکی له
سه‌ری ناوه و ته‌نوو‌ریه‌کی قوله‌ی به که‌مه‌ریه‌ک له نیۆقه‌دی شه‌ته‌ک داوه.

ئهمه یه‌کیک له کۆنترین دیمه‌نی و قه‌لافه‌ته‌کانی دۆزراوه‌ی مرۆفی پۆژه‌لاتی
نیزیکه (و ۲).

مردوویان به قوونه‌وه له تهرکی ژووران‌دا ده‌ناشت. ئهم نزیکي و دانه‌برانه‌ی
مردوو، که‌سانی پاشه‌واری له ئهرکی دایینی به‌شینه‌وه‌ی نه‌زینه‌ی مردووان
ده‌په‌راند‌ه‌وه، چونکه پووحی کۆچکردوو ده‌بوو به شه‌ریکه‌به‌شی بژیوی بنه‌ماله.
که‌وايه بزمان ده‌رده‌که‌وی مرۆف هه‌ر له کۆنه‌وه پێی وابوو که پاش نه‌مانیش
له‌سه‌ر شیوه‌ی زهمانی مانی ده‌روا و به‌یه‌کجاری نابێت‌ه‌وه. بۆ سه‌لماندنی ئهم
مه‌به‌سته ده‌بینین که له تهنیشت مردوویه‌کی نیژراو ته‌وریکي مشت‌ومال کراو
داندراوه و شه‌ویلاکه‌ی دوو مه‌پیش که‌وتوونه لای سه‌ری (و ۳). له‌گه‌ڵ
خۆراکی ویشکه زۆر ویده‌چێ شله‌مه‌نیش خرابیته نیو گۆپی مردۆوه و له‌به‌روه‌ی
ئاسه‌واری ده‌فره‌کان نه‌ماون، ده‌کرێ وای لیک‌ده‌ینه‌وه که ده‌بێ شتی وه‌کوو
که‌وله‌که‌ی نیۆبه‌تال یان سه‌به‌ته و زهمبیلێ ده‌سکرد بووبن، که زوو ده‌پزین و
ده‌بنه‌وه خۆل. به‌پێی داب و نه‌ریتیک مردوویان به‌ره‌نگی سوور ره‌نگاند‌وه و
ئهم کاره له جینگای دیکه‌ش وه‌به‌رچاو که‌وتوون. هه‌لبه‌ت ویده‌چێ که مرۆفی
زیندوو خۆی به‌ره‌نگی سوور ره‌نگاند‌بێ یان به‌رله نیژرانی مردوو، تۆز و
بهرشتی ژه‌نگارگرتووی ئاسنیان به‌مه‌یته‌که‌ی هه‌لپه‌ژاند‌بێ.

ده‌سته‌مۆ کردنی ئاژه‌لان که ره‌نگه‌ بگه‌پیت‌ه‌وه سه‌ره‌انی ده‌روونی ئاده‌میزاد
بۆ دۆزینه‌وه‌ی قوربانی، ده‌وریکي گرینگی له پێشکه‌وتی فره‌هنگی شارستانییه‌تی
مرۆف‌دا گه‌یراه. ئاژه‌ل بێ‌ئه‌وه‌ی چاو له ده‌ستی مرۆف بێ بۆ تفاق و له‌وه‌پری
خۆی، خۆراک و پزشاکي بۆ دایین ده‌کرد و سه‌رچاوه‌یه‌کی هیز بوو که ده‌یتوانی
له کاری گه‌یاندن و گواسته‌وه‌دا یاریده‌ی بدا. ئاژه‌لداری و به‌خێوکردنی مه‌ر و
مالات پێویستی به‌پێکهاتنی بنه‌ماله‌ی پر ژن و مندال و ته‌نانه‌ت کۆیلانیش

هه‌بوو. به‌م شیوه‌یه له‌م ده‌ور و زه‌مانه‌دا توخمه سه‌ره‌تایی‌یه‌کانی‌ه‌ئابووری
 ئاده‌می به‌دی هاتبوو که بریتی بوو له نیچیروانی و پاره‌ماسی، باغه‌وانی و
 کشت‌وکال و پاشان راهیتانی ئاژهل و ده‌ره‌یتانی کانگا له دلی زه‌وی. مرؤف له‌و
 قژناخه تپه‌پری که بژ دابینی بژیوی پۆژانه‌ی ده‌بوو بچیته پاره‌و به‌م شیوه‌یه که
 خۆی دایه کاری به‌ره‌مه‌هیتان، پیتی نایه سه‌ره‌تای ده‌ورانی که‌شه‌پیدانی
 بازرگانی، چونکه ده‌یتوانی ئه‌وه‌ی له‌ بژیو و پاشه‌که‌وتی خۆی ده‌مایه‌وه، له‌گه‌ل
 کالا و که‌لوپه‌لی دیکه بیگزپیته‌وه. ئه‌وه‌ی راستی بی‌ بازرگانی کردن له‌ پێشتردا
 به‌دی هاتبوو. ئه‌و گوئ‌ماسیلکه و سه‌ده‌فانه‌ی که‌ خه‌لک خۆیان
 پێ‌پازاندوونه‌وه و له «سیلکه» دۆزراونه‌وه و لیکۆلینه‌وه‌یان له‌سه‌ر کراوه،
 ده‌ریانخستوه ئه‌و چه‌شنانه ته‌نیا له‌ که‌نداوی فارس هه‌بوون، که مه‌ودای له‌گه‌ل
 سیلکه نیزیکه‌ی ۱۰۰۰ کیلۆمێتره. پوون و ئاشکرایه که ئه‌م ئال‌وگۆزپانه‌ی
 شت‌ومه‌ک به‌ شیوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ نه‌ده‌کران، به‌لکوو ده‌بی‌ چه‌رچی ئه‌و
 کارانه‌یان پاره‌په‌راندی. ته‌نانه‌ت له‌م چاخه‌شدا دانیشتوانی گوندیکی به‌رله میژوو
 له‌ چوارچێوه‌ی ژيانیکی ته‌ریک و داخراودا ته‌مه‌نیان تپه‌پ نه‌ده‌کرد.
 شانه‌به‌رزهی ده‌سپێشخه‌ری کاروباری ئال‌ووێر و بازرگانی تایبه‌ت نادرێ به
 دانیشتوانی بانووی ئێران، چونکه هاوچه‌رخانیان له‌ ئالمان بژ هیتانی سه‌ده‌ف
 پوویان ده‌کرده ئوقیانووسی هیند و فره‌نسه‌وی و ئینگلسیه‌کانیش یاقیقان له
 ده‌ریای بالتیکه‌وه ده‌برد.

په‌نگه‌ بره‌وی کۆن‌باوی «جووله‌که - مه‌سیحی» سه‌باره‌ت به‌ ده‌رکرانی
 ئاده‌م و [حه‌وا] له‌ به‌ه‌شت، یاد و بیره‌وه‌رییه‌ک بی‌ سه‌ر به‌ قژناخی برانه‌وه‌ی
 چاخێ نوێ‌کوچکی و چوونی بژ ئێو قژناخی په‌یدا بوونی جووتیاری گوندنشین

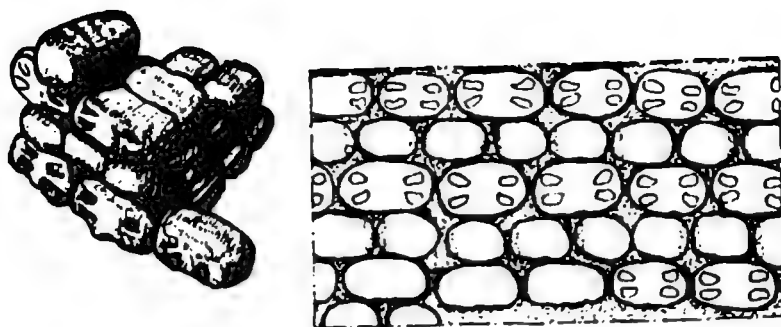
که له راستی دا به یه کێک له گه وره ترین ئال وگژپه کانی کۆمه لی مرۆف داده ندری و ئاکامه کانی ههتا ته مپۆش درێژه یان ههیه.

شارستانییه تی بهرله میژووی ئیران؛ گه رانه وه بۆ هه زاره ی جواره می بێش زاین

قوناخی تازه ی گه شه و پێشکه وتنی شارستانییه تی بهرله میژووی ئیران که به چاخی دووه می ناودێر ده که یان، بریتیه له ده ورانیک که له چاو ده وره ی رابردووی باس کراو، تۆزیک پێشکه وتووتره. گه لیک شوینه واری سه بارهت بهم چه رخی ژیا نی مرۆفی نیشته جیی ده شتان هه ر ماوه و پارێزراوه. ویناچی که هیچ شه پوشوور و ئال وگژپیکی له گوپی کۆمه لایه تی بووبیته هزی تیکچوونی بارودۆخی ته م گونده ی بهرله میژوو، چونکه هیز و شه پۆلیکی ده ره کی نه یه توانیوه سه ری پێدا بکا و سنووری ببه زیتێ.

ئه وه ی راستی بی له بهروه ی مرۆف زۆربه ی ژیا نی سه رقالی دابی نی ئامراز و که ره سه ی پێته ویستی خۆی بوو، به شوین رازاندنه وه و ریک و پیک و خوش کردنی خانه و لانی دا هه نگاوی ده نا و نه یده خسته پشت گوێ. خانووبه ره به رفراوانتر بوونه وه و ده رگایان بۆ دابی ن کرا و ئیستاش شوینه واری جیی تیکیران و هه لاره سرائیان دیاره. دیواری چین چینی مۆره لیره به ولاره پاشه کشه یان کرد و دیواری خشتی کالی نویناو جییا ن گرته وه؛ به لام خشته ی ته و سه رده مه ته نیا تۆپه له قوور بوو که به ده ستی چاک ده شیلدرا و ده کرایه سنده و کلۆ و به تیشکی تاو ویشک ده کرایه وه. ته و شه قلانه ی که به قامکه گه وره ی ده ستان ده خرایه سهریان، له دانان و هه لچینی ریزه کان دا، قوپی راخراویان چاکتر پێوه ده نووسا و باشت ریه کانگیر ده بوون (ق ٦).

وه کوو دیاره خشته له چاو چینه قوور دیواری ریک و له بارتره و نا هیلێ بقه لشن. به رهنگی سوور دیواری ژووره کانیان گه سه که سواغ ده دا و

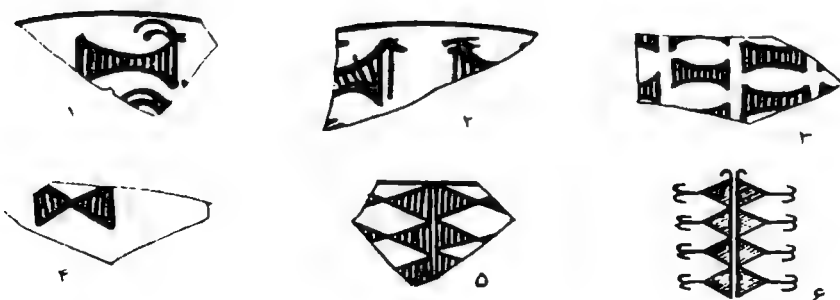
ق ۶- سینگه: یهکهمین خشتی سووره وه کراو

دهیانرنگاند و بز ئه م مه به ستهش ژهنگاری ئاسن و شیلای میوه یان تیکه ل دهکرد، که له بانووی ئیران دا باو بوو. ئه م کاره نیشانه ی داخواز و وزه و برشتی داهیتانی ئاده میزاده بز به تاقی کردنه وه ی ههنگاوی نوئ.

تهرکی په سستوای ژووره کان و بزچوونی ئیروئه ویی نیشانه ی نیژرانی مردوانه که بستیک یان قولانجیک گلایان وه سهر دهکردن. به م شیویه که سی مردوو به قوونه وه ده نیژرا و له په نا بنه ماله ی خزی ئۆقره ی دهگرت.

ئه م ورده کارییه ی که له ریک و پیک بوونی خانووبه ران دا دیاره، له هه وپوهالی تازه ی سووره وه کراویش دا وه به رچاو دی. شان به شانی کاسه و دیزه و گۆزه ی پیشوو، چه شنیک ده سکاری نوئ و ژیکه له تر خزی ده نویتی که به شیویه کی چاکتر و له بارتتر و له کووره یه کی پیشکه و توتوترا له کل ده رچوون. ئه م کاره نیشانه ی داهیتانی ئامیزی هه ورگه ریه و بریتی بووه له تهخته یه کی ساکاری باریکه له که له سهر عهرز داندراوه و شاگردی به رده سستی وه سستا سووراندوویه تی. ئه م هه ورانه بۆیه زۆر دلگر و جینگای سهرنج بوون، چونکه

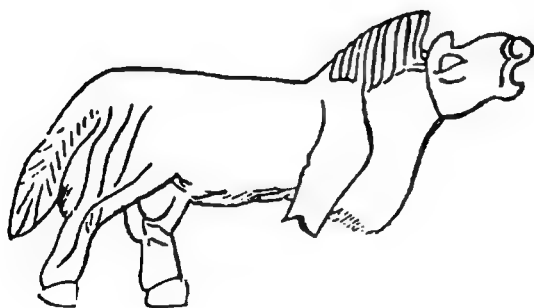
له سهر پووکاری سووره ترشانه یان، به رهنگی رهش وینهی بزنه کتویی
 په وبرده و بهراز و بالندهی هه مه چه شنه کیشراوه ته وه (و ۴). بوونه وه رهکان به
 چند خهت و کووزیکی ساکار و له جهنگی جوولانه وه یان دا کیشراونه وه و له
 راسته قینه یان لانه داوه و هه ورگه هاوکات ویستوویه تی بابیه تی سروشتی به
 باری ساکاری دا بکه وی، به لام که وتۆته سهر شیوازیکی وا که زۆر جار ان
 تیگه یشتنی مه به سته که ی دژواره (ق ۷). له م پۆژگار وه به و لاوه، ئیرانی بهرله
 میژوو، هونه ریکی نه وه نده ورد و باریک و دره وشاوه له هه ورگه ری دا دینیتیه
 ئاراهه که وه بیر هینه وه ی که نده کارییه له سهر یه سقان له چاخ ی پابردودا، له
 هیچ شوینیکی دنیا شار هزایی و وه ستایه تی نه وتۆ له م کاره دا وه بهر چاو نایه و
 نه مه ده ریده خا که بانووی ئیران زیدی سهره کی ده فر و ئامانی نه خشینه.
 کاسه و گۆزه ی هیچ جیگایه کی دیکه ی نه و سهر ده مه کۆنه ی جیهان، مۆرک و
 نیشانه ی ئاوا پیتال یستیانه ی به هیزی له سهر نه کیشراوه ته که هینده
 به خیرایی گه یشتیتیه قۆناخیکی خه یال مه ندانه ی پروت. نه م هه نگاوه بز
 یه که م جار و ده ور به ری سالی ۴۰۰ ی پیش زاین، گۆزه که ری بهرله میژووی
 ئیران هاویشتوویه تی.

ق ۷- سیلکه: نه خشانندی دهفران به دیمه نی بوونه وه ران

کانزا بهر بهرله بۆ سازکرانی ئامرازان که لکی لیوه رگیرا و بهر دیش له بایه خی پیشووی کهم نه بۆوه. ههتا ئیستاش مزیان هه به چه کوچ ده کوتایه وه و نه یانده توانده وه و ده یانکرده دریشه یان چه شنیک شووژن. واوینده چی که هه رگیز وه کوو به شیکی جه ماوه ری میسری بهرله میژوو نه خش و نیگاریان له سه ر مز هه لئه که ندبی. له لایه کی دیکه وه کاروباری که واهیزگری ږووی کرده زیادبوون و به تیه وردانی یاقیق و پیروژه ی گهش و ترووسکه داری دلبروین هینده ی دیکه ی په ره نه ستاند.

بینجه له یه سک و پرووسکی ئاژه لی دهسته مۆکراوی سه ر به سه رده می پیشوو، یه سک و پرووسکی تۆرهمه یه ک تاژی و ئه سپی «پرزیزیفالسکی» ش دۆزراوه ته وه. ئه م ئه سپه چوارپهل قایم و قوله و ئه ستوره و ئازا و به یال و ږه. وینده چی که ره کیوی و ئه سپی ئه مږ به چه ند پشتان بچنه وه سه ر ئه و توخمه یه (ق ۸). هینانه بهر باری ئه م یه کسمانه کیشه ی هاتوچۆ و گهشت و گه ران و گه یاندن و گواستنه وه ی چاره سه ر کرد و له لایه کی دیکه وه کیلانی مه زراشی که وته سه ر شانی.

ق ۸ - شووش: ئه سپی
پرزیزیفالسکی که له سه ر یه سقان
هه لکه ندراوه.

گوند خیرایه کی گه شه ی کرد و کاری کشت و کالی په ره ی نه ستاند. مرۆف که له کۆنه وه نیر و ئامووری داهیتابوو، لیبرا هه تا پتر له پیشوو به شداری کاری

هاوبهش و ههرهوهزی بێ و بۆ دانانی خانووبه‌ره و ئاوداشتن و تهخت کردنی زه‌وی‌وزار یارمه‌تی له دراوسێیانی وهربگرێ. له‌م پوژگارهدا ژن خۆی ده‌داته کاروباری باغه‌وانی و دابینی خوردوخۆراک و بێ‌وچانیش ده‌ست له‌ دیزه و گۆزه‌ کردن هه‌لناگرێ؛ به‌لام له‌م چاخهدا سازکردنی دیزه و گۆزه‌ ده‌که‌ویته‌ ده‌ست کۆمه‌له‌ وه‌ستاکاریک که‌ ته‌خته‌یه‌کی پانکه‌له‌ی خولده‌ر ده‌خه‌نه‌ به‌رکار. زۆربه‌ی توێژه‌ران لایان وایه‌ که‌ داهێنانی ئامیڤی هه‌ورگه‌ری بۆیه‌ ته‌نه‌خی و دواکه‌وتنی تیکه‌وتوه‌، چونکه‌ ئه‌و وه‌ستایه‌تییه‌ بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ له‌ ماله‌وه‌دا به‌ چنگ ژنانه‌وه‌ بووه‌.

له‌م زه‌مانهدا کاروباری ئال‌ووێر و بازرگانی ڕمیتی په‌یدا کرد و برووزی ئه‌ستاند. هه‌ر شتیکی مرۆف به‌ره‌می دینا ده‌یتوانی له‌م ڕه‌وته‌ تازه‌ دامه‌زراوه‌دا وه‌کوو نرخ‌ی کڕین و فرۆشتن کاری بێ بکا. بۆ وینه‌ که‌ولی ئاژه‌ل و تیر و ته‌وره‌به‌ردینه‌ و له‌ هه‌مووان سه‌رت‌ر بژیوی وه‌کوو گه‌نم و جۆ و میوه‌ گۆڕینه‌وه‌یان پێ‌ده‌کرد و له‌مانه‌ش بترایێ سه‌ودای مه‌ر و پاتال چاک و به‌رچاو بوو، چونکه‌ ده‌یتوانی زیاده‌کا و بنه‌ماله‌ به‌ره‌و ده‌وله‌مندی به‌ری. ئه‌م مه‌به‌سته‌ سه‌لمێندراوه‌ که‌ ئاده‌میزاد له‌م سه‌رده‌مه‌دا تازه‌ پێی ناوه‌ته‌ ده‌کار کردنی کانزا و کردوویه‌ته‌ جیگره‌وه‌ی هیندیک ئامراز و که‌رسته‌ی بچووک‌ی یه‌سقانی. زۆربه‌ی توێژه‌ران له‌سه‌ر ئه‌م باوه‌ڕه‌ن که‌ چالاکی و کاری بازرگانیه‌ی مرۆف له‌ بواری گۆڕینه‌وه‌ی گیاوگۆژ و ڕووه‌ک و نه‌مامان‌دا، هه‌لی بۆ پێشکه‌وتنی کۆمه‌لی خه‌لک به‌دی هێناوه‌. گه‌نم و جۆ که‌ به‌ره‌می خۆماليی ئێرانن و به‌ شیوه‌یه‌کی خۆڕسک و دیمه‌کار ده‌ڕوین، وادیاره‌ له‌ زه‌وی‌وزاری ده‌م‌به‌ستێتان چێندراون و پاشان بردراون بۆ میسر و ئوروپا. هه‌رزن که‌ به‌ ڕه‌سه‌ن به‌ره‌می هینده‌ ده‌نێردرایه‌ ئیتالیا و به‌پێچه‌وانه‌ په‌رش و خاشخاشکی ئوروپا ده‌گاته‌ ئاسیا و

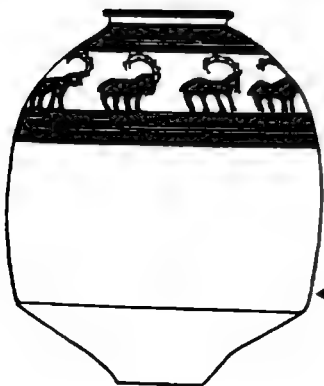
تهنانهت سهر به دوورترین مهلبندهکانی «چین» یشدا دهکا. له سهرهتای هزارهی چوارهمی پیشزاییندا ئاسۆی پوانین و پوانگهی مرۆف به باری پیکهیتانی کۆمهلی نویدا بهرین دهبیتهوه که هاوکاته لهگهڵ ئهو پوژگارهی وا به شیوهی بهرچاو بهرهو سهردهمی برهوی هیتانه بهرکاری بهربلاوی کانزا ههنگاو دهئی.

قوناخی دواتری پهره و ئالوگزی شارستانییهتی بهرله میژووی ئیران دهبی له چاخی سیپههی «سیلکه» دا بۆی بگهڕیین و بیخهینه بهرچاو. لهم شویته چهند چینیک کهوتونه سهریهکتر و ئهوانهیی بهرهوه لهچاو ئهوانهیی سهرهوه کۆنترن. زۆربهی چینهکانی لای سهرهوه سهبارهتن به هزارهی چوارهمی پیشزایین. لهم پوژگارهدا نژیاروانی کهرهسهیهکی تازه به خۆیهوه دهبینی، یانی خشتهی هیلکهیی پیژانی کویر دهبیتهوه و خشتهی تهخت و لاکیشهیی جیی دهگریتهوه که ههتا ئهمرۆش ههر لهباوه. گهڕهکی گوندان به کوچه و کۆلانی باریک و پینچاوپیچ لهیهکتر جوئ دهبنهوه و سنووری ملک و مالان دیاری دهکرین. دیواری دهرهوهی مالان بهمهبهستی وهگرنتی تیشک و سیپهر کهند و قوولیان تیدهکهوئ و جاری وایه بناغهیان لهسهر وشکه بهرد دادهندری. نێودهراغه ههروا تهسک و نهوی بوون و بهرزایی سهردهراغهیی زۆربهیان له ههشتا - نهوه سانتیمتر تینهدهپهڕی. پهنجهرهش ببوو به باو و زۆربهیان بهرهو کۆلان دهکرانهوه. بۆ ئهوهی خانوو شه دار نهبن، سوالبهیی گهورهیان له دیواران پۆدهبردن. دیوی ژوورهوهیان ههر به پهرنگی سوور دهپهنگاندن، بهلام لهم پوژگارهدا پهرنگی سپیش هاته کایهوه. ههتا ئیستاش مردووین ههر له ژووری مالهوه و به قوونهوه دهناشتن و چهند هیما و نیشانهیهکیان به گلهزهرده لهسهر

چواربه‌نده‌ی یه‌سقانی ده‌نه‌خشانده‌ی و که‌لوپهل و پێداویستییه‌کی زۆریان ده‌خسته پالده‌ستی.

له‌م سه‌رده‌مه‌دا پێشکه‌وتنیکی تازه‌ی و به‌رچاو که‌ مرۆف هه‌تا ئه‌مڕۆش که‌لکی لیوه‌رده‌گرێ، له‌ هه‌ورگه‌ری‌دا به‌دی هات و ئه‌ویش بریتییه‌ له‌ داهیتانی ده‌زگای هه‌ورگه‌ری و کووره‌ی تایبه‌تی سوورکرانه‌وه. گۆزه‌که‌ر به‌و ئامراز و که‌ره‌سه‌ تازانه‌ی که‌ که‌وتبوونه‌ ده‌ستی، کۆمه‌لێک سوالینه‌ی هه‌مه‌چه‌شن و نه‌خشیانی به‌ره‌م دێنا که‌ هیتدیکیان بریتی بوون له‌ پیاله‌ی گه‌وره‌، کاسه‌ی هه‌ره‌ چاک، ده‌فری پایه‌ بلێندی شه‌راب و شاکووپه‌ی تایبه‌تی ئازووخه‌. په‌نگی هه‌موو ده‌فریک به‌پێی تین و بلێسه‌ی کووره‌ی سوورکرانه‌وه ده‌گۆرا و هه‌ورگه‌ر ده‌یتوانی به‌ دلی خۆی په‌نگیان بکاته‌ بۆر و که‌سک و سوور و ئال. شان‌به‌شانی ئه‌م کاره‌ نه‌خش و نیگاری پروکاری ده‌فران پتری که‌شه‌ ده‌کرد و بایه‌خی بالاتر ده‌پۆی.

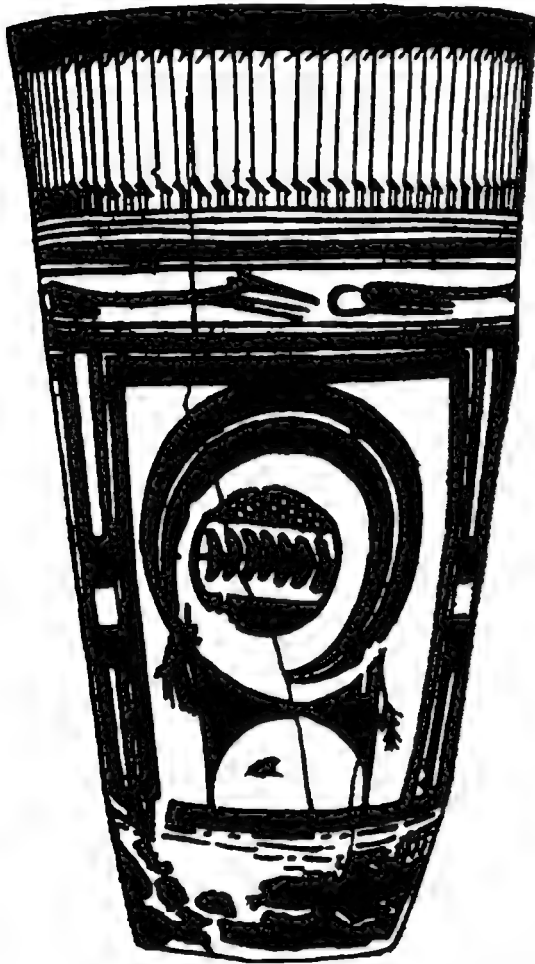
هونه‌رمه‌ندان له‌ سه‌ره‌تا‌دا زیاتر مه‌یلیان به‌ لای شیوازی په‌یتالیه‌ستی‌دا ده‌شکایه‌وه و وینه‌ی مار، پلینگ، به‌رانه‌کیوی، بزنه‌کیوی، له‌گه‌گ و وشترمه‌لیان ده‌کێشانه‌وه و به‌ شاره‌زایی به‌ دوا‌ی یه‌کترا په‌زیان ده‌کردن. ئه‌م وینه‌گه‌رییه‌ نیشانه‌ی داشکانه‌وه‌ی مه‌یلی هونه‌رمه‌ندانه‌ به‌ لای سروشت‌دا، به‌لام له‌گه‌ل شیوازه‌ باس کراوه‌که‌ی پیشوو، جیاوازی زۆر و به‌رچاوه‌. ئیتر قه‌لافه‌تی

بوونه‌وه‌ریان به‌ چه‌ند خه‌ت و کووزیکی ساکار نه‌ده‌کێشایه‌وه و ئه‌ندازه‌ی قه‌باره‌شیان وه‌به‌رچاو ده‌گرت و پارسه‌نگیان نه‌ده‌به‌زاند (ق ۹).

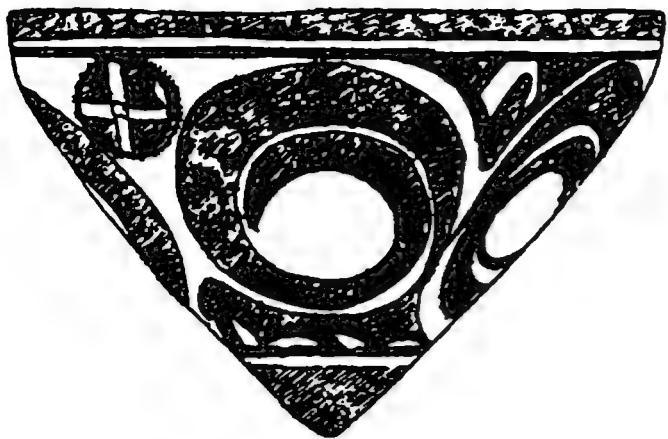
ق ۹- سیلکه: شاکووپه، سه‌ر به‌ چینی سنه‌م

دواتر سه‌رله‌نوئی شیوازی کار ده‌گۆپئی و وای لئی‌دی که کلکی ئاژه‌ل دریتتر ده‌کیشریته‌وه و شاخه‌کانی له قه‌باره‌ی خۆیان ده‌رده‌چن و پانت‌ر و گه‌وره‌تر ده‌بن. هر ئه‌م شیوازه بۆ مه‌لی په‌ل‌دریژی‌ش په‌چاو کراوه (ق ۱۰).

هینده‌ی پیناچی که شاخی
ئاژه‌ل وا گه‌وره ده‌بیته و قه‌ف
ده‌خواته‌وه که قه‌لافه‌تی چی وای
لئی نامینیته‌وه (ق ۱۱). هه‌روه‌ها
قه‌لافه‌تی پلینگ به شیوه‌یه‌کی
ساکار کورت ده‌کریته‌وه وه‌ک
سێ‌گۆشه‌یه‌ک خۆی ده‌نوینئ
(ق ۱۲). ئه‌م هونه‌ره ئه‌گه‌رچی
بنه‌ماکانی پیشووی په‌چاو
ده‌کرد، به‌لام په‌وتیکی دیکه‌ی
ده‌پنوا، واته‌ که‌متر به‌ دلخواز و
زیاتر به‌پنێ پێسایه‌کی
بیرمه‌ندانه هه‌نگاوی ده‌نا. دواتر
به‌پنێ پێویستی ئال‌وگۆپ،
که‌رانه‌وه‌یه‌ک به‌ره‌و پێئالیسم
پووی دا، به‌لام ئه‌ویش
شیوه‌یه‌ک بادانه‌وه بوو بۆ سه‌ر
ناتوورالیزمی نوئی و پم‌بوو
له ژیان و گه‌شه‌وه‌ری.

ق ۱۰- شووش: شه‌ربه، سه‌ر به‌ شیوازی یه‌که‌م

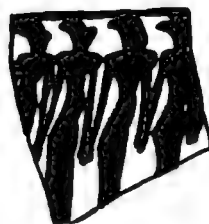

ق ۱۲- ته‌په‌ی حه‌سار: په‌رداخ‌ی

بلوورینی نه‌خشین

دیمه‌نگای راو نیوه‌نیوه به دیمه‌نی تیکه‌له‌چوون له‌گه‌ل بوونه‌وه‌رانی کتوی ده‌نه‌خشیندرا. له‌م په‌وته‌دا جاری وایه راوچییه‌ک ژئ له‌که‌وان ده‌کیشیتته‌وه یان جووتیاریک گایه‌کی قه‌مه‌رکراو به‌ دوا‌ی خۆ‌ی دا ده‌کیشی و هه‌لی واشه‌ پۆلینک سه‌ماکه‌ر، سه‌رقالی سه‌مایه‌کی پیروژن (ق ۱۳).

ق ۱۳- سیلکه: کۆمه‌لنک ده‌فری نه‌خشین (a,b), شووش (c)

له‌ ماوه‌ی پتر له‌و هه‌زار سا‌له‌ سێ قۆناخیه‌ی که ژیا‌نی مرۆفی به‌رله‌ میژووی پنده‌ش‌تانی پندا‌ تێپه‌ری، هونه‌رمه‌ند هه‌رگیز خۆ‌ی له‌ نیو به‌ند و داوی

شینوازی رابردودا نه ده به سه ته وه و بێ برانه وه ئال و گزیری دلخوازی به سه ر دیتا و دیمه نی تازه ی دادیتا. ئه م هونه ره که ویتنه ی له سه رچاوه ی تایبه تی خۆی هه لده گرتوه و نه وه ستان و قه تیسمانی تیدا نه بوو، نوێ ده کرایه وه و گزیرانی به سه ردا ده هات و تین و تیشکه ی په ری هه لداویشته و ده گه یشته دووره ده ستان و سنووری سروشتی بانووی ئیرانی ده په راند.

داخوا ئه م دیمه نانه ی که هونه رمه ند له سه ر پوختاری ده فران ده یخوڵقاندن، ویتنه هه لگرتنه وه یه کی راست و راشکاوانه بوو که له ژینگه ی ده وره به ری خۆی دا دهیدی، یان له دیوی نادیری ئه م هیمما و نیشانه فره چه شن و به رچاوانه دا، ویستی درکاندنی مه به ست و بابه تیک شاراوه ته وه؟ به کورتی داخوا وه کوو هیندیک له زانایان لیکیان داوه ته وه، ئه م ویتنه گه ریانه وه کوو ده قیقی نووسراو وا بوون؟ ئیمه نه که وتووینه پێ وشوینی دۆزینه وه ی ولامی ئه م په رسیاره ی دواپی، به لام وه بیرتان ده خه ینه وه که بنه بانی ئه م چاخه په رشنگداری ده فره ی نه خشی نی بانووی ئیران، هاوکاته له گه ل ئه و زهمانه ی که مرۆفی دانیشتووی ده شتی دراوسینی دووچه ژمان گه یشته بالترین لووتکه ی داهیتانی خۆی و پێ وشوینی نووسینی داهیتا. که وایه داخوا ده کړ پیمان وایی داهیته رانی خه ت، ویتنه یان له شینوازی کاری هونه رمه ندانی خه یالمه ندی بانووی ئیران هه لگرتوته وه و ئه وان به کیشانه وه ی ویتنه و دیمه ن و نیشانان، که لاله یان بۆ داپشتوون؟ هه ر چۆنیک بێ پێی تیده چی وایی و پێویسته که بزانی ئه م هونه ره به قوئاخێ سه ره تایێ داده ندرێ بۆ خه تی ویتنه یی.

هه ورگه ری ئه م پوژگاره فیری سازکردن و داپشتنی په یکه ره ده بی و ده ست ده کا به داپشتنی په یکه ری هه موو بوونه وه ریک و په نگه بۆ له یستۆکی مندالان بووبن یان ویده چی وه کوو نه زرینه بۆ خودا و خێوی پارێزه ری مه ر و پاتال له

قالبدا داپ‌یژرابن. کۆمه‌لێکی به‌رچاو په‌یکه‌ره‌ی دایکه‌خوا‌ی تیری و ته‌سه‌لی و پیت و به‌ره‌که‌تی به‌ره‌می زه‌وی ساز کراون. سه‌ری زۆربه‌ی ئهم په‌یکه‌رانه په‌پیون و به‌ده‌ستی ئانقه‌ست شکیندراون، چونکه ویستوویانه که دوا‌ی نه‌مانی خاوه‌نه‌کانیان که‌سی دیکه‌ خیریان لێ نه‌بینی.

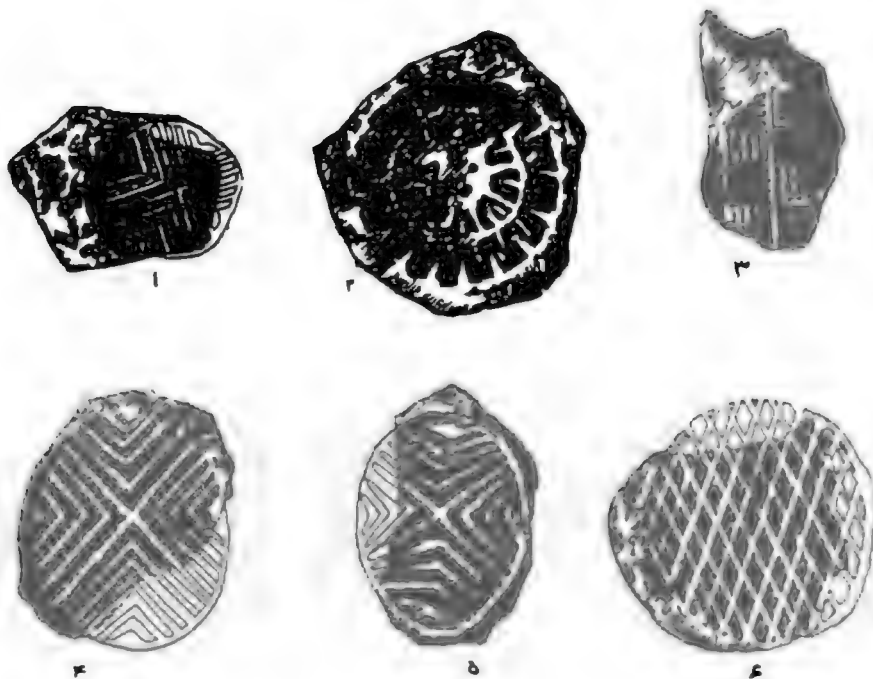
سه‌نعاتی کانزاگه‌ریش گه‌شه ده‌کا. ده‌ست ده‌کری به‌ توانده‌وه‌ی مز و قالب‌پێژکرانی. ژماره و فره‌چه‌شینی ده‌سکاری وه‌ستاکاران له‌چاو سه‌رده‌می پیشوو به‌رچاوه‌ به‌لام ده‌کارکردنی ئامرازی به‌ردین هه‌روا له‌ به‌ره‌ودایه و هه‌موو لایه‌ک که‌لکی لیوه‌رده‌گرن و زۆر به‌ ساوه‌ساو و له‌قه‌له‌ق ته‌و‌ریکی لووسی مزی تایبه‌ت به‌ هۆزی «سیلت»ی هیندوئوروپایی جینی ته‌وره‌به‌ردینه ده‌گریتوه و پیمه‌په‌ش په‌یدا ده‌بی. خانووبه‌ره‌کانی سه‌ر به‌و سه‌رده‌مه کۆمه‌لێک کێرد و خه‌نجه‌ری مزیان تیندا دۆزراوه‌ته‌وه. هاوکات وه‌ستاکاران ده‌ست ده‌کن به‌ سازکردنی شتی خۆ را‌زاندنه‌وه و خۆ جوان‌کردن. ئاوینه‌ی ته‌ختی لینه‌لگه‌پاوه له‌گه‌ل ده‌رزیه‌ی سه‌رخ‌ دینه‌ گۆپ. خشل و گه‌واهیرات ئه‌وه‌نده‌ی دیکه‌ په‌ره ده‌ستین و که‌ره‌سه‌ی خاوی زیاتریان تینه‌ده‌دری. جگه‌ له‌ سه‌ده‌ف و یاقیق و پی‌رژه، مرواری و به‌ردی بلوور له‌گه‌ل لاژوه‌ردی «پامیر»ی و به‌رده‌که‌سکه‌ی ناوچه دووره‌ده‌سته‌کان، ده‌که‌ونه به‌رده‌ستی هونه‌رمه‌ندان.

شان‌به‌شانی په‌ره‌ی کاروباری بازرگانی، پینو‌ستی ئه‌وه‌ش ده‌هاته ئاراوه که بار و نیوه‌رۆکی تیر و جه‌وال و کووپان به‌ مۆری و ده‌قنه‌شکاوی بگاته جی و چاوه‌دیری بکری و ده‌سته‌به‌ربوونی له‌سه‌ر بی. بۆ ئهم مه‌به‌سته مۆریان هینایه‌کی تایبه‌ت به‌ خاوه‌ن ماله‌که له‌سه‌ر تۆپه‌له‌یه‌ک قوربه‌سووره شه‌قل ده‌کرا و له‌ زارکی کووپه‌که ده‌درا یان به‌ په‌تیک پینانه‌وه ده‌به‌ست. له‌میژینه‌ترین شکل و شیوه‌ی مۆر که‌ ماوه‌یه‌کی زۆر گۆرانی به‌ سه‌ردا نه‌هات بریتی بوو له‌

كوته بهردیكى قووچهكى و ههلكه ندرائو كه ئالقهیهكى تیخرابوو. له سهره تا دا
 پروكارى مۆرهكان له سهر بیچمى ئەندازهیى ده‌پۆشتن (ق ۱۴)، به‌لام هیتدهی
 پینه‌چوو كه دیمه‌ن و قه‌لافه‌تى مرۆف و پروه‌ك و بوونه‌وه‌ر له‌گه‌ل كۆمه‌لێك
 درۆشم و نیشانه‌ هاتنه‌ ئاراوه. بێ‌گومان ته‌واوى ئەمانه‌ ویتیه‌یان له‌ كاسه‌ و
 دیزه‌ و گۆزه‌ی نه‌خشین هه‌لگیرابۆوه‌ و په‌نگه‌ ئەم نه‌خش و نیگارانه‌ واتای
 نوسینیشیان لیوه‌رگیرابى.

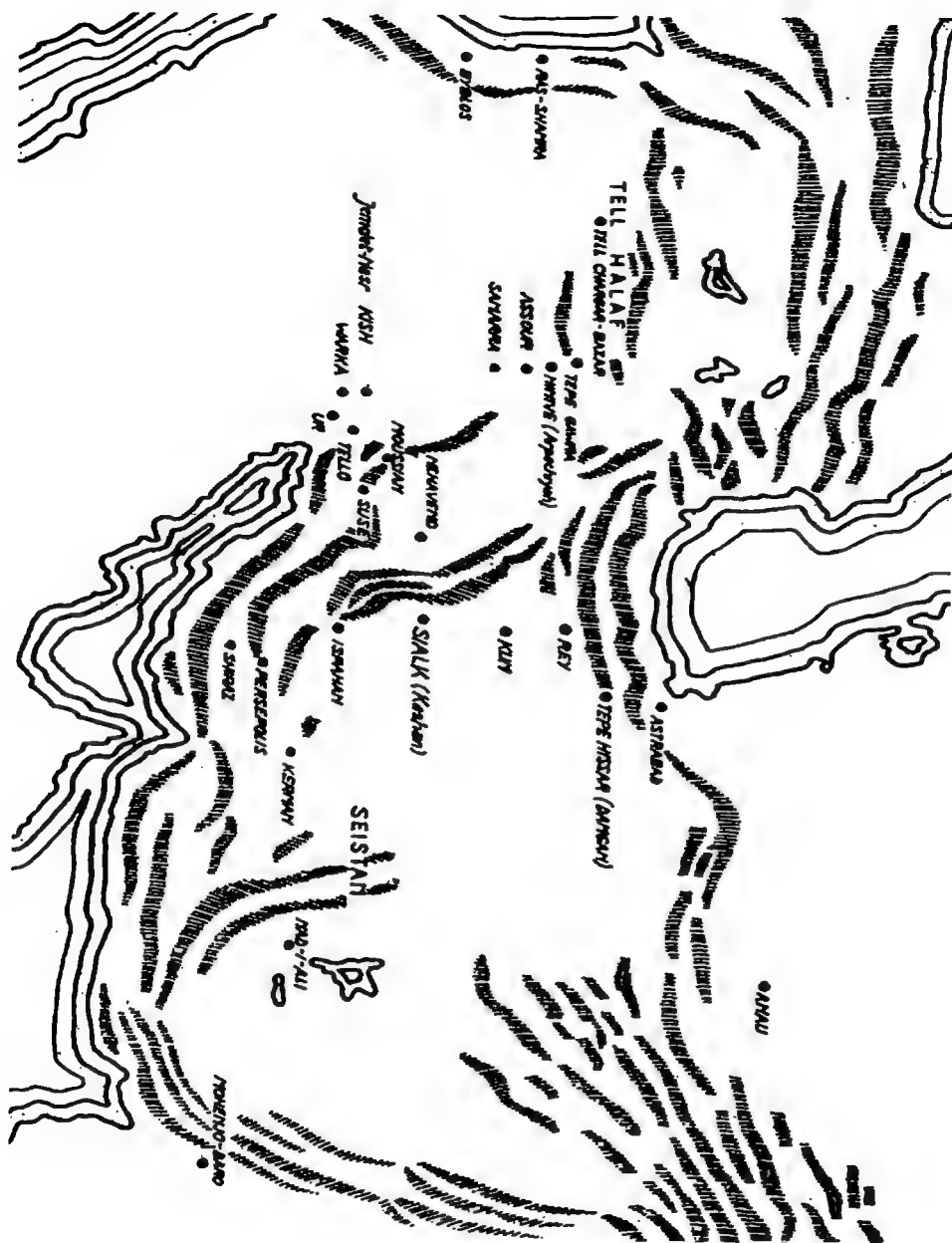
له‌ درێژه‌ی ئەم قۆناخه‌ی شارستانییه‌تى ده‌شته‌كى‌دا، بناغه‌ی ئابوورى مال
 داده‌ندری و خۆی ده‌گرێ و گه‌شه‌ ده‌كا و ئاده‌میزاد له‌ ته‌واوى بواره‌كان‌دا
 پیشكه‌وتنى به‌رچاو وه‌ده‌ست دیتى. ئەم قۆناخه‌ ده‌كه‌ویتته‌ سهره‌تای سهرده‌مىكى
 نوێ كه‌ تیندا كۆمه‌لانى كالى دراوسێ، وێرای دامه‌زراندنى كۆمه‌لێك ناوه‌ندى
 گه‌وره‌، ئابوورى شارنشینانه‌ به‌دى دیتن. په‌نگه‌ بكرى بڵێن كه‌ بارودۆخى
 ئاوا بالى به‌ سهر ده‌شتى ده‌وله‌مەندى دووچۆمان كیشابوو، به‌لام له‌ ئیران‌دا
 شتىكى ئەوتۆ به‌دى ناكړی و هیتشتا زووه‌. بارودۆخى سروشتى بانووى ئیران
 دې و ناله‌باره‌ و خاكى په‌قەن و پېر هه‌وراز و لیژه‌ و پرشوبلاوى ئاوه‌دانى و
 كۆمه‌لانى كه‌م جه‌ماوه‌ر و پاراستنى كولتوورى كۆن له‌ بواری ئابوورى
 ماله‌كى‌دا، ئال‌وگۆڤى ئەم به‌شه‌ی جیهان بۆ سه‌دان سال وه‌دوا ده‌خا. ته‌نیا
 بابه‌تىكى ناوازه‌، ناوچه‌ی باشوورى خۆرنشینى «سووزیان»ه، كه‌ ده‌بیته
 درێژبۆوه‌ی خۆرسكانه‌ی دووچۆمان و گه‌شه‌ی هاوشینه‌ی ئەوینى پێوه‌ دیار
 بوو. له‌ سهره‌تای هه‌زاره‌ی سینه‌مى پیش‌زایی‌دا له‌م ناوچه‌یه‌ چه‌شنیک ژيانى
 بنه‌گرتووى شارنشینى به‌دى دى و یه‌كه‌مین حكومه‌تى یاسامه‌ند داده‌مه‌زرى كه‌
 پادشایه‌تى عیلامه‌.

ق ۱۴- سیلکه: کۆمه لیک مۆزی نهخشیندراو

ئەم سەن قۇناخەى شارستانییه تی بهرله میژووی ئیران که پیشتر باسی کرا، له هیچ شۆینیک ئەوەندەى بانووی ئیران کەندەوکۆژەى شۆینە وارناسییانەى له سەر نه کراوه و جیگاکانی نه ناسراوه. هه بوونی دوو شارستانییه تی کۆن ته نیا له که ناره کانی شۆره کاتی ناوهندی. واته سیلکه، قوم، ساوه، رەه و دامغان که وتوونه بهر لیکۆلینه وه. ئەو ناوچانه دەلتی بهرموورن و له سەر هیلکی که وانی به دواى یه کتردا ریز بوون و که وتوونه لیواری خۆرنشین و باکووری ده ریای

کۆن (ق ۱۵). ویدهچی ئەم ناوچهیه له ماوهی ویشکه چاخی دا به قور و لیتە ی ئاو بردهی به جیماوی ئەو چۆماو و جۆبارانە ی که ده پزانه ده ریاوه و ده پزوه هاتین و گەلیک زووتر له دۆل و ده رهکانی که ژ و کزی زاگرۆس، هه لچۆرابین. چەند مه لبه ندیکی وه کوو ته په ی «گیان» ی نیزیک «نه هاوه ند» ی باشووری هه مه دان و «ته لی باکون» ی ده وره به ری ته ختی جه مشید له گەل شووش، هه تا کۆتایی چاخی دووهم چۆله وار بوون؛ به لام له دوا ی ئەم چاخه وه، کولتووری هه وره والی سوالینی نه خشی نی رهنگین له سه رتاسه ری بانووی ئیران دا په ره ی ئەستاند و هه موو ورده کاری و ئال وگۆر و بنه ما و په یساکانی په نجه نه خشی نی ره چاو کرا و بینجه له دیزه و گۆزه کردن، کانزا که ریشی گرتوه.

ئوه ی راستی بی ده فری گلی نی نه خشی نی سووره وه کراو له به روه ی له سه ر په یسایه کی نه گۆر و یه که هه وا نه پزیشته وه، توانیویه تی خۆی نو ی بکاته وه و سه رنجی خه لک پتر بۆ ئەم هونه ره سه ره تای ی و ده وله مه نده را بکی شتی. هه ر ناوچه و کارگایه ک خاوه نی شیواز و مۆرکی تایبه تی خۆی بووه و کاری فره چه شن پرشنگی داوه ته وه. هه ورگه ری شووش شه ره به یه کی شووش و باریک و ته نک ی داهیتا، که چی وه ستاکاری ته ختی جه مشید دلی به شکل و شیوه ی قووچه کی ده کرایه وه و لینی را هاتبوو. کاسه که رانی «سیلکه» و «حه سار» هۆگری کاسه بوون. باشه چ بایه خیکی هه یه که یه کیک له و ناوه ندانه له بری پازاندنه وه و کارناسکی به لای قورسی و قایمی به ره مه ی دا ده که وی یان جیگایه کی دیکه بۆ گه یشتن به په یئالیسم یان سه مبولیزم، ده که ویته خاوه خاوه؟ راستیه که ی ئوه یه که هه ر ئەم تایبه ته مندی و فره چه شنییه له داهیتانی دیمه نه کان دا ده بیته پشتیوان و ده سه ته به ری پشکووتنی هه ستی به رزی هونه ره ندانه ی ئەو نه ته وانه ی سه رقالی خولقاندنی به ره مه ی هونه رین.

پوخسار و پروکار و قه باره‌ی ده‌فران خزی ده‌گری و تیشکی داوێته ده‌ورو به‌ران و نه‌وه‌نده چاک بوو که به‌ره‌به‌ره مه‌له‌بندی بلأو بوونه‌وه‌ی دوورتر پژی. ئەم وه‌ستاکارییه له مه‌ودای پێگای باشووری دا هه‌تا سیستان پژی و له‌وی په‌لی هاویشته بۆ به‌لووچستان و ده‌ره‌ی سیند. له‌ بالی باکووره‌وه‌ بناغه‌ی کولتور و شارستانییه‌تیکی له‌ ئاوه‌دانیه‌کانی مه‌له‌بندی «مه‌رو» دانا و زۆر ویده‌چی ته‌نه‌وه‌ی کردبێ بۆ به‌لخ (باکتریا) که ئیستا شوێنه‌ کۆن و که‌ونارا‌کانی چاوه‌پوانی پاچ و پیمه‌په‌ی کۆژه‌ران ده‌که‌ن. وه‌کوو پاشان بۆمان ده‌رده‌که‌وی، زۆر دواتر پۆژاواش سوودی له‌ داهێتانه‌کانی بانووی ئیزان وه‌رگرت.

تویژینه‌وه‌کانی په‌گه‌زناسی له‌سه‌ر کۆنترین په‌سک و پرووسکی دانیشتووانی ئەم ئاوه‌دانیه‌نه، هه‌بوونی په‌گه‌زیکی په‌سه‌ن و یه‌ک توخمه‌ ناسه‌لمیتن. ته‌نانه‌ت نا‌کری بلێن دوو چه‌شنی جیاوازی مرۆفی سه‌ر درێژ یان سه‌ر چه‌کوچی که له‌و ناوچانه‌ وه‌به‌رچاو دین به‌ دوا‌ی په‌کتردا هاتوون یان به‌پێچه‌وانه‌ سه‌ر به‌ تا‌مییکی په‌گه‌زین که ناسراوه به‌ مرۆفی مه‌دیه‌ترانه‌یی. ئەم تا‌قه‌می دوا‌یی له‌ چاخ‌ی به‌رله‌ میژوودا به‌ ته‌واوی ئاسیای خۆرنشیندا بلأو بوونه‌وه‌ و له‌ ده‌ریای مه‌دیه‌ترانه‌وه‌ هه‌تا تورکستانی پووس و ده‌ره‌ی سیند ب‌ه‌گر بوون. به‌گشتی ئەم دوو په‌گه‌زه به «ئاسیایی» ناو‌دێر کراون که زاراوه‌یه‌که بۆ نیشان‌دانی تۆرهمه‌ جیاوازه‌کان و ده‌لی ئاسیایی نه «سامی»یه و نه هیندوئوروپایی. تا‌میک له‌ تویژه‌ران که ویستوویانه‌ راشکاوانه‌تر بدوین ئەم په‌گه‌زه‌یان به‌ قه‌فقازی یان خه‌زه‌ری یان یافسی^۱ ناو‌دێر کردوون. له‌م په‌گه‌زه‌دا سی ده‌سته دیارن:

۱- یافسی واته سه‌ر به‌ تۆرهمه‌ی به‌ره‌بابی «یافس»ی کوری «نوح» که ده‌بیته‌ باپیره‌ که‌وره‌ی ه‌ز و نه‌ته‌وه‌کانی هیند و ژیرمه‌ن و.

١- ئوورارتیه کان یان وانیه کان^١، که دهبنه دانیشتوانی کۆنی ئهرمه نستان، ههروه ها کاسیه کان، عیلامیه کان، خوتیه کان (هیتیه کان) و میتانیه کان.

٢- لیکیه کان، کارییه کان، میسییه کان و ههروه ها ئیترووسکییه کان و ئیتقریتۆشیان.

٣- ئیبیریه کان و باسکاکان.

ویدهچن که تهواوی ئەمانه به زمانیکی په یوه ست و پنگه وه گری دراو دوابن. جا ئەم بۆچوونه بۆته هۆی پیدابوونی ئەم گریمانه یه که پنی وایه دهبن سۆمیرییه کانیش هه ره له م تاقمی رهگه زییه بووبن، به لام له پۆژگارانی زۆر دووردا لیان دابراون. ئەم سه رچاوه یه ئاسیایی، واته ئەو ره سه نایه تییه ی رهگه زی که تهواوی نه ته وه کانی ئاسیای خۆرنشین تیدا هاوبه شن، زۆر دواتر ده بیته به دیه پته ری کولتوری ئەم هه ری مه ی جیهان. ئەم تۆره مه خه لکه به تایبته هونهریک ده خولقینی که به هونهری ره سه نی ئاسیای خۆرنشین دیته ژمار و ئیرانیس به هیتانه ئارای ده فره نه خشینه کانی خۆی، به یه کیک له ماکه و هۆکاره کانی گه شه ی داده ندری.

زانباری ئیمه سه باره ت به دینی له میژینه ترین دانیشتوانی ئیران زۆر که مه. له ناوچه و مه له بندی دووچۆمان که دانیشتوانه کی هه ره له ره سه نی جه ماوه ری بانووی ئیران بوون، پنیان وابوو که ژیان ئافراوی خواژنیکه و سه ره به ری جیهان پتر کۆنه هه تا خولقاو و به پچه وانه ی بۆچوونی میسرییه کان پنیان وابوو که سه رچاوه ی ژیان مییه نه ک نیر. ئەو کۆمه له په یکه رۆکه پرووتانه ی خاتوونه خویان که له نیو شویتنه واره کانی بهرله میژووی ئیران دا دۆزراونه وه، رینگه مان بۆ خۆش ده کن که له بیر و باوه ری ئاده میزادی بهرله

١- ئوورارتیه کان یان دانیشتوانی ناوچه ی «وان» ی کوردستان. قان.و.

میژووی ئیران حالێ بین. وادیاره‌ ئه‌م خاتوونه‌خوایه‌ ده‌بی‌ هاوسه‌رینیکی بووبی‌ که‌ هاوکات هه‌م شووی بووه‌ و هه‌م کوپری. بی‌گومان ده‌بی‌ بۆ دۆزینه‌وه‌ی ده‌سپینکی زه‌ماوه‌ندی نیوان مه‌حره‌مان بگه‌رینه‌وه‌ دینه‌کانی سه‌ره‌تایی. ئه‌م دابه‌ له‌ خۆرنشینانی ئاسیادا باو بوو. ئیرانییه‌کان و دواتر نه‌به‌تییه‌کان^۱ ئه‌م نه‌ریتیه‌یان له‌ کۆمه‌لانی خۆجینی به‌ میرات وه‌رگرت^۲. هه‌روه‌ها بنه‌مای زه‌ماوه‌ندی نیوان دایک و کوپ که‌ پیشینه‌ی زۆر که‌مه‌، هه‌ر ده‌گه‌ریتیه‌وه‌ سه‌ر ئه‌م پڕیازه‌ دینییه‌ی که‌ باسی کرا. هه‌روه‌ها په‌نگه‌ بیروپرای گوێزرانه‌وه‌ی خزمایه‌تی و گه‌رانی خویته‌ی په‌سه‌ن له‌ لایه‌ن به‌ره‌ی دایکه‌وه‌، هه‌ر لیژه‌وه‌ گه‌رای دانایی و ئاشکرایه‌ که‌ ئه‌م په‌وانگه‌یه‌ له‌ نیو عیلامیه‌کان و ئیترووسکییه‌کان^۳ و میسرپییه‌کان و به‌تایه‌ت له‌ نیو لیکیه‌کاندا زۆر باو بووه‌. چاکه‌ لیژه‌دا وه‌بیری بپینه‌وه‌ که‌ له‌ نیو کۆمه‌لێک نه‌ته‌وه‌دا ژن سه‌رکرده‌ی له‌شکر بووه‌ و هۆزی چپانیشینی گووتی له‌ کوردستان ئه‌م نه‌ریتیه‌ی په‌چاو کردووه‌.

گومانی تیدا نییه‌ که‌ ته‌وه‌ره‌ی بارودۆخی سیاسی له‌سه‌ر پینکه‌اته‌ی بنه‌ماله‌یی و جقاتی پیران یان که‌ یخودایه‌تی هه‌لده‌سووپا. بیروبوچوونی به‌خشینی ده‌سه‌لات به‌ که‌سینکی سه‌رۆک که‌ زۆر دواتر بوو به‌ شا، ماوه‌یه‌کی پینچو هه‌تا له‌ ئیراندا وه‌دی هات و وه‌راست گه‌را. بارودۆخی سرووشتی ناوچه‌که‌، کۆمه‌لێک ناوه‌ندی بچووک و دوور له‌ یه‌کتی به‌دی هیتابوو، هه‌ر بۆیه‌

۱- یه‌کیک له‌ هۆزه‌کانی عه‌ره‌ب که‌ له‌ سه‌ده‌ی شه‌شهمدا له‌ عه‌ره‌به‌ستانه‌وه‌ به‌ره‌و باکوور تینه‌له‌چوون. پ.

۲- ئیحسانانی یارشارتر ده‌لی ئه‌م مه‌به‌سته‌ جینی گومانه‌. چونکه‌ به‌پینی ده‌قینکی کۆن، جه‌مشید له‌گه‌ل خوشکی خزی زه‌ماوه‌ندی کردووه‌. م.

۳- یه‌کیک له‌ هۆزه‌کانی ئاسیای بچووک که‌ له‌ سه‌ره‌تاکانی هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پینش‌زاییندا له‌ رۆژاوا‌ی شینوه‌دورگه‌ی ئیتالیا بنه‌یان داگرتووه‌.

ناکۆکی و ناتەبایی نەیتوانی بالیان بە سەر بکێشی و شەڕ و کێشەیان
لە نێواندا نەقەوما.

ئێران لە دەسپێکی ھەزارەی سیھەمی پێشزاییندا

لە سەرەتای نیوەی دووھەمی ھەزارەی چوارەمی پێشزاییندا، یەکەمین
نیشانەکانی ھەلۆھشانەوی یەکانگیربوونی کولتووری ھەرگەڕیی نەخشینی
ئێران وەبەرچاودێ. لەناکاو کاری ھەرگەڕیی نەخشین لە شووش پەکی
دەکەوێ و بنەیی دێ و ھەرپوھالی سەرتاپا سووری ھەنگەداری وەکوو قۆری
جیی دەگریتەو. ئەم شێوازە ھێندە نامۆ نییە و بەئاشکرا وێنەی لە دەسکاری
دەشتی دووچۆمان ھەلگیراوەتەو و سەردەمەکی ناسراوە بە ئوورووکی
چوارەم^١. ئەم سەردەمە لە ئال وگۆڕی شارستانیەتی دووچۆماندا دەوری
سەرەکی گیراوە، چونکە لە کۆتایی دا دەگاتە داھێتانی خەتی وێنەیی. ماوەیەکی
دواتر و لە ئاخیرین سەردەمی بەرلە دەسپێکی ھەزارەی سیھەمی پێشزاییندا
شارستانیەتیکی لە شووش بەدی دێ و ئەگەرچی زۆر کەوتۆتە ژێر باندۆری
بەھیزی دووچۆمان، بەلام دیسانیش دەتوانی خەتی تایبەتی خۆی کە بە
«عیلامی بەرابی» ناودێرە، داھێتیی (ق ١٦). ئەم ھەنگاوە ھاوکاتە لەگەڵ
پادشایەتی «جیمدەت نەسر» لە دەشتی بەربلاوی دراوسی کە دووچۆمانە.

شووش تەنیا شار و ناوچەیەکی باشووری ئێران نییە کە دەکەوێتە ژێر
باندۆری خۆرنشییەو. کەندەوگۆژە تازەکانی شویتەوارناسی لە باکووری
پۆژھەلاتی کەنداوی فارس دەریانخستوو کە سەرانسەری پەخی بالی باکووری
دەریا سەری وەبەر ئەم کارتیکرانە ھێتاوە. وەکوو دیارە لە سەرەتای ئەم

١- ئوورووک یەکیکە لە شارە بەناوبانگەکانی بابلی کەونارا و ئیستا ھەرەسەکانی ماون و
پینی دەلین «ورکە». ب.

چاخهوه و له ماوهی ههزارهکانی دواتردا، ئهه به شه بهووکهی ئیران بپسانهوه
سهرقالی ملانه و بهربههکانی بووه له گهه برووزی کولتووری بههیز و پتهوی
دووچومان.

ق ۱۶- خهتی عیلامی بهرایی [خهتی سهرهتایی]

وا ویناچی که ناوهنده کولتوورییهکانی بالی رۆژاواي بانووی ئیران کهوتبه
ژیر تین و تهوژمی دهههکی. شینواز و نه ریتی دهفری نهخشین تهکولوی
تینهکهوت و هه ورگه ریی «گیان» نه گه رچی له سه ر پین وشویتی رابردووی
دهرۆیی، به لام به دواي نهخش و دیمه نی جوان و تازه ترده ده گه را. له بالی
باکووری رۆژه لات شتیکی وه کوو نه وان وه به رچاوه هاتووه و له «حه سار» ی
نیزیک «دامغان» ئال و گۆزینی خاو و خلیسک خزی ده نویتی که چه ند سه ده یه کی
کیشاوه، هه ر جاریک کۆمه لیک ده هاتن و جیی کۆمه لی پيشوویان ده گرتوه، له

ژماره‌ی کاسه و دیزه و گۆزه‌ی نه‌خشین که‌م ده‌بۆزه و ده‌فری ره‌ش و ره‌ش‌بۆر ده‌چوونه جینیان. ئەم ده‌فرانه له‌ ره‌نگ و قه‌واره‌دا ته‌واو له‌ بانووی ئێران نامۆ ده‌نوێتن (وه). به‌ وردبوونه‌وه له‌م ده‌فرانه بۆمان ده‌رده‌که‌وی که‌ کۆچه‌رانی به‌گه‌ربووی نیو ره‌یزه‌کانی خه‌لکی خۆمالی کاریان له‌ ئال‌وگۆپی ره‌وته‌که‌دا کردووه. ئێمه‌ شتیکی نه‌وتۆ ده‌رباره‌ی سه‌رچاوه‌ی ئەم کولتووره تازوه نازانین و ته‌نانهت ئێستا نا‌کری ب‌لێین کامه‌ نه‌ته‌وه له‌گه‌ل خزی هیناویه‌تی. ویده‌چێ ئەم کولتووره له‌ ناوچه‌کانی پاله‌وپالی سه‌یحوون و جه‌یحوون و ده‌شته‌کانی تورکستانی پووس و ته‌نانهت ره‌نگه‌ له‌ ناوچه‌ دووره‌ده‌سته‌کانی جه‌رگه‌ی ئاسیای ناوه‌ندییه‌وه، هاتبێ. ئەم کولتووره له‌ باکووری پۆژه‌لاتی بانووی ئێران ته‌نه‌وه‌ی کرد، به‌لام پاشان له‌ باکوور بایه‌خی زیاتری پێدرا و به‌ که‌ناری ده‌ریادا پژیی و گه‌یشه‌ کاپادۆکییه‌ و شوینه‌واری له‌ «کولته‌په‌» دۆزرایه‌وه. ئەم ده‌فرانه که‌ وه‌کوو ده‌سکاری کۆنی دووچه‌مان ده‌چن، له‌به‌روه‌ی ل‌ووله‌دارن پ‌مێن په‌یدا ده‌که‌ن.

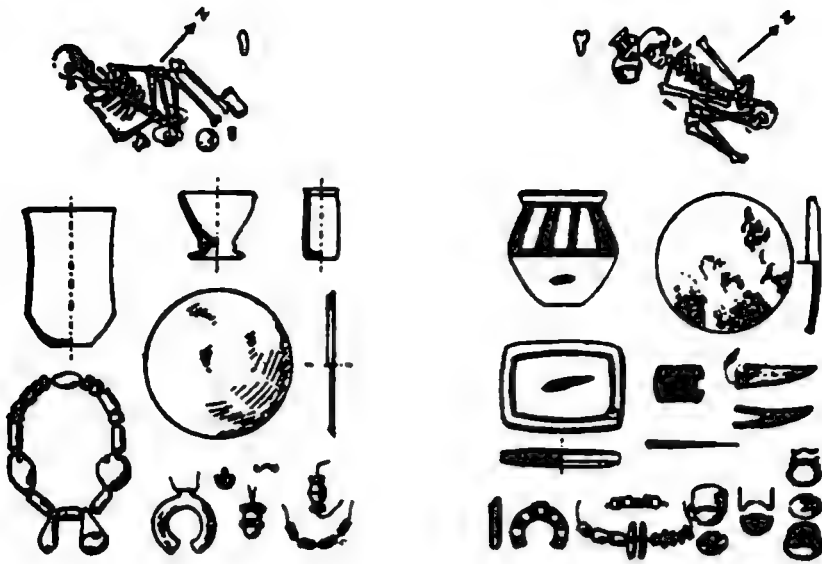
جه‌رگه‌ی بانووی ئێرانی‌ش که‌وته ژێر باندۆری ده‌ره‌کی. له‌ سیلکه‌ خانووبه‌ره‌ی سه‌ر به‌ به‌نبانی جاری سیه‌مه‌ی [ناوه‌دان بوونه‌وه‌ی] گه‌یشه‌ خالی کۆتایی و کوێر بوونه‌وه. به‌پێی ئەو بارسته‌ ئه‌ستووره خۆله‌میشه‌ی که‌ به‌ سه‌ریان ک‌ش‌اوه، وادیاره‌ ده‌بێ تووشی سووتمانیکی قورس بووبه‌وه. به‌شینک له‌ کاول و هه‌ره‌سه‌کانی ئێره‌ خانووی تازه‌یان له‌ سه‌ر ساز ده‌کریته‌وه. ده‌فر و ئامانی نه‌خشین خاشه‌به‌ر ده‌بن و ره‌نگی یه‌که‌ته‌خته‌ سوور و بۆر ده‌چنه جینیان. شکل و شینوازی ئەم ده‌فرانه راست وه‌کوو ئەو ده‌فرانه ده‌چن که‌ له‌ شووش دۆزراونه‌وه و سه‌باره‌تن به‌ به‌نبانی هه‌زاره‌ی چواره‌می پێش‌زاین. مۆری گرده‌له‌ بوو به‌ جیگره‌وه‌ی مۆری ته‌خت که‌ له‌ تۆپه‌له‌قور ساز ده‌کرا و ئەوه‌ش نیشایه‌کی

دیار و ئاشکرایه که نووسینه وه گه یه ته سهر ته ته له ی قورین. ئه و ته ته لانه ی که به خه تی عیلامی به رای ی نووسراون و له کهنده و کژژه کانی شوینه وارناسی دا دۆزراونه وه، هه موویان له قوربه سووره ساز کراون. ویده چی که شوین دانانی ورده ورده و نه رم و ئاشتیخوازانیه ی ئه و جه ماوه ره ی له باکووری پۆژه له لاتی ئیران که لکیان له هه وپوهالی رهش وه رده گرت، و یه رای ده رکه وتنی شارستانییه تیک که خه تی عیلامی به رای ی له گه ل خزی هیتاویه و مۆرکی زالبوونیک ی به زه بروهنگی پتوه دیاره، که لیک جیاوازه. ئه م نه ته وه یه هونه ریک ی یه کجار سه رتر و ده وله مهن دتر و پیشکه وتووتری هیتایه سیلکه و ئه وهش بی گومان ده که پتیه وه سهر ئاکامی لیکدرانی کولتووری خۆمالی له گه ل کولتووری دووچۆمانی که له درێژه ی سه ده کانی رابردوودا له شووش هه لده دا و گه شه ده کا. وه به رچاوه اتنی مۆرکی ئاسه واری شووش له سیلکه و ویکچوونی بی سئودووی، ده ریده خا که ئه م شارستانییه ته به ده ستی زۆر داسه پاوه.

دانانی خانوبه ران ورده کاری زیاتریان تیدا کراوه، به لام دیسانیش سه رده رانه ی ده رگاگان به شیوه یه کی سه یر نه وین. له حاند زارکی خانوبه ران ئاورگیکی دووبه ر دامه زراوه که وادیاره ده بی یه کیان چیشتیان له سه ر لیتابی و ئه وی دیکه نانیا ن لئ کرد بی. له سووچیک کووپه یه کیان بۆ تیکردنی ئاو به زه وی دا پۆبردبوو. له م ماله بچوکه دا، که لوپه لیک ی که م و ساکار و سازکراو له قور ی شیلدراو خۆیان ده نویتن و ئه گه رچی یه کجار سه ره تایین، به لام پینوستانی به تاقچه و که رکه رۆکه ی به ردینی نه ویه و کولیتی جیی راگرتنی بژیویش وه به رچاو گیراوه. مردوویان به قوونه وه له ژووری ماله کان دا ده ناشت و بستیکیان گل وه سه ر هه لده دا و ده یانته پانده وه و پیکیان ده کرد. هه رچی شتومه کی گرانابی و پنداویستی تاییه ت بوو ده خرایه پالده ستی و ئه مانه له چاو

که لوپه لی هه ژاران هه نیو گۆره کانی سهرده می پیشووی سیلکه، زۆر بایه خدارترین (ق ۱۷). وێرای دهفهی تازهی سوالین، کووزووی ورده لهی بهردین که رهنگه عهتردان بووبی و دهوری بچووی بهردین و جوان تاشراو و ئاوینهی مزینی خر و هیندیک رهپ و کوور له گهل کۆمه لیک خشل و سلسله و پلپله بهدی هاتن. زۆر جاران مردوویان به زیروزه مبه ران ده پازانده وه که بریتی بوون له: ملوانکهی زیوین که به قیل بهردی لاژوهردی تیده گیرا، زیپ و سه دهفی زیوناژنی له پکه لپک، گواره ی زیپ و بهردی لاژوهرد، بازنه ی زیوین و بهرمووری درێژ که به زیپ، زیو، لاژوهرد، یاقووت و بهرده سپی ده هۆندرایه وه (ق ۱۷). ویده چی که له نیو نه م مالانه ی سیلکه دا چند شوینیک هه بووبی بز کپین و فرۆشتنی بهردی لاژوهرد که له چیاکانی پامیره وه ده هاتن و ده گه یه ندرانه دووچۆمان، چون له وی خوازیاریکی زۆریان هه بوو. ئه وه مووه زیپ و زیو و متوموورو و گه وه ره ی که به وه پهری ورده کاری ده کرانه خشل و به ده سکاری وه ستاکارانی شووش و ته نانه ت دووچۆمانیش داده ندران، ده کری بلنی که پیشهنگی نه وه گه وه رگه ربیه دۆزراوه ی نیو گۆری پادشایانی «ئور» ه که سه یر دنیای سه رسوپماو کرد.

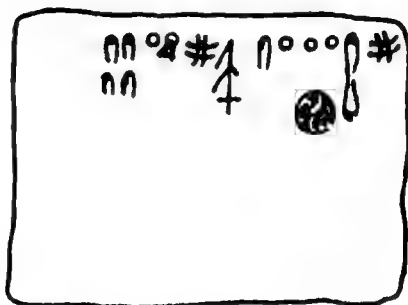
سهنگ و بایه خی نه و کولتور و شارستانییه تی که له شووش ناسراوه و هه تا جهرگه ی ئیران په لی هاویشتووه، پیش هه موو شتیک له بهر داهینانی نووسینه که هه تا ئیستاش ره مزی خویندنه وه ی ته ته له کان وه کوو گرینپووچه نه کراونه وه (ق ۱۸)؛ به لام خه تی نیمچه وینه یی نه وان نیشانه ی پیشکه و تنیکی بهرچاوه له چاو خه تی وینه یی له سهرده می پیشوودا. توێژه ران نووسینی ژماره و کۆکرانه وه و داشکاندن دهقه کانیان بز پروون بۆته وه، هه ر بۆیه رهنگه بکری نه وانه به به لگه نامه ی دارایی دابندرین و بخریته ره یزه ی به لگه نامه ی

ق ۱۷- سیلکه: دوو گۆزی سهر به سهردهمی خهتی عیلامی به رای

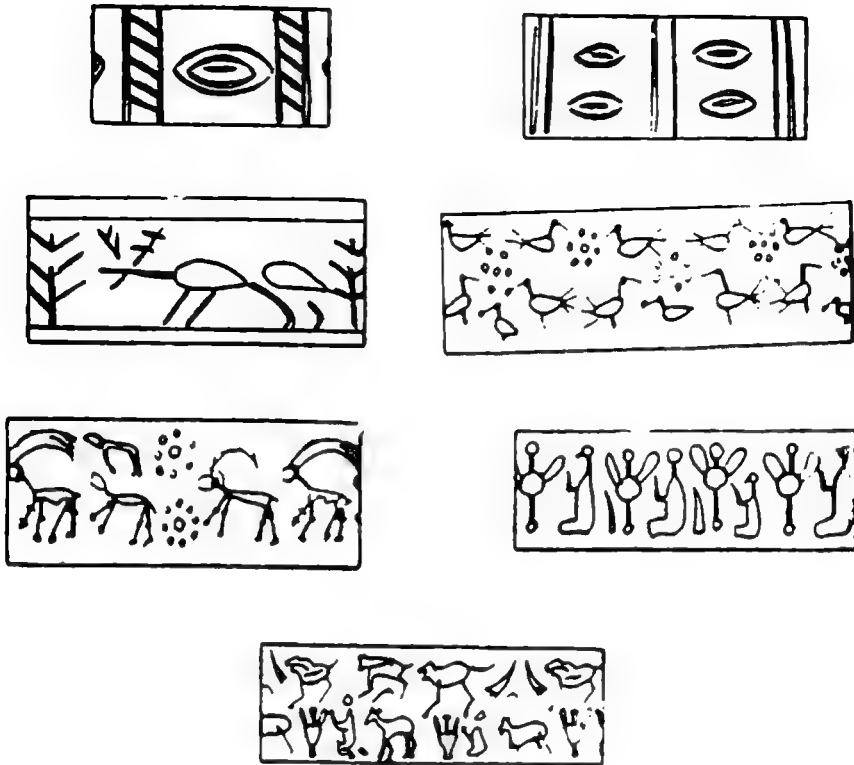
ژمیریاری و پسولهی داهات و دهركهوت. هیتدیک لهم تهته لانه کون کراون و په تیکیان تیخراوه ههتا به کالاهه ههلاوسرین و ئاوايه که دۆزراوهکانی سیلکه گریمانهی پسوله بوونیان دهسهلمی. به داهیتانی خهت، مۆری گردهله دهبیته باو که له سهر قوره سوورهی کزربۆوه ههلهکه ندرا و به واژۆی خاوهنی داده ندرا (ق ۱۹). وینده چی درۆشم و هیماکانی سهر ئهم چه شنه مۆرانه، تێبه ستهی هونه ری هه ورگه ری نه خشینى باوی سهردهمی پێشووی بانووی ئیران بێ. سیلکه ته نیا جیگایه کی بالی خۆرنشینى بانووی ئیرانه که شوپته واری نووسراوی سهر به ده ورنانی به رله هه خامه نشیهکانی لێ دۆزراوه ته وه. بهم شیوهیه کارپیکرانی خهت و نووسین له ئیران دا سوور بۆته وه، ئهگه رچی داهیتانی خهت دهگه رپته وه بۆ ده شتهکانی بالی باشوور که راسته وخۆ به دووچۆمانه وه

به‌سترابوونه‌وه. خهت به‌پئی گه‌شه‌ی شارستانییه‌ت و کولتووری عیلامی و پاش
کۆمه‌لێک سه‌رکه‌وتن و ده‌سکه‌وتی سیاسی، گه‌یشته بانووی ئیزان و بێ‌گومان
ئهم پهل هاویشته ئامانجی ئابووریشی تیدا ره‌چاو کرابوو. هه‌تا ئه‌و ده‌مه‌ی که
شارستانییه‌تی عیلامی له‌ جه‌رگه‌ی ئیزان دا مابوو، خهت خزی راگرت، به‌لام
ویده‌چن به‌ چۆل کرانی ئهم ناوه‌نده بازرگانییه، بۆ ماوه‌ی چهند سه‌ده‌یه‌ک
په‌کی که‌وتبێ و به‌ سه‌ر کویربوونه‌وه‌دا که‌وتبێ.

ق ۱۸- سیلکه: ته‌له‌ی عیلامی به‌رای

ئیمه‌ له‌ گه‌رمه‌ی کاروباری شوینه‌وارناسیی خۆمان دا، چهند شوین و
ناوه‌ندیکی ئیزانمان له‌ هه‌زاره‌ی سێهه‌می پێش‌زاین دا خستۆته‌ به‌ر لیکۆلینه‌وه‌ که
که‌وتوونه ژێر باندۆری کولتووری ده‌ره‌کی و ڤوون بۆوه که‌ ئهم ڤه‌وته هه‌م له
باشووری خۆرنشین و هه‌م له‌ باکووری خۆره‌لات بۆته‌ هۆی به‌دی هاتنی
کۆمه‌لێک گۆرانکاری له‌ کولتوور و شارستانییه‌تی کۆنی ئیزان دا و ته‌نانه‌ت

ق ۱۹- سیلکه: کۆمه لیک مۆری گرده لێ سەر به سهرده می ته ته له کانی عیلامی به رای

جاری وایه ئه وهنده یان کارتیکردوه که به جاریک هه لیانگیراوه ته وه یان چواربهنده و پینکاته ی هه زاران ساله یان گۆریوه. هه ر چۆنیک بێ ئیزان سه ری وه بهر ته واوی ئه م ئال و گۆرانه هیتا، به لام دهستی له گه شه و په ره ی شارستانییه تی خۆی هه لئه گرت و بۆ ده ره وه و دووره ده ستانی به ریکردن. ئه وه ی راستی بێ ئیزان له و کاته دا که کولتوری ده ره وه وه رده گرێ، کولتور و شارستانییه تی خۆی ده نێرێ بۆ هه نده ران. لێره دا ته نیا نمونه یه ک دیتینه وه: ئه و

شارستانییه‌ته‌ی که له نیوه‌ی دووه‌می هزاره‌ی چواره‌می پیش‌زاین‌دا له ناوچه‌ی دووچۆمانی باکووری - واته‌ئاشووری داهاتوو - سه‌ری هه‌لدا، شیوازیکی شاز و شکۆمه‌ندی له هه‌ورگه‌ری‌دا بره‌و پێدا که له پرووی ره‌نگ و پرووکار و رازانه‌وه‌ی‌را دیاره‌ وینه‌ی له ناوه‌نده کولتورییه‌کانی ئێران هه‌لگیراوه‌ته‌وه که بریتی بوون له سیلکه و سه‌سار.

وه‌کو ئاشکرایه ئێران به‌پێی هه‌ل و هه‌لکه‌وتی جوغرافیایی بۆته‌ شارپێی هات‌وچۆ و تیکه‌لاوی و بزووتنه‌وه‌ی گه‌لان و گۆرپینه‌وه‌ی بیر و باوه‌ر و کولتوران. جا بۆیه هه‌ر له سه‌رده‌مانی به‌رله میژوو‌را و بۆ ماوه‌ی پتر له هه‌زار سال بوو به ده‌ورگێزکی نیو‌بژیوان و پردیکی په‌یوه‌ندی له نیوان خۆره‌لات و خۆرنشین‌دا. ئه‌م پرده‌ی نیوان خۆره‌لات و خۆرنشین هه‌رگیز له‌م پرده‌دا دووره‌په‌ریز و که‌نار رانه‌وه‌ستا و ده‌ستی وه‌رگرتن و بده‌ی کراوه‌ بوو، یانی وه‌ریده‌گرت، گه‌شه‌ی پێده‌دا و پاشان ده‌یگواسته‌وه.

ئێران له هزاره‌ی سێهه‌می پیش‌زاین‌دا

له سه‌ره‌تای هزاره‌ی سێهه‌می پیش‌زاین‌دا، پێده‌شتی به‌پێژه‌وی دووچۆمان له قۆناخی به‌رله میژوو دانه‌به‌رئ و پێ ده‌نیته‌ چاخی میژوویی. به‌پێی پاشماوه‌ی کۆمه‌لێک ده‌قی نووسراوی جه‌ماوه‌ری نیشته‌جێی مه‌ودای نیوان دوو چۆمه‌که که سه‌باره‌تن به‌ دیرۆکی نیشتمانی خۆیان، په‌که‌مین تیشکه‌ی ترووسکه‌دار ده‌بزوئ و جه‌رگی ئه‌و په‌رده‌ ره‌ش و تاریکه‌ ده‌ده‌رئ که ماوه‌ی دووه‌زار سال به‌ سه‌ر پرووکاری دیرۆکی ئێران کشابوو. هه‌لبه‌ت ده‌بێ عیلام له‌م په‌نساپه‌ ده‌رهاوێژرئ که زۆر زوو پێی‌ناپه‌ چاخی میژوویی؛ به‌لام ئه‌وه‌ی که سه‌باره‌ته‌ به‌ سووزیان (شووش) و ئیمه‌ هیندیکێ که‌م و کورتی لێ ده‌زانین، زۆربه‌ی تایبه‌ته‌ به‌ سه‌رچاوه‌کانی بابلی و له‌ویمان وه‌رگرتوو. ئه‌و سه‌رچاوه‌نه‌ش مه‌به‌ست و

بابه تیکی تهوتزیان پینیه دهربارهی میژووی ناوچه و مهلبهندهکانی نیوخز و جهرگی بانووی ئیران، چونکه تهوان ههر باسی تهو ناوچه سنووریانه دهکن که له لایهن چیانشینانهوه ئاوه دان کرابونهوه و کز مه لانی سزمیری و سامی پهگزی دووچۆمان بپسانهوه په یوهندیان پینانهوه بووه. تهو هوزانه له باشوورهوه بهرهو باکوور بریتی بوون له: عیلامیهکان، کاسیهکان، لؤلؤبیهکان و گووتیهکان (ق ۲۰). تهواوی تهمانه سهر به تاقمیکی پهگهزین و زمان و زارواکهانیان سهر به توخمیکن. تین و تهوژمی جهماوهری دووچۆمان که زووتر توانیبوویان داموده زگای پادشایه تیی به هیژ دامه زریتن، هه مووی تهوانیان ناچار کرد که سهردهمیک پیکهوه به کگرتوو بن، تهگهرچی بۆ ده میکیش بووبن. ههرا و کیشهی نیوان په وهندهکان و نیمچه په وهندهکان له گه ل جهماوهری بنه گرتوو دریژهی کیشا. به پپی نووسینهوه و گیرانه وهی قه له مداریکی بابلی که لهو پوژگاری دا ژیاوه، شارستانییهت له بنارهکانی چیای زاگروسهوه واوهتر نه چوه. وهکوو دیاره ماوهی ۲۵۰۰ سالی پندهچی ههتا ئیرانی به خۆیان دا دین و ئیمپراتۆریی ههخامه نشی داده مه زریتن و تهو کات سنووری دنیای ژیارمه ند تا ئاسیای ناوهندی پهل داوی و دهگاته باکووری سه یحوون. ههر کاتیک که ولاتی بابل دهکوته دهست خانه دانیکی به هیژ، تین هیتانی دهشتی دووچۆمان بۆ سهر چیانشینان پتری شالوو دینا. له لایهکی دیکهوه لاوازی و دارمانی بابل وهکوو توورپهی که له شاخیک وابوو که به گوینی چیانشینانی دا دها ههتا به رهو پندهشتی دهوله مند داو رووژین و مل بنینه تالان و ته نانهت له چه ند قو ناخیک دا بۆ ماوه یهکی زۆروکه م دریژ داگیری بکن.

زۆر جارن تهو ویتا گشتیه عیلام ناگریتهوه و لئی دهردهچی. عیلامیهکان لهو زنجیره کێوانهوه که دهشتی سووزیانیان له باکوور و خۆر هه لاتوه گرتبووه

ئامیز داوهریبوون و له چواریهکی هه زاره‌ی سیه‌می پیش‌زایین‌دا، بناغه‌ی پادشایه‌تیه‌کیان دامه‌زراندبوو که حکومه‌تی به سهر ناوچه‌یه‌کی بهربلاوی چیا و ده‌شتان‌دا ده‌کرد و به‌شیکی گرینگی لیواره‌کانی که‌نداوی فارس هه‌تا بووشیهری ده‌گرتوه. به‌رده‌نووسی پادشایه‌ک که به زمانی سۆمیری نووسراوه له‌م ناوچه‌یه دۆزراوه‌ته‌وه، چونکه له‌و سه‌رده‌مه‌دا ئه‌گه‌رچی عیلامیه‌کان خاوه‌نی خه‌تی تایبه‌تی خۆیان بوون، به‌لام به‌خه‌تی دراوسینه‌کانیان ده‌یاننووسی و ته‌نانه‌ت کاریان به‌زمانه‌کانیشیان ده‌کرد. کاتیک زنجیره‌ی میرانی سامی‌په‌گه‌زی سارگۆن له «ئاگادی» بناغه‌ی حکومه‌تیان دانا، عیلام بۆ پاراستنی ئازادی و سه‌ربه‌ستیی خۆی که‌وته شه‌ر و ملانه‌یه‌کی توندوتیژ. هیزه‌کان بارته‌قای په‌کتر نه‌ده‌هاته‌وه و په‌کیان لاسه‌نگ بوو. سه‌رکه‌وته‌ی گه‌وره دوو جاری عیلام به‌زاند و ته‌نانه‌ت ویده‌چی که «شووش»یشی وه‌سه‌ر قه‌له‌مه‌روی خۆی گێرا‌بێ. وادیاره «مانیشتووسو»ی کوپی سارگۆن له شه‌ری دۆی عیلام‌دا سه‌رکه‌وتووتر بووه و ته‌نانه‌ت هیزه‌کانی ده‌گه‌نه واوه‌تری که‌نداوی فارس هه‌تا ئه‌و شارپینه‌بخه‌نه ژیر په‌کیفی خۆیان که که‌ره‌سه‌ی خانوبه‌ره و کانزای کانگا‌کانی چپان‌شینانی پیدا راده‌گویی‌زا. له پۆژگاری «نارام سین»‌دا، هه‌را و راپه‌رینیک که عیلامی گرتوه هه‌تا چۆمی «زی»‌یه، زۆر به‌توندی سه‌رکوت کرا (و ۷). نارام سین کارگێریک بۆ حکومه‌تی شووش داده‌نی و ئه‌ویش چه‌ند کۆشکه‌ل و خانوبه‌ره‌ی جوان و خۆشی لێ ساز ده‌کا. زمانی ئه‌که‌دی، زمانی عیلامی ده‌به‌زیتێ و ته‌نانه‌ت ناوی خه‌لکیش زۆربه‌یان ده‌بنه سامی. لاسا‌کردنه‌وه‌ی کویرانه، کولتووری خۆمالی ده‌خاته مه‌ترسی، به‌لام له سایه‌سه‌ری جێ‌په‌نا و په‌سیوه سه‌خت و چر و ئه‌سته‌مه‌کانی، خۆی بۆ راده‌گیری. ئه‌وه‌ی راستی بێ پێیازی ئاستیخوازانه و شاره‌زایانه‌ی نه‌ته‌وه‌ی

پیمل‌کراو، ورده‌ورده بارود‌خه‌که‌ی برده‌وه سەر په‌وتی جارانی. به‌کێک له‌وان به‌ ناوی پوو‌زور ئینشووشیناک که نارام سین ده‌یکاته حوکمداری گه‌وره‌ی شووش و ده‌چیته جیتی سەرکرده‌یه‌کی سامی‌ره‌گه‌ز، بزووتنه‌وه‌یه‌کی نه‌ته‌وايه‌تی به‌دی دیتی و هینده‌ی پیتاچی که عیلام له ژێر ده‌سه‌لاتی بیگانه ده‌رباز ده‌کا. ئهم حوکمداره گه‌وره‌یه له لایه‌که‌وه شان‌به‌شانی ده‌قی ئه‌که‌دی، ده‌قی زمانی عیلامی و خه‌تی عیلامیشی به‌رو پیندا که به‌ پیز له سەر‌وه‌را بز خواره‌وه ده‌نووسرا و له لایه‌کی دیکه‌وه به‌ بیانووی پاراستنی قازانج و به‌رژه‌وه‌ندی سەرۆکی سامی‌ره‌گه‌زی خۆی، به‌رفره‌وان کردنه‌وه‌ی قه‌له‌مه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی ره‌چاو کرد و ئه‌سپی به‌ره‌و ناوچه دووره‌ده‌سته‌کانی باکووری تاو دا و ته‌نانه‌ت په‌یوه‌ندیشی له‌گه‌ڵ گووتیه‌کان دامه‌زراند. پوو‌زور ئینشووشیناک که پیاویکی ئاوه‌دان‌که‌ره‌وه‌ی گه‌وره‌بوو، به‌ تیرژاندنی خه‌نیمه‌ت و ده‌سکه‌وتی په‌لاماره‌کانی بز سەر هۆز و نه‌ته‌وه به‌زیوه‌کان، شووشی خه‌نی کرد و کۆمه‌لیک په‌رستگا و خانووبه‌ره‌ی لی ساز کرد. وای لی‌هات که میران و قوله‌پادشاکانی دراوسینی چوونه خزه‌متی و سه‌ریان وه‌به‌ره‌یتا. ئهم سەرۆکه پاش نه‌مانی نارام سین سه‌ربه‌خۆیی راگه‌یاند و به‌ سەرکرده‌یه‌تی خۆی هێرشی برده سەر بابل و ته‌نانه‌ت پینی نایه‌ خاکی «ئه‌که‌د»یش، به‌لام زۆر به‌ زه‌حمه‌ت پاشه‌کشه‌یان پیکرد. له‌وی به‌و لاوه به‌یه‌کجاری له‌ پادشایه‌تی لاوازی ئه‌که‌دی دا‌برا و توانی سه‌ربه‌خۆیی خۆی بپاریزی. دا‌رژانی ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی ئه‌که‌د له‌ چاوی دراوسینیانی چپان‌شینی ون نه‌بوو. سه‌ربه‌ستی و سه‌رکه‌وتنه‌کانی پوو‌زور ئینشووشیناک هیز و وره‌ی وه‌به‌رنا‌بوون و کاریکی وای کرد هه‌تا گووتیه‌کان و لۆلۆبیه‌کان یه‌ک به‌ دوا‌ی یه‌ک‌دا له‌ به‌رزه‌بنارانه‌وه‌ دا‌به‌زن و هه‌ل‌کوته‌ سەر بابل و بیگرن.

لۆلۆبیهکان ئهو ناوچه و مهلبهندانهیان گرت که کهوتونه سهر پهوگهی شاپینی کۆنی بهغدا و کرماشان که بهرهو ههمه دان و تاران دهپوا و ههتا ئیستاش ههراوه. تههمنی ئهم ڕینگایه چهند ههزار ساله و یهکێکه لهو دهگهمن بازگه سروشتییانهی ڕوو دهکاته بانووی ئیران. سارگۆنی ئاگادی، پیشتر ئهم تیره و هۆزه چیانشینانهی بهزاندبوو، بهلام قورسترین زهبر نارام سین وهشاندی. پاش ئهو سهرهلهدانهی که باسی کرا، حوکمداری سامی پهگهز، له شهڕ و تیکههلهچوونیکه بهربلاودا، توانی هاوپشتی و یهکانگیری کووتی و لۆلۆبیهکان تیکبشکینی و یاد و بیرهوهری ئهم سهرکهوتنه لهسهر تاشهبرد و تهلانی کێویکی «شارهزور» ههلهکهندراوه و به نهمری ماوهتهوه. ئهوهی راستی بێ لهم زهمانهدا وهکوو پیشوو، تیکههلهنگووتنی هۆزهکانی شاخستانی و پهوهندهکانی دهشتهکی ههراوهکهراپهوه سهر شهپوشوو. جهماوهری چیانشین بهپێی ههلوهمهرجی ژینگهی خۆیان، ڕینگاکانی بهرهو بالی خۆرنشینی ئیرانیان به دهستهوه بوو. بهم شیویه بزووتن و هاتوچۆی کاروانهکانی بازرگانی دهکهوتنه ژێر چاوهدێری. ئهکهههچی ئهوان خۆیان به خهیمی بابل دهزانی، بهلام دیسانیش کالای کهلوپهلان بۆ دهنارد و له پهوتی ههلسوکهوتی ناشتیخوازانهی بازرگانی خۆیاندا، بهناچاری دهکهوتنه ژێر باندۆری دراوسێیانی شارستانیت. ئهم بابته له ڕووی دوو بهردهتاشهوه ڕوون دهیتتهوه و دهسهلمی که به فهرمانی دوو کهس له پادشاکانیان لهسهر تاشهبردهکانی ناوچهی «سهرپێلی زههاو» ههلهکهندراون و واویندهچی که لانی کهم یهکیان ویتتهی له بهردهتاشی «نارام سین» ههلهگیرایتهوه (ق ٢١). لهم دیمهنهدا، میریکی خۆمالی کهوانیکی به دهستهویه و پێی ناوهته سهر سینهی

دوژمنیکی به‌زیوی پشته‌وقه‌فار، که وادیاره ده‌پارپته‌وه و داوای لی‌بورردن ده‌کا.
 ئەم به‌رده‌تاشه که زۆر هه‌لوه‌ریوه، ده‌لی ئەم میره ناوی «تارلوونی»یه.
 به‌رده‌تاشیکی دیکه که زیاتر جینی بایه‌خه و بریتییه له دوو دیمه‌ن، که‌وتۆته
 سه‌ر سینه‌ی په‌وه‌زیکێ زارکی رینگای گوندی تازه‌ی سه‌رپێلی زه‌هاو. ئەم
 به‌رده‌تاشه دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی «ئه‌نووبانیی»ی پادشای لۆلۆبی ده‌خاته به‌رچاو
 که پیشی درپژ و ته‌شوی تاشه و کلاویکی ته‌پله‌خه‌ری کردۆته سه‌ری و
 جل‌وبه‌رگی کورتی کردۆته به‌ری و که‌وانیکی پینه‌له‌گه‌ل ته‌وریکی ساکار. پادشا
 دوژمنیکی پشته‌وقه‌فاری پێخوست کردوو و له‌سه‌ری چه‌قیوه.

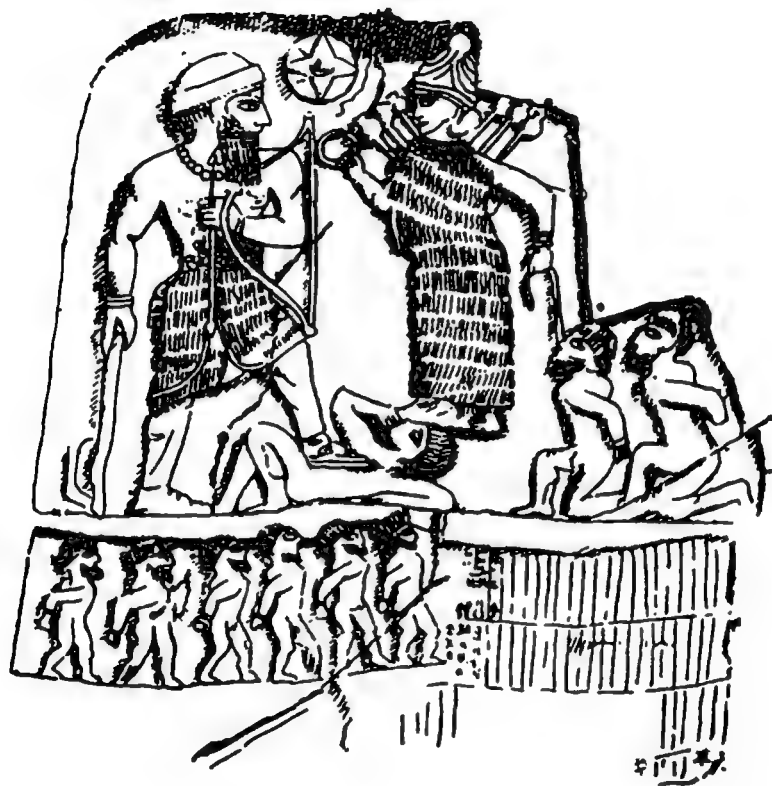

ق ۲۱- به‌رده‌تاشی هوورین له شیخ‌خان

خاتونه خوای «نینی» به ره پرووی پاره ستاوه و کلاویکی وهک سه لکه زوهرنای له سهری ناوه و بالاپۆشی په شمینی کولکن و شۆر به داری ئاودامیتی دهگاته سهر گوێزینگی. نینی دهستیکی به رهو پادشا راداشتووه و به دهسته کهی دیکه ی دوو دیلی پروتی پهت کردوون. وهکوو دیاره له دیمه نه که ی لای به ره وهدا شهش دیلی دیکه رست کراون. دیله کان هه موو پروتن و دهستیان له پشت وه پرا به ستراره. ده قیک که به زمانی ئه که دی نووسراوه، پارانه وه ی تیدایه له ده رگانه ی کۆمه لیک خێو و خاوه ند - که زۆر به شیان ئه که دین - هه تا دژی دوژمنانی یاریده ی بدهن (ق ۲۲).

ئه وه ی راستی بێ چونکه به رده تاش و به رده نووس له م سهرزه مینه دا زۆر که من، ئه م دووانه ی باسما ن کردن خاوه نی نرخ و بایه خی تایبه تین بۆ به رچاوپروونی سه بارهت به کولتووری خۆجییی. هه موو دیارده و نیشانه کان ده ریده خه ن که جه ماوه ری ئه م ناوچه یه خاوه نی خه تیکی تایبهت نه بوون هه تا زمانی خۆیانی پێ بنووسنه وه. له راستی دا واویده چی که ئه وان له و پۆژگا ره دا که موزۆر که وتوونه ژێر باندۆری شارستانییه تی بابلی و له بهر تیکه لاو بوون و هات وچۆیان له گه ل دراوسینیانی بالی خۆرنشین، فیری خهت و زمانی ئه که دی بوون و کاریان پێکردوون. ههروه ها ده کری بڵین که هاوکات پۆلی ئه نگوست بژیری هونه رمه ندانیان له شویته واره کانیا ن دا هه تا راده یه کی یه کجار زۆر که وتوونه ژێر باندۆری هونه ری دووچۆمانی. لیتره ش دا وه کوو عیلام، شارستانییه تی دووچۆمان به شینوه یه کی ئاشتیخوازانه یان له ریگای زه بروزهنگی سپاوه دزه ی کرده ناوچه که. له گه ل ئه مه ش دا ئه رک و ده وری ئێرانیانه ی ئه م دوو به رده تاشه، یه کجار گرینگ و نه پساویه. بیرى داتاشینی دیمه نی ئه وتۆ په ره ی گرت و به درێژایی میژووی له میژینی ئه م سهرزه مینه، پادشایان ویته یان

له هه لگرتوونه وه. ئهم بهرده تاشانه که تۆماری شه و تیکه لهچوونیان به
پووکاره وه دیاره و کهوتوونه سینهی په وهزان و له سه رهوگهی کاروانان
خۆیان ده نویتن، ته وهیان کرده گۆشه و کهناری ئیران.

ق ٢٢- بهرده تاشی ئه نووبانی، پادشای لۆلۆبییه کان

له نیوه پراسته کانی ئهم هه زاره یه دا، په لاماری گووتیه کانی چیانشین له بالی
خۆرنشینانی چۆمی زینی بچووکه وه که دابه زیبوونه دهشتی دیاله، حکومهتی
بابلان خسته له رزه. گووتیه کان له ماوهی چهند سه دهیه کدا هه ره شه یه کی

بئ پسانهوه بوون بۆ سهر جه ماوه ری دهشته کی. به پنی ئه و لیکۆلینه وانه ی که له به ستینه کانی پووباری بالهک (بالیخ) کراون و لقیکی پووباری فوراته، پوون بۆته وه که سارگۆنی ئاگادی (ئه که د) به مه به سستی به ره نگار بوونه وه ی ئهم چیانشینانه، بناغه ی شووره و قه لاتنکی قایم و پتهوی داناوه و جینشینه کانی په رهیان پیداهه. ئاکامی هیژ و په لاماری چیانشینان سهره نجام سه رکه وتنی به شوین دا هات و خاشه ی حکومه تی ئاگادیان کیشا. ویده چی که عیلامیش له چنگیان ده رباز نه بووین. گووتیه کان بۆ ماوه ی ۱۲۵ سال بوونه ئاغا و کوپخای دپ و بی به زه ی ناوچه که. شار و گوندیان کاول کردن و شیرازه ی چه ند حکومه تیکیان پساندن و خاشه یان کیشان و ته نیا ده ستیان له چه ند قوله میریک نه بزوات.

لیزگه ی دریژی پادشاکانان، نیشانه ی سهرده میکی پر ئاژاوه یه. وادیاره له ده ور به ری کلکه ی ده سه لاتی گووتیه کان دا، کولتور و شارستانییه تی بابل گیاننکی تازه ی وه بهر هاتۆته وه و توانیویه تی په کی هه نگاوی تیکده رانه یان بخا. به م شیویه جوولانه وه و خه باتنکی به ره به ره دژی ئه وان پینک دی و زنجیره ی پادشایانی تازه ی ئورور لینیان وه خۆ ده که وی. پادشایانی شه پرکه ری بابل هه لیانکوتایه سهریان و تیکیان شکاندن. دیسانیش شووش و ته وای ده ره و ده شتی سه ر به بابل و هه ریمه که ده چه وه سه ر دۆخی جارانیان، به لام ته مه نی ده سه لاتی ئهم خانه دانه کورتی هینا. هیشتا سه ده یه ک به سه ر ده سه لاتیان دا تینه په پیبوو که ئاخیرین پادشایان به زی و به دیل بردیانه چیا. ئهم جار نۆره ی سه ره لدانی سه رکه وته یه کی نوێ بوو به ناوی «سیماش» و ویده چی خه لکی شاخستانه کانی خۆرنشینی ئیسفه هان بووین. سیماشی پادشا له و دیوی چپای زاگرو سه وه شانی له شه پر پادشایانی بابل شل کرد و هاوکات ده سه لاتی

به سهر شووش و عیلامیش دا شکایه وه و حکومه تی به سهر دا کردن. هینده ی پینه چوو که بهر هیک به دژی خانه دانی سیماش پیکهات و زنجیره ی پادشایانی «ئیسین» بناغه ی دهسه لاتیان دانا و عیلامیان گرت و بنه یان به حکومه تی خانه دانی سیماش هیتا، به لام بژ جاریکی دیکهش دایانه وه دهست بیگانان.

له مه و دای هه زاره ی سییه می پیش زاین دا، نرخ و بایه خی دهوری ئیران له ژیانی هۆز و نه ته وه کانی ئاسیای خۆرنشین دا پروون ده بیتته وه. پادشایه تییه گهره کانی دووچۆمان که له سهر ته وه ره ی ئابووری گه شه کردوی شارستانی هه لده سووران، له بواری ژیانی سیاسی، کۆمه لایه تی و ئابووری خۆیان دا چاکیان هه لدا و یه ک پۆژه یان، دوو پۆژه بوو. پنیوستی ئه وان به کرینی که ره سه ی خاو بژ ساز کردنی خانووبه ره و چه ک وچۆل و که لوپه لی هونه ری و ره چاو کردنی قازانجی گشتی په ره ی ئه ستاند. شان به شانی پیه لاهوونی دهسه لاتی میری، زۆربه ی که لوپه له پنیوسته کان له چه ند ناوه ندیکی دووچۆمان ساز ده کران. هه لویست و پپیازی ئابووری پادشایان، ئه م شوپنه ی ناچار کرد هه تا زیاتر له پیشوو بکه ونه دوا ی دۆزینه وه ی بازاری کرین و فرۆشتن. جا به مه به ستی وه دی هینانی ئه م ئامانجه له سه رده می حکومه تی سارگۆنی ئاگادی دا، چه ند کۆمه لیکی بازرگانان له ئاسیای بچووک که و تنه جم و جوول. ئاسیای بچووک ناوه ندیکی راسته قینه ی ئال و گۆپی کالا بوو بژ بازرگانانی سامی هه تا بتوانن که لوپه له پنیوسته کانی ولاتی خۆیان دابین بکه ن. ئیرانیش وه ک پنیوست توانیبوی سهرنجی حکومه ته شلک و تازه کان بژ لای خۆی رابکیشی و چونکه ده که وته پاله و پال و نیزیکیان و پر بوو له کانگای دیار و ده وله مهنده، ته وای ئه وانه ی له خۆیان راده دی، قرمیان لی خۆش کردبوو که بالی خۆرنشینی بخه نه سهر قه له مپه ویان. وه کوو ئاشکرایه ئه م خاکه قورقوشمی ئه رمه نستان و

لاژوهردی «بهدهخشان»ی پیتدا رادهگویترا، بهلام خوشی له ههریمی «ماد» خاوهنی کانگای دارمالی زیر و ههروهه قورقوشم و قهلائی بوو. بهردی چاک و لهباری بۆ دانانی کۆشک و په‌رستگاکانی بابل دهنالی و داروباریشی یه‌کجار به‌ناوبانگ بوو. له هه‌زارهی سیه‌می پیتش‌زاین دا پادشایانی بابل به‌دو مه‌به‌ست تینیان بۆ ئی‌ران دیتا: یه‌که‌م بۆ نه‌نگاوتنی ئامانجی سیاسی، یانی خۆیان دیتاوده‌برد و قۆشه‌نیان ده‌بزات هه‌تا ڕێ له پیکهاتنی حکومه‌تیکی ڕیک‌وپیک بگرن و ئاوا بتوانن ناوچه‌کانی دراوسێیان به‌اوینه‌ سه‌ر قه‌له‌مه‌رویان و شارستانییه‌تی خۆیان به‌ سه‌ردا به‌سپێتن؛ جا کاتیک ئامانجی یه‌که‌م وه‌دی هاتبا، ئه‌وی دیکه هه‌ر به‌ لیوان بوو، که بریتی بوو له باری ئابووری و ڕاگواستنی سامانی ئی‌ران بۆ ناوه‌نده‌کانی بابل؛ به‌لام ئه‌وه‌ی ڕاستی بی سه‌ره‌ڕای بی‌هیزی و لاوازیی حکومه‌ته‌کانی، له‌م کیشه و ملانه‌یه‌دا سه‌رکه‌وت. له‌ ماوه‌ی ئه‌م هه‌زاره‌یه‌دا چیانشینیانی ئی‌ران دوو به‌ره‌ی پادشایانی بابلیان تل پیدان و خاشه‌یان کیشان. ئه‌م خانه‌دانه‌ی که سارگۆنی ئاگادی (ئه‌که‌دی) بناغه‌ی حکومه‌تی بۆ دانا‌بوون به‌ ده‌ستی گووتیه‌کان تیداچوون و پادشایانی خانه‌دانی سیماش، تۆماری ته‌مه‌نی ئه‌و زنجیره میرانه‌یان تیکه‌وه‌پنجا که به‌ سیه‌مه‌مین زنجیره‌ی ئوور ناسرا‌بوون.

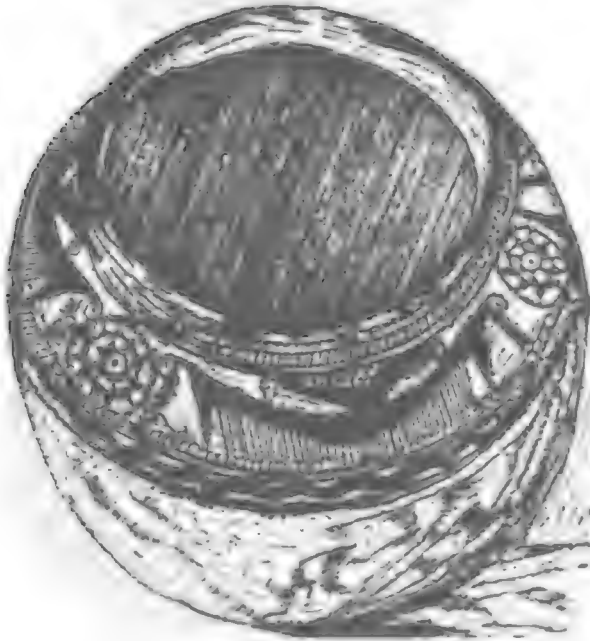
ئیمه هه‌چ شتیک سه‌باره‌ت به‌ باری سیاسی بانووی ئی‌ران و ته‌نانه‌ت بارودۆخی ناوچه‌ی ڕۆژه‌لاتی دووچۆمان نازانین؛ به‌ چه‌شنیک که سنووری ده‌سه‌لاتی پادشایه‌کی عیلامی، لۆلۆبی یان گووتی به‌ لامانه‌وه‌ ڕوون نه‌بۆته‌وه. له‌ سیلکه بۆ ماوه‌ی نزیك ٢٠٠٠ سال به‌ سه‌ر که‌له‌به‌ر و بۆشایی‌دا ده‌که‌وین و سه‌رچاوه‌ی زانیاریمان کویر ده‌بیته‌وه؛ به‌لام له «گیان» ره‌وتی ژیا‌نی کۆمه‌لایه‌تی به‌بی ئال‌وگۆڕیکی قوول و گرینگی جینی باس درێژه ده‌کیشی.

هونه‌ری هه‌ورگه‌ری له‌سه‌ر په‌وتی به‌ره‌م‌هیتانی سوالینه‌ی نه‌خشین ده‌پوا و
شوینه‌واره‌کان زۆر وه‌کوو ئه‌وانه ده‌چن که له شووش دۆزراونه‌وه و به
شینوازی دوه‌م ناودیر کراون (ق ۲۳).

ق ۲۳- شووش: ده‌فریکی سوالین، سه‌ر به‌شینوازی دوه‌م

ئەو دەرانی دۆزراونه وەکوو دیزەلە ی بن خەر دەچن و لای سەرەوێان بە
پەنگی پەش نەخشیندراوه. بەرچاوترین دیمەنی سەر پووکاریان بالەندە
بالەنگاوتووێه. ئەم شێوازە کە بۆتە هەویتی سەرەکی، باوی ناسراوی هونەری
دووچۆمانە و هەلویە کە و پۆبۆتە نیچیری (ق ۲۴).

ق ۲۴- گیان: دەرە سۆالین، سەر بە چینی چوارەم

له كۆنه قەبرەكانی ئەم ناوچەیدا، كۆمەلیك خەشلی مزقەلایی^۱ و زینوین،
نیوتانج و بەرمووری مرواری و گوارە دۆزراونه. ئەو دەرزیلانە ی کە دامیانی

۱- مەفرەق. مەفرەغ یان برۆنزو.

جلوبه‌رگیان پێ له یه‌کتری قایم کردوون و له مزقه‌لایی ساز کراون یه‌کجار زۆرن. هیندیکیان وه‌کوو ده‌رزی سه‌ریان په‌خ نه‌کراوه‌ته‌وه و هیندیکیان سه‌ریان په‌خ و پان یان قووچه‌کییه و وه‌کوو ته‌وانه ده‌چن که له گۆره‌کانی پادشایانی «ئوور» دا دۆزراونه‌وه. له «ته‌په‌ی سه‌سار» کاری جینگۆرکه‌ی سوالینه‌ی ره‌نگین له‌گه‌ل سوالینه‌ی «ره‌ش - بۆر» کۆتایی پێ‌دی. له‌ بالی خۆرنشین بانه‌وی ئێران، نیشانه‌ی گه‌شه و په‌ره‌ی به‌رچاوی بواری کائازاگه‌ری به‌دی ده‌کری، به‌تایبه‌ت ته‌و شته‌ بچووکانه‌ی که زۆربه‌یان له مزقه‌لایی ساز ده‌کران. مزقه‌لایی له‌و سه‌رده‌می‌دا که‌م بووه و ره‌نگه‌ بایه‌خی له‌ زیو و زیو پتر بووبێ. ئێران له‌م پۆژگا‌ره‌دا پێ ده‌نیتته‌ چاخی مه‌فره‌ق.

ئێران له‌ هه‌زاره‌ی دووه‌می پێش‌زاین‌دا

به‌رچاوترین پوودا‌وی نیو میژووی ئاسیای خۆرنشین له‌ ماوه‌ی هه‌زاره‌ی دووه‌می پێش‌زاین‌دا، په‌یدا‌بوونی ته‌و هۆزانه‌ن که ده‌کری له‌و برگه‌ زه‌مانیه‌دا به‌ هیندوئوروپایی ره‌سه‌ن و خۆمالی ناودێر بکری. ئێرانیش له‌م ره‌وتی کۆچ‌وباره‌ ده‌رباز نابێ، به‌لام ته‌م کۆچه‌ره‌ تازانه‌ ناتوانن ده‌وریکی به‌رچاو له‌ بانه‌وی ئێران‌دا بگێرن. وادیاره‌ ته‌م هیندوئوروپاییانه‌ له‌به‌ر تین هینانی تیره و هۆزه‌کانی دیکه‌، زید و نیشتمانی خۆیان به‌جێ‌هێشتی و له‌ ده‌شته‌کانی «ئوراسی» ی باشووری پووسیاوه‌ داوه‌ریبن. وادیاره‌ که له‌ جه‌نگه‌ی کۆره‌ودا بوونه‌ دوو قۆل، یه‌کیان که ئیمه‌ پێی ده‌لێن لقی خۆرنشین به‌ ده‌وری ده‌ریای ره‌ش‌دا لێ‌هالانه‌وه و پاش تێپه‌رین به‌ «باڵکان» و «بۆسفۆر» دا، دزه‌یان کرده‌ نیو خاکی ئاسیای بچووک. ته‌م لقه‌ له‌ نیو نه‌ته‌وه‌کانی ئاسیایی‌دا، که وینده‌چی دانیش‌توانی ره‌سه‌نی ناوچه‌که‌ بووبن، بنه‌ی داده‌کوئی و هینده‌ی پێناچی که

دهگه نه قوناخی بالادهستی و یهکیهتی هیتییهکان^١ دادهمه زریتن. دواتر ئهو پادشایهتییهی پیکیدیتن، دهبیته یهکیک له چالاکترین ئەندامانی یهکیهتییهی حکومهتانی رۆژاوا. هیتییهکان سهرکهوتتهکانی خۆیان له ئاسیای بچوک پهره پیدئا و ههتا بابلش کردیانه شهپانختوی و گرتیان و دایانپووتاند. ئهوهی راستی بی ئهم هیرشه سهرکهوتتیکی بیئاگام بوو. چونکه ئهوان نهیانتوانی درێژه بدن به سهرکهوتتهکانیان و خیرایهکی وهرسووران و پاشهکشهیان کرد؛ بهلام ههر ئهم هۆزه پاش تیپهپاندنی قوناخیکی تیمان و کپی و بیوازی له نیوهی دووهمی ههزارهی بهرباسدا، سهرلهنوی وهخۆ کهوتتهوه و هیزیکی زۆریان تیزایهوه و له ئاگامدا چهند حکومهتیکی دراوسینیان تهفروتونا کرد و خاشهیان کیشان، بۆ نمونه پادشایهتییهی هووریان و میرانی میتانی تیداچوون دوبه دواي ئهم کارانه، کهوتنه بهرهوپووی میسر که ئهو سهردهمی لهوپهپی پهرهی دهسهلاتی خۆی دابوو له ناوچهی سووریا و فهلهستین.

لقی رۆژهلاتی که به ناوی هیندوئیرانی ناسراوه، به شانی رۆژهلاتی دهریای خهزهردا خرمژنی کرد. دهستهیهکیان که وادیاره دهبی زۆربهیان کهسانی شهپرکه ر بووین، له «قهفقاز» وه تیپهپین و ههتا گهوه و پیچی رپووباری فورات گیر نهبوون. ئهوان لهگهڵ هووریانی خۆجینی، که هیزیکی رهسهنی ئاسیای بوون، تیکهلاوبوون و پادشایهتییهی میتانیان پیکهتئا و بۆ پهرهی دهسهلاتیان ههر به دووچۆمانی باکوورییهوه نهوهستان، بهلکوو دهوری حکومهتی ئاشووریشیان تهنی و دۆل و دهروی زاگرۆسی باکووریشیان وهسهر خۆیان گیرا که مهوتهنی هۆزی گووتی بوو. بهم شیویه توانییان بناغهی دهسهلاتیان پتهو بکهن. پرسنگدارترین زهمانی درهوشانهوهی دهسهلاتی ئهم

پادشایه تییه دهگه پیتوه بۆ دهووروبه ری سالی ۱۴۵۰ی (پ.ز). میسر بوو به هاوپه یمانی و به دهسه لاتترین فیرعه ونه کان، کچیان دان به پادشایانی میتانی؛ به لام کیشه و ههرا و رق به رقه ی نیوخزی خانه دانی میری، حکومه تی وا به سه رکزی و لاوازی دا خست که ئیتر نه ی توانی له حاند هیز و برشتی په ره گری حکومه تی هیتی دا خزی بگری و سه ره سستی بهاریزی. له بنه بانی سه ده ی چارده هه می پیش زایین دا، میتانییه کان به یه کجاری له لاپه ره ی پۆژگار پاک بوونه وه، به لام شارستانییه تیکیان له پاش خۆیان به میرات به جیهیشت، که هونه ری پتوویان توانی له نیو هونه ری سۆمیرییه کان دا ریشه دابکوئی و به تیکه ل بوون له گه ل جوانکاری میسری و «ئیزه یی» دهوله مندتر بوو. وادیاره که دوا ی تیکه وه پینچرانی تۆماری ته مه نی پادشایه تی میتانی، هوریه کان توانییان کاکل و شیله ی هه ویتی ژیارمه ندی و کولتووری هیندوئوروپایی وه ربگرن و ته نیا چهند لایه نیکی دین و ناوی خودایانی خۆیان وه کوو یادگار پاراست. به م شیوه یه به پنی ریکه وتنیکی که له نیوان پادشای هیتییه کان و پادشایه کی میتانی دا نووسراوه، ناوی چهند خودایه کی وه کوو میترا (میهر)، فاروونا، ئیندرا و نازانیا هاتوونه گۆر، که هه موویان دهگه پیتوه نیو باوه ری میتانییه کانی هیندوئوروپایی. ئه م خودایانه له و کاته دا توانیویانه له هیند جیگای خۆیان خۆش بکن و له لایه ن هیتییه کان و کاسیه کانه وه پیزیان لی گیراوه. هیندوئیرانییه کان چهند ده قیکیان سه باره ت به به خێوکردن و راهیتانی ئه سپ له پاش به جیماوه که ویده چی خۆیان هیتاییتیان بۆ ئاسیای خۆرنشین. به پنی ئاسه واریکی دیکه وادیاره هیندوئوروپایی باوه پیان به دینیکی جووت خودایی بووه. یه کیان بریتییه له خودای مه زن که ده بیته خودای توخم و ماکه کانی

سروشتی، لووتکهی چیاکان، په شه با و باران و نهوی دیکه یان خاتوونه خوایه کی گهره یه که جاری وایه [سه مبولی] خۆره و هلی وایه [سه مبولی] زه مینه.

لقیکی ئەم شهنگه سواره شه پکه رانه، به شانه وشانی پیچ و گه وه و که له کاوکه له کی زاگرۆسی ناوه ندی دا ئەسپیان تاودا و گه یشتنه ناوچه یه کی به ره وهی شارپی کاروانان، ناوچه یه کی که بۆ به خێوکردنی ئەسپی په سه ن به ناوبانگه. ئەوان وه کوو که مینه یه کی چالاک له م ناوچه یه بنه یان داکوتا، به لام وادیاره که هه ر خیرایه کی به ده ست جه ماوه ری هۆزی کاسی که به په سه ن ئاسیایی بوون، به ره و توانه وه چوون. به گشتی ته نینه وهی هیز و ده سه لاتی ئەم لقه بچووکه ی هیندوئوروپایی هه تا راده یه ک وه کوو پووداوی هه لمه تی کیمیرییه کان و سه کایی یه کان ده چی له سه ده ی هه شته می پیش زاین دا. ده بی له م پیداچوونه وه خیرایه ی ره وتی میژوودا سه باره ت به په یدا بوونی تۆره مه یه کی تازه له ئاسیای خۆرنشین، ئەم خاله مان له به رچا و بی: هه ر جاریک که له پووی به لگه و شانیکی کۆن و پته و را، تیکه لاو بوون و لیکدرانی دوو تا قمی په گه زیی زۆر جیاوازی وه کوو ئاسیایی و هیندوئوروپایی، پوون ده بیته وه، ته نانه ت نه گه ر تیکه لاو بوونه که لاسه نگیش بووین، که م و زۆر بۆته هۆی سه قامگیربوونی په گه زی تیکه لاو یان دو پر په له بواری سیاسی، سپایی، ئابووری و کولتووری دا و ئەم ره وته له چاخ به رله میژوودا جیی سه رسو پرمانه. هه ر بۆیه ئەو حکومه تانه ی که له پیش دا ته نیا بریتی بوون له چه ند میرنشینی بچووکی پرش و بلاو و ده سه لاتیان به سه ر کۆمه لیک شاری سه ره به ست یان په رستگا و جه غزیکی دینی دا ده رزیشت، بوونه چه ند کۆنفیدراسیۆنیکی به هیز و ته نانه ت توانییان کۆمه لیک پادشایه تی چالاک و به ده ست و برد دامه زریتن و به تین و تاو به ره و پیش باژوین و بکه ونه ریزی پیشه وهی حکومه ته هیزداره کانی

هاوچه‌رخیان. ئاوا بوو حالئوبال و چاره‌نووسی هیتییه‌کان و میرانی میتانی و وه‌کوو دواتر بزمان پروون ده‌بیته‌وه «کاسی» یه‌کانیش هر ئهم ره‌وته‌یان پیواوه.

سه‌ره‌نجام ئه‌و تیره و هوزده‌گه‌ورانیه‌ی که پیکه‌ینه‌ری لقی ریک و یه‌کانگیری بالی خوزره‌لاتی کزچه‌رانی هیندوئوروپایی بوون، به‌ره‌به‌ره به‌ره و خوزره‌لات داخزین و له‌ئوبه‌رپووبار (ماورالنهر) و جه‌یحوون (ئامووده‌ریا) تپه‌پین. پاشان دواي مانه‌وه‌یه‌کی کهم و کورت له‌ده‌شتی باکته‌ریا (به‌لخ)، به‌ده‌ربازگه‌کانی هیندوکوش‌دا هه‌لکشان و که‌وتنه‌ سه‌ر ره‌وگه‌ی له‌میژینه‌ی هیزشبه‌رانی هیندی و به‌رئوبانی «پینچ‌شیر» و پرووباری «کابول»‌دا شۆر بوونه‌وه. هه‌لبه‌ت ره‌نگه‌ له‌جه‌نگه‌ی هرووژمی تپه‌پرینپان به‌باکته‌ریادا چه‌ند تیره و تۆرمه‌یه‌کیان به‌ره‌و خۆرنشین رادابن، به‌لام داخوا ئه‌وان له‌و زه‌مانه‌دا شیاوی ئه‌وه‌ بوون که بتوانن ده‌ست به‌سه‌ر ناوچه‌ی «حه‌سار»‌دا بگرن؟ سه‌باره‌ت به‌دوایین قۆناخی نیشته‌جی‌بوون له‌م ده‌شته‌دا، بۆچوونه‌کان جیاوازن و قهری توێژه‌ران نه‌براه‌ته‌وه، چونکه‌ به‌پنی ئه‌و که‌نده‌وکۆژانه‌ی لئی کراون، وادیاره‌ هه‌لمه‌تیکي به‌گوپ، ره‌گ و ریشه‌ی ده‌ره‌یتاوه. ئه‌گه‌ر زه‌مانی په‌لاماره‌که‌ سه‌باره‌ت بئ به‌نیوه‌راسته‌کانی هه‌زاره‌ی دووه‌می پیش‌زاین، ده‌بی ئهم خاشه‌کیشه‌نه‌ بدریته‌ پال ئه‌و بزووتنه‌وه‌ی هیندوئوروپایی که‌ پیشتر باسما‌ن کردن؛ به‌لام ئه‌گه‌ر بیتوو پیمان واین په‌لاماره‌که‌ ده‌که‌ویته‌ سه‌ده‌کانی بنه‌بانی هه‌زاره‌ی دووه‌م، ده‌بی گومانمان بجیته‌ سه‌ر شه‌پۆلی تازه‌ی جه‌ماوه‌ری هیندوئوروپایی که‌ ئیرانییه‌کانیان هیتایه‌ نیو خاکی بانووی ئیرانه‌وه.

عیلام

له ههزاره‌ی دووه‌می پیش‌زاین‌دا، له عیلام حکومه‌تیک‌ی تازه‌ی پادشایه‌تیی نه‌ته‌وه‌یی داده‌مه‌زری که پادشاکانیان به خزیان ده‌لین: «خودا، باوکی گه‌ل و پادشای نه‌نزان و شووش». له‌م سهرده‌مه‌دا به‌لگه‌نامه‌کانی ئابووری به‌ زمانی نه‌که‌دی نووسراون، به‌لام هه‌بوونی کۆمه‌لێک وشه‌ی خۆجیی، نیشانه‌ن بز گه‌شه‌ی شارستانییه‌تی خۆمالی و نه‌ته‌وه‌یی و ئه‌م په‌وته له‌ بواری دینیش‌دا هه‌ر وایه؛ ئیمه‌ لیڤه‌دا تووشی خاتوونه‌خوای «شالا» و «ئینشووشیناک»‌ی شووی ده‌بین که به‌ره‌گیان له‌ خودایانی بابلی بریڤۆه. له‌ سهره‌تای هه‌زاره‌ی دووه‌می پیش‌زاینه‌وه، عیلامیه‌کان په‌لاماری بابلیان دا و گرتیان و یه‌کێک له‌ مه‌زنه‌کانیان له‌وێ زنجیره‌ی پادشایه‌تیه‌کی تازه‌ی دامه‌زراند. ماوه‌یه‌ک دواتر عیلامیه‌کان حکومه‌تی پادشایانی «ئیسین»‌یان پوو‌خاند و هه‌روه‌ها ده‌ستیان به‌ سهر شاری ئوورووک و بابلیش‌دا گرت. کاتی‌ک پادشای به‌رزه‌جی «حاموورابی»^۱ له‌سهر ته‌ختی پادشایه‌تیی بابل پالی دایه‌وه، بوو به‌ کۆسپی سهر ڤینگای په‌ره‌ی ده‌سه‌لاتی عیلام. عیلامیه‌کان پاش هه‌ول و تیکۆشانیک‌ی بیه‌وده له‌ پیتاو پاراستنی خزیان‌دا له‌ لارسا، تیک‌وپینک شکان و ناوی عیلام بز ماوه‌ی سه‌ده‌یه‌ک له‌ سال‌نامه‌کان س‌رایه‌وه؛ به‌لام پاش ئه‌م ماوه‌یه‌ پادشایه‌کی نه‌ته‌وه‌یی به‌ ناوی «کووتیر- ناخوونتئ»^۲، سهرله‌نوێ حکومه‌تیک‌ی به‌هیز داده‌مه‌زینیته‌وه و عیلامی ناویان دیته‌وه‌ ئارا. به‌لگه‌نامه‌کانی سهر به‌ سهرده‌می ده‌سه‌لاتی کووتیر - ناخوونتئ به‌ زمانی نه‌که‌دی نووسراون و ئاوا ده‌رده‌که‌وێ که برشت و برستی جیهانی سامی له‌ ماوه‌ی سه‌ده‌ی پ‌ابروودا چه‌نده

۱- حه‌موورابی

۲- کووتیر- ناخوونتئ

به هیز بووه. دوی دهیان سالی دیکه ئیدی ئیمه تووشی ناوی عیلام نابینه وه و له پهروپۆ دهبیته وه و بنه ی دی. بهم شیوهیه سهردهمی سه رکه و تنه بهرچاوه کانی کاسییان دادی.

کاسیه کان

به پنی هیندیک به لگه نامه و نیشانه ی کۆن، وادیاره له سه ره تاکانی حکومه تی کوپی حامو و رابی دا، قۆشه نی بابل توانیبوو یان بهر په رچی په لاماره کانی کاسیه کان بده نه وه. له وی به و لاوه بۆ ماوه ی سه ده و نیویک، بابل که و ته بهر شه پزلیکی نه رم و پیندز کانه ی ئه و چیانشینانه ی پرویان ده کرده دهشتان و به شوین کاردا ده گه ران. کاسیه کان له نیوه راس ته کانی سه ده ی هه ژده ه می پیش زاین دا، به زۆره ملی خۆیان به بابل دا کرد و به زه بری هیزی چه کدار حکومه ته که یان پروخا ند. زالبوونی ئه وان که به در یژترین و خۆرا گرتین ده سه لاتی ده ره کی داده ند ری له دوو چۆمان، ۷۶ه ی سالی در یژه کیشا و هه تا سالی ۱۱۷۱ ی پ. ز. بپی کرد. زید و نیشتمانی سه ره کیی کاسیه کان، که موزۆر ده بیته جه رگه ی ئه و زنجیره کێوانه ی که ئه مپۆ به لورستان ناسرا وه؛ به لام به بر وای تا قمیک له تو یژه ران، قه له مره وی ده سه لاتیان له بالی باکوور و پۆژه له لاتوه خۆی کیشابۆوه و هه تا ناوچه ی «هه گمه تانه» ش په پی هه لدابوو. له سه ره تای هه زاره ی دووه می پیش زاینه وه، زۆربه ی هۆز و نه ته وه ره سه نه کانی ناسیایی، که و تبوونه ژیر باندۆری فره نگه ی ئه و هیندو ئوروو پایی یانه ی که بناغه ی مه زنه وه جا خیکی که م و پوختی سه ربازیان پیکه ی نا بوو. ئه م تا قمه توانیبوو یان بگه نه نیو پیزی چینی ده سه لاتدار و خۆیان داسه پیتن؛ به لام هینده ی پینه چوو که زمانی خۆیان له بیر چۆوه. ئه و ده ق و سه رچاوانه ی بابلی که باسی کاسیه کان ده که ن، قامک له سه ره هه بوونی ره و تیکی باوه رمه ندانه ی

جووت‌خودایه‌تی داده‌نن له نیو کۆمه‌لی خوداکانیان دا و چهند خودایه‌کی ره‌سه‌نی ئاسیایی له پال خودایانی بابلی خۆیان ده‌نوین. له نیو ئەم کۆمه‌له‌یه‌دا خودایانی هیندوئورووپایش دیارن و ژماره‌یه‌کیان بریتین له: شووریاشن یان هه‌مان «سووریا»ی هیندووه‌کان؛ مارووتاش یا «مارووت»ی هیندی و «بووریاش» که ده‌بیته «بۆریئاس»ی یۆنانیه‌کان. ویده‌چی که له روانگی کاسیه‌کانه‌وه ئەسپ دیارده و نیشانه‌یه‌کی خودایه‌تی بووبی و په‌نگه به ده‌ستی چینی ده‌سه‌لاتدار چووبیته ئەو ناوچه‌یه؛ وه‌ک چۆن له حکومه‌تی میتانی‌ش‌دا ئەم کاره هه‌ر ئاوا ئەنجام درابوو. خودای خۆمالیانه‌ی «کاشو»، بی‌گومان ئەو هۆزه‌ی پی ناودیر کراوه، چونکه ئەم کاره دابینکی باوی نیو هۆزه‌کانی ئاسیایی بوو.

کۆنترینی ئەو سه‌رچاوانه‌ی که ناوی کاسیه‌کانیان تیدا هاتوه، ده‌قه‌کانی سه‌باره‌ت به سه‌ده‌ی بیست و چواره‌می پیش‌زایین و سه‌ر به سه‌رده‌می «پوزور ئینشووشیناک»ن. واویده‌چی که ئەوان له ماوه‌ی هه‌زاره‌ی سی‌هه‌می پیش‌زایین‌دا به هیند نه‌گیرابن. ئاشوورییه‌کان پێیان گوتوون «کاسی» و سترابۆن [سترابۆ] به کۆسایوویی ناوی هیتاون و ده‌لی مه‌وته‌نیان پتر ده‌که‌ویته شانی رۆژه‌لات و ده‌ره و دۆلی خه‌زه‌ر و لای سه‌رووی تاران. هیتدیک که‌س لایان وایه که ناوی قه‌زوین و ده‌ریای کاسپیه‌ن (خه‌زه‌ر) له ناوی ئەوانه وه‌رگیراوه. وشه‌ی یۆنانی «کاسیتیرۆس» به واتای قه‌لایی، ناوی کانزایه‌که که له «جی‌ژیانی کاسیه‌کانه‌وه دی». ناوی هه‌گمه‌تانه به‌رله سه‌رده‌می ماده‌کان «ئاکاسیا» بووه که له ئاشووری‌دا «کار-کاسی» به واتای شار و هه‌ریمی کاسیه‌کانه. له راس‌تی‌دا په‌نگه زاراوه‌ی «کاسی - سی» یان «کاس-پی» خاوه‌نی واتایه‌کی به‌رب‌لاوتری په‌گه‌زی بی و له نیو کۆمه‌له‌ی هۆزانی زاگرو‌س‌دا

ته‌نیا به‌ ناوی هۆزیکه‌وه نه‌گیرسیت‌هوه و تیک‌رای جه‌ماوه‌ری ئاسیایی بگریته‌وه. ناوی کاسییه‌کان هه‌روه‌ک دواتر سترابۆن باسی کردووه، وه‌کوو کۆنه میراتیکی دانیش‌توانی پیشوویه و نه‌گه‌رچی جه‌ماوه‌ری خۆجینی له‌میژ بوو ب‌رابوونه‌وه، به‌لام ئه‌م ناوه به‌ سهر په‌لامارده‌رانی تازه‌دا سه‌پیتدرا.

بیره‌وه‌ریی په‌لامار و سه‌رکه‌وتی کاسییه‌کان به‌ شیوه‌یه‌کی قوول و ب‌په‌رانه‌وه له‌ ناخی بابلییه‌کان‌دا پن‌جی داکوتا. ئه‌م یاد و بیره‌وه‌رییه تیکه‌لاوی ترس و تۆقینه له‌ داسه‌پانی ده‌سه‌لاتی پر زه‌بروزه‌نگی بیگانه‌کان و ده‌توانی پاساو‌ده‌ره‌وه‌ی مانه‌وه‌ی دريژ‌ماوه‌یان ب‌ی؛ به‌لام دیسانیش به‌جیمانی که‌له‌پووریکی که‌م و کورتی نووسراوی سهر به‌ سه‌رده‌می کاسییه‌کان، جینگای سه‌رسوپمانه و ئه‌م گریمانه‌یه‌ی هیناوه‌ته‌گۆر که‌ ده‌بی سه‌رده‌مه‌که‌یان تووشی داوه‌ستانیکی دريژ‌خایه‌ن بووب‌ی. وادیاره کاسییه‌کان بوونه هۆکاری به‌دی هاتنی ئه‌م بیده‌نگی و قه‌تیس‌مانه دريژ‌ماوه‌یه‌ی بالی به‌ سهر بابل و عیلام‌دا کیشاوه؛ به‌لام له‌ لایه‌کی دیکه‌وه و به‌پنی کۆمه‌لیک زانیاری بۆمان ده‌رده‌که‌وی که‌ کاسییه‌کان په‌یوه‌ند و نیوانیکی ب‌نیوب‌ریان هه‌بووه له‌گه‌ل میسری سه‌رده‌می «ئه‌مارنا». له‌م پرۆژگاره‌دا ناشوور هیزیکی دیت‌ه‌وه به‌ر، چونکه‌ توانی سنووری خۆی به‌ شیوه‌یه‌کی ریک‌وپینک و به‌ به‌ستنی په‌یمانیک له‌ حۆلوان دیاری بکا.^۱

په‌رانه‌وه‌ی کاسییه‌کان و دا‌پووخانی ده‌سه‌لاتیان ناگه‌ریت‌ه‌وه سهر بزووتنه‌وه‌ی بابلییه‌کان؛ به‌لکوو عیلام وه‌کوو په‌که‌م حکومه‌تی هاوسه‌رده‌میان، که‌ به‌وپه‌ری ده‌سه‌لات‌ه‌وه بابلی خستبوویه ژیر چۆکه‌وه، هیز‌ی وه‌به‌ره‌ات و زه‌بری په‌کلاکه‌ره‌وه‌ی وه‌شاند. به‌م شیوه‌یه له‌ ده‌وروبه‌ری هه‌زاره‌ی سی‌هه‌می

۱- له‌ ده‌قی وه‌رگیرانی ئینگلیسی‌دا ئه‌م رسته‌یه‌ی لێ زیاد کراوه: «دوا‌ی له‌شکرکێشانی ئه‌ده‌د نیراری په‌که‌م».م.

پیش زایین دا، خانه دانیکی تازه له عیلام بوونه خاوهنی تاج و تهخت. چهند مه زنیکی پایه به رزی وه کوو «شووترووک - ناخوونتئ»، «کووتیر - ناخوونتئ» له گهل «شیلهاک - ئینشووشیناک»، سهرده می زیرینی عیلامیان به دی هیتا. یه کیک له پادشایانی پیشووتریان به ناوی «ئوونتاش - هووبان» یان «ئوونتاش - گال» که به گوره ترین بناغه دانه ری ئهم دهسه لاته بووژاوهیه داده ندرئ، ولاته کی به سازکردنی کۆمه لیک شاری تازه و جوان و نۆژهن کردنه وهی شاره کۆنه کان، خۆش کرد. ئه گهر بۆ هه لسه نگاندن و پیداپوونه وهی دهسکاری وه ستاکاران ته نیا په یکه ره ی «ناپیر - ئاسو» ی شازنی «ئوونتاش - هووبان» بخهینه به رباس (و ۱۸)، بۆمان دهرده که وی که له سهرده می ئه ودا، هونه، به تایبه تی هونه ری کانزاگه ری که یشتبویه ئه وپه پی دره وشانه وهی خۆی. بابل به خۆی و حکومه تی به ره و نه مانی کاسی، تازه به رکه به ریکی مه ترسیدار نه ده هاته ژمار، به لکوو ئاشوور وه کوو هه ره شه یه ک خۆی ده نواند که دهستی دۆستایه تی بۆ لای بابل دریژ کردبوو. له م کۆ و کاته دا شه ریک هه لده گیرسی و عیلام یه که مین سه رکه وتنی نه پساره ی به ناوی خۆی ژمار ده کا.

له سهرده می حکومه تی «شووترووک - ناخوونتئ» ی یه که م دا (۱۲۰۷ - ۱۱۷۱ ی پ. ز). عیلام ده گاته په رپه رۆچکه ی هیز و دهسه لاتئ. ئهم پادشایه کۆمه لیک په رستگای له ته وای شاره گرینگه کانی قه له مپه وهی دا ساز کرد. شووترووک - ناخوونتئ پیشاوهرکه ی ئاشووری دایه وه و به سه رکردایه تی خۆی هیزی گال دا و بابلی گرت و بنه ی به دهسه لاتئ دواپین پادشای کاسی هیتا و «کووتیر - ناخوونتئ» ی کوپی خۆی له جینی دانا و ئه ویش په یکه ره ی مه ردووخ [مه ردووک] ی خودای نه ته وهیی بابل راده گویزیه

شووش. ولاتی بابل له ژیر دهسه لاتی چیانشینانی ئیران پژگار ده بی و ده که ویتته
 بهر نیری ئیرانیانی دهشته کی. له زهمانی شا «شیلهاک - ئینشووشیناک» دا
 (۱۱۶۵ - ۱۱۵۱ ی. پ. ز)، سهرکه و تنه کانی عیلام هتا دووره دهستان په ره هله ده دا.
 قز شه نچیانی له بالی باکوور بالاده ست بوون و هتا ناوچه ی دیاله پزیشن و
 گه یشتنه دهو روبه ری «که رکوک». له ویوه ئه سپیان تاودا و پاشه کشه یان به
 هیزه کانی ناشوور کرد و بابلیان گه مارژدا. بهم شیویه سهرتاسه ری دهره و
 دۆلی دیجله و زۆربه ی لیواره کانی که نداوی فارس و زنجیره چیای زاگروسیان
 که وته بهرده ستی. سهرله بهری ناوچه و مهلبه نده کانی پزژاوی ئیران، که له گه ل
 گیرانی بالی خۆرنشین و باشووری زاگروسیا په ره ی ئه ستانده بوو، له م
 سهرده مه دا بوونه یه ک و یه کانگیر و به سهرزکایه تیی عیلام، بناغه ی یه که مین
 پادشایه تییان دامه زرانده.

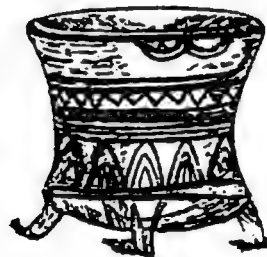
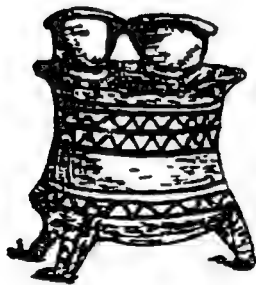
له جهنگه ی ئه م سهرکه و تنه ده دا، هه ست و سۆزیکه نه ته وه یی له عیلام
 ده بوو ژیتته وه و تینی تیده زئ و رهنگ ده داته وه. وای لیدی که زۆربه ی
 ههره زۆری ته ته له و بهرده نووسه کان به زمان و خه تی عیلامی به رای
 ده نووسرین و دژکرده وه ی به ره نگار بوونه وه ی کولتووری بیگانه پتر په ره
 ده ستینئ؛ ئینشووشیناک ده گاته پله ی خودایه کی نه ته وه یی و پادشا و بنه ماله ی
 پادشایه تی له ماوه ی ژیا نی خۆیان دا به خودا داده ندرین. تازه گه ریه ک له بواری
 هونه ری و نژیاروانی دا سهر هله ده دا و شووش ده بیته یه کیک له ناوه نده
 گه وره کانی هونه ری؛ به لام وه ک چۆن له میژووی نه ته وه کۆنه کان دا باوه، هه موو
 سهرکه وتن و پینه لاچوونیک، دابه زینی خیرای به شویتته وه یه. چاره نووسی
 عیلامیش له بنه بانی هه زاره ی دووه می پیش زابین دا ئه وتۆ بوو. دابه ش بوونی
 عیلام هاوکاته له گه ل گه شه و گوورانی خانه دانیکه نوئ به سهرزکایه تیی

بوختوننه سسه [بوختوننه سر یان نه بوو کۆدۆنۆسۆر] له بابل. ئەم پادشایه پاش
چەند جارێک تیکشکان له جەنگەیی پەلاماردانی عیلامدا، سەرەنجام بەزاندی و
«شووش»ی گرت و پەیکەرەیی «مەردووک»ی بە شانازی و شکۆه گێرایه وه
شوینی جارانی له بابل. بۆ جارێکی دیکه عیلام لەسەر لاپەرەیی میژوو
سرایه وه و ئەم جارەیان سیسەد سالی پێچوو. دوو حکومەتی تازە دامەزراوی
بابل و ئاشوور، بە مەبەستی زالبوون بە سەر دەستی دووچۆماندا کەوتنە
رق بەرقە و ملانەیهکی درێژخایەن. بانووی ئیران گەشە و بزووتنەوهی تیدا
نەما و کەوتە پیزی دواوه، بەلام بە سەر چۆلەواری و تیداچووندا نەکەوت. ئەم
هەریمه بەناچاری چەند سەدەیهک هەستی له خۆی بێی و چاوه پوانی کۆمەلێک
پووداو مایه وه که به تهواوهتی پوخساری دنیای کۆنیان گۆزی.

ئەو بۆشایی و دابراوەی که له ماوهی هەزارەیی سێهەمدا پەنجەیی بە سەر
«سێلکه»دا گرتبوو، له هەزارەیی دووهەمیشدا درێژەیی کیشا و ژیان لەم
شوینەیی جەرگەیی بانووی ئیران تەنیا له نزیك بنەبانی هەزارەیی دووهەمی
پیشزاییندا دەستی پێکێردەوه. ئێمه پێشتر باسی چاره نووسی «هەسار»ی
باکووری پۆژەلاتمان کرد که له ماوهی نیوهی دووهەمی هەزارەیی دووهەمدا
ئاسەواری نەما؛ بەلام «گیان» له قۆلی خۆرنشین، بە سەرچاوهیهکی بەنرخ
دادهندری و دەروویه کمان سەبارەت به پووداوه کانی ئەو سەردهمی به پوودا
دەکاتهوه. چینی سێهەمی گردی «گیان» که وادیاره دەبی درێژەیی کولتووری
سوالینەیی نهخشیینی خۆمالی بی (ق ۲۵)، کۆمەلێک سوالینەیی نوینی سەیری
سێپێچکەیی ناخۆمالیانەیی تیدا دۆزراوه تەوه. به بڕوای ئێمه ئەمانە ناکرێ له
هەریمیکی دووری وهکوو «چین»هه هاتین. چوونی ئەم چەشنە دەفرانە بۆ
خانە و لانەیی کاسییەکان، هاوکاتە له گەڵ چوونی میرخاسانی هیندوئوروپایی بۆ

نیو ئه و هۆز و نه ته وانه ی که پیشتر باسماں کردن. تۆرهمه ی میرانی میتانی له گه ل خزمانی نیزیکی خۆیان پێچکه یان به ست و له سه ر بالی ئه و ناوچه به پێژه وه بنه یان داکوتا که ده تگوت که مه ی که وانه و له زاگرو سه وه ده چوو بۆ ئاسیای بچووک و به باکووری سووریا دا تیده په ری. ده بی بۆ دۆزینه وه ی سه رچاوه ی ئه م ده فره سه یر و تایبه تانه، بالی خۆرنشین له سووریا یان ئاسیای بچووک بکه ونه بهر سه رنج و پشکنین؛ چونکه له م ناوچانه ئه م چه شنه ده فرانه دیتراونه وه. واویده چی که له چه ند ناوچه یه کی زاگروس ده فری سێ پێچکه باو بووه و به قوولی ریشه ی داکوتاوه و زه مانیکی درێژخایه ن خۆی پاراستووه. ئه وه ی راستی بی له گۆرپه کانی «لوپستان» دا، وێرای کۆمه لێک که لوپه لی مزقه لایی (مه فره ق)، که سه باره تن به هه زاره ی یه که می پیش زایین، سوالینه ی ئاوا دۆزراونه وه.

ق ۲۵- گیان: ده فری سێ پێچکه، سه ر به چینی سێهه م

له چینی دووه مه ی «گیان» دا، سوالینه ی بهرله هاتنی ئێرانییه کان خۆی ده نویت، به لام چه شنیک گه رانه وه ی تیدا به دی ده کری بۆ سه ر نه خساندنی

دهسکاری هه ورگه ران به دیمه نی بوونه وهران. وهکوو دیاره ئهم شیوازه له سهرده می چینی سیه می دا کویر بۆته وه. ئهم رازاندنه وهیه شیوازیکی تازه یه و مه ودا ی دیار و لینگ دابراو، ویرای کۆمه لیک هیل و خهت و کووزی هاوته ریب یان چوارخانه، دهستیان تینگرتووه و له نیوه پراسته کانی هه زاره ی دووه می پیش زایین دا ههتا ناوچه دووره دهسته کان برهوی ئه ستاندووه و ته نانهت گه یوه ته «فه له ستین» یش (ق ۲۶).

شان به شانی ئهم دهفرانه ی
خۆمالی، چه شنیک ی دیکه به دی
دی که گلیکی نه رم و
برووقه داری بۆ ده شیلدری و به
کۆمه لیک هیمما و نیشانه ی
هه نده سی دهنه خشیندری. له م
کاره دا رهنگی رهشی تۆخ و
جاری وایه هه لپریواوی خۆنه گر
خۆی دهنوین. ئهم جۆره
هه وره ئهمرۆ به «کالای
خابوور» ناسراوه و بۆ لای
خۆرنشین ههتا مه لبه ندی

ق ۲۶- گیان: دهفریکی سوالین، سهر به چینی دووه م

دهریای رۆم [دهریای نیوه پراست، دهریای سپی یان مه دیتهرانه] په ره ی
ئه ستاندووه. ئهم چینه ی گردی «گیان» سه باره ته به سهرده می
هیرشی «هیکسۆس» هکان و گیرانی بابل به دهستی کاسیه کان؛ واته ئهم دوو

بزووتنه‌وه و پاپه‌پینه‌ی که رایه‌ل‌وپۆیان یه‌کتری گرت و جارینکی دیکه توانییان
بینه پردی نیوان ده‌ریای مه‌دیت‌هرانه و زاگرو‌س.

کاول و هه‌ره‌سه‌کانی چینی یه‌که‌می «گیان» که‌وتۆته ژیر کارتیکرانینکی
یه‌کجار ئالۆز و شیواوی ده‌ره‌کی. به‌ی و به‌رچاو گرتنی هه‌ل‌ومه‌رجی
بارودۆخی سیاسی نه‌ته‌وه دراوسینه‌کانی دانیش‌تووی خۆره‌لات و خۆرنشین
زاگرو‌س، ئاستمه‌ ئال‌و‌گۆزه‌کانی
هه‌ورگه‌ری ئه‌و سه‌رده‌مه‌ بکه‌ویته
به‌ر تاقیکرانه‌وه و توپۆینه‌وه. وه‌کو
دیاره‌ له‌میژینه‌ترین سوالینه‌کانی ئه‌م
پۆژگاره، له‌سه‌ر شکل و شیوازی
شه‌ربه‌ی ژیکه‌له‌ی تۆزیک گووپن
خۆیان ده‌نوینن و به‌ دیمه‌نی
بوونه‌وه‌ران یان شیوه‌یه‌ک حه‌سیری
گرینچن نه‌خشینه‌دراون (ق ۲۷).

ق ۲۷- گیان: شه‌ربه، سه‌ر به‌ چینی یه‌که‌م

سه‌ده‌کانی پازده و چاره‌دی پیش‌زایین‌دا، به‌ره‌و پۆژه‌لات په‌ره‌یان به
قه‌له‌مه‌روی خۆیان دا و ده‌ستیان به‌ سه‌ر زاگرو‌سی نیشتمانی «گووتیه‌کان» دا
گرت. له‌م دوا‌یی‌انه‌دا کۆمه‌لێک گۆپ له‌ «گیان» دۆزراونه‌وه که ده‌فری له‌م

شیوهیان تیدا بووه؛ بهلام بۆیه کهم جاره که دهفرهکان ساکارن و هیچ شتیکیان له سهر نه کیشراوتهوه. ئیمه له میژه لیمان پروون بۆتهوه که ئهم دهفر و کهواهیراتانه، وهکوو ئهوانه ی بابلێ سهردهمی بنه بانی دهسهلاتی کاسیهکان دهچن، له سهدهکانی سیژده و دواژدهی پیشزاییندا.

واویدهچی که له م برگه زهمانییهدا، شهپۆلی هه لکهوت و پرووداوهکانی بالی خۆرنشین، که له ماوهی چهند سهدهیه کدا بالی پۆژههلاتی بانووی ئیرانیان خستبوویه ژیر باندۆری خۆیان، بنهیان برابیی. بابل و ئاشوور کهوتنه نیو مهیدانی کئ بهرکی و ملانهیهکی درێژخایهن و رهنگه کیشهی نیوانیان، په یوهندیی مابهینی زاگروس و دنیای خۆرنشینی ههلبهیی و شهپۆلی کولتوری خۆرهلاتی جیی گرتیبتهوه. یه کهم نیشانهی گۆران ئهوهیه که له «سیلکه» و «گیان» دهفری «رهش - بۆر» یان رهشی یه کدهست ساز کراوه، که پیشتر نمونه ی وه بهرچاو نه هاتوه. ئیمه به سۆراغی ئه و دهفرانه دهزانی، چونکه زووتر له ههزاره ی سیهه مدا، ئه و کۆچه رانه ی دروستیان دهکردن، ورده ورده له «حه سار» بنه یان داکوتابوو. ئهم رهوته کاریکی وای کرد ههتا دهفری نهخشین پاشهکشهی پئ بکری و قۆناخی تازه له باکووری ئیران په ره بگری. ئهم کولتوره به زۆره ملی خۆی به «سیلکه» دا دهکا و گۆرستانی «ئهلف» ته نیا دیزه و گۆزه ی رهش - بۆری لئ وه ده رکه وتوه. له «گیان» کهم وزر پاشماوه ی سهردهمی رابردو و بالادهسته، به لام دیسانیش بۆتهوه خاوهنی شکل و شیوازی دهفری تاییهت به خۆی. ویدهچی ئه و گریمانهیه وایی که پئی وایه دهفره بهرباسهکان له گه ل تیره و هۆزی ده ره پێندراوی باکوور و باکووری پۆژههلاتی، که یشتوونه ئیران و رهنگه خاپووری بونی «حه سار»، پتر شیکه ره وه ی بابه ته که بی. ئهم شریته کێوانه ی وهکوو که وان پالیان ریکداوه، ههتا ئه و کاتی وهکوو قه لغانیک

وابوون له نیتوان خه‌نیمانی بانووی ئیران و دنیای باکور و باکووری خۆره‌لاتی‌دا؛ به‌لام ئه‌وه‌ی راستی بێ لی‌ره‌وه به‌رله‌وه‌ی خودی په‌لامارده‌ر سه‌روسۆراغی په‌یدا بێ، تین و ته‌وژمی کولتووری ده‌ست پێده‌کا و وادیاره شوینته‌واری له‌ گۆرستانی «ب» ی «سیلکه» دا وه‌به‌رچاو دێ. له‌ راستی‌دا هه‌ر ماوه‌یه‌ک دواتر، شه‌پۆلێکی نوێ به‌ کولتووریکی تایبه‌ت و فره‌باش و داهینته‌رانه، بوو به‌ جیگه‌ره‌وه‌ی ده‌فری ره‌ش- بۆر. ئه‌وه‌ی باسی ده‌کری کولتووری گۆرستانی «ب» ی «سیلکه» یه‌ که‌ ده‌بێ ئیمه‌ بابه‌دینه‌وه سه‌ری و له‌گه‌ڵ کولتووری گۆره‌کانی «شیوازی لوپستان» ی له‌ «گیان» هاوشیوه‌یه. ماوه‌یه‌ک له‌مه‌وبه‌ر جووتیارانی خه‌لکی گوندی «خۆروین» که‌ ۸۰ کیلۆمیتريک که‌وتۆته‌ بالی خۆرنشین تاران و له‌ به‌رپالی باشووری زنجیره‌ چپای ئه‌لبورزه، ئالفه‌ی پیکه‌وه گریدرانی ئهم دوو کولتوره‌ دۆزرايه‌وه. ئهم شتانه‌ی ئیره‌ هه‌ر له‌و توخم و ماکه‌یه‌ن که‌ له‌ گۆرستانه‌کانی «ئالف» و «ب» ی «سیلکه» دا دیتراونه‌وه، به‌لام ده‌فره‌کان - بێجگه‌ له‌ چه‌ند شاکووپه‌یه‌کی ناقۆلا و ئاسایی - زۆربه‌یان ره‌ش- بۆرن. ئیره‌ له‌چاو گۆرستانی «ئالف» ئاسنی زیاتر تیدا دۆزراوه‌ته‌وه که‌ زۆربه‌شی هه‌ر خشه‌. کۆمه‌لیک ئه‌نگوستیله‌ی که‌لله‌به‌رانی زۆر باو بووه و لولینته‌یه‌کی به‌رچاویش به‌دی ده‌کری که‌ زۆر وینده‌چی تایبه‌تی نیو گۆران بێ. ئه‌گه‌ر بێتوو بمانه‌وێ که‌ زنجیره‌ی دانه‌بڕاوی ئهم قۆناخانه‌مان بۆ ڤوون ببیته‌وه و بزانی‌ن له‌ کوپوه‌یه‌کتر ده‌گرنه‌وه، بێ‌گومان پێویسته‌ هه‌تا شوینته‌واره‌ دۆزراوه‌کان به‌ سه‌ر سێ قۆناخی جیاوازا دا به‌ش بکه‌ین:

- ۱- ده‌ورو به‌ری سه‌ده‌ی دوازه‌هه‌می پێش‌زایین، تیره‌ و هۆزه‌کانی که‌رانه‌گران، هینزکی ده‌ره‌کی تینیان بۆ دینی و به‌ره‌و خۆرنشین و باشووری

خۆرنشین پالیان پتوهدهنئ و ئهمانه ئاسهوارهکانیان له گۆرستانی کهونارای «ئهلف» ی «سیلکه» دا وهبه رچاو دئ.

۲- له «خۆروین» تیکه لاوییهک دهکهوێته نێوان شویتهوارهکانی گۆرستانی کۆنی «ئهلف» ی سیلکه و کولتوریک که ئهم له جێی خۆ ههلهکه ندران و کۆرپهوهی بهدی هیتاوه.

۳- گۆرستانی کهونارای «ب» ی سیلکه نیشاندهری کولتوری دهسهلاتیکی تازهی داسهپێندراوه که دهبیته هۆی کۆمهلیک جوولانهوهی بهربلاوی دواپین قۆناخهکانی ههزارهی دووهمی بانووی ئیران. ئیمه له جهنگی دۆزینهوهی گۆرستانی «ب» دا، دهرفتهی ئهوهمان ههبوو که بۆچوونهکهی خۆمان سوور بکهینهوه. بهپێی ئهم بۆچوونه، ئهو کولتوره باس کراوه سهبارهته بهیهکهمین تیره و هۆزهکانی ئیرانی که دهووبهری سالی ۱۰۰۰ ی پێشزایین، کهیشتوونه بالی خۆرنشینی بانووی ئیران.

داهانتی چاخێ مهفرهق (مزقه لایی) که له ئیران دا هاوکاتی سالی ۲۰۰۰ ی پێشزایینه، وادیاره ئال وگۆرپیکی ئهوتۆی له باری ئابووری ئهم سههرزهمینه دا بهدی نههیتاوه. ئهمه راسته که کۆمهلیک ناوهندی گوندهکی سهبارهت به کلکهی چاخێ کوچک بهدی هاتن و پهڕهیان گرت، بهلام ههڕگیز نهگهیشته پای شاره بهرچاوهکانی خۆراوا. باری ئابووری ئهم جیگایانه لهچاو شاره گهورهکانی بابل، ئاسیای بچووک و میسر به دواکهوتوو دادهندری، ههلبهت عیلام جیاواز و ناوازهیه و ویدهچی که زۆر بهوردی له گهڵ دووچۆمانی دراوسینی ئاشتیی پاراستی. بێگومان بارودۆخی بانووی ئیران و شیوهی پهیوهندییهکانی نێوخۆ، به هۆکاری پله دووی کاروبارهکانی ئهوهم دادهندری. ئهوهی راستی بێ کهمبوونی ئاو گرینی وهبه ر کاری کشت وکال دیتا و چۆنیهتی کهش وههوا و

ه‌ل‌وم‌ه‌رجی ه‌ریمایه‌تی، پ‌تر ژیانیکی ک‌وچه‌رانه و نیم‌چه‌ک‌وچه‌رانه‌یان داده‌سه‌پاند و ده‌که‌وتنه پ‌له‌ی یه‌که‌م؛ به‌لام له در‌یژایی ه‌زاره‌ی دوو‌ه‌می پیش‌زایین‌دا، ئیران له‌چاو پیش‌وو ه‌یتده ناکه‌و‌یت‌ه ده‌ره‌وه‌ی جه‌غزی دنیای ژیارم‌ندی سه‌رده‌می خ‌زی. له‌م چه‌رخ‌وخوله‌دا، له سایه‌ی کانگا ده‌وله‌م‌نده‌کانی خ‌زیه‌وه پ‌ن د‌ن‌یت‌ه مه‌یدانی ئابووری جیهانی و له ئاستیکی به‌رب‌لاودا ده‌ب‌یت‌ه ه‌زی گ‌ه‌شه‌ی کوت‌وپ‌ری ئابووری شاره‌کی له مه‌له‌م‌نده‌کانی خ‌زرنشین. ه‌له‌ب‌ت ئه‌وه‌ی ر‌استی ب‌ن ئابووری بازرگانی گ‌ه‌شه‌یه‌کی ئه‌وت‌و ناکا و ئال‌وویری ک‌الا ه‌ر له ق‌وناخه‌کانی سه‌ره‌تایی‌دا چه‌ق ده‌به‌ستی. بازرگانانی ده‌وله‌م‌ند که ده‌بوو به‌ ناوچه‌ی ب‌ن‌ته‌ناهی و که‌سه‌به‌که‌س‌دا ت‌پ‌ه‌پ‌ن، سه‌رمایه‌ی خ‌زیان ناخه‌نه مه‌ترسی و وای به‌ چاک و به‌ر‌ژه‌وه‌ند ده‌زانن که ئه‌وه‌ی ه‌یه‌انه له‌گ‌ه‌ل پادشایان، پیاوماق‌و‌ولان و پیشه‌وایانی دینی بیخه‌نه گ‌ه‌ر و ئاوا قازانجیکی قورس ک‌و بکه‌نه‌وه. له‌م ره‌وته‌دا بازرگانان ده‌بوونه ورکه‌خ‌زری دین و حکومه‌ت. ه‌روه‌ها له‌م سه‌رده‌مه‌دا ک‌ۆمه‌ل‌یک پیاوی ک‌ۆنه‌ک‌ر ده‌خولانه‌وه و ئاسنه‌واله‌یان ک‌ۆده‌کرده‌وه و ده‌یانتوانده‌وه و وه‌کوو ئاسنگ‌ر ملیان له‌ کار د‌ه‌نا. تاقم‌یک له‌ شاره‌زایان و پس‌پ‌وران له‌به‌ر گ‌ویزه‌گ‌ویزیان ب‌و ئیروئه‌وئ، ده‌سکاری خ‌زیان له‌و ناوچه‌ و مه‌له‌م‌نده‌دا ب‌لاو ده‌کرده‌وه که پیش‌تر ه‌رگیز نه‌یانتوانیبوو ده‌ستیان پ‌یی ر‌ابگا.

ت‌یکه‌ل کردنی مز و قه‌لایی و داه‌یتانی کانزای «مزقه‌لایی»، گ‌ه‌شه‌ی به‌ شیوه‌ی سازکردنی که‌لوپ‌ه‌لی کانزایی دا و داوای دابینی که‌ره‌سه‌ی خ‌او برووزی نه‌ستاند. لیره‌دا ئیران به‌ خ‌زی و کانگا و پاشه‌که‌وتی ده‌وله‌م‌نده‌وه، وه‌کوو یه‌کیک له‌ گرینگ‌ترین به‌ره‌مه‌یت‌ه‌رانی مز، قه‌لایی، قورقوشم، دار و به‌ردی خانووبه‌ران، ده‌چ‌یت‌ه ر‌یزه‌ی گ‌هلانی ژیارم‌ند. جاران که مشت‌ه‌رییه‌کانی ه‌ر

دراوسنیانی بالی خۆرنشین بوون، وای لیهاات که پۆزبه پۆز مشتیری تازهی له دوور دهستانه وه بۆ پهیدا بوو. هیند بی ئه وهی بتوانی جینی بابل بگریته وه، ده بیته یه کیک له که و ره ترین کریارانی به ره می کانگاکانی ئیران. هاوکات له گه ل گه شه و په ره ی په یوه ندیه کانی بازرگانی، کاروانه کانی پتر ده بوون و خه لک زیاتر له پیشو ده چونه دوور دهستان. په ره پیدانی په یوه ندیی سیاسی، بۆ وینه له گه ل حکومه تی میتانی، سه نگ بابی و ناوبانگی بانووی ئیران پنه لاده با و رینگای په ل هاویشتنی بۆ لای پۆزه لات و ئه وه ری زاگرۆس خۆش ده کا. یه کیک له دیارده به رچاوه کانی په یوه ندیی ئیران له گه ل بالی پۆزاوا، ئه م ئال وگۆرانه ن که له هه زاره ی دووه می پیش زاین دا به سه ره ورگه ری ئه م سه رزه وییه دا دین و به نیشانه ی په یوه ندیکی نه پساوه ی نیزیکی بانووی ئیران له گه ل فره نگ و شارستانییه تی ئه وه ره یه داده ندی. ئیستا کاتی ئه وه ها تووه که ئیران بیته ده نگ و بلێ توانیویه تی له ئابووری ئاسیای خۆرنشین دا خاوه نی پله و پینگه بی. بالاده ست بوونی سیاسی ئیران، که پتر له پینج سه ده ی هه زاره ی دووه می پیش زاین ده گریته وه و سینه ری ده خاته سه ره ره ییمیکی ژیارمه ندی وه کوو بابل، ده بی هه ره له چوارچیوه ی ئه م ئال وگۆرهی بواری ئابووری دا لیک بدریته وه.

***

به شی ۲

هاتنی ئیوانیه کان

کۆچی ماده کان و پارسه کان

له سه ره تای هه زاره ی یه که می پیش زاین دا، دوو پروداوی یه کجار گرینگ که هیچ په یوه نندیه کیان پیکه وه نه بوو، مۆرکی خۆیان هاویشته سه ر میژووی هۆز و نه ته وه کانی ئاسیای خۆرنشین. پروداوه کان بریتی بوون له کۆچی به کۆمه لی هیندوئوروپاییه کان و بره وی کارپیکرانی ئاسن. ئه که رچی ئه م دوو هه لکه وته ده که ونه برگه یه کی هاوکاته وه، به لام ناکرێ هه لکه وتی دووه م به ئاکامی هه لکه وتی یه که م لیکبدریته وه. هاتنی هیندوئوروپاییه کان ویده چی که به زۆر باران دا هاوشیوه ی هروژمی پیشوویان بی و په نگه هه ر به و ناوچانه دا تیپه رین. هه روه ک چۆن بناغه دانه رانی پادشایه تی هیتی له بنه بانی هه زاره ی سیهه می پیش زاین دا، سه رتاسه ری «بالکان» و «بۆسفۆر» یان بری و که یشتنه ئاسیای بچووک، ئاواش تیره و هۆزه کانی دانیشتووی تراس (تراکیه) و «فهریجیه» ش، ده وروبهری سالی ۱۲۰۰ ی پ.ز. له ژیر ته وژمی

شالای «ئیلیرییه کان»^۱ دا خۆیان گه یانده ئاسیای بچووک، «دورگه کان دلیان له خیلوه هات و پشانه وه و به جاریک دانیشتوانی خۆیان له دهم دهر په پری.» له سهر و به بند و هات و باته دا فهریجیه کان، ئهرمه نه کان، تراکییه کان، میسییه کان^۲ و هۆز و خیلاتی بالکان هه لیان کوتایه سهر پادشایه تیی هیتی و تۆزیان لی به با کرد و له م کاره ساته دا ته پ و ویشکیان پنگه وه سووتاند و دهستیان له دۆست و دوژمن نه پاراست. شه پۆلی ئهم هرووژمه فهله ستینییه کانیشی گرتیه وه که له ههریمه ی ئیستانیان بنه یان داکوتا و ناوی هۆزی خۆیان له سهر ئه و شوینه دانا. هیز و قۆشه نی په لامارده ران، واته «هۆزه ده ریا وانه کان» به خۆیان و سواره ی شه پکر و کۆمه لیکه به رچاو عاره بانه سوار و پالپشتی په ل و پۆلی گه مینان که شان به شانیان ده ریا یان ده پری، له سووریا و فهله ستینه وه تپه پرین و له پشت ده روازه کانی میسر قوت بوونه وه. له وی ته نیا به ره نگار بوونه وه ی ئازایانه و چالاکانه ی «رامسیس» ی سینه م توانی ولاته که ی له چاره په شی پزگار بکا. هۆزه به هیز و گه نجه کانی په لامارده ر، کاتیک له میسر به ره په رچ درانه وه، هه لمه تیان برده سهر سووریا و ئاسیای بچووک. له ئاسیای بچووک دوو حکومه تیان دامه زراند که بریتی بوون له پادشایه تیی فهریجی (فه ریژی) له خۆرنشین و پادشایه تیی «مووشکی» له خۆره لات. له بالی خۆرنشین چند میرنشینیک دامه زران، بۆ نمونه له حه لب، حه ما، کارکیتمیش^۳ و مه له تیه.

ئیران، ئه و خاک و سه رزه مینه ی که ئیترانییه کان له ده سپنکی هه زاره ی یه که می پینش زاین دا لی وه ژوور که وتن، ئهم جاره یان جیاواز له هه زار سال

۱- ئیلیرییه کان ده بنه چیانشینانی بالکان له دریزه ی ده ریای ئادریاتیک دا. ب.

۲- جه ماوه ری دانیشتووی سه رزه مینی کۆنی هه لکه وتووی باکووری خۆرنشین ئاسیای بچووک که شاری ئه فسانه یی ترزا به شیکه له وی. ب.

۳- له وه رگیزانی ئینگلیسی دا کراوه ته «که رخی میسان». م.

لیژه‌وبەر که هروژمیان بۆ هیتا، که‌وته ژیر کارتیکران. وادیاره ئهم جاریش داگیرکه‌ران هه‌ر ئه‌و دوو پێ و په‌وگه‌ی پیشوویان به‌ری و به «قه‌فاز» و «ئه‌وبه‌رپووبار» دا تێپه‌رین و به‌ کۆمه‌لی چروپ و بێ‌نیوهر، که‌یشتنه‌ جێ. وه‌کوو ئاشکرایه‌ له‌م سه‌رده‌مه‌دا نه‌که‌وته به‌ر گوهرمی شه‌پۆلی توانه‌وه‌ له‌ نیو جه‌ماوه‌ری خۆجینی ئاسیایی‌دا. ئه‌وان چه‌شنی میتانییه‌کان، هوورییه‌کان و کاسییه‌کان هه‌پروون به‌ هه‌پروون نه‌بوون، که‌ ته‌نیا ورکه‌وپرکه‌یه‌کی دین و زمانیان له‌ پاش به‌جێ‌بمێتی. ئیرانی به‌ جوولانه‌وه‌یه‌کی نه‌رم و پێدزکانه‌ له‌ ماوه‌ی سه‌دان سال‌دا سه‌ره‌نجام ته‌واو پنجیان داده‌کوتن و ده‌بنه‌ مه‌زن و ده‌مراستی ئهم خاکه‌ و خۆیان له‌ گرتنی دنیا خۆش ده‌که‌ن.

ل‌قی خۆره‌لاتیی ئه‌و ئیرانیانه‌ی که‌ له‌ ئه‌وبه‌رپووباره‌وه‌ هاتبوون، نه‌یتوانی بگاته‌ باشووری هیندوکوش و پێیدا بل‌او ببێته‌وه‌، چونکه‌ سه‌رانسه‌ری ناوچه‌ی رۆخ (ئاراخۆزی) و په‌نجاب، پێشتر که‌وتبوویه‌ ده‌ست خزماتی ئاریایی یان به‌ واتایه‌کی تر هیندوه‌وه‌کانی داها‌توو. وه‌کوو دیاره‌ ئه‌وان له‌ سه‌رده‌می کۆپه‌وی پیشووی هیندوئورووپایی‌یه‌کان له‌و شوێنه‌ دامه‌زرا‌بوون؛ جا هه‌ر بۆیه‌ کۆچه‌رانی تازه‌ ناچار بوون ملی ر‌یگای خۆرنشین به‌ره‌و بانووی ئیران بگه‌رنه‌به‌ر که‌ له‌ به‌ل‌خه‌وه‌ پ‌وو ده‌کاته‌ جه‌رگه‌ی ئیران. ئهم به‌شه‌ی خاکی ئیران هیتده‌ی هیند سه‌رنجی ر‌انه‌ده‌کێشا و چه‌ند بستیکی زه‌وی‌وزاری نه‌بی، ئه‌وی دیکه‌ی به‌ که‌ل‌کی کشت‌وکال نه‌ده‌هات. ئیرانییه‌کان هه‌رگیز ئامانجی داگیرکردنه‌وه‌ی رۆخجیان وه‌لا نه‌نا. شه‌پ‌ی سه‌خت و در‌یژخایه‌ن به‌زینی هۆزی «ق‌ندایی» ل‌یکه‌وته‌وه‌ و هه‌ریمه‌که‌ وه‌سه‌ر خاکی ئیران گه‌را.

شه‌پۆلی به‌رب‌لاوی کۆچ و کۆپه‌وی هیندوئورووپایی‌یه‌کان بۆ ئاسیا، واته‌ کۆچانی تراکییه‌یی - فه‌ریجیه‌کان بۆ ئاسیای ب‌چووک و هاتنی ئیرانییه‌کان بۆ

بانووی ئیران، په‌یوه‌ست بووه به‌ گویژه‌گویی به‌ لیشاروی هۆزه‌ داگیرکه‌ره‌کانی باشوور و خۆرنشینی ئوروپا له‌و سهرده‌مه‌دا. کیتلییه‌کان و ئیتالیا‌یی‌یه‌ سهرپانه‌کان، وه‌کوو هیندوئوروپایی‌یه‌کانی نیو ئیران، بوونه‌ جیگره‌وه‌ی سهردریژانی خۆمالی. ماوه‌یه‌کی که‌م به‌رله‌ ده‌رکه‌وتنی ئیرانییه‌کان، شارستانییه‌تی سهرده‌می مینۆئین^۱ به‌ لافاوی هیرشی سهرپانه‌کان ته‌فروتونا ببوو. ده‌وروبه‌ری سالی هه‌زاری پێش‌زاین، سهرپانه‌کان په‌لاماری ئینگلستانی نیشتمانی سهردریژه‌کانیان دا و گرتیان. هیرشبه‌ران په‌ره‌یان به‌ چه‌ند شیوه‌زاریکی هیندوئوروپایی دا، هه‌روه‌ک چه‌ون ئیرانییه‌کانیش شیوه‌زاری خۆیان هیتا و سه‌پاندیان. لیژه‌دا مه‌به‌ستیک دیته‌ ئاراوه‌ که‌ جینی بایخه‌. ئه‌گه‌ر بیتوو خزمایه‌تی نیزیکی نیوان شیوه‌زارکانی ئیتالیا‌یی و کیتلی په‌ بدا که‌ ئۆبال له‌سه‌ر بوونی کۆمه‌لێکی په‌گه‌زی و ته‌نانه‌ت سیاسیش بکیشین له‌ سهرده‌می کۆنی باب و باپیرانیان دا، به‌گویی ته‌یگه‌یشتنی توێژه‌ران په‌یوه‌ندیکی زمانی هه‌یه‌ له‌ نیوان هیندوئیرانی و ئیتالیا‌یی و کیتلی (سیتلی) دا. هه‌روه‌ها توێژه‌ران لایان وایه‌ که‌ پارسی کۆن له‌گه‌ل زمانی سلاقییه‌کانی بالت خزمه‌ و ئه‌م بابته‌ گریمانه‌ی ئه‌وه‌ی ساز کردووه‌ که‌ باب‌وکالی ئیرانییه‌کان دراوسێی سلاقییه‌کان بوون. به‌ به‌روای توێژه‌ران ئۆسیتیه‌کانی ئیستا، ئالفه‌ و گه‌وی پیکه‌وه‌ گریدرانی نیوان سلاقییه‌کان و ئیرانییه‌کان بوون.

ئهو ده‌شته‌کی و بیابانگه‌ردانه‌ی که‌ هرووژمیان کرده‌ ئوروپا، له‌ راستی‌دا وه‌کوو ئیرانییه‌کان ئاژه‌لدار بوون و هیندیکیشیان له‌ کشت‌وکال ده‌زانی. ئه‌م

۱- مینۆئین سهرده‌میکی به‌رله‌ میژوویییه‌ و بریتییه‌ له‌ سی‌به‌ش: مینۆئینی کۆن. مینۆئینی نیوه‌راست و مینۆئینی نوێ. ناوی سهرده‌مه‌که‌ ده‌دریته‌ پال‌یه‌کیک له‌ ئوستووره‌کانی یۆنانی به‌ ناوی «مینۆس» که‌ شارستانییه‌ته‌که‌ی له‌ دوڤه‌گه‌کانی مه‌دیته‌رانه‌ و به‌تاییه‌ت له‌ «کریته‌» گه‌شه‌ی کردووه‌.ب.

جه‌ماوهره چاکیان له پاهیتان و به‌خێوکردنی ته‌سپ ده‌زانی و هیزی سواره و عاره‌بانه سواریان ده‌سته‌به‌ری سه‌رکه‌وتنی ئازیانه‌یان بوون. گۆره‌کانیان وه‌کوو گۆرستانه‌ کۆنه‌کانی ئیرانی، میچیان به‌ کوورهبان هاتبۆوه و وینه‌یان له‌ خانووبه‌ره‌کانی «نۆردیک» هه‌لگیرابۆوه. په‌نگه‌ ته‌م کاره‌ په‌نگدانه‌وه‌ی هه‌مان پوانگه‌یه‌ بێ که‌ گۆره‌کانی «ئیترووریا»^۱ سه‌ره‌تای هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پیش‌زایینی وه‌کوو خانووبه‌ره‌ له‌ ڕوو ساز کراوه. ته‌م نۆردیکانه‌ش چه‌شنی ئیرانییه‌کان به‌ره‌به‌ره‌ هه‌نگاویان ده‌نا و جوولانه‌وه‌ی پرپر و سیبه‌ریان توانی ئال‌وگۆڕیکی قوول و بنه‌په‌تی به‌ سه‌ر ئوروپا بێت.

ئه‌وه‌ی بوو به‌ به‌رگیره‌وه‌ی پیشکه‌وتی ئیرانییه‌کان، شاخ و کێوی هاوته‌ریبی زنجیره‌ چپای زاگرۆس نه‌بوو، ئه‌گه‌رچی وه‌کوو شووره‌یه‌کی قایم و پته‌و، ڕێی ده‌رچوونیان پر بوو له‌ گری‌کۆیره. له‌ بالی خۆرنشین شریته‌یه‌ک حکومه‌تی له‌میژین و خاوه‌ن کولتووری سه‌دان ساڵه‌ – ئه‌گه‌ر نه‌لێن هه‌زاران ساڵه‌ – وه‌کوو به‌رزه‌دیواریک په‌ره‌ی ژیارمه‌ندانیه‌یان ته‌ستاندبوو. خێلات و هه‌زانی ئیرانی که‌ شان‌به‌شانی که‌ل و که‌له‌که‌ و لابه‌لای زاگرۆس‌دا به‌ره‌و باشووری ڕۆژه‌لات ده‌یانئاژاوت، له‌ باشووره‌وه‌ به‌ره‌و باکوور تووشیان هاتن که‌ بریتی بوون له‌: عیلام که‌ سووزیان (شووش) و ناوچه‌کانی نیۆپه‌ری ده‌گرتوه‌؛ دووچه‌مان که‌ له‌ باکووری بابل سنووری هاوبه‌شی هه‌بوو له‌گه‌ڵ ئاشوور و سه‌ره‌نجام هیندیک دوورتر بۆ لای باکوور و باکووری ڕۆژه‌لات به‌ شانی «گۆلی وان»‌دا، یانی ئه‌و شوپته‌ی که‌ زاگرۆس له‌ چیاکانی قه‌فازدا

۱- ئیترووریا یان ئیترووری. ناوچه‌یه‌که‌ له‌ ئیتالیا. ئیترووسکه‌کانی به‌ په‌گه‌ز هیندوئوروپایی که‌ له‌ ئاسیای بچووک‌وه‌ هاتبوون. له‌وئ نیشته‌جی بیوون. ب.

داده کوژی و ده بیته نیشتمانی حکومه تی ساوای ئوورارتوو (ئارارات) که ۱۴۰۰ سال دواتر بناغهی پادشایه تی ئهرمه نستانی دامه زراند.

لهو سهرده مه دا ئیرانی ئه وهنده یان هیژ و برشت نه بوو که بتوانن ئه م له مپهره بشکیتن. له ماوه ی چوار سهرده ی داهاتوودا، ئه وان توانییان نه ته وه ی ره سه ن و خۆمالی بتویننه وه و شارستانییه تی تایبه تی خۆیان سه قامگیر بکه ن. ئه م شارستانییه ته له سه ر ته وه ره ی کولتووری حکومه تانی دراوسینی که پینگای چوون به ره و بالی خۆراوایان لی گرتبوو، به لام هه میشه ش به نه یاری دانه دهندران، به خۆی دا هات و په لی داکوتا، داگیرکه ران له دۆله کانی زاگرو سدا نیشه جی بوون و که لاله یه کیان بۆ ژبانی سیاسی، کولتووری و هه تا ئه ندازه یه کیش دینی خۆیان داپشت که شارستانییه ته باس کراوه کانی پیشوو بۆیان ئاماده کردبوون؛ به لام دواتر هه ر خۆیان ئه م شارستانییه تانه یان تواندنه وه.

نیوه ی یه که می هه زاره ی یه که می پ.ز. له میژووی مرۆفدا به خالکی وه ره چه رخان داده ندری. ناوه ند و مه کۆی «سیاسه تی جیهانی» له م سهرده مه دا، جیگۆرکه و گوێزه وه ده کا و به ره و باکووری ناسازگار و بی پرێزه وه هه لده کشی و له م ره وته دا شه ر و ملانه ی بوون به هیژیکی جیهانی ره نگ ده داته وه. وه کوو دیاره شارستانییه ته پرشنگداره کانی پیده شته خۆش که ش وه هوا و به پرێزه وه کانی ده ره ی «نیل»ی نیشتمانی میسرییه کان یان ده شته به ربلاوه کانی پاراو به ئاوی دیجله و فورات که مه وته نی «سۆمیری - سامییه کان» بوون، پیشتر ئه م قۆناخه یان بریبوو. له م زۆرانبازییه دا سی خه نیم خۆیان ده نویتن: ئاشووریانی سامی ره گه ز که خاوه نی پادشایه تی و حکومه تیکی به ربلاون؛ ئوورارتوو، پادشایه تییه کی به هیژی ره سه نی ئاسیایی و ره به ری چه ر و سه ختی.

ئاشوورییه‌کان که جاری واشه به‌زاندوویانن؛ سهره‌نجام ئاریایی‌یه‌کان یانی ئیرانییه‌کان که پاش تیکه‌لچوونی دژوار و درێژخایه‌ن، توانییان به‌سهر ه‌ردک خه‌نیمی خۆیان‌دا زāl بن و به‌خه‌نیمه‌ت و ده‌سکه‌وته‌کانیان یه‌که‌مین ئیمپراتوری جیهانیان دامه‌زراند.

دیاری کردنی هۆکاری ئهم بزووتنه‌وه به‌ربلاوانه‌ی هۆزه‌کانی هیندوئورووپایی که له به‌شی هه‌ره زۆری دنیای ئوراسی‌دا^۱ نواندوویانه هه‌تنده سووک و ساکار نییه. توێژه‌ران وای بۆ ده‌چن که زه‌ه‌وزووی یه‌که‌جار زۆری مینگه‌ل و کارپان و په‌وه‌ی ئه‌سپ و باره‌به‌ران، ئاژه‌لدارانێ ناچار کردوون هه‌تا به‌شوین دۆزینه‌وه‌ی له‌وه‌په‌که‌ی تازه‌دا، تۆته‌که‌ نه‌گرن و بخولینه‌وه. ئهم په‌وته که بوو به‌ هۆی تیداچوونی نیوه‌نیوه‌ی گياجاپه‌کانی ئوراسی، په‌نگه‌ تینی بۆ هه‌تانه‌ن تا بۆ چاره‌سه‌ری گرفته‌که‌یان به‌ دوا‌ی جیگای زه‌مه‌ند و زه‌نویری خۆش‌له‌وه‌په‌دا بگه‌ڕێن. ئهم سواره شه‌رکه‌رانه‌ی خه‌نیمی هۆزانی نیشه‌جێ، پیاوی کارامه و شاره‌زا و به‌ئه‌زموونی تیکه‌لچوونان بوون و له‌ سایه‌سه‌ری ئازایه‌تی خۆیان‌وه توانییان په‌ره به‌ کولتوریان بده‌ن. جوولانه‌وه و کۆپه‌ویان سه‌دان سالی درێژه‌ کێشا و سهره‌نجام سه‌رکه‌وتووان و به‌زیوان و تیکه‌ل بوون که له‌ یه‌که‌تری نه‌ناسرانه‌وه و شوینه‌واری توخمه و ماکه‌یان بزر بوو.

لێره‌دا گرێ و گرفتێ وه‌رگرتنی ئیزنی مانه‌وه و نیشه‌جێ‌بوون، به‌و شتیه‌یه‌ی که له‌ کلکه‌ی سه‌ده‌ی چواره‌می زایینی‌دا حکومه‌تی رۆم بۆ «به‌ر به‌ر» هه‌کانی کرده‌ باو، له‌ ئارادا نییه. سوارانی شه‌رکه‌ری ئیرانی به‌ خۆیان و ژن و منداڵ و سامانی ئاژه‌له‌وه‌ تێرژان و هه‌لی لێکه‌دا برانی به‌رچاوی هه‌ریمه‌که‌یان قۆزته‌وه که چه‌ندین حکومه‌تی به‌چوکی تیدا به‌دی هاتبوو.

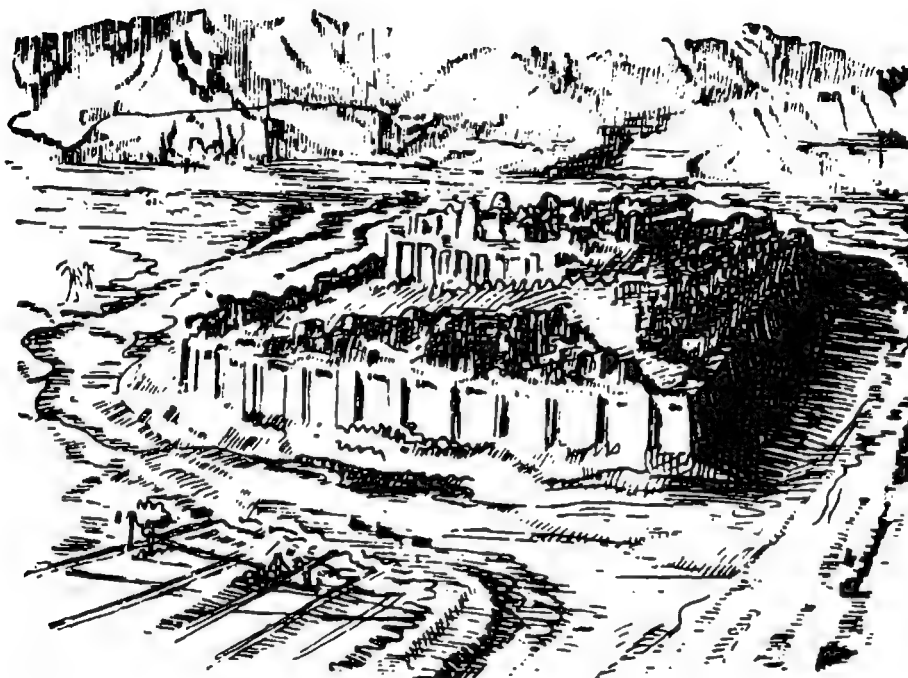
۱- ناریک که جاری وایه‌ ده‌دریته‌ پال دوو کیشوهری ئاسیا و ئوروپا.م.

زۆربهی سهروک خێلهکان و یرای سوارهکانیان سهریان وه بهر میرانی خۆجینی دیتا و ده بوونه پیاویان. چه کدارانی شمشیره شیتی به کرێ گیراو به ره بهره جینی مهزن و ماقولانیان دهگرتوه ههتا رۆژایهک بینه جیگره وهی ئه و میرانهی ببوونه خزمه تکاریان. بهم شیوهیه میرنشینه بچوکهکان، که زۆربهیان له شاریک و باغ و باغات و زهوی وزاری دهووبهری تینه ده په پین، کهوتنه چنگ کۆچه رانی تازهاتوو. له ماوهی چهند سه دهیهکی بێ نیو بپدا، به ره بهره پهوتی جیگرته وه که یشته سه ره نجام و به شیوهیهکی جیاواز ئیروئه ویتی بانووی ئیرانی گرتوه و دانیشتیوانی خۆمالی رۆژه پۆژ ناچار بوون که پتر خانه و لانهی خۆیان بۆ قۆشه نی په لاماردهر به جی بهیژن. جاری بۆمان ناگونجی که میژووی ئه م په ل و پۆ هاویشتنه بنووسینه وه، چونکه سه رچاوهکان زۆر که م و پرش و بلاون. سالنامه کانی ئاشووری، تاقانه به لگهی نووسراوی به جیماون، به لام ناسینه وه و به راوردی ناوی پادشایان، میران، شارهکان و ناوچهکان ئه وهنده دژواره و یه کلایی نابیته وه که بینه نگهی لی بکهین باشتره، ئه که رچی ویده چی رووداو یکی وه کوو کیشهی نیوان رۆم و «به ره بهر» هکان قه ومایی، بهم جیاوازییه وه که لی ره له بری رووباری «راین» و «دانووب»، له مپه ری چیا ببوونه به رگێره وهی لینشاوی په لاماری بێ به رگێره وهی هۆزهکان بۆ نیو جیهانی ژیا رمه ند. له وێ رۆم یه کگرتوو بوو، لی ره شارستانییه تهکان به ربلاو. به پیتی ئه و قسانه ی کران، زۆر بێ گری تان و پۆ و پینکهاته ی کولتووری ئیران وه به رچاو دی و ههستی پیده کرێ.

ماوهیهکی که مه که ئیمه لیکۆلینه وه مان سه بارهت به شارستانییه تی ئه م شه رکه رانه، به تایبهت شارستانییه تی خێلهکی ده ست پیکردوو که بالی به سه ر ئاوه دانیی کاشان کیشه وه و ئیستا ده مانه وهی قسه ی لی بکهین. له سه ر گردی

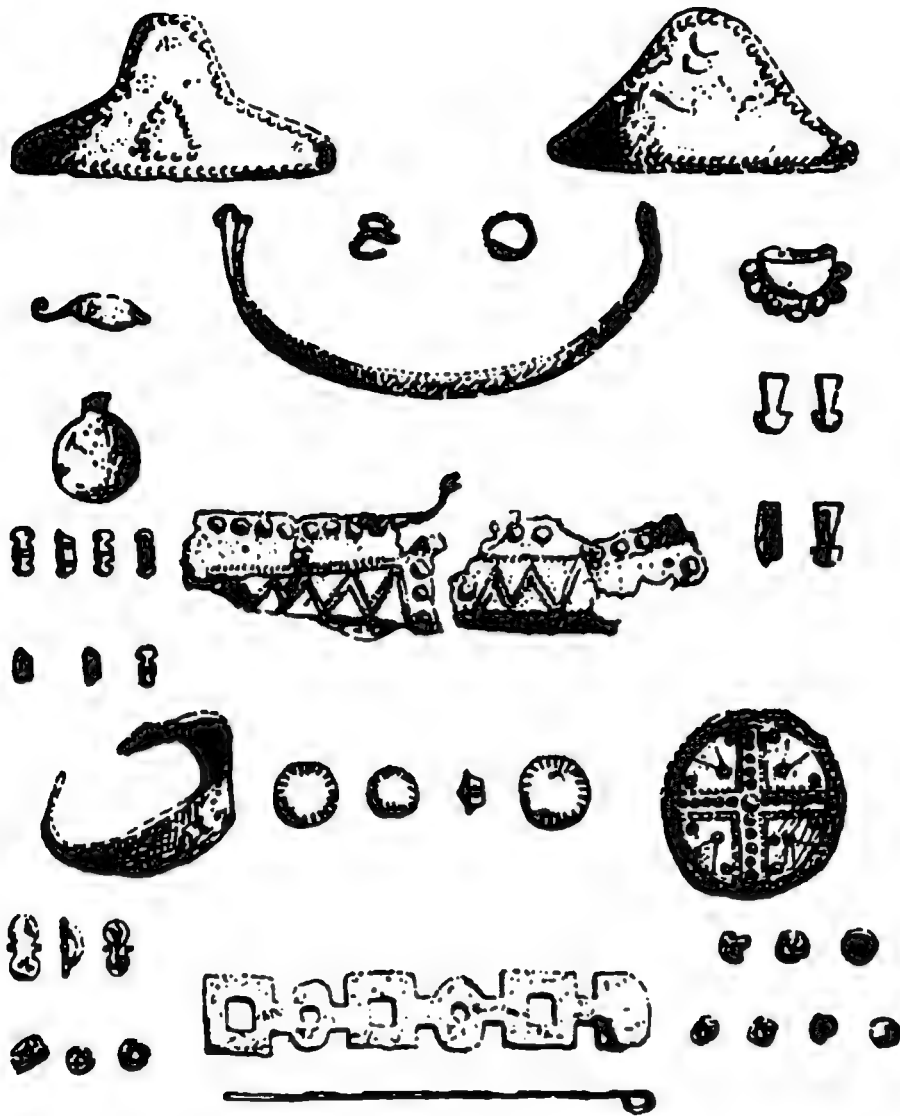

ده‌سکردی سیلکه که باسی شویتته‌واره‌کانیمان کرد، هیزشبه‌ران هر ده‌گه‌نی، له‌ریوه‌قلاتیکی شکۆمه‌ند و پته‌و ساز ده‌گه‌ن و گه‌ره‌ک و خانووبه‌ران ده‌خه‌نه داویتی و به‌شووره و کلاوقوچان ده‌وره‌ی ده‌ده‌ن (ق ۲۸).

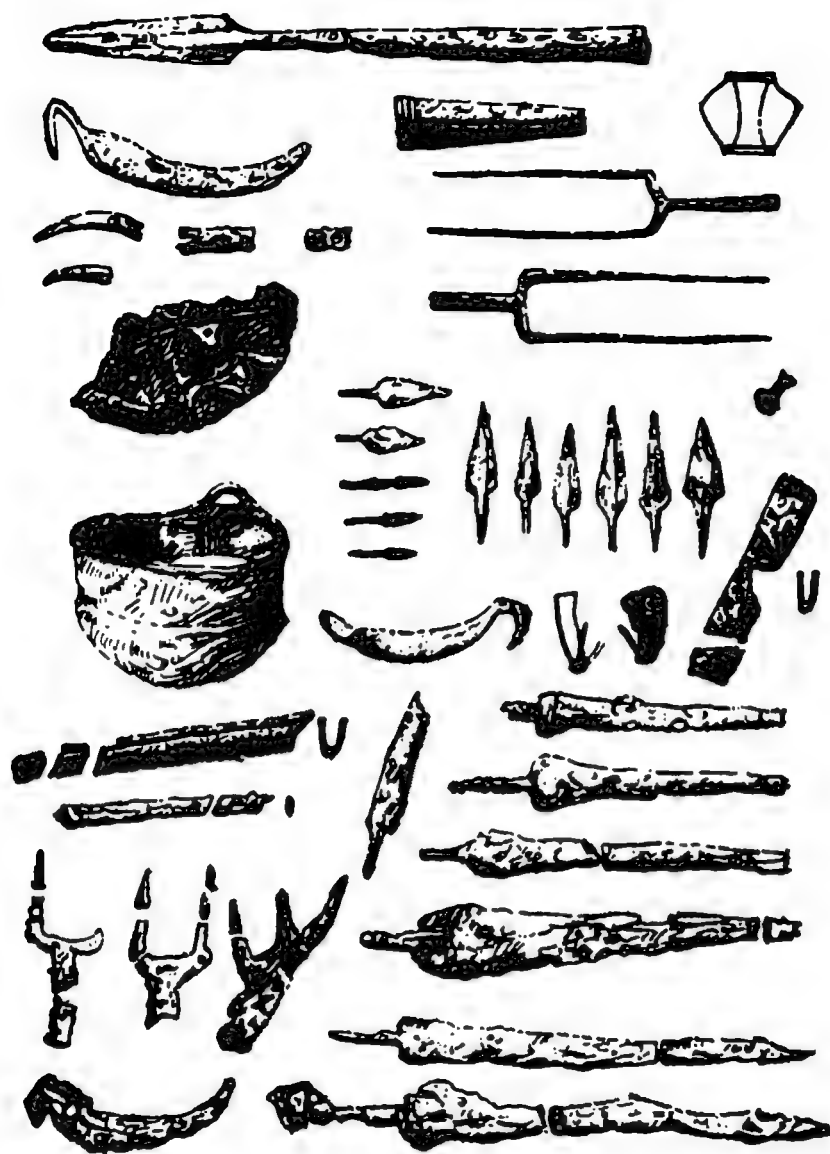
ق ۲۸- شاری سیلکه: گه‌لاله‌یه‌ک که به‌خیال دارپژراوه‌ته‌وه.

له‌وی گۆرائیکی به‌رچاو له‌شیوازی ناشتنی مردووان دا به‌دی دێ که ده‌بی به‌نیشانه‌ی جیگیربوونی هۆز و ره‌گه‌زی تازه و ده‌ره‌په‌راندنی ئه‌وانی پینشو دابندرێ. تازه‌مردوو له‌ژووری ماله‌کان دا نه‌ده‌نیزران. گۆرستان چه‌ند سه‌ت که‌زیک له‌ئاوه‌دانی دوور خرایه‌وه که پینان ده‌گوت «شاری مردووان».

ق ۲۹- سیلکه: کز مه لیک خشی زیوین و مزقه لایی، سهر به گزستانی «ب»

مردوویان ههروهکوو پیشوو به که لوپه له وه دهناشت، که جاری وایه له هیتدیک
گزراڤان دا ژماره یان دهگاته سه تیش (و ۶). وهکوو ده رکه وتوو ده بی هه موو

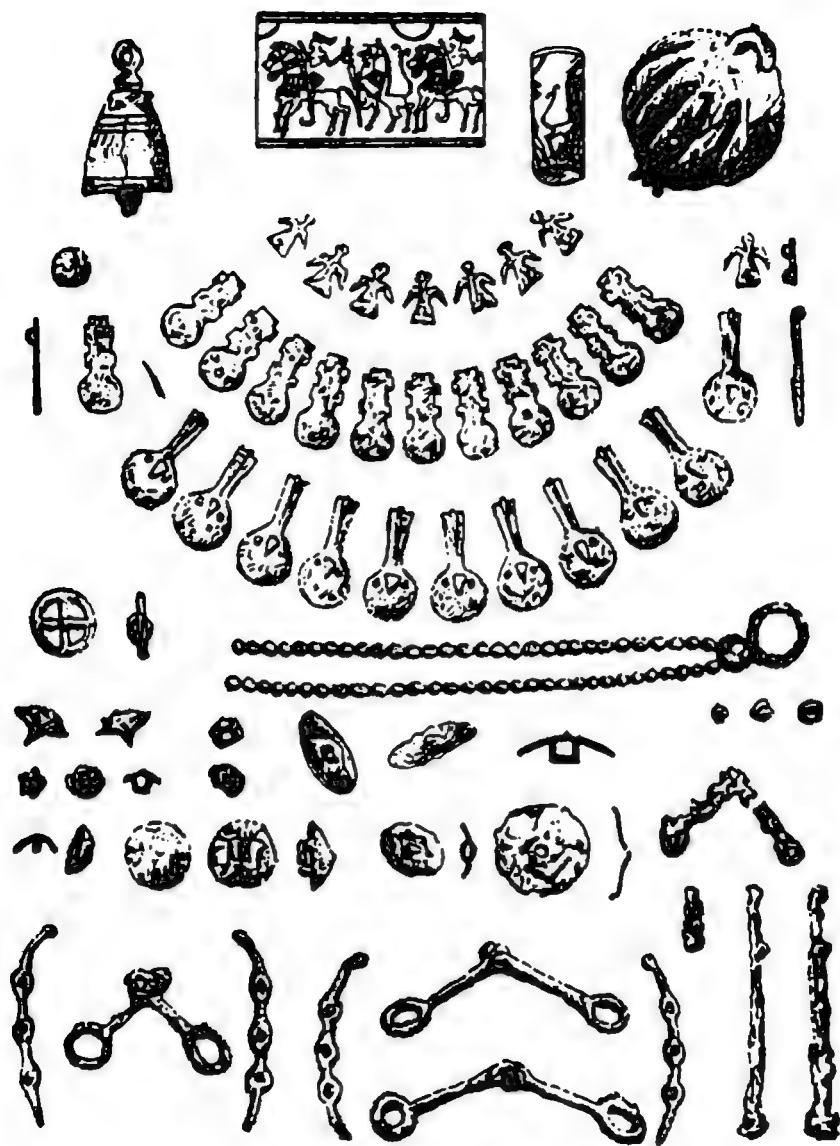
ق ۳۰- سیلکه: چەک و ئامرازی مەزقەلایی و ئاسنین، سەر بە گۆرستانی «ب»

مردوویه‌ک کلاویکی چەرمی رازاوه بە پەرەنگ و پوولە‌کە‌ی زیوینی کرابیتە
سەری، کە چەرمە‌کە بۆتە‌وه خۆل و تێداچوو و هەر ئەو زیوانە ماون. بڕ و

جۆری خشلی زیوین و مزقه‌لایی زۆر و به‌رچاون و بریتین له: ده‌رزیه که ویتیه‌ی سه‌ره‌کانیان له‌سه‌ر بیچمی بوونه‌وه‌ران ساز کراون و دلخوازی جه‌ماوه‌ری نۆردیکی بوون و شیوازیکی هه‌ره چاکیان تیدا په‌چاو کراوه. پاشان ده‌گاته ده‌سبه‌ند، گواره، نه‌نگوستیه، گوله‌سه‌ر و ئاغزونه و قولایی که‌مه‌ره که بۆ ژن و پیاوان بووه. خرخال پتر له مزقه‌لایی و جاری واشه له ئاسن داده‌پێژرا (ق ۲۹). هه‌ر چه‌شنه چه‌کیکی وه‌کوو شمشیر، خه‌نجر، مه‌تال و نووکه‌تیر له ئاسن یان مزقه‌لایی ساز ده‌کران (ق ۳۰).

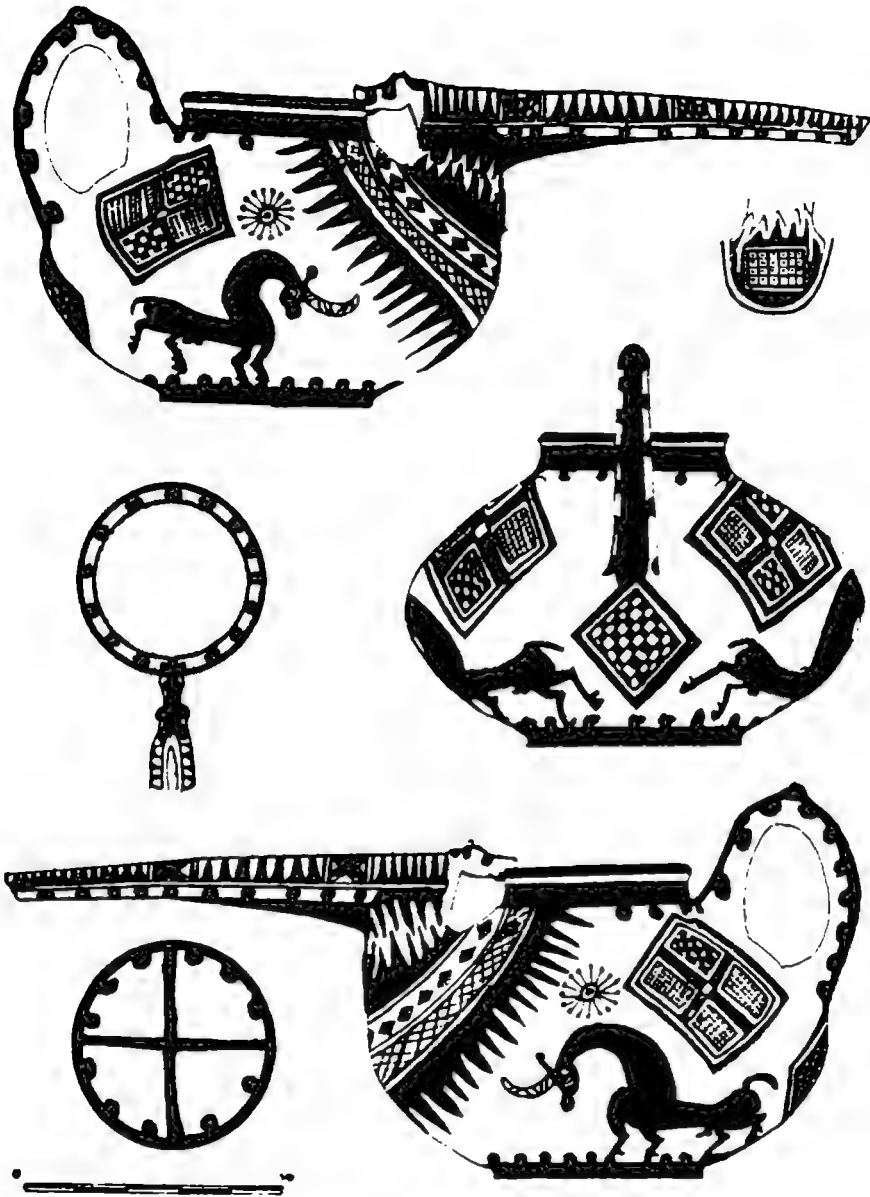
گۆپی هه‌رکام له سوارانی شه‌پکه‌ر، کۆمه‌لیک خه‌رینگه و په‌رینگه‌ی مزقه‌لایی و ئاسنی وه‌کوو لغاو و سه‌رکه‌له و سینه‌پێزی ته‌سپی تیدا وه‌به‌رچاو دی (ق ۳۱). به‌مه‌به‌ستی دابیینی خۆراکی مردوو مه‌نجه‌لی که‌وره‌ی هه‌نگه‌داری مزقه‌لایی و چه‌نگال یان شیشی دوولکه‌ی مزقه‌لایی و ئاسنینه‌ی گۆشت برژاندن ده‌خرانه گۆپه‌کانه‌وه. ته‌م مه‌نجه‌لانه‌ی باسیان کرا له نیو «سیت» هه‌کان چه‌شتیان تیدا ساز ده‌کرا.

ئه‌وه‌ی پاستی بی به‌شی هه‌ره زۆری ده‌فره‌کان بریتی بوون له ده‌فری سوالینه‌ی نه‌خشین یان یه‌که‌هنگی په‌ش-بۆر، سوور و خورمایی کال که له مالان که‌لکیان لیه‌وه‌ده‌گیرا یان تایبه‌تی ری‌وه‌ه‌سمان بوون. له‌ه‌روێ ته‌م ده‌سکارانه‌وه ده‌رده‌که‌وی که کارگه‌ی هه‌و‌په‌گه‌ری به‌شیوه‌یه‌کی به‌ربلاو کاریان تیدا کراوه. ئه‌وه‌ی یه‌که‌جار سرنج راده‌کێشی گۆزه‌له‌یه‌کی لووله‌ درێژه و له‌وه ناسکتره که هه‌میشه کاری پێکه‌رابی و په‌نگه تایبه‌تی هه‌له‌پ‌ژاندنی شلاوکیکی پیروژ بی له‌جه‌نگه‌ی ناشتندا (ق ۳۲).

ق ۳۱- سیلکه: مۆری کرده‌لە‌ی بەردین و وردە‌کوت و خرینگە و پرینگە‌ی ئاسن و مزقە‌لایی.

سەر بە گۆرستانی «ب»

٤

ئەم چەشنە دەفرە شاز و ھەرە جوانە لە سەرتاسەری ئێراندا پرمیتی پەیدا کرد و لە سیلکە، گیان ، لورستان، باشووری تاران، دەورووبەری کەرەج، باشووری گۆلی ورمی و ناوچەی سندووس^۱، دۆزراوەتەوہ. ئیمە تەنانەت ئەم جۆرە گۆزەلەیانمان لە «نادەلی»ی سەر لیواری ڕووباری ھیلەند (ھیرمەندی) قەراخ بیابانی خیزەلانی سیستانی ئەفغانیش، وەبەرچاو ھاتووہ. ئەم بەرھەمی سیلکە یەكجار جوان و نەخشین و دەولەمەند و پڕ مانایە. بێگومان ڕیشەی سەرەکی و پەسەنی، دەگەریتەوہ بۆ سەر دیزە و گۆزەیی پەنگینی بانووی ئێران کە ھەرگیز نیوبەری تینەکەوت. ھەرۆک ئاشکرایە ڕووکاری ھەرۆھالی سیلکە ئەوھندە چروپ نەخشیندراون کە مۆرکی چیشکە و داھیتانیکێ تازەیان پێوہ دیارە، کە ھیچ شوپینیک بە بەتالی بەجی ناهێلێ. وێرای کیشانەوہی شکل و دیمەنی ھەندەسی کە لە نێویاندا بازنەیی خۆر خاوەنی جیگە و پینگەییکی تایبەت و شیایوی سرنجە، ھێندەیی پێناچی کە قەلەفەتی ئەسپ جیی بزەکیوی دەگریتەوہ و لە شیوہی کاری ھونەری «ھالشتات»^۲ دەکا، ئەسپ و خۆر وەکوو دوو سەمبول، شان بە شانی یەکتەر دەپۆن و کەموزۆر لە ھونەری تیکرای ھۆز و نەتەوہکانی ھیندوئوروپاییدا پەرە دەستێن و دەگەنە پلەییکی ھێژا لەم ڕەوتەدا. لەسەر ڕووکاری دەفرەکانی سیلکە، ئەسپی بالدار خۆی دەنوێنی و ھەر ئەم دیمەنە لە سندووس لەسەر پەلکەییکی خەری مزقەلایی شەقلیندراوہ و ڕەنگە خلخلە و پلپلەیی ڕازاندنەوہی ئەسپی شەپکە بووبی.

۱- ناوچەی سندووس کەوتۆتە نێوان مەھاباد و شنۆ و شاری نەغەدەیی تیدا ساز کراوہ.و.
 ۲- ھالشتات یەکیکە لە شارەکانی ئیستای ئوتریش (نەمسا). سالی ۱۸۴۶ی زایینی. لە پەنا کانگا خوینیەکانی ناوچەی Salskammergut، گۆرستانیکێ کەونارا دۆزرایەوہ کە ھزار گۆری لە خۆ گرتبوو. ئەم گۆرستانە پەردەیی لەسەر ھەبوونی شارستانیەتی لادا کە بە شارستانیەتی ھالشتات بەناوبانگە و بریتیە لە دوو قوناخ: قوناخی یەكەم دەبیە ۱۰۰۰-۷۰۰ی پێشزاییین و قوناخی دووھەم لە ۷۰۰ ھتا ۵۰۰ی پێشزاییین بڕ دەکا.ب.

کیشراوهی وینهی مرۆف له سهر بهرهمهکانی سیلکه له چاو دهسکاری یۆنان له میژینه تره، چونکه له سهدهی ههشتهمی پیشزاین، لاروخساری مرۆف سوالینهی گهشهکردووی پهنهخشاوه. له سهر دهفرهکانی سیلکه، دیمهنی پیاوان له جهنگی تیکهه لچوونیان دا خۆ دهنوینن که کلاوی به یال و پهریان کردۆته سهر و کورتهکه وایهکی ریک و چهسپیان کردۆته بهر (ق ۳۳). له سهر پرووکاری مۆریکی گرده له، دیمهنی جهنگاوهریکی ئهسپسوار شهقلیتندراوه که هر جلکی ئهوتۆی پۆشیوه و پیلای نووکهه لگهراوهی له پیدایه و له گه ل دیوه زمهیهکی تیهه لچووه (ق ۳۱، بڕواننه مۆره که). له سهر مۆریکی دیکه که به شیوهیهکی ناشیانه هه لکه ندراوه، پیاویک له سهر گهردوونه یان عاره بانهیهکی دووئهسپه چهقبوه و تیریکی به رهوه پرووی نیچیری ناوه ته بهر که وانی.

وهکوو دیاره، ئه مه دیمهنی راوچی و شه پکهره که هونه رمه ندی هه و پگهر و بهر دتاش نه خشان دوویانن. ئه و مه به ستانه ی ئه وان دایانه ئیتان و ره سه ن و کۆنباون له هونه ری ئیرانی دا و مۆرکیان به سینه ی پۆژگار هوه دیاره.

بانی گۆرپهکان به بهر د یان سوالینه داپۆشراوه و به کوو په بان هاتوونه وه و گلیان وه سهر هه لدراره. له م گۆرانه دا هه مان بیر و باوه پی هۆزهکانی نۆردیکی هیندو ئورو پایی رهنگ ده داته وه که کاتی خۆی ده ستیان به سهر ئیتالیای کۆن دا گرتبوو؛ به لام سهره رای ته وای ئه م ئال و گۆرانه له بواری ناشتنی مردووان دا، ئیرانییهکان وا زوو په یوه ندیی خۆیان له گه ل داب و نه ریتی له میژینه یان نه پساند و وازیان لی نه هیتا. گۆپی کوورووشی گه و ره به لگه یهکی پروو و ناشکرایه له سهر سووربوونه وه ی ئه م بۆچوونه.

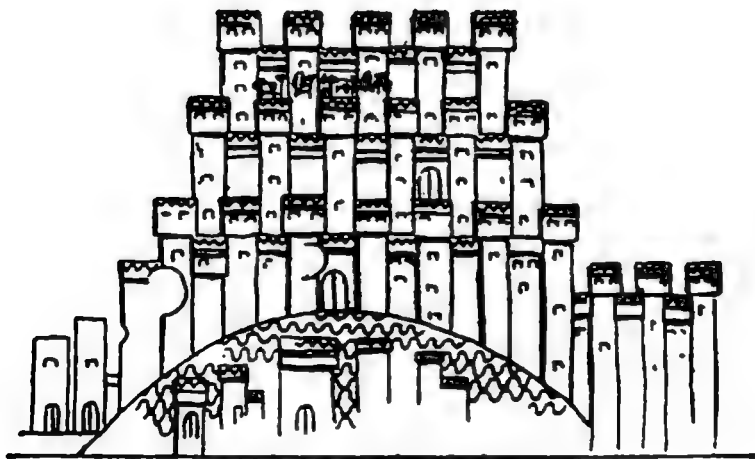
ق ۳۳- سیلکه: ده‌فریگی سواليڼی لینجاو دراو [کاشی]، سه‌ر به‌گورستانی «ب»

زۆربەى ئەو قاپلىكە سەرئانەى لەم گۆرپستانە كۆندە دۆزراونەو، لە تۆرمەى «سەرپان»ن و پىشتەر لە بانووى ئىراندا نەبوون. ئەم كاژەلاكانە وەبىرھىتەوەى ھەمان تۆرمە سەرپانەكانى ھىندوئوروپايىن كە ھاوكات پڑانە ئىتالىا، ئوروپاى خۆرنشىن و تەنانەت «برۆتانى»ش. پۆپەى گردى سىلكە كە چەند گوندىكى كۆنى بەرلە مېژووى لى سازكراپوو، كاۋل و تەخت كران، ھەتا فەرمانرەواى نوئى بناغەى كۆشك و بارگای لى دابنى. ئەم خانەمىرە ئىستا نەماو، بەلام لە لاىك ھەرەسىكى بەسەرەكدا تەپپوى ۴۰ گەز درىژ ديارە و پى و داۋىتى ديارەكان نىوەنىۋە بە خشتى كال و بەرد ھەلچەندراوہ كە بەروونى نىشانەى نژياروانىيەكى تازەيە و ھەتا ئەو كاتە لە بانووى ئىراندا باو نەبوو. زۆر وىدەچى كە سەرەكەتووان دەپى بە ئاشنايەتى و تىكەلاۋوبوون لەگەل

دراوسنیان و له رهوتی پهره‌ی ورده‌ورده‌ی خزیان دا فی‌ری ئەم شیوازی کاره بووبن. ته‌خت‌کردنی جینگایه‌کی پان‌وبه‌رین به مه‌به‌ستی دانانی کۆشک و ماله مه‌زن و میران، پنیو‌ستی به شان و باه‌زی هه‌زاران کرێکار، وه‌ستا‌کار، خشت‌ب‌ر و کۆمه‌لێک هونه‌رمه‌ند و خاوه‌ن‌پیشه‌یه. جا هه‌ر ب‌زیه ده‌کرێ بگه‌ینه ئەم ئاکامه که میران ب‌ز خزیان و پیاوماقوولانی پایه‌به‌رز و پاسه‌وانه‌کانیان، خه‌لکیان به بینگار گرتوون و کاریان پیکردوون. ئەم کۆمه‌لگایه پ‌یشت‌ر به سه‌ر دوو به‌شی زۆر جیا‌وا‌زدا دابه‌ش کرابوو، که‌وا‌یه دیاره کۆمه‌لی چینیایه‌تی پ‌یکهاتووه و ته‌نانه‌ت نیوه‌رژکی ده‌وله‌مه‌ند و هه‌ژارانه‌ی گۆره‌کان به‌جوانی جیا‌وا‌زیی چینیایه‌تی ده‌خه‌نه‌پروو: به‌شیک له‌ مردووکان به‌ خشل و پ‌ل‌پ‌له‌ی زی‌وین و چه‌ک‌وچۆل و که‌لوپه‌لی فره‌چه‌شنه‌وه نیژراون، به‌لام گۆری هه‌ژاران ته‌نیا چه‌ند پرکه‌ پرینگه و پ‌ووله‌که‌ی ئاسن و گۆزه و گۆزه‌له‌یان ت‌یدا‌یه. گۆری هه‌ژاران به شیوازی مالی جه‌ماوه‌ری باشووری به‌ کووپه‌بان دانه‌پۆشراون. تۆب‌لنی ئەم هه‌ژارانه خه‌لکی خۆمالی نه‌بووبن که سه‌ریان وه‌به‌ر داگیرکه‌ران ه‌یتاب‌ی؟ ئەمه‌ گریمان‌ه‌یه‌کی و‌یچوویه، چونکه که‌لوپه‌لی نیو گۆره‌کانیان بریتین له‌ ئامراز و که‌ره‌سه‌ی کشت‌وکال و پ‌یشه‌ی ده‌سکرد.

له‌ جه‌نگه‌ی دامه‌زرانی چینی سوارانی شه‌پ‌که‌ر و سه‌رکه‌وتوودا، گوندی به‌رله‌ میژووی سیلکه، بوو به‌ شارۆچکه‌ یان شارێکی خاوه‌ن شووره و کلاوقوچه. کۆشک و ئەو کۆمه‌له‌ خانووبه‌ره‌ی پ‌نیه‌وه لکا‌ون له‌گه‌ل چه‌ند گه‌ره‌ک‌نکی ئاوه‌دان و ره‌نگه‌ په‌رس‌تگایه‌ک‌یش، دیواری وایان به‌ گه‌رانه‌پ‌ری‌دا ل‌ین‌ه‌الاوه‌ته‌وه که ده‌یان‌توانی له‌ حاند گه‌مارۆی دوژمن‌دا خۆراگر بن. حوکمدارانی تازه‌ نه‌ک ته‌نیا هه‌ر ده‌چوونه شه‌پ‌ری به‌ک‌تر و میرانی خۆج‌ن‌یی، به‌لکوو له‌گه‌ل گه‌وره‌ه‌یزانی خۆراواش، به‌تایبه‌ت ئاشوورییه‌کان ت‌یکه‌له‌ده‌چوون، ئەگه‌رچی

جاری واشه ده‌بوونه دارده‌ست و به‌کری‌گیراویان. پوخساری بانووی ئیران ورده‌ورده ده‌گزی و له‌کۆشک و ته‌لارسازی‌دا، وینه‌له‌شینوازی ئاشووری هه‌لده‌گیریتیه‌وه و که‌م‌وزۆر ورده‌کارییه‌کانی ده‌پاریزری و په‌چاو ده‌کری. شاره‌کانی ئیران شووره‌ی چه‌ندقه‌ده‌ ده‌وریان‌دا تیه‌وه‌ده‌سووپایه‌وه و خه‌نده‌کی پڕئاو یان پووباریان هه‌لده‌گیرانه‌وه و ده‌وری شووره‌یان پێ ده‌دان. له‌نیو شووره و دیواری پۆپه‌مشاری‌دا کلاوقوچه به‌ژنیان پینه‌لاچووه. پاریزه‌رانی شاران له‌سووچ و که‌لینی پۆپه‌ی دیواران په‌نایان گرتووه و داوینی حه‌وشه‌ی قه‌لایان به‌به‌رد داندراون. ئه‌مه‌ چاخیکی تازه‌ی شارنشینیه‌ له‌ ئیران‌دا و وادیاره ده‌بی داهیتانی ئه‌و په‌گه‌زه‌ بی که‌ بنه‌ی لی داگرتووه و ده‌بیته‌ سه‌رده‌ق و ده‌سپیکی به‌دی هاتنی په‌وتی یه‌کیه‌تی و یه‌کبوونی به‌شیکی زۆری میرنشینان و قوله‌پادشایانی ئیران (ق ۳۴).

ق ۳۴- شاری کیشیسیم له‌باکووری خۆرنشینی ئیران که له‌سه‌ر ته‌له‌یه‌کی ئاشووری دایه‌ژراوه.

پادشا له گه‌ل مه‌زنان و هاوڕکێفانی ده‌ژیا و حکومه‌تی به‌ سهر جه‌ماوه‌ری خوارده‌سته‌ی دا ده‌کرد. ده‌ره‌به‌گانی خۆمالی خه‌رج و بژیویان بۆ دابین ده‌کرد و نیچیره‌وانی له‌گه‌ل ڤاوه‌ماسی و ئاژه‌لداری میرانه‌یان پێوه‌به‌سترابوو. فه‌رمانڤوا خاوه‌نی زه‌وی وزاری تایبه‌ت بوو که‌ کۆیله‌ کاریان تیدا ده‌کردن و جووتیاره‌کان ده‌بوو به‌شیکی به‌ره‌مه‌یان بۆ ئه‌و وه‌لانا‌با. هه‌روه‌ها ده‌بوو بۆ کاروباری هه‌مووانی، وه‌کوو لێدانی ڤیگا، جۆمال، هه‌لبه‌ستنی ڤرد و دانانی قه‌لا و قایمان، شان بده‌نه‌ به‌ر بێگاری.

ئه‌وه‌ی ڤاستی بێ پشته‌مێرانی میری له‌گه‌ل کۆمه‌ل و ئاڤۆرای مه‌زن و ماقوولانی بارگا که‌ ده‌بوونه‌ نیوک و نیرکی قۆشه‌ن و دامه‌زراندنی په‌یوه‌ندیی دۆستایه‌تی له‌گه‌ل حوکمدارانی خۆجینی که‌ پێویستی به‌ به‌خشینی دیاری هه‌بوو، وێڤای خه‌لات کردنی خه‌لک و ڤه‌نگه‌ پێشه‌وایانی دینی و گه‌لیک شتی دیکه‌ش هه‌موویان خه‌رجیکی وایان تیده‌چوو که‌ زۆر جارن پیتاک و داها‌تی دیکه‌ی حکومه‌ت ده‌روه‌ستیان نه‌ده‌هات. جا هه‌ر بۆیه‌ خۆیان له‌ شه‌ڤ خۆش ده‌کرد و ئه‌گه‌ر بێتوو ئاکامی چاکی لێ که‌وتبایه‌وه‌، ده‌سکه‌وته‌کان که‌ لێنی که‌م‌بوونی داها‌تی پیتاکیان ڤر ده‌کرده‌وه‌.

کۆمه‌ل به‌ سهر چه‌ند چینیکی دا‌به‌ش ده‌بوو: پادشا، مه‌زنه‌وه‌جاخان، ئازاده‌مردانی خاوه‌نی زه‌وی وزاری کشت و کالی، خه‌لکانی ڤه‌ش و ڤووت و کۆیلان. له‌م ڤۆژگا‌رده‌ها هه‌ر له‌ سهره‌تاوه‌ کۆمه‌لیک نیشانه‌ی تیکه‌ه‌لچوونی نێوان خه‌لکی به‌له‌نگاز و گونده‌کی له‌گه‌ل مه‌زنه‌وه‌جاخان به‌دی ده‌کرا. له‌یه‌که‌م سه‌ده‌کانی هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پێش‌زایین‌دا، زۆر وێده‌چێ که‌ بارودۆخی ئێران وه‌کوو

«هیلارد»^۱ بی که «هۆمیر» باسی ده‌کا. واویده‌چئ که له کۆشک و سه‌رای پادشایان و میرانی ئیرانی سه‌ده‌کانی نه‌هه‌م و هه‌شته‌می پیش‌زاییندا، کۆمه‌لێک غولام و که‌نیز و کۆیله و تاقمێک وه‌ستاکاریش هه‌بووبن که ته‌واوی پێداویستییه‌کانی مه‌زنی خۆیان دابین کردبێ. هه‌لبه‌ت تاقمێک سنعاتکار و خاوه‌ن‌پیشه‌ی ئازادیش هه‌بوون، به‌لام زۆر به‌هه‌لکه‌وت کاریان پێ نه‌سپێردراوه. زیده‌به‌ره‌می ئهم ئابوورییه‌ داخراوه ده‌فرۆشرا و ئابووری نه‌ته‌وه‌یی پشت‌نه‌ستوو بوو به‌ به‌ره‌می کشت‌وکال و ئاژه‌لدارییه‌کی یه‌کجار گرینگ و به‌ربلاو. هه‌روه‌ها ئهم چاخه‌ هاوکات بوو له‌گه‌ڵ زه‌مانی په‌ره‌گرتنی ره‌وتی قوله‌ئاغایه‌تی [واته‌ ورده‌مالیکی]. تێکرای توێژه‌ران لایان وایه‌ که بی‌گومان وه‌رزیرانی ئیرانی له‌و سه‌رده‌مه‌دا له‌چاو وه‌رزیرانی دووچه‌مانی یان میسری په‌روباڵیان کراوه‌تر و ئازادتر بوون. واویده‌چئ که کشت‌وکال به‌ره‌و دابه‌ش‌بوونی مل‌ک و په‌یدا‌بوونی ورده‌مالیک په‌لی کوتابێ. ئهم بارودۆخه‌ له‌چاو هه‌ل‌ومه‌رجی زال به‌ سه‌ر خۆره‌لاتی چاخ‌ی مزقه‌لایی‌دا که بوو به‌ بنه‌مای میژووی ئابووری جیهانی، پیشکه‌وتنیکی جیی سه‌رنج بوو.

شان‌به‌شانی په‌ره‌ی کشت‌کال، ده‌ره‌یتان و ره‌نیوه‌یتانی به‌ره‌می کانگاکانیش که به‌ ده‌ست میرانه‌وه‌ بوو، په‌مێن په‌یدا ده‌کا. ئیران یه‌ک‌وچه‌ان ده‌وری به‌ره‌مه‌هێن ده‌گیرئ و ئهم بواره‌ی کاره‌کانی له‌ نی‌وه‌ره‌ۆکی سال‌نامه‌کانی ئاشووری‌دا زۆر چاکی ره‌نگداوه‌ته‌وه. پادشایانی ئاشوور په‌یتا‌په‌یتا په‌لاماری بانووی ئیرانیان ده‌دا و تالانیکی زۆر و زه‌به‌ندی مز و ئاسن و لاژوه‌ردیان له‌گه‌ڵ خۆیان ده‌برد.

۱- ناوی کۆنی یزنان له‌ پاله‌وان‌نامه‌کانی یزنانی‌دا.ب.

میر که نهیده توانی هه به داهاتی کشت وکال و کانگا و گرنتی خه نیمه تان به پئی بچی و کاروباری قه له مرهوی راپه پیتی، ده بیه پشتیوانی بازرگانان که له م سهرده مه دا زۆربه یان ئیرانی نین و ئه گهر بیتیو ده سه لاتیکێ ناشقه داهات نه یان پاریزی، کاریان بر ناکا و جه غزی هه لسوورانیان به رفره وان نابیه وه. بازرگانی دیار و به کلز پتر بریتی بووه له خشل و کهل و په لی جوانی زیرین و زیوین و گه و اهیراتی ده گهن و کووتالی پر نه خش و نیگار. میر بی شه وهی له جه غزی قه له مرهوی خۆی و جه ماوه ری بترازی، خۆی ده داته په ره ی ناوه نده کانی بازرگانی و دانانی هه مار و هان دانی خه لک بۆ که شه ی کاروباری بازرگانی له شار و شارۆچکان دا. به م شیویه بناغه ی ئابوورییه کی تیکه لاو و تاییه ت له ئیران دا به دی دی که زیاتر له سه ره ته وه ره ی کشت وکال و ئاژه لداری هه لده سووپی و ئه م ئابوورییه وه رزیری [یان گونده کیه] سه دان سال خۆی راده گری و پاش هه خامه نشیه کان ده کاته ئه وانیه ی پیده گهن و جیگیان ده گرنه وه. جا هه ر بۆیه ده کری بلنن ئیران به خۆی و ئابووری وه رزیری ده ره به گانه و به نه بوونی شاری گه وه ی وه کوو ئاشوورییه کان و بابلییه کان و میسریه کان، زیاتر وه ک یۆنانی هاوچه رخی خۆی ده چی.

په ره گرنتی پۆژه پۆژی ئاسن له سهرده می به رباس دا، به گشتی بنه ما و پیکهاته ی کۆمه لایه تی و ئابووری ژیروژوور ده کا. ئه گه رچی هیتییه کان و میتانییه کان له سه ده ی پازده هه م و میسریه کان له سه ده ی دوازه هه م دا ئاسنیان ده ناسی، به لام دیسانیش هه تا سه ده ی نۆهه م بۆ حه وته م، له ئیران دا هیتده ی که لک لیوه رناگیرئ. کارپیکرانی ئامرازی نویی ئاسن، که شه به په نیوه اتنی به ره مان ده دا و ئه م په وته ش ده بیه هۆی دابه زینی به رچاوی نرخی که له پهل. شیویه ی پێشکه وتووتر، رینگای راپه پاندنی کاروباران خۆشتر ده کا و

زەوى و زارى به يار و چۆله وار به سەر ئاوه دانى دا ده خا. كانگاي ئاسن كه زياتر و دهوله مندتر بوون له كانگاي مز، ئه و ناوچانه ي بووژانده وه كه پينستر بۆ كارى بازرگاني ئاوپيكي و ايان لى نه ده درايه وه و بۆ نمونه ده بى ناوى باكوورى ئيران و هه ري مه كانى ده و روبه رى بيته گزپ. ئال و گزپى به ربلاوى جيهانى، هه ر له ئيسپانيا وه هه تا چين ده ته نيته وه و كاروبارى بازرگاني يه كاودوو گه شه ده كا و ئه گه رچى ئيران سنوورى ناگاته وه هيج ده رياهه ك، به لام ديسانيش له م بواره دا ده گاته جيگه و پينگه يه كى تاي به ت. ئه و هه ري مه ي كه ده بيته مه يدانى هه لسو و پاني ئيران له كاروبارى بازرگاني و گزپينه وه ي كه ل و پهل و كالادا، له لايه كه وه سه رزه ميني غالبا (گۆل) و برۆتاني و له لايه كى ديكه وه هه تا هيند، ئاسيا ي ناوه ندى و چين ده گرته وه.

وهكوو دياره، كاتيگ ئيمه له م سهردهمه دا باسي ئاسن دهكەين، نابي ههنگاوي
بئ پاريز باويين؛ چونكه پهره ي دهكاركراني ئاسن، نابيته جيگره وه ي مز و
مزقه لايي كه بۆ ماوه يه كي دريژخايه ن و به شيويه كي به رچاو كه لكيان
ليوه رگيراوه. گۆرستاني كوئي سيلكه زۆر به چاكي شويته واري سهرده مي
تيه پيني له سه ده كاني سهره تاي هه زاره ي يه كه مي پيش زايين دا پاراستوه و
ده يخاته ږوو. گۆږي پايه به رزاني هيزي سواره، پرن له چه كوچۆل و شمه كي
ئه سپ و كه ره سه ي ديكه ي ئاسن، ئه گه رچي ديسانيش كه ل و په لي مزقه لاييش
هر وه به رچاو دين. سهره ږاي ئه مه ش ئاسن هينده ي مز ده كار نه كراوه. ئه گه ر
بيتوو له كۆگاي خه نيمه ته كاني ناشووري وردينه وه، بۆمان ده رده كه وي كه قه ت
ئامراز و شمه كي ئاسني تالان كراوي شاره كاني ئيران ناگاته پاي مز و نيوهينده ي
ده بي و نابي. ئه م ږه وته ږووني ده كاته وه و قسه كه ي هيرۆدۆت ده سه لميتي كه
ده لي ده وروپه ري سالي ۵۰۰ ي پ.ز. كۆمه لئك له تيره و هۆزه كاني رۆژه لاتي

ئیران وهکوو ماساژیتهکان، ئاسنیان نه ناسیبوو. بوونی هیتدیک خرینگه و پرینگه ئاسن له گزپی ههژارهکانی «سیلکه» دا، به بهلگه یهکی پتهو داناندی، نهگهرچی دهکری وهک پیوهری ههلسهنگاندن لهگهڵ شوینهکانی دیکه بخریته بهرچاو. وهکوو ناشکرایه هیزه چهکدارهکانی سارگونی دووهه، له بنهانی سهدهی ههشتمی پیشزاییندا، هیشتا به تهوور و نیزه میزقه لای تهیار بوون و خهزینهی «ئالیاتیس» ی فرمانهروای یهکجار دهوله مهندی لیدییه له سهرهتای سهدهی ههشتمی پیشزاییندا، دهفری کهندهکاری کراوی ئاسن و زیر و زیوی تیدا بووه. ههروهه «کرزوزوس» ی جیتشینی، کزمه لیک دهفری ئاسنی وهکوو دیاری نارد بۆ پیشه وای غهیبزانی [پهرستگای] دۆلفی. ههروهه گه لیک نووکه تیر و قوله نیزه می سهر دوولکهی ئاسن له نیو گزپهکانی «سیلکه» دا دۆزراوه، بهلام ههر ئهم شیوه شتانه که سهر به سهدهی ههشتم و تازه له شووش وهدهرکه وتوون، ههموویان له میزقه لای ساز کراون. لیژهدا پیویسته وهبیری بینهوه که کۆژه رانی شاره دهوله مهندهکانی ولاتی ئوورارتوو بۆیان بوون بۆتهوه که کهلوپهلی ئاسن له چاو میزقه لای زۆر که مترن.

به خاشه بر بوونی شارستانییهتی سهردهمی گۆرستانی له میژینی «ب» له سیلکه، ژیان له ناوچه یه دا به یه کجاری بنهی دی و داده کووژی. له «گیان»، له سهر ئه و چینه خاکی که هه لگری شارستانییهتیکی هاوشیوهیه، کزمه لیک بینای قایم و پتهو ساز کراون که بن پریمه می ده رگا کانیان تهواو له سهر شیوازی ناشوورییهکانی سهدهی ههشتمی پیشزایینه. ئهم دیمه نه ده ریده خا که خاپووراندنی به شیک له شارانهی شوورهی سهخت و پتهو له نامیزی گرتبوون، کاری هیزهکانی ناشووری بووه و میژووه کهی ناگه پتهوه بۆ بهرله سهدهی

هه‌شتم و هه‌وته‌می (پ.ز)، واته‌ئو سه‌رده‌مه‌ی که ئیمپراتۆری ئاشوور به‌وپه‌ری تواناوه سه‌رقالی تیکه‌له‌چوونه له‌گه‌ل ئیرانی شلک و ساوا.

وه‌کوو پیشتەر باسماں کرد، بره‌ودان به‌کارپیکرانی ئاسن، هه‌م له‌کاروباری سپایی و هه‌م له‌بواری کشت‌وکال‌دا، ئال‌وگۆپی به‌سه‌ر بارودۆخی بازرگانیی سه‌ده‌کانی سه‌ره‌تای هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پیش‌زایین‌دا هینا. ئه‌م بازرگانییه‌که له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی کهرپن و فرۆشتنی مز و کانه‌زای تایبه‌تی تیکه‌لاه‌بوونی هه‌ل‌ده‌سوورئ، به‌هاتنی ئاسن، داوا له‌سه‌ر کهرپنی مز به‌جاریک داده‌به‌زی و جینگ و پینگه‌ی ئه‌و ناوچه‌انه‌ی که که‌ره‌سه‌ی خاویان ده‌نارده‌ده‌ره‌وه، ده‌گۆرئ.

ئاشوور که‌یه‌که‌ کهرپار و ده‌کارکهری بازار بوو، کانه‌گای ئاسنی نه‌بوو. ولاتی ئوورارتووی دراوسینی ره‌نگای به‌ناوچه‌ پر کانه‌گانی لیواری ده‌ریای ره‌ش و ئه‌وه‌ر قه‌ققازی لی ته‌نیبوو. جا هه‌ر بۆیه سرنجی که‌وته سه‌ر ئیران و ئه‌ویش نه‌ک هه‌ر ته‌نیا له‌به‌ر کانه‌گای ئاسن، به‌ل‌کوو پتر له‌به‌روه‌ی که ده‌یتوانی ئاسنی پیداوێستی ئاشوورییه‌کان له‌و ناوچه‌انه‌وه بیتی که‌ ئه‌وان ده‌ستیان پێ‌پانه‌ده‌گه‌یشته و به‌خاکی خۆی دا پرایده‌گواست. ئاشووری جگه‌ له‌ ئاسن، به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچاو خاویاری کهرپنی مز و به‌ردی لاژوه‌ردیش بوون. هه‌روه‌ها ده‌بی بزانی که‌ ده‌ره و ده‌شتی ئیران ناوه‌ندی زۆر و زه‌وه‌ندی به‌خێو کردنی باشت‌ترین تۆرهمه‌ی یه‌کسم بوو که‌ قۆشه‌نچیانی ئاشووری گیانیکی خودایان پێ‌پانه‌وه بوو. هه‌لبه‌ت که‌مه‌لێک هۆکاری دیکه‌ش بوونه‌ده‌ره‌ و په‌یکه‌خۆشکهری هه‌لوێستی په‌لامارده‌رانه‌ی ئاشوور بۆ سه‌ر ئیران. پێویست بوو ئه‌وان هه‌ر چۆنی بۆیان ده‌لوو، ناوچه‌ی زاگرووس که‌ سنووری بالی ره‌ژه‌لاتی پادشایه‌تی بوو نه‌هارووژی و ده‌بوو چیانشینانی ئازای ئه‌و ناوچه‌یه‌ که‌ په‌ستاپه‌ستا ده‌سه‌لاتیان په‌ره‌ی ده‌ستاند، پێمل کرابان. ئه‌م ناوچه‌یه‌ به‌تایبه‌ت شویتیکی له‌بار

بوو بۆ پیلانگیزانی پادشایانی ئوورارتوو و به هه ره شه یه کی راسته قینه و هه می شه یی داده ندرا بۆ سهر حکومه تی ئاشوور. پادشایانی ئاشوور زۆر جاران هه ولیان ده دا که ناوچه که بگرن و بیخه نه سهر خۆیان و حکومه تیکی ده سنیزێ لئ دامه زریئن، به لام سهر نه ده که وتن و نه که ریش سهر ده که وتن، ده سه لاتیان هینده ی نه ده برد و زۆربه ی په لاماره کانیا ن سهر له به ری بۆ تالانی شاره کان بوون. گوند و شار ده سووتیندران و خاپوور ده کران. خه لک به دیل ده گیران و گاپان و میگل و په وه یان راده درا و خه زنه خانه ی کانزا و گه وه ران ده ستیان رنده خرا و هه لده ته کان. دانیشتوان له تاوان په نایان ده برده بهر چیا و خۆیان ده رباز ده کرد و پاش کشانه وه ی هیزه کانی ئاشووری، ده که رانه وه. ئاشووریه کان به هه لکه وت و به پیچه وانیه ی نه وه ی قه له مداره کانیا ن تۆماریان کردوون، به کاوی دلی خۆیان گه یشتوون. نه وان زۆربه ی جاران نه وه نده یان هیز له نیو هۆزه به زیوه کان دا ده هیشه وه که بتوانن دوا ی ماوه یه کی که م و کورت، هه رایه کی دیکه هه لگیرسیننه وه.

ئهم په وتی دوژمنایه تییه که سه دان سالی دریزه کیشا، ته نانه ت توانی شوین په نه جی بخاته سهر پیکهاته و ریکخستنی سپای ئاشووریه کان. هه روه ک چۆن چین له سهر ده می ده سه لاتی پادشایانی «هان» دا ناچار بوو خۆی له که ل هه لومه رچی داسه پیوی سوارانی بیابانگه ردی بگونجی و گۆرانی ک به سهر جل و بهرگ و چه ک و چۆلی جهنگاوه رانی بیئی، ئاشووریه کانیش ناچار کران که پیکهاته ی له شکریان تازه بکه ونه وه و بیگۆرن. له سهر ده می پادشایه تی «ئاشوور نه سیرپال» دا (۸۸۴ - ۸۶۰ ی.پ.ز)، سپای ئاشوور هیشه تا هیزی سواره ی پیکنه هیتابوو. چه کی زه بروه شینیا ن بریتی بوو له عاره بانه یه کی ساکار که نه سپ راید ه کیشا و کاریکی وای بۆ نه ده کرا و زیاتر بۆ راگرتنی وره و باری

ده‌روونی بوو. ئەم عاره‌بانه‌یه له جه‌نگه‌ی ئاژوانی بۆ شه‌رگه‌ی پڕ هه‌وراز و لیژی چیاکانی زاگرۆس و به‌ره‌و‌پو‌بوونی له‌گه‌ڵ سوارانی خه‌نیم، تیده‌ما. تیپه‌رینی عاره‌بانه به‌ که‌ل و مله‌ی کاروانه‌پڕدا، به‌ کاریکی قاره‌مانانه داده‌ندرا، هه‌ر بۆیه هونه‌رمه‌ندانی ئاشووری زۆر جارێان دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی پادشایان له‌ سه‌ر عاره‌بانه‌یه‌ک ده‌کیشایه‌وه که به‌ کینو یان پووباریکه‌دا تیده‌په‌ری. بۆ تیکه‌ه‌لچوون له‌گه‌ڵ سپای سواره، ده‌بوو سپایه‌کی ئه‌وتۆ پیکه‌اتبه‌ و ئاشوورییه‌کان سێ‌و‌دوویان لێ‌نه‌کرد. ئیرانییه‌کان چه‌ند سه‌ده به‌رله‌وه‌ی که‌ خۆیان بۆ شه‌ر له‌گه‌ڵ پرمییه‌کان ته‌یار بکه‌ن و شانیه‌ن له‌ شانی بده‌ن و تینیان بۆ بینن هه‌تا سپای سواره پیک‌بیتن، توانیه‌یان ئەم گۆرانه به‌ سه‌ر ئاشوورییه‌کان‌دا به‌سه‌پیتن.

پیکه‌تانی سپای سواره، له‌پێوه دیمه‌نی شه‌ری گۆری. ئاشوورییه‌کان که‌ هه‌تا ئەو زه‌مانی زیاتر به‌ دوا‌ی گرتن و به‌ردنی په‌وه‌ی ئه‌سپانی خۆشبه‌زدا ده‌گه‌ران و گرتنی خاکی دوژمنیه‌ن وه‌به‌رچاو نه‌دیتا، وایان لێ‌هات که‌ زۆر قوول به‌ ناخی ئێران‌دا پۆچن و بگه‌نه‌ جه‌رگه‌ی زاگرۆس. پادشایانی ئاشوور له‌ سالنامه‌کانیان‌دا خۆیان هه‌له‌ده‌کیشن که‌ توانیویه‌نه‌ بگه‌نه‌ شویتنی وا که‌ هه‌چ‌کام له‌ پێشینه‌یه‌کانیان پێیان تینه‌ناوه‌. که‌لێک جار ناوی کینوی «بیکنی» دیته‌ گۆر، که‌ ده‌بی مه‌به‌ست کینوی ده‌ماوه‌ندی نیزیک «تاران» بی. هه‌روه‌ها باسی ده‌شتیکی شۆره‌کات ده‌که‌ن که‌ ده‌که‌وێته‌ باشووری کینوی «بیکنی». ده‌سته‌یه‌ک له‌ زانیان که‌ میژووی بارگای «تیگلات پیلسه‌ر»ی سیه‌مه‌یان سه‌باره‌ت به‌ شه‌ری ساڵی ۷۲۸ پ.ز. خستۆته‌ به‌ر لیکۆلینه‌وه‌، پێیان وایه‌ ده‌بی مه‌به‌ست ئاراخۆزیا (قه‌نده‌هار) و هه‌لمه‌ند^۱ (سیستان) بی، که‌ هه‌چ ویتاچی وای.

پیکھاتنی یہ کیہ تھی ماد

له سالنامه کانی شهلانسه‌ری سیته‌م‌دا، بۆ یه‌که‌م جار باسی کۆمه‌لیک ئیترانی ده‌کا که له به‌ره‌ی زاگرۆس چوونه به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی سپای ئاشوور. ئاشوورییه‌کان سالی ۸۴۴ی پ.ز. پارسه‌کان^۱ و سالی ۸۳۶ی پ.ز. ماده‌کانیان^۲ ناسیون؛ به‌لام خۆ هیچ به‌لگه‌یه‌ک له ئارادا نییه که پیمان وابێ هۆزی پارس به‌رله هۆزی ماد گه‌یوه‌ته ئیتران. به‌پێی نووسراوه‌کانی ئاشووری، له‌م سه‌رده‌مه‌دا پارسه‌کان نیشته‌جێی بالی خۆرنشین و باشووری خۆرنشینی گۆلی ورمی بوون و ماده‌کان که‌وتوونه بالی باشووری خۆره‌لاتی به‌ره‌و نیزیکی هه‌گمه‌تانه. ئه‌وه‌ی راستی بێ ویتاچی که وشه‌ی «پارسوا» و «مادی» هه‌لگری مانای هۆزی و ره‌گه‌زی بن، به‌لکرو زیاتر ویده‌چی که ناوی ئه‌و ناوچانه بن و هۆزه باس‌کراوه‌کان له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆیه‌می پێش‌زایی‌ندا لێیان نیشته‌جێ بوون. کۆچ و کۆپه‌وی سه‌رله‌به‌ری هۆز و خێلاتی ئیترانی ماوه‌یه‌کی زۆری پێده‌چی. سینه‌مین و گرینگترین کۆپه‌وی ئیترانییه‌کان، کۆچی خێلاتی «زیکیرتو»یه که به‌ راویژی یۆنانی پێیان گوتوون «ساگارتی»^۳. ئه‌مانه زیاتر بۆ لای شانی رۆژه‌لات رۆیشتوون و هه‌تا ته‌وریز و سنووره‌کانی قه‌له‌مه‌روی پادشایه‌تی ئورارتوو چوون. لقیکی ماده‌کان هه‌تا ئیسفه‌هان به‌ره‌و خوار رۆیشتن و له‌وی عیلامیه‌کان به‌ره‌گه‌یان لی‌گرتن. هیتدیك پتر بۆ لای رۆژه‌لات، هۆزی «پارتاوا»^۴یان هه‌مان پارته‌کانی داهاتوو له‌ گوینی ده‌ریای

۱- پارسووا [پارسوی = پهسوی.و.]

۲- مادی

۲۔ ساگار تین

۴۔ پھر سووہ

خه‌زهر بنه‌گر بوون و «هاریفا» کان^۱ له باشووری خوراسان و ههرات جێیان خۆش کرد.

«شهمشی ئاداد»ی پادشای ئاشوور (۸۲۳-۸۱۰ی پ.ز) به شانازییه‌وه ده‌لی که توانیویه‌تی سه‌رکرده‌یه‌کی ئێران به‌خۆی و ۱۲۰۰ چه‌کداره‌وه له باکووری گۆلی ورمی بیه‌زیتی. ئەم ژماره‌یه‌ خواهنی مانایه‌کی گرینگه، چونکه شارهدنییه‌کانی به‌شووره و قه‌لاتی ده‌ربه‌گانی پۆزاوای ئێران، سه‌رجه‌م چه‌کداریان له ۲۰۰۰ تا ۳۰۰۰ کس تێته‌ده‌په‌ری و پ‌قه‌پ‌قه و پ‌نکه‌وه نه‌حاوانه‌وه‌یان ه‌زکاریکی کارساز بوو بۆ سه‌رکه‌وتنی هه‌لمه‌تی ه‌یزه‌کانی ئاشووری. هه‌لبه‌ت له‌م پۆژگاره‌دا ناوی ئەو میرانه‌ی قه‌له‌مدارانی ئاشووری تۆماریان کردوون، زۆربه‌یان ئێرانی نین و ئەم‌ش به‌لگه‌یه‌که له‌سه‌ر کۆچ و کۆپه‌و و نه‌گیرسانه‌وه‌یان، چونکه ئەگه‌ر له‌جینگایه‌ک به‌یه‌کجاری بنه‌یان داکوتابا، ورده‌ورده‌ ده‌سه‌لاتیان په‌ره‌ی ده‌گرت. هه‌روه‌ها له‌م پۆژگاره‌دا، چه‌ند ناویکی ئێرانیمان له‌نیۆ پ‌یزه‌کانی سپای «ئوورارتوو»دا وه‌به‌رچاو ده‌که‌وئ. پادشایه‌تی «ماننا» ده‌که‌ویتته‌ نینوپاره‌ی ناوچه‌که و باشووری گۆلی ورمی که به‌شی هه‌ره‌ زۆری کوردستانی ئەم‌رۆ له‌خۆ ده‌گرئ و خه‌لکه‌که‌ی ئاسیایی بوون. ماننا ئەوه‌نده به‌ه‌یز بوو که بتوانی پ‌یگای په‌ره‌ی ماده‌کان بی.

ویناچی پارسه‌کان ماوه‌یه‌کی درێژخایه‌ن له‌باکووری خۆرنشین تۆته‌که‌یان گرتی. پ‌ه‌نگه‌ ئاکامی بزووتن و کۆپه‌ویان بگه‌پ‌یته‌وه سه‌ر په‌لاماری نه‌پساوه‌ی ئاشووریه‌کان، یان تین بۆ ه‌یتانی ئوورارتوووه‌کانی دراوسینی باکووری یان ه‌ۆز و خیلاتی دیکه. ئەوه‌ی راستی بی ئەوان له‌سه‌ده‌ی هه‌شتمی پ‌یش‌زایین‌دا، ورده‌ورده‌ به‌ره‌و باشووری پۆژه‌ه‌لات و به‌بناره‌کانی زاگ‌رۆس‌دا داکشاون.

رهنگه دهووبه‌ری سالی ۷۰۰ ی.پ.ز. له ناوچه‌ی خۆرنشینى چیاکانى به‌ختیارى هه‌تا خۆره‌لاتى شارى تازه‌ی «شووشته‌ر»، له‌و جییه‌ی که ئەوان ناویان ناوه «پارسوواش» یان «پارسووماش» و له‌ سالتنامه‌کانى ئاشوورى‌دا تۆمار کراوه، نیشته‌جى بووبن. هه‌روه‌ک له‌و سهرده‌مه‌دا زۆر باو بووه، تیره و هۆزه‌کان ناوی خۆیان له‌ شویتى نیشته‌جى‌بوونیان ده‌نا و جارى وایه‌ گه‌وره‌ترین شارى خۆشیان پى‌ ناودێر ده‌کرد.

کلکه‌ی سه‌ده‌ی نۆه‌م و نیوه‌ی یه‌که‌مى سه‌ده‌ی هه‌شته‌مى (پ.ز)، سه‌رده‌مى گلۆربوونه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتى ئاشووریه‌کانه و تین و ته‌وژمى ئوورارتووی جیرانیان ته‌نگیان پى‌ هه‌لده‌چنى. پادشایه‌تیی ئوورارتوو، ته‌مه‌نیکى وای به‌ سه‌ردا تیت‌ه‌په‌پوه و هه‌تا سه‌ره‌تاکانى سه‌ده‌ی نۆه‌مى (پ.ز)، پارسه‌نگى پى‌ راست ناکریت‌ه‌وه؛ به‌لام له‌م چاخه‌دا ده‌گاته‌ پۆپه‌ی ده‌سه‌لاتى، چونکه‌ ماوه‌یه‌کى دیار و به‌رچاوه‌ که‌ زۆربه‌ی قوله‌میرانى ناوچه‌ی «ناثیری»، که‌ له‌ سه‌ده‌ی دوازه‌وه‌ له‌گه‌ل پادشایانى ئاشوورى شه‌ریان بووه، پینکه‌وه‌ پینک‌دین. ئەم ناوچه‌یه‌ له‌ پۆژه‌لاته‌وه، واته‌ له‌ شویتى که‌ دوو لکى پووبارى فورات یه‌کتر ده‌گرنه‌وه، هه‌تا گۆلى وان و ده‌ره و ده‌شتى پووبارى ئاراس، په‌پى هه‌لدا‌بوو. به‌ بارى ره‌گه‌زى‌دا، جه‌ماوه‌ره‌که‌ی به‌ دريژه‌ی تۆره‌مه و زاوژیتى هووریه‌کانى دووچ‌زمانى باکوورى داده‌ندران. له‌ سایه‌سه‌رى ده‌قى کۆمه‌لیک ته‌له‌ی به‌جیماوى پادشایانى ئوورارتوو که‌ به‌ فانیک (وانى = فانی) ناسراون، زمانى ئاخاوتنى ئەوانمان لى‌ پوون بۆته‌وه‌ که‌ نيزیکه‌ له‌ شینوه‌زاره‌کانى ئیبیریان یان گورجی هاو‌په‌گه‌زى زمانى قه‌فقازی. ئەو هه‌ریمه‌ پره‌ له‌ چیاى سه‌رکه‌ش و ده‌شتى زۆر به‌‌پۆژه‌وه‌ که‌ به‌ ئاوى پووبار و کانیاوان پاراو ده‌بن و بۆ کشت‌وکال و ئاژه‌لداری ده‌نالن. ئیره‌ جیگایه‌کى له‌ بار و گونجاوه‌ بۆ به‌‌خێوکردنى

ئەسپ که به‌شیکێ داهااتی ئەوێی پێ دابین دەبێ. لێرەواری بەربلاو و کانگای
 ھەمەچەشنە قۆلیان تیک‌کێشاوێ و کەش‌و‌هەوای پاک و سازگارە. جا کەوا یە
 سەیر نییە کە لێرە شارستانییه‌تیکێ خۆکرد و بەهێز بەدی هات کە بناغە
 لەسەر پاشماوێ شارستانییه‌تی کۆنی بابل داندرا بوو.

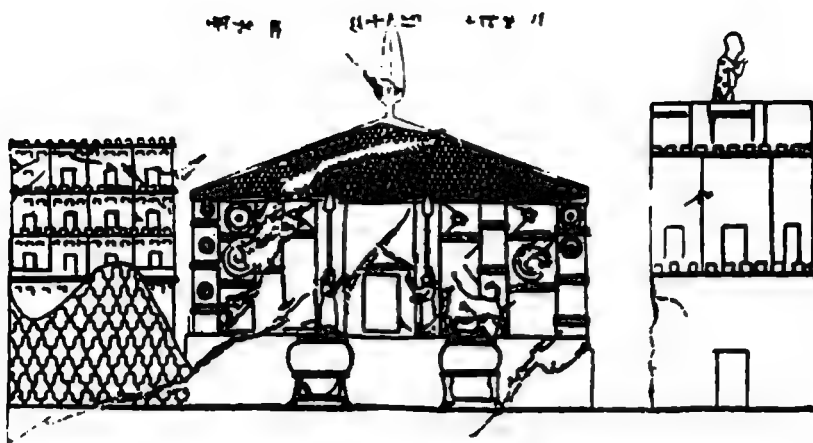
شوێنەوار و سائنامەکانی ئاشووری و تەتەلە و بەردەنوو سەکانی بەجێماوی
 پاتشایانی ئوورارتوو، لەگەڵ ئاکامەکانی کاروباری شوێنەوارناسی، پێگامان بۆ
 خۆش دەکەن کە بەپێی کۆمەڵیک بەلگە پتەو، دیمەن و پوختساری
 شارستانییه‌تی ئەم حکومەتە داپۆژینەوێ. لەم رەوتەدا بۆمان دەرەدەکەوێ کە
 کۆمەڵیک تیرە و هۆزی پرش‌وبلاوی دۆل و دەشتان پالیان بە یەکەوێ داوێ و
 پادشایەتییه‌کی یەکانگیر و یەکگرتوویان پێکھێناوێ.

بەگوێرە ی لیکۆلینەوێکان دەرکەوتووێ کە کۆمەڵیک شاری شوورەداری پر
 قەلا و قایمە و نژیاری گەرەمەبوون کە دانیشتووانی دووچۆمان لەو
 شیوازەیان نەزانێوێ. ھەلبەت نژیاروانی ئوورارتوو کە زیاتر لەسەر بەرد ساغ
 ببۆوێ، گەلێکی بایەخ دەدا بەوێ کە پایە ی دیواران ھەتا دەگاتە میچ بە بەرد
 ھەلبچندرێ و کوورەبانی بکەوێتە سەرشانی، بەلام ھەرگیز نەگەیشتە داھێنانی
 کۆلەکی یەکسەرە ی بەردین و داتاشینی سەرەکۆلەکی. لەوێ کۆلەکی بە دوو
 ریزە پێچ و گەوێ لێھالاوێ رازابوونەوێ و ھەر دەتگوت لە رەوتی پێگەیشتن دا
 بەرەو شیوازی «ئییۆنی بەرایی»، قۆناختیکێ نوێیان بەدی ھێناوێ. بەکورتی
 لێرەدا چەشنیک نژیاروانی تایبەت و باوی نیو پارسەکان لە پاسارگاد و
 تەختی جەمشید دیتەوێ بەرچاومان. نابێ لە بیرمان بجێ کە پارسەکان بەرلەوێ
 بە تەواوی زال بن بە سەر فارس [پارس] دا و بنە ی لێ داکوتن و پاش ئەوێ

ناوچه سنوورییهکانی ئوورارتوویان چۆل کرد، له ههر ناوچهیهکی نیشتهجی بوون، کۆشک و قهلا و خانوبه ره ی ئه وتۆیان ساز کرد.

کاتیک پارسه کان هاتنه خاکی ئیرانه وه، ماوه یهکی درێژ له ته نیشت ئهم حکومه ته گهنج و چالاکه خان خانی و ده ره به گییه دا، ژیا نیان تیپه پاند و زۆر شتیان له شارستانییه ته که ی خواسته وه. له پۆژگاری دیاری گه شه ی ئوورارتوودا، که ئاکامی کزبوون و دارووخانی ئاشوور بوو، پارسه کان و پرای هۆزهکانی باکووری خۆرنشینی ئیران، که و تنه ژیر ده سه لاتی حکومه تی تازه وه. له ئوورارتوو، شا «ئیشیپوینی» که «مینوا» ی کوپی خۆی کردبوو به شه ریکه ده سه لاتی، ته واوی ناوچهکانی شان به شانی زیی گه وره و دیجله ی سه رووی له چنگ ئاشوور ده رکیشا و ته نانه ت له باشووری گۆلی ورمی ده سستی به سه ر سه رزه مینی مانناکان دا گرت. دوا به دوا ی ئهم سه رکه وتخانه، سازکرانی کۆمه لیک قه لا و قایمه و شاری تازه ده ستیان پیکرد، چونکه ده بوو بۆ به رهنگار بوونه وه ی دژکرده وه ی له نه کاوی ئاشوورییهکان، ته یار بووبان. جا ههر بۆیه له گۆشه ی باکووری خۆرنشینی گۆلی ورمی، جیگایه کی وه کوو «موساسیر» که ناوه ندیکی گرینگی سیاسی و دینی بوو له زه مانی خۆی دا، هه تا سه رده می پادشایه تی سارگۆنهکان، له قه له مه وه ی ده سه لاتی ئوورارتوو هکان دانه پرا (ق ٣٥).

ق ۳۵- شار و پرستگه‌ی موساسیر له باکووری خۆرنشین ئێران؛ له

په‌وی به‌رده‌تاشیکێ ئاشوورییه‌وه کیشراوه‌ته‌وه.

ئه‌وه‌ی راستی بێ بۆمان په‌وون نه‌بۆته‌وه که پارسه‌کان بۆ چ ماوه‌یه‌ک له ژێر ده‌سه‌لاتی ئوورارتووه‌کان دا ماونه‌وه، به‌لام دیاره‌ ئه‌و کاته‌ی که له‌و ناوچه‌یه‌ ده‌رچوون، زۆر به‌ چاکی له‌ شارستانییه‌تی ئه‌وان راهاتوون و توانیویانه‌ به‌شیکی له‌ گه‌ڵ خۆیان به‌رن به‌ دیاری. وه‌کو ئاشکرایه‌ پرشنکی کاروباری نژیاروانی له‌ نیو کولتوری پارسه‌کان دا په‌نگی داوه‌ته‌وه و له‌ هه‌ر جێگایه‌ک بنه‌یان داکوتاوه، خێرایه‌کی کردوویانه‌ ته‌ باو و په‌ره‌یان پێداوه؛ چونکه‌ پارسه‌کان له‌ په‌ژگاری ماله‌ به‌کۆلی و کۆچه‌ری دا شتی ئاویان نه‌ ده‌زانی.

ئیشپوینی و میتوا له‌ بالی باکوور و باشووره‌وه په‌ره‌یان به‌ سه‌رکه‌وتنه‌کانی خۆیان دا و حکومه‌تیکیان دامه‌زراند که قه‌له‌مه‌وه‌ی به‌ربلای ده‌گه‌یشه‌ شانی ئاشوور و ته‌نانه‌ت لێشی تێده‌په‌پی. به‌رده‌نووسه‌کانیان ده‌ریده‌خا که چالاکی و جۆلانه‌وه‌یان بۆ گه‌شه‌ی باری شارستانی، نه‌بۆته‌ کۆسپی سه‌ر په‌ی

سهرکهوتنی هیزهکانیان. له بوارى ئاوهدیرىدا، دهستیان کرد به ٲاکیشانى جۆگه و جۆبارى بهردین و لیدانى کهریزان و بهم کاره بهربلاوهیان، ٲوخسارى گهلیک ناوچه و مهلبهندیان بهتواوى گۆرین و زهوى بهیاریان بهراو کردن. بئگومان خیلآتى ٲارس لهم کارانه ٲاهاتبوون که توانییان له شارستانییهتى خزیاندا گهشه و ٲهرهیان ٲی بدن.

له جهنگهى حکومهتى «ئهزگیشتى»دا^۱ که هاوچهرخى «شهلمانسهر»ى سیهم بوو، شه ٲى نیوان دوو کهلههیزهکهى ناوچه دریژهى کیشا، ئهگه ٲچى ئاشوورى گهلکیان ٲهلامار دیتا، بهلام دیسانیش سهرکهوتن ههر به ئوورارتووهکان بوو. لهم ههرا و تیکههلهچوونانهدا سههرلهنوئى ناوى «ٲارسووا» هاتهوه گۆڤ. سهرکهوتووى مهزن «ئهزگیشتى»، تهواوى ناوچه و مهلبهندهکانى گهٲانگه ٲى گۆلى ورمینى خسته سههر قهلهمهروى خۆى و کاتیک به شانى خۆرنشیندا وهرسوورا، زۆربهى قوله میرانى ولاتۆکهى خۆرنشینى ئاسیای بچووکی ٲینمل کردن، که ههتا ئهوه زهمانى ٲاشکۆ و دهسنیژی حکومهتى ئاشوور بوون. ئهوه کزى و داهیزانهى که دهسهلاتى ئاشوورى تهنبیژه هیتد بهگۆڤ بوو، که وینهدهچوو تازه بتوانی بووژهله بیتهوه و ههستیتهوه سهری، ههر بۆیه ههموو لایهک ٲینیان وابوو تازه ئاشوور کارى کراوه و دهبی مهیدانهکه بۆ ئوورارتوو چۆل بکا، بهلام کاتیک گهوره ٲیاویکی وهکوو «تیگلات ٲیلسهر»ى سینههم هاته سههر دهسهلات، بارودۆخهکهى به جاریک گۆڤى.

ٲادشای تازهى ئاشوور، وهکوو برووسکه و با وهخۆکهوت و تهواوى ناوچه داگیرکراوهکانى مابهینى ٲووبارى فورات و دهریای مهدیتهرانهى ئهستاندهوه و شاردوورى دووهه مى ٲادشای ئوورارتووى بهزاند. ٲاشان شه ٲهکهى گواستهوه

بۆ جهرگه‌ی خاکی دوژمن و شاری شکۆمه‌ند و له‌ گیران‌نه‌هاتووی پایته‌ختی له‌ به‌ستینی گۆلی وان، که‌مارۆ دا، به‌لام بۆی نه‌گیرا. په‌لاماره‌کانی ئاشوور بۆ سه‌ر مه‌له‌بندی زاگرووس په‌ره‌یان گرت و جاریکی تر ناوی میرانی ئیرانی و ئاسیایی و قه‌فقازی له‌ سالتنامه‌کانی ئاشووری دا خۆیان ده‌نویتن. قۆشه‌نچییه‌کانی ده‌سکه‌وتینی زۆریان ده‌بن و هه‌ر له‌ ته‌نیا شاریکی داگیرکراو ده‌تۆن لازوه‌رد به‌ خه‌نیمه‌ت ده‌گیری^(۹). پاشان تیگلالت پیلسه‌ر، شه‌پی کینشایه‌ نیو ماده‌کان له‌ باکووری خۆرنشینی هه‌گمه‌تانه. له‌ نیو ده‌قی قه‌له‌مدارانی پادشایانی ئاشووری دا، ناوی ناوچه‌ی «پارسووا» ش وه‌به‌رچاو دێ. پادشای ئاشوور هیزه‌کانی خۆی گال دا بۆ کۆی «بیکنی» یان هه‌مان ده‌ماوه‌ند و ده‌وروبه‌ری ده‌شتی شۆزه‌کات (که‌ویری نه‌مک). له‌ نیو جه‌له‌ی ناوی شار و قه‌لا داگیرکراوه‌کان دا، باسی «شیرکاکی»^۱ یان «شیلکاکی» ده‌کری، که‌ ویده‌چی هه‌مان سیلکه‌ بی. هه‌روه‌ها له‌ سالتنامه‌کان دا باسی مه‌له‌بندی نیشای - یان ده‌شتی نیشا - کراوه له‌ باشووری شارپی هه‌گمه‌تانه، که‌ له‌ به‌ر نه‌سه‌پانی خۆشبه‌زی به‌ ناوبانگ بووه و که‌وتۆته ناوچه‌ی «گیان». هه‌ر جیگایه‌کی ده‌گیرا وه‌کوو هه‌ریمیک ده‌خرایه سه‌ر قه‌له‌مه‌روی ئاشوور و هوکمداریکی بۆ دیاری ده‌کرا و شاره‌ خاپوورکراوه‌کانی جه‌نگه‌ی شه‌ران، نۆژهن ده‌کرانه‌وه. ئه‌م کاره‌ ره‌نگه له‌ گیان رووی دابی، چونکه له‌ سه‌ر گرده‌که شوپته‌واری کۆشکی ئاشووری وه‌به‌رچاو دێ. پادشای ئاشوور سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی که‌ جیهانگیریکی که‌وره بوو، به‌ جیهانداریکی به‌مشوور و کارزانیش داده‌ندرا. له‌بری ئه‌وه‌ی کۆمه‌لانی ئاشووری بکۆچین و له‌ ناوچه‌ داگیرکراوه‌کان دایانمه‌زین و سه‌رزه‌مینی خۆی به‌ سه‌ر چۆله‌واری دا بخا، تیره و هۆزه به‌زیوه‌کانی له‌ جیی خۆیان هه‌لکه‌ندن و رایگواستن و پاکتاویکی

راسته قینهی پهگهزی پهنگی دایه وه. دواى پهلاماردانى ماد ۶۵۰۰۰ دىلى له گه ل خوى هینا و له «دیاله» و به دريژايیى كه وشه نى ئاشوور كۆچ وبارى بىن خستن و ئاراميه كانى بانووى ئيزانى گواستنه وه بۆ ماد. ته نانه ت بابلش وه بهر ههلمه تى پادشا كهوت و خرايه سهر قهله مړه وى ئاشوور.

«پروسا»ى يه كه مى پادشاي تازه ي ئوورارتوو، ههولى دا كه تيره و تايغه كانى سهر سنوورانى كۆ بكاته وه و وهكوو هۆزىك ليكيان هالينى و به پشتيوانى و ياريدى ئه وان، شكسته كانى رابردوو تيه لىتته وه. ئه م ههلويس ت و رېبازه ي چاكى بۆ گرت و تاقميگ له سهروك خيله كانى ماديشى گرت وه كه له نيويان دا بۆ يه كه م جار تووشى ناوى دياكۆ ده بين. دياكۆ هه مان «ديؤكيس» كه هيزدوتى ميژوونوسى يۆنانى باسى ده كا و به بناغه دانهرى پادشايه تى مادى داده نى، به لام به پنى ده قى سالنامه كانى بارگاي پادشايانى ئاشوورى، دياكۆ نه گه يوه ته پله يه كى ئه وتۆ كه باسى كرا. هه رچۆنك بى دياكۆ به يه كىك له سهروكانى ماد داده ندى كه هه ستى به مه ترسييه كى قورس و گران كرد بۆ سهر تيره و تايغه و خيلا تى ليكدابراوى ماد و بۆ يه كه م جار كه وته سهر داره شتى گه لاله ي يه كيه تى و يه كبوونه وه يان.

گرينگترين ههنگاوى سارگۆنى دووهه م (۷۲۲- ۷۰۵ى پ.ز) برىتى بوو له گرتنى سامه را و كۆچ پيڤدانى ۳۰۰۰۰ جوله كه بۆ نيوخۆى ولاته كه ي كه تا قمىكيان گه يشته خاكى ماده كان، بۆ وینه له «ئيسفه هان»ى داهاتوو، به نگر کران. به م شيوه يه توخم و تۆرمه ي هۆز و خيلا ت له زاگروس تىكه لاهو بوون و له به نى باني سه ده ي هه شته مى پيش زايين دا، يه كى ديكه شيان پيوه زياد بوو. ئه م تىكه لاهويه پهل وپۆى هاويشت و ريشه ي داکوتا و كۆمه ليكى به دى هيتا كه هه تا ئه مړۆش نه براوه ته وه. ليكه له وشانى بابل كاريكى واى كرد كه قهله مړه وى ئاشوور

به‌رفره‌وان بیته‌وه و له‌گه‌ل عیلام بییته دراوسنی راسته‌وخۆ و سنووریان له یه‌کتر بگه‌رپه‌ته‌وه. هینده‌ی پینه‌چوو که سارگۆن هرووژمی کرده سهر عیلام، که‌چی سهرکه‌وتنیکی وه‌چنگ نه‌هیتا. سهره‌لدان و ئاژاوه له عیلامه‌وه تا ئاسیای بچووک ته‌شه‌نه‌ی کرد. ئه‌گه‌رچی سارگۆن له چه‌ند به‌ره‌یه‌کدا شه‌پی ده‌کرد، به‌لام ماد به‌ گرینگترین شه‌رگه‌ی داده‌ندرا. راپه‌رینی «ماننا» به‌ رپه‌رایه‌تی سهرکرده‌یه‌کی ئیرانی و به‌ دنه‌ی «پووسا»، زۆر به‌ توندی سهرکوت کرا، به‌لام خاو بوونه‌وه هینده‌ی پینه‌چوو، چونکه ئوورارتوو هه‌روا به‌هیز بوو. پارسه‌کان تووشی په‌لاماریکی دیکه‌ی ئاشوورییه‌کان بوونه‌وه و ۲۸ که‌س له سهرۆک خیلانی ماد به‌ناچاری سهریان وه‌به‌ر ده‌سه‌لاتی سارگۆن هیتا.

پاتشای ئوورارتوو له‌ سالی ۷۱۵ی پیش‌زایین‌دا، به‌ پشتیوانی پادشای ماننا، هه‌لمه‌تی برده‌ سهر ئه‌وه‌ریمه. دیاکۆ، یه‌کیک له‌ سهرۆکانی ماد و هاوپه‌یمانی ئوورارتوو، به‌ مه‌به‌ستی سه‌لماندنی وه‌فاداری، کوپیکی خۆی وه‌ک بارمه‌ نارد هاته‌ختی «پووسا» و له‌ به‌رژه‌وه‌ندی وی هه‌نگاوی هه‌لتیایه‌وه. سارگۆن له‌په‌یه‌ دژکرده‌وه‌ی نواند و جاریکی تر هاوپه‌یمانی داپلۆسین و دیاکۆ به‌ دیل گیرا و له‌گه‌ل بنه‌ماله‌که‌ی دوورخایه‌وه بز «حه‌ما»ی سووریا. تۆبلی ژیان و مانی دیاکۆ قه‌رزدارباری ریز و بایه‌خی که‌سایه‌تی خۆی بووبی که له‌ نیو خیلانی «ماد»دا هه‌یبوو، یان نه‌خیر ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بز لیکدانه‌وه‌ی وردی سارگۆن که‌ پنی وابوو کاتیک سهرکرده‌یه‌کی شه‌رکه‌ری له‌ به‌ر چنگی‌دا بی، هه‌ر کاتیک به‌ پنیوستی بزانی ده‌توانی وه‌کوو پادشای ئوورارتوو بیخاته به‌رپه‌کیفی؟ هه‌ر چۆنیک بی، هه‌لویتست و هه‌نگاوی «پووسا» به‌ ئامانجی دابینی قه‌لغانی پاراستن له‌ سنووره‌کانی قه‌له‌مه‌وه‌ی‌دا، شکستی هیتا و هه‌ریمیکی بی‌لایه‌ن که‌ پیاوانی ئیرانی بتوانن ده‌وری تیدا بگین، سهری نه‌گرت. پروون و ئاشکرایه و

دهبئ بیسه لمیتین که دیاکۆخوازانى به رایى، کار و ههنگاوى پېشوو ددهنه پال
ئهو که سهى که بۆ یه کهم جار خۆى له نێو مادهکاندا نواند و هیزدۆت ناوى له
میژوودا تۆمار کرد، ئهگه رچى له راستىدا پاشه وارهکانى بوونه ههویتى
راسته قینهى پێکهاتنى یهکیهتیی ماد و له پیتا و سهربهست بوونىدا
شیریان وهشانند.

سالى دواتر، سارگۆن دیسانیش دهچیته وه «ماد» و لیزگهى ناوى میرانى
خۆجینى له سالنامهکاندا دوورودریژه. شای ئاشوور سالى ۷۱۳ ی.پ.ز.
دریژهى به شهر و تیکه لهچوون دا و ۴۵ کهس له سهروکانى مادی پێمل کردن
که هیندیکیان له ولای ههگمه تانه (هه مه دان) دهژيان. پادشای ئاشوور له
سالنامهکانى بارگای خۆىدا به سهركهوتنهکانى له ماد و بهزاندنى میرانى
دهسهلاتدارى ماد دهنازى، بهلام راسته قینه شتیکی دیکهیه: ئهم سهروک و
سهركردانه خاوهنى دهسهلاتیكى ئهوتۆ نهبوون و ههركامهیان تهنیا به پالېشتی
پۆلیکی دهووبهریان ببوونه حوکمدارى شارهدێیهکی ماد. یهکیک لهو سهروکانه
دیاکۆیه که ههلیانداشت بۆ تاراوگه و دهستی چاره نووس خێل و خانهدانى
هاویشته سهه رېچکهى رېبه رایهتیی و بوون به فه رمانه روا. له زهمانى
حکومهتیی کۆرکهىدا که هیزدۆت پێی دهلی فرائۆرتیس [فره وه رتیش] - بهلام
به پێی بهرده نووسی «بێستوون» ی داریووش، ناوى به «خشه سهریته» ش
هاتوه^۱. ئاواتی دلخوازی دیاکۆ که بریتی بوو له یهکیهتیی ماد، وهدی دی.

ویده چۆ له سهردهمى حکومهتیی سیتاخریبدا (۷۰۵-۶۸۱ ی.پ.ز.) که زۆر
بهگه رمه سهرقالی شهر و ملانه بوو له گه ل سه ره لداوانی بابل و عیلام و

۱- داریووش دهلی «فره وه رتیی» بوو، بهلام به خۆى دهگوت خشه سهریته. له خانهدانى
هووه خسته ره و.

خه‌نیمانی میسر و یه‌هوودییه، وه‌کوو پۆژگاری سارگزیی دووه‌م، ته‌نگیان به ماده‌کان هه‌له‌چنیهی و ته‌وژمه‌که خاو بووبیته‌وه. په‌نگه ئه‌م هه‌لوێسته یه‌کێک له‌و هۆکارانه بووبی که هه‌یزه ئیرانییه‌کانی له‌ ده‌وری بنه‌ماله‌ی دیاکۆ کۆکردبیته‌وه و به‌یه‌گرتوویی سه‌ریان وه‌به‌ر سه‌رۆکایه‌تی خشه‌سریته هه‌تایه‌ی. ئه‌وه‌ی پاستی بێ خشه‌سریته له‌ پێشدا هوکمداری شارێک بوو، به‌لام هه‌نده‌ی پێته‌چوو که بوو به‌ سه‌رۆکی یه‌کیه‌تیه‌کی به‌هه‌یز. وه‌کوو دیاره خشه‌سریته پیاویکی خاوه‌ن هورم و هه‌یزا بووه، چونکه پاش ئه‌وه ئه‌ساره‌هه‌وێن [ئه‌ساره‌هه‌وێن] بوو به‌ جیگره‌وه‌ی «سه‌تخاریب»، له‌په‌وه‌ بالوێزیکی نارده‌ لای. خشه‌سریته، هه‌ر ته‌نیا ماده‌کانی له‌ خۆی نه‌هه‌لانده‌، به‌لکوو ماننایی و کیمیرییه‌کانیشی کۆکردنه‌وه. کیمیرییه‌کان به‌ په‌سه‌ن ئیرانی بوون که له‌گه‌ڵ سه‌کایی‌یه‌کان له‌ کۆپه‌ویکی تازه‌دا به‌ «قه‌قاز» دا ته‌په‌رین و سه‌ریان له‌ ئاسۆی دوو حکومه‌تی په‌قه‌ری ئاشوور و ئورارتوو هه‌تایه‌ده‌ر.

کیمیرییه‌کان و سه‌کایی‌یه‌کان

هه‌روێمی هه‌ز و خه‌یلاتی ئیرانی له‌ بنه‌بانی سه‌ده‌ی هه‌شته‌می پێشزایینه‌وه، هه‌را و ئازاوه‌یه‌کی وا به‌گوهرم له‌ باکووری خۆرشینی ئیران ده‌نێته‌وه که په‌ریشه‌کی ئاوه‌که‌ی ده‌گاته‌ ئاسیای بچووک و هه‌تا سووریا و فه‌له‌ستین ده‌ته‌نێته‌وه. ئه‌م بای باکووری خۆرنشین پێشتر له‌به‌ر شه‌ر و کێشه‌ی نیوان ئاشوور و ئورارتوو و ماد بارودۆخی شه‌یوابوو. لێشای کیمیرییه‌کان و سه‌کایی‌یه‌کان هه‌چ وه‌ک هاتنی مه‌ند و پێدزکانه‌ی ماد و پارسه‌کان نه‌بوو له‌ سه‌چوار سه‌ده‌ی پێشهودا. ئه‌ستا ئه‌تر باسی ئه‌و تیره و هه‌زانه‌ نییه که به‌ شوێن دۆزینه‌وه‌ی له‌وه‌په‌گی مۆریان په‌نا و په‌سیویکی بێ مه‌ترسی دا ده‌گه‌ران، به‌لکوو باسی شه‌پۆلی لافاری ئاگرپۆیتی شه‌په‌کرانی سووکه‌له‌سوار و تالانکه‌ره

که له بناری باشووری چیاکانی قه ققازوه لوزه ویان بهستوه. هیزدۆت هیندیک له پروداوهکانی برگی ئەم پۆژگاری تۆمار کردوون و میژوونووسانی ئاشووریش کۆمه‌لێک زانیاریی به‌نرخیان خستوونه سەر پەڕی سالنامه‌کان. له سالنامه‌کان دا ناوی کیمیرییه‌کان و سه‌کایی‌یه‌کان به گیمیررای و ئیشکوزای تۆمار کراون و راست ئەم ناوانه له ته‌ورپاتیش دا هاتوون. ویده‌چێ هۆزی یه‌که‌م به‌ په‌سه‌ن خه‌لکی قریم (کریمی) بن و به‌ ناوی ناوچه‌ی خۆیا‌نه‌وه ناو‌دێر کرابن. ویتا‌چێ قسه‌که‌ی هیزدۆت وابێ که ده‌لێ سه‌کایی‌یه‌کان وه‌خۆکه‌وتوون و کیمیرییه‌کانیان په‌پاڵ ناوه. ئەم دوو هۆزه پێکه‌وه خزمی ن‌یزیک بوون و که‌م‌وزۆر به‌ زمانیک ده‌وان و به‌ تالان و چه‌ته‌یی به‌ریده‌چوون. پیتستر له سه‌رده‌می سارگۆنی دووه‌م دا، ئوورارتوو یه‌که‌م حکومه‌ت بوو که که‌وته به‌ر زه‌بری خه‌سارباری کیمیرییه‌کان. ئەگه‌رچی پاش په‌لامار پاشه‌کشه‌یان پیکرا، به‌لام زه‌بریکی وا گۆرچوو‌بریان وه‌شاند که پووسای یه‌که‌می پادشای ئوورارتوو له‌ حه‌یبه‌تان خۆی کوشت.

کیمیرییه‌کان بوونه دوو قۆل: قۆلێکیان به‌ شانی گۆلی ورمی دا بزووتن و ماوه‌یه‌ک دواتر بوونه هاو‌په‌یمانی خشه‌سریته. قۆله‌که‌ی دیکه‌یان که بریتی بوون له‌ به‌شی هه‌ره‌ زۆری سووکه‌له‌سوارانی شه‌پکه‌ر، پاش په‌لاماریکی سه‌رنه‌که‌وتوو بۆ سه‌ر سنووره‌کانی باکووری ئاشوور، بایاندايه‌وه سه‌ر بالی خۆرنشین و ئاسیای بچووک و به‌ شه‌پوشوور و تالان‌و‌برۆ، په‌وگه‌ی خۆیان خاپوور کرد. پاشان له‌گه‌ڵ «تریر»ه‌کان و خیتلاتی دیکه‌ی ئاسیایی، کۆنفیدراسیونیکیان پێکه‌یتا و له‌ ل‌ینواری باشووری ده‌ریای په‌ش و ناوچه‌ی «سینۆپ» و پ‌یژاوگه‌ی هال‌یس (قزل ئیرماق) بنه‌یان داکوتا و نیوه‌نیه‌ بۆ دا‌پووتاندنی مه‌لبه‌نده‌کانی ئاسیای بچووک ده‌بزووتن. هه‌ر ئەوانه بوون که

خاشه‌ی حکومتی فەریجییه‌کانیان کیشا و ئەوەندەیان تین بۆ «میداس»ی دواڵین پادشایان هیتا که خۆی کوشت. لیدیەش کەوتە بەر گوپمی پەلاماریان و «ژیگیز»ی پادشایان، ئەگەرچی شارە یۆنانییەکانی ئییۆنیەش پشتیوانیان لێدەکرد، بەلام بەرگە‌ی نەگرت و کوژارا. ماوہیک دواتر، ئاشوور بانپێال لە کەل و ملە‌ی کلیکیە تیکیشکاندن و تەقووەویان تیکەوت و هەزارەزێلەیان چوونە پال تاقمەکانی سەکا‌ی.

ئەم ھۆزەى دوايى، لە سەرەتاي پادشايتى «ئىسارھادۆن»دا، بە لايەكى
دېكەدا ڕۆيشتن و پاشەكشەيان بە ھىزى سوارەى كيميرى كرد بۆ باشوورى
ھەگمەتەنە و لە باشوور و باشوورى ڕۆژھەلاتى گۆلى ورمى و لە خاكى ماننا،
كە دەسەلاتى ئاشوورى بە سەرەو نەمايو، بە پتەوى بنەيان داكوتا و
نيشتەجى بوون . ئەم نەيارە سامناكانە، لە دەقى پيشگۆتتەكانى ئاشوورپياني
ھاوچەرخدا، ناويان كەوتە پال مادەكان و مانناكان. پيشگۆتتەكان سەبارەتن بە
ھيرشى ھىزەكانى ئاشوورپيان بۆ سەر جەرگەى ئيران، كە ئامانج لىنى كەمتر
خۆنۆندن و بلاوكردنەوھى تۆوى ترس و تۆقين بوو، بەلگوى زياتر ھيتان و
پادانى ڕەوھى ئاسپان بوو بۆ بەرپكئى سوارانى ئاشوورى. لە زەمانى
پادشايتى «پارتاتوا»دا بەگۆيرەى سەرچاوەكانى ئاشوورى يان وەك ھىژدۆت
دەلى «پروئتوتيس»، قەلەمڕەوى پادشايتى سەكايى، بەشيكى ھەرە گەورەى
ھەريمى ئاترۆپاتين - واتە ئازەربايجانى ئەمڕۆ - ى دەگرتەو، كە ناوھندەكەى
دەكەوتە باشوورى گۆلى ورمى. پادشاى ماننا دانى ھيتايو بەو دەسەلاتەدا و
ويەچى لەگەل مادەكانيش نيوانيان خۆش بوويى. ئەوھى راستى بى چونكە
ئوورارتوو ھەروا بە خەنيمىكى سامناك دادەندرا، پادشاى ئاشوور ھەلدەسوورا
كە بە سەرياندا سوار بى. پارتاتوا كە بەم سەرکەوتنەى ھىزىكى وەبەرھاتبوو،

خوازبیتنی شادۆتیکى ئاشوورى کرد و ویدهچی زهماوندهکه سهرى گرتبى، بهلام میژوو لهم باره دا هیچی نه درکاندوو و بیدهنگه.

بادشاهیتى ماد

نیشتهجى بوونی سهکایى یهکان له باشوورى گزلى ورمى، نهیتوانى بهر به پهره دهسهلاتى ماد بگرى. فره وهرتیشى سهروکیان که توانیبووى یهکیهتی و یهکبوونیان له نێودا بهدی بیتنى، قهله مروهی بهربلاوى دهسهلاتى له ههمه دانهوه تا رۆژهلاتى دهماوند و باشوورى که نارهکانى دهشتى شۆرهکاتى ناوهندیی ئیران، چهترى ههلا بوو. فره وهرتیش (خشه سهریته) له گهڵ کیمیرییهکان و مانناکان دهبیته هاوپهیمان و پشت به بهلێنى پشتیوانی سهکایى یهکان دهبهستى؛ ههر بۆیه پاش ئهوهی پارسهکانى پێمل و دهسته مۆ کردن، بریارى دا زهبریکی گورچووبڕ له نهینهوا بوهشینى. ههلبهت نابى له بیرمان بچى که پارسهکان له بنهبانى سهدهی ههشتهمهوه، پتر داکشابوونه باشوورى رۆژهلاتى گزلى ورمى و له ناوچهی دهوروبهرى پارسووماش نیشتهجى ببوون. بریارى نازایانهی فره وهرتیش بۆ لێدانی نهینهوا، چاره پرهشی و کارهساتى بۆ مادهکان به دواوه دهبن، چونکه «مادیس» ی کورى «پارتاتوا» ی سهکایى، که هاوپهیمان و پشتیوانى ئاشووره، له پشتهوهرا پهلامارى دهدا و دهیبهزیتنى و گیانى لى دهستیتنى و ئهمهش دهبیته سالى (۶۵۳ ی.پ.ز). سهکایى یهکان ههلهکه دهقۆزنهوه و هیرش دهبهنه سهرماد و دهیگرن و وهک هیرۆدۆت دهلى بۆ ماوهی ۲۸ سال (۶۵۳ - ۶۲۵ ی.پ.ز) دهسهلاتیان به سهرى دا دهشکیتهوه.

دواى شکانى مادهکان، سهکایى هیزیکیان وهبهردى و ههلهکهوتنه بالى خۆراوا. لهم ههلهمهتا دهستیان له ئاشوورى هاوپهیمانى پیتشوویان ناپاریزن و به یاریدهی سوارانى راکردووی شهر له گهڵ ئاشوور بانپال، ئاسیای بچووک،

باکووری سووریا، فنیقییه، دهمیشق و فه‌له‌ستین داده‌پووتینن و کاوولی ده‌که‌ن. نه‌قل و نه‌زیله‌ی ئهم په‌لامار و تراتیته له‌کتیبی «ئیرمیا» دا [به‌شی ۴، ئایه‌ی ۱۳] هاتوو و به‌پاوێژیکێ خه‌ماوی ده‌ستاودراوه‌ته‌وه: «بېروانن! دوژمن په‌لاماری هیتاوه و ئیستا وه‌کوو هه‌ور ده‌گاته سه‌رمان؛ عاره‌بانه‌کانی ده‌لنی گێژه‌لووکه و په‌شه‌بان و ئه‌سه‌په‌کانی له‌هه‌لژ تیژبالترن. سه‌لا له‌خۆمان که‌تازه‌تیداچووین.» فیرعه‌ونی میسر، خۆی ده‌کریته‌وه و پاره‌یان بۆ ده‌نیڕی و سه‌ری ئه‌سپیان پێ وهرده‌گێڕی و سه‌کایی به‌ده‌م تالان و بېرووه ده‌که‌پینه‌وه زاگرووس.

که‌لوپه‌له‌مه‌فره‌قیه‌کانی لوپستان

بیست سالیکی پتر پېچوو هه‌تا ئه‌و شوینه‌وارانه‌ی که‌گوندنشینی ناوچه‌ی کرماشان، به‌تایبه‌ت جووتیارانی هه‌رسین، ئه‌له‌شته‌ر و خوڤه‌م‌ئاباد له‌باشووری لوپستان، دۆزیبوویانته‌وه، چوونه‌نیو خه‌زنه‌خانه‌ی عه‌نتیکه‌داران و مووزه‌کانی ئوروپا و ئه‌مریکاوه و هه‌زاران که‌لوپه‌لی مه‌فره‌ق و ئاسن بوونه‌پازینه‌ره‌وه‌ی ئه‌و شوینانه. هه‌موو یان به‌پراستی زۆربه‌ی هه‌ره‌ زۆری ئه‌و شتانه‌ی دۆزراونه‌وه، هی ئه‌و گلکۆیانه‌که‌هه‌تا ئیستا هه‌چکامیان به‌شیه‌یه‌کی زانستی هه‌له‌ندراونه‌وه و کاریان له‌سه‌ر نه‌کراوه. به‌پێی گێڕانه‌وه‌کان، ئهم گلکۆیانه‌ بریتین له‌کۆمه‌لیک قولکه‌ی وا که‌ته‌ختی بنه‌وه‌یان سه‌نگریژ کراوه و هه‌موویان به‌ته‌خته‌به‌ردیکی پان داپۆشراون. زۆربه‌ی ئهم گلکۆیانه، گلیان له‌سه‌ر هه‌لدراوه‌ته‌وه و به‌ورکه‌به‌ردان جه‌غزیکیان به‌ده‌وری دا هاتوو.

۱- ئیرمیا یه‌کێکه‌له‌چوار پێغه‌مبه‌ره‌گه‌وره‌کانی به‌نی‌ئیسرائیل. پێشگرتن و شین‌گێڕانه‌کانی له‌سه‌ر کاوول و هه‌ره‌سی به‌یتوالموقه‌ده‌ده‌س له‌ته‌وراتدا تۆمار کراوه‌ب.

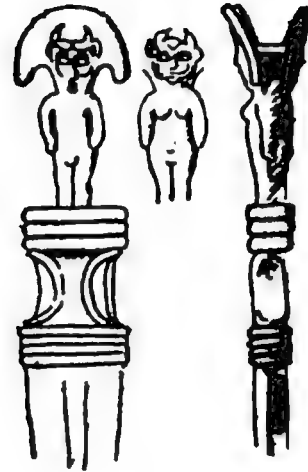
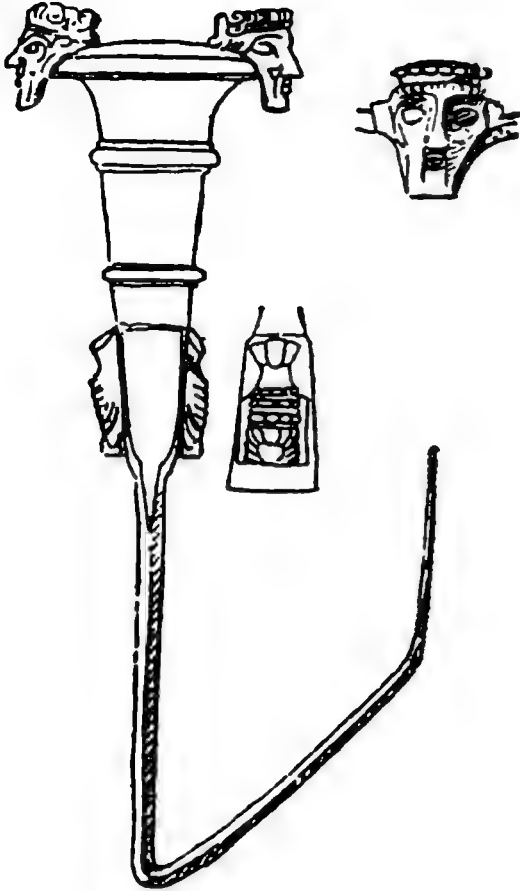
زۆر به هه لکه وت شارستانییه تیکی خۆ کردی وه کوو شارستانییه تی لورستان
وه بهر چاودئ که بئ ئه وهی هیچ نیشانهی په یوه نندییه کی قوولی له گه ل

شارستانییه تی پیش خۆی

هه بئ - وهک چۆن له م

ناوچه دا دۆزراوه ته وه -

پینگه یشته وه و گه شه ی

ق ۳۶- لورستان: شمشیری ناسن

ق ۳۷- لورستان: دهسکی

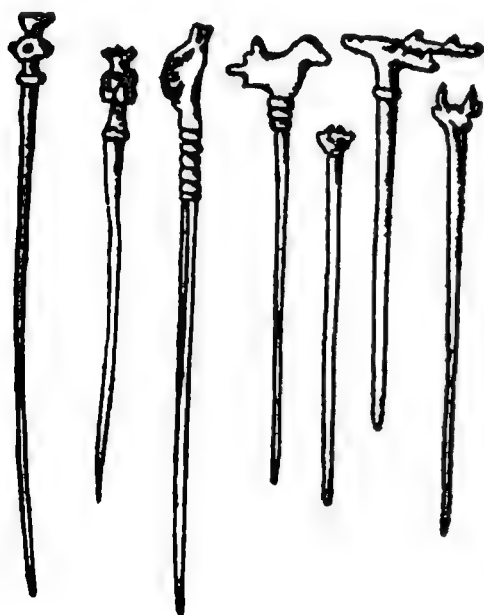
خه نجه ری مه فره ق

کردوو و کهل‌په‌لی مه‌فرقی به‌ره‌م هیتاوه. نه‌گه‌ر بیتوو تینکرای ئه‌و شتومه‌که زۆر و فره‌شیتوه و فره‌چه‌شنه نه‌خشین و رازاوانه له په‌نای به‌کتر کۆ بکه‌ینه‌وه،

ق ۳۸- لورستان: کولینگی مه‌فره‌ق

به‌رله هه‌موو شتیگ بیرمان بۆ ئه‌وه ده‌چی که ده‌بی خواه‌نی ئه‌و شتانه هۆزیکێ شه‌رکه‌ری سواره یان عاره‌بانه‌سوار بن، که له جیگایه‌ک ئۆقره و تۆته‌که‌یان

ق ۳۹- لورستان: ده‌رزێله‌ی مه‌فره‌ق

نه‌گرتوو و هه‌ر بۆیه ئاشق و تاهه‌زرزی سامانیکی وا بوون که بتوانن له‌گه‌ڵ خۆیان رایگوێزن. له لورستان ئاسه‌واریکی وا که شیایوی راگوێزران نه‌بن، به‌کجار ده‌گمهن. ئه‌م بۆچوون و تیبینییه، به‌نه‌بوونی شوینه‌واری نیشه‌جی‌بوون له‌ته‌نیشته‌ گۆره‌کان، سوور ده‌بیته‌وه. له نیو ئه‌و شتانه‌دا، چه‌ک و چۆلکی زۆر وه‌به‌رچاو دی، بۆ نمونه شمشیری درێژی ئاسنی ده‌سک

ئاسن که به‌ سه‌ری ئاده‌میزاد یان ئاژه‌ل رازیندراوه‌ته‌وه (ق ۳۶)؛ یان شمشیری

قولهی مهفرقی دهسک ساکار و هلۆل، لهگهڵ خهنجهری مهفرق یان ئاسن که دهسکیان به دیمهنی ئادهمیزاد یان ئاژهۆل نهخشیتندراون (ق ۳۷). ههروهها کولینگ و تهوری ئاسن یان مهفرق (مزقه لایی) که زۆربه یان به دیمهنی بوونه وهران یان نهندامیکی بوونه وهران رازیتندراونه وه (و ۸)؛ شاز و سهرنج راکیتستیرینی ته وهرهکان نهوانه که دهم یان دهسکیان له سهر شیوهی شه ویلاکهی داپچراوی بوونه وهریک داپیژراوه و بالندهیهک خهریکه لینی دهرده په پێ (و ۹، ق ۳۸).

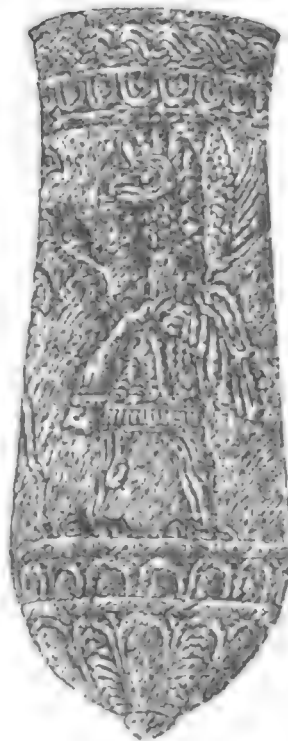
ههروابیته وه نابێ ئهم شتانهی خواره وه شمان له بیر بجی: سهرنیزه، قوله نیزهی دوو فلیقانه، سهرهتیری ئاسن یان مهفرقی وهک گه لای دارخورما، قووچهکی یان سی په لکه؛ تلیسقه و فلیسقه یان قفل و قهرازهی ئهسپ و عاره بانه، به تایبته لغاو و سهرکه لای یه کسهره یان جومگه دار، که تیکرایان بواریکی کراوه یان بۆ وه ستاکاران دهره خساند (و ۲۱). له سهر ږووکاری ئه مانه دیمهنی ئهسپ، بز نه کیوی، گا، بوونه وهرانی ئهفسانهیی یان تیکه ل کراو له گه ل عاره بانان دهنه خشیندراون (و ۱۰). له نیو شته زۆر دهگمه نهکان دا دهبی باسی دهسکاریکی مزقه لایی (مهفرهق) بکری که خولخوله و زهنگوله یهکی پێویه و دهبی بۆ چوله پینج کران بووی. له سهر ږووکاری ئهم دهسکاره دوو پیاو له گه ل چهند شیران تیکه له چوون و دوو گا که وتوونه لای سهروویان و دوو مهیموونیش له سهرووترن. ئهم شته دهبی له سهری که ژوویهکی نهخشین خرابی و قۆلی عاره بانهی به ئهستۆبهندی ئهسپ وه گری دابی، که له دیمهنی بهرده تاشی ناشوورییهکان دا دهبیندری (و ۱۰). هه ره لهو شیوه شتانه دهکری باسی سهری ئهستۆبهندیکی مهفرق بکهین که دوو شیرێ سه مبولیک و هه لۆیهکی بال نهنگاوتووی له سهر شه قلیتندراوه (و ۱۱-۱۲). چهند لغاویکیش هه ن که دوو

قه‌لافه‌تیاں له‌سه‌ر داپ‌ئێژراوه و وێده‌چێ دیمه‌نی پێ‌و‌په‌سمی به‌خشینی پله و پایه بێ (۱۲).

له‌ نێو سێ‌سێله و پل‌پله‌ی خۆ له‌ گۆل‌دان و رازانه‌وه‌دا، ده‌رزێله‌ی فره‌چه‌شن وه‌به‌رچاو دێن که سه‌ره‌کانیاں له‌سه‌ر شیوه‌ی سه‌ری ئاژه‌ل و بالندان یاں قه‌لافه‌تی سه‌رتاپاخواری بوونه‌وه‌ران داپ‌ئێژراون (و ۱۴، ق ۳۹). له‌سه‌ر پوو‌په‌پی که‌مه‌ریه‌کی که به‌جوانی نه‌خشینه‌دراوه، زۆر به‌وردی دیمه‌نی راو و کۆمه‌لێک بابه‌تی نه‌فسانه‌یی شه‌قل کراوه. ئاوینه‌ی مه‌فره‌قی ئه‌و زه‌مانه هیتدیکیاں ده‌سته‌یاں له‌سه‌ر قه‌لافه‌تی ژنیکی روت داپ‌ئێژراوه که له‌ لاجه‌وه ده‌لێی ده‌می شمشیری زۆر شازی لو‌پ‌ستانه (و ۱۹). له‌ نێو ورده‌شتی نه‌زینه‌دا که هیش‌تاش به‌ چاکی نازانین چۆن و له‌ کونیاں کار پیکردوون، دیمه‌نی بزنه‌کیوی یاں ئاژه‌لی دیکه‌ی کیوی به‌ شیوه‌ی سه‌مبولیک هه‌لکه‌ندراون و تیکه‌له‌چوونی قاره‌مانیک له‌گه‌ل دوو دهنده ده‌خه‌نه به‌رچاو (و ۲۴). له‌ نێو که‌ل‌وپه‌لی پنیو‌یستی به‌پێوه‌چوونی پێ‌و‌په‌سمی دینی‌دا چهند دیزه‌له‌ی مزقه‌لایی وه‌به‌رچاو ده‌که‌ون که نه‌خش و نیگاری تایبه‌ت به‌ میوانداری یاں دیوی له‌سه‌ر پاشوو چه‌قیوی به‌ره‌وووی داری پیرۆزیاں له‌سه‌ر هه‌لکه‌ندراوه (ق ۴۰).

ده‌بێ بۆ ده‌رزێله‌ی سه‌رو‌پ‌چان که سه‌ری پانکه‌له‌یاں نه‌خش و نیگاری هه‌لزه‌قاویان پێوه‌یه باسیکی تایبه‌ت دابه‌زرێ. ئه‌و پوخساره‌ی که له‌ پوو‌به‌پوورا به‌ ته‌واوی دیاره، ده‌بێ دیمه‌نی «خاتوونه‌خوای دایک»ی نێو هۆز و نه‌ته‌وه‌کانی ئاسیایی بێ که له‌ ئاسیای بچووکه‌وه هه‌تا شووش ده‌په‌سترا. وه‌ک له‌سه‌ر پووکاری هیتدیک له‌و ورده‌شتانه‌را دیاره، ئه‌م خاتوونه‌خوایه لینگێ لیک ب‌لاون و مه‌مکی پینگکوشیون و خه‌ریکه ده‌زی (و ۲۸). هه‌زاران په‌یکه‌رۆکه‌ی ئاوا له‌ پۆژه‌ه‌لاتی نزیک دۆزراونه‌وه و له‌ شووش ئه‌م خاتوونه‌خوایه سه‌مبولی

داهات و بهرهمی به پێژهوه و به ناوی «کیویرشه» له ماوهی سه دان سال دا په ستراره. ئهم پێبازه که به «نانایا» ناو دێر کراوه، ههتا سهردهمی پارتهکان بهی کردووه و کۆمهلیک په یکه روکهی سوالینهی ئهم خاتوونهخوایه له گۆرستانی کۆنی پارتهکان دا دۆزراونهوه. لێره دا به سهر پرسیاریک دا دهکهوین: داخوا ئهم دایکهیه که سه مبولی داهات و بهرهمی به پێژهوه، هه مان ئانا هیتا نییه؟ داخوا له ڕووی په کترخویندنهوهی ڕی وشوینی په رستن و هیندیک لهو دیمه نانهی وه بهرچاو دین، دهبن ئانا هیتا نهی؟ ئهم بۆچوون و گریمانهیه له ڕووی

قه راخی هیندیک
دهوری را ده سه لمی
که تایه تی
داب و ده ستووری
دینین و دیمه نی
ماسی و هه تاربان
له سهر شه قلیندراوه و
ئه وانیش سه مبولی
ئار و بهرهمی
به پێژهون.

ههروه ها دیمه نی
نه خشیندراوی سهر
کیته له یه کی مه فره قی
مووزهی لووهر،

ق ۴۰- لورستان: دیزه لهی مزقه لایی

به لگه په کی دیکهیه و ڕهنگه نموونهی سهره کی دیمه نی ئه هه ورامه زدا بێ (و ۲۷).

ئەم دەرزیلانە کە لای سەرەوه‌یان بریتییه لە پەرەیه‌کی پانگە، پەنگە لە قەشتی دیواری بەردینی نژیاریک (پەرستگایەک؟) پۆکراڤن و لەوی دۆزراڤنەوه. ئەم کارە دابی کۆنباوی پۆمییه‌کان دەخاتەوه یاد کە بە مەبەستی تەراندنی نەخۆشیی «چاوقولکە» بزماریان لە دیواری پەرستگایان دادەکوئا. پەنگە لە لوپستان سازکرانی پەیکەرۆکەیی ئەم خاتوونەخوایه بە مەبەستی وەدی هاتنی ئاواتی تیری و تەسەلی و زۆربوونی بەرهم و داھات لە دیواری پەرستگایان درابن. ئەم پوخسارانە لەسەر شیوازی پووبەپوو نەخشیتندراون، بە شیۆه‌یه‌ک کە هەستی پەیوەندییه‌کی راستەوخۆ لە نێوان هیزی خواپەتی و برواداردا بەدی دینێ. تەتەلەکانی لوپستان دەکەونە پیزی کۆنترین شویتە‌واره دەسکرده‌کانی مرۆف کە «پیسای هاو‌ده‌قی»یان تیدا پەچاو کراوه، [یانی دیمەنەکان بە شیۆه‌یه‌کی دەقاو‌ده‌ق دەکەوتنە بەرەوپووی یەکتەر یان تەواو لە پووبەپوورا نیشان دەدران.] ئەم شیوازه‌ داھێنانی تایبەتی ھونەری ئیرانییه و پیشتر لەسەر پووکاری دەفرە نەخشینەکانی گۆرستانی سیلکەدا وەبەرچاو هاتوو و وەستاکارانی سەردەمی پارتیش بە شیۆه‌یه‌کی بەربلاو پەرەیان پێداوه.

وەک دەلێن، لە شویتنکی نەهێندە دووری کە ئەم دەرزیلانەیان لێ دیتراو‌تەوه، گۆرستانیک ھەبوو و گۆرەکانی پڕ بوون لە یەسکوپرووسکی تیکەل‌وپیگەل. تۆبلی لێرە نێژرانی دوو قۆناخی ھەبووبی، وەک چۆن لە نێو موغەکاندا باوہ؟ موغەکان ھەر ئەو کەسانە بوون کە لە نێو مادەکاندا بە کاروباری دینی ڕادەگە‌یشتن و چەشنی ھۆزانی بیابانگەردی نۆردیک (باشووری)، سەرەتا تەرمی مردوویان لە دەرەوہ دادەنا و پاشان [یەسکوپرووسکیان] بە خاک دەسپارد.

ههروهها زۆر پێویسته که بهوردی له شاخی درێژی ئه و بزنهکتیویه خورددینهوه که شاکاری پهیکهسازانی لورستانه (و ۱۵). ئه شتوازه بهوپهپی شارهزایی له هونهرمهاندانی ئاشووری خوازراوهتهوه و بز چکۆله کردنهوهی پهیکهراڤ بوونه پێشهنگی وهستاکارانی ههخامهنشی. ئه هونهرمهاندانه ههتده چاکیان له دهههتانی جهغزی پوخسار نهدهزانی و بزیاڤ ههلهدهزهقی و کهپز ههمیشه درێژ و چاو خپ و تهواو داپچراو بوون (و ۱۶). زۆر بهههلهکوت شارستانییهتیکی وا وهبهرچاو دێ که کولتور و هونهری بگاته شانی شارستانییهتی دهسکاری لورستان. بهردهوامی و نهپسانهوهی کولتوری کۆنی ئه ناوچهیه تهنیا له چهند دهفریکی سیپچکهی باوی ههزارهی دووهمی پێشزاییڤ دا خۆی دهنویتی و وادیاره دهبی ماوهیهکی درێژ خهله کاریاڤ پیکردبڤ و ئیله له توێینهوهکانمان دا زۆر جاراڤ تووشیاڤ هاتووین. له لایهکی دیکهوه زۆر ویدهچێ که تهواوی ههوههاله نهخشینهکانی لورستان رهسهڤ و خۆمالی بن. ههلهت له نیو ئه شوینهوارانه دا چهند پارچهیهکی باوی کلکهی ههزارهی دووهمی پێشزاییڤ وهبهرچاو هاتوون. هونهری لورستان خاوهنی خالی هاوبهش و پهیههندییهکی زۆره لهگهله کولتوری گۆرستانی «ب» ی سیلکه، و ئهویش هی ئه تیره و هۆزانهی ئیرانیڤ کهوا ماوهیهک زووتر هاتوونه بانووی ئیران.

هونهری لورستان دهیاڤ نموونهی رهسهڤ له ئاسهواری کولتوری ئه سووکهلهسواره ئازایانه دهخاته بهرچاو که بریتین له چهک و چۆل، تلیسقه و فلاسقهی ئه سپ، دهفری مزقه لایی یاڤ ههوهپی لوله درێژ که پێشتر باسیاڤ کراوه. ههروهها باسی کۆمه لیک پهیکه رۆکهی مزقه لایی و وردهشتی خۆجواڤ کردن و ده رزیلهی نهخشینه دراو به دیمه نی بوونه وه راڤ کراوه، که چی

دیسانیش شکل و شیوه‌ی تازه‌بابه‌ت که له ناوچه و هه‌ریمه‌کانی ده‌وروبه‌ر و دوورده‌سته‌وه هاتوون که‌م نین. بی‌جگه له هونه‌ری کۆنی دووچۆمان که دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی «گیلگامیش» ی^۱ تیکه‌له‌چوو له‌گه‌ل هه‌موو چه‌شنه‌ درنده‌یه‌ک ده‌خاته به‌رچاو، که‌ندۆخینی ورده‌کارانه‌ی «که‌رکووک» یش به‌دی ده‌کری که به‌کۆمه‌لێک بابته‌ی ئه‌فسانه‌یی و خه‌یالی، هونه‌ری بت‌سازی ئاشووری ده‌وله‌م‌ند ده‌کا. هونه‌ری ئاشووری شوینه‌واری خۆی له‌سه‌ر ئه‌و ده‌فرانه‌ به‌جیه‌پشتووه که تایبه‌تی دابوده‌ستووری دینی بوون و ده‌سکیان له‌سه‌ر شیوازی سه‌ری به‌رانه‌کیوی داپژراون. ته‌وره‌کان له‌سه‌ر شیوازی سه‌ری بوونه‌وه‌ران ساز کراون که ده‌لێی ده‌می ته‌وره‌که‌یان یه‌ق کردۆته‌وه و ده‌بی وینه‌یان له‌ هونه‌ری هووریه‌کان هه‌لگیرایه‌ته‌وه. ئه‌گه‌ر بیه‌توو به‌هه‌له‌ نه‌چووین، سه‌ری قولابه‌ی نه‌خشینه‌دراوی که‌مه‌ران، هونه‌ری کۆن و تایبه‌تی سه‌کایی‌یه‌کانه و شتی ئه‌وتۆ له که‌ندوکۆزه‌کانی باشووری ڕووسیا دا دۆزراونه‌وه. کۆمه‌لێک بابته‌ی باوی سه‌ده‌ی هه‌شته‌م یان چه‌وتهمی پێش‌زایین، که له هونه‌ری «سووری - هیتی» ش‌دا وه‌به‌رچاو دین، خ‌زیا‌ن له‌سه‌ر ئه‌م ورده‌ش‌تانه‌ ده‌نوینن. بۆ وینه‌ ڕاوکه‌ریکی که تیره‌که‌ی بزنه‌کیویه‌کی ئه‌نگاو‌تووه و ئه‌ویش به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌یر سه‌ری بۆ لای په‌لامارده‌ره‌که‌ی وه‌رسوو‌پ‌اندووه. ئه‌م بابته‌ له‌ نێو هونه‌ری میرن‌شین‌ه‌کانی هیتی‌دا باوه‌ بووه که که‌وتوونه‌ ئاسیای بچووک و باکووری سووریا و ناوبانگی به «هیرزگلیفی» ڕۆیشه‌تووه. له‌م ئاخ‌ریانه‌دا، نموونه‌یه‌کی جوانی ئه‌م دیمه‌نه له جه‌نگه‌ی که‌نده‌وکۆزه‌ی «قه‌ره‌ته‌په‌» دا دۆزراوه‌ته‌وه. ده‌کری ئه‌م ده‌سکارانه‌ له‌گه‌ل شته‌کانی ناوچه‌ دووره‌ده‌سته‌کانیش پیکه‌وه به‌راورد بک‌رین و هه‌ودای په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل شارستانیه‌تی «سیس» ه‌کانی ئه‌م به‌ره‌ی قه‌قاز و جه‌ماوه‌ری

لوپستان: په‌ره‌یه‌کی زیوین

ئه‌وه‌ری قفقاز و ته‌نانه‌ت ره‌نگه «چین» یش له ده‌مامکی «تائۆتیه» دا، یه‌کتر بگریته‌وه.

ئه‌وه‌ی راستی بی تازه هونه‌ر ده‌که‌ویته خزمه‌ت پروانگه و لیکدانه‌وه‌ی کۆنباوی نه‌ته‌وه‌کانی ئیرانی. هه‌ر له‌سه‌ر ئه‌م په‌وت و پێیازه‌یه‌ که ده‌وری «زوروان»^۱، خودای [نیرمن]، له‌که‌ل دووانه‌ی ئورمه‌زد (ئه‌هوورامه‌زدا) و ئه‌هریمه‌ن که له‌ داویتی خۆی به‌ربوونه‌وه، ده‌رده‌که‌وئ. هه‌روه‌ها سێ که‌سایه‌تی پایه‌به‌رزی سه‌مبولی سێ سه‌ده‌ی میژووی مرۆف، له‌سه‌ر په‌ره‌یه‌کی زیوین، ده‌ناسریتنه‌وه. سێ که‌سایه‌تی که له‌ پێ‌وه‌ر سه‌مبکی دینی‌دا هێمای ده‌سه‌لات یان «به‌رسوم» وه‌رده‌گرن^۲. له‌ دیمه‌نیکی دیکه‌دا، خاتوونه‌خوایه‌کی

۱- زورفان

۲- گیاپیروژه

چهندسەر، له گۆ دوو دیوه‌زمه‌ی شاخدارێ مل‌دریژ ڕاچوو که شه‌ویلاکه‌یان لێ داپه‌چریوه. ئیزه‌دیکی «ه‌زارگویی» و «ه‌زارچاو» هه‌یه به‌ ناوی «سیره‌ئۆشا» [سرووش] که وێرایی «میترا» و «راشنوو»، ته‌رازووداری کاروباری ئه‌و مردووانه‌ن که ده‌یان‌ه‌وێ به‌ باریکه‌پردی «چینه‌فت» دا بپه‌رنه‌وه که له‌ ده‌می شمشیر ته‌سکتره.^۱ هه‌بوونی بته‌ ئاوا له‌ نیو گۆزی مردووان‌دا، به‌لگه‌یه‌کی ڕوون و ئاشکرای له‌ پشته‌: مردوو بۆیه‌ خاتوونه‌خوای پێیه‌ هه‌تا له‌ تاوانی خۆش بێ. سه‌مبولی بوونه‌وه‌رییانه‌ی سیره‌ئۆشا، که‌له‌شیره‌ که‌ دوو تا چوار سه‌ره‌ که‌له‌شیر له‌ دیمه‌نه‌که‌دا دیارن.^۲

به‌ ڕیک‌خستن و پیکه‌وه‌ هه‌لسه‌نگاندنی ئه‌م تییینی و لیکۆلینه‌وانه‌ له‌ بواری که‌له‌یه‌کی ڕه‌گه‌زی‌دا و به‌ هه‌ول و تیکۆشان به‌ مه‌به‌ستی ڕۆچوونی زیاتر به‌م گری‌کویره‌یه‌دا که سه‌ره‌پرچک و هه‌ودای ده‌گاته‌وه‌ نیو دین و ڕیپازه‌کانی دوور و نزیك، ده‌گه‌ینه‌ ئه‌م ئاکامه‌ی که له‌ نیو کۆمه‌لی توێژه‌ران‌دا که‌لێکی لایه‌نگر هه‌یه‌: تیره‌یه‌کی سوارانی شه‌رکه‌ر که

پیشتر که‌م‌وزۆر له‌ نیو هۆزه‌کانی ئیرانی‌دا لوپستان: په‌یکه‌ره‌ی مه‌فره‌قی توابوونه‌وه‌، تیکه‌لی هۆزێکی ئاسیای بوون. ئه‌م تۆزه‌مه‌ تازه‌ شه‌رکه‌ره‌، له‌ ماوه‌ی کۆچ و کۆره‌وی خۆی‌دا، ده‌ستی له‌ تالان‌و‌به‌ڕۆ نه‌پاراست و گه‌یشه‌ هه‌ر

۱- له‌ گێڕانه‌وه‌ی ئیسلامی‌دا هاتوو که «پردی سیرات» له‌ مووی سه‌ر باریکتر و له‌ ئه‌لماس تیزتره‌.و.

۲- وه‌کوو بۆمان ڕوون بۆوه‌ ئه‌م ڕه‌گه‌یه‌ی دوایی له‌ وه‌رگێڕانه‌که‌ی دوکتۆر موعین ده‌رهاوینژراون.و.

جینگایهک خاپووری کرد و چهند ناوچهیهکی ئاسیای خۆرنشینیی به تراتین و رهبازین داپووتاند. دهبی بیسهلمیتین که زۆربهی کهلوپهلهکانی لوپستان سهبارهتن به سهدهی ههشتم و ههوتهم و تهناهنهت پیشتیری پیشزاین. بهراستی پنیسته که توپژهریکی باریکبینی میژوو به دوی شوینپنی کیمیرییهکان و سهکایییهکان دا بگهڕی و دوایین کۆپهوی کۆچهران بپیتیه بهرچاو. ئه و کۆچهرانه پاش هرووژمی تالانکه رانهیان که قهفقاز و سنوورهکانی میسر و لیوارهکانی ئاسیای بچووی گرتوه، له زاگروس پاشهکشهیان پیکرا و چوونه ژیر دالدهی حکومهتی مادهکان و سوارهکانیان به سهر ناوچهیهکدا کهوتن که باشتیرین تۆرمهیی ئهسپی لی بهخپو دهکرا، لهوی کارسازترین هۆکاری سههرکهوتن که بریتی بوو له سواره و ئهسپی چالاک، هیزیکی بهرچاویان بۆ حکومهتی ماد پیکهتتا، که تازه له گهلاي داری دهدا و گهیبوویه پۆپهی دهسهلاتی.

کیاکزار [کیاکسار]^۱

هیزدۆت پنیوايه ئه و سالانهی که کیاکساری کوپ و جینگرهوهی فره وهرتیش (خشهسریته) به نابه دلی سهری وه بهر دهسهلاتی سهکایییهکان هیتا، بۆ داها تووی هیز و لهشکرداری مادهکان، خیری پنیوه بووه. فره مانپه وای ماد، پیکهاتهی هیزهکانی خزی سههرله نوچ داپشته وه و سواره و پیاده و کهوانداری به جوی دانان. ههروهها ویدهچی که ویتیهکی زۆری له پڕوشویتی هیزی سهربازی سهکایییهکان هه لگرتیتیه وه که له شه پری پارتیزانی دا گه لیک شارهزا و به نه زموون بوون. تهناهنهت ویدهچی که مادهکان هیتدیک شیوهی کۆنباوی هونهری سهکاییشیان پهچاو کردبێ. کیاکسار (هوه خشته ره)،

هل‌ومهرجی سیاسی خۆی به‌گرتنی چهند ناوچه‌یه‌کی ده‌وروبه‌ری گۆلی ورمی، پته‌وتر کرد. وه‌ک هیزۆدۆت ده‌لی، توانی له‌شهری «مادیس»ی سه‌کایی‌دا، سه‌رکه‌وتنی پرشنگذاری یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی چاره‌نووس‌ساز وه‌چنگ بیتنی و ویده‌چی مادیس به‌خۆی و داروده‌سته‌ی خاکی ماننای بۆ خه‌نیمانی چۆل کردبێ.

که‌نجینه‌ی [زۆبیه‌ی] سه‌قز

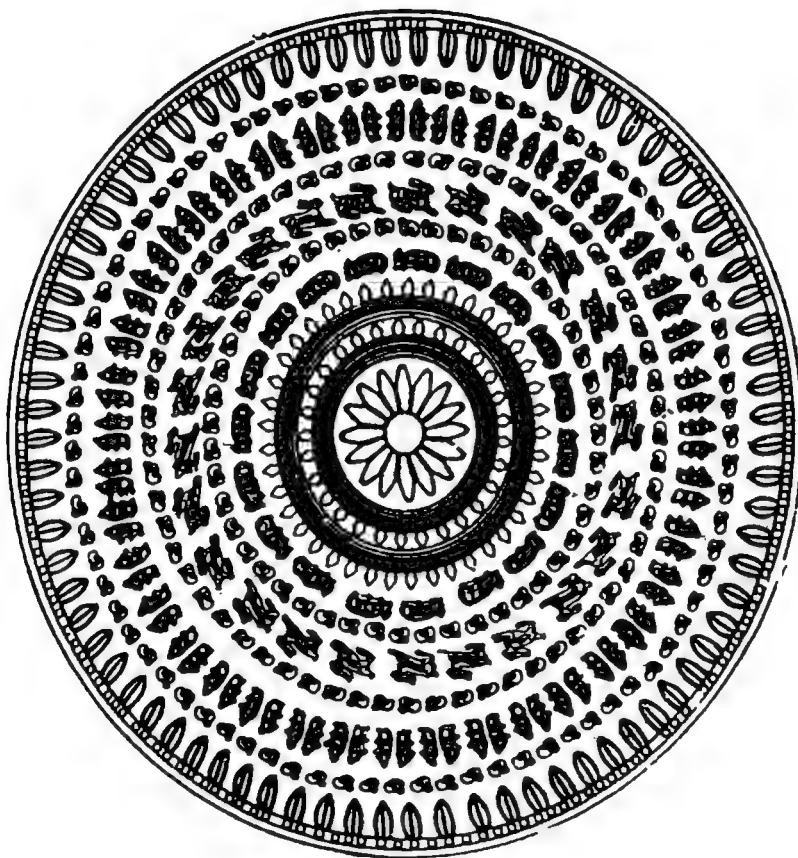
به‌ به‌روای ئیسه، به‌سه‌رهاتی رابردووی سه‌کایی‌یه‌کان له‌هلکه‌وتیکی ده‌گمه‌ندا، تیشکی ده‌خریته‌ سه‌ر، که‌خه‌لکی گوندی [زۆبیه‌ی] سه‌قزی باشووری گۆلی ورمی، له‌م دوایی‌یاندا، ئاسه‌واری ده‌دۆزنه‌وه و ده‌یخه‌نه به‌رچاو. لامان وایه‌ ئهم کۆما ئاسه‌واره‌ سه‌ری ده‌گاته‌وه سه‌ر خه‌زینه‌یه‌کی میری و په‌نگه‌ زه‌مانیکی هی پارتاتوا یان «مادیس»ی کۆری بووبێ، به‌لام لیمان پوون نییه‌ که‌ داخوا له‌ گۆرپێکدا دۆزراونه‌وه یان له‌ خه‌شارکه‌یه‌کدا. ئهم کۆمه‌له‌یه‌ به‌ سه‌ر چوار ده‌سته‌ی ته‌واو جیاوازا دا به‌ش ده‌کری: بێ‌گومان هیندیکیان له‌ پووی نیوه‌رۆکی هونهری و شینوه‌ی کاره‌وه ئاشوورین؛ تاقه‌که‌ی دیکه‌ سه‌کاییین؛ له‌وان بترازی که‌لوپه‌لی تیکه‌له‌ی هونهری «ئاشووری - سه‌کاییین» و زۆر ویده‌چی کاری هونه‌رمه‌ندانی ئاشووری بن و سه‌ره‌نجام ده‌سته‌ی چواره‌م، ده‌سکاری کارکه‌ی خۆمالي و په‌نگه‌ ماننایی بن، به‌لام به‌ هیندیک شینوازی جوانکاری هونهری ئوورارتوو نه‌خشینه‌راون.

له‌ نیو که‌لوپه‌له‌کانی ده‌سته‌ی یه‌که‌مدا، ده‌بێ باسی ده‌سبه‌ندیکی زیتری بێ‌خه‌وش و شاز بکری که‌ زۆر به‌وردی کاری له‌سه‌ر کراوه و هه‌ردک سه‌ری به‌ دوو که‌له‌شیری شه‌ویلاکه‌ داچراو، داکووژاوه. سه‌ریکیان له‌ جینی خۆی ده‌جوولیته‌وه و هات‌وچۆ ده‌کا هه‌تا ده‌سبه‌نده‌که‌ بجیته‌ مه‌چه‌که‌وه و به‌

ئالقه پیزیکی ورده له داده خری. قهفی ده سبه نده که بریتیه له چوار لژی تهخت که ههتا به رهو نیوه پاست ده پۆن، پانتر ده بنه وه و لهو جییهی تهواو پان راده که ون، دوو به چکه شیریی راکشاو، هه لزه قیتندراون. ئەمە شاکاریکه له هونهری که ندوخان و زیرینگه رانی ئاشووری دا. له سهر پووکاری په پهیه کی زیرین دوو دهسته بوونه وه و جنۆکی بالدار هه لزه قیتندراون که به رهو داری ده سکردی ژیان ده پۆن. له سهر ئەو په په مه فره قانهی که به سهر سندووقه دارینه پر گه نجه که دا کشاوه، کۆمه لیک بزنه کیوی شه قلیتندراون که خهریکی هه لبه زدابەز و راپراوینن و هیچیان مافیان به سهر هیچیان هه نییه و په له گولی داودی، به شیوازی کۆنی ئاشووری، له یه کتری دابریون. شانه وشانی سندووقه که، که پووکه شی مه فره قی پیوهیه و یه کجار ژهنگار گرتوویه، به دیمه ن و قه لافه تی پایه به رزانی بارگا رازاونه وه که پینجیان جل و به رگی ئاودامیتی ریشۆله داریان پۆشیوه و ویده چی یاران و هاو پکیفانی پادشای ئاشووری بن، به لام ئەوانه ی له دواوه وه به رچاو دین و ههشت که سن به له کیان پووته و په نگه پاسه وانی میری بن که به وه پهی ورده کارییه وه هه لکه ندراون. بابەت و نیوه رۆکی ئەوتۆ له نیو کۆشک و ته لاران، له سهر پوو به ری ته ته لی هه لزه قیتندراو، وینه گه ری نه خشی نی دیواران و کاشی په نگین و گه وه ره بند زۆر به دی ده کرین. له پووی هیندیک نیشانه و تایبه تمه ندیه وه ده رده که وێ که ده بی ئەو کۆمه له یه سهر به سه رده می پادشایه تی ئیسار حادۆن (۶۸۱-۶۶۸ ی. پ. ز.) یان هیندیک دواتر بی. ئەم میژووه، نایبته کۆسپ له سهر رینگای ئەم بۆچوونه که پیتی وایه ده کری به شیک له م گه نجینه یه، گیازی شادۆتی ئاشووری بی که میردی به پارتاتوای پادشای سه کایی کرد. شوینی دۆزرانه وه ی ئەم گه نجینه یه یه کیکه له و گوندانه ی کوردستان که ههتا ئەمڕۆ ناوی خۆیان پاراستوه.

وه‌کوو دیاره «سه‌قز» ناوی خۆی له سه‌کایی‌یه‌کان یان سه‌ککه‌کان
 وه‌رگرتوو، که له ته‌ورات و ده‌قه‌کانی ئاشووری‌دا به ئیشکووزای ناودیز
 کراون. له راستی‌دا تیکرای دیارده و نیشانه‌کان ده‌مانخه‌نه سه‌ر ئهم به‌روایه که
 سه‌قز پایته‌ختی سه‌کایی‌یه‌کان بووه، ئهم مه‌به‌سته ده‌گه‌رپته‌وه بۆ ئهو زه‌مانه‌ی
 که سه‌کایی توانییان ده‌ست به سه‌ر قه‌له‌مه‌روی «ماننا»‌دا بگرن له باشووری

گۆلی ورمی و نهوهندهش دهزانین که زۆر جاران ناوی هۆزی سهرکه وتوو، پایتهخته که ی پین ناودیر کراوه.

به رچاوترین شتی نیو تا قمی دووهم، بریتیه له کالانیکی زیرینی جوانی دهسکاری سه کایی. ئهم کالانه به کۆمه لیک سهری بزنه کیتی هه لزه قیندراو رازاوه ته وه. قهفی شاخی بزنه کان وه کوو که مهی ئامیری چهنگ هاتوونه وه. جی دهستی ئهم کالانه له زیری عه یارچاکه و له ههردک به رانه وه سهری مرۆفی له سهر هه لزه قیندراوه و شیوازیکی زۆر ورده کارانه ی تیدا ره چاو نه کراوه. سهره کان ته واو هاوشیوهن و کهم وزۆر وه کوو ده مامکی «تائۆتیه» ده چن (و ۱۷). چند پهره و په لکه یه کی زیرینیش، که مه ره ی پانی کالانه که یان رازاندۆته وه (و ۲۹). زانایان له سهر دیاری کردنی مه به ست و ئامانجی په لکه ته ته له زیرینه کان، که په نگه کرابنه روو که شی سندووقان، دوودلن (و ۲۰). ئهو دیمه نانه ی که له سهریان شه قل کراون و هه لزه قاون بریتین له چند که له سهری ورشه گ (؟) که له پووبه پوورا دیارن و به خهت و کووزی که وانی تیکخراون. نیوه نیوه بزنه کیتی و بزنی راکشاو که په لیان بردوونه وه به رخیان وه به رچاو دین و شاخیان به شیوه ی په سه نی هونه ری کۆنباوی سه کایی بز لای تیغه ره ی پشتیان، پشته وشکین بزته وه. ئه وه ی له نیو ئهم دهسته یه دا جیگای سه رسوپمان و تیرامانی تایبه ته، که شه فیکی زیوه که ۳۶ سانتیمتر پانه و لیواره که ی به حال و دووبه لا بز لای ژووره وه هه لکه پراوه ته وه و به گوله بزمازی سه رخڕۆکه ی زیر نه خشیندراوه (ق ۴۱).

وه کوو دیاره پووکاری ئهم که شه فه به شیوه یه کی ورد و باریک کهنده کاری کراوه و بریتیه له چند پیزه بابته ی فره چه شن که هه رکام له نیو بازنه یه کدا

۱- چه شنیک پشپله ی کینی که قه لافه تی به قه د ریوییه و ئازایه و له تزره مه ی به وره باریکه یه و.

خولاونه‌وه. نیه‌پراسته‌که‌ی ده‌لئی قوبه‌ی قه‌لغانه و گولئیکی شازده په‌لکه‌یه که
 حه‌وت بازنه‌ی به‌ ده‌وری دا لیه‌الاه‌ته‌وه. پاشان دوو پیزه سه‌ره‌نیزه دیارن که
 به‌ حه‌وت بازنه‌ی دیکه لیک جودا کراونه‌وه. دواتر پیزه بوونه‌وه‌ریکی وه‌کوو
 ورشه‌گ به‌دی ده‌کرین که له‌سه‌ر که‌له‌که‌ی چه‌پ راکشاون و سه‌ریان هر به‌و
 شانی دا وه‌رسوو‌پاندوه و ده‌لئی له‌و که‌رویشکانه خه‌فتاون که به‌ شانی
 راست دا بازره بوون و به‌ پیزیک سه‌ری ورشه‌گی درنده لیک‌دا‌پراون. ئه‌م
 سه‌رانه که ته‌نیا ده‌نکیکیان له‌ زیر دا‌پیزراوه، دوو پیزن، که جاریک پووین له
 لای راسته و جاریک له‌ لای چه‌پ. پیزیکی سه‌ره‌وه‌ی که‌رویشکانه‌کان و پیزیکی
 که به‌ ده‌وری ورشه‌گه‌کان دا لیه‌الاونه‌وه هر له‌و درنده‌ی کیوین که باسیان
 کرا. جه‌له‌ی ورشه‌گی ئه‌م جار له‌سه‌ر چینچکان هه‌لتوته‌کاوان و ده‌لئی بز
 پراوی پاساون و هر جووته‌ی پووین له‌ یه‌کتری کردوه. ئه‌م دیمه‌نه وه‌کوو
 نه‌خش و نیگاری سه‌ر کالانی هه‌لکه‌ندراوی سه‌کایی ده‌چن که له‌ «کیلیرمیس» و
 له‌ جه‌نگه‌ی که‌نده‌و‌کوژده‌ی «میلگونوژف» دا دۆزراونه‌وه. له‌ پیزی ئاخیری دا،
 لیزگه‌یه‌ک که‌لای تیژکه‌له‌ که هیلنیک به‌ نیه‌پراستیان دا تیپه‌پویه، ده‌ستیان
 تیک‌گرتوه و بنیان لیوار به‌لیواری گوله‌بزماره زیره‌کان پزیشتوه. گومانی تیدا
 نییه که ئه‌م هیما و نیشانه‌ ده‌بی ده‌قیکی نووسراویان به‌دی هیتابی و ئه‌مه ته‌نیا
 شوینه‌واریکی نووسراوه که له‌ نیو که‌ل په‌له‌کانی سه‌کایی دا دۆزراوته‌وه (ق ۴۲).
 هونه‌ر و نووسینی سه‌ر ئه‌م که‌شه‌فه، به‌لکه‌یه‌کی هیژایه بز ئه‌وه‌ی بتوانن به
 کۆنترین شوینه‌واری دیرزکی سه‌کایی دابننن که ریسا و ری‌وشوینی ناسراوی
 «سیت» ی تیدا ره‌چاو کراوه. تۆبلی ئه‌م شیوه نووسینه په‌یوه‌ندییه‌کی
 پراسته‌وخزی له‌گه‌ل خه‌تی «هیرزگلیفی هیتیه‌کان» نه‌بی که به‌رله سازکرانی
 ئه‌م که‌شه‌فه، له‌ ناسیای بچووک و باکووری سووریا به‌وه‌ی هه‌بوو؟ تاقمیک له

دهرزله ساکاره زیرهکان، دهیسهلمیتن که ئەم خەزینەیه دهگەریتەوه بۆ سهردهمی پیش سهدهی ههشتهم و نهمه وامان پیخۆشه که مهودای نیوان سالانی ۶۸۰ و ۶۲۵ی پیشزایینی بۆ دیاری بکهین.

له نیو کهلوپهلهکانی دهستهی سیههمدا، دهکری باسی دهسک یان ههنگلی زیرینی مهنجهلۆکان بکری، که یهکیان لهسهر شیوهی شههیتیکی دهنووک خواری چاوخر داپژراوه و نهوهندهی ئاگامان لینه، یهکینکه له ههلهکهوتوترین شاکارهکانی هونهری سهکایی و بهشیکی زۆریان له گۆپی سهکایییهکانی باشووری پووسیادا دۆزراونهوه و دهکهونه نیو چوارچیوهی هونهری

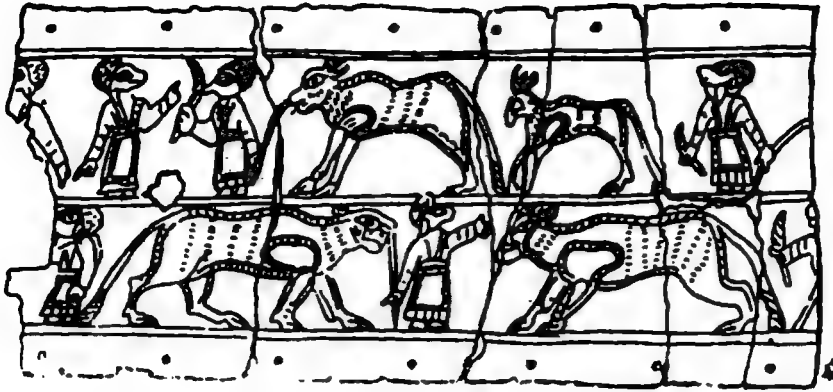
ق ۴۲- گهنجینهی [زیوییهی] سهقز: دهقینکی نووسراو لهسهر کهشفی زیو

جوانکاری و نهخشانندی «ئووراسی» له ههریمی گياچارى ئه و ولاته دا (و ۲۵). دهسکهکى دیکه لهسهر دیمهنى شیر داپژاوه (و ۲۶)، بهلام شیریکى ئارام و دهستهمزیه و بهپنجهوانهى هونهرى ئاشوورییهکان سهیر جوانه، ئهگهرچى وینهشى له هونهرى سهکایییهکانی باشووری پووسیادا وهبهرچاو دى. شتیکی

دیکه‌ش که وامان پێ باشه بیخه‌ینه نیو ئهم ده‌سته‌یه‌وه، ده‌سبه‌ندیکی گران و سه‌نگینه که هه‌ردک سه‌ری مراوییه و پیکه‌وه جووتن، به‌لام سه‌ریان به پشته‌وه‌دا شکاوه‌ته‌وه. قه‌فی ده‌سبه‌نده‌که پێچ‌پێچه و له هونه‌ری هه‌خامه‌نشی‌دا سه‌رنجیکی زۆری خراوه‌ته‌سه‌ر و له گه‌نجینه‌ی سه‌قزدا به‌ ته‌واوی ناسیتندراوه (و ۳۱). گرینگترین خشل که به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌رسوپه‌ین هه‌موو کو‌ت و له‌ته‌کانی پاریزراوه و خراوه‌ته‌وه سه‌ریه‌کتر، تۆق یان سینه‌به‌ندیکی زۆر پانی زی‌ره (و ۳۲)؛ لی‌ره‌دا نابێ له‌ بیرمان به‌چێ که به‌داخه‌وه که‌لوپه‌له‌کانی گه‌نجینه‌ی سه‌قز به‌ شیوه‌یه‌کی بێ‌به‌زی‌یانه له‌ کاتی دابه‌شین له‌ نیو خه‌لکی ئاوا‌یی‌دا شکاون و کو‌ت‌کو‌ت کراون. ئهم سینه‌به‌نده‌ی باسی ده‌که‌ین به‌ دوو هێلی پانی وه‌کو‌و که‌وان پازیتندراوه‌ته‌وه. کۆمه‌لیک ئاژه‌ل و بوونه‌وه‌ری لیکدراو که‌ پرویان کردۆته‌ دوو داری سه‌مبولیک له‌سه‌ر ئهم هیلانه‌ نه‌خشی‌ندراون. پۆلیک دار، چه‌ند سه‌ریک نیرییه‌کی‌وی، دی‌وانی بال‌دار، گاگه‌لی بال‌دار له‌سه‌ر دیمه‌نی ئاده‌میزاد (لاماسو)، کۆمه‌لیک قه‌لافه‌تی نه‌فسانه‌یی له‌گه‌ل به‌ری داری کاژ که‌ که‌وتونه قه‌راخان، هه‌مو‌یان هینده‌ دیار و ئاشنان، که‌ ئه‌گه‌ر بیتوو له‌ گۆشه و که‌ناران که‌رویشک ملیان نه‌نابا له‌ هه‌لبه‌زدا به‌ز و درنده‌یه‌کی خۆمه‌لاس‌داو به‌دی نه‌کرا‌با، ده‌کرا بلین ئه‌مه ده‌سکاری زیرینگه‌رانی ئاشوورییه؛ به‌لام دیمه‌نی که‌رویشک و درنده‌ی خۆمه‌لاس‌داو، راست هه‌روه‌ک ئه‌وانه‌ن که‌ له‌سه‌ر که‌شه‌فه‌که نه‌خشی‌ندراون و به‌راشکاوی سه‌ر به‌ شیوازی سه‌کاین. ئهم پارچه‌زی‌ره، زی‌اتر له‌ هه‌موو شتیکی دیکه، بیرى هه‌بوونی هونه‌ریکی نوێ ده‌خاته‌پوو که‌ له‌ باکووری خۆرنشینی بانووی ئیران‌دا، گو‌وراوه و پووی کردۆته‌ گه‌شه. ئهم شیوازه‌ وینه‌ی له‌ هونه‌ری ئاشووری هه‌لگرتۆته‌وه که‌ پێشه‌ی ده‌چیته‌وه سه‌ر

هونه‌ری سه‌کایی و بۆته دوو تۆوه؛ واته دوو کولتور که له بالی خۆرنشین و باکووره‌وه په‌ره‌ی ده‌ستان و خه‌ریک بوو هه‌موو لایه‌کی داده‌گرت.

له ده‌سته‌ی چواره‌م و ناخری‌دا، په‌ره‌یه‌کی ته‌نکه‌له‌ی زی‌رمان وه‌به‌رچاو دی که په‌نگه به که‌مه‌ره‌یه‌کی چه‌رمه‌وه دروا‌بن. له‌سه‌ر ڕووکاری ئەم په‌ره‌یه دوو ریز ئاده‌میزاد دیارن که باج و پیتاکیان پێیه و ده‌یبه‌ن. ئەمانه چه‌ند سه‌ر ئاژه‌لێکیان به دوا‌ی خۆیان‌دا په‌ت کردوون و رایان‌ده‌کێشن. ئەم ڕووکه‌شه چه‌کوچخۆر کراوه و دیمه‌نه‌کانی له‌سه‌ر شه‌قلێندراوه (ق ٤٣). بێجگه له چه‌ند جیاوازییه‌کی بچووک، ئیمه لی‌ره‌دا راسته‌و‌راست تووشی هونه‌ری لو‌رستان ده‌بین. مرۆقه‌کان لووتیان درێژه و راست له نی‌وچاوانیان هه‌لچوو و نه چه‌نه‌یان هه‌یه و نه ریشیان به‌رداوه‌ته‌وه. هه‌موویان کلا‌وی پانکه‌له‌ی پشته‌وشکێنیا‌ن له سه‌ریان ناوه و جلیکی ئاودامیتیا‌ن پۆشیوه و که‌مه‌ریا‌ن له‌سه‌ر به‌ستوه. هه‌روه‌ها ئاژه‌له‌کانیش له‌سه‌ر شی‌واز و ڕی‌وشوینی هونه‌رمه‌ندانی زی‌وگه‌ری لو‌رستان نه‌خشیندرا‌ون. چاویان بادامین، موویان به چه‌ند ریزه خه‌تیکی هاوته‌ریب دیاری کرا‌ون. ماسوولکه‌یا‌ن زۆر به زه‌قی نیشان درا‌ون. سمی دووقاشی ئاژه‌له‌کان که ته‌وا‌و له لاجه‌وه دیارن، ئەو قه‌لشته‌ی که ده‌یانکاته دوو کۆت، خۆ نه‌ده‌بوو ئا‌وا دیار بن. ئەم شوینه‌واره بۆ با‌ری ناسینی هونه‌ری خۆجینی، یه‌کجار گرینگه که هۆگری و تیکه‌لا‌وبوونی له‌گه‌ڵ هونه‌ری لو‌رستان په‌وتیکی سروشتی و به‌جێ‌و‌پێیه، چونکه ها‌وچه‌رخ و درا‌وسنی یه‌کتر بو‌ون. هیتانه گۆ‌ری مه‌به‌ستی باج و پیتا‌کده‌را‌ن با‌به‌تیکي گرینگه که هونه‌ری هه‌خامه‌نشی له‌سه‌ر لادی‌واری پلی‌کانه‌کانی «ته‌ختی‌جه‌مشید» که‌شه و په‌ره‌ی پێدا‌وه.

ق ۴۳- گه‌نجینه‌ی سه‌قز: که‌مه‌ره‌ی زیر

نرخ و بایه‌خی ئەم کۆمه‌له ئاسه‌واره هێژایه، بۆ ناساندنی سه‌ره‌له‌به‌ری هونه‌ری زیرینگه‌رانی ئاشووری و سه‌کایی زۆر به‌سانایی هه‌ستی پنده‌کری، گه‌نجینه‌ی [زیوییه‌ی] سه‌قز، به‌لگه‌یه‌که‌ له‌سه‌ر گه‌شه و په‌ره‌ی چاوه‌پوان نه‌کراوی ئەم هونه‌رانه. ماده‌کان له‌ پوژگاری پیکه‌یتانی شارستانییه‌تی خۆیان دا، بێ‌نیۆبهر له‌گه‌لیان له‌ په‌یوه‌ندی دا بوون و لیمان پوونه که هونه‌ری سه‌کایی بارته‌قای هونه‌ری ئاشووری، شویتنی له‌سه‌ر هونه‌ری تایبه‌تی ماده‌کان داناوه و هه‌ردک لایان به‌شیک له هونه‌ری په‌سه‌نی خۆیان به‌جیه‌یتشووه. لیژه‌دا هه‌ر بۆ نمونه ته‌نیا ئاماژه ده‌که‌ینه کالانی شمشیری یه‌کێک له مه‌زنه‌وه‌جاخانی مادی که له‌ ریزه‌ی کۆپی هاوڕێیانی «داریوش» دا وه‌به‌رچاو دی. ئیمه‌ لیژه‌دا پاشماوه‌ی ئاسه‌واری سه‌کاییمان له‌سه‌ر رووکاری ئەم چه‌که‌ی مادی بۆ ده‌رده‌که‌وێ (پروانته به‌شی ۳، قه‌له‌مکیشی ۷۰).

پوون و ئاشکرایه که ناکرێ هونه‌ری خۆمالییانه‌ی جه‌ماوه‌ری دانیشتووی باکووری خۆرنشین ئێران بخریته پشت گوێ و تێنه‌هێندرێ، چونکه ره‌نگه ئه‌وه

هونه‌ری ماننایی بی که توانی له‌م به‌شهی ئیزان‌دا، گه‌وره‌ترین یه‌کیه‌تی سیاسی به‌دی بیتنی؛ به‌لام ئه‌وه‌ی راستی بی ئیمه‌ شتیکی زۆر سه‌باره‌ت به‌و هونه‌ره‌ نازانین و چه‌ند ژماره‌یه‌کی که‌می نه‌بی، وه‌به‌رچه‌ومان نه‌که‌وتوون. ئه‌وانه‌ی به‌ ده‌سته‌وه‌ن هه‌چیان له‌ ره‌وتیکی که‌نده‌وکۆژه‌ی زانستی‌دا نه‌دۆزراونه‌وه‌ (و٣٣-٣٤).

پادشایه‌تی ماد

له‌ سه‌رده‌می پادشایه‌تی هووه‌خشته‌ره‌دا، سه‌کایی به‌زیندران و مانناکان دانیان به‌ ده‌سه‌لاتی‌دا هه‌تا و پارسه‌کان پیملی بوون و چوونه‌ پێژه‌ی چه‌ماوه‌ری به‌ره‌فرمانی. ئه‌و ئیستا ببوو به‌ خاوه‌ند و فره‌مانه‌ه‌وای بی‌به‌رگیره‌وه‌ی بانووی ئیزان و وه‌کوو ئاشکرایه «هه‌گمه‌تانه‌»ی کرده‌ پایته‌خت، که‌ به‌ واتای شوینی کۆبوونه‌وه‌یه^١. پاشان خۆی له‌ ئاشوور هه‌لکرد، که‌ پێشتر توانیبووی به‌ره‌رچی په‌لاماری [فره‌وه‌رتیش]ی باوکی بداته‌وه‌، که‌ نازایه‌تی بوو به‌ خه‌نیمی گیانی. وادیاره‌ ده‌بی هووه‌خشته‌ره [کیاکزار] هه‌لمه‌ته‌کانی خۆی به‌ داگیرکردنی «هارهار»ی که‌ناری «دیاله‌» ده‌ست پێکردبی که‌ ناوه‌ندی دام‌وده‌زگای به‌پێوه‌به‌رایه‌تی ئاشوورییه‌کان بوو له‌ دۆل و ده‌شته‌کانی زاگرووس، هه‌تا ئاوا ریگای «نه‌ینه‌وا»ی به‌ روودا بکریته‌وه‌. فره‌مانه‌ه‌وای ماد ئیستا بۆ په‌لاماردانی پایته‌ختی ئاشوور ته‌نیا‌بال نه‌بوو: یه‌کیک له‌ میرانی بایلی به‌ ناوی «نه‌بۆپۆلاسسه‌ر»^٢، له‌به‌ر سیاسه‌تی شاره‌زایانه‌ و مشوورخۆزانه‌ی خۆی و لاوازی‌بوونی ئاشوور، بوو به‌ میر و ده‌سه‌لاتداری بی‌له‌مپه‌ری بابل و شالای

١- ئیکباتان (هه‌مه‌دان)، هه‌مان «هه‌گمادانه‌»یه‌ و ره‌نگه‌ به‌ واتای شوینی کۆبوونه‌وه‌ی

مادان بی‌و.

٢- نابۆپۆله‌سسار (Noabopolassar)

برده سەر پادشای پیشووی، به‌لام فیرعه‌ونی میسر که‌وته نیوان و بوو به نیو‌بژیوان و ناشووری ڕزگار کرد. هه‌لبه‌ت ئەم بارودۆخه هینده‌ی خۆ نه‌گرت و سالی ٦١٥ ی.پ.ز. هه‌وه‌خشته‌ره هه‌لیکوتایه سەر نه‌ینه‌وا و هیزه‌کانی ناشوور زۆر به‌گه‌رمه‌ لێی وه‌ده‌ست هاتن؛ هه‌ر بۆیه ئه‌ویش ڕه‌وه‌گی په‌لاماری گۆپی و له‌شکری به‌ره‌و باکوور گال‌دا و پایته‌ختی پیشووی لیگرتن. نه‌بۆ‌پۆلاسسه‌ر تۆقی و که‌وته په‌له‌پرووزه و خیرایه‌کی په‌یمانی پینکه‌هاتنی له‌گه‌ل پادشای ماد به‌ست و بارگرژییه‌که به‌ زه‌ماوه‌ندی «بۆختونه‌سر»^۱ ی جیگره‌وه‌ی میری بابل له‌گه‌ل «ئامیتیس» ی نه‌وه‌ی هه‌وه‌خشته‌ره، خاوه‌ بۆوه. به‌پنی سه‌رچاوه‌کانی میژوویی، شکستی هه‌وه‌خشته‌ره له‌ شه‌ری نه‌ینه‌وادا، ده‌گه‌رپته‌وه سەر یاریده‌ی سه‌کاییه‌کان که‌ چوونه‌ فریای ناشوور. هه‌وه‌خشته‌ره سه‌رله‌نوی هه‌لمه‌تی برده‌وه سەر ناشوورییه‌کان و ته‌نگی پێه‌له‌چنین. سالی دواتر (٦١٢ ی.پ.ز.)، هه‌وه‌خشته‌ره و نه‌بۆ‌پۆلاسسه‌ری هاوپه‌یمان، نه‌ینه‌وايان گرت. دوايين پادشای ناشوور ڕایکرده‌ هه‌رران و دوو سال دواتر ئه‌گه‌رچی میسر بالی گرت و یاریده‌ی دا، به‌لام ئەم چاره‌یان هاوپه‌یمانان زه‌برێکی وایان لێ وه‌شاند که‌ بۆ هه‌تاه‌تایه‌ ناشوور ناوی له‌ نیو لیزگه‌ی که‌له‌هیزانی دنیا‌دا سه‌رپه‌یه‌وه. ده‌بین له‌ بیرمان بێ که‌ پادشایه‌تی ئه‌ورارتووش هه‌ر له‌و سه‌رده‌مه‌دا تیکه‌ه‌لگلا و خاشه‌ی برا. هه‌وه‌خشته‌ره [کیاکزار] زیاتر به‌ شانی خۆرنشین دا ئه‌سپی تاودا و خۆی له‌ لیدییه‌ی ناوه‌ندی گه‌شه‌کردووی بازرگانیه‌ی جیهانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌، خۆش کرد. هیزه‌کانی ماد و لیدییه‌ بۆ ماوه‌ی پینچ سال، گیرۆده‌ی شه‌ریکی بێ‌ئاکام بوون و وه‌ک هیزۆدۆت ده‌لی ڕۆژگیرانیکی یان زۆر ویده‌چی نیو‌بژیوانیه‌ی بۆختونه‌سه‌ر. که‌ له‌ بابل جێی باوکی گرتبۆوه - هه‌راکه‌ی داکوژاند. جاریکی

۱- نه‌بووکۆدۆنۆسۆر، نه‌بووکه‌دنه‌سسه‌ر

دیکه‌ش زه‌ماوه‌ندیک په‌یمانی پینکها‌تنی پته‌وتر کرد. پادشای لیدییه کچی خۆی دا به «ئاستیاگ»^١ کوری هووه‌خشته‌ره، که سالی ٥٨٤ه‌ی پ.ز. جینی باوکی گرته‌وه. به‌پینی ئەم په‌یمانه پرووباری هالیس (قزل ئیرماق) وه‌کوو سنووری نیوان دوو حکومه‌ته‌که دیاری کرا.

سه‌رتاسه‌ری ئاسیای خۆرنشین، بینجگه له لیدییه، له نیوان ماده‌کان له باکوور و بابل له‌گه‌ل سووریا و فه‌له‌ستین و عیلام له باشوور، دابه‌ش کرا. هینز و بره‌شتی ماد راس‌ته‌قینه‌یه‌ک بوو که بابل ده‌بوو دلی لینی بترسی و بۆختونه‌سر که به بوونی ئەو هه‌ره‌شه‌گه‌وره‌یه‌ی ده‌زانی، به مه‌به‌ستی به‌ره‌لێ‌گرتنی په‌لاماری له‌ناکاوی، شووره و قه‌لای سه‌خت و ئه‌سته‌می پێ‌تینه‌چووی له سنووره‌کانی باکووری قه‌له‌مه‌روی خۆی ساز کردن. بابل چاوه‌پوانی پرووداویکی ئەوتۆ بوو: پیشگۆژنه‌کانی «حیزقیال» وه‌کوو پیشگۆژنه‌کانی «ئیرمیا» جینی سه‌رنج و وریاکه‌روه بوون. وه‌ختی خۆی پیشگۆژنی ئیرمیا به راست ده‌رچوو‌بوو که گوته‌بوی لافاوی هرووژمی هینزی ماد، وێرای ئوورارتو و ماننا و سه‌کایی، که ببوونه پاشکۆ و یاریده‌ری، به سه‌ریان وه‌رده‌یی. شه‌ر و تیکه‌له‌چوون به سه‌رکردایه‌تی «نه‌بوونید»ی ناخ‌رین پادشای بابل له ده‌وروبه‌ری هه‌رران ده‌ستی پێ‌کرد. ئەوه‌ی راستی بی ئاستیاگ خۆی خۆش کرد‌بوو که بابل بگه‌ی و خاشه‌ی ده‌سه‌لاتی پادشای بکیشی، چونکه نه‌بوونید ببوو به ده‌م‌راستی په‌رستگای گه‌وره‌ی «سین»، که له راستی‌دا ناوه‌ندیکی گرینگی بازرگانی و بانکداری بوو له ناوچه‌که‌دا. هه‌رران که پێگایه‌کی ده‌چۆه سه‌ر ده‌ریا و له‌نگه‌رگا‌کانی مه‌دینه‌رانه [ده‌ریای نیوه‌راست]، ببوو به سی‌پێانی بازرگانی نیوان باکوور و پوژه‌لات له‌گه‌ل پوژاوا. نه‌بوونید خۆی

بۆ به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی ئاستیاگ ئاماده کرد و به زیره‌کی له‌گه‌ڵ کوورووشی دووه‌می فرمانه‌وه‌ی پارسه‌کان پیکهات که ده‌یه‌ه‌ویست چنگ به سهر شارپنی بازرگانی هه‌گمه‌تانه‌دا بگرئ. رقه‌به‌ریکی تازه پپی نابوو به مه‌یدانه‌وه. پادشایه‌تی پارس له‌م رۆژگارهدا هه‌راش و له‌خه‌مه‌ر خسیو بوو. هۆزی گه‌نج و به‌هیزی پارس که تازه گۆپالی له‌خیزی هاتبووه‌ده‌ر، به‌سه‌رۆکایه‌تی پادشاکه‌ی، که یه‌کیک بوو له‌ئازاترین سه‌هرکرده‌کانی دنیای کۆن، خۆی له‌گرتنی دنیا خۆش کرد.

ئیمه‌ شتیکی ئه‌وتۆ ده‌رباره‌ی داموده‌زگای به‌رپه‌به‌رایه‌تی حکومه‌تی ماد نازانین و وه‌کوو پیتستر باسما‌ن کرد، پیاوانی خانه‌دانی دیاکۆ، به‌هه‌ول و هه‌لسوهرانی بویرانه و به‌پشوودریژی و برینی پینگای هیمانه‌یان نواندنی زه‌بروزه‌نگ، توانیان کۆمه‌لێک میرنشینی پرشوبلاو، کۆ بکه‌نه‌وه و بیانخه‌نه ژێر بالی خۆیان و حکومه‌تیکیان پێ دامه‌زریتن. یه‌کانگیربوونی ئیرانییه‌کان له‌چاو تیره و هۆزه‌کانی میسری و سۆمیری، زۆر به‌خاوی پینگای برپه‌وه، چونکه‌ ئاگادارین که ئه‌وان هه‌ر پاش تیپه‌رپوون له‌قۆناخی راو، بوونه‌ کۆمه‌لانی ریک‌وپینکی جووتیار و ئاژه‌لدار و که‌وتنه‌ سه‌ر دامه‌زراندنی حکومه‌تانی پادشایه‌تی. هۆکاری ئه‌م دواکه‌وتنه‌ ده‌گه‌رپه‌وه سه‌ر تیکه‌لاوبوونی تیکرای ئه‌و تیره و تۆره‌مانه‌ی که جه‌ماوه‌ری مادیان پیکدیتا و بارودۆخی سروشتی و هه‌ریمی و که‌ش‌وه‌ها که دانیشتوانی هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پیش‌زایین، تووشی هاتبوون ده‌وری خۆی گیترا. سه‌رکه‌وتوانی ئیرانی بۆ ئه‌وه‌ی بتوانن به‌سه‌ر جه‌ماوه‌ری په‌سه‌نی خۆمالی‌دا زāl بن و پیکه‌وه بیانکولیتن، پنیوستیان به‌ زه‌مانیکی درێژخایه‌ن بوو. له‌بنه‌بانی سه‌ده‌ی هه‌شته‌می پیش‌زایین‌دا هیشتا ئه‌م

په‌وته نه‌گه‌یبوویه سه‌ره‌نجام و سه‌قامگیربوونی ئیرانییه‌کان، په‌وتیکی درێژ و دژوار بوو.

ئیران به‌ ئاوی ږووباری وه‌کوو نیل و دیجله و فورات پاراو نابو؛ ئهم ږووباران‌ه‌ی که هه‌موو سالی‌ک هه‌لده‌ستن و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ریان ده‌بووژیتنه‌وه و خاکی به‌پژژه‌وی لیم‌ستان دینن. وه‌رزه‌بارانی پیک‌وپیک که بتوانی په‌له به‌ زه‌وی بدا و تیراوی بکا، نایگریته‌وه. له‌ ږژگارانی هه‌ره‌ کژنه‌وه، ئاو بژته‌ کووله‌که‌ی ږوحی ئهم سه‌رزهمینه، چونکه‌ مرۆف ته‌نیا ده‌توانی له‌ جینگایه‌ک سه‌قامگیر بێ که ئاوی بژ دابین بکړی. جا هه‌ر بژیه دانیش‌توانی ئیران به‌ ناچار بوونه‌ تژی هه‌رزن و هه‌ر یه‌که‌ی په‌ږیه‌ی جییه‌ک بوون و نه‌یان‌توانی وه‌کوو حه‌شامه‌تی میسر و دووچزمان له‌ ده‌وری یه‌کتر وه‌کژبن. ئهم مه‌به‌سته زۆر به‌ جوانی له‌ ږووی ئهو گرد و ته‌پۆلکه‌ ده‌سکرده‌نه‌وه ده‌رده‌که‌وئ، که لی‌توله‌وئ و له‌ مه‌ودای ده‌یان کیلۆمیتري‌دا وه‌به‌رچاو دین و زه‌مانیکی له‌میژین نشیمه‌نگای کۆمه‌لانی خه‌لک بوون. هه‌لومه‌رجی س‌روش‌تی بوو به‌ هژی په‌ره‌ی چه‌شنیک سه‌ربه‌خزیی له‌ هه‌ر ناوچه و ته‌نانه‌ت ده‌ره و دۆلیک‌دا و هه‌تا ئیستاش شوینه‌واری هه‌ر ماوه^۱. جا هه‌ر بژیه ئیران پ‌ره له‌ خیل‌اتی کۆچه‌ر و نیمچه‌کۆچه‌ر و ب‌نه‌گر، که هه‌رکام زاراوه و داب و نه‌ریتی خزیان پاراستوو. هه‌ر بژیه له‌ ږوانگه‌ی سیاسیه‌وه، یه‌کگرتوویی و یه‌کپارچه‌یی خاکی ئیران به‌ند بووه و به‌نده به‌ هه‌لس‌وکه‌وتی ئهو فه‌رمان‌ږه‌وایانه‌ی که حکومه‌ت‌یان به‌ سه‌ردا کردوو و ده‌یکه‌ن. هه‌لبه‌ت هۆکاری ده‌ره‌کیش ده‌وریان له‌ پ‌نکه‌اتنی یه‌کیه‌تی «ماد»‌دا گیرا که بریتین له‌: گه‌فی ئوورارتوو‌ه‌کان له‌ لایه‌ک و

۱- ئهم ب‌چ‌رونه له‌ ئاوی وشه‌ی «د‌مه‌ب‌گ»‌ی کوردیش‌دا ږه‌نگی داوه‌ته‌وه. ده‌ره‌ب‌گ بریتیه‌ له «ده‌ره‌+ ب‌گ». واته‌ که‌سیکی مه‌زن و میری دۆل یان ده‌ره‌یه‌ک ب‌ی. دواتر ئهم وشه‌یه مانا‌که‌ی په‌ره‌ی ئه‌ستاندوو. و.

هه‌لویست و پێبازی ده‌سه‌لاتپهرستانه‌ی ئاشوور له‌ لایه‌کی دیکه‌وه که پتری تین بۆ هینابوون. ماده‌کان له‌ هه‌لومه‌رجه‌دا ناچار بوون که له‌م دوو پێگایه‌ یه‌کیان هه‌لبژێرن: یان ژیان له‌ بن سینه‌ری یه‌کیه‌تی‌دا، یان مل پراکێشان بۆ نه‌گه‌ری توانه‌وه‌ له‌ ژیر نیری بێگانه‌دا. ئه‌وان پێچاره‌ی یه‌که‌میان هه‌لبژارد و په‌نگدانه‌وه‌ی پوونی ئه‌م هه‌نگاه‌ له‌ ناوی «هه‌گمه‌تانه» [هه‌گمادانه‌]ی پایته‌ختیان‌دا وه‌به‌رچاودی که به‌ واتای شویتی کۆبوونه‌وه‌ی [مادانه‌]. ئه‌م شاره‌ که‌وتۆته‌ سه‌ر ئه‌و پێگایه‌ی که هیزه‌کانی ئاشوور به‌زاندبوویان و به‌ مه‌به‌ستی هه‌س‌دانه‌وه‌ی هیزشکه‌ران لێدرابوو. سه‌رکه‌وتنی له‌رزۆک و خۆنه‌گری ئاشوورییه‌کان، وای لێکردن که به‌ره‌و په‌چاوکردنی سیاسه‌تی کۆله‌داری هه‌نگاو باوین و ئه‌م بۆچوون و لێكدانه‌وه‌یه‌ له‌ پووی ئه‌و کۆمه‌لگا کۆله‌دارییه‌نه‌ی جوله‌کانه‌وه‌ پوون ده‌بێته‌وه‌ که له‌ «په‌گا»^۱ ی نزیك تاران، دایانمه‌زراندن. ئه‌وه‌ی راستی بێ ئه‌م کاره‌یان ته‌نیا بۆ دلدانه‌وه‌ی خۆیان بوو، چونکه ئیمپراتۆری نه‌ینه‌وا نه‌یده‌توانی هه‌گمه‌تانه‌ باووته‌ پشت‌گوێ. ئه‌گه‌ر بێتوو به‌روا به‌ ده‌قی نیوه‌رزکی سالنامه‌کانی ئاشووری بکه‌ین، بۆمان ده‌رده‌که‌وی که هه‌چکام له‌ تیره‌ و هوزه‌کانی ژێرده‌سه‌لاتیان به‌ نه‌ندازه‌ی ماده‌کان پانه‌په‌ریون. ماده‌کان به‌ چه‌کی خۆیان له‌ پێناو سه‌ربه‌خۆیی‌دا خه‌باتیان ده‌کرد و به‌ مه‌به‌ستی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یه‌کی به‌گورتر له‌ حاندی دوزمن، پالیا به‌ یه‌کتره‌وه‌ ده‌دا. سه‌ره‌تای دامه‌زرانی حکومه‌تی ماد هینده‌ به‌ ناشتی و ئارامی تینه‌په‌ریوه‌ که ئیده‌ئالیستیکی وه‌کوو هیزدۆت باسی ده‌کا.

ئه‌گه‌ر بکری بلێین که پێکهاته‌ی دام‌وده‌زگای سیاسیی ماده‌کان، زۆر وه‌کوو هی ئاشوورییه‌کان چووه‌، خۆ دیسانیش هه‌چ زانیارییه‌کمان سه‌باره‌ت به‌

۱- پ‌ا‌کا، پ‌ا‌گه‌، پ‌ی‌گا و پ‌ی‌گه‌ هه‌موویان له‌گه‌ل په‌ی (پ‌ی) ده‌چنه‌وه‌ سه‌ر ب‌نج و ب‌نه‌وانیک‌.و.

چوارچینه‌ی کولتوری ماکی و میناکی^۱ نه‌وانه‌وه به ده‌سته‌وه نییه. له راستی دا
هۆزینکی که هیشتا له جه‌غزی ژبانی پر کویره‌وه‌ریی کشت‌وکال و گونده‌کی دا

ده‌ژیا و به‌مه‌به‌ستی

سه‌قامگیربوونی له شویتنی خۆی

ده‌جه‌نگی، هه‌ر ده‌گاته‌شانی

ژیره‌مه‌نه‌کان، فانداله‌کان،

ویزیگۆته‌کان و فرانکه‌کان. به‌باری

هونه‌ری‌دا، ماده‌کان ده‌به‌ی چه‌شنی

سه‌کایی‌یه‌کان و کیمیرییه‌کان،

ورده‌کار و خاوه‌ن چه‌شکه

بووبن و چه‌کوچه‌لی نه‌خشینه‌راو،

قایش‌وقورووش و خرینگه

پرینگه‌ی رازاوه‌ی نه‌سه‌پ،

هه‌و‌پوهالی زی‌ر و زی‌و

جل‌وبه‌رگی چه‌شناوچه‌شنی

ره‌نگینی گول‌دۆزی‌کراو و

زیوارگیرا، له‌نیویان‌دا باو بووبن.

له‌به‌رده‌تاشه‌کانی ئاشووری‌دا،

دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی چینی

خواره‌سته‌وه‌به‌رچاو دین:

پیاوه‌کان ریش و سمیلیان چروپه‌ر و له‌سه‌ر کورته‌کراسینکی ته‌سکه‌به‌ر

ق ٤٤- پیاوینکی مادی که وینه‌ی له‌رووی

به‌رده‌تاشینکی ئاشووری هه‌لگیراوه‌ته‌وه.

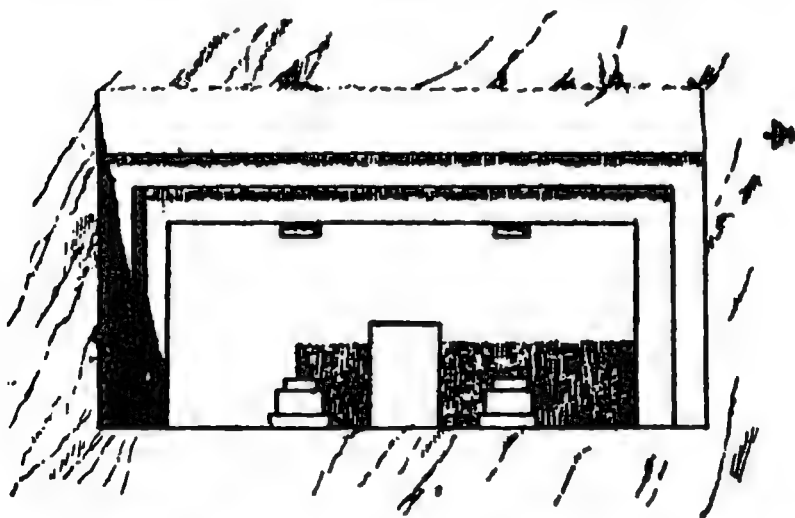
که‌ولکیان هاویشتۆته سهر شانی خۆیان. کاله و پیتاویان هه‌تا ئه‌ژنۆیان
هه‌لکیشاوه و چهند سهر ئه‌سپیک به‌ دیاری ده‌بن بۆ سهرکه‌وتوانی ئاشووری
(ق ۴۴).

به‌ پێداچوونه‌وه‌ی گه‌نجینه‌ی [زیوییه‌ی] سه‌قز، ده‌کرێ گه‌لاله‌یه‌کی گشتیمان
له‌ هونه‌ری ئه‌وان بیه‌ته به‌رچاو؛ ئه‌و هونه‌ره‌ی که‌ وادیاره‌ پاش زāl بوون
به‌ سهر تیره و هۆزی له‌ خۆیان ژیارمه‌ندتردا خوازراوه‌ته‌وه و په‌ره‌ی پێدراوه.
ئه‌وه‌ی راستی بێ ته‌نیا چهند شوپنه‌واریکه‌ی هونه‌رییه‌ی ماده‌کان به‌ یادگار
ماوه‌ته‌وه که‌ بریتین له‌: شیزه‌به‌ردینه‌ی هه‌مه‌دان که‌ به‌شی هه‌ره‌ زۆری سواوه و
تێداچووه (ق ۴۵)؛ چهند گۆزپیکه‌ی له‌ به‌رد داتاشراو که‌ یه‌کیان له‌ نزیك
سه‌رپیل [ی زه‌هاوه و که‌وتۆته‌ سینه‌ی په‌وزیکه‌ی] بناره‌کانی زاگرووس (ق ۴۶)؛
ئه‌وانی دیکه‌ [وه‌کو وه‌قه‌رقایه‌ و] که‌وتوونه‌ کوردستان (ق ۴۷).^۱ له‌ راستی دا

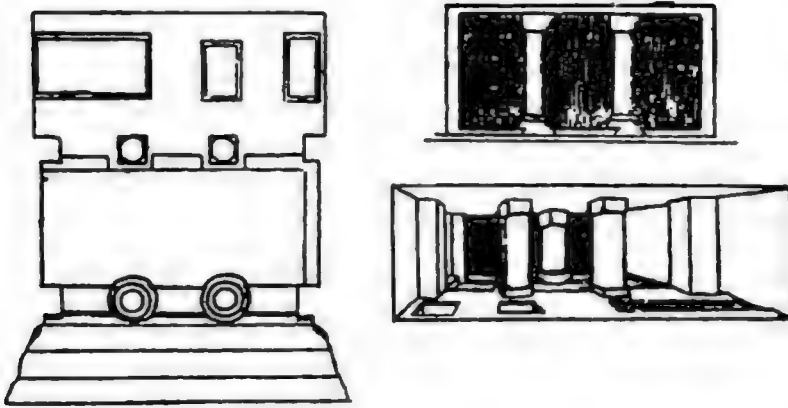
ق ۴۵- شیزه‌به‌ردینه‌ی هه‌مه‌دان

۱- ئه‌وه‌ی پێشووش هه‌ر له‌ کوردستانه‌.و.

ق ۴۶- دووکانی داود: گزری داتاشراو له سهر سینهی رهوزیکی نیزیک سهرپیل [ی زه هاو].

ق ۴۷- فەخریکا [فەرقەقا]: گۆری داتاشراو له سینگی زەرد و ماهیکی باشووری گۆلی ورمی

[تێبینی: ئەم وێنەیە خۆم زیادم کردووه و فەخریکا یان فەرقەقا کە وتۆتە بالی باکووری

مەهاباد و ۱۵ کیلۆمێتریکی لێ دوورە.و.]

ئەمانە کۆمەڵێک بەردەتاشی شکۆمەندن کە لەسەر سینەی رەوه‌ز و تیشەشاخێک داتاشراون. ئەوێ له [سەرپێڵی زەهاوه‌]، دیمەنی رێ‌و‌رەسمییکی دینی دەخاتە بەرچاو کە پیاویک چەپکە «بەرسوم» یکی تایبەتی ئەم رێ‌و‌رەسمانەی بە دەستە‌وه‌یه‌.

عیلام و پارسهکان

سهره تای پادشایه تیی هه خامه نشیه کان

له راستی دا ئیمه هیچ شتیك سهربارهت به عیلامی نیوان سهره دی دوا زده هم تا نیوه پراسته کانی سهره دی هه شته می (پ.ز) نازانین و ته نیا جاروبار ئاماژه یه کی تیژتییه سهربارهت به شه ری له گه ل ئاشوورییه کان له سالنامه کان دا، تۆمار کراوه. هۆکاری ئهم تاریکییه ی که له بواری دۆزینه وه ی سهرچاوه و زانیاری دا بالی به سهر عیلام کیشاوه، ده بی بگه ریته وه سهر کۆمه لیک پروودای نیوخۆ و دهره کی چاره نووس ساز که زۆر له زه بر ئهم حکومه ته یان پراوه شان دووه و ژیروژووریان کردووه. یه کیک له و پرووداوانه ی که باسیان کرا بریتییه له هاتن و بنه گربوونی توخم و تۆرهمه ی تازه که شوینیکی به رچاویان له سهر ره وتی لاوازبوونی عیلام دانا. ئهم تۆرهمانه، خیلاتی پارس و ته نانه ت ئارامیه کانی بالی چه پی پرووباری دیجله ش بوون، که زۆر له کۆنه وه، بنه یان له وئ داکوتا بوو.

سهربارهت به پارسهکان، پنیو یسته بلین که ده و روبه ری سالی ۷۰۰ ی پیش زاین له پارسو ماشی بناری چیاکانی بهختیاری نیشته جی بوون. پارسو ماش که وتۆته خۆره لاتی شوو شته ر و ناوچه یه کی ئه و به ره وه به ری چۆمی کاروونه و ده بیته ئه و شوینه ی که پیش ئه وه ی چۆمه که به ره و باشوور بخوشی، قۆرتی تیده که وئ و لیده هالیته وه. له و زه مانه دا تازه عیلام ده سه لاتی ئه وه ی نه مابوو که پیشیان پی بگری و نه هیلئ له نیو قه له مره وی خۆی دا نیشته جی بن. عیلام حکومه تی به سهر دا ده کرد و ویده چی پارسهکان مه زنایه تیی ئه وانیان سه لماندین. پارسهکان به سهرۆکایه تیی هه خامه نش،

حکومه‌تی بچووکى خۆیان دامه‌زراند، که له چاره‌ی نووسرابوو زۆر گه‌وره بى و ناوی هۆزى پارسیان کرده پیتاسه‌ی.

تیکه‌له‌چوونی نیه‌نیوه‌ی نیوان ئاشوور و عیلام ده‌گه‌رایه‌وه سه‌ر هه‌لوێستی پادشایانی عیلام له‌سه‌ر پرسه‌کانی سه‌باره‌ت به‌ بابل. به‌م شیوه‌یه‌ له‌ چاخى پادشایه‌تی «هوبان ئومیتا» دا (۶۹۲-۶۸۸ ی.پ.ز)، به‌ مه‌به‌ستی پشتیوانی له‌ مافی مسۆگه‌ری پادشای بابل له‌ ئاست ئاشوور، هیزیکى زۆر و زه‌وه‌ند کۆکرایه‌وه و له‌ و کاته‌دا بۆ یه‌که‌م جار ناوی پارسه‌کانی «پارسووماش» هاته‌ گۆر. شه‌پیکى قورس و خویناوی و بى‌ئاکام له‌ هیلولئ (حیلولئ) قه‌وما. هینده‌ی پینه‌چوو که «سیناخریب» بابلی گرت‌وه و جاریکى دیکه‌ عیلام پاشه‌کشه‌ی پیکرا بۆ سه‌ر سنووره‌کانی خۆی.

ئاشوور به‌ مه‌به‌ستی خاشه‌کێشانی دوژمن، ته‌واوی هیز و توانای له‌شکری و سیاسى خۆی دژی عیلامی به‌ره‌و تێداچوون، خسته‌ گه‌ر. له‌ لایه‌که‌وه به‌ شوین رێبازی جوی‌بوونه‌وه‌دا ده‌رژیی و له‌ لایه‌کی دیکه‌وه ته‌نیا پشتیوانی له‌ قوله‌میرانه‌ ده‌کرد که‌ گفتیان ده‌دا، پێی وه‌فادار بن. پادشای ئاشوور به‌ دلی خۆی ده‌سه‌لاتدارانی عیلامی داده‌نان و لێی ده‌خستن. له‌ که‌ش و هه‌وايه‌کی ئاوا هه‌لۆزدا، له‌ به‌ر ده‌م‌تیکنانی خودی عیلامیه‌کان و پێژانی خوێنیکى زۆر، بارودۆخه‌که‌ نه‌وه‌نده‌ی دیکه‌ شىوابوو. عیلامی ببوونه‌ دوو به‌ره‌ی لایه‌نگر و دژی ئاشوور و له‌م هه‌له‌دا، حکومه‌تی بچووکى پارس درێژه‌ی به‌ گه‌شه‌ی نه‌رم و پێدزکانه‌ی خۆی ده‌دا.

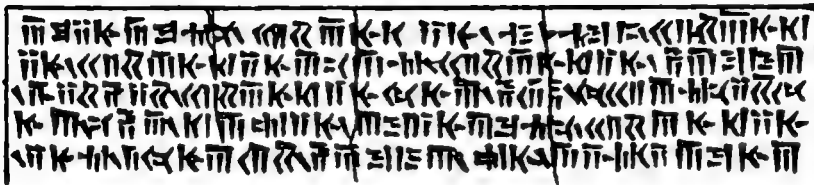
چیش‌پیش (۶۷۵-۶۴۰ ی.پ.ز)، کور و جێنشینی هه‌خامه‌نش، پێشتر ناوی به‌ «پادشای شارى ئانشان» ره‌نگى دابۆوه و ئه‌م ناوچه‌یه‌ی به‌ ده‌سته‌وه‌ بوو هه‌تا ده‌گه‌یشه‌ باکووری پۆژه‌لاتی پارسووماش. ئه‌گه‌رچی توانیبوو له‌ ژێر

دهسه لاتی عیلام دهرباز بئ، به لام ته گهر بیتوو قسه که ی هیژدۆت راست بئ، وادیاره که دهووبه ری سالی ۶۷۰ ی پ.ز (۹) به ناچاری سه ری وه بهر دهسه لاتی «فره وهرتیش» ی پادشای ماد هیتاوه. وه کوو ده زانین فره وهرتیش به مه بهستی لیدانی ناشوور، هیزیکی گه وری کۆکردبۆوه و یه کییه تییه کی به ربلاوی پیکهینابوو، به لام به هزی شکستی ئهم هه لویست و هه نگاوانه و نه مانی فره وهرتیش له سالی ۶۵۳ ی پیش زاین دا و دوابه دوی وی هیزشی سه کایی یه کان و پتمل بوونی ماده کان بۆ ماوه ی ۲۸ سال، چیش پیش سه ری له ئاست دهسه لاتی ماده کان بادا و دهرباز بوو. ئهم فره مانپه وایه له حاند دهسه لاتی به ره و دارمانی عیلام دا، هیزی زیاتری وه به رها و هه ریمی پارسه ی خسته سه ر حکومه ته که ی خزی. وادیاره که هه ول و تیکۆشانی له سه ره خۆ و پشوودریژانه ی چیش پیش بۆ داهاتووی حکومه تی شک و تازه دامه زراوی [پارسه کان] ده بی ژۆر گرینگ بووبی. چیش پیش به هاویشتنی هه نگاوی بویرانه و به پاریز، توانی ناوچه و مه لبه ندیکی به ربلاو بگری و ئه وهنده ی بۆ ده کرا، خزی له تپوه چوونی شه ری نیوان زله یزه کان ده پاراست و هه ر له سه ر ئهم رپبازه، به شیوه یه کی ئاقلانه داخوازه کانی عیلامی برده وه پاش. عیلام له و کاته دا پشتیوانی له «شه مه ش شومووکین» ی پادشای بابل ده کرد که ناشوور بانیپالی برای لئی خستبوو.

دوی نه مانی چیش پیش، قه له مپه وی پادشایه تی پارسه کان بریتی بوو له هه ریمی پارسووماش که ئانشان (ئه نشان) و «پارسه» شی خرابوویه سه ر. ئه وه کوو پادشایانی «میژۆفینژی»^۱، جه غزی دهسه لاته که ی له نیوان دوو کوپی

۱- میژۆفینژی یان میژۆفینژین، بریتین له و زنجیره پادشایانه ی که بۆ یه کهم جار له فره انسه حکومه تیان کردووه م.

خۆی دا دابه‌ش کردبوو: یه‌که‌م ئاریاره‌منه (ده‌وروبه‌ری ۶۴۰-۵۹۰ ی.پ.ز) که له نیو ده‌سپژیشتوویی و ده‌وله‌مهن‌دی دا پنی نابوویه جه‌غزی ژیان و ئه‌و‌یت‌ر کو‌رووشی یه‌که‌م (ده‌وروبه‌ری ۶۴۰-۶۰۰ ی.پ.ز)، که بوو به پادشای گه‌وره‌ی پارسووماش. به‌ه‌لگه‌وت ته‌له‌یه‌کی زیر له هه‌مه‌دان دۆزراوه‌ته‌وه، که به خه‌تی بزماری و به زمانی پارسی که‌ونارا،^۱ سه‌رناوه‌کانی ئاریاره‌منه‌ی له‌سه‌ر نووسراوه (ق ۴۸).

ق ۴۸- ته‌له‌ی زیری ئاریاره‌منه، که به خه‌تی بزماری پارسی که‌ونارا نووسراوه.

ئاریاره‌منه‌ی پادشا له‌م ده‌قه‌دا ده‌لی: «ئهم سه‌رزه‌مین‌ه‌ی پارسه‌کان که من خاوه‌نیم، ئه‌سپی باش و پیاوی چاکی تیدا‌یه، که یه‌زدانی مه‌زن ئه‌هوورامه‌زدا باربووی کردووم. من پادشای ئهم سه‌رزه‌مین‌هم.» ئهم ته‌له‌یه‌ کۆن‌ترین به‌لگه‌نامه‌ی تا ئیستا ناسراوی سه‌باره‌ت به هه‌خامه‌نشیه‌یه‌کانه (هه‌لبه‌ت ده‌سته‌یه‌ک لئی دووشکن و [پێیان وایه دواتر ساز کراوه و هه‌لبه‌ستراوه]). له‌م ده‌قه‌دا باسی پیشکه‌وتی به‌رچاوی خیل‌اتی پارس کراوه له سه‌ده‌ی هه‌وتهمی پیش‌زایین‌دا، به‌لام وه‌کوو دیاره‌ خیل‌اتی پارس تازه له قۆناخی ده‌وارنشین‌پرا پێیان نابوویه قۆناخی نیشته‌جی‌بوون. ئه‌لف‌وبیتی پارسه‌کان که به کۆمه‌لیک

۱- زمانی «پارسی که‌ونارا»، خولقین‌دراوی دهم و ده‌ستی تاقمیکه له توێژه‌ران. چونکه ئه‌وه‌ی راستی بێ، داریوش له به‌رده‌نووسی بیستوون‌دا ده‌لی به زمانی «ئاریه»م نووسیوه. نه‌ک زمانی پارسی (؟). و.

هیمای بزماری نووسراوه ته وه، نیشانهی پیشکەوتیکی راسته قینهیه له خه تی نیشانهیی و برکهیی ئاشوور و عیلام دا که هیشتا ش کاریان پیکراوه و به بازیکی گه وره داده ندری، جا با پارسه کان وینه شیان له وان هه لگرتیته وه. پارسه کان له سهره تای میژووی خۆیانه وه، واته له و کاته وه که تازه حکومه تی بچو وکیان خه ریک بوو خۆی داده پشست، کاریکیان کرد که ویده چی دانیشتووانی ره سه نی بانووی ئیزان له ماوه ی سهدان سال دا، هه رگیز بۆ لای نه چو و بووین و ئه ویش بریتییه له نووسینه وه ی زمانی خۆیان به خه تی تایبه تی خۆیان. ته ته له ی ئاریاره منه، که بۆمان ده رده که وئ شوینه واریکی تاقانه نییه له چه شنی خۆی دا، ئه وه نده وه کوو کاریکی که سه نه کرده ده چی که زۆریک له توێژه ران و زانایان به به لگه یه کی ره سه نی نازانن. پارسه کان هه ر له سهره تای شارستانییه تی خۆیان دا، ره سه نایه تی و تازه گه ری روو حی داهینه ری خۆیان نیشان داوه و توانیویه به یرو بۆ چوونی ده ره کی وه ربگرن و به وزه ی بلیمه تی سروشتی خۆیان، ده ستاوی بده نه وه و ریک و پینکی بکن.

ئو هووداوانه ی که له عیلام قه ومان، کاریکی وایان کرد که ئاشوور دیسان وه خۆ که ویتته وه و هیزه کانی دژی ئو حکومه ته بچو و لیتیتته وه. «تاماریتوو» ی پادشای عیلام که به راشکاوی ویرای بلێ وه فاداری «ئاشوور بانپال» ه، سه رکرده یه کی خۆمالی له سه ر ده سه لاتی لایبرد و ئه ویش هه لات، به لام ری ده رنه کرد و قۆشه نچیانی ئاشووری گرتیان و بردیانه نه ینه وا. هینده ی پینه چو که هه لوێستی دوژمنانه ی پادشای تازه ی عیلام دژی ئاشوور رهنگی دایه وه و بارودۆخه که زیاتر به ره و گۆری پۆیی، هه ر بۆیه ئاشوور بانپال ته مای گرت زه برینکی کوشنده ی لی بوه شیتنی. بۆ وه دی هاتنی ئه م مه به سه ته پادشای ئاشوور دوو ئامانجی وه به رچاو گرتن که بریتی بوون له شووشی بالی باشوور و

«ماداكتوو»ی بالی باکوور، له دۆله‌کانی نیوپاره‌ی لای ږووباری که‌رخه. ماداكتوو له‌گه‌ل چه‌ند شاریکی سهر ږه‌وگه‌ی ږووباری که‌رخه گیران. سهره‌نجام ناشوور بانیپال، شا ماریتووی برده‌وه سهر ته‌ختی ده‌سه‌لاتی شووش و دۆخی جارانی. ئهم ږیک‌خسته‌وه تازه‌یه هینده‌ی به به‌ره‌وه نه‌بوو؛ پادشای ژیر دالده‌ی ناشوور جاریکی دیکه‌ش لیخرا و په‌نای برده‌وه بۆ پشتیوانه‌که‌ی خۆی.

سهرله‌نوئ هیزه‌کانی دژی ناشوور هاروژانه‌وه و ناشوور بانیپال لیبرا کاره‌که‌ی له‌گه‌ل عیلام یه‌کلایی بکاته‌وه. ناشوور که ته‌نیا چاره‌که سه‌ده‌یه‌کی مابوو هه‌تا تۆماری ته‌مه‌نی تیکه‌وه‌پیچری، خاشه‌ی عیلامی کۆنترین دۆژمنی بابلی، کیشا.

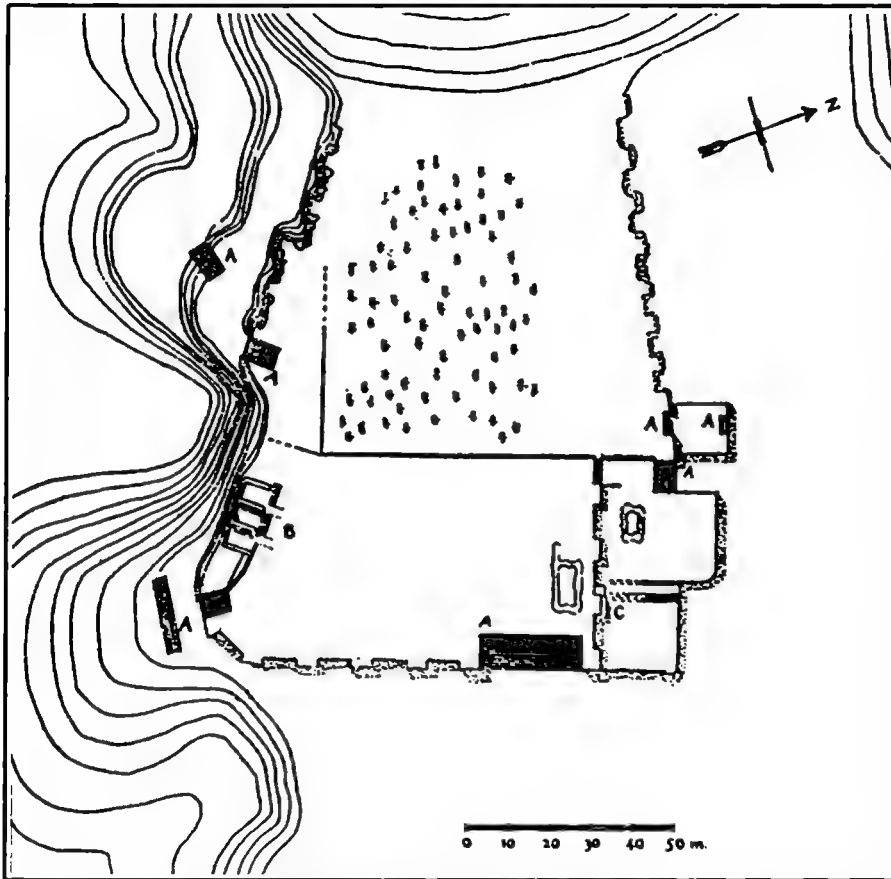
ماداكتوو دیسان گیرایه‌وه و که‌رخه بوو به‌ بوارگه‌ی سپای سهرکه‌وته‌ی ناشوور. شووش تالان کرا و ناشوورییه‌کان به‌ شوین پادشای ږه‌ویوی عیلام‌دا، که‌لیک شاری ئه‌و نیشتمانه‌یان گرتن، بۆ وینه «دوور ئوونتاشی» واته «چه‌ژغا زه‌نبیل»ی ئیستاکه، که «ئوونتاش ناپیرشا» بناغه‌ی بۆ پایته‌خت دانا‌بوو. قۆشه‌نچیانی ناشوور به‌ شوین سهرکه‌وته‌کانی خۆیان‌دا، له ږووباری «ئیدیده» یانی «ئابدیز»ی ئیستاکه تینه‌ږین و که‌یشته «هیدالوو» که ده‌بی له ناوچه‌ی شووشته‌ر بی. سهرداری ناشووری له‌ویشی تینه‌ږاند و خۆی که‌یاند ه‌که‌مین به‌رزایی‌یه‌کانی کویستانه‌کانی به‌ختیاری که خالی سنووری خۆرنشینی پادشایه‌تی پارسووماش بوو. پادشای ئهم سهرزه‌مینه که قه‌له‌مدارانی ناشووری ناویان به‌ کوورووش تۆمار کردووه، کوورووشی یه‌که‌می کوپی چیش‌پیش بوو که مه‌به‌ستی نواندنی وه‌فاداری سه‌باره‌ت به‌ سپای سهرکه‌وتوو، «ئارووکوو»ی کوږه‌ که‌وره‌ی وه‌ک بارمه‌ نارده ناشوور.

ئهم ڕووداوه، که ده‌بیته یه‌که‌مین و یکه‌وتنی ڕاسته‌وخ‌زی پارسه‌کان و ئاشوورییه‌کان، کۆمه‌لێک زانیاری به‌نرخمان سه‌باره‌ت به‌ چوارچینه‌ی دیاری‌کراوی سنووره‌کانی خاکی پارسووماش ده‌خاته‌ به‌رده‌ستی. نابین له‌ بیرمان بچێ که «مه‌سجیدسوله‌یمان» ی ئیستا، واته‌ ناوه‌ندی هه‌لێنجانی نه‌وت، ده‌که‌وته‌ ئه‌و قه‌له‌مه‌وه‌ی پارسووماشه‌وه. به‌کورتی لێره، پاشماوه‌ی ته‌پۆله‌یه‌کی تووره‌که‌ ڕیژ وه‌به‌رچاو دێ که پالی به‌ چیاوه‌ داوه (ق ۴۹). ده‌سته‌یه‌ک له‌ توێژه‌ران له‌ به‌ر هه‌بوونی نه‌وت له‌و ناوچه‌یه‌دا، لایان وایه‌ شویته‌ که ئاورگایه‌کی هه‌رگیز نه‌کووژاوه‌ بووه‌ و به‌ هه‌لم و گازی کانه‌ نه‌وته‌کان ئایيساوه. به‌ پێی لیکۆلینه‌وه‌کانی ئیمه‌ ده‌بێ ئێره‌ وه‌ختی خ‌زی ئاوه‌دان و نیشمه‌نگای میران و پادشایان بووبێ. له‌و ئیستاش سێ ڕیزه‌ هه‌یوان دیارن. دیواره‌کان به‌ گابه‌ردی ویشکه‌چن هه‌لچندراون و زۆر وه‌کوو ئه‌و نژیارانه‌ ده‌چن که به‌ «سیکلۆپینین» ناسراون (و ۳۵)¹. شووره‌ی گه‌ڕانگه‌ری له‌ ڕووی خواره‌که‌ و پێچه‌که‌ی ڕا، وادیاره‌ تایبه‌ت به‌ خ‌زراگری و به‌ر به‌ره‌کانی سازکراوه. ده‌ پلیکان به‌ دوا‌ی یه‌که‌ردا هه‌لکشاون که پانایی یه‌کیان هه‌تا ده‌گاته‌ سه‌ر گرده‌که، ۲۵مێتریک ده‌بێ. ئهم کۆمه‌له‌ زۆر شاز و هه‌ل‌بژارده‌یه‌ و به‌ داهێنانیکی تازه‌ داده‌ندری له‌ بانووی ئیران‌دا. نه‌ عیلامیه‌کان و بابلییه‌کان و ئاشوورییه‌کان و نه‌ خه‌لکی خ‌زمالی مه‌له‌نده‌که، هه‌رگیز شت‌وازی ئاویان نه‌دیوه. ته‌نیا خاک و ناوچه‌یه‌کی نزیکی و دراوسێی ئیران که ئاوا به‌ ڕوونی شووره‌ و دیواری لێ ساز کراوه‌ و به‌ به‌ربلاوی ئهم شت‌وازه‌ نژیاروانیه‌ی قێدا ڕه‌چاو کراوه، قه‌له‌مه‌وه‌ی پادشایه‌تی ئوورارتویه.

۱- ئهم نژیارانه‌ دراونه‌ پال دینه‌زمه‌ یه‌که‌چاوه‌کانی نیو ئه‌فسانه‌ی یۆنانی و مه‌به‌ست له‌و نژیاره‌ زۆر گه‌ورانه‌یه‌ که له‌ گابه‌ردان سازکراون. ب.

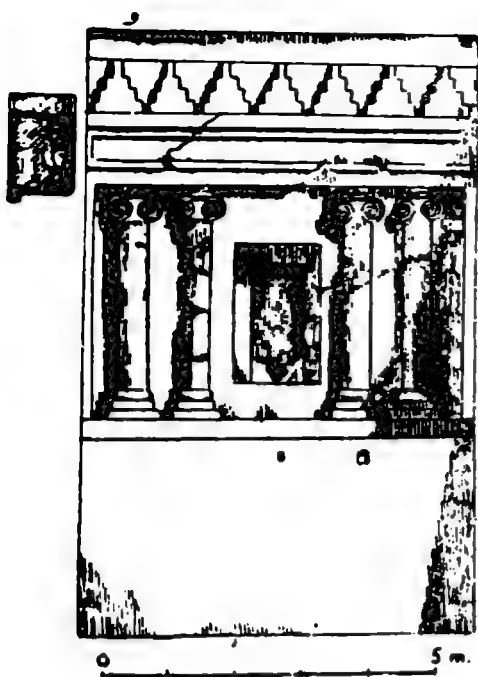
هۆزی ئوورارتوو، ئەو کاتەی که پارسه‌کان له بالی خۆرنشین گۆلی ورمی ده‌ژیان، دراوسێی پاله‌وپالیاں بوون و ته‌ناته‌ت ماوه‌یه‌کیش پارسه‌کانیاں بردنه ژیر ڕکێف و ده‌سه‌لاتی خۆیاں. که‌وايه ده‌کری گردی مه‌سجیدسوله‌یماں بدریته

ق ٤٩- گه‌لای گردی مه‌سجیدسوله‌یماں

پال ئەو پارسانه‌ی که دوای سه‌ده‌ی هه‌شته‌م، له باکووری ئێران کۆچ‌وباریان تیکنه‌وه و ڕۆیشه‌توون و له بناری کۆیسه‌تانه‌کانی به‌ختیاری تاوڵ و ڕه‌شمالیاں هه‌لداوه. له راستیدا ئەم گرده، شویتیکی تاق و تاقانه نییه و ٢٥ کیلۆمێتر

ئهولاتر به شانی باکووری خۆره لات دا، له جیگایه ک که پێی ده لێن «بهرده نیشانده» و دووسێ کیلۆمیتریک له ڕووباری کاروونه وه دووره، نژیاری له م چهشنه، به لام بهربلاوتر له ته نیشته کانی و ئاو و کاول و ههره سی شارۆچکه یه ک، وه بهرچاو دی. ئیمه سێ کۆله که ی بهردمان وه درخستون، که وادیاره ده بێ ڕۆژی خۆی سهریان وه بهر بێلایه کی سێ سووچ هیتابن. ڕهنگه له م دوو شویتنه بناغه ی یه که مین خانه میری پارسه کان به دهستی هه خامه نش یان چیش پیش داندرا بێ. ئیمه واما ن پینخۆشه بلێن گرده ی پارساگادیش که هه میسه بۆته هه ته لۆکه و مه ته لۆکه یه ک، به جیگایه کی وه کوو ئه وانه ی پیتشووی بزانی ن. ئه م شویتنه ده بێ کاری پادشایانی بنه ماله ی هه خامه نشی بێ، بنه ماله یه کی که له زه مانی پادشایه تی ئاریاره منه وه بوو به فرمانه وای فارس و ته ته له ی زیڕینی ئاریاره منه ئیستا به دهسته وه یه. جا هه ر بۆیه ئاسه واره کانی گرده ی مه سجد سوله یمان، بهرده نیشانده و پاسارگاد، ده بێ به پیشه نگی ته ختی جه مشید، دابندرین. شیوازی کاری ته ختی جه مشید، هه ر ئه و شیوازه یه که پارسه کان دوابه دوا ی چوون بۆ باشووری خۆرنشینی بانووی ئیران، ڕه چاویان کرده وه و سیله چاویان داوه ته ده سکاری دراوسینیانی باکووری خۆیان و ئیران پیشینه ی شیوازی ئاوا ی تیدا نه بووه. به ڕوا ی ئیمه ده بێ هه ر له و گۆشه نیگایه وه ڕوانینه گۆره به ردینه ی «داودوخته ر» ی نیزیک فه هلیان (ق ۵۰). بێ گومان «داودوخته ر» ده بێ یه کێک له پادشایانی سه ره تای پینکه اتنی ده سه لات ی هه خامه نشی دایتاشیبی و بۆته ویتنه و نمونه یه ک بۆ گۆره به ردینه کانی که له سه رده می حکومه تی داریووشه وه له نه خشی ڕۆسته م بوونه باو و سینه ی ڕه وه زیان ڕازانده وه.

ق ۵۰- گۆره‌به‌ردینه داودوختیری فارس
که له سینهی ره‌وه‌زیک داتا‌شراوه.

له‌به‌روهی ده‌سه‌لاتی ماده‌کان له
زه‌مانی هووه‌خشته‌ردا، پۆژبه‌پۆژ
پتری په‌ره ده‌ستاند، دوو
هکۆمه‌تی بچووکى پارس،
نه‌یانتوانی له ژێر ڕکێفی به‌زیتەری
نه‌ینه‌وا ده‌رباز بن، ئەگەرچی به‌پێی
ڕێککه‌وتن له‌سه‌ر دابه‌شینی
ناوچه‌کان، له‌نیوان ماد و
بابلیه‌کاندا، مه‌لبه‌ندی شووش و
سووزیان ده‌که‌وتنه‌ نیو قه‌له‌مه‌روی
بابلیه‌کان. پاش نه‌مانی ئاریاره‌منه،
ئارشامی^۱ کوپی جیی گرتە‌وه.
ماوه‌یه‌ک لی‌زه‌وبه‌ر ته‌ته‌له‌یه‌کی
زێڕینی ئەویش له‌هه‌مدان و

هاوکات له‌گه‌ڵ ته‌ته‌له‌که‌ی باوکی دۆزرایه‌وه. ئەویش خۆی به « شای مه‌زن،
شای شاهان، شای پارسه (پارس)، کوپی ئاریاره‌منه » ده‌ناسینی و له‌گه‌ڵ ده‌قی
ته‌ته‌له‌که‌ی باوکی بی جیاوازییه. ئەم دوو به‌لگه‌ بچووکه ده‌بی به‌لگه‌نامه‌ی
بنه‌ماله‌ی میری بووبن که کوورووشی گه‌وره له‌گه‌ڵ خۆی بردوونی بۆ هه‌مدان.
ئێمه له‌ ڕووی ده‌قی ته‌وراته‌وه ئەم مه‌به‌سته‌مان بۆ ڕوون بۆته‌وه و وینده‌چیی
گه‌ڕان و هه‌لکۆڵینه‌کانی شووش و ته‌ختی‌جه‌مشیدیش، ئۆبالی له‌سه‌ر بکێشن.
ده‌بی ئەوه‌نده‌مان له‌ بیر بی که نابێ هیچ‌کام له‌و به‌لگانه‌ی له‌م دوو پایته‌خته

۱- ئارشامه. ئارشامی

کۆنه دا دۆزراونه وه و سهریان دهگاته دهیان ههزار تهتهله، به بهشیک له بهلگهنامهکانی ئارشیهوخانهکانی میری دابندرین یان وهک بهلگهی سهر به کاروباری پادشایهتی دهستهبهندی بکړین.

به م شیویه، تهتهلهی ئارشام دهریدهخا که ئهم پادشایه، پاش نهمانی ئاریارهمنه و بهرله مهرگی خۆی، حکومهتی به سهر «پێرسید» یشدا کردووه. پهنگه که مېووجیهی یه کهم له سهر دهسهلاتی لادابیی و بز پهراویزی رادابیی. به پێی گیرانهوهی هیژدۆت، ویشناسپ (گوشناسپ)ی کوپی، له سهرهتای حکومهتی کوورووشی گه وردها، حوکمداری پێرسید بووه. به رهبابی ئاریارهمنه تهنیا تاجی پادشایهتییان له کیس چوو، بهلام دواتر له ژیر دهسهلاتی به رهبابی کوورووشدا، ههروهک میر و حوکمداری ناوچه و مهلبندهکانی خۆیان مانهوه. دهقیکی دۆزراوهی داریووش له شووش به پوونی دهریدهخا که له جهنگهی نووسرانهوهی دا که دهبیته سالانی سهرهتای حکومهتهکهی، ویشناسپی باوکی و ئاریارهمنی باوهگه وردهی هه ر ماون.

که مېووجیهی یه کهمی پادشای پارسووماش و ئانشان و پهنگه پارسهش، بوو به زاوای ئاستیاکی پادشای ماد که مهزن و فرمانبرهواي بوو. له راستی دا ئهم زهماوهنده نیشاندهری سنگ و بایهخی به رهبابی ئه وه له نێو خانهدانی هه خامه نشی دا و پهنگدانهوهی پرشنگی دهسهلاتی ههردک حکومهتی یه کگرتوویه له ژیر سینهری ئالایهکی فرمانبرهوايیهتی دا. به رهمی ئهم زهماوهنده له دایک بوونی کوورووشی گه ورهیه که پاسارگادی کرده پایتهختی خۆی و کۆمه لیک کۆشک و په رستگهی لی ساز کرد. به پێی دهقی ئه و به رده نووسانهی که له داویتی دیواری کۆشکی خۆی هه لکه ندراون، کوورووش خۆی به «پادشای گه وردهی هه خامه نشی» ناو دێر کردووه. ئهم سهرناوه دهریدهخا که کوورووش

هیشتا له ژیر فرمانی ئاستیاگی باپیری دا بووه. هیتدهی پینه‌چوو که کووروش
 تینی بۆ عیل و عیلاتی به په‌سه‌ن ئیرانی و ئاسیایی‌یه‌کانی پۆژه‌ه‌لات و
 باشووری پۆژه‌ه‌لات و باکووری پۆژه‌ه‌لاتی قه‌له‌مه‌روی به میرات به‌جیماوی
 باوکی هیتا، که سه‌ری وه‌به‌ر بیتن. نه‌بوونیدی پادشای بابل که هه‌ستی به
 سرشتی خۆپه‌رستانه‌ی کووروش کردبوو، به‌گوێزه‌ی سیاسه‌تیکی ورد و
 باریک و به‌یاریده‌ی کووروش، هه‌رایه‌کی دووبه‌ره‌کی نایه‌وه و له‌ ئاکام‌دا
 توانی هه‌رران له‌ چنگ ماده‌کان ده‌رکیشیته‌وه، که به‌ره‌گی پێگای چوون بۆ
 ئاشووریان لێ ته‌نیوو. کاتیک ئاستیاگ به‌و کاکه‌وبراله‌یه‌ی نیوانیانی زانی که به
 دژی وی ده‌شکایه‌وه، ناردی به‌ شوین کووروش‌دا که بجیته‌ هه‌گمه‌تانه
 (ئیکباتان)، به‌لام به‌گوێی نه‌کرد. پادشای ماد هیچ چاره‌یه‌کی دیکه‌ی نه‌ما، جگه
 له‌وه‌ی که هه‌لگه‌رانه‌وه‌که‌ی به‌ زه‌به‌ری هیز و لام بداته‌وه. دوو جار شه‌ری قورس
 و خویتاوی قه‌ومان و جاری دوا‌یی خودی ئاستیاگ سه‌رکردایه‌تی
 تیکه‌ه‌لچوونه‌که‌ی ده‌کرد، به‌لام به‌رگه‌ی نه‌گرت و شکا و به‌ دیل گیرا و
 کووروش به‌وپه‌ری پیز و دلپاکی له‌گه‌لی جوولایه‌وه. به‌ فرمانی کووروش
 هه‌گمه‌تانه‌ کرایه‌ پایته‌ختی ئیرانی یه‌کگرتوو. سه‌رکه‌وتنی کووروش به‌ سه‌ر
 ئاستیاگ‌دا لاپه‌ره‌یه‌کی نوێ بۆ میژووی هۆزی پارس ده‌کاته‌وه، که چاره‌نوس
 له‌گه‌ل ماده‌کان لیکدان و یه‌کانگیری کردن.

***

بەشى ۳

خۆرھەلات دۆى خۆرنشین

پادشایەتیی ھەخامەنشى

مىژووى ئەم ئىمپراتورىيەى كە ھەخامەنشىيەكان بە زەبرى شمشىز دایانمەزراند، دەگەپتەو ە بۆ سىيەكى نیوہى دووھەمى ھەزارەى یەكەمى پیشزایین. گەلان و شارستانیيەتەكانى دیکە ھەر لەسەر پەوتى پیشوویان دەپۆشتن، بەلام بەگشتى لە تەواوى دنیای ئاوەداندا، ئىمپراتورىی ھەخامەنشى دەگەویتە ریزی پیشەوہ و ئەركى سەر شانى مىژوونووسانە كە ھەمیشە زۆربەى ھەرە زۆرى ڕووداوەكانى ئەو ڕۆژگارە بخەنە بەرباس و توێژینەوہ. خەيالى دامەزراندنى حكومەتىكى تاقانە لە ئىراندا، قەرزداربارى ھەخامەنشىيەكانە و ئەوان وەراستیان گىرا. سەربەستى و مانەوہى ئەم حكومەتە، بوو بە كەلەپوورىك بۆ وەچەكانى داھاتوو.

شىوازى بەپۆەبردنى كاروبارى نىوخۆى ھەخامەنشىيەكان، بە ھىچ بارىكددا وەكوو شىوازى ڕۆمىيەكان ناچى كە ھۆز و نەتەوہ بەزىوہكانیان ناچار دەكرد ھەتا سەر وەبەر كولتورى باوى گشتى بێتن و ھەتا پلەى ئەوان ھەلكشىن و لە نابورى ھاوبەشیاندا بەشدار بن. ئەم كارە زۆر جارەن واى دەكرد كە جەماوہرى خاوەن داب و نەرىتى تايبەت، خۆيان بكوتن بۆ پلەكانى سەرووتر. ھەلومەرجى كارەكان لە زەمانى كوورووش و داریووشدا، جیاوازە لەگەڵ ئەو

بابه تهی ئیستا باسی کرا. ئەم پادشایانه بیجگه له هیتدیک ناوچهی دووره دهست که ئاستی کولتووری خه لکه که یان پاشکه وتوو بوو، به لیکدانی دووچۆمان، سووریا، میسر، ئاسیای بچووک، کۆمه لیک شار و دورگی یۆنانی و به شیک له هیند، په رهیان به جه غزی ده سه لاتیان دا و چه شنیک شارستانییه تی تیکه لاویان له گه ل به ربلاوترین ئیمپراتۆری میژووی دنیا پیکهیتا. ئەگه ر بیتوو هه خامه نشیه کان ئەو هه ریم و ناوچه یان به ره و ئاستی شارستانییه تی خۆیان پال پتوه نابا، په وتیکی گه رانه وه و پاشکه وتوویی دهستی پنده کرد. ئەوان ده یانزانی تازه پینان ناوه ته نیو کۆمه لی گه لانی هه زار ساله و خاوه ن شارستانییه تی له میژینی پیشکه وتووتر له خۆیان. تیکه یشتنی کوورووش له و بابته، سه ره به سستی نیوخۆیی بۆ هۆز و نه ته وه کان کرده دیاری و هه لویست و رپیازی زیره کانه ی داریووش، ئەم کولتووره ده وه مهنده کۆنانه ی پاراست و په نگه بۆ گه شه ی سه قامگیری و راگیرانی له نگه ری ولات، پارسه نگ بووبن. رانه گیرانی پارسه نگ و هاوسه نگی له سه رتاسه ری میژووی ئیمپراتۆری دا، خالیکی شاراوهی لاواز و جاری وایه مه ترسیدار بوو که رپگای له مه یل و تاسه ی په ره ی هۆزی گه نج و دانه سه کنیوی پارس ته نی و به یه کیك له گه وره ترین هۆکاره کانی تیشکان و دارمانی داده ندری.

خۆگرتنی ئیمپراتۆری رۆم، ده گه راپه وه سه ره وتیکی خاو و به ساوه ساو له درێژه ی سه دان سال دا و ئەم دواکه وتنی پیکه یشتنه، ببوو به ده سه به ری هیز و سه قامگیربوونی. هه خامه نشیه کان به خۆیان و به حکومه تیکی گومناوی قوله پادشایی له پریک، له بناره کانی باشووری خۆرنشین ئیران، سه ریان هه لدا و له ماوه ی ده سه لاتی وه چه یه کدا، پادشایه تییه کی به ربلاویان پیکهیتا که هه تا زیاتری په ره ده ستاند، هیزی سه قامگیربوونی پتر داده به زی. هه را و ناژاوه کانی

جەنگەى دواى نەمانى كۆپى كۆرۈش لەم شاھانشاھىيەدا، ئەوئەندە لەگەر بوون كە تەنبا پياويكى بەدەسەلاتى وەكۆو داريووش دەيتوانى دايانكۆوژىتى و سەروبەرى كارەكان وىكەيتى و بارودۇخەكە ھىور بىكاتەو. دەكرى ئەم سەردەمە پەژارەبارەى دىرۆكى ھەخامەنشىيەكان لەگەل شەپەكانى نىوخۆى رۆم بەراورد بىكرى. لە رۆمى رۆژگارى «ئووكوست»دا، وەكۆو ئىزانى سەردەمى داريووش، پاش راتلەكانىكى بەگەر، خۆ رېكخستەنەو دەستيان پىكرى و بە شىوھى ئالوگۆرى سىياسى، دانانەوھى بنەماى دامودەزگاي گشتى و چاكسازى ئىدارى و كۆمەلايەتى، رەنگيان دايەو. دىسانىش سەرەپاي ھاويزرانى ھەنگاوى ئاوەزەندەنە و دوربىنەنە، ھىزى راکردن و كشانەوھى ھۆزان و نەتەوھەكانى پىكەيتەرى ئىمپراتۆرى بۆ دەست لىكەردان، بنەى نەھات و سەرەنجام شىرازەيان لىكەلەلەشاند و رەوخاندیان.

كۆرۈش (۵۵۹ - ۵۳۰ ھى. ب. ز.)

كۆرۈش بۆ شەپ و تىكەوتنى راستەوخۆى لەگەل ماد، نەيدەتوانى پىشتى بە يارىدەى بابلى ھاوپەيمانى دورەدەستى بىبەستى و دەبوو ھىزەكانى خۆى بە تەنباى ئەم ئەرەكە راپەرتىن. ھەلبەت كارى كۆكردنەو و يەكخستى ئەم ھىزانە لە كۆمەلىك ھەول و ھەلسووپانى بەربلاوى پىشودا بە مەبەستى بەدى ھىتانى يەككەيتى و ھاوپىشتى لە نىوان خىلاتى خۆجىنى و قۆشەنى ئىزانى و تەننەت ناائاريايشدا، دەستى پىكردبوو. ھىزۆدۆت لىزگەى ناوى ئەم تىرە و ھۆزانەى تۆمار كۆدون كە لە گۆشەى باكۆورى خۆرنشىنى دەرياي خەزەرەو ھەتا ئوقيانووسى ھىند نىشتەجى بوون و بە پىكەيتەرى نىوك و نىوەرۆكى ھكۆمەتى كۆرۈش. لە قەرارى قسانرا واديارە وەدى ھاتنى ئەم يەككەيتى و ھاوپىشتىيە زياتر گەراوئەو سەر رەچاوكرانى رىوشوئى ھىمانە و دەكرى قىوولى بىكەين

که ههر لهو زهمانهوه قوتابخانهی ئهنجومهنی ههتهوانه یان ههوت کهسه دامهزیندراوه و بۆته ئهنجومهنیکی پاتشایهتی و پیکهاتووه له مهزنانی پارس و خودی شا سهروکیان بووه. بهم شیویه له چوارچیوهی ئیران دا به واتایهکی تایبته، یهکیهتییهک بهدی هات که سهروکههز و سهرخیلان، به چهشنیکی چالاک بوونه بهشداری دامهزاندنی حکومهت، ئهگهرچی ههموویان نهريت و کولتووری دهوارنشینی یان نیشتهجی بوونی خزیان پاراستبوو.

زالبوونی ههخامهنشیهکان به سهر مادهکان دا، هیچ وهکوو سهرکهوتنی بابلیهکان و عیلامیهکان و کارتاژهکان^۱ ناچی، به سهر ئه و تیره و ههزانه دا که بهزیندراون و هههمیشه تووشی کوشتاری خویناوی و تالان و بڕ بوونهوه. ههگمهتانه [ئیکباتان = ههمه دان]، نه ته نیا هه پاریزرا، به لکوو هه روا به پایتهختی مایهوه و بوو به ناوهندی ئارشیوخانهی میری و زۆر ویندهچی که کوورووش دوو ته تهلهی زیرینی ئاریارهمنه و ئارشامی له گهڵ به لگه نامهکانی دیکه ی خانه دانی میری، راگواستیته ئه و شویتته. کار به دهستانی مادی که چند پیاویکی پارسیش بوونه هاوکاریان، له سهر کاری خزیان لانه دران. گۆرانی دهسه لات که ئه وهنده به نه هیتی کرا، که نه ته وهکانی بالی خۆرنشین، لایان وابوو حکومهتی پارسی هه ره حکومهتی مادییه. کوورووش پاش ئه وهی بۆی کرا هه ردک پادشایهتی له ژیر فرمانی خۆی دا بکاته یه کپارچه، له سهر لووتکه ی دهسه لاتی ئیمپراتۆرییهکی بهربلاودا راوهستا که پر بوو له کان و کانگای دهوله مهندی سروشتی و هه لکه وتی جوغرافیایی هه لی ئه وهی بۆ ره خساندبوو که ببیتته پردی په یوهندی نیتوان شارستانییه تهکانی خۆرنشین و خۆرنشینی دوور. ئیران له

۱- قه رتاچه نه. شاریکه له ئیسپانیا و له نگه رگایه کی که نار ده ریابه و.

سەرتاسەری دیرۆکی خۆی‌دا، لەو ئەرکە قورسەیی دانە‌براوە کە دەستی چارە‌نووس لە ماوەی هەزاران ساڵ مان و مانە‌وەی‌دا، خستووێتە سەر شانی. کو‌رووش، ئەم ڕێبەرە هیژا و شە‌پزان و بە‌هیز و وریایە، ئیستاکە دوو ئامانجی لە بە‌رچاو بوو: یەکیان گرتنی بالی خورنشین و هینانە ژێر ڕکێفی کە‌نارە‌کانی دەریای مە‌دیتەرانی کە تە‌واوی گە‌وره‌پێانی تیپە‌پیو بە ئێران‌دا دە‌چوونە‌وه سەر لە‌نگەرگا‌کانی و هە‌روه‌ها گرتنی ئاسیای بچووک کە لەو سە‌رزمینە و لە تە‌نیش‌ت لیدییهی دە‌ولە‌مە‌ند، یۆنانی خاوە‌نی بنکە‌ی دە‌ریاوانی بوون. ئامانجە‌کە‌ی دیکە‌ی کو‌رووش بریتی بوو لە دابین کردنی تە‌ناهی و هینما‌یه‌تی و دامە‌زراندنی حکومە‌تیکی یاسامە‌ند کە بتوانی بە‌شیک لە کولتوری کۆن وەر‌بگرت و سنوورە‌کانی دنیای ژیارمە‌ند بۆ لای ڕۆژه‌لات هە‌تا ناوچه‌کانی سە‌یحوون و جە‌یحوون پەرە پێ‌بدا و بالی تیرە و عیلاتی «ئێرانی دە‌ره‌وه»^۱ بگرت و یاری‌ده‌ی جوولانە‌وه‌یان ب‌دا. کو‌رووش ژبانی خۆی کردە تە‌رخانی ئەم دوو ئامانجە و گیانی‌شی لە‌سەر ئامانجی دوو‌هەم دانا.

ئەم پادشایە کە میراتگری حکومە‌تی ماد، ئاشوور، ئورارتو و خزره‌لاتی ئاسیای بچووک بوو، تە‌ماشای کرد لیدییهی^۲ لە بە‌رده‌م قوت بۆ‌تە‌وه کە کرۆ‌زووس^۳ لە سالی ۵۶۱ی پێش‌زایینە‌وه حوکماتی بە سە‌ردا دە‌کرد. هەر بۆ‌یه کو‌رووش سە‌ره‌تا بە شێ‌وه‌یه‌کی ئاشتیانە سە‌ری بە کلکیه‌ نه‌وی کرد، چونکە ڕه‌نگبوو بە یاری‌ده‌ی هاو‌په‌یمانانی میسری و بابلیی لیدییه، ڕینگای پێش‌وه‌چوونی لێ بگرت. ئە‌وسا ژێ‌رە‌ژێر دە‌ستی لە‌گە‌ڵ پیاوانی دە‌وروبە‌ری پادشا تیکە‌ڵ کرد و گە‌ڵە‌یه‌کی چاکی دا‌رشت. سە‌ره‌تا دا‌وا‌ی لە کرۆ‌زووس کرد کە سەر

۱- مە‌به‌ست ئە‌و بالە‌ی بانووی ئێرانە لە ڕۆژه‌لاتە‌وه.ب.

۲- لوودیا

۳- کرۆ‌زووس

وهه بهر دهسه لاته که ی بیتی و ئه ویش حکومه ته که ی لی نه سستینی؛ به لام کرژووس پینشیاره که ی برده وه پاش. کووروش هیزه کانی له ئاشوور کۆکردنه وه و له پووباری دیجله تپیه ری و ملی ئه و رییه ی گرت که له داهاتوودا به «پینگای شاهی» ناودیز کرا و گه یشته کاپادۆکییه و له جهنگه ی هروژمه که ی دا دهستی به سهر «حهران» دا گرت، که سهرده می «نه بوونید» ناوه ندیکی گرینگی بازرگانی بوو. له و کاته دا هاوپه یمانانی پیشووی پاشه کشه پیکرد که له گه ل میسر و ئیسپارت په یوه ندیی دۆستایه تی دامه زرانده بوو.

یه که م تیکه له چوونی دوو هیزه که له نیزیک پووباری هالیس [قزل ئیرماق] قهوما و ئاکامیکی پوون و یه کلاکه ره وه ی لی نه که وته وه. له گه ل داهاتنی سهره تای وهرزی زستان، کرژووس پنی وابوو، کووروش دهست هه لده گری و دهکشیه وه، به لام هینده یان تین بۆ هینا که ناچار بوو سواره ی به ناوبانگی خۆی بپیتیه مه یدان و پادشای ئیرانیش و شترسواران بنزیریه به ره و پرویان. یه کسمانی لیدییه که ههتا ئه و کاته چاویان به جانه وه ریکی ئاوا نه که وتبوو، ترسیان پینیش و تۆقین و گه یان گرت و ئه م تیکشانه وای له کرژووس کرد که بۆ پاراستنی گیانی په نا به ریتیه وه «سارد» ی پایته ختی و ده رگا له سهر خۆی گاله بدا. کرژووس به شاریکی له گیران نه هاتووی ده زانی، به لام کووروش شانی لی شل کرد و ئابلۆقه ی دا و گرتی و به ویستی خۆی له نیو کۆمای لیژه داریکی ئاگرین دا سووتا. لیدییه بوو به یه کیک له هه ریمه کانی ئیرانی و میره ریمیکی پارسی بۆ دیاری کرا.

پاشان کووروش له شاره دهوله مهنده کانی یۆنانی سهر لێواری ده ریای راسپاردن و داوای لیکردن بی پهلپ و به بی هیچ مه رجیک سهری وه به ربیتن، به لام یۆنانی لێیان نه سه لماند. گومانی تیدا نییه که ئه وان پیشتر له پیزی

جه‌ماوه‌ری به‌رفه‌رمانی پادشای لیدییه‌دا بوون، به‌لام کاروباری بازرگانی وای
 نه‌نگران‌دبوون، که نیری لیدییه قرچۆک ده‌هاته به‌رچاو و هیتده‌یان تینه‌دیتنا.
 ره‌تکرانه‌وه‌ی داوای کوورووش به‌سهربادان و راپه‌رین لیکدرایه‌وه و
 کوورووش لینیان وه‌خۆ که‌وت. شاره‌کانی یۆنانی یه‌که‌به‌دوای‌یه‌ک‌دا، به‌زه‌بری
 زۆر یان خه‌یانه‌تی تاقمیک له‌دانیشتووانیان گیران و ته‌نیا مه‌له‌تییه پاریزرا،
 چونکه هر له‌پتوه، ده‌ستی به‌ردابۆوه. له‌م هه‌رایه‌دا، برشتی زی‌پی پارسه‌کان
 هیتده‌ی هی‌زی چه‌ک‌داریان به‌ری کرد. به‌ستینه‌کانی ده‌ریا کرانه‌ دوو هه‌ریم؛
 هه‌ریمی ئی‌یۆنییه خرایه‌ سهر «سارد» و هه‌ریمی قه‌راخ ده‌ریای ره‌ش ناوی گۆرا
 به‌ هه‌ریمی «دانیشتووانی ده‌ریا» [یان ده‌ریایی‌یه‌کان].

لیره‌دا بۆمان ده‌رده‌که‌وی که پرسى شاره یۆنانیه‌کانی ئاسیای بچووک، به
 درێژایی می‌ژووی هه‌خامه‌نشیه‌کان، چه‌نده‌یان ده‌وری ورد و باریک له
 سیاسه‌تی ئێران‌دا گیراوه و تا چ راده‌یه‌ک توانیویه‌انه هه‌ل بۆ شه‌ری پیرۆزی
 نه‌سکه‌نده‌ری گه‌وره‌ به‌ر‌ه‌خستین. ئێرانیه‌کان له‌ زه‌مانی کوورووشه‌وه به‌ره‌ودوا،
 له‌خۆوه نه‌بوو که ده‌یانویست بینه‌ خاوه‌نی ئه‌و ناوچه‌یه. به‌رله هه‌موو شتی‌ک بۆ
 ئیمپراتۆرییه‌کی گه‌وره، راکیرانی هورم و ئابرووی نیونه‌ته‌وه‌یی له‌ ئارادا بوو.
 هی‌زیکی ئه‌وتۆ نه‌یده‌توانی له‌ حاند چه‌ند شاریکی ئانگراوی رینگای بازرگانی،
 پاشه‌کشه‌ بکا و هه‌ل و هه‌لکه‌وتی بارناسکی شوینه‌که‌ش تینه‌هیتن. ئه‌م شارانه
 خاوه‌نی جه‌ماوه‌ریکی بایه‌خدار بوون و پسپۆرانی کارزان و هی‌ژا و سه‌ربازانی
 شاره‌زا و شه‌رده‌یده‌ خۆیان تیدا ده‌نواندن. له‌نگه‌رگای ئه‌و شارانه که به‌ لای
 یۆنانی ئوروپادا شکابوونه‌وه، خاوه‌نی دام‌وده‌زگای گرینگ و ته‌یار بوون و به
 ده‌روازه‌ی تیکه‌لاوی له‌گه‌ڵ دنیای یۆنانی داده‌ندران. له‌ لایه‌کی دیکه‌وه هه‌موویان
 زه‌نگین و ئاوه‌دان بوون و وه‌ک ماکه‌یه‌کی به‌هی‌ژ له‌ کاروباری بازرگانی

ئیمپراتۆری دا دوریان دهگیرا و نهگهر بیتوو هه مووی له جهغزیکدا کۆ کردبانهوه، دهیتوانی ئه شوورهیه برهوخیتنی که ئهوان له سهر پرنگای ههلیانچنبوو. لاوازی شارهکانی یۆنانی که دهگهرایهوه سهر ناکۆکییهکانی نیوخۆی، سهرنجی تهواوی زلهیزهکانی رادهکیشا و ترووسکهی زیری ئیران تهنانهت چاوی غهیبزانی خاوی مهزنیسی^۱ به شهواره دهخست. بنگومان له تهواوی ئه ناوهنداندا، چین و توێژه بههیزهکان به قازانجیان بوو که لهگهڵ پارسهکان پینگبێن و سهرنجیان رابکێشن. ههلسوورانی چینی بازرگانان له جهرگهی ئیمپراتۆری گهورهدا، وهکو دۆزینهوهی خهزینهیهکی شایان بوو.

دواي ئهوهی کورووش له کاروباری گرتنی ئاسیای بچوک بۆوه و دهستیکی کهوتهوه بهرخۆی، لهگهڵ هیزهکانی بهرهو سنوورهکانی بای پۆژههلات جمی. هیرکانی (گورگان) و پارت که هاوکهوشهنی ماد بوون، خرابوونه سهر قهلهمهروی پارسهکان و ویشتاسپی باوکی داریوشیان به میرههاری خۆیان قبول کرد و کورووش ههروا بهرهو پۆژههلات ئهسپی ئاژاوت. درهنجیان [درانجیان = زهنگ = درهنگیان]، پۆخج، مهرو و بهلخ (باکتهریا)، یهکهبهدوايیهکدا، خراوه سهر قهلهمهروی ئیمپراتۆری. کورووش و هیزهکانی له جهیحوون (ئامودهریا) تینهپهین و گهیشته سهیحوون (سیردهریا)، که دهبن ئهوی به سنووری باکووری پۆژههلاتی ئیمپراتۆری ههخامنهشییهکان دابندرئ. پادشای ئیران به مهبهستی پاراستنی ئه هیلئ سنووره له ئاست پهلاماری خیلاتی دهوارنشینی ئاسیای ناوهندی، شاری بهشووره و قهلاي قایمی سازکردن.

۱- مهبهست پینشگری ئهلهمه.م. زلهکاهینی بتی گهوره.ب.

گیرانی بابل

کوورووش له کاتی گه‌رانه‌وه‌دا، به‌مه‌به‌ستی نواندنی هه‌لمه‌ت و چالاکی، به‌ره‌و سنووره‌کانی بآلی خۆرنشین ده‌روا. جه‌نگه‌ی په‌لاماردانی بابل داهاتووه و ویده‌چی هه‌لومه‌رجه‌که بۆ وه‌شاندنی زه‌بری کۆتایی، ته‌واو په‌خسابی و گری له به‌ر نه‌بی. نه‌بوونید به‌خۆی و به‌ده‌سه‌لاتی کلۆر و که‌له‌لای، له‌جاران پتر خه‌ریکی په‌سن و په‌رستی خودای «سین» بوو. به‌تامه‌زرژی ده‌که‌وته شوین نۆژهن‌کردنه‌وه‌ی ئاسه‌واره‌ کۆنه‌کان و له‌بوا‌ری شوینه‌وارناسی‌دا سه‌رقالی وردبوونه‌وه‌ بوو. پێشه‌وا‌یانی دینی لێی نا‌پازی بوون و ئه‌ویش ئا‌و‌ری لێ‌نه‌ده‌دانه‌وه‌ و به‌سه‌ری نه‌ده‌کردنه‌وه‌ و سه‌ره‌نجام هه‌موو کاروباریکی به‌رگری و به‌ربه‌ره‌کانی قه‌له‌مه‌روی ده‌سه‌لاتی خۆی دابوو‌یه‌ ده‌س کو‌ره‌ی جیگره‌وه‌ی. په‌شه‌با له‌سه‌ر سه‌ری گه‌وره‌شار کردی به‌ها‌ژوه‌ووژ. کۆمه‌لانی جووله‌که‌ی دوورخراوه‌ پێشبینی په‌لاماری ئێران ده‌که‌ن و پێغه‌مبه‌ره‌کانیان کوورووش وه‌کوو «پزگاریده‌ر» ده‌ناسین. بابل بێ‌ئه‌وه‌ی که‌سی وه‌ده‌ست بی گیرا و ته‌نیا جه‌رگه‌قه‌لای میری چه‌ند پۆژیک ده‌که‌وێته‌ خۆراگری. نه‌بوونید به‌ دیل ده‌گیرئ و کوورووش به‌پنی داب و نه‌ریتی جوامیرانه‌ی له‌گه‌لی ده‌جوولێته‌وه‌. سالی دواتر (۵۳۸ه‌ پ.ز)، کاتی‌ک نه‌بوونید ده‌مرئ، ده‌کریته‌ تازییه‌ی گشتی و کوورووش خۆی به‌شداری پرسه‌ی ده‌بی.

کوورووش خۆی وه‌کوو سه‌رکه‌وتوو‌یه‌ک به‌خه‌لکی بابل نه‌ناساند، به‌لکوو خۆی به‌ پزگاریده‌ر و جێنشینی یاسایی و په‌وا‌ی ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی دانا و به‌ مه‌به‌ستی ده‌رخستنی سه‌نگ و بایه‌خی قه‌له‌مه‌روی تازه‌ی، خۆی به‌ «پادشای بابل [و] پاشان هه‌موو سه‌رزه‌مینه‌کان» نا‌وێر کرد. ته‌واوی ئه‌و په‌یکه‌رانه‌ی خودایان که‌ نه‌بوونید هه‌تا‌بوونی بۆ پایته‌خت، بۆ شوینی خۆیانی گێرانه‌وه‌. له‌

تافی جه ژنی سالی نوی دا، پئوشویتی پادشایانی بابلی به چاو کرد و دهستی به سهر دهستی خودای «به عل» دا هیتا و بهم شیویه به پرهمی چووه پیزی زنجیره ی پادشایانی تازه ی بابل هوه.

جا له بهروه ی کووروش ببوو به فرمانه وای بابل، ته وای خاکی سووریا ش ده که وته نیو جه غزی دهسه لاتی و ده بوو به خاوه نی و له ویش هر دریشه ی به پهبازی خیرخوازانه ی خزی دا. پادشایانی فنیقیه چوونه خزمه تی و سهریان وه به رهیتا و هیزه ده ریاوانیه کانی خزیان نایه به ردهستی که بارته قای ده ریاوانانی یۆنانی ده هاتته وه. کووروش له یه کهم سالی حکومه تی خزی دا له بابل، فرمانی نازادی جووله که به دیل گیراوه کانی په سند و بلا کرده وه و پیکای دان بکه پیتنه وه نیشتمانی خزیان و په رستگه ی به یتو لموقه ددهس نۆژهن بکه ونه و بیبه نه وه سهر هه پته تی جارانی. ههروه ها به رباری دا که ته وای که لوپهل و ههروهالی راگو یزرای زیو و زیوی بۆ بگێر نه وه. له سالی ۵۳۷ه ی پیش زاین دا پتر له چلهزار جووله که به جله و داری زهرووباییل، له بابل هوه گه رانه وه سه رزه مینی پیروژ [واته که نعان]. یه کیک له کار به دهستانی پایه به رزی ئیرانی به مه بهستی جی به جی کردنی فرمانه کانی میری، له گه لیان پژی. لیره ش دا هر ئه و ئاکاره جوانه جوامیرانه ی کووروش وه به رچاو دی که به شوین دل دانه وه و سوکنایی پئ هیتانی مرۆف دا، ههنگاوی ناوه، به لام له بهروه ی که پیاویکی سیاسه توان بوو، دهیزانی که خاکی فهلهستین شاپیه که به رهو میسری هیشتا نه گیراو. ههلبهت نابئ ئه و مه به سهستان له یاد بهی که له سه رده می وی دا، سیاسهت له گه ل دین ته و او شان به شانی یه کتر ده ریشتن و ئه گه ر کووروش و پاش ئه ویش داریوش، ئاوا به دلواوی و دلۆوانی له گه ل جووله کان جوولانه وه، هر ته نیا پاراستنی قازانج و به رژه وهندی ئه وان له به رچاو نه بووه، به لکوو

لیژدها ږوانگه‌ی دینی جووله‌کانیش تیده‌هیندری که ده‌کوته سه‌رووی کزمه‌له‌ی دینه‌کانی دیکه و له‌چاو دینی کلدانی و میسریه‌کان، زۆر له دینی ئیرانییه‌کان نیزیکتر و هست‌پیکراوتر بوو. جووله‌که‌کان نه‌مه‌گذار بوون و پاش‌که‌پانه‌وه‌یان بۆ نیشتمانی خۆیان، به‌گۆرانی و سروودی شادمانی په‌سنی ئاکاری جه‌ماوه‌ری ئیرانیان ده‌دا، چونکه ژیا‌نه‌وه‌ی «نه‌ته‌وه‌ی هه‌لبژارده»، قه‌رزدارب‌باری ئیرانییه‌کان بوو.

ږووداوگه‌لی سنووره‌کانی ږۆژه‌لاتی ئیمپراتۆری، کوورووشیان ناچار کرد که دژی عیلاتی ده‌وارنشین بکه‌ویته خۆ و زه‌بریان لی‌بوه‌شینئ؛ جا هر بزیه پاش نه‌وه‌ی که‌بووجیه [که‌مبووجیه]ی کوری ږاسپارد هه‌تا پنداویستییه‌کانی په‌لاماردانی میسر دابین بکا، ږووی کرده‌بالی ږۆژه‌لات و هینده‌ی پینه‌چوو که له شه‌ږنگدا سه‌ری تیداچوو. تهرمه‌که‌یان هینایه‌وه پاسارگاد و له نیژگه‌یه‌کدا ناشتیان که به‌ژن و دیمه‌نی به‌رچاوی، وه‌به‌ره‌ینه‌ره‌وه‌ی گۆږی نه‌و یه‌که‌م ئیرانیانه‌یه که ها‌تته بانووی ئیران و له‌سه‌ر شیوازی نۆزدیک خانووبه‌ره‌ی خۆیان ساز ده‌کردن (و ۴۰).

له نیو پادشایان‌دا، که‌من نه‌وانه‌ی که پاش خۆیان وه‌کوو کوورووش ناو و ناوبانگی چاکیان به‌جیه‌نیشتوو. کوورووش سه‌رداریکی مه‌زن و پیشه‌وایه‌ک بوو که به‌ختیش یاریده‌ی ده‌دا. پیاویکی دل‌اوا و خیرخواز که نه‌یده‌ویست نه‌و شویتانه‌ی گرتوونی، هه‌موویان بخاته سه‌ر ږه‌وگه و ږیپ‌بازیک، چونکه نه‌وه‌نده تیگه‌یشتوو بوو که ده‌ستی نه‌ده‌برد بۆ پیکهاته‌ی باوی نه‌و کۆمه‌لگایانه‌ی ده‌یخستنه سه‌ر قه‌له‌مه‌رووی ده‌سه‌لاتی خۆی. گه‌یشته هر جیگایه‌ک، دانی به‌ خودایانی دینه جیاوازه‌کان‌دا هیتا. هه‌میشه خۆی به‌ جیتشینی یاسایی میرانی خۆجینی داده‌نا. نه‌سکه‌نده‌ر یه‌که‌م که‌س نه‌بوو که نه‌م ږیپ‌بازه‌ی ږه‌چاو کرد،

به لكوو ته نیا به شوین پچهی كوترای كورووش دا ههنگاوی نا و ئاوا كه وته بهر په سن و تاریفاتی ئه و كۆمه لانهی تازه دهچونه ژیر فرمانی. شنه بایه کی نوئ هه لیکرد و سهرتاسه ری جیهانی گرتوه و شاره کانی له چنگ مۆته کی مه رگ و خوینێژانی ناره وا پزگار کرد و ئاگری شاره تالان کراوه کانی کوژانده وه و هژ و نه ته وه کانی له داوی دیلی و کۆیله تی ئازاد کرد.

كوورووش بهرله هه ر كه سیکی دیکه تیگه یبوو كه «دنیا ی كه ونارا، كۆمه لی شارانی ژیارمه ند و خیلاتی کینوله، زۆر به زه حمه ت سه ر وه بهر ئه و هیزانه ی نیوخزی دینن كه ده یانه یه ی هه موویان له كۆمه لیکی مرۆیی دا بتویننه وه و بیانکه نه به کره نگ.» ئیمه هه رگیز نابینن كه كوورووش وه کوو پۆمیه کان، نه ته وه ی پکه به ری خۆی بکاته هاوپه یمانی و سه ره تا چه شنی هاوشانیک له گه لی بجوولیته وه و پاشان له جهنگه ی لاوازه بونی دا، سه ری پچ نه وی بکا و بیخاته ژیر پکیفی و بیچه وسینیتته وه. ئیرانی به كوورووش ده لێن «باوکه» و یۆنانیه کان كه نیشتمانی لی گرتبوون به «سه روه ر» و «یاسادانه ر» ناودێریان کردوه و جووله كه پێیان ده گوت «مه سیحی پهروه ردگار». ئه گه رچی پرووحی له شه ری، ته نانه ت پاش چه ندین سال شه ر و سه رکه وتن، هه رگیز به سه ر سستی دا نه که وت، به لام هه میشه له سه رده رانه ی پوانگه یه کی به رزه وه له دوژمنی به زیوی ده پروانی و دهستی دۆستایه تی بۆ لای درێژ ده کرد. ئه و له ده قینکی نووسراوی میژوویی دا كه له بابل نووسراوه، ئاوا ده لی: «ماردووک هه موو دنیا ی پشکنی هه تا ئه و پادشا داده وانه ی كه به شویتنی دا ده گه را، بیدۆزیته وه؛ پادشایه ک كه سه ر وه بهر هه سستی دل و دهروونی خۆی بیتنی. [ماردووک]

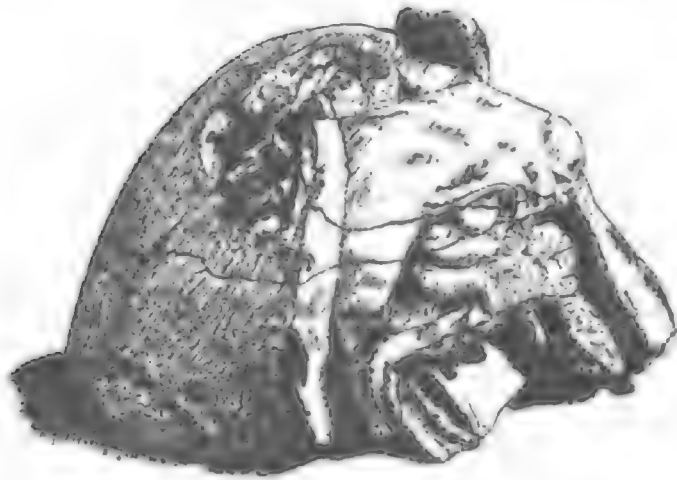
دهستی گرت و ناوی نا کوورووشی ئانشان و پادشایه‌تی هه‌موو دنیای کرده
باربووی.»

پاسارگاد

زۆربه‌ی پوژگاری پادشایه‌تی کوورووش به‌ختی شهر و تیکه‌له‌چوونه‌کانی
کرا له‌بالی خزره‌لات و خورنشین قه‌له‌مه‌روی ده‌سه‌لاتی و ده‌رفه‌تیکی وای
نه‌ما بۆ چالاکی و هه‌لسوورانی دیکه، به‌تایبه‌ت سازکردنی شاران. کوورووش
وه‌ختایه‌ک که هیشتا ته‌نیا میری ئانشان بوو، شووشی کرده پایته‌خت و پاشان
هه‌گمه‌تانه و بابلی وه‌ک پایته‌ختی هاوینه و زستانه هه‌لبژاردن؛ که‌چی دیسانیش
پاسارگادی بۆ میراتگرانی داهاتووی وه‌ک ناوه‌ندی ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی
به‌جیه‌یش. به‌پیی گیرانه‌وه‌کان له‌شوینیک بناغه‌ی پاسارگادی دانا که توانی
شهری یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی له‌گه‌ل ئاستیای [باپیری] تیدا به‌ریته‌وه و بیبه‌زینن.
تویژه‌ران لایان وایه که ناوی شاره‌که ده‌گه‌ریته‌وه سهر و شه‌ی «پارسه‌گه‌د»^۱
که به‌واتای «هۆردووکای پارسه‌کان» ه. ئه‌گه‌ر بیتوو ئه‌م هه‌لگیرانه‌وه‌ی وشه و
جینگزکه‌یه راست بێ، واتاکه‌ی ده‌بیته ئاوینه‌ی دیمه‌نی بالانویتنی شاره‌که. له
راستی دا ئه‌م جینگایه، له‌شکرگایه‌کی پان و به‌رین بووه که شووره‌یه‌ک ده‌وره‌ی
داوه و که‌وتۆته نۆ کۆمه‌لێک باخ و سه‌یرانگا و کۆشک و په‌رستگای لی ساز
کراوه. له‌و شانه‌وشانی سه‌یرانگاوه دوو گای زله‌ی بالداری به‌ردین داندرا‌بوون.
له‌ به‌ر ده‌روازه‌ی سه‌رسه‌رای باکووری، هیشتا ش یه‌کێک له‌ جووته‌ فریشه
چوار‌باله‌کان وه‌به‌رچاو دی (و ۲۸). له‌سهر به‌رده‌نووسیکی سی‌زمانه‌ی پارسی
که‌ونارا، عیلامی و بابلی ئه‌م رسته‌یه هه‌لکه‌ندراوه: «منم کوورووش، پادشا،

۱- په‌نگه له‌ بنه‌په‌تدا «پارسه‌گه» یان «پارسه‌گا» بێ. به‌مانای جینگای پارسه‌ یان پارسان.
ده‌لێن دوور نییه‌ گردیکی سه‌رته‌خت و پان بووبی و پارسه‌گرد بێ. و.

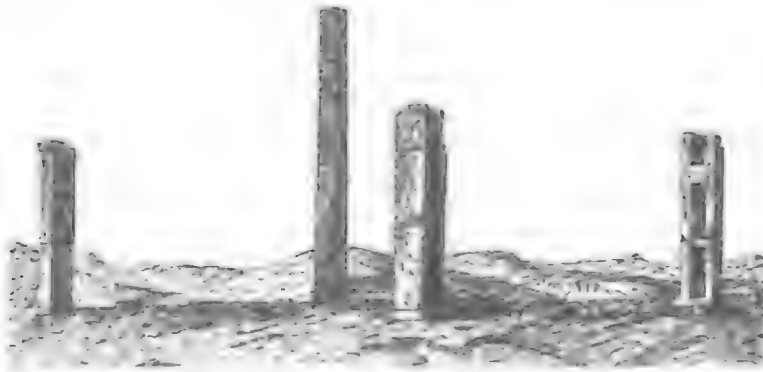
هه خامه نشی». ئه م شویته واره ده بێ سهر به و سهرده مه بێ که هیشتا له ژیر
فرمانی [ئاستیاگدا] بووه. تالاری دیداری گشتی به دیمه ن و قه لافه تی
پیشه وایانی دینی رازاوه ته وه که خه ریکن چهند سهر ناژه لیک دینن بز
قوریانی کران. ههروه ها چهند هه یکه لیک سهر و په نجه هه لۆ خۆیان ده نوینن.
سهره کۆله که به رده کان له سهر شیوه ی نه سب، گا، شیر و شیر ی شاخدار
داتا شراون (ق ۵۱).

ق ۵۱- پاسارگاد: سهری شیر به ر دینه یه ک

له سهر قه دی کۆله که ی چوار پالووی کۆشکیکی دیکه، به رده نووسیکی
سێ زمانه وه به رچاو دێ که کووروش خۆی به «شای مه زن» ناودیر کردووه
(ق ۵۲). بێ گومان ده بێ ئیره پاش زالبوون به سهر ماده کاندا ساز کرابێ. له
جینگای دیکه چهند کۆله که یه کی دار چه قیندراون که وادیاره ده بێ به رهنگی شین،
سهوز، سوور و زهرد رهنگیندرابن.

لەسەر بەردەتاشى شانى دەرگاكان پادشا خىزى دەنوتىنى كە وەكازى پادشايتى بە دەستەوہىہ و بەشىك لە جل و بەرگ و چاوى زىركفت كراون. ئاورگايەك لەسەر شىوہى چوارپالووى رېك و بە بەردى جوان تاشراو، ساز كراوہ و زۆر وەك ئەو ئاورگايە دەچى كە لە نەخشى رۆستەم، بەرەو پووى نىژگەى داريووشە. لە مەودايەكى ئەولاتر، دوو ئاورگاي پىنپىلكە دار وەبەرچاو دىن، كە دەبى رى و پەرمى دىنى لە دەر و دەورەيان ئەنجام درابى (ق ۵۲).

ق ۵۲- كاوول و ھەرەسەكانى پاسارگاد

ق ۵۲- پاسارگاد: ئاورگا

پاسارگاد دیمه نیکي بهربلاوی هونه ری ئیرانییه که هیشتا ش به کم ههنگاوه کانی داندرا نی بناغی به لمانه وه پوون نه بوونه وه. سهره پای تیکه ل کران و لیکدرا نی شیوازه کان و هیتانه پووی کۆمه لیک گای بالدار ی ئاشووری و داتاشرا نی په یکه ره کانی هیتیایی له لاجه ولاجی داویتی دیواران و په نگاندن به شیوه ی بابلی و هیمای تایبه تی میسری، له راستیدا هه موویان ده بنه دیمه نیک له کولتووری نه ته وه بی که له و پۆژگاری دا زۆر چاکی گه شه کردبوو. هه رچی له ده ره وه را هاتوو، تیک و پیک هه لشیلدرا وه و په نگی گۆرا وه و به هه ویتی خۆمالی ده ستاو درا وه ته وه و بۆته خاوه نی هیز و پیزیکی تازه و هونه ریکی نوێ و تایبه ته مندیه کانی له نیگای به کم دا وه بهرچا و دین. نژیاروانی ئیرانی، بۆ کایه کردن به په نگه کان و به دی هیتانی نسێ و پووناکی به شیوه یه کی هه ستیارانه جوو لا وه ته وه و نێوه نێوه به ردی ره ش و سپیی ده کار کردوون. ئه م هونه ره به نیشان دانی قه لافه تی ئاده میزاد له ته نیشتانه وه و داتاشینی چین و گنجه کانی جل و بهرگان، گه شه یه کی بهرچاوی کردوو. هه موو ورده کارییه کان، جا چ داهیتان بن یان له ده ره وه خوازا بیته وه، وه سه ر شیوه ی ئیرانی گه را وه و به بروای گه لیک له پسپۆزان، هونه ری پاسارگاد زۆر که وتۆته پێشه وه ی هونه ری ته ختی جه مشید.

که مبووجیه (۵۳۰-۵۲۲ ی. پ. ز)^۱

که مبووجیه ی کۆره گه وره ی کورووش له داویتی شادۆتیکي هه خامه نشی به ربیژه و له هه شت سه له ی دوا یی پادشایه تی باوکی دا، ببوو به شه ریکه ده سه لاتی و به «پادشای بابل» ده ناسرا. کورووش به زیندی سه ری خۆی، به ردیای کۆره چووه ی کردبوویه حوکمداری هه ریمه کانی خۆره له لاتی.

۱- له ده قه که دا نوو سرا وه که مبووجیه. به لام له میژوودا که مبووجیه باوه. کامبیز و.

پاش نه‌مانی پادشای گوره، ه‌را و ناژاوه‌یه‌ک که وادیاره ده‌بی به فیتی به‌ردیا بووبی، ته‌شه‌نه‌ی کرد و ه‌موو لایه‌کی گرت‌ه‌وه. که‌مبوجیه که سیاسه‌توانیکی به‌ئه‌زمون و جیاواز بوو له خده‌وخووی باوکی، ته‌مای گرت پریشه‌ی ه‌ر جوولانه‌وه‌یه‌ک له بنه‌وه ه‌لکه‌نی که ده‌بیته ه‌زی لاوازی و ناسه‌قامگیربوونی ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی. جا بویه سه‌ره‌تا بژ راسته‌ی کاران ده‌ستوری دا که به‌دزی به‌ردیای برای بکوژن. وادیاره نامانچ له داسه‌پاندنی ویست و داخوازی میرانه‌ی پهره‌ی ده‌سه‌لات بوو به مه‌به‌ستی دریژه‌ی په‌لاماری سه‌رکه‌وتوانه و بوون به تاقه‌سواره‌ی مه‌یدانی فرمانره‌ویه‌تی؛ فرمانره‌ویه‌ک که یزنانیه‌کان به‌ناشکرا پینان ده‌گوت «مله‌ور».

ه‌لکوتانه سه‌ر میسر، پیشتر له زه‌مانی باوکی‌دا که‌مبوجیه‌ی بژ پاسپیردرا‌بوو ه‌تا که‌ل‌له‌ی پیویستی بژ دابر‌یژی. که‌مبوجیه دوا‌ی نه‌مانی باوکی، توانی ه‌ر ه‌رایه‌ک پ‌ژمرکینی و نارامی بالی به سه‌ر نیوخ‌زی ئیران‌دا بکیشی. پاشان پنی نایه رکیف و له‌گه‌ل ه‌یزه‌کانی به‌ره‌و دهره و ده‌شتی نیل که‌وته‌پ‌ی. ناماسیسی فیرعه‌ونی میسر که ره‌نگه له زه‌مانی گیرانی «سارد» ه‌وه ه‌ستی پ‌نکرد‌بوو که ویده‌چی پ‌ژزایه‌ک تاسه‌ی خ‌زه‌زل‌زانانه‌ی ئیمپراتوری تازه‌ی ئیران، داوینی ولاته‌که‌ی بگریته‌وه، له‌گه‌ل «پ‌لیکراتیس»‌ی فرمانره‌وا‌ی مله‌وری «سام‌وس» بوو به هاوپه‌یمان، به‌لام کاتیک ه‌یزی ئیران له غه‌ززه له‌شکره‌زی کرد، پ‌لیکراتیس پشتی به‌ردا. ه‌ر له‌م کاته‌دا یه‌ک‌یک له‌باشترین سه‌رکرده‌کانی به ره‌گه‌ز یزنانی که له خ‌زمت فیرعه‌ون‌دا بوو، رایکرده‌لای دوژمن و نه‌ه‌یتییه‌کانی به‌رگری و به‌ره‌نگار‌بوونه‌وی میسر‌یه‌کانی له‌قاو‌دا. که‌مبوجیه به یاریده‌ی ره‌وه‌ندان به سه‌حرای سینادا تیپه‌پ‌ی و گه‌یشته‌بن شووره‌ی پ‌تلووزیوم، واته‌ئو شوینه‌ی که پ‌یسامیتیخی سیه‌می کوپ‌ی

ئاماسیسی تازه مردوو، هیژه به کری گراوه یۆنانییه کانی خۆی له وی کۆکردبوونه وه. شه پێکی قورس و خویناوی قهوما و سپای میسر خۆی له بهر زهبری ئیزانییه کان رانه گرت و به ره و میمفیس کشایه وه؛ به لام نه ویش گیرا و فیرعه ونی تازه دهست به سه ر کرا و نێردرایه شووش. ویده چی که مېووجیه له میسر خۆی به جینشینی فیرعه ونان دانایی؛ چونکه به پێژه وه له خودایانی میسری پوانی و پیاویکی پایه به رزی میسری کرده به پێوه بهری کاروباری ولات و فهرمووی که به مه بهستی کارسازی و چاکسازی و په چاو کرانی به رژه وه ندیی خه لک هه نگاوی پێویست بهاویژری.

به مه بهستی گه شه و په ره ی ده سه لاتنی ئیزانییه کان له دنیا دا، سێ شه ر و په لاماری دیکه ش گه لاله یان دا پێژرا که بریتی بوون له: لێدانی کارتاژه کانی خۆرنشینی ده ریای مه دیته رانه [ده ریای سپی یان ده ریای نێوه راست]؛ گرتنی خه مرکی ئامۆن که پێگای «سیرناتیکا» ی پێدا ده کرایه وه و سه ره نجام تیکه له چون له گه ل حه به شه؛ به لام ده تگوت ئه و مه له خۆشفه ره ی به سه ر سه ری باوکی دا ده سوو رایه وه، سێ به ری به سه ر که مېووجیه وه نه ما بوو، چونکه هه چکام له ئامانجه کانی وه دی نه هاتن و گه لاله کانی بۆ نه چوونه سه ر. هه لمهت بۆ سه ر کارتاژه کان هه ر پێی نه نایه بواری جی به جی کران، چونکه فنیقییه کان ئاماده نه بوون دژی ئه و کۆمه لگا کۆچه رنشینه وه خۆ بکه ون که که سوکاری خۆیان بوون. به گوێزه ی ده قی ژیده رانی یۆنانی، سپایه کی په نجاهه زار که سه به ره و خه مرکی ئامۆن گال ده درێ، به لام هه چیان ناگه نی و په شه بای سامناکی خیز و لم ده یان خه یکنی و به سهریان ده کشی. ئه گه رچی له و پێبازه دا تووشی شکست بوونه وه، به لام ده سه که وتیشیان هه بوو. یۆنانییه کانی دانیش تووی لیبی (البیبا)،

سیرناتیكا و به‌ریقه (به‌رقه)، سه‌ریان وه‌به‌ر كه‌مبوجیه هیتا. به‌م شیوه‌یه نیوه‌ی دنیای یۆنانی و به‌شی هه‌ره سامانداری، كه‌وته ژێر ڕكیتی پارسه‌كان. سه‌رچاوه‌كانی یۆنانی كه‌ ڕه‌نگه‌ چووبنه ژێر باندۆری دهنی سه‌رچاوه‌كانی میسری، ده‌گێڕنه‌وه كه‌ هێرش بۆ سه‌ر «حه‌به‌شه»ش، كه‌ خودی شا سه‌ركرده‌ی بووه، شكستی هیتاوه. له‌شكرچی نان و بژیویان لێ ده‌بڕی و له‌ جه‌نگه‌ی گه‌رانه‌وه‌دا، به‌شی زۆریان تیدا ده‌چن؛ به‌لام چهند به‌لگه‌یه‌ك به‌ ده‌سته‌وه‌ن كه‌ ده‌ریده‌خه‌ن سپای كه‌مبوجیه گه‌یوه‌ته «نه‌به‌ته»، چونكه‌ له‌وی به‌م لاوه‌ تازه‌ ناوی ئه‌م حكومه‌ته له‌ لاپه‌ره‌ی ڕۆژگار ده‌سپێتوه و هه‌یچ سه‌رچاوه‌یه‌کی میژوویی باسی ناكاته‌وه. شارێك به‌ ناوی «مېروئې»ی ژنی كه‌مبوجیه ساز ده‌كړی و ئه‌مه‌ش ده‌یسه‌لمېنئ كه‌ په‌لاماره‌كه‌ی وه‌ك ئه‌و چهند ژێده‌ره‌ی باسی ده‌كهن، هه‌نده‌ش كاره‌ساتبار نه‌بووه. ده‌كړی قه‌بوولی بكه‌ین كه‌ كه‌مبوجیه له‌ گه‌رمه‌ی سه‌ركه‌وتن و پێشكه‌وتنی‌دا، له‌ ئێران‌وه كۆمه‌لیك هه‌والی ناخۆشی بۆ هاتبێ و به‌ناچاری په‌له‌ی كرده‌بێ و ڕیگای قه‌ده‌بری ده‌شت و بیابانی ڕووته‌ن و ویشكارزی هه‌لبژاردبێ و تووشی كاره‌ساتیكی ئه‌وتۆ بووبێته‌وه. هه‌ر چۆنێك بێ، له‌ نێو ته‌واوی به‌زێنه‌رانی میسر‌دا، بۆ وینه‌ ئاشووریه‌كان و بابلیه‌كان، هه‌ر ته‌نیا كه‌مبوجیه توانیبووی ده‌ست به‌ سه‌ر هه‌مووی‌دا بگرێ. سێ سه‌ربازگه‌ به‌ مه‌به‌ستی پاراستنی میسر داندرابوون: یه‌كه‌م له‌ «دافنئ»ی ڕۆژه‌لاتی ئاو‌پێژگه‌ی نیل؛ دووه‌م له‌ میمفیس و سێهه‌م له‌ ئیلفانتین، كه‌ كه‌مبوجیه هه‌یزی به‌كړی گه‌راوانی جووله‌كه‌ی لێ دانابوو.

ئه‌و كورته‌وچانه‌ی كه‌مبوجیه له‌ میمفیس و دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ی له‌ حه‌به‌شه، ده‌مه‌ته‌قه‌یه‌کی زۆری له‌سه‌ره. ئه‌گه‌ر بێتوو گه‌رانه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌كانی یۆنانی به‌سه‌لمېنئ، وادیاره‌ ئه‌م پادشایه له‌ بواری دینی‌دا، ڕێبازی باوكی وه‌لاناوه، كه‌ له

سهره تادا کردبوویه سهره شقی خزی. که مېووجیه گالتهی به دینی میسریه کان کرد و په رستگاکانی خاپوورانندن و به ته مای کوشتن خه نجه ریکی له گای پیرۆزی «ئاپیس» وه شاند. توێژه ران له م باره دا بۆچوونیان جیاوازه و لیکۆلینه وه تازه کان له رووی پشت بهستن به خویندران وهی به رده نووسهکانی سیراپیتووم (سیرافیتووم)، ږیگامان بۆ خۆش ده کهن که بلین ناکری که مېووجیه ئاپیسی زامدار کردبێ. خاوه نی راسته قینهی میسر خوداکانی بوون و تیکرای فرمانه واکانی سهریان وه بهر ئه م مه به سته هیتاوه. جیگای سهرسورمانه که پیاویکی سیاسه توانی وه کوو که مېووجیه کاریکی ئاوا شیتانهی کردبێ. مه گین ئه وهی تووشی نه خۆشییه کی قورسی وه کوو فیداری و ده لووکاری بووبی، که یزانی پپی له سهر داده گرن. ئه وهی راستی بی شه پوشووپ و ده سه لاتی ده ره کی نه یده هیشته وه کوو جارن په رستگاکان دیاری و داهاتیان دا بین بی. ههر خودی ئه م په وته ده توانی سهرچاوهی ئه و ئه فسانه یه بی که ئیرانییهکانی به سهرکه وتوانی دلره ق داناه. له بهروهی هه والهکانی ئیزان سامناک بوون، که مېووجیه ته مای گرت بگه پیته وه. واویده چی له ږیگای گه رانه وهی دا کاتیک گه یشتۆته باکووری فه له ستین، ږاپه ږینی به ردیای درزینه، واته گیتۆماتای موغی لی سوور بۆته وه. گیتۆماتا [گیتۆمات] که زۆر وه کوو به ردیای برای که مېووجیه ده چوو، ده یزانی به ردیا - به نه هیتی و به فرمانی کاکي- کوژراوه، ههر بۆیه گوتی برای که مېووجیه یه و ئیستا پادشای ئیرانه (۵۲۲ه ی. پ. ز). که موزۆر سهرله به ری هه ریمهکانی ئیمپراتۆری سهریان وه بهر پادشای تازه هیتا که باج و پیتاکی سی سالانی پی به خشیبوون. خه لک خۆشیان ویست و که وته بهر دلیان و وهختایه ک به م هه سته ی زانی، هه لسوورا هه تا ئال وگۆږیک به سهر دین بیتنی و په رستگاکان تیکرووخیتنی و

وه‌کوو دیاره ده‌بی سهرکه‌وتنی خیراشی وه‌چنگ هیتایی. لیمان پوون نییه که که‌مبوجیه دوی بیستنی بارودۆخه‌که تووشی قه‌یرانی له‌ناکاوی شیتی هاتوو و به‌هه‌لکه‌وت خۆی بریندار کردوو یان به‌دهستی نه‌نقه‌ست خۆی کوشتوو. دوی نه‌مانی که‌مبوجیه نه‌گه‌رچی پیاوانی گیتۆماتا تیده‌گه‌ران هه‌تا هیزه چه‌کداره‌کانی له‌خسته به‌رن، به‌لام دیسانیش وه‌ک وه‌فاداری خانه‌دانی هه‌خامه‌نشی مانه‌وه و که‌وتنه شوین نه‌و حه‌وت لاوه مه‌زنه‌وه‌جاخی ئیرانی که دژی گیتۆماتا ببوونه هاوسویند. سهرجه‌له‌یان داریووش بوو که په‌نگه هر له سهره‌تاوه هاواله‌کانی نه‌ویان وه‌ک پادشای داهاتووی خۆیان ناسیین. به‌پیتی نه‌فسانه‌یه‌ک، بریار وابوو که‌سیک ببیته خاوه‌نی ته‌ختی فرمانره‌واپه‌تی که نه‌سپه‌که‌ی زووتر بحیلینن و به‌فیل‌وفرتی مه‌یته‌ری داریووش، نه‌سپه‌که‌ی نه‌و حیلاندنی و بوو به‌پادشا. ویکچوونی نه‌م به‌سهره‌اته له‌گه‌ل نه‌فسانه‌ی هه‌لبژاردنی «پوسا»ی فرمانره‌وای ئوورارتوو، نیشانه‌ی په‌یوه‌ندی نیوان نه‌م دوو شارستانیه‌یه. داریووش پاش نه‌وه‌ی به‌پادشا ناسرا، نه‌وه‌نده خیرا جوولایه‌وه که دوو مانگ دوی نه‌مانی که‌مبوجیه، گیتۆماتا گیرا و کوژرا.

داریووش (۵۲۲-۴۸۶ پ.ز)

نه‌مانی گیتۆماتا [گیتۆماته = گیتۆمات] له‌روانگی پادشای گه‌نجه‌وه، هیشتا به‌دابین‌بوونی ته‌ناهی و سه‌قامگیری نیوخۆی ولات لیکنه‌ده‌درایه‌وه. نیزیکه‌ی دوو سالیک به‌ناچاری چه‌کی دانه‌نا و که‌وته لێدان و پزمرکانده‌وه‌ی نه‌و هه‌را و ناژاوانه‌ی ئیروئه‌ویان ته‌نییۆوه. داریووش کراسی هه‌رمانی بری به‌بالای بیره‌وه‌ری و یادی سهرکه‌وتنه‌کانی خۆی و ده‌ستووری دا هه‌تا به‌رده‌تاشیک له‌سهر سینگ تیشه‌شاخ و په‌وه‌زیکی سهر پینی کرماشان به‌ره‌و هه‌گمه‌تانه داتاشن که چل که‌زیک له‌پیکی عه‌رزه‌وه به‌رزه. له‌م به‌رده‌تاشه‌دا، پادشا

که‌وتۆته ژێر سیبهری پاراستن و به‌سه‌رکردنه‌وه‌ی ئه‌هوورامه‌زدای گه‌وره (و ٤١). لێره ئه‌هوورامه‌زدا له‌ جه‌غزی بازنه‌یه‌کی بالداردا که هه‌م‌ای خۆره خۆی ده‌نویتی و نیوه‌به‌ژنی دیاره. پادشا دوو پاسه‌وانی چه‌کداری له‌ دواوه راوه‌ستان و خۆی پای ناوه‌ته سه‌ر زگی به‌ردیای درۆینه و پینخوستی ده‌کا. دوا‌به‌دوای به‌ردیای درۆینه، هه‌شت پادشای درۆینه‌ی به‌زیو به‌دوای یه‌کتردا پست کراون و پیزیان به‌ستوه. له‌ ده‌وری ئهم به‌رده‌تاشه، له‌ چه‌ند پریزیکدا، به‌سه‌ره‌اتی هه‌لگه‌رانه‌وه و تیکشکانیان نووسراوه‌ته‌وه. به‌پێی ئه‌و ده‌قه‌ی که به‌ سێ زمانی پارسی که‌ونارا و بابلی و عیلامی هه‌لگه‌ندراوه، دیاره که داریوش نۆه‌مین پادشای هه‌خامه‌نشیه. له‌م لیزگه‌ی ناوانه‌دا پادشایانی هه‌ردک به‌ره‌بابی هه‌خامه‌نشی ئه‌ژمار کراون که بریتین له: هه‌خامه‌نش و چیش‌پیش، پاشان کو‌ورووشی یه‌که‌م، که‌مبوجیه‌ی یه‌که‌م، کو‌ورووشی دووه‌م و که‌مبوجیه‌ی دووه‌م له‌ به‌ره‌بابیک و ئاریاره‌منه و ئارشام [ئارشامه = ئارشامی] هی به‌ره‌بابه‌که‌ی دیکه (و ٣٩). ئهم قسه‌یه له‌گه‌ڵ ته‌واوی ئاسه‌واره ناسراوه‌کانی تا ئه‌م‌ڕۆ یه‌کتر ده‌خوینێته‌وه.^١ داریوش شا ده‌لی: «ئه‌هوورامه‌زدا و یه‌زدانه‌کانی دیکه یاریده‌یان دام.» پاتشای تازه‌داوای یارمه‌تی کرد له‌ خودای گه‌وره و خۆی به‌ جیگه‌ره‌وه‌ی یاسایی که‌مبوجیه [که‌بووجیه] دانا، که به‌ وه‌جاخ‌کویری مرد.

ویده‌چی که ئهم ده‌قه په‌ل‌وپۆ هاویشتنی هه‌را و ئاژاوه‌کانی به‌ هه‌ند نه‌گرتوه، به‌لام راسه‌قینه‌ شتیکی دیکه‌یه. ئاژاوه به‌کرده‌وه ته‌واوی ئیمپراتۆری گه‌رتوه و شینواندی و ته‌نانه‌ت پارسیش تێوه‌ی گلا. ره‌نگه‌ هاتنه‌وه ئارای باج و پیتاک، که

١- به‌و حیسابه‌ ده‌بن ویشناسپی باوکی پادشایه‌تی نه‌کردبن. ئه‌گه‌رچی له‌ به‌رده‌نوسه‌که‌دا ناوی دیتی و به‌ چوار پشتان ده‌بیاته‌وه سه‌ر هه‌خامه‌نشی بایه‌ره‌گه‌وره‌یان و.

به ده‌ستووری به‌ردیای درۆینه به‌خشرابوون، بارودۆخه‌کی تی‌کدابی و نار‌ه‌زامه‌ندی لی که‌وتبیت‌ه‌وه. ه‌لویت و پ‌یازی گ‌ه‌لیک ئازادی‌خوازانه‌ی کوروش چاکی ولام نه‌دابۆوه، چونکه ه‌یشتا ه‌شت سال به‌ س‌ر مه‌رگی‌دا تیت‌ه‌پ‌پیوو که‌ پ‌یوست بوو پادشایه‌تی ئیران له‌س‌ر بناغه‌یه‌کی دیکه و جیاواز دابندریت‌ه‌وه.

داریوش له‌چاو دوژمنه‌کانی پیاویکی زیره‌ک و فیل‌ه‌زان بوو. شکانی یه‌که‌له‌داوی‌یه‌کی ر‌اپه‌رینی خه‌نیمانی ده‌که‌پیت‌ه‌وه س‌ر نه‌بوونی گ‌ه‌لاله‌یه‌کی هاوبه‌ش. ه‌ر «پادشایه‌ک» له‌ قازانچ و به‌رژه‌وه‌ندی خ‌زی ده‌که‌را، ب‌زیه ه‌موویان تاق‌تاق به‌ زه‌بری داریوش تیشکان و به‌ فرمانی داریوش کوژران. ر‌اپه‌رینی عیلام ه‌ر له‌پ‌یوه س‌رکوت ک‌را؛ به‌لام له‌ بابل بارودۆخه‌که‌ به‌ شیوه‌یه‌کی تر بوو. له‌وێ که‌س‌یک به‌ ناوی نیدینتوو به‌عل، کردی به‌ ه‌را که‌ یه‌کیکه‌ له‌ نه‌وه‌کانی نه‌بوونید و به‌ ناوی به‌خت‌ننه‌س‌ری سیه‌م داوی ته‌ختی ده‌سه‌لاتی بابلی ده‌کرد. ده‌ست‌راگ‌ه‌یشتن به‌ بابل د‌ژواری ده‌نواند، چونکه ه‌یزیکی گ‌ه‌ره‌ی ده‌ریایی و سپایه‌کی زۆر و زه‌وه‌ند له‌ ب‌الی خ‌ورن‌شینی ر‌ووباری دیجله‌وه ده‌پاراست. داریوش پاش ئه‌وه‌ی له‌وێ ماوه‌یه‌کی پ‌یچوو، له‌ناکاو به‌ ر‌ووباردا تپ‌ه‌ری و ق‌ژشه‌نی بابلی به‌زاند و شاره‌که‌ی گ‌ه‌مارۆدا. راست له‌م کاته‌دا ر‌اپه‌رینی س‌هرله‌نویی سووزیان (شووش) س‌هری ه‌له‌دايه‌وه. مه‌رتیه‌ی فیل‌ه‌بازی پارسی، به‌رله‌وه‌ی داریوش بگاته‌ س‌هری، گیرا و کوژرا. ئه‌و R‌ووداوانه‌ی که‌ له‌ باکور، واته‌ له‌ ماد و ئه‌رمه‌نستان ده‌قه‌ومان، زۆر سه‌خت و ناخ‌زشت‌ر بوون. پیاویک به‌ ناوی فره‌وه‌رتیش [فره‌وه‌رتی] که‌ ده‌یگوت یه‌کیکه‌ له‌ پاشه‌واره‌کانی هووه‌خشته‌ره، خ‌زی وه‌کوو پادشای ماد ناساند. داریوووش ئه‌که‌رچی ه‌یزیکی لاوازی به‌ ده‌سته‌وه‌ بوو، به‌لام دیسانیش

به‌ناچاری به‌شیک له‌و چه‌کدارانه‌ی له‌ ده‌وری بابل کردنه‌وه و له‌گه‌ل سهرکرده‌یه‌ک ناردنی بۆ شه‌ری فره‌وه‌رتیش. شه‌ر و لیکدانی ماد، وه‌کوو تیکه‌ه‌لچوونی ئهرمه‌نستان ئاکامیکی لێ‌نه‌که‌وته‌وه و هه‌تا دوا‌ی گیرانی بابل و نه‌هاتنی خۆی، رووداوه‌کانی هه‌چیان لێ‌ شین نه‌بوو. فره‌وه‌رتیش به‌زی و هه‌تا «په‌ی»‌ی نیزیکی «تاران» که‌وته‌ په‌یکه‌رده‌ی و له‌وێ گرتیان و [به‌ فره‌مانی داریووش] گوێ و لووت و زمانیان به‌ری و چاویکیان کۆلی و له‌ ده‌روازه‌ی شاری هه‌گمه‌تانه‌ هه‌لیانواسی و چوارمیخه‌یان کیشا؛ به‌لام ئهم کار و چاو‌ترسین کرانه، نه‌بوو به‌ پێگر له‌سه‌ر پێگای سه‌رۆکیکی دیکه‌ی ساگار‌تییه‌کانی مادی باکووری، که‌ جه‌ماوه‌ره‌که‌ی نه‌بزیوێ و دنه‌یان نه‌دا. ئه‌و کا‌برایه‌ش [که‌ ناوی چیه‌سته‌خمه‌] بوو، هه‌ر گیرۆده‌ی چاره‌نووسی فره‌وه‌رتیش بۆوه. گرێ و کۆسپی بالی پۆژه‌لاتی قه‌له‌مه‌ه‌وی داریووش له‌ هی بالی پۆژاوا که‌متر نه‌بوون. ویشه‌تاسپی باوکی شا و میره‌هریمی پارت و هه‌یرکانی (گورگان)، زۆر ئازایانه به‌ گۆ سه‌ربزیوان دا چۆوه. میره‌هریمی به‌لخ له‌گه‌ل دۆبه‌رانی مه‌روی تیکه‌ه‌لچوو. له‌ پارس پیاویک به‌ ناوی قه‌هه‌یزداته‌ گوتی من به‌ردیام، که‌چی تیکشکا و له‌گه‌ل هاو‌پێانی له‌ قه‌ناره‌ درا. تا‌میک له‌ لایه‌نگرانی خه‌لکی پۆخجیان هان دا و هه‌رایان نایه‌وه و به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه‌یان که‌یشه‌ شاری «که‌پیس» (واته‌ به‌گرامی ئیستا) له‌ باکووری کابول و بناری چپای هه‌ندوکوش. سه‌ره‌له‌دانیکی دیکه‌ بابلی گرته‌وه و که‌سینکی تر گوتی بۆختونه‌سرم، که‌چی سه‌رداریکی داریووش به‌زاندی.

داریووش نیزیکه‌ی دوو سالی سه‌ره‌تای حکومه‌ته‌که‌ی کرده‌ به‌ختی ئهم تیکه‌ه‌لچوونانه. نۆزده‌ شه‌ری کرد و نۆ پادشای به‌زاند؛ ئه‌و زه‌برانه‌ی لێ‌ وه‌شان، په‌نگدانه‌وه‌یان که‌یشه‌ ناوچه‌ دووره‌ده‌سته‌کانی ئه‌ولاتری بالی

خۆرنشین. خۆ راسته که سیتی وه‌کوو ئاریاند که که مېووجیه کردبوویه میره‌ریمی میسر، به‌ئاشکرا نه‌یگوت به پادشا نارازییه، به‌لام کرده‌وه‌کانی ده‌ریانده‌خست که ئاماده‌یه له‌گه‌ل ورده‌له‌رزهی ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی، سه‌ربه‌خۆیی خۆی را بگه‌یه‌نی. داریووش خۆی پژیی بۆ میسر و فه‌رمانی دا بیکوژن و به‌مه‌به‌ستی هیورکردنه‌وه‌ی خه‌لک هه‌نگاوی چاکی هه‌لتانه‌وه و مه‌زنه‌گاهینی «سائیس»ی له‌سه‌ر کاریکی گرینگ دانا. بارودۆخی ئاسیای بچووک له‌ شوینه‌کانی دیکه چاکتر نه‌بوو. «ئۆرۆتیس»ی میره‌ریم له‌وئ که ده‌یزانی پادشا چۆن پتوه بووه، له‌ جه‌نگه‌ی خۆی دا هیزی پشتیوانی بۆ نه‌نارد و هه‌له‌که‌ی بۆ راگه‌یاندنی سه‌ربه‌ستی به‌ گونجاو زانی؛ به‌لام ئه‌ویش گیرا و له‌ قه‌ناره درا. ته‌نانه‌ت یه‌هوودییه‌ی بچووکیش هه‌دای نه‌دا و سه‌ری هه‌لدا. لایه‌نگرانی تۆرهمه‌ی پادشایه‌تی، پێیان وابوو ده‌رفه‌تی چاکه و پێویسته یه‌کیک له‌ پاشه‌واره‌کانی داود - په‌نگه زه‌رووبابیل - شیاوی ده‌سه‌لاتی به‌ میرات‌گه‌راوی پادشایانی یه‌هوودییه بی. گه‌وره‌پیاویکی ئێرانی که به‌رپرسی چاوه‌دێری به‌ سه‌ر ئه‌و هه‌ریمه‌دا بوو، ده‌ستی له‌ نۆژهن‌کرانه‌وه‌ی په‌رستگا هه‌لگرت. جووله‌که‌ بالوێزێکیان نارد له‌ داریووش و ئه‌ویش گوتی له‌سه‌ر ئه‌و پێ‌وشوینه‌ی که کوورووش دیاری کردووه، مافی خۆیانه په‌رستگا که‌یان نۆژهن بکه‌نه‌وه. به‌پێی ئه‌و ده‌قه‌ی که له‌ نێو به‌لگه‌نامه‌کانی بارگای هه‌گمه‌تانه‌دا دۆزراوه‌ته‌وه، داریووش فه‌رمانی سازکرانه‌وه‌ی داوه، به‌لام ئه‌م ته‌مایه کاریکی وای نه‌کرد که زه‌بروزه‌نگ دژی بالی داودییه‌کان خاو بیته‌وه یان کاهینیکی گه‌وره نه‌کاته سه‌رۆکی کۆمه‌له‌ی جووله‌کان. به‌م شیوه‌یه حکومه‌تیکی دینی به‌دی هات و که‌لته و نۆژهن‌کرانه‌وه‌ی په‌رستگا ده‌ستی پێکرده‌وه و سالی ۵۱۵ه‌ی پ.ز. کۆتایی پێهات. ئا به‌م جۆره ته‌ناهی بالی به‌ سه‌ر پێگای میسر کێشا.

ئاوا ئیمپراتۆری سهرله نوێ گیرایه وه و سپای بچووک و وهفاداری داریوش توانی یهکیهتی و ریکوپیکی ولات بهدی بیتنی و له میسره وه تا سهیحوون بکهوینه نیو چوارچینهی قهله مریه ویک. داریوش که له دواین ههلمهت و پهلاماری کوورووش دا، لویکی نینه دار بوو، له سهردهمی کهمبوجیه و هیرشه کهی دا بۆ سهر میسر ببوو به سهرکردهی دههزار کهسهی گاردی جاویدان، که پاسهوانانی پاراستنی پادشا بوون. پاش نهمانی کهمبوجیه، ههله لا و چهپله پیزانی سهرکردهکانی نهو هیزه و کزنه سهربازانی، بوونه پشتیوانی کاتی به پادشا ههلبژیرانی و تیکرای هاوڕکیفانی سهریان وه بهر هانی. داریوش چاکه ی نه م سپا ههلبژاردهیهی له چاوی دا بوو، چونکه هاوڕییانی ریهیری سهرکه وتوو که یاریدهیری پهلامارهکانی بوون، ههتا نه مڕۆش ناویان له هیندیک ولاتی پادشایهتی دا پاریزراوه. داریوش ههر کۆشکیکی تازهی که سازی دهکرد، جا چ له شووش بووبا یان تهختی جهمشید، دهستووری ده دا ههتا به جوانترین شیوه دیمه و قهلافهتی نه م چهکدارانه له سهر بهردان داتاشرین (و ۳۶). دیمه و قهلافهتی سهربازانی نه م سپایه له سهر کاشی رهنگ شین و سینهی دیواری کۆشکان کیشراونه وه و یادیان بۆ داهاتووان وهک یادگاری ههتا ههتایی ماوه ته وه.

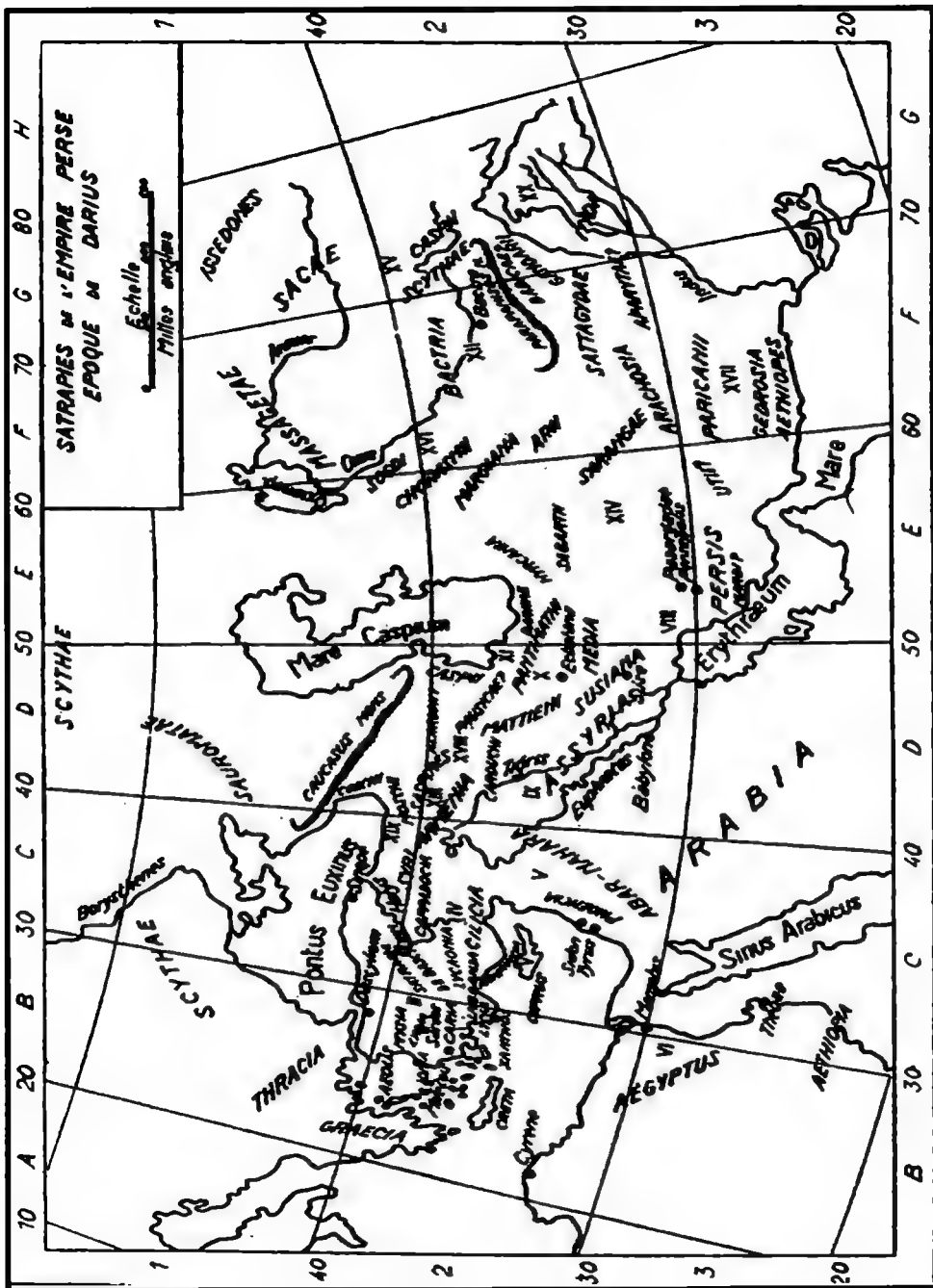
دام و ده زنگای به رپوه به رایه تی

ئاوری نه و ئازاوانه ی که بۆ ماوه ی چه ند مانگیک، که موزر سهرله بهری ناوچه و هه ریمه به ربلاوهکانی ئیمپراتۆریی داریوشی گرته وه، وه کوو جرینگه ی زهنگی مه ترسی وابوو. شکست هیتانی هه لویتست و رپیازی یه کجار ئازاد بیرانه ی کوورووش، پتیوستی به ئال و گۆر و پیداوونه وه بوو له بواری به رپوه بردنی ولاته وه و به گوئی پادشای گهنجی دا ده چرپاند که ده بی حکومهت له سهر

بنه‌مایه‌کی پته‌وتر دامه‌زریئن. مه‌یل و تاسه‌ی ئازادیخوازانه‌ی تیکرای هۆز و نه‌ته‌وه‌کان له‌ جه‌نگه‌ی ڤووداوه‌کانی دوا‌یی‌دا سه‌لمان‌دوویانه که پادشا ته‌نیا ده‌توانی پشت به هۆزی پارس ببه‌ستی، که‌وایه ئه‌وان ده‌بوو بووبانه ئاغا و کو‌یخا و به‌ڤیوه‌به‌ری سه‌رتاسه‌ری ناوچه و هه‌ریمه‌کانی نیو قه‌له‌مه‌روی ئیمپراتۆری. هه‌ر بۆیه جگه له‌ چهند هه‌لکه‌وتیک نه‌بی سه‌رکرده‌کانی هۆزی پارس، زه‌وی‌وزاریکی به‌ربلاوی به‌ڤیژه‌ویان باربوو ده‌کری و وه‌کوو عه‌ره‌به‌کانی سه‌ره‌تای ئیسلام، باج و ڤیتاکیان ڤیوه‌نا‌به‌ستری و ده‌کریته که‌للا و که‌یخودای دام‌وده‌زگای تازه که به مه‌به‌ستی دابینی به‌ڤیوه‌بردنی ئیمپراتۆری وه‌به‌رچاو گیراوه.

له‌گه‌ل ئه‌مه‌ش‌دا، ده‌بی بزانی‌ن که ڤه‌چاو‌کرانی ڤینا‌زیکی به‌زه‌بروزه‌نگ و مله‌وران له‌ ئارادا نه‌بوو، چونکه وه‌دی هاتنی مه‌به‌ستیکی ئاوا نه‌گونجاوی ده‌نواند، له‌به‌روه‌ی که هۆزی بالا‌ده‌ست له‌چاو کۆمه‌لانی به‌رده‌ست و به‌زیو، له‌وپه‌ڤی که‌مایه‌تی‌دا بوو. له‌م ڤه‌وته‌دا ڤینا‌زیکی ئاوه‌زمه‌ندانه ڤه‌چاو ده‌کری. هه‌ر نه‌ته‌وه‌یه‌ک زمان، داب و نه‌ریت، ڤی‌وشو‌ینی نیوخۆیی، دین و هونه‌ری خۆی ده‌پاری‌زری و ده‌بی نه‌که‌ویته ڤیشیل کردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئه‌و ولاته‌ی تیندا به‌شداره و سه‌ر وه‌به‌ر فه‌رمانی ئه‌و ڤیاوه پارسییه بی‌نی که نو‌ینه‌ری پادشای گه‌وره‌یه و حکومه‌تی به‌ سه‌ردا ده‌کا. به‌م شی‌وه‌یه قه‌له‌مه‌روی شاه‌ان‌شایه‌تی ده‌کریته بیست هه‌ریم و هه‌رکامه‌ی میره‌ه‌ریم یان « پاریزه‌رانی حکومه‌ت » یان بۆ دیاری ده‌کری (ق ۵۴). زۆربه‌ی ئه‌م پایه‌به‌رزانه له‌ نیو مه‌زنه‌وه‌جاخانی پارسی و ته‌ناته‌ت خزمانی خودی پادشا هه‌لده‌بۆ‌یردان و له‌ کاره‌کانیان‌دا راس‌ته‌وخۆ و لام‌ده‌ره‌وه‌ی ویست و ئامانجه‌کانی پادشا بوون.

ق ۵۴- هەریمه‌کانی شاهانشایه‌تی له سهره‌می داریوشدا

هه‌لبه‌ت له زه‌مانی کوروش و که‌مبوجیه‌دا، چه‌ند هه‌ریمیک [ساتراپییه‌ک] به‌دی هاتبوون، به‌لام داریوش په‌ره‌ی پێدان و سه‌رانسه‌ری قه‌له‌مه‌روی حکومه‌تی له‌م دابه‌شینه هه‌لنه‌بوارد و به‌مه‌به‌ستی هه‌س‌دانه‌وه‌ی هه‌ر چه‌شنه هه‌لگه‌رانه‌وه‌یه‌کی له‌ناکاو، بنه‌ما و داروله‌له‌ی جیاوازی بۆ دانان. داریوش له‌ پالده‌ستی هه‌ر میره‌هریمیک، سه‌رکرده‌یه‌کی بۆ تیکرای هه‌یزه چه‌کداره‌کانی هه‌ریمه‌که‌ دانان، که‌ ئه‌ویش به‌ شیوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ به‌رپرسیار بوو له‌ حاند پادشا. شان‌به‌شانی ئه‌م دوو که‌سه‌ پایه‌به‌رز، که‌سیکی دیکه‌شی دانان و کردنی به‌ سێ. ئه‌م پله‌داره به‌رپرسی کۆکردنه‌وه‌ی پیتاک بوو. به‌پێی فه‌رمانه‌کانی میری، هه‌ر هه‌ریمیک ده‌بوو له‌ پای سامانی خۆی، هه‌موو سالتیک برێکی دیاری کراو بنێری بۆ خه‌زینه‌ی پادشا، که‌ سه‌رجه‌م ده‌بوو به‌ ۱۴۵۶۰ تالانی زیو^۱ و سێ‌یه‌کی هه‌ریمی هه‌ند دابینی ده‌کرد. جگه‌ له‌م نه‌غدینه‌ی به‌ زیو و زیو ده‌یاننارد، هه‌ریمه‌کان ده‌بوو شتی دیکه‌ش بکه‌نه‌ دیاری ده‌ستی خۆیان که‌ بریتی بوون له‌: ئه‌سپ و مه‌ر و مالات و بژیو. ئه‌وه‌ی ده‌چوو پێداویستیه‌کانی هه‌زاران که‌سی بارگای میری پێ دابین ده‌کرا یان ده‌کرایه‌ مزه‌ی هه‌یزی هه‌ریمه‌کان یان ئه‌وانه‌ی چووبوونه‌ شه‌ر. لێ‌ده‌دا ده‌بی له‌ بیرمان بێ که‌ هه‌ریمی بابل به‌ ته‌نیا‌ی ئازووخه و بژیوی سێ‌یه‌کی سالی دابین ده‌کرد.

هه‌ر میره‌هریمیک قه‌له‌مداریکی هه‌بوو که‌ گوێی له‌ هه‌ست‌وخوست و ئاکاری راده‌گرت و کاری په‌یوه‌ندی نێوان ئه‌و و ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی ده‌که‌وته‌ سه‌ر شانی. چاوه‌دیاری هه‌ر به‌وه‌نده نه‌ده‌برایه‌وه. کۆمه‌لیک به‌رپرس هه‌بوون که‌ پێیان ده‌گوتن «چاو و گوێی پادشا» و ته‌واو سه‌ربه‌خۆ بوون و ده‌که‌ران و

۱- تالان بریتیه له‌ یه‌که‌یه‌کی کیشان له‌ نیو یۆنانیه‌کان‌دا و تالانی ئاتیک نیزیکه‌ی ۲۶ کیلویه. هه‌روه‌ها تالان یه‌که‌ی سه‌کی زیو و زیویش بووه‌م.

دهكهوتنه پشكین و نهگەر پئویست بووبا هیزیکیان دهخراته بهرپرکیتی و به چوار قورنه‌ی قه‌له‌مه‌وی میری‌دا ده‌سوورانه‌وه و له‌پر خۆیان به کاربه‌ده‌ستان نیشان ده‌دا و به کاروباریان‌دا ده‌چوونه‌وه. ئەم شیوازه‌ی داریوش دایه‌یتنا، که‌وته به‌ر تاریقاتی گه‌وره‌پادشایانی دنیای کۆن و «شارلیمانی»ش به‌مه‌به‌ستی دابینی په‌یوه‌ندی و لیک‌دانه‌برانی هه‌موو جومگه‌کانی حکومه‌تی خۆی، ره‌چاوی کرد. ئیمپراتۆری فه‌رانسه، هه‌موو سالی‌ک کۆمه‌لێک به‌رپرسی به‌ناوی «نۆینه‌رانی ئیمپراتۆر» ده‌ناردە گۆشه و که‌ناری ولات، هه‌تا چاوه‌دی‌ر بن به‌سه‌ر کاروباری دام‌وده‌زگای خۆجیتی‌دا.

داریوش بۆ به‌دی هیتانی حکومه‌تیکی نه‌ته‌وه‌یی و کۆده‌سه‌لات و به‌هیز، له ئیمپراتۆرییه‌کی به‌رب‌لاوی پێکهاتووی کۆمه‌لێک هه‌ریم و ولاتی پێکه‌وه جیا‌وا‌زا‌دا که به‌سه‌رکه‌وتنی جینی سه‌رسو‌رمانی هیزه‌کانی، هه‌مووی له‌جه‌غزیک‌دا کۆکردبوونه‌وه، ئه‌رکیکی قورسی که‌وتبووه سه‌ر شانی. دامه‌زرانی سیستمی ده‌ره‌به‌گایه‌تی [ئاغا و پ‌عیتی] له‌پ‌و‌ژگاری کو‌رو‌وش‌دا، ئال‌و‌گ‌و‌ژی به‌سه‌ر هات و که‌وته سه‌ر په‌وه‌په‌وه‌ی چه‌شنیک حکومه‌تی ئیداری و دارایی و به‌و حاله‌شه‌وه پ‌ی‌زی بۆ هه‌موو نه‌ته‌وه‌کان داده‌نا. له‌لایه‌کی دیکه‌وه، ئیزان ته‌نیا به‌دامه‌زراندنی دام‌وده‌زگایه‌کی ئاوا توانی یه‌کیه‌تی خۆی دابین بکا. سلۆکیه‌کان وینه‌یان له‌م شیوازه‌هه‌لگرت‌وه و کاریان پ‌یکرد و خاله‌لاوازه‌کانیان وه‌لانا.

به‌مه‌به‌ستی لیک‌دانه‌برانی په‌یوه‌ندی ن‌ی‌وان ناوه‌نده‌کانی ئیمپراتۆری و پایته‌خته‌کانی، رایه‌له‌یه‌کی به‌رب‌لاوی پ‌ی‌گا و ج‌ی‌و‌چانی پ‌یویست سازکران و هینده‌به‌پ‌ی‌و‌ج‌ی بوون که بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر در‌ی‌ژ له‌م ولاته‌دا مانه‌وه. رایه‌له‌ی پ‌ی‌گاو‌بانان که له‌پ‌له‌ی یه‌که‌م‌دا بۆ پ‌اپه‌راندنی کاروباری ده‌زگای به‌پ‌ی‌وه‌به‌رایه‌تی بوون و ده‌پ‌اری‌ز‌ران و چاوه‌دی‌ری ده‌کران، بوونه‌پ‌ی‌ی هات‌و‌چۆی کاروانی

بازرگانی و گزپینه‌وه‌ی خیرا و به‌رچاوی کالا و که‌لوپهل و پیکه‌وه به‌ستنه‌وه‌ی توخم و توره‌مه‌کانی جه‌غزی ده‌سه‌لاتی فرمان‌ره‌وایه‌تی و به‌دی هاتی ئال‌وگ‌زپیکی تازه. ره‌نگه ئیستاش بکری له‌چهند شوینیک، ره‌وگه‌ی تیپه‌پینی ریگای شاهی ده‌ستنیشان بکری. ئه‌و شارپینه‌ی که له‌شووشه‌وه ده‌ستی پیده‌کرد و پاش تیپه‌پین به‌رووباری دیجله و به‌ره‌وه‌ی ئه‌ربیل [ه‌ولیر]دا، پرووی ده‌کرده‌ه‌رران و له‌ویوه ده‌چوو بۆ «سارد»، زۆر به‌ناوبانگ بوو، چونکه ده‌خوشی و ده‌گه‌یشته ئیفیسوس. دریزایی ئه‌م ریگایه‌سه‌ری ده‌گه‌یشته ۲۶۸۳ کیلومتر و ۱۱۱ ویستگه و جی‌حه‌سانه‌وه‌ی تیدا بوو، که هه‌میشه ئه‌سپی تازه‌پشوویان لئ بوو بۆ نیردراوان و نامه‌به‌رانی حکومه‌تی. به‌پنی کۆمه‌لێک به‌لگه و شانیک، کاروانه‌کان به‌نه‌وه‌د پۆزان ئه‌م ریگایه‌یان ده‌به‌ری و نامه‌به‌رانی میری به‌حه‌وتویه‌ک ده‌یانته‌قاند.

ریگای کۆنی بابل به‌ره‌و میسر که به «کارکیمیش»دا تیده‌په‌ری^۱، نۆژهن کرایه‌وه و خرایه‌سه‌ر ریگای بابل بۆ حۆلوان و بیستون و هه‌گمه‌تانه (ئیکباتان = هه‌مه‌دان). پاش سه‌رکه‌وتنی تازه‌ی ئیمپراتۆری له‌بالی پۆژه‌لات، ئه‌م ریگایه‌هه‌تا شیو و دۆلی کابولی سه‌روو پۆیی و له‌ویوه به‌شانی رووباردا هه‌تا ده‌ره و ده‌شتی سیند گیرنه‌بوو. شان‌به‌شانی ئه‌م ریگا به‌ربلاوانه‌ی حکومه‌تی، ریگایه‌کی ته‌سکتر، به‌لام پینوست بۆ هات‌و‌چۆی بارگای میری لیدرا که هه‌میشه له‌بزووتن‌دا بوو. یه‌کێک له‌و ریگایانه‌ی باسیان کرا، ریگای شووشه‌ بۆ ته‌ختی‌جه‌مشید که چهند به‌شیکی سه‌نگ‌چن‌کراوی له‌لای «بینبه‌هان» دۆزراوه‌ته‌وه. له‌سه‌ر ئه‌م ریگایه‌ و نیزیکی «فه‌لیان»، هیتاش ئاسه‌واری کاول و هه‌ره‌سی جی‌حه‌سانه‌وه‌یه‌کی کاتی میری وه‌به‌رچاو دی که له‌سه‌ر

شیوازی په سه نی شووشی یان تهختی جه مشیدی سازکراوه و کۆله کی به ردی بۆ داتاشراوه. له نیوان «فهلیان» و «بیشاپوور» دا، ږیگا که به شانی چهپ دا لیده هالاوه و به «دهروازه کانی پارس» دا دهگه یشته بانووی ئیران. ږیگایه کی دیکه به لوړستان دا تیده په ږی و شووشی به ههگمه تانه وه ده به سته وه که پایتهختی هاوینه [یان هاوینه هه واری بارگا] بوو.

شهر و بهلاماره کانی داریووش

نه بوونی سهرچاوه ی دهوله مهندي میژووی، دهبنه کۆسپی سهر ږیگامان که نه توانین به شیوه یه کی ورد سنووره کانی ږۆژه لاتی سهرده می سهرکه وتنه کانی کورووش دیاری بکه ی. زۆربه ی تویره ران دهیسه لمپتن که توانیویه تی ههتا «گه ندره» یان ناوچه ی «پیشاوه ر» به روا، نه گهرچی ویتاچی که هه لمه تی داریووش دژی هه را و سهره لدانه کان له ناوچه ی کابل واوه تر چووبی. نه م په لاماره ی داریووش که دهگه ږیته وه سهره تای دهسه لاتی، دهبی ماوه یه ک دواتر گیرانی ناوچه ی «گه ندره» و تیکرای هیندی خۆرنشین و دهره و دهشتی «سیند» ی ههتا ناوږیژگه ی، لهی که وتبیته وه. له و جیگایه ی ږووباری کابل و سیند تیکه ل دهبنه وه و دهبیته نیزیک شاری «که سپاپیرؤس»، داریووش فرمانی دا ږۆلیک گه من ساز بکه ن. له وی دهریاوانیکی یۆنانی به ناوی «سیلاکس کاریاند» ی که دانیشتووی ئاسیای بچووک بوو، کردی به فرمانده ی گه میه کان و ناردی ههتا به ږووباری «سیند» دا به روا و ږیگای چوونه میسر بدۆزیته وه. نه وه گه شت و گه رانیکی گه وړه بوو بۆ دۆزینه وه ی ږیگای دهریایی که دهیتوانی سنووره کانی خۆره لاتی ئیمپراتوری به بالی خۆرنشینیه وه بیه ستیته وه و ههتا گه یشته شوینی مه به ست سی مانگی کیشا. جگه له م ههنگاوه

كە كارىكى سىياسى و بەرپۆەبەرايەتى بوو، كۆمەلىك ئامانجى بازىرگانىش وەبەرچاۋ گىرابوون، كە زۆرجاران داريووشيان بۆ ھان دەدا. كارىكى دىكەى داريووش برىتى بوو لە لىدانى نوئىكەندىك كە دەرياي سوور و پووبارى نىلى بە يەكەو دەبەستەو و سەردەقى نوئىكەندى سۆئىزە؛ بەلام دەبىن ئەوئەندەش بزانين كە داريووش يەكەم كەس نەبوو ھەوای پاكىشانى ئەم نوئىكەندەى چووبو لە كەللەيەو. بەرلەوى «نىكاۋ»ى فیرعەونى مىسر، كارەكەى دەستپىكردبوو، چونكە دەپەويست لقى پۆژھەلاتى پووبارى نىل بگاتەو «زىربارە سویرەكان» و ئاوا بەم شىوہە كەشتى بتوانن لە دەرياي سوورەو بچن بۆ دەرياي مەدیتەرانە و ھەكوو ديارە داريووش درىژەى كارى «نىكاۋ»ى داو.

لە قۇناخى دەمكوتى ئاژاوەكاندا، داريووش ھەلى دەستپۆەردانى لە كاروبارى ئوروپادا بۆ پەخسا. ھەكوو باسماں كرد «ئۆردۆتیس»ى مېرھەرىم بەرلەوہى دەسلەلاتى لىوہەربگىرىتەو و بە فەرمانى پادشا بكووژرى، خاشەى «پۆلىكراتیس»ى ھوكمدارى ملھوپرى «سامۆس»ى كىشابوو. براى پۆلىكراتیس ھاوارى ھەرگرتنەوہى پلە و پىنگەى براكەى بىردە لای داريووش و ئەویش لىنى سەلماند. ئەم يەكەمىن دەستپۆەردانەى داريووش لە كاروبارى يۆناندا، سەردەقى پىبازىكى بۆ شكاند كە بتوانى خۆى لە كاروبارى ئوروپا ھەلقوتىنى. ئەوہى پاستى بىن، پادشا لە جەنگەى يەكەم پەلامار و تىكەھەلچوونىدا لە خۆرنىشىنى گەرووى [بۆسفۆر و داردانىل]، ئامانجى گرتنى يۆنان نەبوو، بەلكو وىستوویەتى زەبر لە سەكايىيەكانى بالى باشوورى پووسيا بوەشىتى.

دەبىن چ ھۆكارىك داريووشى ھان دابىن كە خۆى بۆ ھىرشىكى ھەسا سامناك لە ناوچە و مەلبەندى ئاوادا خۆش بكا، كە ھىچ شىتىكى ھىندەى ھىرژدۆتى

دهرباره‌ی نه‌ده‌زانین که نیوسه‌ده دواتر که‌وته گیرانه‌وه‌ی ڤووداوه‌کانی؟
 بئ‌گومان وه‌کوو هه‌ستی پیده‌کړئ په‌لاماردانی دواتری یۆنان له لایه‌ن هیزه‌کانی
 پادشای گه‌وره‌وه له داها‌تو‌دا، ده‌بئ به هۆکار دابندرئ. داریووش ده‌یه‌ه‌ویست
 له دواوه‌را هیزش به‌ریته سهر «بالکان» و کاریکی وا بکا که تازه یۆنان ده‌ستی
 به دار و ته‌خته‌ی ئه‌وئ ڤانه‌گا بۆ داکوتانی گه‌مئ. داری بالکان بۆ یۆنان به
 کووله‌که‌ی ڤووحی داده‌ندرا و بئ ئه‌وان جووله‌ی بۆ نه‌ده‌کرا و دلی لئی نه‌ده‌دا.
 وه‌کوو دیاره یۆنان هه‌میشه گه‌نمی پنیوستی خۆی له میسر و لیبی و به‌تایبه‌ت
 له لیوا‌ره‌کانی ده‌ریای ڤه‌ش دابین ده‌کرد که ئه‌و کاته هه‌موویان به ده‌ست
 ئیرانییه‌کانه‌وه بوون و لیژه‌وه بۆمان ده‌رده‌که‌وئ که داریووش ویستویه‌تی
 گه‌رووی دابینی گه‌نمی یۆنان له به‌ستینه‌کانی ده‌ریای ڤه‌ش‌دا ڤیک‌کوشی و
 زه‌بریکی گورچووب ڤه‌ دوژمنی داها‌تووی بوه‌شیتئ.

ڤه‌نگه بکړئ ئه‌م هیزشه‌ی داریووش بۆ سهر سه‌کایی‌یه‌کان له‌گه‌ل فیل‌وفه‌ندی
 ئه‌سکه‌نده‌ر به‌راورد بکړئ که پاش سه‌رکه‌وتن به سهر پارسه‌کان‌دا، ڤاسته‌وخۆ
 ڤووی نه‌کرده ئیران، به‌لکوو ئه‌سپی به مه‌به‌ستی گرتنی سووریا، فنیقیه،
 فه‌له‌ستین و میسر، تاودا. ئه‌سکه‌نده‌ر هه‌نگاوێکی لووت‌به‌رزانه‌ی هاویش‌ت بۆ
 گه‌مارۆدانی ئابووری ئیران و نه‌یه‌یش‌ت ده‌ستی به ناوچه هه‌ره ڤه‌ر به‌ره‌م و
 ده‌وله‌مه‌نده‌کانی ڤابگا. ویده‌چئ داریووش ئامانجیک‌ی دیکه‌شی له به‌رچاو
 بووبئ و چونکه زانیویه‌تی ده‌شته‌کانی باشووری ڤووسیا به شانی ڤووباری
 سه‌یحوون‌دا ده‌که‌ونه ڤاله‌وپالی ئیمپراتۆری ئیران، ئاوا ویستبیتی هه‌موو
 ده‌وارنشینانی سهر سنووره‌کانی ڤۆژه‌لاتی که ئاژاوه‌یان ده‌نایه‌وه، ئابلۆقه‌ بدا.
 بیجگه له‌مه‌ش ئه‌گه‌ر بیتوو سه‌رکه‌وتبا، هه‌وساری ئه‌و ناوچانه‌شی ده‌که‌وته
 ده‌ستی که ڤینگای ڤاگو‌یزرانی زیری کانگا‌کانی ئوورال و سیبیری بوون. ئه‌مه

که لاله‌یه‌کی به‌ربلاوی گه‌وره بوو که ده‌کرا له‌گه‌ل قه‌باره‌ی ئیرانی به‌هیزی ته‌یار بیته‌وه. به‌گویره‌ی گیرانه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌کانی یۆنانی، له‌لایه‌ن داریووشه‌وه نیزیکه‌ی حه‌وسه‌ده‌زار که‌س بۆ ئه‌م یه‌که‌م تیکه‌له‌چوونه‌ی نیوان ئاسیا و ئوروپا وه‌به‌رچاو گیران. پیتشتیش کۆمه‌لێک زانیاری سه‌باره‌ت به‌هێ و ره‌وگه‌کانی ده‌ریایی کۆکرا‌بو‌نه‌وه. «دیمۆکدیس» ی پزیشکی به‌ناوبانگی داریووش، وێرای په‌له‌گه‌مییه‌ک نێردرا هه‌تا هیندیک زانیاری سه‌ره‌تایی سه‌باره‌ت به‌به‌ستینه‌کانی یۆنانی کۆبکاته‌وه و ویده‌چێ هه‌تا «تارانت» چووبێ. هیزیکی دیکه که بریتی بوو له‌سی گه‌م، به‌شی خورنشینێ ئاوه‌کانی ده‌ریای ره‌شی پشکنی و پیندا گه‌را. شاری بیزانس سه‌ری وه‌به‌ر ئیران هیتا. داریووش پاش گیرانی خیرسۆنیس [تراکییه‌یان گالیپۆلی ئه‌م‌رۆ]، ده‌یتوانی شه‌ر هه‌لگیرسینێ.

قۆشه‌نجییانی داریووش به‌و پرده‌گه‌مییه‌دا په‌پینه‌وه که له‌گه‌رووی بۆسفۆر هه‌لبه‌سترا‌بوو. ئاوا تراکییه‌ی رۆژه‌لاتی و «گیتا» گیرا و پاشان که‌وتنه‌په‌یکه‌رده‌ی سه‌کایی‌یه‌کان و له‌و پرده‌په‌پینه‌وه که ئییۆنییه‌کان له‌سه‌ر ر‌ه‌وباری دانوب هه‌لیانبه‌ستبوو. پادشا پێوه بوو هه‌تا شه‌ر و تیکه‌له‌چوونی ده‌ریایی و زه‌مینی شان‌به‌شانی یه‌کتر درێژه‌بدرین، به‌لام له‌به‌ر هه‌بوونی زۆنگاو و ر‌ه‌وباران، قۆشه‌نی ویشکانی خیرایه‌کی له‌هیزه‌کانی ده‌ریاوانی دا‌برا و به‌دلی ناوچه‌که‌دا ر‌ه‌چوو. سه‌پای پیاده‌ی ئیران له‌نیو‌بازنه‌ی گه‌مارۆی سه‌کایی‌یه‌کان‌دا تیمابوو. هه‌ر تاوه‌نا تاویک هیزه‌کانی سه‌کایی لێیان وه‌ده‌رده‌که‌وتن و خۆیان لێ ون ده‌کردنه‌وه و ئاوا به‌قوونه‌شه‌ر ته‌نگیان پێ‌هه‌لچنبووون و نه‌یانده‌توانی پینداویستییه‌کانی خۆیان له‌و ناوچه‌یه‌ی که خه‌نیم بۆخۆی ئاوری تێبه‌ردا‌بوو، دا‌بین بکه‌ن. هیزه‌کانی ئیرانی که‌وتنه‌ته‌نگه‌تاوی و داریووش بریاری دا

بگه پینه وه. هیزدۆت له گێرانه وهی به سهرهاتی ئهم شه په دا، باسی ههلبه سترانی هیچ پردیکی تازه ناكا له سهر ږووباری دانووب؛ جا هه ر بۆیه وینه چی سپای ئیران به «دنيسستیر» دا تینه په پيی.

به م شیوهیه ئیمپراتۆریی ئیران تامی تالی یه که م تیشکانی چیشته، به لام ئهم شکانه چهندهی ههست پیکرا؟ کوژران و تیداچوونی ههشتاهزار کهس له مهیدانی شه په دا بۆ دهسهلاتیکی که دهیتوانی هیزیکی ده هینده کۆبکاته وه، دهشیا قهره بوو بگریته وه؛ به تاییهت که دهسکه وتیکی زۆریشی لیکه وته وه. پاش گیرانی تراکیه (تراس) و چوونی بۆ نیو جه غزی دهسهلاتی پادشایهتی و پیمل بوونی مهقدونییه، ئاسیا گهیشته شانه و شانی ئوروپا. داریووش له نیو دهقی بهردهننوسه کانی دا، کاتیک باسی هۆز و نهته وه کانی ژیر دهسهلاتی دهکا، ناوی سهکایی یه کانی ئه و بهری ده ریا دینی، که رهنگه مه بهستی هۆز و نهته وه کانی باشووری ږووباری دانووب بی.

ئیرانییهکان سه رهله نوێ به «داردانیل» دا^۱ په پینه وه و درێژه یان به سه رکه وتنه کانی خۆیان دا و ناوچه کانی لیواری ده ریا یان به دوا ی یه کتردا گرتن و به م شیوهیه به شیک له ئامانجی په لامار بۆ سه ر سه کایی یه کان وه دی هات. ئاوا جیگا پینه ک بۆ هیز شه کانی دواتر خۆش کرا. داریووش له م گهر مه ی هه رایه دا توانی دهست به سه ر ناوهندی بازرگانی گه نمی «پینتی» دا بگری و ئه مه به دهسکه وتیکی گرینگ داده ندرا. داریووش ئیستا ببوو به فه رمان په وای به شی هه ره زۆری دنیای یۆنانی و به مه بهستی دا بین بوونی به رژه وه ندیه کانی و ئه و کارانه ی هه تا ئیره کرابوون، گیرانی سه رتاسه ری یۆنانی به پتیوست ده زانی.

یۆنانی ئەگەرچی کەوتبۆونه بەر شەپۆلی ھەرەشەیی دەرەکی، بەلام دیسانیش بەکیان نەگرت. دوژمنایەتیی کۆنی نێوان ئاتین (ئەسینا) و ئیسپارت، چاوی بالی دیموکراتی دەسەلاتداری ئاتینیی کۆیژ کردبوو، ھەر بۆیە سیاسەتی ئەم ولاتە ھیچ ترووسکەییەکی جوولە و پیشکەوتی تێدا بەدی نەکرا. ئاتین کە زۆری ئێران ناخۆش دەویست و دژی بوو، لەبری پینکھاتن لەگەڵ ئیسپارت، پێمل بوون بۆ داریووشی بە باشتر زانی و بۆ ئەم مەبەستەش بالۆیژیکی نارە شووش. لەم کاتەدا چەند ڕووداویکی تازە لە یۆنان قەومان و کاریکی وایان کرد کە وتووێژەکان دابیرین و دیموکراتەکان و «ھیپپاس»ی حوکمدار، لەسەر دەسەلات نەمیتن و بارزە بن. ئەوەی راستی بێ، ھەلوێست و سیاسەتی ئێران ئەم ڕووداوەی وەرپووی خۆی نەھیتا و میرھەریمی پارسی لە تەختگای خۆیەو لە ئاسیای بچووک، ھەولی دا بارودۆخە کە ھێور بکاتەو و پێی گەرانەوێ لە ھیپپاس بۆ سەری تەختی دەسەلاتی ئاتین خۆش بکا. لەم کاتەدا یەکم بارە زیڤی ئێران گەیشتە یۆنان و سیاسەتوانانی شارەزا و فیلاوی ئاسیایی داروپەخشیان کرد و ئاوا داریووش توانی دەست بخاتە نێو کاروباری یۆنانەو، بەلام ئاتین دژکردەوێکی توندوتیژی نواند، کە ئێران ھەرگیز چاوەڕوانی ھەلوێستیکی ئەوتۆ نەبوو. ئاتین پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئێران تیکدا و چووہ نێو ڕیزی دوژمنانی.

ئییۆنییەکان وەختایە ک لە یۆنان بە گری و گرتەکانی ئێرانیا زانی، خۆیان نواند و بە ھیوای یاریدەیی یۆنان، کە وێدەچوو یەکپارچە و یەکانگیر دژی پادشای گەورە چەقیوہ، لێبران ھەتا نیری ئێران لەسەر ئەستۆی خۆیان لابەرن. ڕاپەرینی ئییۆنییە پەردەیی لە بەر ئەما و ملھورانی داسەپاوی پارسەکان ھەیی دینان لیکرا و دەرپەرێتدران. «یەکییەتیی ئییۆنی» پینکھات و بەلێتیی

یارمه تییه کانی یۆنانییانی ئوروپاش وهراست گهرا. کهم بوون که سانیککی وهکوو «هیکاتیئووس» ی میژوونووس، که له بهروهی دهیانزانی ئیزان چهنده بههیزه، دووشک بوون سه بارهت به سه رکه و تنی یۆنانییه کان. دهنگی ئه مانه له نیو قریوه و چه پله پیزانی هیوادارانی سه رکه و تن دا، بزر ده بوو. ئیسه پارت هیزی یارمه تیده ری نارد و یۆنانییه کان «سارد» یان گرت، به لام دیسانیش جه رکه قه لای دهستی نه دا. ئه مه یه کهم ههنگاوی سه رکه و تنیککی کهم خایه ن بوو، چونکه هیزه کانی ئیزانی به پرتاو به ره و «سارد» جمین و زه بریان له سه ربزیوان وه شاند و له و شاره یان ده ره پهراندن. له م کاته دا شه ری نیوان شاتین و ئیژینا (ئیگینا) قه وما که تیکرای یۆنانییه کانی ئوروپا تیندا به شدار بوون، چونکه ئیژینا هه مووی ده ره پهراند بوون و خه لکی شاره ئوروپاییه کانی که نار ده ریا و قوبروسی لی بنه گر کرد بوون. قه ومانی شه ری سالامیس (۴۹۸ ی.پ.ز)، له گه ل شه ری مارسیاس (۴۹۷ ی.پ.ز)، که مه و دایه کی وایان تینه که وت، بۆ هاو په یمانان کاره ساتبار بوون. سه ره لدان له کوئل و کوئل که وت و شاره کانی یۆنانی داگیر کران. له نیویان دا میلیت (مه له تییه)، دوو سالی خۆراگرت و کاهینی پیشگۆزی ئاپۆلۆن تیندا سووتا و خه زینه ی په رستگا له گه ل په یکه ره ی ئاپۆلۆن و کوتیککی مه فره قی که شیوه ی یه سکی رانی ده دا و به پیروژ داده ندرا، به پیکران بۆ شووش. په یکه ره ی ئاپۆلۆن بۆ ماوه ی دوو سه ده له شووش مایه وه و سه ره نجام سالی ۲۹۴ ی.پ.ز. به فره مانی سلۆکوسی یه کهم نیردرایه میلنیزیان (میلنیزیان) و ئه و کوته مه فره قه ی باسی کرا له لایه ن شاندى شوینه وارناسی فره انسوی له و شاره دا دۆزرایه وه. دانیشتوانی شاری میلیت به دیل گیران و نیردرانه شووش و ئاخیرییه که ی له پێژاوگه ی ڤووباری دیجله نیشته جینیان کردن. په له گه مییه کانی ئیزان دریژه یان به سه رکه و تنه بی گری و له مه ره کانی

خۆیان دا، خیۆس و لیسبۆس گیران و کورانی گهنجیان په‌خته کردن بۆ کۆشک و سه‌رایان و کیزانیان بردن بۆ هه‌ره‌مخاتان. بیزانس و کیزیکووس (کووزیکووس) سووتیتدران و ئییۆنییه‌کان که هه‌تا ئیستا زۆر شتیان بۆ دابین کرابوو، که‌وتنه ژیر ده‌سه‌لاتی میره‌هریمیک. سه‌رکوته‌که ئه‌وه‌نده توند و تیژ بوو که ئهم ولاته بۆ ماوه‌ی دووسه‌ت ساڵ دامان و تاسان. سه‌ره‌پای هه‌ژاری و بێ‌ده‌ره‌تانی، ده‌بوو باج و خه‌راجیکی وا بدا که بۆ هه‌ریمیکی ئاوا کاول، په‌کجار قورس بوو؛ به‌لام هه‌ر ئه‌و ده‌مه‌ی که په‌که‌مین بزووتنه‌وه و دژکرده‌وه په‌نگی دایه‌وه، ئیرانییه‌کان زه‌ه‌روژه‌نگیان که‌م کرده‌وه.

په‌په‌رینی ئییۆنییه‌کان بوو به‌ جینی په‌سند و پێداهه‌لدانی یۆنانیه‌کان و یاریده‌دانی بێ‌پسانه‌وه‌یان، هه‌ر بۆیه راست جه‌نگه‌ی ئه‌وه هاتبوو که ئیرانی دژی یۆنانیه‌کان وه‌خۆکه‌ون؛ به‌لام چونکه بالی دیموکراتی یۆنان، سه‌ره‌پای هه‌موو شتیک، ژیردالده‌بوونی پادشای که‌وره‌ی به‌ لاوه په‌سند بوو، داریووش وای به‌ باشتر زانی که سه‌ره‌تا ئهم باله به‌هیز بکا و بۆ وه‌دی هیتانی ئهم مه‌به‌سته‌ش پایه‌به‌رزترین پیاوانی ولاتی خۆی ناردن، هه‌تا دیموکراسی له یۆنان دا خۆی بگریته‌وه. سه‌ره‌تا له ئاسیای بچوکه‌وه شه‌شسه‌ت که‌شتی ڕوویان کرده یۆنان. ئیرانی هیوادار بوون که به‌ هه‌ره‌شه‌ی گرتنی ئاتین و ئیریتریا (ئیریتری)، یۆنانی خۆیان وه‌خۆ بکه‌ون و بالی پارێزگاران ده‌سه‌لاتدار لابه‌رن و سه‌ریان وه‌به‌ر داریووش بێنن؛ به‌لام هه‌لیکرده په‌شه‌با و بۆرانی که نیوه‌ی که‌شتیه‌کان له نزی که به‌ستینی به‌رده‌لانی ئاتۆس تیکشکان و بیست‌هه‌زار که‌سی که تێداچوون. سه‌ره‌له‌نوی په‌لامار ده‌ستی پێکرده‌وه و داتییسی مادی کرایه ده‌ریاسالار. داتیس له یۆنان دابه‌زی و ده‌وره‌ی «ئیریتریا»ی دا. دانیشه‌تووانی ئهم شاره‌ بریتی بوون له بالی دیموکرات و پارێزگار و لیبران که بکه‌ونه به‌ره‌نگاری، به‌لام

خه یانه تیک شاره که ی به گرتن دا. ده ریاسالاری مادی له وی هه له یه کی گه وری کرد و له بری ئه وه ی له پیاوانی لایه نگری ئیزان نیزیک ببیته وه، په رستگاکانی ئاورتیه ردان و شاره که ی خاپوور کرد و تیکرای جه ماوه ره که ی وه کوو کزیله ناردنه شوش. ئه م هه له گه وریه هه ست و بیرى هه مووانی بزاون و ئاگری توو په یی تیکرای یۆنانیه کانی هه لگیرساند و کاریکی وای کرد هه تا کیشه و هه رای نیو خۆیان وه لابنن. یۆنانی که تیگه یشتن ئه گه ر بیتوو بشکین، به هیچ چه شنیک لیووردن و چاوپۆشین نایانگریته وه، لیبران هه تا به یه کگرتووی به ره وپووی هیزی په لامارده ر پاره ستن. هه ر بۆیه کاتیک داریووش له نیزیک ماراتۆن [ماراسۆن] له که شتی دابه زی، چاوی به قۆشه نیکی ئاتینی که وت که بی ئه وه ی له سه ر هاتنی هیزی یاریده ری ئیسپارت پاره ستن، لیى وه ده ست هاتن و سه رکه وتینی جیى سه رسوپمان و به ناووده نگیان وه چنگ هینا. ئیزانی به زین و که وت گه مێیان گیران و ئه وانی دیکه یان په وین و پاشه کشه یان کرد (۹۰ ی پ.ز)، داریووش که هه را و ئاژاوه کانی میسر خه یالیان ئالۆزاندبوو، خۆی نه دایه دارشته وه ی گه لاله ی هه لمه تیکی دیکه بۆ سه ر یۆنانیه کان. له راستی دا هه ر ماوه یه کی که م پاش شه پی ماراتۆن، میسر که له لایه ن کۆمه لیک سه ربازگی به هیزی بیگانه وه ده پاریزرا و ده بوو باج و پیتاکیکی قورسیش بدا، پاپه پی. داریووش که سالی ۴۸۶ ی پ.ز. مرد، نه ی توانی به شداری تۆله ی شکستی یۆنان بی و نه برانه وه ی هه را و ئاژاوه کانی میسری به چاوی خۆی نه دیت.

خه لکی ئیریتریا که له پیناو ئازادی یۆنان دا تووشی چه ره سه ری و کویره وه ری ببوونه وه، له شویتینی ده وروبه ری شوش به ناوی «ناردیریکا» ی نه نیشت کانگا و کانی خوئ و قیل و نه وت، نیشته جی کران که ده بیته

خووزستان و هیزدۆت باسی کردون. ئه‌وان له‌وی مانه‌وه و پێشه‌یان داکوتا و له‌ سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینی‌دا، کاتیک ئاپۆلۆنیوس توانه‌یی^۱ چوه سه‌ردانیان، ته‌ماشای کرد نه‌وه و نه‌تیژه‌کانیان هه‌ر به‌ زمانی یۆنانی ده‌دوین و په‌سه‌نایه‌تی خۆیان وه‌لانه‌ناوه.

سه‌رکه‌وتنی ماراتۆن بۆ یۆنانیه‌کان پروداویکی گرینگ و چاره‌نووس‌ساز بوو. ئه‌گه‌ر بیتوو له‌شکرێکی که‌می پیاوانی لێپراو و خوازیاری پاراستنی ئازادیی خۆیان و ولاته‌که‌یان، بتوانن به‌ره‌وه‌پرووی سپایه‌کی زه‌به‌لاحی به‌هیزی پادشایه‌کی گه‌وره‌ پاره‌ستن و گه‌میه‌ شه‌رکه‌ره‌کانی پاشه‌کشه‌ پێ بکه‌ن، بێ‌گومان یۆنانیکی یه‌کگرتوو ده‌توانی هیوادار بێ که له‌ داهاتوودا بکه‌ویت به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یه‌کی دلێرانه‌تر، چونکه له‌شکرێکی ئاوا، ته‌ماداره ده‌ستی به‌رنه‌داته‌وه. له‌ پوانگه‌ی ئێرانیه‌که‌نه‌وه شکستی ماراتۆن پتر به‌ شکانیکی ده‌روونی داده‌ندرا، چونکه نه‌یتوانی شویتنیک ئه‌وتۆ بکاته سه‌ر سپای زۆر و زه‌وه‌ند و خه‌زینه‌ی پڕ له‌ زیری ئێران. ئه‌م شکسته‌ توانی گری و کۆسپ بخاته نیو چواره‌نده‌ی ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی و بوو به‌ نیشانه‌یه‌ک بۆ میسریه‌کان که هه‌له‌که‌ی گونجاوه هه‌تا دژی ئێران راپه‌رن. به‌گشتی ئه‌م به‌زینه به‌هیچ چه‌شنیک نه‌یتوانی ده‌سه‌لاتی ئێران به‌رزیتنی و ئه‌م پروداوه که پاش خولیکی سه‌رکه‌وتن قه‌وما‌بوو، له‌ پوانگه‌ی داریوشه‌وه ته‌نیا پروداویکی بێ‌ده‌ره‌تان بوو که له‌ ماوه‌ی ژیا‌نی به‌هیزترین هۆز و نه‌ته‌وه‌کان‌دا ده‌قه‌وما.

ده‌سه‌وته سیاسی و داده‌ریه‌گانی داریوش

کاتیک ئه‌سه‌که‌نده‌ری گه‌وره به‌ پێداهه‌لدانی ده‌سه‌که‌وته‌کانی کوورووش و داریوشه‌وه پروی کرده سه‌ر گۆپی دامه‌زیننه‌رانی ئیمپراتۆریی ئێران، له‌سه‌ر

۱- یه‌کیک له‌ فره‌زانی یۆنانی، ناسراو به‌ پۆلیناس.ب.

گۆڤی داریووش چاوی به بهرده نووسیڤ کهوت و فهرمووی ههتا بۆی وهرگێڤن. سترابۆن دهلی دهقه که ئاوا نووسرابوو: «من دوستی دۆستهکانی خۆم بووم. من [پیاویکی] ههره سوارچاک، تیرهاویژنکی ههره سیڤره راست و میری راوکه ران بووم. من له هه موو کاریکم زانیوه.» ئه گهر بێتوو وهرگێڤه که ههر له پێوه دهقه که ئاوا به ناپوختیش وهرگێڤن، به لام دیسانیش ئه و ئه فسانه یه که ده بوو سه بارهت به داریووش بپاریزری تیکینه داوه، چونکه دروشمی «من دوستی دۆستهکانی خۆم بووم» بۆ داریووش، بۆته بنه مای په یوه ندییهکانی له گه ل خه لک. بهرده نووسی داریووش له بیستوون که چه شنیک شایه تنامه یه ههر له م ههسته پاکه وه هه لقواییوه. بهزیتهری ئه و گشته پادشا سه ربزیوانه، روونی ده کاته وه که ههر هۆز و نه ته وه یه کی به رفهرمانی که خۆی به دۆست نیشان دابی پێژیکی زۆری لی گیراوه. ئه م پادشایه تییه کی که ئاویته ی سۆزه و نیشانه ی به ربوونی رووخی پێوه دیاره، به لام دیسانیش خاوه ن برشت و ده سه لاته. داریووش له چه ند رسته ی دواتردا، ناوی تیکرای هۆز و نه ته وه کان پیز ده کا و ده لی ئه وه ی ده مو یست به پۆژ و به شه و رایانده په راند. لێره وه وادیاره که ویستی پادشا وه کوو یاسا وایه و په گه ز و دین و داب و نه ریتیکی تایبهت وه به رچاو ناگرئ و هه موو لایه ک - له تراکییه وه هه تا سیند و له قه فقاژه وه تا ئوقیانووسی هیند - وه ک یه ک ده خوینتیه وه. دامه زراندنی ئیمپراتۆرییه ک به بی هه بوونی چواربه نده ی یاسایی سه ر ناگرئ و داریووش له م بواره شدا که مه رخه می نه کرد.

ئه و توێژه رانه ی که توانیویانه که لیک ده قی به جیماوی داریووش بخوینتیه وه و له بیستوون، ته ختی جه مشید، شووش و نه خشی پۆسته م لێیان وردبوونه وه، پێیان وایه که ئه م ده قانه له گه ل «یاسای هه موو رابی» خاوه نی خالی ویکچوون.

یاسای حەموورابی سەدان سأل له پرووی دەنوسرایه‌وه و ببوویه بنه‌مای کاری
پاوێژکارانی داریووش.

ده‌قی ته‌واوی ئەم فەرمانانە‌ی میری که له‌سەر بە‌رده‌تاش و بە‌رده‌نوسان
تۆمار کراون، له‌سەر ته‌ته‌له‌یان پاپیرووسان پوونوس ده‌کرانه‌وه و ده‌نێردانه
ته‌ختگای هە‌ریمه‌کانی ئیمپراتۆری. به‌گوێره‌ی په‌وتیکی ئاوايه که به‌شیک له
نوسراوه‌که‌ی بیستوون به‌ زمانی ئارامی له‌سەر پاپیرووس نوسراوه‌ته‌وه و له
ئیلیفانتینی شویتی دامه‌زرانی سه‌ربازگه‌ی به‌کرێ‌گیراوانی جوله‌که‌ دۆزراوه‌ته‌وه
یان له‌ بابل به‌ زمانی بابلی وه‌چنگ هاتوه. ئەو ده‌قی که داریووش
فەرمووبووی هه‌تا له‌ نه‌خشی پۆسته‌م له‌سەر گۆره‌که‌ی هه‌لکه‌ندری، به‌ هیندیک
ئێروئه‌ویوه له‌ شووش دۆزراوه‌ته‌وه و ده‌لی:

خودایه‌کی گه‌وره‌یه‌ نه‌هوورامه‌زدا که ئاوی ئافران‌دن

زه‌وی و ئاده‌میزادی ئافران‌دن و

چاکه‌ی کرده‌ باربووی ئاده‌میزادی ئافراوی خۆی و

[داریووشی کرده‌ پادشا]!

داریووش‌شا، شایه‌کی تاقانه‌ له‌ نێو کۆمه‌لی به‌رچاوی شایان‌دا که

خواه‌نی گه‌لیک فەرمانه‌.

من داریووش‌م، شای مه‌زن، شای شاهان

شای چه‌ند ناوچه‌یه‌کی دنیا به‌ چه‌ند زمانه‌وه.

شای ئەم هە‌ریمه‌ به‌ربلاوه‌ی ده‌گاته‌ دووره‌ده‌ستان.

کوپی ویش‌تاسب، هه‌خامه‌نشی،

پارسی، پۆله‌ی پارسی.

داریووش‌شا ده‌لی:

له سایه ی ته هوورامه زداوه

من توانیومه له دهره وهی پارس

نهم ناوچه و ههریمانه بگرم و به سهریان دا زال بم و

ته مانه هه موویان باجم بو دهنیرن و ههرچی داویان لی بکه م

گوئی بو شل ده کهن و دهیکهن و بریاره کانم بریزیان لی ده گیرئ؛

[ته مانه بریتین له:]

ماد، عیلام، پارت، ههرات^۱، بهلخ^۲. سوغد، خارهزم، زرهنگ^۳، رۆخج^۴،

سه ته گووش^۵، قه دوو^۶، گهنداره^۷، هیند، گیمیریانی ئامیرگی^۸، گیمیریانی

تیگره خووده^۹، بابل، ناشوور، عهره بستان، میسر، ئهرمه نستان،

کاپادۆکییه، سارد، یه مهن^{۱۰} که که وتۆته ته نیشت...

که له وبهری پرووباری سویرن، سکووده ره، که رسه.

داریووش شا ده لی:

ههر خراپه یه کی کرابوو، من به چاکه ولام دایه وه

ئه و ناوچانه ی که نیتوانیان... یه کتریان ده کوشت، به یاریده ی

ته هوورامه زدا، کاریکی وام کرد که تازه یه کتر نه کووژن.

من ههر کامه یانم له جینگای خو ی مهرزم کرد،

ئه وانیش سهریان وه بهر بریاره کانی من هیتا.

تازه به هیز هه را ناکاته بی هیز و لئی نادا و تالانی ناکا.

داریووش شا ده لی:

۱- ئاریه، ئاریان، ههره وی ۲- باکته ریا ۳- درهنجیان، درهنگی (سیستان) ۴- ئاراخۆزیا.

ئاراخۆزی ۵- ساتاگیدی . سه ته گیدن. ساتاژیدی و ساتاجیدی (ئه فغانستانی ناوه ندی)

۶- مه کی ۷- قه نده هار ۸- کیمیریانی ئامیرگی، سکایی ئه میرگی ۹- سه کاییی کلاووچ

۱۰- ئییزنییه

هیوادارم که ته‌هوورامه‌زدا و تیکرای یه‌زدانه‌کانی دیکه پارێزهری
خۆم و خانه‌دان و ئەم به‌رده‌نووسه‌بن.

وادیاره که داریووش زۆری بایه‌خ داوه به دابین‌بوونی دادپه‌روه‌ری و ئەو
یاسایانه‌ی که په‌چاوی کردبوون، ته‌نانه‌ت ماوه‌یه‌کی درێژیش پاش پووخانی
حکومه‌تی هه‌خامه‌نشی کاریان پنده‌کرا. هێردۆدۆت ده‌لی: «دادوه‌رانی میری له
نیو پارسه‌کان هه‌لده‌بژێردران و هه‌تا ئەو پۆژه‌ی ده‌مردن ئه‌رکی خۆیان
را‌ده‌په‌راند، مه‌گین له‌به‌ر وه‌به‌رچاونه‌گیرانی دادپه‌روه‌ری له‌سه‌ر کار لادرا‌بان.
دادوه‌ران له‌ دادگادا ده‌که‌وتنه‌ کاری داوه‌ری و لیکدانه‌وه و شی‌کردنه‌وه‌ی یاسای
باو و بریاریان له‌سه‌ر هه‌موو تاوانێک ده‌دا.» به‌لام نه‌ت‌وه به‌زیوه‌کان
شان‌به‌شانی یاسا‌کانی داریووش، یاسا تایبه‌ته‌کانی خۆیان ده‌پاراست، وه‌ک چۆن
له‌ بابل و باو بوو.

سه‌رراستی و داده‌وانی ده‌بی وه‌ک به‌رچاوترین تایبه‌تییه‌کانی سرشت و
که‌سایه‌تی و مه‌زنایه‌تی داریووش دابندرێ که له‌ زۆر ده‌قی خۆی دا خه‌لکی بز
را‌ده‌سپێرێ. ئەم خالانه له‌گه‌ڵ هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی تیکه‌ڵ ده‌بن و وه‌کوو دیاره
به‌رله‌وی، له‌ ئیمپراتۆرییه‌ کۆنه‌کانی خۆرنشین‌دا، نمونه‌ی وه‌به‌رچاو نایه‌.

«ته‌هوورامه‌زدا یاریده‌ی دام و تیکرای یه‌زدانه‌کانی دیکه‌ش.

هیوادارم ته‌هوورامه‌زدا ولاته‌که‌م له‌ په‌لامار و ویشه‌ک‌ه‌سالی و درۆ به‌

دوو‌ر بگرێ و قاتی‌وقری و درۆ و په‌لامار دژی ئەم ولاته‌ نه‌که‌ونه‌رێ.

هاوارم بۆ ده‌رگای ته‌هوورامه‌زدا و تیکرای یه‌زدانه‌کانه و

ته‌هوورامه‌زدا و پۆلی یه‌زدانه‌کان ئاوام وه‌دی دیتن.»

ئەم هه‌سته‌ی نه‌ته‌وايه‌تی که ئاوا به‌ شیۆه‌یه‌کی خه‌ست‌وخۆل له‌ ناخ و

ده‌روونی پادشادایه، مه‌به‌ستیک نییه هه‌ر تایبه‌ت به‌ خۆی، چونکه پادشا به‌ دوا‌ی

خیزوبیزی ولاتیکدا دهروا که چاره نووسی ئهوی خراوته بهردهستی و بهپیتی ویست و یاریدهی خودای مهزن بهپیتوهی دهبا. تهواوی پارسهکان ئاوا نیشتمانپهروهه بوون. هیژدۆت دهلی کهسیکی پارسى قهت هه ربۆ چاکهیی خۆی له بهر خودا ناپارپیتوهه و بهلکوو «دۆعا دهکا بۆ پادشا و بهخته وهربوونی ههمووان و لهم پارانه وهیه دا خۆی به ئه ندامیکی کۆمهلی خۆی دهزانی.» ئهم بۆچوونه دهکه پیتوهه سهر پهوشتیکی پهروهه دهکراوی نه جیمانه و گهشه دهدا به ویژدانی نه ته وهیه که دهوور و ئهرکی نه ته وهی سهروهه ری وهئسته ژگرتووه.

دین

«یهزدانیکی گه وهیه ئه هوورامه زدا و له ههموو یهزدانهکان مهزنتره. ئه و زهوی و ئاسمانی ئافران دوون. مرقفهکانی ئافران دوون. ئه و مرقفی دانیش تووی زه مینی به سهر کردۆته وه. ئه وه که شاداریووشی کردۆته فه رمانه وای ئهم سه رزه مینه به ربلاوهی که بریتیه له چه ند ولاتیکی وه کوو پارس و ماد و نه ته وهکانی دیکه که هه رکامه ی خاوه نی زمانی خۆیانن. پره له چیا و دهشت و له لایه ک سه ری ده گاته وه ده ریا و له لایه که ی دیکه وه هه تا بیابان ده روا.»

به م شیوه یه ئه هوورامه زدا، یهزدانی مهزنه و ههموو شتیکی خولقاندووه و چاکه ی ههموو بوونه وه ریکی دهوی و ژیا نی دابین دهکا. ئه و پادشایه ی که خۆی هه لیبژاردووه و ده سه لاتی پێداوه، به ویست و مه یلی خۆی ده بیته پیتوینی. پادشای هه خامه نشی به ناوی خۆیه وه شمشیری له ناوچه دووره ده سه کانی ش، نه وه شان دووه، به لکوو له پیتا و فه رمانهکانی یهزدانی دا، هه لسه وروا وه و کرده وهکانی پادشا، جینی په سند و پێ پیدراوی یهزدانی گه وه رهن. ئهم کار و هه نگا وه نی شانه ی پیمل بوونی بی لام و جوومه. ئیزانی سه رده می هه خامه نشی له سه ر ته وه ره ی دین هه لئه ده سوو را، هه رو هک چۆن له پۆژگاری خه لیفهکانی

عه‌باسی‌دا وابوو. ئەگەر سه‌رچاوه‌ی ده‌سه‌لاتی داریووش یه‌زدانه، به‌لام مه‌به‌ستیک به‌شیوه‌ی به‌واداربوون له‌سه‌ر پین‌وشوینی دینیک له‌ئارادا نه‌بووه. هیچ باسیک سه‌بارت به‌په‌سن و په‌رسنتی پادشا نه‌هاتۆته‌گۆڕ، به‌لام هه‌ر ئەوه‌نده‌ی که‌شا به‌ویستی ئەه‌وورامه‌زدا له‌سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لات پالی داوه‌ته‌وه، بۆته‌هۆی به‌دی هاتنی چه‌شنیک یه‌کانگیری له‌نیو دنیای ئیترانی‌دا.

ئەه‌وورامه‌زدا، یه‌زدانیکی تاقانه‌نه‌بووه و داریووش لیک‌دالیک‌دا چه‌ندپاتی ده‌کاته‌وه. ئیمه‌له‌په‌وی نووسینه‌کانی هێژدۆته‌وه و امان بۆ په‌رون ده‌بیتته‌وه که‌ئیرانییه‌کان خۆر (میترا = میهر)، مانگ، زه‌مین (زه‌م)، ئاگر (ئاته‌ر)، ئاو (ئاپام‌نه‌پات) و با (قه‌هیو)یان په‌رس‌توون. له‌ده‌قی به‌رده‌نووس و ته‌ته‌له‌کانی داریووش و دوو که‌س له‌جینشینه‌کانی‌دا، ناوی هیچ یه‌زدانیک بێجگه‌له‌ئەه‌وورامه‌زدا نه‌هاتۆوه و په‌نگه‌له‌سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشیه‌کان‌دا، جیاوازی هه‌بووبی له‌نیوان دینی په‌سمی و دینی جه‌ماوه‌ردا. له‌په‌ژگاری ئەرده‌شیری دووه‌م‌دا دینی په‌سمی، ناوی کۆمه‌لێک یه‌زدانی شان‌به‌شانی ئەه‌وورامه‌زدا به‌ره‌و پێداوه‌که‌بریتین له‌: میترا (میهر = میسره)، یه‌زدانی خۆر، یه‌زدانی به‌لین و په‌یمان، که‌یه‌کیکه‌له‌کۆنترین یه‌زدانه‌کانی ئیترانی، هه‌روه‌ها ئانا‌هیتا، خاتوونه‌خوا‌ی ئاوه‌کان و به‌ره‌م و په‌ژه‌وی زه‌وی‌وزار، که‌مۆرکی بیروب‌اوه‌پی نائیترانی بوونی پێوه‌دیاره.

ئهم‌دینه‌فه‌ریکه‌ی ئاریایی که‌له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی چه‌ندخودایه‌تی هه‌لده‌سوورا و تیک‌رای توخمه‌کانی سه‌روشتی تیدا ده‌په‌رس‌ترا، ناکرێ نه‌که‌وتبیتته‌ژێر باندۆری خودایانی دانیش‌توانی بانووی ئیتران. هه‌روه‌ک چۆن یۆنانیه‌کان له‌یۆنان که‌وته‌ ژێر کاریگه‌ری تیره‌و هۆزه‌کانی به‌په‌سه‌ن خۆمالی، ئیترانییه‌کانیش هه‌رئهم‌په‌نگایه‌یان به‌ری. لهم‌په‌وتی لیک‌درا و ئاویتته‌بوونه‌ی تۆره‌مه‌و په‌گه‌زان‌دا که‌

خهریک بوو پهل وپۆی داده کوتا، دین و ژیارمه ندیش هه ر تووشی ئهم چاره نووسه بوون. پارسه کان [ئیرانییه کان] به سهر برینی ئاژه لان ده چونه په سن و پرستنی یه زدانه کانیان. هیزدۆت باسیکی تیز و ته سه لی سه باره ت به م دابوده ستووره ساکار و یه کجار کاله که ده چۆه سهر سهرده می تۆرهمی هیندوئیرانی، گێراوه ته وه. هه ر جیگایه کی که قورباننی لینه کرا، ده بوو موغیکی لی بی. زۆر ویده چی که موغه کان به ره سه ن «ماد» بووبن و کۆمه له که یان خاوه نی هیتدیک شانه به رزه ی سیاسی و به تایبه ت دینی بوو. له سهرده می هه خامه نشیه کان دا کار و پله ی موغان به گرینگ داده ندرا و به پنی کۆمه لیک یاسا و پرسا و به لگه نامه، ده بی درێژبوونه وه ی چینی موغان، میراتی ماده کان بی و بۆ هه خامه نشیه کان به جی مایی. موغان به مه به ستی به پرپوه بردنی دابوده ستووری قورباننی کردن له گه ل قۆشه ن ده بزووتن، خه و نیان لیکه دانه وه و ده بوونه به شداری پێ و پر سه می تاج له سه رنانی پادشای تازه که له پاسارگاد به پرپوه ده چوو. هه روه ها به پرپرسی په روه ده و راهینانی لاوان و زیوانانی نیژگه ی پادشایان بوون، بۆ وینه نیژگه ی کوورووش. زانیارییه کی ئه وتۆمان سه باره ت به سه رچاوه ی دینی موغانه وه به ده سه ته وه نییه، به لام ئه وه نده ده زانی که دینه که یان له گه ل دینی پارسه کان جیاواز بووه. موغه کان چین و کۆمه لیککی تایبه ت بوون و زه ماوه ندیان له گه ل مه حره مان به ره وا ده زانی. له روانگه ی موغانه وه دنیا به سه ر دوو که رتی چاکه و خراپه دا دابه ش کراوه و ئه هریمه ن و ئه هوورامه زدا به ره وپووی یه کتر چه قیون. پارسه کان مردووی خۆیان ده ناشتن، به لام موغه کان ته رمی مردووانیان له ده ره وه داده نان هه تا بینه خۆراکی درندان و بالنده ی گۆشتخۆر.

وه‌کوو ده‌زانین، کاتیک ئه‌سکه‌نده‌ر چووه سهردانی نیژگه‌ی کووروش، ته‌ماشای کرد ترمی پادشای گه‌وره‌ی مؤمیایی کراوه و له‌نیو ته‌ختیکی زی‌پین‌دا راکیشراوه. له‌سهرده‌می داریوشه‌وه، گزپی ته‌واوی پادشایانی دیکه‌ی ئه‌م خانه‌دانه له‌سینه‌ی په‌وه‌ز و هه‌لدیری نه‌خشی پۆسته‌م‌دا هه‌لکه‌نده‌راوه (ق ۵۵). ته‌نیا نمونه‌یه‌کی نیژران له‌خاک‌دا که هه‌تا ئیستا ده‌ستی پێ‌پاگه‌یشته‌وه، له‌لایه‌ن شاندی شوینه‌وارناسانی فهرانسه‌وی دۆزراوه‌ته‌وه. ترمیک که ویده‌چی هه‌ی ژنیک بێ، خراوه‌ته‌نیو تابووتیکی مه‌فره‌ق و نو‌قمی زی‌ر و زه‌مبه‌ر کراوه و هه‌رچیه‌کی پێ‌داویستی مردووانه‌ خراوه‌ته‌پالی و بۆ نمونه‌ ده‌وری زی‌پین و ده‌فری به‌ردینی تیدایه (ق ۵۶، ۵۷ و ۵۸). سازکرانی مه‌یی مه‌ستی‌هیتی هۆم (هاژوما)^۱ ده‌که‌وته‌سهر شانی موغان که له‌گیاهه‌ک ده‌گیرا و له‌پێ‌وه‌په‌سمی دینی‌دا ده‌خورایه‌وه. له‌نیو کۆمه‌له‌ به‌لگه‌نامه‌ دۆزراوه‌کانی ته‌ختی‌جه‌مشیدا، باسی هۆم و قازانجه‌کانی کراوه.

هه‌یژدۆت ده‌لی پارسه‌کان خاوه‌نی په‌رستگا و قوربانیکا و په‌یکه‌ره‌ی خودایان نه‌بوون و له‌هوانگه‌ی که‌سیکی یۆنانیه‌وه‌ وایه و راست ده‌کا، چونکه پارسه‌کان خاوه‌نی په‌رستگای به‌ژاوه‌ژاو و خاوه‌نی جێ‌قوربانی و په‌وکه‌ی پێ‌په‌یکه‌ره‌ی یه‌زدانه‌کانی جیی په‌سن و په‌رستن نه‌بوون. هه‌وان له‌ژێر کۆمه‌لیک هه‌یوانی پیرۆزا، سه‌کۆیان ساز ده‌کردن و پێ‌وه‌په‌سمی دینی له‌جیگای سه‌رئاواله‌ نه‌جام ده‌دا و له‌به‌ر ئه‌و ئاوره‌ی له‌سه‌ر سه‌کۆکان ده‌کرانه‌وه، به‌و شوینانه‌یان ده‌گوت ئاورگا و هه‌تدیکیان بێ‌پسانه‌وه‌ نه‌ده‌کوژانه‌وه. ئه‌وه‌ی راستی بێ‌ئیمه‌ سی ئاورگامان پێ‌شک دین که بریتین له‌: ئاورگای پاسارگاد که به‌فه‌رمانی کووروش ساز کراوه؛ ئاورگای نه‌خشی پۆسته‌م و به‌ره‌وپه‌وی گزپی

۱- ره‌نگه ئارمالمک یان هه‌مان گه‌سه‌که‌په‌غه‌مبه‌ره‌ بێ‌و.

داریوش، که پهنگه به دهستووری خزی سازکرای (و ۴۳)؛ ئهوی دیکه له شووشه و وادیاره سهر به سهردهمی داریوشی دووهمه. ئهم ئاورگایانه لهسهر شیوازی چوارپالوو داریژراون و یهکی هژدهیهکیان هیه، که به ریزه پلیکانیکدا دهست وئی پادهگا و لهوی موغ ئاوری پیروزی دهپاراست. وهکوو باسمان کرد پی وهرهسمی دینی له جیگایهکی سهرئاواله ئه انجام دهدرا، چونکه تهواوی ئه و جی قوربانیانهی ئیمه چاومان پینان که وتووه له جیگایهکی بهرفرهوان و هیندیک دور له پهرستگایان بوون. بهگویرهی گیرانهوهی گزنفون، لهو شویتانهوه ئاژه لانی ئامادهی قوربانی و کزملیک درزشکه که ئه سپانی پیروزی ئیزه دی خۆر رایانده کیشان، وهپی دهکه وتن و دهچوونه هه ویلی پادشا و لهوی گزشتی قوربانی دابهش دهکرا و دهخورا.

پارسهکانیش پهیکهری ئیزه دانی خزیان داده تاشین. ئهرده شیری دووهم پهیکهری ناهید، واته «ئانا هیتا» ی له شووش، ههگمه تانه (هه مه دان)، بابل و تهواوی ناوهندهکانی دهسه لاتی حکومهتی خزی داناوه.

تهواوی بهرده تاشهکانی سهر پروکاری گزپی فرمانه وایانی هه خامه نشی، دیمه ن و قه لافهتی پادشایهک دهخه نه پروو که به ره و پروی ئاگردانیکی ئاوری پیروژ راوه ستا و نه زینهی پینه و سه رقالی به پیره بردنی دابوده ستووریکه. له لای سهره وهی باز نه یهکی بالدار دیاره که به ژنی ئه هوورامه زدای تیراچووه (ق ۵۹)^۱. ههر ئهم دیمه نه له سهر بهرده تاشی بیستوون و چند جیگایهکی تهختی جهمشید وه بهرچاو دی که بالی ئه نگاوتووه. ئهمه یه کیکه له کۆنترین هیماکانی پهیکه رتاشینی میسریه کان و سهر به سهردهمی دامه زانی یه که مین

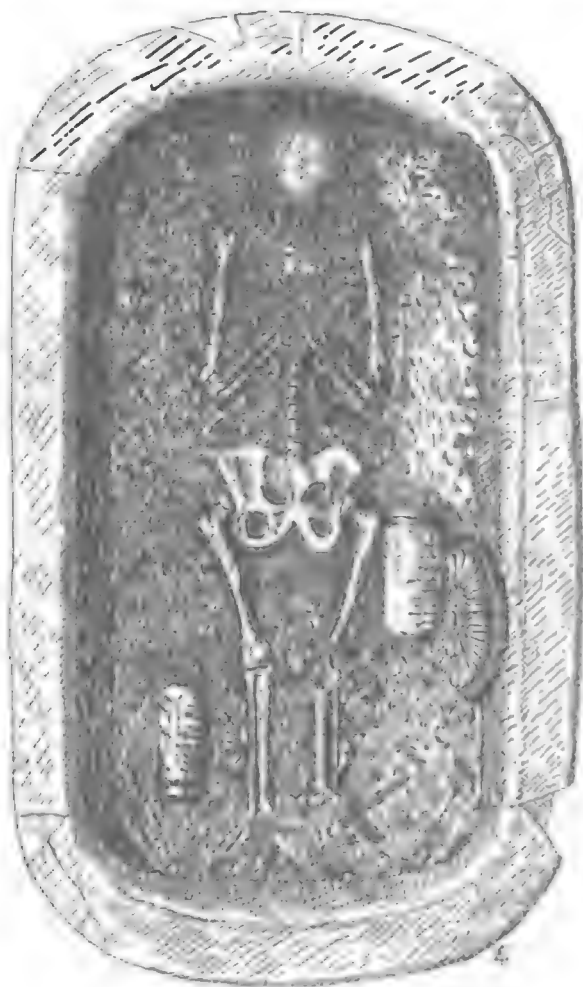
۱- تا قمیک له توێژه ران لایان وایه ئهمه دیمه نی «فره وه ههر» ه که فریشته یه کی پاسه وانه و له جیهانی نادیه یان له ئاسمانه وه نیردر او ه. و.

ق ۵۵- نەخشى رۇستەم: گۆرەبەردىنەى پادىشاينى مەخامەنشى و ئاورگايەك

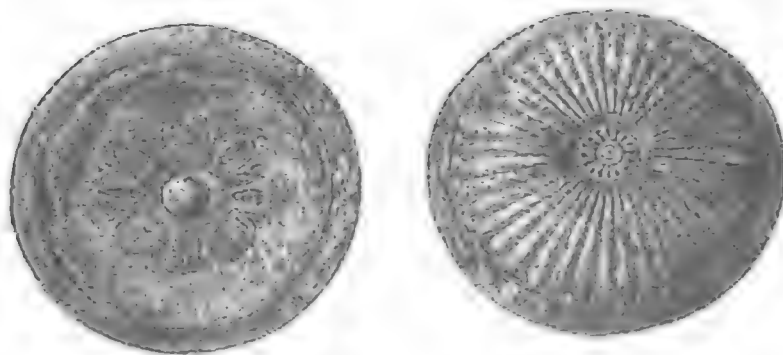
حکومهتی پادشایه تیه له و ناوچه یه دا. لیژره هژووس، یه زدانی مه زن، یه زدانی
 ئاسمان و هیما و سه مبولی ئاسمان، بالی راده نگاوت. دنیا کراوه ته دوو به ش:
 نه هورامه زدای «سهره ری زانا» یان «زانایی» له ئاسمان فهرمانره وایه و
 «بالی به سهر زهوی و پادشاکه ی دا رانه نگاوتروه و ده یان پاریزی». پادشای
 هه خامه نشی له بری وی فهرمانره وایه له سهر زهوی. نه هورامه زدا یه زدانی

ق ۵۶- شووش: کز ریکی سهرده می هه خامه نشی

ق ۵۷- شووش: خشلی زینرینی نیو گزپنکی سهردهمی هه‌خامه‌نشی

ق ۵۸- شووش: دهوری زینرینی نیو گزپنکی سهردهمی هه‌خامه‌نشی

ق ۵۹- ئه هوورامه زدا [یان فره وه هه ر]

پایه به رزه و ده که ویته سه رووی تیکرایی یه زدانانه وه، به لام دیسانیش دینی هه خامه نشی له سه ر ته وه ره ی تا قانه په رستی هه لئه ده سوور، که رچی خه ریک بوو رچه ی ئه م رینبازه بشکیتن.

له سه رده می هه خامه نشی دا، دینی مه زدایی که زه رده شت ئال وگزی به سه ر هیتابوو، له سه رتاسه ری ئیمپراتۆری دا په ره ی ئه ستاند و ته شه نه ی کرد. میژووی ژیا نی ئه م پیغه مبه ره هیتاش قسه ی له سه ره، [دهسته یه ک له زانایان] پێیان وایه که زه رده شت به په سه ن خه لکی «ماد» ه و به ناچار ی په ره وازه بووه و چۆته ناوچه کانی رۆژه لاتی ئیران و له وئ بانگه وازی خۆی بلوو کردۆته وه و جه ماوه ریکی لێها لاوه، ئه وئ میریکی لی بووه به ناوی ویشتاسپ که تا قمیک له توێژه ران پێیان وایه ده بی ویشتاسپی باوکی داریووش و میره ریمی پارت [دامغان] و هیرکانی [کورگان] بووبن. هه ر چۆنیک بووبن، ئه م دینه تازه یه له بالی رۆژه لاته وه ورده ورده په ره ی ئه ستاندوه و ته وای ئیرانی گرتۆته وه. توێژه ران وای بۆ ده چن که هه لومه رج و بارودۆخی ژیا نی خه لکی نیشته جی بووی رۆژه لاتی ئیران که هه میشه ده که وتنه به ر په لاماری

دهوارنشینانی مالویرانکه، گه‌رای ئه‌م بیرهی له ناخی زه‌رده‌شت‌دا گوراندبێ
که دوو ماکی چاکه و خراپه جیهان هه‌لده‌سوورپێتن. چاکه سه‌مبولی سرشتی
ئه‌هوورامه‌زدایه و خراپه سه‌مبولی سرشتی ئه‌هریمه‌نه. کۆمه‌لێک فریشته له
دهوری ئه‌هوورامه‌زدا هه‌لاون که ویده‌چێ هیتندیکیان ئیزه‌دانی له‌میژین بن و
له‌سه‌ر شیوه‌ی هیزه‌کانی سروشت خۆیان ده‌نواند و ده‌په‌رستران. کێشه و
هه‌رای نیوان ئه‌م دووه‌ چه‌شنیکه له‌ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی بیر و هۆش و له
کۆتایی‌دا سرشتی چاکه یان هه‌مان رووحی خێرخواز سه‌رده‌که‌وێ؛ که‌وايه له‌م
په‌وته‌دا دووانه‌په‌رستی شتیکی په‌واله‌تییه و دینی زه‌رده‌شتی به‌ شیوه‌یه‌کی
ناته‌واو له‌سه‌ر «تاقانه‌په‌رستی» ده‌روا.

مرؤف ناتوانی خۆی که نار بگری و نه بپتته به شداری ئەم کێشه و هه رایه، چونکه لایهکی کۆمهڵ بریتیه له مرؤفی چاک و به دین و ئاکارباش و قسه راست و لایه که ی دیکه ده بپتته مرؤفی چه په ل و چه وت و بی دین. تاقمی یه که م ده که ونه شوین نه هوورامه زدا و تاقمی دووهم به دوا ی نه هریمه ن دا ده پۆن. پاش مردن چاکه و خراپه ی هر مرؤفیک لێ پرسینه وه ی هیه و نه وه ی ئاکارباشه ده چپته به هه شت و نه وه ی تاوانباره بۆ ماوه یه کی درێژ سزا ده درێ. جگه له م پێ و شوپته ی که بۆ هه موو که سینک وه به رچاو گیراوه، پێ دا چوونه وه و داوه ریه کی گشتیش هیه و نه ویش ده بپتته تاقیکرانه وه به ئاگر. مرؤف ده بی خۆی له باوه ری پوچه ل بهاریزی و به رهنکاری رابوه ستی. ده بی له گه ل گیانه به ران دلۆوان بی و بیانپاریزی و جوانیان له گه ل بجوولیتته وه. داوه ری چه وته کار و جووتیاری پێ نه چاراو به زهوی وزار و ئاده میزادی مه ردم ئازار، هه موویان ده بنه تاوانبار. پادشایه کی چاک له پێتاو دینه که ی دا ده جهنگی و گه لی خزی ده پاریزی؛ بژیوی هه ژاران دا بین ده کا و بال به سه ر بی ده سه لاتان دا

دهکیشی. ئاکار و رهوشتی دینی زهردهشتی له سهر ئهم سنی کۆلهک به
راوهستاوه: بیری باش، وتاری باش و ئاکاری باش.

ئهم پڕوشوینهی دینی زهردهشتی به پینی یاسا و پيسایهکی توندوتۆل
پیکخواهه. ههر نه زریک سهربرینی ئاژه لانی تیدابی قهدهغهیه، چونکه ئهو
ئاژه لانهی بهرهمیان ده بیته بژیوی مرۆف و کاری بۆ دهکهن، ده بی پیزیان
لئ بگیری. مهیی مهستی هینی هزمیش وه لائرا. مردوو نه ده بوو بنیژری،
بسووتیندری یان بن ئاو بکری، چونکه ترسی ئه وه هه بوو که سنی توخمی
پیروزی زهوی و ئاو و ئاگر تووشی له وتان بن. ده بوو ته رمی مردوو بهرن بۆ
سهر کێوان یان بیخه نه سهر ئهو کلاوقووچانهی که بۆ ئهم مه بهسته ساز
دهکران. پاشان یه سقانی مردوو یان کۆ ده کرده وه و ده یانخسته «ئۆستۆدان»
واته یه سکدانه وه و ئه وسا له گۆرپیکی هه لکه ندراو یان یه کیکي داتا شراوی نیو
بهرده لاند، ده یانناشت.

دینی زهردهشتی له گه ل دینی بوودایی، که له هیندوستان سهری هه لداوه، به
را ده یه کی زۆرو که م هاوچه رخ و خاوه نی خالی هاو به شه. هه ردک دینه که دژی
ئاکار و کرداری دل به قانه و دابوده ستووری تیکه ل به خوینی باوی دینه کانی
پیشووی ئاریایین؛ به لام ئهم دووه ناچنه وه سهر پنجیک و چۆنیه تی گورانیان
جیاوازه. دینی زهردهشتی ده سکوت و هه وین کراوی چینی مه زنه وه جاخانه،
به لام دینی بوودایی نوینه ری ئاوات و داخوازی هه ره مه ی خه لک و چینی
بی به شانه و رهنگه یه کیک له هۆکاره کانی په ره ی به رچاوی بووداییسم ئه مه بئ.
ئیتشاش دینی بوودایی خاوه نی سه دان میلیۆن شویتکه وته یه، که چی په یه ره وانی
ئه مرۆی دینی زهردهشتی بریتین له کۆمه ل و که مینه یه کی به چووک که به
زهحمهت ده توانن دا کۆکی لئ بکه ن.

زمان و خهت

زۆر ویدهچی که داهیتانی خهتی بزماری بۆ نووسینهوهی زمانی پارسی کهونارا بگهڕیتهوه بۆ سهردهمی چیشپیش، چونکه تهتهلهیهکی زیرینی ئاریارهمنهی کوریمان به دهستهوهیه. رهنگه نووسینهوهی پارسهکان لهسهر تهتهلهی قورپن له سهردهمی دهسهلاتداریی خۆیاندا له پارس، له پرووی دۆزرانهوهی تاقانه تهتهلهیهکی بهردهستمان بسهلمیتدری. ئهم بهلگهیه له شووش دۆزراوتهوه و دهقهکهی بریتییه له فهرمانی داریوش سهبارهت به سازکرانی کۆشک و به زمانی پارسی کهونارایه. زهمانیکی که ئهم قولهپادشایهتییه بوو به شاهانشایهتی، ئهم زمان و خهته تهتهلهیه دهستی کهمینهیهکی چینی دهسهلاتداری پێرادهگهیشته. وای بۆ دهچن که پایهبهزنان و میرانی ناپارسی ئهم زمانهیان نهزانیی. تهشهته و گهشهی خێرای شاهانشایهتی ههخامنهشی، ههلی ئهوهی نهپههخساند که تاقمیک وهرگیزی شارهزا کۆ بکاتهوه ههتا بتوانن دهقهکان له پارسیرا وهرگێرنه سهر تیکرای زمانهکانی دیکه. له لایهکی ترهوه، زمانی ئارامی ههر له سهرهتای ههزارهی یهکهمی پیشزاینهوه زۆری پهره گرتبوو. ئارامیهکان که چهند حکومهتیکی بچووکیان له دهمیشق و حهما و سهمهعل دامهزراندبوون و جهماوهریان له سهرتاسهری ئاسیای خۆرنشینهوه ههتا خۆرنشینی ئێران بلآو ببونهوه، پشتریش له سهردهمی ئاشوورییهکاندا، خهت و زمانیان وهکوو پێویستییهکی بازرگانی و تهنانته ئاخاوتنی توخم و تۆرمه فره رهگهزهکانیش، برهوی پهیدا کردبوو. هیتدیک بهردهتاشی ئاشووری دیمه و قهلافهتی دوو نووسنده دهخهته بهرچاو که یهکیان تهتهله و قهلمیکی به دهستهوهیه ههتا به خهتی بزماری بنووسیتهوه و ئهویتریان پاپیروس و

مه ره که بی پتیه بۆ نووسینه وه به ئارامی. زمانی ئارامی له زه زمانی هه خامه نشیه کان دا له ئاسیا و به تایبته له میسره وه ههتا هیند زمانیکی نیونه ته وه بی بووه و له و شویتانه کۆمه لیک به لگه بهم زمانه دیتراونه وه. وه کوو دیاره خۆ راسته له عیلام به عیلامی و له بابل به بابلی دهیاننووسی، به لام سه رپاکی دیواندارانی ئیزانی کاریان به زمانی ئارامی ده کرد.

سه ره پای ته وای ته مانهش، پارسه کان ده بوو به زمانی خۆشیان نووسیبا. کارپیکرانی خهتی بزماری تایبتهی هه لکه ندرانی سه ر به رد و کۆله کی کۆشک و ته لاران بوو که ورده ورده له بیر ده چۆوه. به ره به ره له ژماره ی ئه و نووسنده و قه له مدارانه کهم بۆوه که لێیان ده زانی. توێژه ران بۆیان ده رکه و تووه که زۆریک له و به رده نووس و ته ته لانه ی به زمانی پارسی که ونا را [ناریایی = ناریه] نووسراون و سه ر به سه رده می دوا بین پادشایانی هه خامه نشین، هه له ی زۆر زه قیان تیدا به. به پتیه ته وای نیشانه کان ده رده که وێ که پارسه کان بۆ تۆماری زمانی خۆیان، خهتی ئارامیان په ژراندووه. ویده چی یه کیک له به رده نووسه کانی نیژگه ی داریوش، که به داخه وه زۆریش هه لۆه ریوه، به زمانی پارسی و به پتیه ئارامی نووسرا بته وه و هیه به لگه یه کی دیکه ش له سه ر چه رم یان پاپیروس نه دۆزرا وه ته وه. له خهتی بزماری پارسی که ونا را دا چه ند نیشانه یه ک (ئیدیۆگرامیک) له ئارامی وه رگیرا وه و ده بی بۆ نووسرا نه وه ی پارسی که ونا را کار بهم پیت - یان نیشانه نه ی- ئارامی کرابی. لێزه وه خهتی په هله وی که کاری به نیشانه کانی (ئیدیۆگرامه کانی) سامی ده کرد، په ره ی ئه ستاندووه.

له نیو هه زاران ته ته له ی دۆزرا وه ی گه نجینه کانی میری دا له ته ختی جه مشید، ته نانه ت یه ک ده نکیش به پارسی که ونا را نه نووسرا وه و هیتدیکیان به ئارامی و

داریووش پاش مانه وهیه کی که م وکورت له بابل، پهنگه سالی ۵۲۱ه ی پ.ز. شووشی کردبیته پایتهختی خۆی، داریووش دهستووری دا ههتا له سهر کاول و ههرهسی کۆشک و په رستگاکانی عیلامی، که لووزهوی هیژشی ناشوور بانپال ویزانی کردبوون، قه لایه کی پتهوی شوورهدار له جیی ئاکرۆپولیس ساز بکری^۱. ههروهها فهرمووی که له سهر گردیکی ته نیشتی، کۆشکی ئاپادانا (ئاپادانی) وهکوو تالاری دیداران دابریژن. هیندیک به شانی پۆژه لات دا، شه قامیکی بهرپان دهکهوته نیوان کۆشک و شار به واتای تایبهت، که خانووبه ره و سهرسه رای مه زنانی بارگا و گه وره گه وران و بازرگانانی لئ سازکرا بوو. ئهم شوینه شوورهیه کی خشتی کال به دهوری دا لیهالابژه و لیروله وینی بالهکانی کلوقوچه تیهه لچووبوون که هینشتاش له کۆی گه لاله ی شووره که دا جیگایان دیاره. داریووش دهستووری دا ههتا به دهوری ئهم دیواره دا خنده کیکی بهرپان لئ بدری و ئاوی پووباری «شاهوور» ی تیکری که بۆ ئهم مه بهسته هه لیانگیراپوویه و گه مارژی شاره که ی دها و دهیکرده دوپگه یه کی له گیرانه هاتوو. شووشی پایتهختی دنیا که به ږیگای چوار چۆمان دا به ده ریاوه گری دهره و پادشایان، شازادان، بالوێزان، پزیشکان، وێژه وانان و هونه رمه ندان پوویان تیده کرد، ده بوو شیاوی ئهو ده ور و جیگه و پینگه یه بووبا که شای شاهان بۆی دیاری کردبوو (و ۴۴).

شاندی شوینه وارناسی فهرانسه وی، له نیو کاول و ههره سهکانی کۆشک دا ده قنکیان دۆزیوه ته وه که داریووش تیندا باسی چۆنیه تی سازکرانی ئهو کۆشکه دهکا. چونکه ئهم دهقه یه کیکه له جوانترین دهقه ئه ده بییهکانی هه خامه نشی،

۱- ئاکرۆپولیس ده بیته به رزترین شوین له شارهکانی یونانی دا. م.

لیتره‌دا به‌شه سهره‌کییه‌که‌ی ده‌گێڕینه‌وه. داریووش پاش پارانه‌وه له‌به‌ر
ئه‌ه‌ورامه‌زدای مه‌زن ده‌لی:

«ئهم کۆشکه‌ی که‌ له‌ شووش سازم کردووه، که‌ره‌سه و پازینه‌ره‌وه‌ی له
دوورانه‌وه هاتووه. ئیتره قوول هه‌لکه‌ندراوه هه‌تا گه‌یه‌ته‌ته‌ خار. پاش ئهم
کاره‌ بناغه‌ی به‌ شفته‌ی خیز و ورکه‌به‌ردان دا‌پێژراوه. لایه‌کی ۲۰ گه‌ز و
لایه‌کی ۱۰ گه‌ز به‌ شفته‌ پێ کرایه‌وه. هه‌لکه‌ندنی زه‌وی و پێ کرانه‌وه‌ی به
خیز و خرکه‌به‌ردان و پێژرانی خشتان که‌وتۆته‌ سهر شانی بابلییه‌کان.
داری سیدر له‌ کێوه‌کانی جه‌به‌ل لوبنانه‌وه هیندراون. خه‌لکی تاشوور
هه‌تا بابلیان را‌گواستوون و کارینه‌کان و ئییۆنییه‌کان له‌ بابه‌وه هیناویانن
بۆ شووش. داری می‌ش‌مه‌که‌ن [یا‌کا] له‌ قه‌نده‌هار و کرمانه‌وه هیندراون.
ئه‌و زیرانه‌ی لیتره ده‌کار کراون له‌ سارد و به‌لخه‌وه ئیتردراون. به‌ردی
لاژوهرد و یاقیقی گرانابی له‌ سۆغه‌وه هیندراون و به‌ردی پیرۆزه له
خاره‌زمه‌وه. ئه‌وه‌نده‌ مس و زیویه‌ی لیتره ده‌کار کراون له‌ میسره‌وه
هیندراون. ئه‌و شفره‌ فیلانه‌ی [کۆشکیان پێ نه‌خشان‌دوون] له‌ حه‌به‌شه و
هیند و ئاراخۆزیاوه هیندراون. ئه‌و کۆله‌کانه‌ی لیتره چه‌قیندراون، له
شاریکه‌وه را‌گوێژراون به‌ ناوی ئاییرادووش له‌ عیلام.

ئه‌و هونه‌رمه‌ندانه‌ی به‌رده‌کانیان تاشیوه و نه‌خشان‌دوویانن، جه‌ماوه‌ری
ئییۆنی و ساردی بوون. ئه‌و زیرینگه‌رانه‌ی لیتره به‌ زیر [کۆشکیان]
پازاندۆته‌وه، مادی و میسری بوون. وه‌ستا‌کارانی گه‌وه‌ه‌ربه‌ندی
پازینه‌وه‌ی داران ساردی و میسری بوون. ئه‌وانه‌ی خشته‌ی نه‌خشینیان
برپیه، بابلی بوون، ئه‌و پیاوانه‌ی دیواره‌کانیان پازاندوونه‌وه مادی و
میسری بوون. لیتره له‌ شووش، ده‌ستووری سازکرانی کۆشکیکی شکۆمه‌ند

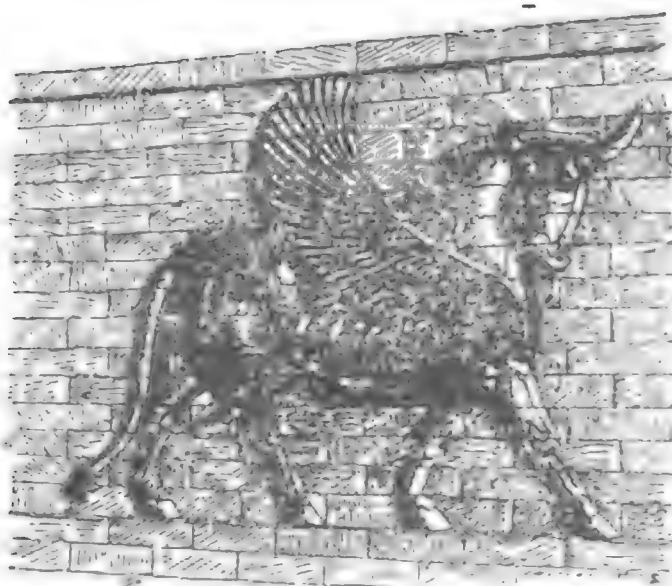
درا و به شیوهیهکی هه ره بهرز کۆتایی پێهات. ئهه وورامه زدا، خۆم و

ویشناسی باوکم و ولاته کهم بپاریزی.»

نیوه رۆکی ئهم دهقه، له جه غزی مه بهستی شاهانشادا یه کجار پتر پهلوپۆ داوی و ئاوینهیهکی بالانۆینه سه بارهت به بارودۆخی ئیمپراتۆری و نیشاندهری داخوازه کانی پادشای به دهسهلاته که هۆزان و نه ته وه کانی به رفهرمانی ده بوو سی و دووی لی نه کهن: بژین بۆ وی، کار بکه ن بۆ وی، بچوو کترین داواکانی وه دی بپنن و بمرن بۆ وی.

نژیاروانی کۆشکی پادشا ههتا رادهیهکی زۆر ده که پێته وه سه ر بنه ماکانی نژیاروانی عیلامی که هه لومهرجی که شو وه وای ههریمی به سه ری دا سه پاندووه. ئهم کۆشکه خاوه نی چه ند حه وشه یه که له نیوخۆدا و کۆمه لیک تالار و ژووریان به ده وره ی دا لیها لاوه ته وه و هه موویان ده چنه وه سه ر ئه و دالانه درێژانه ی که پاسه وانان توانیویانه لێانه وه بچوو کترین جووله و هات و چه ر بخره ئێر چاوه دیریی خۆیانه وه. ئه و دیوارانه ی که به خشتی کالیش داندراون شه قلی هونه ری بابلیان پێوه یه و به خشته ی لینجا و دراو، که قه لافه تی پاسه وانانی گیان بازی گاردی جاویدانیان له سه ر نه خشیندراوه، یان شیر و گا و چه ند بوونه وه ریکی خه یاللی دیکه، رازیندراونه وه (۴۹، ق ۶۰)، به لام شیوازی کاری سازکرانی تالاری دیدار وینه ی له جیگایه کی دیکه هه لگیراوه ته وه و ئه ویش په رستگایه کی میسریه و ده لئی لێره واری کۆله که ی به ردینه و ته ختی پادشا که و تۆته پشته وه یان. پادشا ده که و ته شویتینکی نیمچه تاریکی وه کوو زارکی په رستگای «سیلا» ی یۆنانی، هه تا کوو زۆر به زه حمهت وه به رچاو بی. ئهم مه یل و مه به سته دواتر پتر په رنگ ده گرئ و خه ست و خۆلتر ده بیته وه و وای لی دی که له سه رده می ساسانی دا، په رده یه کی درێژ و رازاوه به زیو و زیو و

گەۋھەر دەكەۋىتتە نىۋان پادشا و ئەوانەى دەچوونە دىدارى، مەتا ھىچكەس
بەروونى چاۋى بەۋبەرى پەردەكە نەكەۋى.

ق ۶۰- شووش: گای بالداری نەخشیندراۋ لەسەر خشتەى لىنجاودراۋ (پروكەشكراۋ)

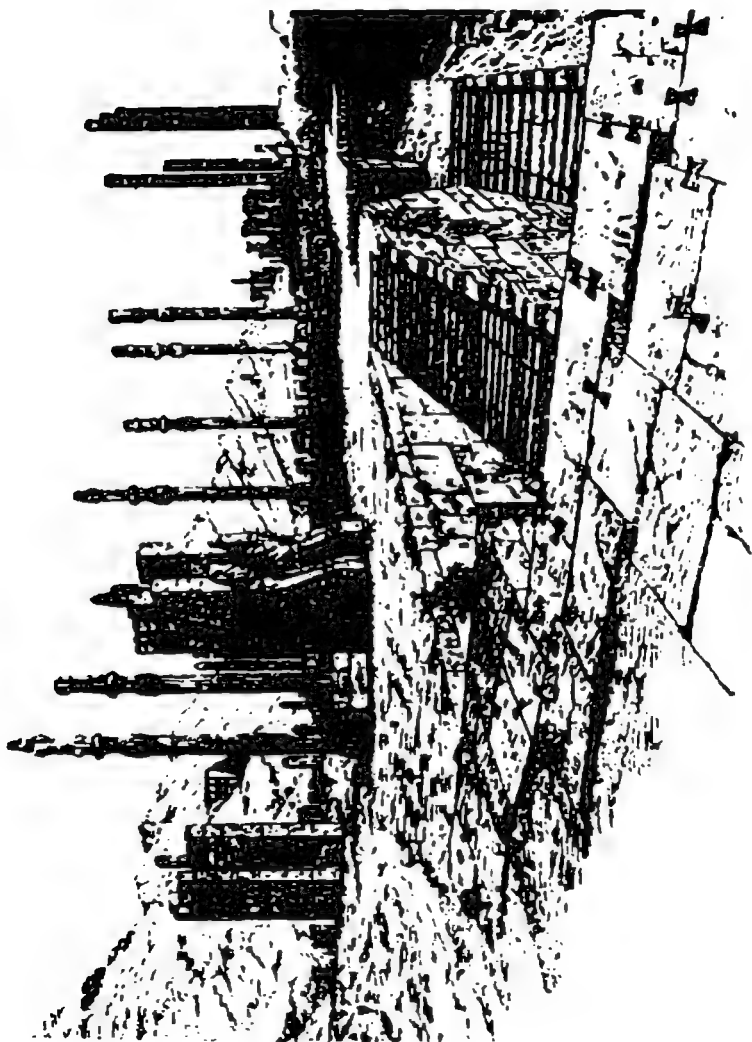
بىناكە برىتییە لە سەرسەرايەك كە شەش ریزە شەش كۆلەكەى بىست گەزى
سەريان ۋەبەر مېچەكەى ھىتاۋە و سەرەكۆلەكەكان لەسەر شىۋەى گا
داتاشراۋن. ژوورى سەرسەرا لە قۆلى باكوور و خۆرنشېن و خۆرھەلاتەۋە،
سى بەرھەيوانى دوازە كۆلەكەى دەورەيان داۋە و بنەكۆلەكە و
سەرەكۆلەكەكان لەسەر شىۋەى جياۋازى سەرسەرا داتاشراۋن و سى پلىكانى
پانىش چۆتەۋە سەريان كە ئەمىرۆ نەماۋن. ھىندىك لە كۆترە يان سەرەكۆلەكەكان

وهكوو ئهوانه ی پاسارگاد ساكارن و گووپیان داوه و هیندیکی دیکه یان لهو جینهی که سهره کۆله که و میچ تیکده به زن، پینچ و گه وه یان له سهر داتا شراوه. کاری کۆشکی شووش تازه ته واو ببوو که داریوش برپاری دا، تهختگاهیه کی دیکه له خاکی خانه و لانه ی سهره کی خزی، واته تهختی جه مشیدی پارس ساز بکا. هه ر بۆیه پاسارگادی چۆل کرد، که یادگاری پادشایانی پیشووتری به ره بابینکی دیکه ی هه خامه نشی بوو. له م ره وته دا ته نیا په رستگه ی پاسارگاد وه کوو خالی هاوبه شی نینوانیان ده میتنی که هه تا برانه وه ی ده سه لاتی فرمانره وایانی هه خامه نشی، بینهری شکۆ و پرشنکی ری و په رهمی تاج له سهرنانی تیکرای پادشایانی ئه م خانه دانه ده بی.

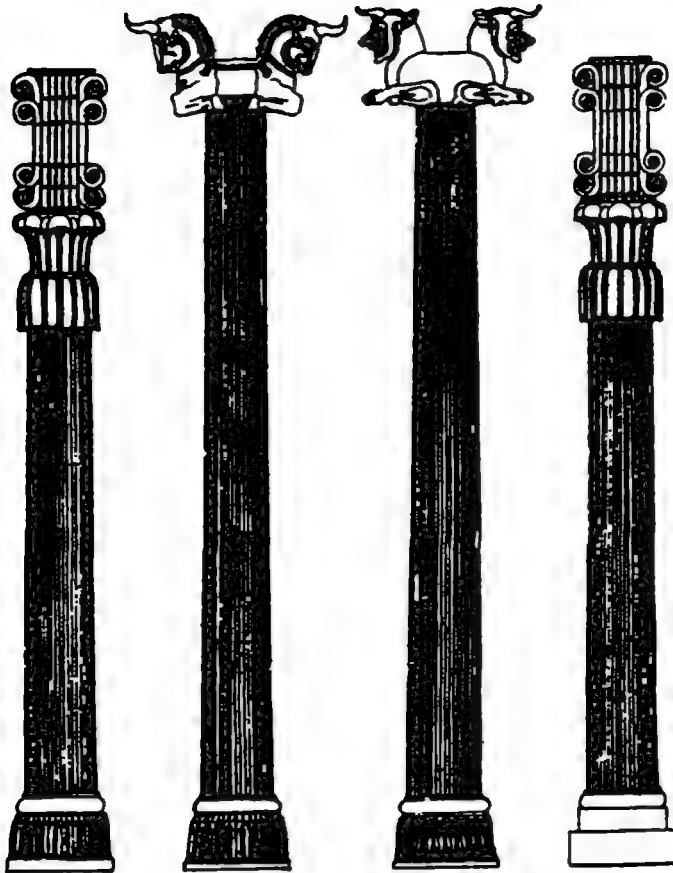
تهختی جه مشید بریتییه له رووبه ریکی که پالی به چیاوه داوه و لایه کی به رده لانی چپای بۆ تهخت کراوه و لایه که ی دیکه به دیواری پانی به ردین هه لچندراوه و نینوانی به رده کان قورقوشمی قال و گیروگازی وه کوو کلکه په ره سیلکه به یه کییه وه به ستوونه وه (و ۳۷، ق ۶۱). باب وکالی داریوش ئاویان جینگایه ک تهخت و ریک ده کرد و بناغه ی کۆشکه لی خزیان لی داده رشت.

شووره یه ک به خشتی کال و ریک و پینک له گه ل هه وراز و لیژی چیا به ده وری ئه م رووبه ره نالیکه دا لیته لاه و له قۆلی پشته وه را ده یپاریزی. پینیلکه یه کی پان و دووبال به ره و پینگۆرکه یه ک ده چی و له ویشه وه دوو ریزه پلیکان هه لچندراوه و ده گاته ئاپادانا. ئاپادانای تهختی جه مشید هاوشیه ی ئاپادانای شووشه و ته ته له کانی ئارشیوخانه ی تهختی جه مشید به لگه ی ئه م کاره ده سه لمیتن: هونه رمه ندان و نژیاروانان و وه ستاکارانی شووش، پاش ئه وه ی له وئ ده ستیان له کار ده بیته وه، ده یانبه نه تهختی جه مشید هه تا درێژه به کاریکی تازه بده ن. لیره ش ههروهک شووش ۷۲ کۆله که هه ن که رووکاریان کووزکوز

کراوه و به‌ژن‌ان بیست‌گه‌زیک پینه‌لاچووه و سهره‌کژله‌که‌کان له‌سهر شیوه‌ی‌گا
یان شیر‌ی شاخدار داتاشراون و سهر‌یان وه‌به‌ر کار‌یته و داره‌پای داری سیدر
هیناوه (و ۵۲، ق ۶۲).

ق ۶۱- رووبه‌ری ته‌ختی‌جه‌مشید

ق ۶۲- چەند کۆلەکی یەکی نەختی جەمشید

لێره‌ش سه‌ربازانی پاسه‌وانی جاویدان جه‌للەیان به‌ستوه و له‌وبه‌ره‌وبه‌ری دیواره‌ی پلیکانان داتاشراون (و ۳۶). دوابه‌دوای ئه‌وان پیاوانی ده‌رک و دیوانی میری که مادی و پارسن، پیز بوون. پاشان له‌ دوو پیزان دا، تاقمیکی هۆز و

نه‌ته‌وه‌کانی به‌رفه‌رمان دینه به‌رچاو که هر کامی دیاری تایه‌تی خویان هیناوه بژ پادشا. هیندیکان ئاژه‌لی گرانابی و که‌م‌وینه‌یان پینه و ده‌سته‌یه‌کی دیکه نه‌و به‌ره‌مه‌یان هیناوه که ولاته‌که‌یانی پیوه ناسراوه و بریتین له: که‌واهی‌رات، مه‌روپه‌مال و کووتال (و ۵۶).

له هونه‌ری هه‌خامه‌نشیدا زۆر که‌م ئاوڤ له ژیانی ئاسایی و راسته‌قینه دراوه‌ته‌وه؛ به‌لام جه‌له‌ی دریژی نه‌و که‌سانه‌ی هاتوون و باج و پیتاکیان هیناوه و دیمه‌ن و قه‌لافه‌تیا له‌سه‌ر دیواره‌ی پلیکانه‌کانی ته‌ختی‌جه‌مشید هه‌لکه‌ندراوه، هه‌نگاوێکه به‌ره‌و راسته‌قینه. ئامانجی سه‌ره‌کی له‌و دیمه‌نه‌دا ده‌رخستنی ده‌سه‌لاتی پادشا و نیشان‌دانی فره‌چه‌شن‌بوونی نه‌و نه‌ته‌وانه‌یه که ده‌بوونه تان‌وپۆی پینکه‌ته‌ی ئیمپراتۆری. نه‌م هونه‌ره که‌وتۆته خزمه‌ت کردنی ده‌سه‌لات و له‌وپه‌ری خۆی‌دایه و هونه‌رمه‌ندانی سه‌رده‌مه‌که له‌ بواری داتاشینی بوونه‌وه‌ران‌دا یه‌کجار سه‌ره‌که‌وتوون و ئامانجیان پینکاوه (و ۴۵). نه‌م هونه‌ره له سه‌رده‌می داریووش‌دا راشکاوی و پارسه‌نگ و پته‌ویی پیوه‌ دیاره و له‌سه‌ر پووکاری به‌رد ده‌که‌وینه نواندن و نیشان‌دانی سه‌نگ و بایه‌خی راسته‌قینه‌ی رۆژگاری خۆی.

کۆشکی داریووش ده‌که‌وته نیزیک ئاپادانا و له‌ پروبه‌ردا چه‌ند پلیکانیک پتر هه‌لده‌کشا و وه‌کوو جینگا‌کانی دیکه، دیواره‌کانی به‌ خشتی کال داندرا‌بوون و ئینستا تیدا‌چوون و نه‌ماون؛ به‌لام ده‌رگا و په‌نجه‌ره‌کانی چوار‌چینه‌ی به‌ردیان بژ داتاشراوه و سه‌رده‌رانه به‌ردینه‌کانی هه‌ر ماون و ده‌چنه‌وه سه‌ر شیوازی میسری. نه‌م ته‌ختگایه‌ی میری وه‌کوو نه‌وه‌ی شووش ناچی و زۆر چکۆله‌تره و بریتیه له‌ تالاریکی کۆله‌که‌دار که چه‌ند هۆده‌یه‌کی به‌ شانی راست و چه‌پیه‌وه سازکراوه و چۆته‌وه به‌ره‌یوانیکی که کۆله‌که‌ی دار سه‌ری وه‌به‌ر میچه‌که‌ی

هیناوه. ئەمە شێوازی کۆشک و تالاری نۆردیکە^۱ که وێتە ی لێهەلگیراوه تەو و جوانترین نژیارهکانی ئیزانی له ڕووی ساز کراون. له تەنیشته کۆشکی میری، تالاریکی بچووکی سێدهرگانه سازکراوه و کۆلهکە ی بەردین سەریان وهبەر هیناوه و سهره کۆله که کان له سهر شێوه ی سهری مرۆف داتاشراون (ق ۶۳). خهزنه خانه ی میری که وتۆته بهرپالی ئەو کێوه ی تەنیشته تهختی جهمشید و

ق ۶۳- تهختی جهمشید: سهره کۆله که له سهر شێوه ی سهری مرۆف

۱- باکوورییه کان یان ئوورارتووه کان.ب.

له‌سەر ڤووکاری دیواری خه‌زنه‌خانه دوو دیمه‌نی هاوشیوه داتاشراون که پایه‌به‌رزیک بارگا نیردراوانی چهند گهل و نه‌ته‌ویه‌ک ده‌باته خزمه‌ت داریوش (و ۴۲).

هیتدیک که‌س لایان وایه که هونه‌ری ته‌لارسازی هه‌خامه‌نشیه‌کان له سه‌رده‌می حکومه‌تی داریوش‌دا گه‌یوه‌ته په‌په‌په‌چکه‌ی خزی و تازه نه‌یتوانیوه له‌وه‌ی تپه‌پیتی. ئەم بۆچوونه ته‌نیا جاری وایه راسته، چونکه وه‌کوو دیاره له زه‌مانی خه‌شایارشادا گۆرانی به سه‌ردا هاتووه. خه‌شایارشای کوپی فرمانه‌ڤه‌وای شاهانشایه‌تی که به زیندی‌سه‌ری باوکی وه‌ک جیتشینی دیاری کرابوو، سه‌رله‌به‌ری شانازییه‌کانی ده‌سه‌لاتی خزی، که ته‌نیا میراتگری بوو نه‌ک به‌دیپته‌ری، له‌سەر سینه‌ی به‌رد داتاشیوه. مه‌یل و ئاره‌زووی پادشا له‌م بواره‌دا شیوه‌ی کاری پادشایانی ئاشووری ده‌دا و دانانی «ده‌روازه‌ی گه‌لان»ی ته‌ختی‌جه‌مشید و دوو گای بالداری زلحۆل که سه‌ریان مرۆفه و له‌و شانه‌وشانی نژیاریکی به‌رز و به‌رچاو دیارن، وینه‌یان له‌و بوونه‌وه‌ره گاهۆلانه‌ی پاسه‌وانی ده‌روازه‌کانی ئاشووری هه‌لگیراوه‌ته‌وه (ق ۶۴). هه‌روه‌ک چۆن له سه‌رده‌می جیتشینانی «ئووکوست»‌دا، هونه‌ر به‌لای به‌دی‌هیتان و داتاشینی ده‌سکردی قه‌به و زله‌دا لاده‌دا و داژوئ، له سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتی خه‌شایارشاش‌دا هه‌ر ئه‌و ڤیازه‌ ده‌گرئ و پیندا ده‌ڤوا و ده‌گاته‌ لووتکه، به‌لام له‌گه‌ل پیشکه‌وتی شاره‌زایی و پیشکه‌ی جوانی‌ناسانه‌ی خۆنۆین که‌متر تیکه‌لاوه و پتر به‌لای خه‌یالاتی ناپیک‌وپیکی پادشادا ده‌شکپته‌وه.

له‌تالاریکی گه‌وره‌تری ئه‌و لای ده‌روازه، تالاری «سه‌ت‌کۆله‌که» ساز ده‌گرئ و به‌ده‌ستووری خه‌شایارشا له‌گۆشه‌ی په‌نجه‌ره‌کان دیمه‌نی پادشا وه‌کوو به‌زینه‌ری دیوه‌زمان داتاشراوه (و ۴۸). ئەم به‌رده‌تاشراوانه‌یه‌کجار

جیگای سهرنجن و ئاویتە‌ی هونه‌ریکن که هیژ و ده‌سه‌لاتی [فه‌رمانه‌وا] ده‌خه‌نه به‌رچاو.

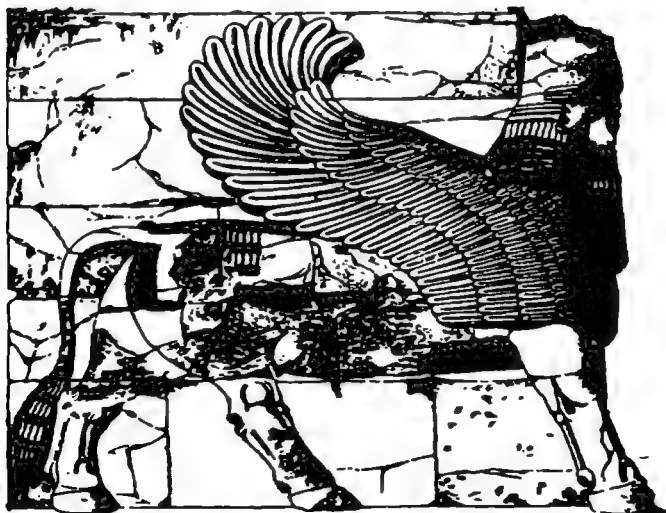
له‌ سه‌رده‌می دواتردا که جه‌نگە‌ی پادشایه‌تی ئه‌رده‌شیری یه‌که‌مه‌، ته‌نیا چه‌ند شویتە‌واریک وه‌به‌رچاو دین. تالاره‌ که‌وره‌که‌ی خه‌شایارشا له‌ پوژگاری خزی‌دا ته‌واو نابێ و کوپه‌که‌ی ده‌رگای بالی باشووری خۆره‌لاتی بۆ ساز ده‌کا. کۆشکی داریووش له‌ شووش، له‌ زه‌مانی ئه‌رده‌شیری یه‌که‌م‌دا ده‌سووتی. پادشا که‌ هه‌روه‌ک باوک و باپیرانی زۆری دل به‌ «شووش» وه‌ ده‌بی و ده‌شزانی له‌پۆه‌ کۆشکه‌ سووتاوه‌که‌ی بۆ نۆژەن ناکریتە‌وه‌، ده‌ستور ده‌دا له‌ باشووری شار، کۆشکه‌‌لیکی بۆ ساز بکه‌ن، که‌ له‌ زۆر ده‌ور و زه‌مانان‌دا که‌‌لته‌ کراوه‌ته‌وه‌، ئه‌و ئاسه‌واره‌ داتاشراوانه‌ی که‌ له‌ نیو کاول و هه‌ره‌سی ئه‌وی‌دا دۆزراونه‌وه‌، به‌ باری شینوازا زۆر وه‌کوو ئه‌وانه‌ی ته‌ختی‌جه‌مشید ده‌چن.

ئه‌رده‌شیر هاوسه‌رده‌می «فیدیاس»^۱ که‌ له‌ ئاتین (ئه‌سینا)، په‌یکه‌ره‌ی خودایانی داده‌تاشی. زۆر وه‌ک پاست ده‌چی که‌ بلێن هونه‌ری یۆنانی هیندیکی رینگا بۆ خوش کراوه‌ هه‌تا بگاته‌ بانووی ئیران، ئه‌که‌رچی ئیرانی له‌میژ بوو زۆر چاکیان به‌ که‌لین و قوژبنی هونه‌ری یۆنانی ده‌زانی. به‌پێی وردبونه‌وه‌ له‌ ئاسه‌واره‌ ده‌گمه‌نه‌کانی هه‌خامه‌نشی له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی پینجه‌می پیش‌زاین‌دا، پرون ده‌بیته‌وه‌ که‌ هونه‌ری به‌ردتاشین لیک و لووستر کراوه‌ و به‌ هه‌یتی ورده‌کاری ده‌ستاو دراوه‌ته‌وه‌ و بارستی ئاسه‌واره‌ تاشراوه‌کان به‌چاو کراوه‌، دیمه‌نه‌کان له‌ برشتی خۆسه‌پیتی خۆیان که‌وتوون، به‌لام باشتەر نموودیان

۱- فیدیاس به‌ردبەر و په‌یکه‌رتاشی گه‌وره‌ی یۆنانی، که‌ ده‌وره‌ی سالی ۴۳۱ ی.پ.ز. له‌ ئاتین پینی ناوه‌ته‌ جه‌غزی ژیان.م.

پیدا کردووه و پاش گه‌مه‌ی تاسه‌بارانه‌ی خه‌شایارشا، په‌یکه‌ره‌کان زیاتر دینه‌وه
سه‌ر دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی زه‌مین‌ی و هه‌ست‌پیکراو.

دوای ئه‌رده‌شیری به‌که‌م، هونه‌ری نژیاروانی هه‌خامه‌نشی شتیکی تازه‌ی
دانه‌هیتاوه، به‌لام دیسانیش پادشایانی دواتر خۆیان به‌ جوانکاری و پازاندنه‌وه‌ی
پایته‌خته‌کانه‌وه‌ خه‌ریک کردووه. چهند که‌سینکیان دریژه‌ی کاره‌ ناتا‌ه‌واوه‌کانیان
داوه و به‌ سه‌ره‌نجامیان گه‌یاندوون و چهندیکی دیکه‌یان وه‌کوو ئه‌رده‌شیری
به‌که‌م له‌ شووش، ئه‌وه‌ی پرووخابوون، چاکی کردنه‌وه و ده‌ستی به‌ سه‌ر و
پرووی‌دا کیشان و به‌کیکیش وه‌ک ئه‌رده‌شیری سیه‌م له‌ ته‌ختی‌جه‌مشید کۆشکی
نوئی ساز کردن (ق ۶۵). ئه‌وه‌ی راستی بی‌ گه‌پان به‌ شوین دۆزینه‌وه‌ی
بچووکتین به‌لگه و نیشانه‌دا که‌ بتوانی پروونی بکاته‌وه ئه‌م هونه‌ره‌ دریژه‌ی به
ژیان و مانی خۆی داوه، کاریکی بی‌ه‌وده‌یه و له‌ ماوه‌ی سه‌ده‌یه‌ک‌دا بی‌ئه‌وه‌ی
هیچ چاره‌یه‌کی هه‌بن، بنه‌بر ده‌بن.

ق ۶۴- ته‌ختی‌جه‌مشید: گای بالدار له‌سه‌ر لادیواری ده‌روازه‌ی خه‌شایارشا

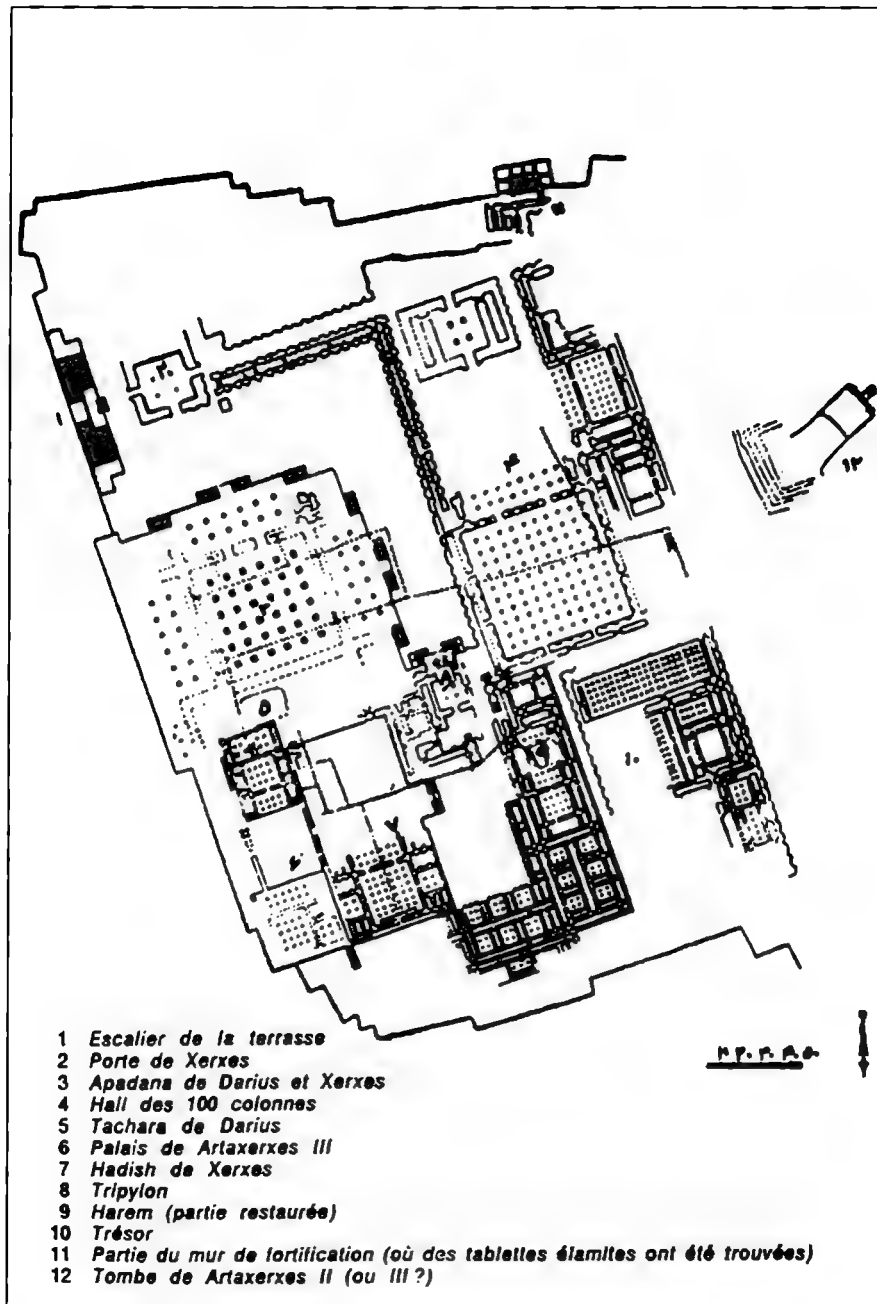
هه‌خامه‌نشیه‌کان په‌یکه‌رتاشینی یۆنانیه‌کانیان خستۆته به‌ر سه‌رنجی خۆیان. تۆبڵنی خه‌شایارشا گه‌لێک په‌یکه‌ره‌ی له‌ یۆنانه‌وه نه‌هیتابن بۆ ئیران؟ شاندی شویته‌وارناسانی ناوه‌ندی رۆژه‌لاتناسیی شیکاگۆ، له‌ جه‌نگه‌ی که‌نده‌وکۆژه‌کانی خۆیان دا له‌ ته‌ختی جه‌مشید، تووشی شاکاریکی به‌رزی هونه‌ری سه‌ده‌ی پێنجه‌می پێش‌زایینی یۆنان بوون که‌ په‌یکه‌ره‌ی «پیتیلۆپ»ه (و ۱۶۶).^۱ پلووتارک^۲ جه‌خت له‌ سه‌ر ئه‌م مه‌به‌سته ده‌کاته‌وه که‌ ته‌ختی جه‌مشید په‌یکه‌ره‌یه‌کی گه‌وره‌ی خه‌شایارشای لی بووه و سه‌ربازانی ئه‌سکه‌نده‌ر سه‌رنخوونیان کردووه. له‌ شووش په‌یکه‌ره‌ی سه‌ره‌په‌ریوی داریوش دۆزراوه‌ته‌وه که‌ وادیاره ده‌بی کاری هونه‌رمه‌دانی میسری بووبی.

ئیرانی نه‌یانه‌توانی خۆیان بدزنه‌وه له‌ دزه‌ی هونه‌ری یۆنانی و ئییۆنی که‌ ماوه‌یه‌کی ئاغا بوون به‌ سه‌ریانه‌وه و به‌رله‌ قه‌ومانی شه‌په‌کانی مادی [میدیک] پرشنگی هونه‌ریان ته‌نانه‌ت یۆنانیشی گرتبۆوه. ترووسکه‌ی په‌نجه‌ی نه‌خشینی وه‌ستاکارانی ئییۆنی، به‌رست و به‌رستی له‌ دووره‌ده‌ستان په‌نگی دابۆوه. ئه‌وان که‌ هه‌لگری هونه‌ری زید و نیشتمانی خۆیان بوون، رهوداوه سیاسیه‌کانی رۆژگار هه‌لیکه‌ندبوون و بۆ ناوچه‌ و مه‌له‌بندی دیکه‌ی په‌ره‌وازه‌ کردبوون. داریوش له‌ ده‌قیکی خۆی دا پێی لی ده‌نی زۆر شت له‌ یۆنانیه‌کانی پیمله‌کراوی خۆی فیر بووه.

ئیمه‌ شتیکی ئه‌وتۆ سه‌باره‌ت به‌ په‌یکه‌رسازیی ئیران نازانین، به‌لام رهود و ئاشکرایه که‌ نه‌یتوانیوه رقه‌ له‌ گه‌ل په‌یکه‌رسازیی یۆنانی بکا. هونه‌ری یۆنان

۱- پیتیلۆپ ده‌بیته ژنی «ئولیس» و دایکی «تیلیماک». له‌ ئه‌فسانه‌ی یۆنانی دام.

۲- میژوونووسیکی یۆنانی که‌ له‌ نیوان سالانی ۴۵ تا ۵۰ زیانی دا له‌ دایک بووه و ده‌وره‌ری سالی ۱۲۵ مردووه‌م.

لهسهر تهوهرهی رپیازیکی ئایینی ههلهدهسوورا که پتر له ههموو شتیک «به دیهینهری وینهی جوان و چیرۆک و نهزیلهی دلگر» بوو. ئایینی ئیرانی زۆر لهوه رهقتر بوو که بتوانی کۆمه لیک شاکاری وهکوو شکۆمهندیی زیتووس^۱ و مهندی و مهتینی ئاتینا^۲ و جوانچاکی ئافرودیت^۳، بخاته بهر خه یالی داهینان. نهگهر بیتوو تهرازووی ههلسهنگاندمان ئه و چهند پهیکه رۆکه زیرانهی ئه و سهردهمه یان سهری میریکی لاو بن که له ههویر و هه لشیلدراوی بهردی لاژوهرد سازکراوه و تازه له نیو هه ره سه کانی تهختی جه مشیددا دۆزراوه ته وه (و ۴۷)، بۆمان ده رده که وی که پهیکه رسازی هه خامه نشی ته نیا تایبهت دراوه به شاهانشا یان چهند پایه به رزیکی هه ره به ده سه لاتی ئیمپراتۆری.

هونهری هه خامه نشی له بهروهی به ندکراوی بارگای میری بوو، نهیده توانی به خۆی دا بی و بالی بنگیوی و لیکدانه وهی نوی بیتیته ئاراوه؛ به لام دیسانیش بۆی دهکرا به هینانی دیمه نی فره چه شن و تیوه دانی که واهیرات و نواندن کهنده کاری، پرشنگداربوونی ئه و سهردهمه بخاته به رچاو (و ۵۰). ده روازه کانی کۆشک و که لوپه لی گرانبایی هه موویان په ره و په لکه ی زیری نه خشیندراوی بوونه وهری نه فسانه یی یان راستینه ی چه کوشکاری کراویان به سهر کشابوو (و ۲۲، ۲۳).

جاری وایه زیریان به سهر مه فره قدا ده وتوانده وه و به مکاره برشتیان لیده دا و شکل و شیوه یه کیان لی ساز ده کرد (ق ۶۶). له سهر هه رکام له م شتانه هونه رمه ندانی سهردهمی هه خامه نشی خۆیان وهکوو مامۆستای شاره زای نه خشاندن بوونه وه رانی زله ناساندوه. ئه م تیبینییه له بواری کاری به رداشان و مه فره قه گرانیشدا راسته که شتی جوانی وهکوو سی پینچه کیان

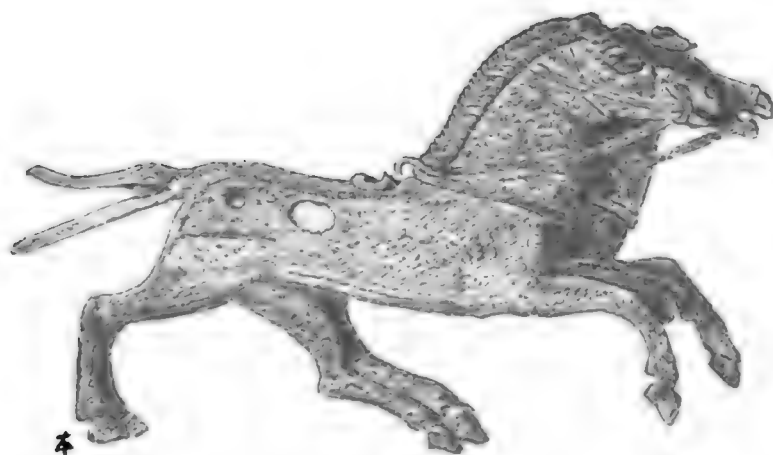
۱- زیتووس، خودای خودایانی یژنان.م.

۲- ئاتینا، خاتوونه خوی فره زانی و کچی زیتووس.م.

۳- ئافرودیت، ئافرودیتی، خاتوونه خوی ئه وین و جوانچاکی.م.

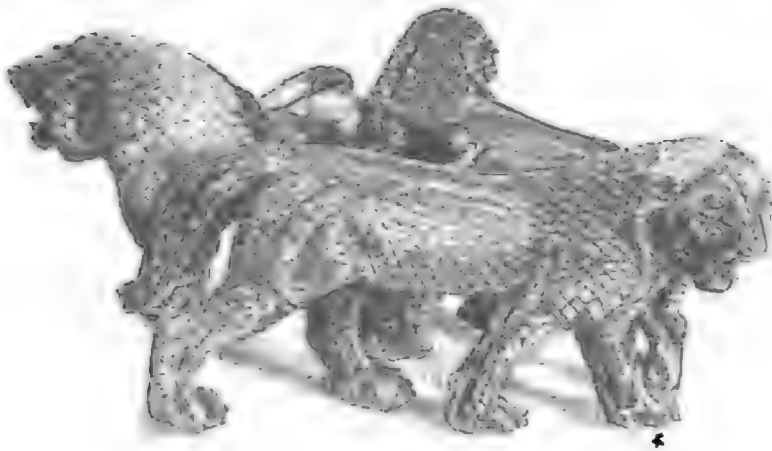
پهیکره‌ی نیوه‌به‌ژنی پیاویکی پارتی که له به‌ردی لازهره‌رد ساز کراوه.

ق ۶۶- ته‌ختی‌جه‌مشید: په‌لکه مه‌فره‌قنیک بز جوانکاری

له سهر قه لافه تی سنی شیرێ نه پره کیش (ق ۶۷) یان گۆزه ساز ده کرد که ههنگه کانی بز نه کینوی بوون^۱. ئەم شیوه دیمه نانه له سهر پرووکاری بهرده تاشراوه کانی تهختی جه مشیدیش وه بهرچاو دین (و ۵۲). هونه ری زیرینگه ری به ورده کارییه کی شایانی ده سخز شانه وه درده که وی و جاری وایه له دنیای بوونه وهران دا خۆی ده نویتن و لاسای ده سکاری هونه رمه ندانی دووچۆمانی ده کاته وه و دوو شیرێ راست وچه پ تیکه زیو له سهر

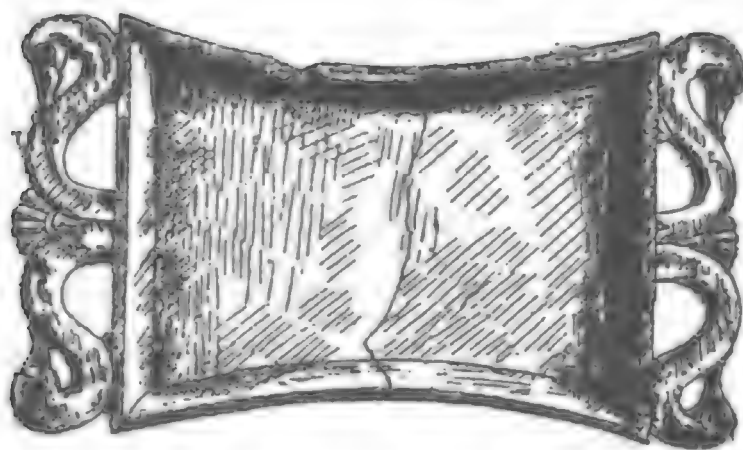
ق ۶۷- تهختی جه مشید: سنی پتچکه ی مه فره ق (مزه لایی)

گه ردن ئاو یزیک ده نه خشینت (و ۳۰). هه لی وایه به چاویکی پروون و راستینه بینه وه ده روانی و دیمه نی ئاسکیک له سهر پرووپه ری گزنیژه داری جه و اهیر به ندی ده سکی هه سانیک ده نه خشینت (و ۵۷). هونه رمه ندی زیرینگه ر به دنیای خۆر سکان دا پرده چی و گول و گه لا دیتن و ده یانکاته تاجه گولینه (و ۵۱).

۱- موعین نووسیویه تی گریفون (Griffon). یانی بوونه وه ریکی ئەفسانه یی که سهری داله و له شی شیره؛ شیر ه داله. شیر ه سیسارک یا سیسارکه شیر؛ به لام به پیی ده قه که بز نه کینوی دروسته و.

یان وهک باو بوو، دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی دوو بوونه‌وه‌ریان تیکه‌لی یه‌کتر ده‌کرد و شتیکی تازه‌یان دادینا، هه‌روهک چۆن دوو سه‌ری ده‌سبه‌ندی زیریان رازاندۆته‌وه (و ۵۴).

له‌ جه‌نگه‌ی که‌نده‌وکۆژه‌ی کاول و هه‌ره‌سه‌کانی «ته‌ختی‌جه‌مشید» دا، هه‌زاران ده‌فری به‌ردین دۆزراونه‌وه که هیتدیکیان به سه‌ری «مراوی» یان «قوو» رازیتدراونه‌وه (ق ۶۸). وه‌کوو دیاره‌ ته‌م ده‌سکارانه له‌ نیۆ کهریارانی سه‌کایی دا یه‌کجار دلخواز و جیگای سه‌رنج بوون. که‌نده‌کاران (که‌ندۆخان) له‌سه‌ر به‌ردی جوان و گرانمایی مۆری گرده‌له و ته‌ختیان هه‌لده‌که‌ندن و تیکه‌له‌چوونی پادشا له‌که‌ل دیوه‌زمان یان چوونه‌ راویان ده‌نه‌خشاندن؛ وه‌ک ته‌وه‌ی که له‌سه‌ر مۆری گرده‌له‌ی به‌ناوبانگی داریووش شه‌قلیتدراوه (ق ۶۹). هه‌روه‌ها ده‌بی باسی ته‌و سکه به‌ره‌ودارانه بکری که تایبه‌ت بۆ ده‌روه‌ه لینه‌دران و وه‌ستاکاران هه‌میشه پادشایان له‌ جه‌نگه‌ی کیشانه‌وه‌ی ژنی که‌وانی دا ده‌خسته به‌رچاوان. کۆمه‌لیک سکه‌ی دیکه‌ش هه‌بوو که میره‌هریمه‌کان بۆخۆیان لێیان ده‌دان و جاری‌وايه ده‌که‌ونه ریزه‌ی شاکارانه‌وه (و ۵۸).

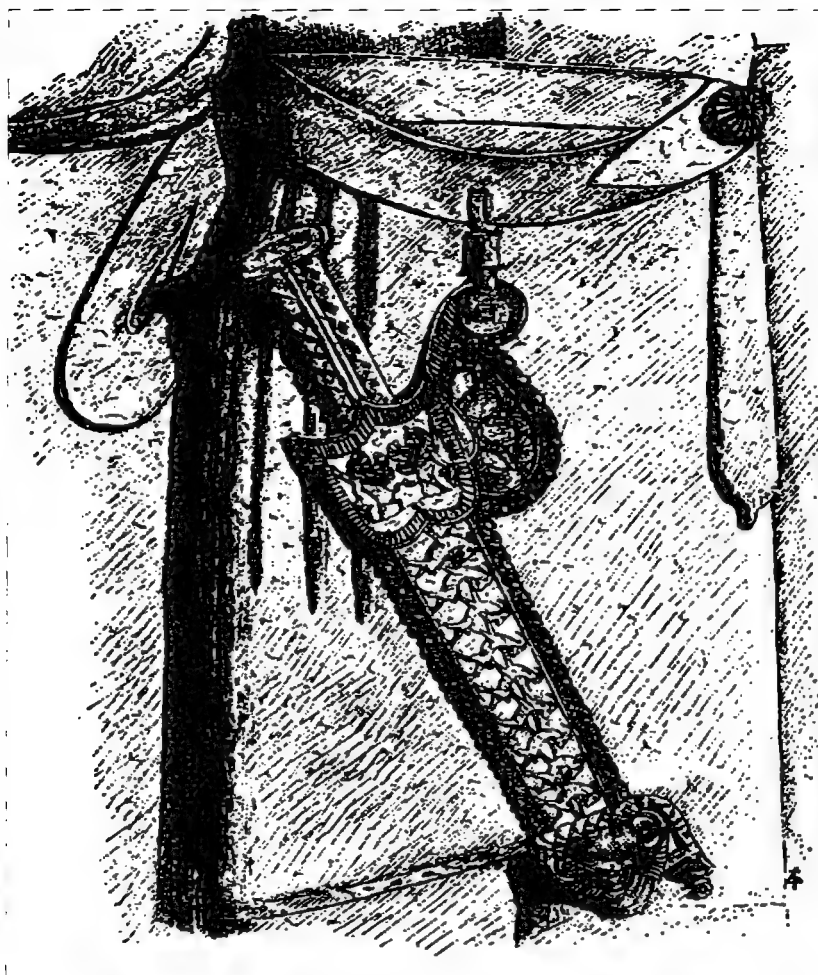

ق ۶۸- ته‌ختی‌جه‌مشید: که‌شه‌فی به‌ردین

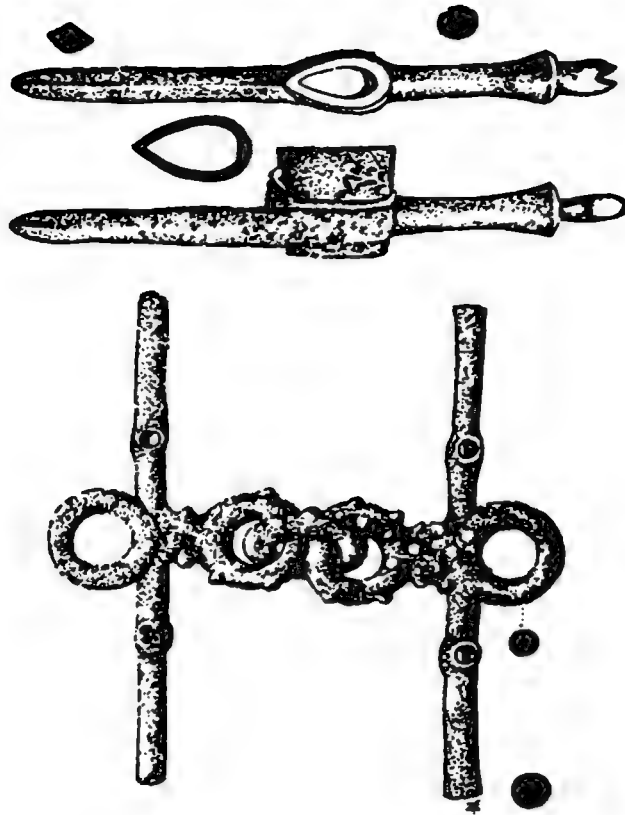
ق ۶۹- مۆری کرده له ی داریوش

سازکرانی چه کوچۆل، به تاییه ت ئه وانه ی که گه وه ره به ند و رازاوه ن، هه م به باری وردکاری هونه رمه ندانه وه و هه م له سیله چاوی هه لێژاردنی مه به سه ته کانه وه، ده که ونه ریزی پیش پێشه وه ی چه کوچۆله کانی ده سکاری سه کایی که له نیو گۆرخانه ی خانه دانی پادشاکانیان دا له باشووری رووسیا دۆزراونه وه. کالانی نه خشی تندرایی قوله شیریک که ویده چی له کانزایه کی گرانبایی سازکرای، به لاقه دی سه رکرده یه کی ماده وه دیاره و له سه ر به رده تا شهرا وه کانی ته ختی جه مشید خۆی ده نویتن. وه کوو ئاشکرایه ئه م کالانه وینه ی له هونه ری کۆنباوی سه کایی هه لگیرا وه ته وه که به یه کیک له توخمه کانی پیکهینه ری هونه ری مادی داده ندری (ق ۷۰). هه روه ها له ته ختی جه مشید

ق ۷۰- ته‌ختی‌جه‌مشید: شمشیری سه‌رکرده‌یه‌کی مادی

ته‌وریکی تاییه‌تی شه‌رکردن و لغاویکی شکاو، که بز راهیتانی نه‌سپانی نه‌گیراوی
ده‌سته‌مونه‌کراو ده‌کار کراوه، دۆزراونه‌وه. بی‌گومان شه‌م لغاوه ئالقه‌پیزداره
ده‌بی هی یه‌خته‌رمه‌خانی میری بی (ق ۷۱).

ق ۷۱- تەختی جەمشید: تەوری تایبەتی شەر و لغاویکی مەفرەق

نووسراوه‌که‌ی داریووش سه‌بارەت بە سازکرانی کۆشکی شووش، هەر سه‌بارەت نییه به‌و شویتە، به‌لکوو کاره‌کانی تەختی جەمشید و هه‌گه‌تانه‌ش ده‌گریته‌وه و سه‌رله‌به‌ری هونه‌ری په‌سمیی هه‌خامه‌نشیی تیدا ویتا کراوه. ئەم هونه‌ره که شویتکه‌وته‌ی چاره‌نووسی ئیمپراتۆرییه، که‌وتبووه پێزه‌ی پایته‌خته

جیهانییه‌کانی پادشایانی گه‌وره‌وه. له راستی‌دا ئه‌گه‌ر بیتوو پادشاهان نه‌که‌وتبانه خواسته‌وه‌ی سه‌رپاکی ئه‌و داهیتان و تازه‌گه‌ریانه‌ی که شارستانییه‌ته‌ کۆنه‌کانی رۆژه‌لاتی که‌ونارا، به‌دیوان هیتابوون، ئیرانییه‌کان نه‌یاندته‌توانی ئاوا خیرا له کۆخانه‌وه ته‌شریفیان له کۆشکان دابه‌زی. داخوا ئه‌وانیش له‌م بواره‌دا هه‌ر ئه‌و کاره‌یان نه‌کردوه که زۆریک له نه‌ته‌وه‌کانی پیش ئه‌وان ئه‌نجامیان داوه؟ داخوا ئوورارتووه‌کان گه‌لیکیان له ئاشوورییه‌کان و شارستانییه‌ته‌کانی ئاسیای بچووک یان دووچۆمان نه‌خواسته‌توه؟ یان داخوا ئاشوورییه‌کان خۆیان به جیتیشینی هونه‌ری سۆمیری - ئه‌که‌دی، هووری و هیتی دانه‌ناوه؟ [با]، به‌لام هیچیان شانیان له شانی هه‌خامه‌نشیه‌کان نه‌داوه و ده‌ستیان به‌و شکۆمه‌ندی و گرشه و ورشه‌یه‌ رانه‌گه‌شتووه؛ که‌چی هونه‌ری هه‌خامه‌نشی وا نییه که بلێی ته‌واو و بی‌که‌م و کورتیه‌یه، چونکه نه‌بوونی هاوسه‌نگی له نێوان کۆله‌که‌ به‌رده به‌رزه‌کان و قه‌لافه‌تی ورده‌له‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی له‌سه‌ر لادیواران پزیزان به‌ستوه، به‌ئاشکرا دیاره. هه‌لبه‌ت ده‌بی له بیرمان بی که ئه‌و کۆله‌کانه به‌رزترین ده‌سکاری ناسراوی سه‌ر به جیهانی که‌وناران.

پارسه‌کان نه‌یاندته‌توانی ته‌مه‌نیک چاوه‌ڕێ بن هه‌تا ورده‌ورده هونه‌ره‌که‌یان خۆی داریژێ و پێ‌بگا. ئه‌وان به خواسته‌وه‌ی هونه‌ری که‌لانی دیکه ده‌یانته‌توانی بگه‌نه به‌رزایه‌تی و شکۆمه‌ندی؛ به‌لام هونه‌ری ئه‌وان له سرشتی خۆی‌دا، هه‌لگری توخمه‌ی تالاسان و تینداچوون بوو. ئه‌م هونه‌ره له سه‌رده‌می کووروش‌دا خۆی داریشت و گه‌یشه‌ته مه‌زنایه‌تی و له زه‌مانی داریوش‌دا هه‌تا په‌رپه‌رچکه‌ی خۆی پۆیی، به‌لام تووشی قه‌تیس‌مان و داوه‌ستانیکی درێژخایه‌ن بۆوه. ئه‌گه‌ر ڕووداوه‌کانی سه‌رده‌می خه‌شایارشا و ئه‌رده‌شیر وه‌لا بننن، ئه‌م هونه‌ره هه‌تا برانه‌وه‌ی سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتی هه‌خامه‌نشی هیچ گۆڕانیکی

به سهردا نه هات و هیشتا هه ره وه پهری جوانی و شکۆداریی خۆی دا بوو که نه سکه ندهر ئاووری کاواندنی پێوه نا.

بارودۆخی ئابووری و کۆمه لایه تی

یه کترگیربوونی سهرتاسهری ئاسیای خۆرنشین، له ژێر ئالای ده سه لاتی پادشایه تی هه خامه نشی دا، دابهش بوونی نه م خاکه به ربلاوه بۆ چه ند هه ریمیکی ژێرچاوه دیژی و سه ر به حکومه تیکی ناوه ندی، دامه زراندن و به دی هینانی رایه له ی پهیوه ندیی نیوان هه موو به شه کانی ئیمپراتۆری به ریگای ویشکانی و ده ریایی دا و پیکه ینانی دام و ده زگایه کی به پارسه نگی وه رگرتنی پیتاک و سه ره ولێژبوونی لیشاوی زیڤ بۆ خه زنه خانه ی حکومه تی، کۆمه لیک هۆکاری به هیز بوون که ژیا نی ئابووری ئێرانیان بووژانده وه. هاتنی پێوه ر و سه نگ و ته رازوو و بلاو بوونه و ه یان به ته واوی خاکی پادشایه تی دا و به تایبه ت لێدرانی سکه، به ره وی به بواری کاروباری بازرگانیی ده ره کی دا که له سایه سه ری ئابووری نیشتمانیه وه، گه لیک ی گه شه کرد بوو.

سکه ی ورده له ی زیو، پێشتر له سه ده ی حه وته می پێش زایین دا، لێدرابوو؛ به لام به ره و پێدرانی ریکاری راسته قینه ی سکه ی زیڤ و زیو، کاری کریسووس [کراسووس] له لیدییه که خێرایه کی ته نه وه ی کرد بۆ ئاسیای به چووک و داریووش خواستییه وه و له ولاته که ی دا کردی به باو. ته ته له کانی ته ختی جه مشید که به شیکیان سه باره تن به دانی مووچه و مانگانه ی وه ستا و کریکارانی سازکردنی کۆشکی میری، دیمه نیکی یه کجار بوونی سه رده می تێپه رین و گو یزرا نه وه یه بۆ قۆناخی وه به ره که وتی دراو له ئیران دا. پێشتر هه قده ست بریتی بوو له گوشت، جۆ، گه نم، شه راب و پێداویستی ئاوا. له به رگه یه کی سه رده می خه شایارشادا، درانی هه قده ست هیشتا له سی به شان دوو به شی بژیو و

به‌شیکی دراو بوو، به‌لام دواتر ره‌وته‌ک‌ی پیچه‌وانه کرده‌وه و بوو به دوو به‌ش دراو و به‌شیک که‌لوپ‌ل. که‌وایه نیو سه‌ده‌یه‌کی پیویست بوو ه‌تا دراو جینی بژیو و به‌روبوو بگریته‌وه و باوی تازه ره‌سه‌رکه‌وئ، نه‌گه‌رچی هیتندیک سه‌ودا و مامه‌له له سه‌ره‌تاوه ه‌ر به دراو ده‌کران.

له تیکرای ناوچه و ه‌ریمه‌کان‌دا ده‌ستیان ده‌کرد به کاروباری ئاوه‌دانی بژ ره‌چاوکرانی قازانچ و به‌رژه‌وه‌ندی ه‌مووانی، که بره‌شتی به‌ره‌م‌هیتانی پیته‌لاده‌برد. لیدانی کاریژ که له بانووی ئیران و هیتندیک ناوچه‌ی که‌م‌ئاودا به کاریکی بنه‌ره‌تی و گرینگ داده‌ندرا، له زه‌مانی پادشایانی ه‌خامه‌نشی‌دا که‌یشت‌وته سه‌ره‌نجام. ده‌بی بیسه‌لمیتین که نه‌و زه‌مانی له خاکی ئیمپراتوری‌دا، که‌وتبوونه وشکانندی زژنگاوان و وینه‌یان له یژنانیه‌کان ه‌لگرتب‌زوه که ه‌ر له‌و ر‌ژژگاری‌دا زنه‌کیشیان لیده‌دان. کشت‌وکال په‌ره‌ی نه‌ستاند و له سایه‌ی شه‌ر و تیکه‌له‌چوونه‌کانه‌وه، خه‌لکی غه‌واره شاره‌زای گیاوگ‌ژل و پروه‌کی چاک و خوش‌خوارشت بوون و ت‌وویان برده‌وه بژ ولاتی خ‌زبان و چاندیانن. ویتجه ده‌که‌وته پله‌ی یه‌که‌م که له ده‌ره و ده‌شته‌کانی [ه‌ریمی] ماددا به به‌ربلاوی ده‌چیتندرا و تفاقیکی ه‌ره چاک بوو بژ یه‌کسمان. شه‌ره‌کانی مادی [میدیک] ویتجه‌یه‌کی ز‌وری بژ تفاقی سواره‌ی پارسی [ئیرانی] برده ی‌زان و خه‌لکی نه‌ویش لنین خواستنه‌وه و فیزی چاندن و ره‌نیوهیتانی بوون. ه‌ر له ئاکامی نه‌م شه‌رانه‌دا که‌له‌شیر، ک‌زتری سپی و تاوس که به ره‌سه‌ن ئاسیابین، برده‌رانه ئوروپا.

خودی داریووش ه‌زگری ناشتنی نه‌مام و هیتانی داری تازه بوو. نامه‌یه‌کی به‌رچاوی به ده‌سته‌وه‌یه که بژ «گاداتیس»^۱ میره‌هریمی ناردووه و

دهستووری پێداوه که له ئاسیای بچووک و سووریا، نه‌مام و پرووه‌کی رۆژه‌لاتی بنیژن و بجیتن. شا ده‌نووسی: «من ده‌زانم ده‌ته‌وه‌ی ولاته‌که‌م به هیتانی داری به‌ری و چه‌قاندیان له‌وبه‌ری فورات و ئاسیای خۆرنشین ببو‌ژیته‌وه، بۆیه ده‌سخ‌شیت لێ ده‌که‌م...». ئه‌م کاره‌ ته‌نیا هه‌نگاو هه‌ڵتانه‌وه‌ی میره‌هریمیک نییه له‌به‌ر دلی پادشا، به‌لکو‌و ره‌چاوکردنی ره‌وتیکی ئابوورییه که حکومه‌تی ئیران دا‌یر‌ش‌تبوو هه‌تا وی‌رای که‌شه و په‌ره‌ی داروبار و گ‌ژوگیای پێ‌ب‌ژیو، بارود‌خ‌ی ژیا‌نی خه‌لک به‌ره‌و خ‌ۆشی و ته‌سه‌لی به‌روا، به‌م شیوه‌یه ده‌بینین که ئیرانی هه‌ولیان داوه له ده‌میشق ج‌ۆره‌ تر‌یی‌ه‌ک ره‌ن‌یو‌ بینن که له بارگای میری ز‌ۆری‌ هه‌ز لێ‌ک‌راوه و هه‌ر ئه‌وانیش ب‌ۆ‌یه‌که‌م جار داری پسته‌یان برد‌ۆته‌ هه‌لب و چه‌قاندوویانه. هه‌ر له‌و سه‌روبه‌ند و پ‌ۆ‌ژگاره‌دایه که له ی‌ۆنان که‌لو‌وز (فندق) په‌یدا و شین ده‌بن و پ‌ێ‌ی ده‌ل‌ێن «ب‌ۆنت». هه‌ر هه‌خامه‌نشی بوون که کونجه‌یان برده‌ میسر و برینجیان که‌ی‌ان‌ده‌ دوو‌چ‌ۆمان و ئه‌گه‌ر پادشایانی ی‌ۆنان به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رب‌لا‌و کار‌ی‌کی ئا‌وایان ره‌چاو ده‌کرد، له ر‌استی‌دا و‌یتنه‌یان له پادشایانی ئیرانی هه‌ل‌گرت‌ب‌ۆوه.

ئیرانی که ئا‌وا به‌ تامه‌ز‌ۆیی ه‌ۆگ‌ری‌ ناشتی نه‌مام و پ‌ێ‌راگه‌یشتی داروباران بوون، نه‌ده‌ک‌را سه‌رنجیان نه‌خه‌نه سه‌ر ل‌ێ‌ره‌واران و چاو له‌ حاند به‌هره‌ی بایه‌خ‌داریان بقو‌و‌چ‌یت‌ن. ب‌ێ‌گومان ناک‌ر‌ێ‌ ل‌ێ‌ره‌دا باسی که‌لک وه‌رگیرانی زانستی ب‌یته‌ گ‌ۆ‌ر، به‌لام ده‌بن ب‌ل‌ێ‌ن که شیوه‌یه‌ک پ‌ێ‌‌وش‌و‌یت‌نی ب‌ۆ‌ وه‌به‌رچاو گیراوه. ئ‌یمه‌ ب‌ۆ‌مان ده‌رکه‌وت‌وه که داری سیدری لوب‌نان و داری ل‌ێ‌ره‌واران ده‌بو‌ونه که‌ره‌سه‌ی پ‌ی‌و‌ستی بارگای میری. داریان هه‌م ب‌ۆ‌ ک‌ۆشک و خانو‌وبه‌ران ده‌کار ده‌کرد و هه‌م ب‌ۆ‌ سازکردنی که‌شتی، که‌ردو‌ونه‌ی شه‌ر، عاره‌بانه‌ی که‌ی‌اندن و

گواستنهوه و چهک و چۆل و ئامرازی شهپ. ئاسیای بچووک، کریت، دورپگی قوبروس، لوبنان و هیند، ناوهندی گرینگی رابهرینی داران بوون. له ئیمپراتۆری دا، بیجگه له دار، کانزایهکی زۆریشیان له کانگایان بهرهم دیتا. قوبروس زیو و مز و ئاسن و ئاسیای بچووک مز و زیو له کانگاکانیان ههڵدهگیرا. ئهم کانزایانه له «فهلهستین» یش ههبوون. ههروهها مز و ئاسن له لوبنان و دهره و دهشتهکانی لای سهرووی دیجله و فورات دهردههیندران و دهنێردرانه دهرهوه. ناوچهی کرمان خاوهنی بهرهمی زیر و زیو بوو. سیستان بز قهلاهی بهناوبانگ بوو. باشووری قهقاز ناوی بز ئاسن و زیو دهنگی دابژه و ئهم دوو کانزایه له کانگاکانی باشووری دهریای رهشیش بهرهم دههاتن.

له بهر هاویشتنی ههنگاوی گهرهه پادشایان به مه بهستی جوان کردنی پایتهختهکانیان، کار و پیشه به شیوهیهکی بهرچاو زیاد دهکن و دهستووری سازکرانی کۆشکی شووش ئهو مه بهستهمان پێ دهسهلمیتێ. ئهو کۆشکهی که خۆی ئاوینهیه که بز نیشان دانی بهردی چیاکانی عیلام، بهردهپیرۆزه و یاقیقی کانگاکانی خوراسان و پهنگه بهردی لاژوهردی به دهخشان.

له سهردهمی که و نارادا، راو کردن، به تایبته راوه ماسی، پتر له م پۆژگارهی ئیمه دهوری له ژبانی خهڵکدا گیراوه. به شیکێ گهره و بهرچاوی دنیای کۆن، به دهوله مهند و ههژارهوه، به نان و ماسی و پۆن و شهراب به پریده چوون. ماسیگرانی که نداوی فارس و پروبارهکانی دیجله و فورات، هه موو چه شنیکیان خوی ده کردن، جا یان به ویشکی یان له سویراوکدا دهیانخستنه کووپان و دهیانناردن بز شوینی دووره دهست. به پنی گیرانه وهی هیرۆدۆت بۆمان پروون

دهبیتهوه که بهشیک له پیتاکی ملکانه‌ی میسر بریتی بووه له بهرهمی
راوه‌ماسی.

له سهردهمی هه‌خامه‌نشی‌دا، زه‌وی‌وزاری به‌ربلاو، سه‌رچاوه‌ی به‌رهم و
داهاتی کشت‌وکال بوون و کۆمه‌لێک جووتیار و په‌نجبه‌ری تێبه‌سته‌ی مووچه و
مه‌زرا که پێیه‌وه ده‌فرۆشران، کاریان له‌سه‌ر ده‌کردن و کۆپله‌ی ده‌سکه‌وتی
شه‌پانیشیان تێوه‌ده‌دران. کشت‌وکال به‌ پیشه‌ی سه‌ره‌کیی ئیزان داده‌ندرا و
کاریکی سروشتی بوو بۆ پیاوانی ئازاد و بی‌کۆت و به‌ند. مه‌زرای بچووک
هه‌بوون، به‌لام وادیاره‌ له‌چاو ملک‌وماشی گه‌وره‌ که پێ‌وشوینیکی تایبه‌تیا‌ن بۆ
دیاری کرابوو، هه‌تنده وه‌به‌رچاو نه‌ده‌هاتن. هۆزی خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی پارس که له
هه‌ریمی جێ‌ژیا‌نی خۆی ملکانه و سه‌ره‌انه‌ی نه‌ده‌دا، مه‌زرای بچووک هی خودی
ئهو جووتیاره ئازادانه بوون که کاریان له‌سه‌ر ده‌کردن. جووتیاران گه‌نم و
جۆیا‌ن ده‌چاند و په‌ز و زه‌یتوونیا‌ن په‌نتیو دیتا و گاوکۆل و مه‌پ و بز و
په‌وه‌ی ئه‌سپ و یه‌ستر و گویندريژیا‌ن به‌خێو ده‌کردن. هه‌نگه‌وانی زۆری به‌رو
هه‌بوو که له‌و سهردهمی‌دا هه‌نگوین له‌بری شه‌کر ده‌خورا.

له‌ شاره‌کان‌دا گه‌شه‌ درا به‌ سه‌نعه‌تگه‌ری، بێ‌ئوه‌ی ده‌ره‌به‌گان واز له
ده‌سکاری وه‌ستاکارانی خۆدیتی خۆیا‌ن بێتن. ئه‌م ده‌سکرده‌نه له‌ پله‌ی یه‌که‌م‌دا
بریتی بوون له‌ جل‌وبه‌رگ، رانک و چۆغه و پێلاو و له‌ پله‌ی دووه‌مه‌دا
که‌لوپه‌لی نێوما‌ل که جاری وایه ئه‌وه‌نده جوان و رازاوه‌یا‌ن ساز ده‌کردن که
هه‌ر تایبه‌تی ئهو ده‌وله‌مه‌ندانه بوو که ده‌فر و ئامانی سه‌ر سه‌فره‌یا‌ن له‌ زی‌پ و
زیو و مزقه‌لایی بوو. ئه‌م که‌لوپه‌لانه که له‌ کانه‌زای گرانبایی ساز ده‌کران، بۆ
ئهو‌ان ده‌بوو به‌ چه‌شنیک پاشه‌که‌وت. ژنان خۆیا‌ن به‌ زی‌پ‌وزه‌مه‌به‌ران
ده‌پازنده‌وه و ده‌ستیان ده‌برد بۆ هه‌ر شتیکی که شیاوی خۆ تاس‌ول‌وس کردن

بوویه. له مالی هه‌ژاران‌دا، له‌بری که‌لوپه‌لی کانزا، هه‌ر کاریان به‌کووپه و دیزه و گۆزه‌ی سوور ده‌کرد (ق ۷۲). هه‌روه‌ها پتویسته وه‌بیری بیتینه‌وه که شان‌به‌شانی په‌ره‌گرته‌ی بازرگانه‌تی جیهانی، ئاستی ژیان له‌ ئیرانی سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی‌دا، تینیکی به‌رچاوی تیگه‌را و کۆمه‌ل به‌ره‌و گه‌شه‌ی بژیو و داهات رژی؛ به‌تایبه‌ت به‌پنی بۆچوونی ئابووری‌ناسان ژیان و به‌رپچوونی بابل له‌چاو یۆنان که‌شاوه‌تر بوو.

ق ۷۲- ته‌ختی‌چه‌مشید: دیزه و گۆزه‌ی سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی

له‌ زه‌مانی دامه‌زراندنی ئیمپراتۆری هه‌خامه‌نشیه‌وه، دنیا پنی نابوویه سه‌رده‌میکی یه‌کجار له‌بار و گونجای ئابووری. ئه‌و ناوچه و هه‌ریمانه‌ی که له‌ پێشوودا پیکه‌وه نه‌که‌وتبوونه ئال‌وگۆری بازرگانی، بۆ وینه‌ جینگایه‌کی وه‌کوو بابل و یۆنان، توانییان پردی په‌یوه‌ندی هه‌لبه‌ستن و په‌ره به‌ ره‌وتی کاره‌که‌ بده‌ن. هاوکات له‌گه‌ل زیاد بوونی کڕیاری به‌ره‌م، نرخ و قازانجی که‌لوپه‌له‌کان هه‌لکشان، به‌لام زینه‌مالی وه‌کوو گاوکۆل که‌ راگواستنیان دژوار بوو، نرخیان ئال‌وگۆری به‌ سه‌ردا نه‌هات، که‌چی نرخ‌ی زه‌وی له‌ ئیرانیش وه‌ک یۆنان دابه‌زی.

باشووری ئوروپا په یوه نندییه کی توندوتل و پهره گری له گه ل خورنشیننی ئاسیا دامه زراند. پیشووتر بازرگاننی راسته وخو، به هه لگه وت له و جه غزه ی تیده په پاند که له هه زاره ی دوو هه می پیش زایین دا، کاری تیدا ده کرا. هاتن و تیوه درانی دراوی سکه له سهرده می هه خامه نشی دا، بوو به هزی پهره گرتن و په ل هاویشتنی کاروباری بازرگانی له ده ریا و ویشکانی دا. ئەم پوژگارە بە لانی زنجیره یه ک گهشت و گه پانی به ربلاو و به مه بهستی دۆزینه وهی شوین و پینکا و په وگه ی تازه دا شایانی سهرنجه. وه کوو دیتمان «سکیلاکس» کاریاندا یی، به ده ستووری داریووش له ماوه ی دوو سال و نیودا، مه ودا ی نیوان پوژاوگه ی رووباری سیند هه تا میسری به سواری گه شتی به یی. «سه تاسپ» ی سهرکرده ی ئیرانی، له سهرده ی پینجه می پیش زایین دا، به سواری گه شتی هه تا نه و به ری کۆله که کانی هیرکول (واته جه به لی تاریق) پوژی. لۆتکه وانانی یونانی و فنیقی و عه رب، رایه له ی په یوه نندی نیوان هیند، که نداوی فارس، بابل، میسر و له نکه رگا کانی ده ریای مه دپته رانه یان، پینکه وه گری دا. بازرگاننی جیهانی زیاتر له پیشوو په لی داویشته ناوچه دوورده سه تکان و گه یشتبوویه لای «دانووب» و «راین» و سکه ی دۆزراوه ی نیو خه زینه شاردر او هکان، نیشاندهری چۆنیه تی به ربلاو بوونی هتی. ته نانه ت هیندوستان و سه یلان (سهره ندیب) له م ده ورانه دا، هه زوینگی توینگی دار و پوهه کی بونخوش و بیباریان ده نارده ده ره وه. یه کینک له نیشانه کانی گه شه و پهره ی کاروباری بازرگانی، دۆزرانه وهی نه و گه له کووپه و شاکووپانه که له ئیرانی ئیستادا دۆزراونه وه و پوژی خزی شه راب، پون زهیتوون، داو ده رمان و هه نگوینیان تیدا راگوینزراوه. که لوپه لی مه فره ق و هه وپوهال و شتی خو پازاندنه وهی وه کوو گوله سهر، به قوینکی دیکه ی ئەم بازرگانیه داده ندران و له م په وته دا

به‌ره‌مه‌کانی پۆژه‌لات، بوونه جیگره‌وه‌ی کارگه‌کانی ئوروپا. گه‌لێک ده‌سکاری جوان و پڕ ورده‌کاری ساز ده‌کران که بریتی بوون له: موورووی گزموله‌ی شووشه‌ی میسر، ئه‌نگوستیله‌ی بلوور و یاقیقی باکوور، پارچه و کووتالی کۆرینت و میلێت و کارتاژ، قه‌لغانی ئاتیکی و شمشیری بۆنتی. هه‌تانه به‌رکاری هونه‌رمه‌ندان و سه‌نه‌تگه‌ران به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچاو پێویست بووه و ئێمه له‌ ڕووی ده‌قی سه‌باره‌ت به‌ سازکرانی کۆشکی پادشاهه، بۆمان ڕوون ده‌بێته‌وه که ئه‌م خه‌لکه بۆ ماوه‌ی چه‌ند سالان به‌شداری دانانی کۆشکی شووش و ته‌ختی‌جه‌مشید بوون، هه‌تا توانیویانه ئه‌رکی گرینگی سه‌ر شانی خۆیان ڕاپه‌ڕێن.

ڕاده‌ی ئال‌وگۆڤی بازرگانیی که‌ره‌سه‌ی خاو له‌ سه‌ده‌ی شه‌شهم و پینتجه‌می پینش‌زاییندا، له‌ کۆی ته‌واوی ئه‌و نه‌ندازه‌یه تێپه‌ری که‌ هه‌تا ئه‌و زه‌مانی له‌ پۆژه‌لاتی کۆن مامه‌له‌ی پیکرا‌بوو، به‌لام به‌وه چاک بوو که له‌بری که‌لوپه‌لی زریقه‌و‌بریه‌داری پێشوو، پێداویستییه‌کانی پۆژانه‌ی وه‌کوو شت‌ومه‌کی مال و ئازوو‌خه و جل‌وبه‌رگی هه‌رزانه‌یی، که‌وتنه‌ نیو به‌ستینی کهرین و فرۆشتن. به‌م شیوه‌یه، پیشه و ده‌سکاری فه‌ریکه که‌ تازه به‌ خۆی‌دا ده‌هات، پتر له‌ پێشوو که‌وته به‌رده‌ستی تیکرای چین و توێژه‌کانی کۆمه‌لی ئیمپراتۆری. ئه‌وه‌ی ڕاستی بی کهرینی کانه‌زای خاو، ڕمینی په‌یدا نه‌کرد و وینده‌چی که‌ ده‌سکاری خۆمالي زۆری په‌ره گرتی.

وادیاره ده‌بی له‌ سایه‌سه‌ری بره‌وی سه‌که‌وه، بازرگانیی نیوخۆ له‌چاو بازرگانیی ده‌روهه‌ خه‌راتری په‌ره ئه‌ستاندی، ئه‌گه‌رچی ئابووری داخراوی گه‌وره‌ده‌ره‌به‌گانی هه‌ریمه‌کان و حکومه‌تانی تێبه‌سته‌ی ئیمپراتۆری، کۆسپێک بوون له‌سه‌ر ڕێگای. هه‌روه‌ها سه‌که چالاکی و هه‌لسو‌ورانی بانکه‌کانی په‌ره پێدا.

له دووچۆمان ئەم کار و ههلسووپانه، زیاتر دهگه پرایه وه بۆ ههزاره ی دووه می پیشزاین، به لام شهر و پهلاماره گهرهکانی دهسپیک چاخى ئاسن، نه بوونی هیمنایه تی نیو رینگاوبانان و هه بوونی ئاژاوه ی نیوخۆ، په وته که ی خا و کردبۆ وه. ئیمپراتوری ئیزان هه ل و دهره تیکى وا چاکى بۆ په خساندن که هه رگیز له پیشوودا نه بوو. کاروبارى بانكى هه تا ئه و زهمانه ته نیا به دهست مه زنه پیاوان و موغانه وه هه لده سووپا و که سانی ئاسایی به هه لکه وت ده یانتوانی بیکه ن. له سه رده می هه خامه نشیه کان دا کۆمه لیک بانكى که رتی تاییه ت دامه زراون و به لگه نامه کانیان به دهسته وه یه، بۆ نمونه به لگه نامه کانی بانكى «ئیزایی» له بابل. دهسته یه ک له توێژه ران پێیان وایه ئەمه ناوی «یاقوب» ه جوویه، که له گه ل کۆمه لی هاوپه گه زانی خۆی له خانه و لانه ی دوورخرا بوویه وه. دامه زرانی ئەم بانکه دهگه رپته وه بۆ سه ده ی حه وته می پیشزاین و کاروبارى له گرێوانی شوین و کرانه وه حیسابی بهرواپیکراو و هه لگرتنی ئامانه تی خه لکی ده که وته سه رشانى. ئەم بانکه دهسمایه ی خۆی له بواری کهرن و فرۆشتنی خانوبه ره، ملک و ماش، کزیله، یه کسم و گه منی باره لگرا، ده نایه وه و له پێ و شویتى دانانى حیسابی ده ستاوده سته که ری دراو و هیتانه بهرکاری «چهک» ی ده زانی. بانکیکى تر که هی پیاویکی نیپووری بوو به ناوی کوپی «مووراشى» و له وه ی پیشو ساواتر بوو، پاره ی کالای بازرگانى وهرده گرت و که ریزه ی لیده دان و ئاوی به وهرزیزان ده فرۆشت و بهرهم هیتان و فرۆشتنی ئاوه جۆ و کاری راهماسی کردبوویه پاوانی خۆی و به قازانجی زیاتر ده ستاوده سته پیده کردن. کۆمه لیک دامه زراوه ی هاوشیوه به هه لگرتنه وه ی وینه له هووی بانکه کانی رۆژه لاتى له یزان، به تاییه ت له په رستگا کانی دیلۆس، ئۆلیمفیا و دیلفیس دامه زریندران.

لیدرانی ڕینگاوبان و به‌تایبه‌ت پارێزرانی هێمنایه‌تی ڕه‌وگان ده‌بوو به‌ هۆی هات‌و‌چۆ و گه‌یاندن و گواستنه‌وه‌ی خێرا. له‌م سه‌رده‌مه‌دا شیوه‌یه‌ک ڕینگالی‌دان په‌ره‌ی نه‌ستاند و نه‌ویش بریتی بوو له‌ سه‌نگه‌ن‌کردنی نه‌و به‌شانه‌ی ڕۆده‌چوون و ده‌جمین و ده‌تلیسه‌نه‌وه؛ ته‌نانه‌ت له‌ هیندیک شویتان لیدرانی شه‌قلی وه‌کوو جۆگه‌له‌ بۆ ئامرازی هات‌و‌چۆی ته‌گه‌ردار بوو به‌ داب. له‌ سه‌ده‌ی چواره‌می پیش‌زایین‌دا، به‌ مه‌به‌ستی پارێزرانی سمی یه‌کسمان له‌ ڕینگاوبانی په‌قنه‌ و ناخۆش‌دا، پاڤۆشیکێ سازکراو له‌ مز و که‌ول یان ده‌گه‌رپته‌وه‌ بۆ سه‌ده‌ی دووه‌م یان یه‌که‌می پیش‌زایین. که‌شتی‌سازان، ده‌سکاری تازه‌ی وا دادینن که‌ له‌ ڕۆژیک‌دا توانیویه‌تی ۶۰ تا ۸۰ میلی ده‌ریایی^۱ بپڕی. له‌و زه‌مانی‌دا که‌شتی و اه‌بوون که‌ ۲۰۰ تا ۳۰۰ بۆشکه‌یان بار هه‌لگرتوه‌. نه‌وانه‌ی که‌ به‌ ڕووباری گه‌وره‌ی وه‌کوو نیل و دیجله‌ و فورات‌دا هات‌و‌چۆیان ده‌کرد، ده‌یانتوانی ۱۰۰ هه‌تا ۲۰۰ بۆشکه‌ (به‌رمیل) بار هه‌لگرن و بیگوێژنه‌وه‌. هه‌ر له‌و سه‌رده‌مه‌دا له‌ له‌نگه‌رگایان نه‌سکه‌له‌یان ساز ده‌کردن و کۆمه‌لیک هێمای ده‌ریایی که‌وتنه‌ به‌ر توێژینه‌وه‌ و ورده‌ورده‌ که‌شتی بوونه‌ خواوه‌نی ناسنامه‌ و به‌لگه‌نامه‌ و له‌ کاروباری ده‌ریایی‌دا شاره‌زایی و پسپۆرایه‌تی وه‌به‌رچاو گیران.

له‌ سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی‌دا یه‌که‌مین هه‌نگاوه‌کانی به‌ره‌و ئابووری نیشتمانی هاویژران. حکومه‌ت پیتاک ده‌خاته‌ سه‌ر زه‌وی‌وزار و باخ و مالات و کانگایان. پیتاک یان مل‌گانه‌ی زه‌وی‌وزار راست وه‌کوو پیتاکی دیاری‌کراوی به‌ره‌می ده‌سکرد وابوو. چه‌شنیک پیتاکیان هاویشته‌بووه‌ سه‌ر نه‌سکه‌له‌ی له‌نگه‌رگایان که‌ وه‌ک پیتاکی بازرگانی نیوخۆ و ده‌یه‌کی بازاره‌کان ده‌هاته‌وه‌. نه‌و به‌ره‌ پیتاکی که‌ کارگیران کۆیان ده‌کردنه‌وه‌ ده‌نێردانه‌ خه‌زینه‌ی میره‌هریمه‌کان و له‌ویشه‌وه‌

۱- هه‌ر میلێک ده‌بیته ۱۸۵۲ - ۱۸۵۳ مێتر.

به پیده کرانه خه زنه خانه ی میری. ئهم داهاتانه ده کرانه خه رچی بارگا، دام و ده زگای به پیه به رایه تی و سهربازی؛ به لام پیه ران ته نیا سهرنجیان ده دایه سهر کاروباری سهرباره ت به لیدانی پینگاوبان و ئه و کاریزانه ی که بۆ ئامانجی سهربازی و ئیداری وه به رچاو ده گیران و خۆیان له باس و ده مه ته قه و نیازه کانی دیکه ی ئابووری ده شارده وه. له نیوخۆی ئیمپراتۆری دا حکومه تانی بچووک و په رستاگاگان وه کوو ناوه ندی ئابووری درێژه به کاری خۆیان ده دهن، به لام چونکه پاوانی زۆر شتیان له ده ست ده رچووبوو، ده سه لاتیان هینده ی بر نه ده کرد. له گه ل ئه مه ش دا حکومه ت هۆگر بوو به چینی کریکاره وه و ئه وه ندیه ی پێسای سهرده م پیده سستی دابا، پێ و شوینی دابینی هه قده سستی بۆ پێکده خستن. بێ گومان نابێ لامان وابی که یاسای کار بۆ کریکاران په سند کراوه، به لام کۆمه لێک نیشانه سهرباره ت به تیکۆشانی پێکخستنی کاروباری کۆمه لایه تی له ته له کانی خه زنه خانه ی ته ختی جه مشیددا رهنگی داوه ته وه. له وی مانگانه ی هه ر توێژه ی کریکاران به وردی دیاری کراوه، یانی مانگانه ی مندالیک، ژنیک، کریکاریکی ساکار یان پسپۆر دیاره. له مه ش پتر ههنگاویان ناوه و به مه به سستی پێگرتن له فیل و ته له که، بارته قای ئه و پووله ی که ده بوو له بری پێداویستی و بژیونیک بدری، دیاری ده کرا. ئیمه ئاوا بۆمان هه وون ده بیته وه که نرخ ی کووپه یه ک شه راب بۆته یه ک «شیکیل» و مه ریک بایی سی شیکیل بووه. ته نانه ت مووچه ی موغانی خزمه تکاری دینیش دیاری کراوه؛ بۆ نمونه مووچه ی سالانه ی موغیک که به رپرسی دابینی هووم (هائوما) و خواردنه وه ی پیرز بوو، ده بوو به دوازه کووپه شه راب.

بێ گومان ده بی له و سهرده مه دا جینگایه ک بۆ گردبوونه وه و حاوانه وه ی وه ستاکاران و کریکاران وه به رچاو گیرایی، چونکه به پنی ده قی ته ته له کانی

ته‌ختی‌جه‌مشید ئه‌و که‌سانه‌ له‌ هه‌موو ناوچه‌ و هه‌رێمیکی ئیمپراتۆری‌را
 گه‌شتوونه‌ پایته‌خت. ئه‌م به‌لگانه‌ی که‌ ده‌بنه‌ ته‌واوکه‌ری ده‌قی گێرانه‌وه‌که‌ی
 [داریوش] سه‌باره‌ت به‌ سازکرانی کۆشکی شووش، بوونی ده‌که‌نه‌وه‌ که
 رێکخراویکی میری بۆ رێک‌وپێک کردنی ئه‌م کاروبارانه‌ له‌ ئارادا بووه‌. له‌به‌ر
 زۆر بوونی ئه‌م کارانه‌، ده‌بێ ئه‌م رێکخراوه‌یه‌، له‌ هه‌موو شوێنیکی ئیمپراتۆری
 لقیتی بووبێ. سازکرانی شاران، داندراکی کۆشک و ته‌لاری فرمانه‌وه‌ایه‌تی و
 به‌تایبه‌ت گه‌شه‌ی خیرای بازرگانی نیوخۆ و ده‌ره‌کی، جه‌ماوه‌ریکی به‌رچاوی
 خه‌لکی بیگانه‌ی راده‌کێشایه‌ هه‌موو ناوچه‌ و هه‌رێمه‌کانی ئیمپراتۆری. ئێرانیش
 ناکه‌ونه‌ ده‌ره‌وه‌ی جه‌غزی ئه‌م ئال‌وگۆزه‌ و ده‌قی به‌لگه‌نامه‌کانی بابلیش که
 هه‌رگیز به‌رله‌ سالی ۵۲۱ه‌.پ.ز. ناوی ئێرانییه‌کانی نیشته‌جێی بابل ناهێتن،
 له‌وه‌ی به‌ولاوه‌ رۆژبه‌رۆژ پتر ناوی ئێرانی دێتته‌ ئارا و ده‌کرێ ئه‌م ره‌وته‌ به‌
 هه‌روژمیکی راسته‌قینه‌ی گه‌لی بالاده‌ست لیک‌بردیه‌وه‌. ئیمپراتۆری به‌ ویست و
 به‌ قۆشه‌نی خۆی تینی بۆ ئێرانییه‌کان هێنا که‌ له‌و دووره‌په‌ریزی و قاوغه‌ی
 نیوخۆی بانووی ئێران ده‌رباز بن و له‌ سه‌رانسه‌ری ئاسیای خۆرنشین‌دا
 بلاو بینه‌وه‌.

جێنشینه‌کانی داریوش

سه‌رده‌می فرمانه‌وه‌ایه‌تی داریوش، چله‌پۆیه‌ی هێز و ده‌سه‌لاتی
 ئیمپراتۆری و لووتکه‌ی شارستانیه‌تی هه‌خامه‌نشی بوو. ئیمپراتۆری بۆ ماوه‌ی
 سه‌ده‌ و نیویک هه‌ر له‌سه‌ر ئه‌م ره‌وته‌ ده‌پۆیی که‌ کوورووش دایمه‌زراند و
 داریوش گه‌شه‌ی پێدا. وه‌کوو دیاره‌ ره‌وته‌که‌ دانه‌کووژاوه‌، به‌لام قه‌تیس‌مانی
 ژیاکی هه‌ر گه‌لێک، هاوسه‌نگه‌ له‌گه‌ڵ نه‌مانی. برانه‌وه‌ی پێشکه‌وت و جاری وایه
 نه‌بوونی پێداویستییه‌کانی پاراستنی ئه‌وه‌ی که‌ ئه‌م دوو بناغه‌دانه‌ره‌، کۆیان

کردبوونهوه سهریه کتر، ولات به رهو تیداچوون دهبا. گومانی تیدا نییه که ئیمپراتۆری هیشتا خهریکی برینی قوناخهکانی بهختهوه ری و تهنا نهت هیتدیک پیشکه وتیش بو، که له م بابتهوه قهرزدارباری چهند گهره پیاویکی دهگمه نه. ئەمانه کاتیک جینگای داریووشیان گرتوه، زۆر به وریایی و شاره زایانه نه یانهشت پئوشویتی ههلویت و پهبازی کویر ببیتوه؛ به لام ئەم دهسکهوته کاتی و زووتیه پانه بۆیه وه دی دین، ههتا تیکه لگلان و نهمانی خیراتر بی. دوی شکانی خهشایارشا له یزان و بۆ ماوهی پتر له سه دهیهک، هیچکام له پادشایان چهشنی کووروش و داریووش، خزیان له گهڵ هیزهکانیان نه ده بزووتن. مل به مله و پیلانگیران و گیره و کیشهی پیاوانی بارگای پادشایهتی و کوشتاری ئەندامانی بنه ماله ی فرمانرهوا له سهر تهختی دهسهلات، وای هیز و برست لهو خانه دانه بری، که بۆ وینه ئه رده شیری سینه م کورپکی له پاش به جئ نامیتن ههتا جئ بگریته وه؛ جا بۆیه وهک پئو یستیهک خزمیکی دووری ئه رده شیر دهکهن به پادشا و به داریووشی سینه می [ناو دیر دهکهن]، ههتا نه هیلئ وه جاخئ ئەم خانه دانه بکوژیته وه. هه خامه نشی ئەو بنه ماله یه بوون که ئیزانیان له شانی گهلانی دیکه ی دنیا تیه پاند.

سهرکهوتنی به دهنگ و هه رای ئەسکه ندهر هه موویان ناگه پینه وه سهر لیهاتوویی شه رکه رانه ی خۆی یان ئازایه تی سهر بازانی مه قدوونی یان تهنا نهت تامه زرۆیی و ئەوینی گهرم و گوپی دهر بازبوونی یۆنانیه کان له ژیر نیری جه ماوه ری ئیزانی. پادشایانی هه خامه نشی و جیتشینانی داریووش، زیاتر خزیان بوونه ریکخۆشکهری سهرکهوتنی ئەسکه ندهری مه قدوونی و گرتنی دنیا. ئەوان له سهر خۆبه زل زانی و به رچاوته سکی و نه بوونی تیکه یشتنی سیاسی و

١- داریووشی سینه م. ناسراو به کۆدۆمان. دوا یین پادشای هه خامه نشیه و.

نه ته وایه تی، هه تا نه دنازه یه ک پرېگای گلان و ژیره وژووربوون و نه مانی خویان تهخت کرد. گهلی ئیران وای له چاره ی نووسرابوو، که هه رکات یه کیک له سازاده کانی له چاو نه وانی دیکه به جهرگ و هه لکه وتووتر بی - وهک چۆن کوورووشی گچکه و ابوو- لینی وهخو کهن و پاسان و هه ستانی له جیوه داکوژیتن. هیچکام له وه که سانه ی که دوا ی خه شایارشا له شووش چوونه سهر تهختی دهسه لات، نه یانده توانی وینه له پرېبازی جوامیرانه ی کوورووش یان هه لویست و سیاسه تی توندوتوژی دووربینانه ی داریووش، هه لبرگنه وه. نه وان هیچ هه نکاو یکیان له پیتاو دابین بوونی په یوه ندیی نیوان گهلی سهردهسه لات و هوز و نه ته وه به رفهرمانه کانی ئیمپراتوری دا هه لنه هیتاوه ته وه و ههر له بیر ی پته له چوونی دهسه لاتی خویان دا بوون و زیږه کانیان له پرې گپانی پیلان و کاری چه په ل دا بهخت ده کرد. ئاوا بوو که به ردی بناغی پادشایه تی هه لته کا و ئامانجه کانی به لاری دا چوون. شاهانشایه تی قیت و قوز دهاته به رچاو دهتگوت له هه موو کاتیکی ته مهنی پته وتره، به لام له نیوکی دا گه رای کرمی گهنده لی هارووژابوو. هه تا زه مانیکی که نه که وته بهر هه په شه ی به گوپمی دهره کی و هه تا نه و کاته ی که توانی له جهنگه ی تنگه ژان دا، به زیږ و مال خو ی بیه پرینیتته وه، دریژه ی دا به ژیان. حکومهت وای نواند که خاوه نی هه مان هیز و دهسه لاته ی سهره تای دامه زرانی خو یه تی؛ به لام له پیش چاوی به موله قوه ستاوی خه لکی سهر سوپماوی جیهان، نه ی توانی خو ی له ئاست زهبری به راییی په لامارده ریکی ته مادار بگری و پروخا. گهلی ئیران که به تامه زرزیی به شوین دوو پیشه وای سهره تادا پرۆیی، هیش تاش تین و گوپی لاره تیسی ههر مابوو. هیش تاش ده ی توانی خو ی له قهره ی کاری نازایانه و سهرکه وتروانه بدا، به لام جلّه ودارنکی لئوه شاوه ی بۆ نه دوزرایه وه، هه تا به ره و

چاره‌نووسیکی تازه‌ی به‌ری. پهمانی حکومه‌تی هه‌خامه‌نشی خه‌ساریکی گه‌وره بوو بۆ گه‌لی ئیران، به‌لام دیسانیش توانی خۆی بگریته‌وه و به‌بێ لیکدا‌به‌ران، ورده‌ورده سهری به‌رز بکاته‌وه و ببو‌وژیته‌وه و خه‌یرایه‌کی بیسه‌لمینتی که‌ چۆن گه‌لیکی به‌زیو ده‌توانی به‌ په‌چاو کردنی پهبازی ناشتی، به‌ سهر به‌زینه‌ری خۆی دا زāl بێ.

خه‌شایارشا (۴۸۶ - ۴۶۵ ی. پ. ز.)

خه‌شایارشا که‌ داریووش به‌ جیگره‌وه‌ی خۆی دانابوو، پاش دوا‌زده‌ سال حکومه‌ت له‌ بابل، له‌ سهر ته‌ختی پادشایه‌تی ئیران پالی دایه‌وه. یه‌کێک له‌ یه‌که‌مین گری و کۆسپه‌کانی سهر پینگای، ده‌مکوتی سهره‌لدانی میسر بوو که‌ له‌ زه‌مانی باوکیه‌وه ده‌ستی پیکردبوو. له‌ به‌ر زه‌بروزه‌نگی خه‌شایارشا، خه‌لکی میسر، پقی خۆی خوارده‌وه و چاوه‌پوانی ده‌رفه‌تی تۆله‌ مایه‌وه. هه‌ر به‌و گۆر و تینه‌وه‌ دژی بابلی راپه‌په‌یویش وه‌خۆ که‌وت و فه‌رمانی رووخاندنی شووره‌ی ئه‌و شاره‌ و کاواندنی په‌رستگا و توانده‌وه‌ی په‌یکه‌ره‌ی زی‌پینی خودای «به‌عل»ی دا، له‌و کاته‌وه به‌ره‌ودوا تازه‌ سه‌رناوی «پادشای بابل»ی له‌ سهر خۆی لا‌برد و قنیاتی کرد به‌ «پادشای پارسان و مادن». له‌وه‌ی به‌ولاوه‌ پادشا ته‌نیا به‌روای به‌ نه‌ته‌وه‌ی سه‌رده‌سه‌لات بوو.

پاش ئه‌وه‌ی ئارامی بالی به‌ سهر ئیمپراتۆری دا‌کیشا، خه‌شایارشا که‌ هۆگری ژیا‌نی شکۆمه‌ند و به‌ زیریقه‌ و بریقه‌ی بارگای ببوو، خۆی به‌ سازاندنی کۆشک و ته‌لارانه‌وه سه‌رقال کرد و وازی له‌ دره‌ژه‌ی شه‌ر هه‌تا، به‌لام شتیکی دیکه‌ی له‌ چاره‌ی نووسرابوو. ئه‌م پادشا راپایه‌، خه‌را که‌وته ژیر بان‌دۆری بالی شه‌رخوازی ئیمپراتۆری و دوورخراوه‌کانی ئاتیتی و به‌په‌چه‌وانه‌ی ویستی ده‌روونی خۆی، به‌ریاری دا بکه‌ویته‌ شوین‌پتی کاره‌کانی باوکی و لێ‌به‌ر هه‌تا

دام‌وده‌زگای قۆشه‌نی سامناکی سازکراوی باوکی بخاته‌گه‌پ. قۆشه‌نی خه‌شایارشا پیکه‌اتبوو له‌چه‌کدارانی ۴۶ هۆز و نه‌ته‌وه‌که ۲۹ فه‌رمانده‌ی به‌ره‌سه‌ن پارسی، سه‌رکردایه‌تیان ده‌کردن. ماده‌کان و بابلییه‌کان ته‌نیا کاری لاده‌سته‌یان پی‌ئه‌سپێردرابوو. هه‌یزه‌چه‌کداره‌کانی خه‌شایارشا به‌سه‌رکردایه‌تی خۆی به‌ره‌و یۆنان بزووتن و ته‌مای وابوو که له‌ویشکانی‌را په‌لامار به‌ری، نه‌ک به‌ده‌ریادا. فنیقییه‌کان له‌که‌رووله‌ی [داردانیل] پرده‌که‌مینان هه‌لبه‌ست و سه‌پای ئیران له‌ماوه‌ی حه‌وت شه‌ووڕۆژی بی‌پسانه‌وه‌دا پیندا په‌رینه‌وه. پادشای مه‌زن خۆی دایه‌ ژیر دالده‌ی به‌غان (خودایان) و به‌شوکرانه‌ی ده‌ربازبوونیان، شه‌رابیان پڕژاند و پیاڵه‌یه‌کی ژیر و شمشیریک و که‌وانیکیان به‌ده‌م ئاو دادا. تیسالی و مه‌قدونییه‌ هه‌ر ده‌سته‌یان نه‌کرده‌وه و باکووری یۆنان سه‌ری وه‌به‌ر پادشا هه‌تا. ئیستا به‌ته‌یه‌نانی ئاسیا و ئه‌فریقا، پتر له‌نیوه‌ی دنیای یۆنانی که‌وتبوونه‌ ژیر ڕکفی پادشاهه‌. زووتر دیموکراته‌کانی ئاتین (ئه‌سینا) ته‌مایان گرتبوو له‌که‌ل ئێرانییه‌کان پیکه‌بین و بینه‌هاوپه‌یمان، به‌لام نیشتمانپه‌رستان دژی ئه‌م بیروکه‌یه‌ راوه‌ستان و به‌سه‌رۆکایه‌تی ئیسپارت، یه‌کیه‌تیه‌کیان پیکه‌تتا و لێبران هه‌تا له‌بازگه‌ و که‌رووی تیرمۆپیل چاوه‌ڕوانی دوژمن بن. له‌م کاته‌دا هه‌یزی ده‌ریاوانی ئیران که‌ پشتیوانی په‌لاماره‌که‌ بوو، په‌شه‌با گه‌ژی پیندا، به‌لام هه‌یزی زه‌مین هه‌زشی کرد و له‌سه‌ر گرد و لاباسکان به‌ره‌و‌پووی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی ئازایانه‌ی تاقمیک یۆنانی بزوه‌. شه‌ڕیکی خویتاوی که‌ هه‌چکس نه‌یده‌زانی به‌کێها لادا ده‌که‌وی و ئاکامه‌که‌ی ده‌بیته‌ چی، هه‌لگیرسا و هه‌نده‌ی نه‌ماوو که‌ ئێرانی بشکین، به‌لام خه‌یانه‌تی کابرایه‌کی یۆنانی، بزبان بوو به‌په‌یزه‌ی سه‌رکه‌وتن. ئاتیکی چۆل‌کراو و ئاتین گیران. به‌ربه‌ره‌کانی بویرانه‌ی تاقمیک نیشتمانپه‌رست له‌ ئاکرۆپۆل، سووتمانیکی که‌وره‌ی لیده‌که‌ویته‌وه و

خه‌لک و خانه و لانه و په‌رستگا‌کانیان ده‌بنه ده‌سته‌چله و خاک و خۆ‌له‌میش؛ به‌لام یۆنانی ده‌ستیان به‌رنه‌دایه‌وه. گه‌میه شه‌رکه‌ره‌کانیان له سالامیس کۆبوونه‌وه و لیبران هه‌تا ئه‌و قه‌پۆزه‌یه بپاریزن. له‌وێ به‌به‌رچاوی خه‌شایارشاه که له گردیکه‌وه ده‌یروانی و له‌سه‌ر ته‌ختیک پالی دابۆوه، هیزی ده‌ریاوانی یۆنانی، گه‌میه‌کانی پادشای گه‌وره‌یان تیکشکاندن و ئاوا سێ‌یه‌کی هیزه‌کانی تیداچوون (۸۰ی پ.ز)، به‌لام دیسانیش ئه‌م شکسته شتیکی وا نه‌بوو بۆ ئیران. قۆشه‌نی هه‌روه‌ک خۆی مابۆوه و هه‌موو ناوچه‌کانی له ژێر ده‌سه‌لاتی‌دا بوون و ئه‌وه‌نده دوژمنه‌ی که به‌هه‌زار کویره‌وه‌ری و ده‌رده‌سه‌ری به‌ره‌وه‌بووی راوه‌ستابوو، گرێ و کۆسپینکی ئه‌وتۆ نه‌بوو؛ به‌لام خو و سرشتی توند و تیژ و گه‌رمه‌تاوی خه‌شایارشا، که به‌چاوی خۆی شکانی هیزی ده‌ریایی ده‌بینی، زوو هه‌لده‌چی و بریاری گه‌رانه‌وه ده‌دا. پادشای هه‌لچوو، به‌رچاوی تاریک ده‌بی و ناتوانی ددان به‌سه‌ر جه‌رگی خۆی‌دا بگرێ و له‌پێوه‌فه‌رمانی کوژرانی ده‌ریاسالاری فنیقی ده‌دا. ئه‌م کاره‌وا ده‌کا که ته‌واوی هاو‌نیشتمانانی کابرای ده‌ریاسالار بتۆزین و له‌هیزه‌ده‌ریایی‌یه‌کانی هه‌لبێرن و میسرێیه‌کانیش بکه‌ونه شویتیان و بگه‌رێته‌وه. خه‌شایارشا «مه‌ردۆنیوس»^۱ ده‌ریاسالاری تازه‌ی ئیران، که پیاویکی یۆنانی بوو، له‌وێ داده‌نی و خۆی ده‌گه‌رێته‌وه ئاسیا. مه‌ردۆنیوس بریاری گۆڕینی شینوازی ملانه‌کانی دا و له‌گه‌ڵ ئاتین که‌وته گوفت‌وگۆ و پێشنیاری پێکه‌یتانی هاوپه‌یمانی و قه‌ره‌به‌بووی زیانه‌کان و خودم‌وختاریی پێکردن. هه‌وله‌کان هه‌یچیان لێ شین نه‌بوو، هه‌ر بۆیه به‌ناچاری شه‌هری هه‌لگیرسانده‌وه و هیزشی برده‌وه سه‌ر ئاتیک و ئاتین و ئه‌وه‌ی پاره‌که به‌ساغی ده‌رچوو‌بوو، ئاوری تێبه‌ردا و گه‌رایه‌وه. سه‌ره‌نجام هاوپه‌یمانان

توانییان قۆشه‌نیک پێک بێنن که به مەندی به‌ره‌و دوژمن بزوت و هیزه‌کان له پلاته (پلاتی) تووشی یه‌کتر هاتن (۴۷۹ی پ.ز)، به‌لام مه‌ردۆنیوس به‌سه‌ر هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌دا که‌وت و خودی خۆی چووه‌ مه‌یدان و کوژرا. قۆشه‌ن به‌ تێداچوونی سه‌رکرده‌که‌ی تیر و شیریی نه‌هاوێشت و نه‌وه‌شاند. له‌ روانگه‌ی یۆنانیه‌کانه‌وه‌ ئه‌مه‌ سه‌رکه‌وتنیکی بێ که‌م و کورت بوو، به‌لام دوا‌ی شه‌ری سالامیس، ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌ نه‌یده‌توانی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ بێ و بۆ ئێرانییه‌کان خواربیتته‌وه‌، چونکه‌ هیشتا دوو به‌ش له‌ سێ به‌شی قۆشه‌نه‌که‌یان له‌ ئاسیا به‌ ده‌قنه‌شکاوی مابۆوه‌. ئه‌وه‌ی راستی بێ واویده‌چی که‌ نه‌گه‌تی داوینی پادشای ئێرانی گرتی، چونکه‌ هه‌ر له‌و پۆژه‌ی شه‌ری «پلاته‌»دا، په‌لیک گه‌می تازه‌ی یۆنانی په‌لاماری گه‌مییه‌ له‌نگه‌رگرتوه‌کانی ئێرانی ده‌دا له‌ «میکال»ی نزیك «سامۆس» و هه‌موویان ده‌سووتینی و قۆشه‌نی ئێران شکستی به‌سه‌ر شانی‌دا دی و ده‌به‌زی.

پاش ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌، به‌شیک له‌ ئییۆنییه‌کان چوونه‌ پال یه‌کیه‌تی یۆنانه‌وه‌، که‌ په‌وتی به‌ره‌نگابونه‌وه‌ی گۆپیوو بۆ په‌وتی په‌لامار و چه‌ند سه‌رکه‌وتنیکی وه‌ده‌ست هێنا‌بوو. ئاتین ده‌بیتته‌ سه‌رجه‌له‌ی هاوپه‌یمانی (یان یه‌کیه‌تی) دیلۆس، که‌ هه‌رکام له‌ ئه‌ندامه‌کانی ده‌بوو بۆ دا‌یینی چه‌ک و چۆل و پێداویستیه‌کانی شه‌ر، بپه‌ر دراویک بده‌ن. سه‌ره‌نجام یۆنانی له‌ به‌ستینه‌کانی «ئووریمیدۆن»، سه‌رکه‌وتنیکی تازه‌ وه‌ده‌ست دین و ئێرانییه‌کان له‌ نێو شووره‌ و قه‌لاتی سازکراوی داریووش، له‌ولای ئاسیای بچووک، ده‌رده‌په‌ژێتن (۴۷۰ی پ.ز). بێهیزی و شکستی خه‌شایارشا له‌سه‌ر ئیمپراتۆری گران ده‌که‌وی و ئوروپا به‌ یه‌کجاری ئاسیا بۆ ئه‌و دیوی گه‌رووله‌ی [یۆسفۆر و داردانیل.ب] پاشه‌کشه‌ پێده‌کا.

له نیگای یهکه م دا، زالبوونی یۆنانی بچووک به سهر قۆشه نی گه وره و گرانی ئیمپراتۆری ئیران دا جیی سهرسورمانه، به لام به وردبوونه وهی زیاتر هۆکاره کانی بوون ده بنه وه. هیچ گومانیک له بایه خ و توانستی دهسکه ره وه بوونی چه کدارانی یۆنانی دا نییه، به لام زۆربه ی سهرکرده کانیان لینه وه شاهه و ههرده بیر بوون. شکستی ئێرانییه کان ده گه پیته وه سهر هه له ی سهر بازی و سیاسی خۆیان. پڕ و شوینی پیکه خستی قۆشه نی ئیران به هیچ باریکدا له بار نه بوو. ئه و سه دان هه زار که سه ی که و تبه و نه نیو پیزه کانی قۆشه نی ئیرانه وه، به گوێره ی چه ک و چۆلی ئیرانی له یه کتر کۆنه کرابوونه وه، به لکوو به پپی بنه مای ره گه زی خۆیان ته یار کرابوون. هیچ خواردن و خۆراکیک له ئارادا نه بوو. له شکرچییه کانی میری ده بوو بژیوی خۆیان له ناوچه داگیرکراوه کان دا بین کردبا و ئه مه ش بۆ قۆشه نیکی ئاوا گه وره دهستی نه ده دا و نه ده گونجا. له لایه کی دیکه وه به شیکی به رچاوی هیزه ده ریایی یه کانی ئیران، ئییۆنیایی و یۆنانییه کانی نیشته جیی ئاسیا بوون و ده بوو تییینی ئه وه کرابا که له شه پکی ئه تۆدا ره نگه لایه نی برایانی ئوروپایی خۆیان بگرن. ئه مانه هه موو له لایه ک و لینه زانیی سهرکرده یه تی هه ره بالا و دلنیا بوونی خه ست و خۆلی راویژکارانی میری و فی فی بوونی خودی پادشاش له لایه کی دیکه وه، جینگای سهرسورمانن.

ئهم نه هه مه تی و به زینه نه، به گشتی پادشای ژیرۆژوور کرد و هه ر چه شه نه هه ستیکی تۆله ی له ناخ و ده روونی دا رامالی و تازه له پایته خته کانی خۆی وه ده رنه که وت. له ته ختی جه مشید و شووش درێژه ی به کاره ناته واوه کانی باوکی دا و کۆتایی پێهیتان و خۆی به سازکردنی کۆشک و ته لاری تازه وه خافلاند. فیز و ده ماری مله و پانه ی پادشا له و په ری خۆی دا له و شویتانه رهنگی ده دایه وه و ئه ویش دلی پنیان خۆش بوو.

میژووی تازه ده‌یه‌وی هورم و ئابروو بگێڕیت‌ه‌وه بۆ کوپی داریووش. ده‌کرێ قبوولی بکه‌ین ژیده‌رانی یۆنانی، که ته‌نیا سه‌رچاوه‌ی ئیمه‌ن له‌م باب‌ه‌ته‌دا، به‌ شیوه‌یه‌کی خۆنه‌پاریزانه، پوختاری کاولکه‌ری ئاتیتیان شیواندوه و پێیان لێ‌ه‌لێناوه. زۆر ویده‌چی که تیشکانه‌کانی خه‌شایارشا له‌ روانگه‌ی هاوچه‌رخانییه‌وه هێنده‌ی داهاتوان بایه‌خی پێ‌نه‌درا، ئه‌گه‌رچی به‌لگه‌ی پوون به‌ ده‌سته‌وه‌ن که ده‌ریده‌خه‌ن ئه‌م شه‌ه‌رانه، زه‌بریکی قورسیان له‌ ولاته‌که‌ی وه‌شاندوه؛ چونکه بۆ ماوه‌ی ده‌ سالان ته‌واوی کاره‌کانی ته‌ختی‌جه‌مشید و شووش پاگیران و ئه‌م کۆشک و ته‌لارسازه‌ پایه‌به‌رزه‌ ده‌ستی کیشایه‌وه. ئه‌و ده‌قانه‌ی خه‌شایارشا که له‌م دوا‌یی‌یانه‌دا له‌ ته‌ختی‌جه‌مشید دۆزراوه‌وه، ده‌لێن نه‌ک ته‌نیا هه‌ر پارێزه‌ری دینی ره‌سمی بووه، به‌لکوو بانگه‌وازی بۆ کردوه و په‌ره‌شی پێداوه و به‌ره‌په‌رچی په‌رستنی دیوانی داوه‌ته‌وه و په‌رستگا‌کانی له‌ ماد وێران کردوون. بێ‌گومان خه‌شایارشا میسر و بابلی گرتن و به‌ هه‌موو هیژ و ده‌سه‌لاتی سامناکی خۆیه‌وه تینی بۆ ئه‌م نه‌ته‌وه له‌ میژینه‌ هه‌تتا؛ به‌لام نه‌یده‌زانی که ئیستا جه‌نگه‌ی گۆڕینی شیوازی هه‌لس‌وکه‌وته له‌گه‌ڵ نه‌ته‌وه ژێرده‌سته و به‌زیوه‌کان و ده‌بی ده‌ست له‌ دروشمی خۆه‌لکیشانی نه‌ته‌وه‌ی مه‌زنه‌وه‌جاخ و بێ‌به‌رگیره‌وه، لابدا. ئێزانی که تازه له‌ تافی لاوی په‌ریبونه‌وه و ببوونه فه‌رمانه‌ه‌وای گه‌لیک شارستانییه‌تی کۆن، ده‌بوو ئه‌وانیان پتر له‌ کاروباری به‌ریوه‌بردی ئیمپراتۆری‌دا به‌شدار کردبا، به‌لام له‌ ته‌رکین کاریکی ئاویان نه‌کرد. ژیا‌نی خه‌شایارشا له‌ نێو جه‌غزی پیاوانی بارگا و خواجه‌کانی حه‌ره‌مخانه‌دا که پۆ‌به‌پۆ‌ پتریان کارتیده‌کرد، به‌ شیوه‌یه‌کی کاره‌ساتبار کۆتایی پنه‌ات و له‌ نێو کۆشکی شکۆمه‌ندی خۆی‌دا کوژرا (٤٦٥ ی پ.ز).

ئه‌رده‌شیری به‌که‌م (٤٦٥ - ٤٢٤ ی پ.ز)

کاتیکی کورپیکی بی بپرست و بپرستی خه شایارشا جیگای باوکی گرتیه وه،
 برابه کی که میره ریمی بهلخ بوو، لئی راپه ری. ئهم هه لگه رانه وه یه خیرابه کی
 سه رکوت کرا و کوژرانی تیکرای براکانی دیکه ی پادشای تازه ی به شوین دا
 هات. میسریش راپه ری، به لام ئهم جاره یان که وته بهر هه لمه تی ئاتین که چاوی
 بریبه ویه گهنمی میسر و زور به زهمهت به گهروولان دا بژی راده گوینرا.
 یه کهم په لاماری ئیرانییه کان بۆ سهر میسر به ره وپرووی تیشکان بژوه، به لام
 هیزی بهر چاوی پشتیوان که یشتنه یاریده یان و سهریان خستن و ئیرانی ته نانهت
 که مییه له نگه رگرتوه کانی ئاتینیشیان له ئاو پێژگه ی پروباری نیل دا سووتاندن.
 هه ر له م پوژگاره دا، زهیری ئیرانی، ئیسپارتی دژی ئاتین هه لخراند. ئاتین له
 پزپه ی ده سه لاتیه دا، زه بریکی گورچوو بپری ویکه وت، به لام خیرابه کی به گزپینی
 هه لویتست و سیاسه تی، قهره بووی کرده وه. به هه ول و تیکۆشانی شیلگیرانه ی
 «سیمۆن»، ئاتین له ئیسپارت نیزیک بژوه و به یاریده ی ئهو حکومه ته خۆی له
 شه ری ئیرانییه کان هه لکرد و چه ند ده سه که وتیکی وه کوو سهرکه وتنی
 «سالامیس» ی وه ده ست هینا. له ئاکامی ناشتی و پیکه اتنی دوا ی ئهم
 تیکه له چونه، پادشای گه وره ناچار کرا هه تا ده ست له شاره یۆنانیه کانی
 ئییزنیه، که ئه ندامی یه کییه تییه که بوون، هه لگرئ. ئیتر سه ربازانی ئیرانی
 نه یانده توانی له پروباری هاليس (قزل ئیرماق) واوه تر برۆن. ئهمه خۆی
 نیشانه ی پاشه کشه یه کی تازه و له زه بری ئیمپراتۆری بوو، به لام به
 ته خشان په خشانی زیر، توانی دیسان هه رای نیتوان ئیسپارت و ئاتین
 هه لگیرسینیتیه وه و هه وساری کاران بگریته وه ده ستی خۆی.

هاتنه سهر ده سه لاتیه پیریکلیس له نێوه راسته کانی سه ده ی پیتجه می
 پینش زاین دا، به یه کیکی له پرشنگدارترین چاخه کانی میژووی ئاتین داده ندرئ.

ئەم ولاتە بچووکە، دامەزریتەر و پێبەری خاوەن بپرشتی یەکیه‌تی دیلۆس بوو. گەشە‌ی کاروباری بازرگانی و ئەو بەشە‌ی کە ئەندامانی یەکیه‌تی بە مەبەستی پارێزران دەیاندا، کردبوویە دەولە‌مەند و کەوتبوویە سەر بچە و پێبازی ئال‌وگۆزی سیاسی و کۆمە‌لایه‌تی و سەرکەوتنی بیروپای گە‌ل‌سالارانه. بە مەبەستی خولقاندنی کار بۆ چینی کریکاران، چەند هەنگاوێکی گە‌وره‌ی هاویشتن کە بریتی بوون لە: سازکردنی دیوار و شوورە‌ی درێژ، قۆرخانه، پەرستگا، شە‌پۆ‌ل‌شکێن، لەنگەرگا و جێی بار و بە‌تال‌کردنی گە‌میان. ناکۆکی و دژایه‌تی نیوان ئەم ولاتە و ئیمپراتۆری ئێران، ڕوون و ئاشکرایە. لە قە‌ڵە‌م‌ڕه‌وی ئیمپراتۆری‌دا، خەرچ‌وبە‌رجی کاران قورسایێ دەخستە سەر شانی نە‌ته‌وه بە‌زیوه‌کان و ئەو شارانه‌ی وەک بابل کە پێشتر تێر و تە‌سە‌ل و ئاوه‌دان بوون، لەم سە‌رده‌مه‌دا بە سەر وێرانی‌دا کەوتبوون و لە ولاتیکی وەک‌وو میسر، چەند شارێک کەوتبوونە بەر شالۆ‌ی سووتان و خاپوور ببوون.

ئە‌رده‌شێر لە بابل ڕاستە‌و‌راست کەوتە شوێن پێبازی باوکی و ئە‌گەرچی کاهینانی بە‌عل - مە‌ردووک، ڕیگا درابوون هە‌تا ڕۆ‌په‌سمی دینی خۆیان بە‌پێوه‌بە‌رن، بە‌لام بە‌پێوه‌چوونی هە‌ریمه‌که بە دەست ئێ‌رانیه‌کان زۆر بە توندوتۆ‌لی پە‌په‌وه‌ ده‌کرا. پادشا زە‌مینی بابلی بە سەر کەسانی ئێ‌رانی‌دا دا‌به‌ش کرد. تە‌وا‌وی دادوهره‌کان تە‌نیا پارسی بوون، هە‌روه‌ک چۆن هە‌موو دام‌وده‌زگای بە‌پێوه‌بە‌رایه‌تیش هەر بە دەست ئە‌وانه‌وه بوو. کۆمه‌لی موغانیش له‌و‌ی پله و بایه‌خێکیان پە‌یدا کرد. خە‌لکی خۆ‌ولاتی بابل لە ژێر باری قورسی پیتاکان‌دا وردوخاش ببوون و لە هە‌لێک ده‌گه‌ران بۆ ڕاپه‌ڕین. ئە‌و کاته‌ی کە میره‌ریمی سووریا هە‌لگه‌‌رايه‌وه و گیرا و خێ‌رایه‌کی کەوتە بەر سیله‌چاوی بە‌خشینی پادشا، بارود‌وخه‌که پتر ئالۆزکا. ئێ‌رانیه‌کان جگە له‌وه‌ی ناوچه‌کانی

بالی خۆرنشینان له چنگی ده‌رچوو، به‌شیکى بالی خۆره‌لاتیشیان به‌ده‌سته‌وه نه‌ما. یه‌که‌مین نیشانه‌ نه‌ه‌یتیه‌کانی دا‌پووخانی ده‌سه‌لات له‌ ژیره‌وه‌ چاوی بز کردبوون و هه‌ستی مه‌ترسی ده‌وروژاند و په‌نگی ده‌دایه‌وه. ئیمپراتۆری پاش کۆمه‌لێک سه‌رکه‌وتنی هاوپه‌یمانان، له‌ پێش چاوی یۆنانیه‌کان تازه‌ به‌ دوژمنیکى به‌سام و به‌هیز دانه‌ده‌ندرا. نووسه‌ریکی وه‌کوو «ئوورپیدیس» که‌ ئاوینه‌ی بۆچوون و لیکدانه‌وه‌ی زه‌مانی خۆیه‌تی، ده‌لێ: «ئاسیا بۆته‌ کۆیله‌ی ئوروپا». له‌ ماوه‌ی په‌نجا سال‌دا بارودۆخ به‌جاریک گۆرا‌بوو.

ئه‌رده‌شیر به‌ په‌چاوکردنی پێبازی کوورووش و داریووش، ئیزنی دا به‌ «عه‌زرا» که‌ به‌رواته‌ به‌یتولموقه‌ده‌س و ١٥٠٠ بئه‌ماله‌ی دوورخراوه‌ی کۆنی جووله‌کان له‌گه‌ڵ خۆی به‌ریته‌وه‌، به‌لام ئه‌م لیک‌دا‌به‌ران و نا‌کۆکییه‌ی که‌وته‌ نێوان ئه‌وان و هاودینانی دیکه‌یان که‌ هه‌رگیز له‌ فه‌له‌ستین ده‌رنه‌چووبوون، کاریکی وای کرد هه‌تا پادشا به‌ پارێز هه‌نگاو هه‌ل‌ن‌ن‌یت‌وه‌. ته‌نانه‌ت «نه‌حه‌میا»ی مه‌یگیڤ و باوه‌پیکراوی خۆشی نارد هه‌تا کۆتایی به‌ کێشه‌کانیان بێت. ئه‌رده‌شیر به‌ چاوی نیازپاکانه‌وه‌ ده‌پروانییه‌ کۆمه‌لی جووله‌کان، به‌لام به‌و مه‌رجه‌ی که‌ رێبه‌رانیان وه‌فاداری ده‌سه‌لاتی میری بن. عه‌زرا وه‌کوو یه‌کیک له‌ دامه‌زرینه‌رانی گه‌وره‌ی جووله‌کایه‌تی، چه‌ند یاسایه‌کی بۆ کۆمه‌لی خۆی دا‌رشت. سیاسه‌تی ژیرانه‌ی عه‌زرا که‌ بریتی بوو له‌ سه‌ربانه‌دان له‌ حاند ده‌سه‌لاتی حکومه‌تی ئیران، هه‌لی بۆ گه‌لی جووله‌که‌ په‌خساند که‌ به‌ خۆی دا‌ بێ و ژيانى تێه‌ل‌ن‌ن‌یت‌وه‌. له‌ سال‌ی ٤٤٥ی پێش‌زاین‌دا، په‌رستگا و دیواره‌کانی به‌یتولموقه‌ده‌س نۆژهن کرانه‌وه‌ و مال‌ی گه‌وره‌ کرایه‌ حوکمداری به‌یتولموقه‌ده‌س و یه‌هوودیه‌.

ئه‌رده‌شیر هه‌رگیز خۆی نه‌بوو به‌ پێشه‌نگی هیزه‌کانی و له‌ ئاخ‌ری ژيانى‌دا ته‌نانه‌ت سه‌رنجیکى ئه‌وتۆی نه‌ده‌دایه‌ کاروباری یۆنان که‌ بۆ پارێزانی هورم و

ئابووی ئیمپراتۆری، خاوه‌نی بایه‌خی تایبەت بوو. ئەو کۆشک و قەلاتە‌ی دەسە‌لات کە داریوش دا‌یر‌شتبوون، ورده‌ورده و بە شیوه‌یه‌کی نابەر‌ه‌ست قە‌ل‌شتیان دە‌برد.

سەر‌ه‌رای ئە‌م‌ش، سەر‌ده‌می پادشایه‌تی ئە‌رده‌شیر، نیزیکایه‌تییه‌کی ر‌استه‌قینه‌ی فەر‌ه‌نگی ده‌که‌ویته‌ نیوان ئێ‌ران و یۆ‌نانه‌وه. ئە‌م نیزیکایه‌تییه‌ بوو بە ه‌زی به‌دی ه‌اتنی ه‌یندیک ئال‌و‌گ‌ز له‌ ده‌س‌کاره‌ ه‌ونه‌رییه‌کانی زه‌مانی وی‌دا. می‌ژوونووسان و زانایانی یۆ‌نانی به‌ میسر و بابل و ئێ‌ران‌دا ده‌که‌پان و فێ‌ری دیرۆک و دین و زانسته‌کانی پ‌ژ‌وه‌لاتی ده‌بوون و ده‌یان‌ناساندن. ه‌ی‌ر‌د‌د‌ۆت له‌م پ‌ژ‌گاره‌دا کتیی «گه‌رانی جیهان»‌ی نووسی و ویده‌چێ‌ ئە‌گه‌ر بیتوو ناشنا نه‌بووبا له‌گه‌‌ل «دیم‌زک‌ریتوس»‌ی زانای بابلی، نه‌یتوانیبا گ‌ری‌مانه‌ی هه‌بوونی «گه‌ردیله‌» به‌دی بی‌تی.

دوو دنیای خۆره‌لە‌ت و خۆرنشین، پ‌ی‌وه‌ بوون کە زانیاری پ‌یکه‌وه‌ بگ‌ز‌پ‌نه‌وه و ئوروپای چه‌قیو له‌ حاند ئاسیادا، خه‌ریک بوو ئە‌و سامانه‌ی له‌وی‌وه‌ ده‌رده‌ک‌یشا کە له‌ ماوه‌ی هه‌زاران سال‌دا، سەر‌ه‌رای قه‌ومان‌ی ش‌ه‌ر و نا‌ژاوه‌ و ته‌نینه‌وه‌ی نه‌خ‌وشی کوشنده‌ کە ه‌ردک‌ لای به‌بی جیاوازی ده‌ه‌اری، لێ‌ی پاشه‌که‌وت کرابوو.

داریوشی دووه‌م (۴۲۴ - ۴۰۵ ی.پ.ز)

سەر‌تاسه‌ری سەر‌ده‌می حکومه‌تی ئە‌م پادشایه‌ به‌ختی پیلانگێ‌ران و گه‌نده‌لی و چه‌په‌لی کرا و ترووسکه‌ی زی‌ره‌کان‌ی پ‌یی ئە‌م به‌وته‌ی ته‌خت ده‌کرد و له‌ ش‌ه‌ره‌کان‌ی «پیل‌پ‌ۆ‌نیز»‌دا، ئاتیتی له‌ خسته‌ برد و به‌ گ‌ژ ئیسپارتی‌دا کرد. ئە‌م کاره‌ ب‌ژ ئیمپراتۆری هه‌تا ئە‌ندازه‌یه‌ک به‌ چه‌شنیک سەر‌که‌وتنی سیاسی و تۆ‌له‌ی ش‌ه‌ره‌کان‌ی مادی [میدیک] لیکه‌درا‌یه‌وه. ر‌اپه‌رینی میره‌ریمی

سارد که ئاتین پشتیوانی لێدهکرد، ههلیکی وای پهخساند که ئیسپارت لایهنی پادشای گهره بگرێ. تیسافرین که له نیو سیاسهتهدارانی ئیرانی دا له ههموان لێوهشاوتر و بههلویستتر بوو، پادشا رایسپارد ههتا ئاوری ئهو ئاژاوهیه رۆمرکینێ. تیسافرین به یاریدهی چهکدارانی بهکرێگیراوی یۆنانی، خاشهی ئاژاوهکهی کینشا، بهلام کوپی میرههه ریمی هه لگهراوه، شهپهکهی باوکی درێژه دا. پادشا پاش ئهوهی پهیماننامهیهکی لهگهڵ ئیسپارت مۆر کرد، لهگهڵ ئاتین کهوته شهپ و سههرلهنوێ چهند شاریکی یۆنانی نشینی گرتوه و دانیشتیوانی ناچار کردن که ئامیز بۆ سهربازگهکانی ئیرانی بکه نهوه و ههرچی پیتاکی دواکهوتوو به بیدهن. پاش ماوهیهکی کهم خایهن، به بهستنی پهیماننامهیهکی نوێ، یۆنانیهکانی ئاسیا سهریان وه بهر حکومهتی پادشای گهره هینا. ئیسپارت له جینی جارانی ترازو و بایهخی پیشووی نهما، بهلام ئهم سووکایهتییه به زیر قهره بوو کرایهوه.

راپهڕینی ماد، سههرهلهدانی میسرییهکانی به شویندا هات. که نیسهی جوولهکانیان کاول کرد و هیزهکانی ئیران نه یانویژا چورته بکهن و دژی ههستی هاروواوی خه لکی خۆولاتی بکه ونه خۆ. گهمیه شهپهکه رهکانی ئیران له پیلۆپۆنیز چهند شکستیکیان به سههر شانی دا هات و ئهگهرچی پادشا بۆ تێهه لێتانهوهی شکستهکیان که منی تازه و دراوی بۆ ناردن، بهلام نه یانتهوانی بینه کهند و کۆسپ له سههر ڕینگای سههر کهوتنهکانی ئاتین. ههر چۆنیک بێ، سههرلهنوێ ئیسپارت توانی به یاریدهی ئیران، گهروولهی [یوسفور و داردانیل] که مارۆ بدا و ئاتین که رپی هاتنی گهنمی لێ گیرابوو، به ناچاری دهستی دا و ههمدیسان زیر توانی سههر کهوتوو بێ.

پیلانگیزانی نیو کۆشک و سه‌رای میری که توانیبوی ب‌نه‌ماله‌ی پادشایه‌تی له‌به‌ریه‌ک به‌ری، دیمه‌نیکی پرونی سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی ده‌خسته‌پرو. مه‌له‌که پاريساتيس بۆ نه‌وه‌ی بتوانی کورووشی کوپی بکاته پادشا و میراتگری ره‌سمی پادشایه‌تی وه‌لابنی، توانی پشتیوانی و سه‌رنجی هه‌ریمه‌کانی لیدییه، فه‌ریجیه، کاپادۆکیه و تیکرای سه‌رکرده‌کانی سپا له‌ ئاسیای بچوک رابکیشی. شازاده‌ی لاو به‌ هیزیکی نه‌وتۆوه ده‌یتوانی بۆ جی‌گرتنه‌وه‌ی باوکی، چاو سوور بکاته‌وه و شیر بوه‌شینی.

داریووشی دووه‌میش، هه‌رگیز له‌ جه‌نگه‌ی شه‌پدا و ی‌پرای قۆشه‌نی نه‌بزووت و پشتی له‌ پایته‌خته‌کانی نه‌کرده‌وه و ته‌نیا جارێک له‌ ئاخ‌ری ته‌مه‌نی‌دا، بۆ تیکه‌له‌چوون له‌گه‌ڵ کادووسییه‌کان بوو به‌ پێشه‌نگ و هینده‌شی پێنه‌چوو که مرد و تاجی ده‌سه‌لاتی بۆ نه‌رده‌شیری دووه‌می کوپه‌ گه‌وره‌ی به‌ میرات به‌جیه‌شت.

نه‌رده‌شیری دووه‌م (۴۰۵ - ۳۵۹ ی.پ.ز)

ئه‌و پ‌ۆژه‌ی که نه‌رده‌شیر ده‌یه‌ه‌ویست له‌ په‌رسنگای پاسارگاد تاجی پادشایه‌تی له‌ سه‌ر ب‌نی، که‌وته به‌ر په‌لاماری خه‌نجه‌ری کورووشی برای، به‌لام برینیکی وای نه‌هیتا و له‌ مه‌رگ خه‌له‌ست. پاريساتيسي دایکی که‌وته نیوان و نه‌یه‌شت تۆله‌ی لی بکاته‌وه و ته‌نانه‌ت ئیزنیشی دا که بگه‌رپته‌وه هه‌ریمی خۆی له‌ ئاسیای بچوک و بچپته‌وه سه‌ر دۆخی جارانی و قۆشه‌نی هه‌روا له‌ ژیر رکیفی‌دا ب‌ی. هینده‌ی پێنه‌چوو که کورووش دژی نه‌رده‌شیر راپه‌ری و هیزی به‌ مه‌به‌ستی وه‌چنگه‌یتانی تاج و ته‌خت ده‌نگ دا و له‌ نیزیک بابل سه‌رکه‌وتنیکی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی وه‌ده‌ست هیتا، به‌لام له‌به‌ر فیز و ده‌ماری تافی لاوی و چاونه‌ترسانی، راست له‌و کاته‌دا که ده‌یه‌ه‌ویست زه‌بری‌ک له‌ براکه‌ی بوه‌شینی،

کوژرا. ته‌واوی سه‌رچاوه‌کان که‌وتونه په‌سن و پێداه‌لدانی ئازایه‌تی بی‌سنووری کو‌رووش که‌ ئه‌رده‌شیر فه‌رمانی دا ته‌رمه‌که‌ی له‌ت‌وپه‌ت بکه‌ن. ئه‌گه‌ر بیتوو کو‌رووش بو‌وبا به‌ پادشا، په‌نگه‌ توانیبای به‌ر به‌ دا‌پووخانی ده‌سه‌لاتی بنه‌ماله‌ی بگرێ.

ئه‌رده‌شیر ئیزنی گه‌رانه‌وه‌ی دا به‌ سپای ده‌هه‌زار که‌سه‌ی یۆنانی که‌ له‌گه‌ڵ قۆشه‌نی برای کوژراوی بوون و به‌ فیل‌وفرت سه‌رکرده‌کانی کوشتن، به‌لام نه‌یتوانی نه‌هێڵی هه‌تا به‌ خاکی ئه‌رمه‌نستان دا به‌ره‌و نیشتمانیان بپه‌ژنه‌وه‌.

سه‌ربازی ئیرانی، تازه‌ وه‌ک زه‌مانی کو‌رووش و دا‌پووش، ئه‌و نرخ و بایه‌خه‌ی له‌ سیاسه‌تی ئیمپراتۆری دا نه‌ما‌بوو، به‌لکوو زی‌م ده‌وری سه‌ره‌کی ده‌گیرا، که‌ سیاسه‌توانانی شاره‌زا و به‌ سامی پادشای گه‌وره‌ ده‌یانزانی چۆن خه‌رجی بکه‌ن. ئه‌وان به‌ لی‌شاو زی‌ریان ده‌دا به‌ ئاتین و ئیسپارتی یان هه‌ر تا‌قمیکی دیکه‌ که‌ توانیبای به‌ فیل و ته‌له‌که‌ دوژمنیک لاوا‌ز بکا یا به‌ لایه‌نی پادشای دا بشکینیته‌وه‌. له‌ جه‌نگه‌ی ده‌سپینکی حکومه‌تی ئه‌رده‌شیردا، میسر راپه‌ری و سه‌ربه‌ستیی را‌گه‌یان‌د. پادشا هی‌ز و ده‌سه‌لاتی ئه‌وه‌ی نه‌بوو که‌ لینی وه‌خۆ که‌وێ و بی‌گریته‌وه‌، هه‌رچه‌ند ده‌شیزانی ئه‌گه‌ر بیتوو میسر له‌ ده‌ست بچێ، هی‌نده‌ی دیکه‌ی پێناچی که‌ هه‌رمه‌کانی با‌لی خۆرنشین لینی دا‌ده‌برێن. ئاتین که‌ به‌ تیشکاوی تین و گو‌پینکی وای له‌به‌ردا نه‌ما‌بوو، تازه‌ به‌ مه‌ترسی دا‌نه‌ده‌ندرا، به‌لام ئیسپارت به‌ پالېشتی ئه‌و ده‌هه‌زار سه‌ربازه‌ی که‌ شای گه‌وره‌ نه‌یتوانی‌بوو له‌ جه‌رگه‌ی ئیمپراتۆری دا، پێ‌گر بی‌ له‌سه‌ر پێی گه‌رانه‌وه‌ی، دژی ئیران که‌وته‌خۆ. ئاگنیشیلاسی سه‌رکرده‌ی گه‌وره‌ی ئیسپارتی، هه‌لمه‌تی برده‌ سه‌ر ئاسیای بچووک و له‌به‌روه‌ی میره‌هریمه‌کانی ئیرانی پیکه‌وه‌ ناکۆک و نا‌ته‌با بوون، نه‌یان‌توانی به‌رپه‌رچی بده‌نه‌وه‌. له‌م کاته‌دا دیسانیش ئاتین به‌ لای پادشای

ئێران دا شکایه‌وه و ئاگیسیلاس له‌ گه‌رمه‌ی سه‌رکه‌وته‌کانی دا، بانگ کرایه‌وه ئیسپارت. ئەم سه‌رکرده‌یه‌ پوژیکی به‌ لاتاویکی تال قسه‌ی کرد و گوتی: «من له‌ حاند ده‌هه‌زار که‌وانداری پارسی تینه‌شکام، به‌لکوو وینه‌ی سه‌ربازی که‌وانداری سه‌ر پشتی سه‌که‌ی پادشای گه‌وره‌، پاشه‌کشه‌یان پیکردم.»^۱ ئەم هه‌لوسته‌ بووده‌لانه‌ سیاسیه‌، ماوه‌یه‌ک دواتر شکانی قورسی بۆ ئیسپارت به‌ شوین دا هات و ئییۆنییه‌ی له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی دا نه‌ما.

کاتیک دوو گه‌وره‌شاری یۆنان که‌ دوژمنی قه‌سته‌سه‌ری یه‌کتر بوون، به‌ خه‌له‌تانی زیتری ئێران، که‌وته‌ گیانی یه‌کتر و بره‌ستیان لێ بڕا، شاهانشا له‌ جه‌رگه‌ی ئێرانه‌وه‌ که‌ هه‌رگیز لینی دوور نه‌ده‌که‌وته‌وه‌، ناشتی شاهانه‌ی راگه‌یانند.^۲ له‌و بانگه‌وازه‌دا نووسرابوو هه‌موو شاره‌کانی ئییۆنییه‌ له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی نه‌ودا ده‌بن و هه‌رکس له‌گه‌لی ناته‌با بێ له‌ ده‌ریا و ویشه‌کانی دا ده‌که‌ونه‌ گیانی. بالۆیزانی یۆنانی که‌ ئەم به‌ریاره‌ی پادشایان به‌ پوودا خویندرایه‌وه‌، کرنۆشیان برد. ئەو ئامانجانه‌ی که‌ داریووش و خه‌شایارشا به‌ قۆشه‌نی سامناکی خۆیان پێنه‌گه‌یبوون، سیاسه‌تی نه‌رده‌شیژی دووه‌م به‌ ته‌خشان په‌خشانی به‌ لێشاوی زیتر، توانی وه‌دی بیئ.

یۆنانیه‌کانی ئییۆنییه‌ جارێکی تر بوونه‌وه‌ په‌یتی پادشای گه‌وره‌. ده‌سه‌لاتی ناتین که‌ به‌ ناوی پارێزه‌ری یه‌کیه‌تیه‌که‌ یانه‌وه‌، خه‌رج و پیتاکیکی به‌رچاوی کۆده‌کرده‌وه‌، کۆتایی په‌هات. ئەو پیتاکه‌ قورسه‌ی که‌ ئیسپارت به‌ بیانووی پاراستنه‌وه‌ له‌ ئییۆنییه‌ی ده‌ستاند و ده‌یگوت پێوه‌یه‌ هه‌تا برایانی ئاسیایی خۆی پزگار بکا، بنه‌ی بڕا. ئێرانی سه‌رله‌نوێ ئەو پیتاکانه‌ی پیشووی خۆیان

۱- بڕ: وینه‌ی ۵۸، ۴-۱.

۲- زۆربه‌ی سه‌رچاوه‌کان به‌ «ناشتی شاهانه» یان وه‌رگێراوه‌، به‌لام له‌ راستی دا «ناشتی پادشا» یه‌و.

پیوه به ستنه وه، به لام زۆر که متر بوو له وهی ئاتین و ئیسپارت لێیان وهرده گرتن. شاره کانی ئییزنییه که سهر له نوێ که وتبوونه وه نیو بازنه ی بازرگانیی ئیمپراتۆری، که رانه وه سهر دۆخی چالاکی و گه شه ی رابردوویان. به رژه وه ندیه کانی پادشا هه ر به م هینده وه نه ویستا و هه لویستی زیانیده رانه ی بی پسانه وه نه یده هیشته هه را و کیشه ی نیوان ئاتین و ئیسپارت داکووژی، ئه و پیکهاته ی که نیوانی هینور کردبوونه وه، له سهر دهمه قه ریه ک هه لوه شایه وه و شه ر دهستی پیکرده وه و هه ردووک لای تیدا بردن. پاش ئه وه ی دوو خه نیمه که ده ستیان له یه خه ی یه کتر به ردا و پیکهاته وه، «تیبیس» ی به رپشتیوانی ئه رده شیر، خۆی له و دوو خه نیمه ها و ئامانجه ی ئیستای هه لکرد و تیکیشکاندن. هیلاد (واته یۆنانی کۆن)، به فهرمانی پادشا شیرازه ی لیکه له ده وه شی و کوت کوت ده کری، چونکه هه چکام له شاره کانی، خاوه نی هیز و برستی یه کانگیربوونه وه و ناشتی و پیکهاتن نه بوون.

له زه مانیکدا که ویده چوو ده سه لاتی ئه رده شیر له گه رووله ی [بۆسفۆر و داردانیل] تپه ریوه و بارگای شووش ده ی توانی فهرمانه کانی خۆی به سهر یۆنانییانی ئوروپادا به سه پیتی، له هه ریمه کانی خۆرنشینی ئیمپراتۆری دا، کوانی سه ره لدانی میره ریمه کان دها. له سه رده می دوایین پادشا کانی هه خامه نشی دا، ئه رکی ئه وانه ی که به «چاو و گوێ» ی پادشا داده ندران و له زه مانێ داریووشه وه چاوه دیزی کاروباری حوکمداران بوون، به یه کجاری کال ببۆوه. پله ی میره ریمه کان به میرات گه را و هیندیکیان ئه وه نده به هیز بوون که تازه شا نه یده توانی چاوه دیریان به سهردا بکا و به کاره کانیاان دا به چیته وه یان لێیان وه ده ست بی. کۆماری رۆمیش له گه ل پیاوانی راسپێردراوی ئه نجمه نی پیران که ئه رکیان چاوه دیزی و پشکنینی کار و هه نگاوی سه رکرده کانی سپا بوو، تووشی

گیر و گرفتگی ئه‌وتۆ ببۆوه. فه‌رمان و په‌سندکراوه‌کانی پێشوو ده‌سه‌لاتیکی وای بۆ سه‌رکرده‌کان وه‌به‌رچاو گرتبوو، که تازه چاوه‌دیریان به سه‌ردا نه‌ده‌کرا و سه‌ره‌نجام وای لیتهات که خۆیان به نوێته‌ری ئه‌نجومه‌نی پیران داده‌نا و به‌م شتیه‌یه بێ‌ده‌سه‌لاتی ئه‌نجومه‌نه‌که‌یان سه‌لماند.

بارودۆخی نیوخۆی ئیمپراتۆری ده‌بوو به هۆی به‌دی‌هاتنی ره‌ش‌بینی و ناهومبندی. به‌رداشی پیتاک جه‌ماوه‌ری خۆجینی ده‌هاپین و تینی راپه‌ڕینی بۆ دیتان. میسر له زه‌مانی ده‌سپێکی حکومه‌تی ئه‌رده‌شیره‌وه سه‌ربه‌ست ده‌ژیا و هیرش و په‌لاماره نه‌پساوه‌کان هه‌موو تیکشکان و تازه ئه‌م ولاته داگیر نه‌کرایه‌وه.

خاکی شاهانشایه‌تی ورده‌ورده لێکدا‌ده‌ه‌را. پاش میسر، به‌شیک له قوبروس، فنیقیه و سووریا، یه‌که‌به‌دوای‌یه‌که‌دا، سه‌ربه‌ستیان را‌که‌یان‌د. میره‌ری‌مانی سه‌ربزیو که به چاوی خۆیان دا‌رمانی حکومه‌تیان ده‌بینی، ولاتیان داده‌پووتاند و ده‌یان‌کا‌ولاند. کریکارانی برسی که‌وتنه هه‌لگیرساندنێ شه‌ری چینایه‌تی و به‌وپه‌ری زه‌بروزه‌نگه‌وه سه‌رکوت کرا، به‌لام بارودۆخه‌که‌ی پتر شتواند. ئاسیا کۆت‌کۆت کرا: بیسینه و کاریا دوا‌به‌دوای یه‌کتر سه‌ربه‌ستیان وه‌ده‌ست ه‌تتا. پاشان لیدییه، میسیا، لیکیا، پسیدیا، پامفیلیا و کیلیکیه، شوینیان هه‌ل‌گرتن و ئه‌م په‌چه‌یه‌یان به‌ری. به‌کۆرتی ته‌واوی ناوچه و هه‌ریمه‌کانی خۆرنشینی فورات ه‌ارووژابوون و بارودۆخی ئیمپراتۆری له‌چاو رابردوو ئه‌وه‌نده‌ی دیکه پتر شتوا و سه‌رپاکی کاروباره‌کانی، بۆ نمونه یه‌که‌پارچه‌یی ولات و ژیا‌نی خودی پادشاش که‌وتبووه مه‌ترسی. میره‌ری‌مانی سه‌ربزیوی هاوپه‌یمان، سه‌کی زی‌ریان لێ‌ده‌دا، که هه‌تا ئه‌و زه‌مانه ته‌نیا تایبه‌تی پادشای گه‌وره بوو. دا‌ه‌رانی میسر و هه‌را و ئا‌زاوه‌ی هه‌ریمه‌کانی با‌لی خۆرنشین،

داهاتی پادشایان هه تا نیوه دابه زاند. ئه رده شیر که ئه و گشته سه رکه و تنه سیاسیی له یۆنان وه ده ست هینابوو، ههستی به تیداچوونی تاج و تهختی ده کرد. ئه گه ر ماوه یه ک پیشتر ویده چوو که ئیمپراتۆری چواربهنده ی قایم و پته بووه، ئه م په وته ته نیا هه لکه وتیکی کاتی بوو. نه بوونی هاوهنگاوی و یه کگرتویی، ولاتی به ره و لیکدایان پال پیوه دهن. میسر که له گه ل ئیسپارت و میره ریمانی یاغی ببوو به هاوپه یمان، دژی پادشا ههنگاوی هه لیتایه وه و هیزهکانی به سه رکرایه تی تاخۆسی فیرعه ون، به ره و سووریا بزوتن و هه ر له م جهنگه یه دا داماتیسی میره ریمی سه ربزیو له رووباری فورات په پپیژه. بارودۆخه که ئه وهنده گرژ و تال بوو که خودی ئه رده شیر بوو به سه رکرده ی مه زنی قۆشه نی، چونکه «ئۆخۆس» ی کۆری ئه وهنده لیوه شاهه نه بوو که بتوانی به رهنگاری به کری گیراوانی یۆنانی به ره رکیتی راپه رپوان راوهستی. ویده چوو ته مه نی ئیمپراتۆری به ره و برانه وه گلی دابی، به لام ولاتی ئیزان له بهر تیکچوون و هالۆزکانی بارودۆخی میسر و ته نینه وه ی شه پۆلی دژی تاخۆس، له و قهیرانه رزگار بوو. فیرعه ون هاوپه یمانهکانی به ره لالا کرد و گه راپه وه. پاشان «ئارۆئاندر» ی میره ریمی یاغی دهستی دا، به لام پادشا به خشی و له جیگای خۆی نه بزات و ئه مهش بی ده سه لاتیی حکومه تی ناوهندی ده سه لمیتی. هاوکات له گه ل خه یانه تی میره ریمه کان، کۆمه لیک دهسته و تا قمی چه کدار پهیدا بوون که شارهکانیان داده پوتاند و ده م چه ورانه یان لیوه رده گرتن. شارهکانی دیکه له بهر کیشه ی نیوان ده وه له مند و هه ژاران دابهش بوون. «ئاریووبه رزه ن» ی میره ریمی سه ربزیو، کۆره که ی خۆی خه یانه تی پیکرد و چوارمیخه ی کیشرا. داماتیس له سه رده می یه کانگیربوونی میره ریمانی سه ربزیودا، کۆژرا. ئه و مه ترسییه ی که هه ره شه ی له بوونی ئیمپراتۆری ده کرد، وهک چۆن خیرا هاتبوو،

هر ناواش تیژ تپه‌پی؛ به‌لام له کاتی مردنی ئه‌رده‌شیردا، دیسان سه‌ری هه‌لدایه‌وه. ده‌سته‌یه‌ک له میژوونووسان ئه‌رده‌شیری دووهم به پادشایه‌کی دلّاوا و جوامیر و دادپه‌روه‌ر ده‌زانن و هیندیکی دیکه‌ش پیتان وایه کابرایه‌کی هه‌رده‌بیر و خویترپژ بووه و زۆر که‌وتۆته ژیر باندۆری دایکی. ئه‌رده‌شیر له ته‌واوی په‌نجا ساله‌ی حکومه‌تی‌دا ته‌نیا به شوین پاراستنی تیکرای که‌وشه‌نه‌کانی ئیمپراتۆری‌دا هه‌نگاوی نا و ئه‌م ئامانجه له جه‌غزی ده‌سه‌لاتی وی به‌ده‌ربوو.

ئه‌رده‌شیری سی‌هه‌م (۳۵۹ - ۳۳۸ ی.پ.ز)

ده‌لئی ده‌ستی چاره‌نووس ده‌یویست به هیتانه سه‌ر کاری فه‌رمانه‌وایه‌کی بی‌به‌زه و خویترپژ و درنده، به‌لام پیاویکی لیب‌راوی به‌رواپته‌وی کارامه و به‌مشووری بواری سیاسی، دوایین هه‌ل و ده‌رفه‌تی ده‌ربازبوون بخاته به‌ر ده‌ستی ئیران. نه‌مامی ده‌سه‌لاتی ئه‌رده‌شیر به خوینی تیکرای برایان و خوشکانی پاراو بوو. داخوا بۆ یه‌که‌پارچه‌بوونی ئیمپراتۆرییه‌کی گه‌وره و به‌ربلاوی وه‌ک ئیران که به‌شنه‌بایه‌ک ده‌له‌رزی و ده‌که‌وته سه‌ره‌ولپژی نه‌مان و ته‌نیا به هه‌لکه‌وتی چاوه‌پوان‌نه‌کراو و شانس و به‌خت نه‌بووایه قوتار نه‌ده‌بوو، ئه‌م گشته‌کوشت و کوشتاره‌شتیکی زیادی نه‌بوو؟ ئه‌رده‌شیر زۆر به لیب‌راوی کادووسییه‌کان و میره‌هریمه سه‌ربزیوه‌کانی سه‌رکوت کردن. ئاتین که پشتیوانی هیندیك له‌و میره‌هریمه سه‌ربزیوانه بوو، که‌وته به‌ر هه‌ره‌شه‌ی توندوتیژی پادشا و ئه‌ویش له ترسی تیوه‌گلانی له‌شه‌ر، هیزه‌کانی خۆی کیشایه‌وه. شا خۆی هه‌لکرد که میسر بگرێته‌وه، به‌لام یه‌که‌م هه‌نگاوه‌کانی شکستیان هیتا. سیدۆنی هاوپه‌یمانی میسر، راپه‌ری و پادشا ئه‌و ناوچه‌یه‌ی به هه‌زاران که‌سی دانیشتوویه‌وه سووتاند و خاپووری کرد. په‌لاماریکی تازه بۆ

سهر میسر دهستی پیکرد و به پالپشتی هیژه به کرێ گیراوه کانی یۆنانی، سهرکه وتن به کلایی بژوه. فیرعه ون هه لات هه به شه و شاره کان گیران و شووره و دیواریان تیک و پیک دران. په رستگا کان تالان کران و پیشه وایانی دینی به دانی دراویکی زۆر، ئازادی خۆیان کرپیه وه. سه قامگیری بالی به سهر ته وای گۆشه و که ناری ئیمپراتۆری دا کیشا و ده تکوت ئیستا له هه موو زه مانیکی دوی داریووش پتر هیژی وه بهر هاتوه.

یۆنان ئه م هیژ وه بهر هاتنه وه ی ئیرانی پیناخۆش بوو. ماوه یه کی دریژ بوو که نیشتمانپه روه رانی وه کوو «ئیزۆکراتیس»، بانگاوازی هیلینیه کانیا (یۆنانیه کان) ده کرد که بێن و لیک کۆبینه وه و دژی ئیزان بکه ونه شه ر. ده نگ و دروشمیکی نوێ له وتاری ئه و پیاوانه دا ده هاته بهر گۆی و ده یانگوت: «هیلینیه کان هه ر ته نیا باب و کالی یۆنانیا نین، به لکوو ته وای ئه وانه ی که شه ریک و هاو به شی شارستانییه تی ئه وان، هیلینین.» ئه و شه ره ی که ئه وان بانگه شه یان بژ ده کرد، سنووری نه ته وایه تی و ئیمپراتۆری هه لبارد و بوو به ملانه و تیکه له چوونی نیوان کولتوره کان و بنه مای شارستانییه کان. ئه وه ی راستی بێ یۆنان ئه وهنده ی شه ر و کیشه ی دريژخایه ن به سهر شانی دا سه پابوو که هیژیکی وای له بهر دا نه مابوو که بتوانی هاو پشتی و هاو په یمانی راسته قینه به دی بیتی بژ شه ریکی پیروزی نه ته وه یی، به لام دیسانیش ئه م ئامانجه پروی وه راست گه ران به خۆیه وه ده بیینی و پنداگری خه لکی مه قدوونیه که نه ته وه یه کی به هیژی ناهیلین، به لام خاوه نی کولتووریکی یۆنانی بوو، هه له که ی ره خساند. له سالی ۳۶۰ ی پیش زاینه وه، فیلیپی مه قدوونی هه ولی ده دا که ناوچه کانی باکووری یۆنان، یانی تراکیه و تیسالی (تیسالیه) بخاته سهر قه له مره وی ده سه لاتی خۆی. فیلیپ له نیو یۆنانیه کان دا به پیاویکی سوار به سهر کاران دا ده ناسرا و هه موو

لایه‌ک پینان و ابو که ته‌نیا پېشه‌نگی شه‌ره‌کانی دژی ئاسیایه، که به‌خته‌وه‌رت‌ره له ئوروپا و «به‌ره‌ره‌کان» ی وی ده‌وله‌مه‌ندترن له یۆنانییه‌کان^۱. فیلیپ که مرۆیه‌کی به‌پاریز بوو، کاتیک دیتی ئه‌وه ئه‌رده‌شیر میسری گرتوته‌وه، وای به باشت‌ر زانی که دوژمنی هه‌لفریوتنی و له‌گه‌لی پیک بی، چونکه له‌وه‌مووه هه‌را و ئاژاوانه‌دا، سه‌ره‌له‌دانی قوبروسیش سه‌رکوت کرابوو. له ئاتین «دیمۆستینیس» زۆر به‌توندی دژی سیاسه‌تی لایه‌نگری له مه‌قدونییه‌کان راوه‌ستا و به‌رژه‌وه‌ندی نیشتمانی خۆی وه‌به‌رچاو گرت که بریتی بوو له هاوپه‌یمانی له‌گه‌ل پادشای گه‌وره. کاتیک که سه‌رکۆنه‌یان کرد ئه‌وه خه‌ریکه خه‌یانه‌ت به یۆنانییه‌کانی دانیشتوی ئاسیا ده‌کا، تالایی راسته‌قینه‌ی به زمانی‌دا هات و پرسى: «ئه‌رئ داخوا هه‌چ‌کس له بیرى یۆنانییه‌کانی ئاسیاده‌یه؟ داخوا هه‌تا ئیستا تیک‌رای سه‌ردارانی ئاتینی مووچه‌ی خه‌رخوازانه‌یان به سه‌ردا نه‌سه‌پاندوون؟» فیلیپ بالوێژیکى ناره‌ده شووش و په‌یمانیکی به‌ست. کاتیک هه‌نۆری و هه‌منایه‌تی بالیان به سه‌ر سنووره‌کانی ئاتین کیشا، شا قۆشه‌نیکی گال دا هه‌تا فیلیپ بۆ ده‌ره‌وه‌ی پیرینووس ده‌ره‌په‌یتئ؛ که‌وايه هاوپه‌یمانی له‌گه‌ل یۆنان، ته‌نیا بۆ مه‌قدونییه‌مه‌ترسى به شوینه‌وه بوو. فیلیپ ته‌مای گرت ئه‌گه‌ر به زۆره‌ملیش بی، خۆی له‌گه‌ل یۆنانییه‌کان یه‌کلایی بکاته‌وه و له‌م ره‌وته‌دا به یاریده‌ی ئه‌سکه‌نده‌ری کوپى، ئاتین و هاوپه‌یمانه‌کانی شکاندن و ته‌فروتونای کردن و بنه‌ی به سه‌ره‌به‌ستى یۆنان هه‌تا (۳۳۸ ی.پ.ز). هه‌ر له‌وه‌ساله‌دا ئه‌رده‌شیر ده‌رمانداو کرا و پیاوکۆژه‌که به‌م کاره‌ی زه‌به‌ریکی کوشنده‌ی له ئیمپراتۆری وه‌شاند و ته‌مه‌نیکی وای به به‌ره‌وه نه‌ما.

۱- له کولتوری یۆنانی‌دا. هه‌ر هۆز و نه‌ته‌وه‌یه‌کی که به باری شارستانی‌دا له‌چار ئه‌وان به خواره‌سته‌تر داده‌ندران. پینان ده‌گوترا «به‌ره‌ره». م.

ئەگەر بێتوو پیمان وابێ کە ئێرانیهکانی سهردهمی ههخامهنشی، سهرکهوتوانی خۆسهپین بوون به سهر نهتهوه بهزیوهکاندا و تینیان بۆ دیتان ههتا کوێرانه بکهونه شویتیان و بیدهنگ بن و وستە نهکن، لیکدانهوهیهکی ههله و نادادپهروههرانهیه. ههلبهت راسته که ههلویست و سیاسهتی داگیرکههرانهیان مهیلی بالادهستی و پێملبوونی نهتهوهکانی بهرفهرمانی تیدا بوو، بهلام دهبن بزانی که له زهمانی ئەواندا، جیهان به سهر دوو بالی یهکجار جیاوازا دابهش کرابوو، واته پادشایهتی ئیران و یزان. ههراکهیهان خواوهنی پێکهاتهیهکی کۆمهلایهتی و ئابووری بهپارسهنگ و شیوهی ژیان و شارستانییهتی خۆیان بوون و دهیانهاوێست ئەم شیوهیه له ههریمهکانی دیکهی دنیا دا پهره بگرێ و رهچاو بکری. بۆ یهکهه جار ههخامهنشیهکان توانییان یهکیهتی له ئێراندا بهدی بینن. ئەوه پادشاهانی ههخامهنشی بوون که یهکانگیربوونی دنیای رۆژههلاتی زیارمهندیان دابین کرد، یانی توانییان ئەو ههمووه توخمه فرهههنگانه بخهنه ژێر بالی دهسهلاتیکی سیاسی که پیشتر پیشینهی نهبوو. گهلی ئێران سهرهراي فرهچهشنبوونی پێکهاتهی رهگهزی، توانی بیه مهیدان و خۆی بنویتی و له کیشه و ههراي کۆمهلێک زمان و شارستانییهت به سهرکهوتوویی دهربازیی. ئێرانی ههرا تهنیا دامهزرێنهری یهکهه ئیمپراتۆری جیهانی نهبوون، بهلکوو توانییان شارستانییهتیکی جیهانی بهدی بینن که قهلهمهروی دهسهلاتی بهربلاو بوو.

پێکهاتهی لیکدراوی ئەم ئیمپراتۆرییه نابێ بۆی به سووکایهتی دابندرێ، چونکه شارستانییهته گهرهکانی وهکوو رۆمیش رهوگهیهکی ئاویان بری. ئێرانی ههروهک له بهریوهبردنی خاک و ههریمهکاندا سهرکهوتوو بوون، ههرا ئاواش له

بواری سیاست و ئابووری دا دره‌وشانه‌وه. لیکۆلینه‌وه تازه‌کان ده‌یسه‌لمیتن که
 ئه‌و ولاته دووره‌ده‌ستانه‌ی له‌به‌ر په‌ره‌ئه‌ستاندن ده‌سه‌لات که‌وتبوونه نیو
 جه‌غزی قه‌له‌مه‌روی هه‌خامه‌نشی، له‌به‌ر هه‌نگاوی نیازپاکانه‌ی ئه‌وان، زۆر قوول
 تووشی ئال‌وگۆڕ بوون، بۆ وینه‌ خاره‌زم و ناوچه‌کانی پۆژه‌لاتی بۆ ماوه‌ی سی
 سه‌ده و نیو، ناشتی و ئارامی بآلی به‌ سه‌ر کیشان و ئه‌مه‌ش پووداویکی
 ده‌گمه‌ن و ناوازه‌یه له‌ میژووی ناوچه‌کانی بآلی پۆژه‌لاتی ئه‌و سه‌رده‌مانه‌دا.
 له‌و ماوه‌یه‌دا ئه‌م ناوچه‌انه به‌ باری ئاوه‌دانی و کشت‌وکال‌دا به‌راستی که‌شه‌یان
 کردبوو. هه‌ر له‌و پۆژگاری‌دا، شیوه‌ی ئاوداشتن به‌ راکیشانی ئاوی کاریزان، بۆ
 وینه له‌ ئاوه‌دانیه‌کانی باشووری میسر‌دا، بوو به‌ باو. هونه‌ری هه‌خامه‌نشی
 سنووره‌کانی ئیمپراتۆری هه‌لبوارد و که‌یشته‌ ناوچه‌یه‌کجار دووره‌ده‌سته‌کان و
 نیشانه‌ی ئه‌م په‌ره‌لدانه له‌ میسر، قوبروس، که‌ناراوه‌کانی ده‌ریای په‌ش و
 به‌تایبه‌ت له‌ نیو سه‌کایی‌یه‌کان‌دا وه‌به‌رچاو دی. هه‌خامه‌نشی توانیان که‌شینکی
 له‌بار بۆ که‌شه‌ی زانست به‌دی بیتن و وه‌کوو دیاره له‌ پۆژگاری داریووش‌دا بوو
 که‌ ئه‌ستیره‌ناسیکی گه‌وره‌ی بابلی به‌ ناوی «نه‌بووریماننو»، سه‌باره‌ت به‌
 مانگ‌گیران که‌وته لیکۆلینه‌وه و توانی له‌ «به‌تلیمووس» و «کۆپترینیکووس»
 چاکتری تاوتوێ بکا. هه‌روه‌ها ئه‌ستیره‌ناسیکی دیکه به‌ ناوی «کیدینوو»ی
 «سیپار»ی، له‌ پۆژگاری به‌ره‌و داکووژانی سه‌رده‌می فه‌رمانه‌روایه‌تی
 هه‌خامه‌نشی‌دا توانی جه‌نگه‌ی پۆژگه‌رانه‌وه‌ی به‌هاری و شه‌وگه‌رانه‌وه‌ی پاییزی
 بدۆزیته‌وه و به‌وردی ئه‌ندازه‌ی ماوه‌ی سالی هه‌تاوی وه‌ده‌ست بیتن، به‌
 چه‌شنیک که‌ ته‌نیا حه‌وت خوله‌ک و شازده‌ چرکه‌ی هه‌له‌ تیدا به‌دی ده‌کری.
 هه‌خامه‌نشی خزیان له‌ نیشتمانپه‌رستی توند و تۆخ پاراست و به‌پنی
 به‌رژه‌وه‌ندیی ئیمپراتۆری جوولانه‌وه و ڕیگایان بۆ به‌ره‌وی زمانی ئارامی وه‌ک

زمانی باوی دهسه لات خۆش کرد و «ئەلفوبی» یه کهشیان وه دوا نه دا. ههروه ها
 ئەم زمانه ی بالی خۆرنشینان ههتا هیند برد و په رهیان پێدا و له ویش ئەلفوبیی
 ئارامی توانی کار بکاته سهر ئەلفوبیی کۆنی «خارۆشتی» ی هیندی و گه شە ی
 پێ بکا. له هیند هونەر و نژیاروانیی هه خامه نشی کۆمه لێک ئاسه واری له پاش
 به جیماوه. به پێی کهنده و کۆژه کانی «پانتا»، ده رکه وتوه که کۆشکه کانی
 سه رده می پادشایانی خانه دانی «مووریا»، وینه یان له کۆشکه کانی ته ختی جه مشید
 هه لگیراوه ته وه. داب و نه ریتی هیندی توانیویانه یادگاری نژیاروانی ئیرانی
 بپاریزن که له خه یالی هه ره مه ی خه لکدا وه کوو شیوازی «تیتان» هکان^۱. هه
 ئەم ره وته ی هه خامه نشی توانیویه تی له هونهری «مووریا» و «گه نداره» دا رهنگ
 بداته وه.^۲

هه خامه نشیه کان به چاویکی به رینه وه ده یانروانییه دینه کان و بۆخۆیان به
 لای تاقانه په رستی دا شکابوونه وه و به کرده وه لایان له تاقانه په رستان ده کرده وه
 که جووله که له ریزی پێشه وه دا خۆیان ده نواند. ئەگەر دین و کۆمه ل و ته نانه ت
 حکومه تی جووله که توانی له سه ر پێی خۆی راوه ستی و بمیتی و دواتر ببیته
 پێشهنگی مه سیحایه تی، هه تا راده یه کی زۆر قه رزدارباری هه لویست و سیاسه تی
 نه رم و نیانی ئیرانی ده ورانی هه خامه نشیه. دینی هه خامه نشی له ده ره وه ی

۱- له ئەفسانه کانی یونانی دا تیتانه کان کورانی ئاسمان و زه وین. ئەوان دژی خودایان
 راپه رین و ویستیان به هه لچینی چیاکان له سه ر یه کتر. په لاماری ئاسمان بدن. به لام ژوو پیتیر
 به هه وره برووسکه لینی دان و سووتاندنی. له بوا ری ئەده بی دا تیتانه کان وه ک مه سه ل بۆ
 که سانی ک دینه وه که خۆیان ده دهنه کاریکی که سه نه کرده ی هه رگیز نه لوا و.م.

۲- «تویزه ران لایان وایه که ویکه وتنی زمانی پارسی و زمانی هۆز و نه ته وه کانی دۆلی سیند.
 بۆ ئاخواتنی سه رکه وتوان و به زیوان. شیوه زاریکی تیکه له ی وه ک زمانی ئۆردووی به دی
 هیتا.» ئەم رسته یه خوا به خشیو محمه دی مو عین له ده قه که ی زیاد کردبوو. ده متوانی
 ده ریهاویم. به لام رامگواست بۆ په راویزو.

ئیرانیش شوینی خۆی داناوه. توێژه‌ران لایان وایه که ئه‌رده‌شیری دووه‌م
ئایینی ئاناھیتای هیتاوه و په‌ره‌ی پێداوه. په‌رستنی په‌یکه‌ره‌ی ئاناھیتا (ناھید) له
په‌رستگاکی شووش، ته‌ختی‌جه‌مشید، هه‌گمه‌تانه، بابل، ده‌میشق، سارد و به‌لخ،
ده‌بی بووبیته‌ هۆی به‌کیه‌تی و به‌کگرتوویی تیکرای نه‌ته‌وه‌کانی نیو جه‌غزی
قه‌له‌مه‌ره‌ی ئیمپراتۆری که شوین‌پنی هه‌تا ماوه‌یه‌کی درێژ له نیو گه‌لانی ئاسیای
بچووکدا مایه‌وه. له لایه‌کی دیکه‌وه دینی هه‌خامنه‌شی توانی له که‌وشه‌نه‌کانی
بالی باکووری خۆرنشین تێپه‌ڕی بۆ کاپادۆکیه و پاشان بگاته‌ کلیکیه، واته‌ ئه‌و
شوینه‌ی که دزانی ده‌ریایی سه‌ریان وه‌به‌ر ئایینی میترای (میه‌ر) هیتابوو.

میترای زۆر دواتر له نیو قۆشه‌نجییانی پۆمی‌دا به‌ دینی سه‌ره‌کی داده‌ندرا.
هه‌روه‌ها باوه‌ڕی کۆنی «سامی»ش که چه‌شنیک ژیا‌نی دوا‌ی نه‌مانی پێوه‌ دیار
بوو، ئیرانی گه‌شه‌یان پێدا و هه‌تا سنووری هه‌رمان بردیان و دینی جووله‌کان
شوینی تیکرد و دینی زه‌رده‌شتی پاش ئه‌م پالتۆدرانه‌ په‌لی هاویشه‌ نیو
فهلسه‌فه‌ی خوداناسینی مه‌سیحایه‌تی.

هه‌خامنه‌شیه‌کان به‌ باری فه‌ره‌نگی ماکی و میناکی و باوه‌ڕی دینی‌دا،
یه‌که‌مینی ئه‌و که‌سانه‌ بوون که بیر و خه‌یالی نیوان پۆژه‌هلەت و پۆژاویان
گۆڕینه‌وه و پێکه‌وه‌یان ئاوێته‌ کردن و ئه‌م دوو جیهانه‌یان له‌گه‌ڵ
شارستانییه‌ته‌کانیان به‌دی هیتان و به‌م شیوه‌یه‌ ئه‌و ڕیگایه‌یان ته‌خت کرد که
ده‌بوو دنیای ئیرانی له‌ داها‌توودا پێیدا تێپه‌ڕی.

***

بەشى ۴

خۆرنىشىن دۆى خۆرھەلات

بىرلەشكەن ئىمپىراتورىيە خەمەنىشى

ئەسكەندەرى گەرە

كوژرانى ئەردەشىرى سىيەم، رووپەرى شەترەنجى سىياسىي دىيەي
ژىروژوور كىرد و ھىزىكى نوئ بە ناوى مەقدوونىيە كايەي دامەزراند. فېلىپى
مەقدوونى بۆ بەربەرەكانى لەگەل پادشاي لاوى ئىران كە بۆتە بووكەلەي دەست
خواجەكانى خاوەن بېرىشتى بارگا، يەككىيەتتەكى بە ناوى يۇنانى يەكگرتو بەدى
ھىتا و قۇشەنى بەھىزى مەقدوونى بە پالېشتى دەرياووانى يۇنانى رىزىيان
بەست و تەيار كران. ئەوئەي راستى بىن ھىتدەي پىتەچو كە شافىلپ بە زەبرى
خەنجەرى سەربىزىوان، كە دەستى دىنەي بارگاي شووشى تىندابوو، كوژرا و
ئەسكەندەرى كوپى جىنى گرتەو و بە چاوەترسانى تافى لاوى، كەوتە
پەيكەردەي كارەكانى باوكى.

كوپى ئەردەشىر لەسەر تەختى دەسلەلاتى ئىمپىراتورىيە ئىران ژاركوژ كرا و
خزمىتى بە ناوى داريووشى سىيەم (كۆدۆمان) بوو بە جىگەرەوئەي. ئەم پىاو
ئازايە ئەگەر بۆ يەكەم جار لە مېژووى ولاتەكەي خۆى دا، رەقەبەرىكى وەك
يۇنانى يەكپارچەي يەكگرتوئەي نەبووبا، رەنگە توانىيەي نىشتەمانى رەزگار بكا.

گومانی تیدا نییه که یۆنان به ناچاری توانیبووی یه کترگیر بی و شه پزانیکی بلیمه تی وه کوو [ئه سکه نده ری] سهر کرده ی هیزه کانی مه قدوونی، پێشهنگی بوو. هه له ی گه وره ی داریووشی سیهه م به که مگرتنی ئه سکه نده ری لاو بوو. پهنگه فیز و ده ماری هیژ و برستی پادشایه تی به رچاوی تاریک کردبی و بایه خی بز قۆشه نی خه نیمی دانه نابی.

شه پی نیوان لایه نه کان، سێ قۆلی به ربلاو ده گریته وه که بریتین له ئیمپراتۆری ئیزان، یۆنانی پێکهاتوو له چهند شاریک و حکومه تی فه ریکه ی مه قدوونی. ئیزان هیشتاش ته واوی سهرچاوه کانی خزی به دهسته وه یه و گومانی تیدا نییه که زۆر جاران سستی و لاوازیوونی له بهر چاوی دنیا دا پهنگی داوه ته وه؛ بز نمونه فه رمانده کانی نه یانتوانی بینه کۆسپ و له مپهر له سهر پێگای گه رانه وه ی گزنفۆن و ده هه زار که سه ی یۆنانی، یان هیزه کانی به ری «ئاگیسیلاس» یان بز نه گیرا که زۆرو که م سهر له به ری ئاسیای بچووک تا ره وباری «هالیس» ی گرت. ئه و چاره ره شیانه ی که له شه ره کانی میسر به سهر شانی دا هاتن و شکسته کانی له قوبروس، سامی قۆشه نه که یان له لای دوژمنانی، شکاند. جاری وابوو هه لده که وت که ئیمپراتۆری تین و تاوی تیده زا و هینزی وه بهر ده هات، به لام نه یده زانی له شکری چۆن بیتن و به ری. بریاره کانی پادشا خاو بوون و به پێوه چوونی فه رمانه کانی تووشی ئاسته نگ ده بوون. سهر که وتنی رابردووی ئیمپراتۆری له تیکه له چوونه کانی یۆنان دا به شی زۆری ده که پیته وه سهر دوو به ره کایه تی نیوان خودی یۆنانیه کان. ههر له کۆنه وه، ئازایه تی به کری گیراوانی یۆنانی و ئه زموونی سهر کرده کانیان، ده ورکی گرینگی له سهر که وتنه کان دا ده گیرا. هه رکام له م سهر کرده انه، مه زنه وه جاخیکی پارسی ده بوو به سه رۆکیان، که زۆر به یان ناپسپۆر بوون و ئه مه ش ده بوو به هزی

ناکۆکی و بێپێزیی هەلمەت و هەنگاوهکان. سەرۆکایەتیی پارسەکان لە زۆر شوێنی ئیمپراتۆری شانی بۆ نهوی دهکرا و رێبازی حکوومەت بریتی بوو لە «نواندنی دەسەلات و نیازپاکی». زۆر کەم و یدەچوو کە ئێران رۆژایەک بتوانی یۆنان بگرێ. لە لایەکی دیکەوه ئێران زۆربەی دەور و زەمانان بۆ پاراستنی خۆی، خاوەنی پێداویستییهکی بێسنوور بوو کە بەدی هاتنی ئاواتی ئەسکەندەر و گرتنی هێندە ساکاری نەدەنواند.

وهکوو ئاشکرایه دوو بۆچوون له یۆناندا سەبارەت بە دەسەلاتی ئێران هەبوو: بەپێی بېروا و بۆچوونی هیندیکان، پێملبوونی یۆنانییەکانی ئاسیا بۆ پادشای گەوره بە سووکایەتی دادەندرا، چونکە ئەوان رەگەزێکی مەزن و ماقوولتر بوون. کەوايە ئەگەر خودی هیلینییەکان ناتوانن بەدی هێنی یەکییەتییهک بن کە دەبێ هیز و برستی پتویست بۆ ئازادکرانی براکانیان لە کۆت و بەندی دیلی بێ، چ بایەخێکی هەیه ئەگەر مەقدوونییهی بە یۆنانی کراو، ئەم ئامانجەیی وەدی بینی؟ چونکە دەبێ ئاسیای بچووک هەتا هێلی کلیکیه بەرەو «سینۆپ» لە قەلەمرەوی ئیمپراتۆری دابیرێ. ئەگەر بیتوو ئەو ناوچەیه رزگار بکری، شەپۆلی بەگورپی بەکری گیراوان کە توخمەیی نانەوهی هەرا و ئاژاوەن، بەرەو هینوربوونەوه دەرەوا؛ لە لایەکی دیکەوه ئەوان لەگەڵ بالی خۆرنشینانی ناوەندەکانی بازارگانی پیکەوه دەبەستریتهوه و کۆمەلێک بازارێ نوێ بۆ گەشەیی ئابووریی یۆنان بەدی دی.^١

بە بېروای بەشەکی دیکە، نیری دەسەلاتی ئێرانییهکان هیندەش سامناک نەبوو؛ چونکە شارە یۆنانییەکانی ئاسیای بچووک، بە سەر بەختەوهری و ئاوەدانیدا کەوتبوون و کەمتر لە قۆناخی کورتی ئازاد بوون بە دەست هیزەکانی

١- ئەم بڕگەیه له وەرگێڕانهکی بەرین «بینهفرووزی»دا له قەلەم کەوتووه.و.

یۆنانه‌وه، تووشی کویره‌وه‌ری ببوون. پادشای گه‌وره بنه‌ی له جینگایه‌کی دووره‌ده‌سته و تاقه‌هه‌تێان له حاند ده‌سه‌لاتی وی، ساکارتره له پێمل‌بوونی ده‌سه‌لاتی مه‌قدوونییانی توورپه و تۆسن. به‌پیتی ئهم بۆچوونه قه‌ومانی شه‌ری تۆله دژی ئیران به لای مه‌قدوونیه‌کان دا ده‌شکایه‌وه و بۆیان ده‌بوو به ده‌سخۆشانه و ئاوا ره‌نگبوو یه‌کیه‌تی یۆنان له ژێر ده‌سه‌لاتی ده‌ره‌کی دا وه‌دی هاتبا، به‌لام قیزه‌وه‌نتر بوو له ژێرده‌سته‌بوونی ئیران. ئیران له‌میژ سال بوو که به‌کرده‌وه خۆی ناساندبوو به که‌یخودای دانیش‌تووانی خه‌لکی یۆنان و پێداهه‌لدانی حکومه‌تیکی خاوه‌ن ده‌سه‌لات له ئاست هه‌یزی له‌رزۆک و خۆنه‌گری گه‌له‌جاران، ته‌نانه‌ت له نیو قوتابخانه فه‌لسه‌فیه گه‌وره‌کانی ئهو سه‌رده‌مه‌ش دا ره‌نگی دا‌بۆوه.

مه‌قدوونیه که به باری کشت و کال دا له‌وپه‌ری گه‌شه‌ی خۆی دا بوو، خاوه‌نی خالی هاوبه‌ش بوو له‌گه‌ل ئیران و به‌تایبه‌ت پارس که به ناوه‌ندی سیاس‌ی و به‌ره‌ی پشتی سپا داده‌ندرا. جه‌ماوه‌ری مه‌قدوونیه وه‌کوو ئیران به سه‌ر تیره و هۆزان دا دابه‌ش کرابوون و که‌وتبوونه ژێر ده‌سه‌لاتی مه‌زنه‌وه‌جاخان و ده‌ره‌به‌گانی خاوه‌نی مل‌کوماشی به‌ربلاو. چینی جووتیاران ئازاد بوون و پادشا که‌وتبووه سه‌رووی هه‌موو لایه‌ک و ده‌سه‌لاتی دینی و دادوه‌ری و له‌شکری به ده‌ست خۆیه‌وه بوو.

فیلیپ توانی سه‌ره‌له‌نوێ دام‌وده‌زگای ولاته‌که‌ی دامه‌زرێنیه‌وه و گه‌ل له ده‌وری خۆی کۆیکاته‌وه و هه‌یز وه‌به‌ر ده‌سه‌لاتی فه‌رمانه‌روایه‌تی بنی. داهه‌تانی ریک‌خستنی به‌ربلاوی ریک‌وپیکی بریتی بوو له پیکه‌یتانی سپایه‌ک که مه‌قدوونیه ئازاده‌کان تان‌وپۆزی بوون و بی‌ئوه‌ی په‌یوه‌ندی خۆیان له‌گه‌ل هۆز و خه‌لاتیان هه‌لپسێتن، بینه سه‌ربازانی قورسه‌چه‌کی فالانژ و هه‌یزی سواره‌ی به‌ناوبانگی

مه‌زنه‌وه‌جاخان دامه‌زیتن. له‌جنگه‌ی شه‌ران‌دا، ئیتیر وه‌کوو پیشوو مه‌زنه‌وه‌جاخان راسته‌وخۆ تێوه‌نه‌ده‌چوون، به‌لکوو ئه‌وه‌ قۆشه‌نی پادشا بوو که به‌سه‌رکردایه‌تی پله‌دارانی هه‌لبژاردی خۆی، ده‌چوونه‌میدان. ئه‌و زه‌مانه‌ی که ئه‌سکه‌نده‌ر جیگای فیلیپی باوکی گرت‌ه‌وه‌، سه‌رله‌به‌ری گهل و به‌تایبه‌ت مه‌زنانی ولات که هه‌مان که‌له‌پیاوانی هه‌لبژارده‌بوون، بۆ سه‌روه‌به‌ره‌یتانی فرمانی لاوی قاره‌مانی خزیان و وه‌دی‌ه‌یتانی سه‌رکه‌وتنه‌مه‌زنه‌کانی، له‌کل ده‌رچوو‌بوون.

زۆربه‌ی ئه‌وانه‌ی ڕووداوه‌کانیان نووسیه‌وه‌، بزووتنی ئه‌سکه‌نده‌ر به‌مه‌به‌ستی تیکه‌له‌چوون له‌گه‌ڵ ئێران به‌شه‌ری پیرۆز [جیهاد] ناو‌دێر ده‌کن. له‌راستی‌دا ه‌یندیک ویکچوون هه‌یه‌ له‌نیوان ه‌روژی یۆنانیه‌کان بۆ سه‌ر ئاسیا به‌سه‌رکردایه‌تی ئه‌سکه‌نده‌ر و ب‌لاوبوونه‌وه‌ی ئوروپایی‌یه‌کان له‌سه‌ده‌کانی نێوه‌راست‌دا؛ ئه‌م بزووتن و هه‌ستانه‌ی که له‌سه‌ر بنه‌مای ئاواتیکی مه‌زنیخوازانه‌ی وه‌ک ئازادی شویته‌ پیرۆزه‌کان هه‌له‌سه‌و‌را، به‌لام ه‌یز و وه‌ی کاولکه‌ری به‌باری دنیایی‌دا شکابۆوه‌ و سه‌رچاوه‌ی ده‌گه‌رایه‌وه‌ سه‌ر بیروبۆچوونی «بارۆن»ه‌کانی فره‌نسه‌وی و داگیرکردنی خاک و پاراستنی قازانج و به‌رژه‌وه‌ندیی بازرگانیی کۆماره‌کانی که‌ناراوی ئیتالیا. ئه‌سکه‌نده‌ر که ڕه‌نگه‌ له‌سه‌رده‌می خۆی‌دا تاقه‌سواره‌ی مه‌یدانی وه‌دی‌ه‌یتانی ئاواتی یه‌کانگیربوونی هه‌موو یۆنانیه‌کان بووبی، هه‌نگاوی جیهانگیرانه‌ی خۆی به‌ناوی ڕزگارکردنی یۆنانیه‌کان له‌ژێر نیری ئێرانیه‌کان‌دا ده‌ست پێکرد؛ به‌لام مه‌زن و ماقوولانی مه‌قدوونی خه‌ون و خه‌یالی سه‌رکه‌وتن له‌پێت‌او ده‌سکه‌وت و شانازی‌دا ده‌یبزاون و تاقمیک له‌یۆنانیه‌کانیش له‌بیری گه‌شه‌ و په‌ره‌ی

بازرگانیی خۆیان دا بوون و دهیانیه ویست پهل و پۆیان بگاته بازاره قهوغا و دهوله مهندهکانی خۆره لات.

پادشای لاو زۆر به باشی ئاگای له کشیمه کیش و دووبه ره کایه تی نیوخۆی یۆنانیه کان و له یه کتر ترازانیان بوو، به لام دیسانیش ده بوو بکه ویته شوین وه دی هیتان و پینگه یاندنی ئاوات و ئامانجهکانی باوکی. چهند کاریکی پرشنگذار چاوه پروانی بوون و وهک تۆله که ره وهی یۆنان - نه که رچی نه وانیش پنی رازی نه بوون - سینگى ره پیش دا، که چی به رله هه موو شتیک به رژه وه نندی مه قدوونیهی له به رچاو بوو. سهرهتا بانگاوازیکی زۆر توندی دژی نه و یۆنانیه یانه بلاوکرده وه که پیاو و سیخوړی ئیران بوون و به مه به ستی ناچار کردنیان بژ وه فادار بوون سه به رت به و یه کییه تییهی که نه وی کردبوو به سه رکردهی شه ری پیرۆز، هه ره شهی لیکردن. نه سه کهنده ر بژ نه وهی له پشته وهی به ره ی دلتیا بی، ده ستووری سووتاندنی شاری «تیییس» ی دا که خه لکه که ی که وتبوونه به ر قه لت و به ری چه کداران و تیدابردنی سه ربازگی مه قدوونی. پاش کاواندنی شاره که، هه ر که سیکى به زیندووی مابوو، به کۆیله فرژشرا. به هاوپه یمانی له گه ل یۆنان، ته نیا هه وت هه زار سه رباز و په له گه مینه کی لاوازی ئاتینی چوونه یاریده ی و له به ر نه بوونی پاره ی پێویست خیرایه کی هه لیوه شانده وه. بژ نه و پاله وانیهی که به ریار وابوو ئالای بزووتنه وهی پیرۆزی یۆنان بخاته سه ر شانی، یارمه تی و پشتیوانی دنیای یۆنانی یه کجار که م وکورت و چرووکانه بوو. نه سه کهنده ر به خۆی و قۆشه نی به چو وکییه وه که ده کری بلیی زۆربه ی هه ره زۆریان هه ر مه قدوونی بوون، له گه ل ناوه ندی سه رکرده یه تی بزووت. نه م ناوه نده پیکه اتبوو له زانایان، پوودا و نووسه وان، جوغرافی زانان و گیاناسان که وێرای هیزی نه سه کهنده ر به سواری که مئ له و جیگایه ی داردانیل په رینه وه که پێشتر

خه شایارشا پیندا تپه پیبوو. یه کیک له و شارانه ی که گیرا و ده کری باسی بکری «ترؤوا» یه. ئه سکه ندهر له م شارهدا چهند سهر ئاژه لیک ی بژ پروخی قاره مانانی یۆنانی کرده قوربانی و ئاوا شهریکی تازه ی دژی ئاسیا راگه یاند.

داریوش ئهم ههنگاوه ی - که تهنانت لاوازتر له هه ره شه ی فیلیپ ده هاته بهرچاو - به هیند نه گرت و ئه وه نده له سهرکه وتنی خۆی دلیا بوو که ده ستوری دا، ئه سکه ندهر بگرن و بینیرنه شووش. قۆشه نیکی پیکهاتوو له خه لکی خۆولاتی، سواره ی پارسی و به کری گیراوانی یۆنانی که هیندیک له له شکره که ی ئه سکه ندهر به هیزتر بوو، به مه بهستی بهر په رچدانه وه ی گال درا. سهر کرده ی یۆنانی که هه لبژارده ی پادشا و پیاویکی به پاریزتر بوو، پیشیاری کرد که لئی گه پین ئه سکه ندهر تپه پری و قۆشه نی ئیران بکشیتته وه و پشته سهری خۆی بکاته زه ویه سووتاو و خاپووری بکا، به لام لیان نه سه لماند و قسه که ی چۆه پاش. له راستی دا میره ریمه کان بوونه پیکه کۆشکه ری که لاله داپیژراوه کانی ئه سکه ندهر. یه که م تیکه له چوون له گرانی کوس پروی دا. سپای ئیران به زی، به لام شهریکی وا نه بوو، که چی هینده ی نه مابوو پادشای گهنجی مه قدوونی سهری تیدا بچی. پاشماوه ی سواره ی ئیرانی که س نه که وته په یکه رده یان، به لام به کری گیراوانی یۆنانی که مارۆدران و هیزه کانی مه قدوونی به تاوانی خه یانه ت به ئامانجی هیلینیه کان که م وزۆر هه موویان کوشتن. به م شیویه پینگای بزووتن به ره و ئاسیای بچوک کرابۆه.

شاره کانی یۆنانی نشین، دوا به دوا ی یه کتر گیران و ئازاد بوونیان راگه یاندرا؛ به لام شاری وه کوو «هالیکارناسووس» هه بوون که ویستیان هه ره سه باره ت به پادشای گه وره وه فادار بمیتته وه و ئاوا سه لماندیان که نیری ده سه لات ی ئیرانی قورسای یه کی وای نه خستۆته سهر ملیان. هالیکارناسووس له کاتی که مارۆدا

ئاوری تێبهردرا و جموجوولی گهمیهکانی پادشای گهره بۆ ههلبهرینی راهه‌ی په‌یوه‌ندی ئه‌سکه‌ندهر له‌گه‌ڵ بنکه‌کانی ئوروپایی شکستی هه‌تا. ئه‌سکه‌ندهر پاش تێبه‌ربوون به‌ ئاسیای بچووکدا و ریکخستنه‌وه‌ی دووباره‌ی ناوچه‌که له‌سه‌ر بنه‌مای سێ ته‌وه‌ره‌ی ده‌سه‌لات که ئێرانی دایاننا‌بوو، واته‌ میره‌هریم، سه‌رکرده‌ی سپا و سه‌رۆکی دارایی، گه‌یشته‌ مه‌لبه‌ندی کلکیه و شان به‌شانی لیواری ده‌ریا بزووت و له «ئیسوس»ی نیزیک ده‌روازه‌کانی کلکیه، تووشی هه‌یزه‌کانی داریوش هات^۱. جاریکی دیکه ئێرانی به‌ باری دامه‌زراندنی شیوازی شه‌پان‌دا، هه‌له‌یان کرد و خلیسکان و قورسیان له‌سه‌ر که‌وت. شاهانشا له‌بری ئه‌وه‌ی تێبینی و پاسپارده‌ی ڕاکردوویه‌کی مه‌قدوونی وه‌به‌رچاو بگرێ و چاوه‌ڕوانی هانتی سپای ئه‌سکه‌ندهر بێ، خۆی به‌ره‌پووی ڕۆیی. له‌شکری ئیران خۆی له‌ حاند زه‌بری مه‌قدوونیه‌کان بۆ ڕانه‌گیرا و کاتیک داریوش وهره‌ی دژراوی هه‌یزه‌کانی به‌ چاو ئه‌نگاوت، ده‌ستی له‌ شه‌ر هه‌لگرت و هه‌لات (و ۵۹). پارمینیزن وه‌ک هه‌وره‌برووسکه ڕۆیی و خۆی گه‌یا‌نده شاری ده‌میشق و گرتی و ده‌ستی به‌ سه‌ر بارگه و بنه‌ی بنه‌ماله‌ی میری‌دا گرت. دایک و ژن و منداله‌کانی داریوش که‌وتنه‌ به‌رده‌ستی ئه‌سکه‌ندهر و ئه‌ویش به‌ شیوه‌ی شیواوی خۆیان له‌گه‌ڵیان جوولایه‌وه. سپای مه‌قدوونیش خه‌نیمه‌تیک زۆری گرت و نێردراوانی ئیسپارت و ئاتین و تیبیس که به‌ مه‌به‌ستی به‌ستنی په‌یمان گه‌یشتبوونه لای پادشای ئیران، به‌ دیل گیران. ئه‌مه‌ش ده‌یسه‌لمیتی که له‌ ڕوانگه‌ی خه‌لکی یۆنانه‌وه، ده‌سپیکردنی هه‌لمه‌تیک به‌ ناوی شه‌ری پیرۆز بایه‌خیک ئه‌وتۆی نه‌بووه.

ئەسكەندەر توانی ئامانجی فیلیپ وەدی بیتنی و یۆنانییه‌کانی ئاسیای بچووک ئازاد کران و بالی خۆرنشینی ئیمپراتۆری که‌وته به‌رده‌ستی سه‌رکه‌وته‌ی لاو که چەند کاریکی به‌رچاوی دیکه چاوه‌روانی بوون. ئەسكەندەر نه‌که‌وته په‌یکه‌رده‌ی داریوش و چونکه ده‌یه‌ه‌ویست پشته‌وه‌ی به‌ره‌ی خۆی قایم و پته‌و بکا، بریاری دا که گرتنی بالی خۆره‌لاتی ئیمپراتۆری وەدوا بدا. ئەسكەندەر مه‌چه‌که‌ی له ده‌وره‌ی شاره‌کانی فنیقییه ئه‌نگاوت و ئه‌وانیش ده‌ستیان به‌ردایه‌وه و له‌و کاته‌دا که «ماراتۆس»ی گرت، یه‌که‌م نامه‌ی داریوشی گه‌یشته ده‌ستی. داریوش له‌و نامه‌یه‌دا نووسیویوی با پیکه‌وه بینه دۆست و هاوپه‌یمان و له پیتا‌و ئازاد کردنی بنه‌ماله‌که‌ی‌دا ئاماده‌یه پاره‌یه‌کی قورس بدا. ئەسكەندەر ئەم داوا‌یه‌ی داریوشی برده‌وه پاش که ده‌رگای وت‌وو‌یژی سیاسی خستبوویه سه‌رپشت و گوتی وا باشه سه‌ری وه‌به‌ربیتنی و به پادشای خۆی بزانی و ئاوا چاره‌نووسی پادشای خاوه‌ن‌ده‌سه‌لات درایه ده‌ست سپاسالاری هیزه‌کانی کۆرینت.

له نێو ته‌واوی شاره‌کانی فنیقییه‌دا، ته‌نیا «سوور» که‌وته به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌یه‌کی چڕ و لاسارانه و حه‌وت مانگ کاری ئەسكەندهری وەدوادا. له جه‌نگه‌ی گه‌مارۆدا نامه‌ی دووه‌می داریوشی پیکه‌یشت که تیندا نووسرابوو، ئاماده‌یه پاریه‌کی یه‌کجار به‌رچاو بدا بۆ ئازادکرانی بنه‌ماله‌ی و هه‌روه‌ها هه‌تا ده‌گاته رووباری هاليس (قزل ئيرماق) ده‌ست له‌ خاکی قه‌له‌مه‌روی هه‌لده‌گرئ و که‌چیکی خۆشی ده‌دا به ئەسكەندەر. له نێو کۆپی ئەنجومه‌نی «هاورپیان»ی ئەسكەندەر‌دا چەند که‌سێک به‌م پیتشیارانه رازی بوون، به‌لام له‌ روانگه‌ی سه‌رکرده‌ی بالاده‌سته‌وه، ئامانجی شه‌ر پیکه‌یتانی حکومه‌تی جیهانی بوو که دوو پادشای ویکرا تیندا نه‌ده‌حاوانه‌وه؛ جا بۆیه داوا‌ی داریوش ئەم چاره‌شیان چۆوه پاش.

شاری سوور گیرا و ئەم تیکشکانه بوو به هۆی تیداچوونی ده‌سه‌لاتی ده‌ریایی و بازرگانی فنیقییه. ئەسکه‌نده‌ر شارێکی تازه‌ی بنیات نا به ناوی ئەسکه‌نده‌رییه و ئەویش بوو به جیگره‌وه‌ی «سوور» و هیزی ده‌ریایی یۆنانیش جێی هیزی ده‌ریایی ئاسیای گرت‌وه.

ئەسکه‌نده‌ر دیسان بۆ ماوه‌ی دوو مانگان له په‌نا شووره‌ی شاری «غه‌ززه»، که لێشی زامدار بوو، سینگى داکوتا. قۆشه‌نچیانی مه‌قدوونی گه‌یشتنه میسر و نه‌ک ته‌نیا هه‌چکەس لێیان وه‌ده‌ست نه‌هات، به‌لکوو خه‌لکی خۆمالي هاواریان لێ‌کردن بێن، چونکه له سه‌رده‌می «ئۆخۆس» دا ئەوه‌نده‌یان تین بۆ هه‌تایابوون و وایان بق له ئێران هه‌لگرتبوو، که له‌گه‌ڵ ئەسکه‌نده‌ر ده‌یکردنه هاوپشت و هاوپه‌یمان. ئەسکه‌نده‌ر چووه دیداری په‌رستگه‌ی ئاممۆن. له‌وێ خودای گه‌وره‌ی میسرپه‌یه‌کان به‌ کوپی خۆی دانا و غه‌یبه‌زانی په‌رستگه‌ پێی‌گوت که پڕۆایه‌کی هه‌موو دنیا ده‌گرێ. ئەسکه‌نده‌ر وه‌کوو فیرعه‌ونی یاسایی، له په‌رستگه‌ی «که‌رنه‌ک» پێ‌وه‌رسمی تایبه‌تی به‌جێ‌هه‌نا. پاشان که‌وته پێ‌ک‌خستنه‌وه‌ی دام‌وده‌زگای به‌پێ‌وه‌به‌رایه‌تی ولات و چه‌ند شانه‌به‌رزیه‌کی بۆ میسرپه‌یه‌کان وه‌به‌ره‌چاو گرت. ئەوسا به‌ره‌و دوو‌چۆمان بزووت و به‌بێ‌ گرێ و کۆسپ له‌ پووباری دیجله و فورات تێپه‌ری و پوون نه‌بۆته‌وه که داریووش بۆچی لێی وه‌ده‌ست نه‌هات.

داریووش کشایه‌وه و پشتی به‌ کێوه‌کانی ئێرانه‌وه دا و ئەوه‌نده‌ی توانی هیزی کۆکرده‌وه و بۆ دوا‌بین جار له‌شکری له‌ سان‌دا، به‌لام به‌رله‌وه‌ی هیزی خۆی و دوژمن پێکه‌وه هه‌لسه‌نگێتی، ویستی که له‌ پێگای وت‌وو‌یژ و سیاسه‌ته‌وه ئیمپراتۆری پزگار بکا. پادشا که له‌ گێژاوی مه‌رگی ژنه‌که‌ی دا خولی ده‌دا و ئەسکه‌نده‌ر فه‌رمانی دا‌بوو هه‌تا به‌ شیوه‌یه‌کی شایانی شاهانه‌ بینێژن، هه‌نده‌ی

دیکه به مانه‌وهی بنه‌ماله‌ی له داوی دیلی‌دا ده‌نالی. به‌م شیوه‌یه ژاکانی ږووح و چهند تیشکانی وایان لیکرد که بژ نه‌سکه‌ندهر بنووسی با ږووباری فورات سنووری نیوانمان بی و نه‌وش هه‌مووی ده‌که‌مه گیزی که‌که‌م و با کوږیکم وه‌کوو بارمه لاتان بی و سی‌ه‌زار تالانیش له پیتاو نازادبوونی دایکم و دوو کیژم‌دا ده‌نیرم. به‌م شیوه‌یه ده‌سه‌لاتی داریووش له‌گه‌ل نه‌سکه‌ندهر که ده‌بوو به زاوای دابه‌ش ده‌کرا و ده‌بوو به شهریکه‌ده‌سه‌لاتی خه‌زووری. بژ سه‌ری سی‌جاره پیشنیاره‌کانی داریووش چوونه‌وه پاش و هیچ ږیگاچاره‌یه‌ک نه‌ما. قۆشه‌نی داریووش و نه‌سکه‌ندهر له گۆگامل، واته «له‌وږگی و شتران» ی نیزیک نه‌ریبئلا (هه‌ولیر) له بناری چیاکانی ناشوور پینکداهاتن^۱.

بژ جاریکی دیکه، ږاست وه‌کوو زه‌مانی خه‌شایارشا، هیژه‌کانی ئیران له‌سه‌ر بنه‌مای هه‌ریمه‌کان ږیکخرابوون. شیوازی سه‌رکردایه‌تی و باری شه‌رزانین له سه‌رده‌می فیلیپه‌وه به‌ره‌ودوا تووشی هیچ ئال‌وگۆږ و پیشکه‌وتیک نه‌ببوو. داریووش که‌وتبووه نیو جه‌رگی پاسه‌وانانی سپای جاویدان و به‌کری‌گیراوانی یۆنانی به ده‌وره‌یان‌دا لیته‌الابوونه‌وه.

سه‌رچاوه‌کانی میژوویی باسی ناوی که‌وره‌ترین پیاوماقوولانی ئیرانی ده‌که‌ن که بژ به‌جه‌رگی و نازایه‌تی هاوشانی باوکیان ده‌هاتنه‌وه، به‌لام هه‌موویان به فهند و فیلی تازهی شه‌رانیان نه‌ده‌زانی. که‌ردوونه و فیله‌کانیان ده‌وریکی وایان نه‌ده‌گیرا و له ئاکام‌دا داریووش شکا و به‌ره‌و هه‌گمه‌تانه (هه‌مه‌دان) ږه‌وی، به‌لام شه‌ره‌که نه‌برایه‌وه. قۆشه‌نچیانی بالی ږۆژه‌لاتی ئیران هه‌تا شه‌ودره‌نگانیک که‌وتنه به‌رخ‌زدانیک بویژانه، به‌لام سه‌ره‌نجام شه‌ر برایه‌وه. بی‌گومان

۱- گۆگامله. گانووگامیلا و گانووگاملا. وادیاره شه‌ره‌که ده‌گه‌ریته‌وه بژ مانگی ئوکتۆبری سالی ۳۳۱ ی.پ.ز. نه‌و پیده‌شته‌ی شه‌ره‌که‌ی تیدا قه‌وماوه سه‌ت کیلۆمیتريکی له‌گه‌ل هه‌ولیر نیوانه و ده‌بیته باکووری چیا‌ی مه‌غلووبی داسنیان.و.

ئەسكەندەر چەند سالنكى دىكەى پىدەچوو ههتا تهواوى ناوچه و مهلبه‌ندهكانى ئىمپراتۆرى دهسته‌مۆ بكا، ئەگەرچى لىره به‌ولاوه به‌شيكى جه‌ماوهر كه‌وتبوونه به‌رفهرمانى و به‌ شاهانشايان ده‌ناسى. به‌زىنى داريووش زۆرى كار تىكرد، چونكه‌ بلاوه‌كردنى هيزه‌كانى يه‌كسان بوو له‌گه‌ل نه‌مانى تاج و ته‌ختى ده‌سه‌لاتى.

كاتىك ئەسكەندەر گه‌يشته بابل، گولباران كرا و ئەوه‌ش بۆخۆى به‌ سه‌ركه‌وتنىك داده‌ندرا. له‌وى ده‌ستى له‌ ميرهرىمى ئىرانى نه‌بزاوت و له‌سه‌ر كارى لانه‌برد و فهرمانى دا هه‌تا په‌رستگای به‌عل نۆژن بكه‌نه‌وه كه‌ به‌ ده‌ستوورى خه‌شایارشا كا‌ول كرابوو. شووش به‌بى شه‌ر ده‌ستى دا و له‌و شاره‌ ئەسكەندەر به‌ سه‌ر خه‌زىنه‌يه‌كى ده‌وله‌مەندى ميرى دا كه‌وت. بنه‌ماله‌ى داريووش كه‌ دوا به‌دواى هيزه‌كانى يۆنانى ده‌بزووتن له‌ كۆشكى ميرى دابه‌زىن و بنه‌يان داكو‌تا. ميرهرىمى شووشيش له‌سه‌ر كار لانه‌درا، به‌لام دوو كه‌سى مه‌قدوونى كرانه‌ قه‌لاوان و خه‌زىنه‌دار. پادشای لاوى مه‌قدوونى له‌مىژبوو له‌ دلى خۆى دا ده‌يزانى كه‌ وى‌پراى كۆمه‌لىك چه‌كدارى مه‌قدوونى ناتوانى حكومه‌ت به‌ سه‌ر ئىمپراتۆرىيه‌كى ئاوا به‌ربلاودا بكا كه‌ تا ئىستا توانىبووى به‌شيكى بگرى. بۆيه‌ لىبرابوو كه‌ هه‌ر كه‌سىكى ئىرانى شىاوى هه‌ر پله‌يه‌ك بى، لىنى له‌ چاو نه‌بى. تىكه‌ل‌كردنى توخم و تۆرهمان له‌ رىزى قۆشه‌نى‌دا، سه‌ره‌تاى به‌دى هيتانى گه‌لاله‌ى دزه‌ كردن بوو بۆ نىو ئىمپراتۆرى. جا هه‌ر بۆيه‌ فهرمانى دا كه‌ سپايه‌كى سى‌هه‌زار كه‌سه‌ى لاوانى ئىرانى پىنك بى هه‌تا به‌ دابى پۆژاوايى مه‌شقيان بى‌بگرى.

له‌ ده‌ره‌وه‌ى شووش ئىرانىيه‌كانى چيانشين به‌ره‌وه‌بووى ئەسكەندەر پاره‌ستان و جه‌ماوه‌رى نه‌ته‌وه‌ى بالا‌ده‌ست ده‌يتوانى به‌ بى‌چه‌قاندنى چ‌روپ‌ر

لێی وه‌خۆ که‌وی، به‌لام به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یه‌کی نایه‌کانگیر به‌هنگی دایه‌وه و دواتریش وای لێهات که به‌مه‌ترسی دانه‌ندان. ئه‌سکه‌نده‌ر به‌ وه‌به‌رچاوگرته‌ی رێباز و هه‌لس‌وکه‌وتی شیاو و تێهتانی که‌سایه‌تی خۆی، خێرایه‌کی توانی زۆربه‌ی ئێرانیه‌کان له‌ ده‌وری خۆی کۆبکاته‌وه. له‌ راستی دا ئه‌سکه‌نده‌ر وه‌کوو جیگره‌وه‌ی داریوش پتی نایه‌ بانووی ئێران. وه‌کوو دیاره‌ به‌ربه‌ره‌کانی و تیکه‌له‌چوونی هێزه‌کانی به‌ره‌هرمانی میره‌هریمیک له‌ «ده‌روازه‌کانی پارس» له‌گه‌ڵ سپای ئه‌سکه‌نده‌ر، شه‌رێکی لاده‌سته و ناسه‌ره‌کی بوو.^۱ ئه‌سکه‌نده‌ر گه‌یشه‌ ته‌ختی جه‌مشید و به‌ سه‌ر خه‌زنه‌خانه‌یه‌کی دیکه‌ دا که‌وت. تازه‌ پرس‌ی شه‌ری پیرۆز باوی نه‌ما‌بوو. ئه‌سکه‌نده‌ر چوار مانگیک له‌وی بنه‌ی داکوتا و چه‌ند جارێک به‌ مه‌به‌ستی لێدانی چیا‌نشینان په‌لاماری برد و چووه‌ دیداری نیژگه‌ی کو‌رووش و ده‌ستووری دا که هه‌چک‌سه‌ ده‌ستی بۆ نه‌با. له‌ دوایین پۆزانی نیشته‌جی‌بوونی‌دا، کاره‌ساتیکی گه‌وره‌ قه‌وما و شاری پادشایه‌تی ئاوری گرت. تۆبڵنی ئه‌م کاره‌ به‌ریاری پته‌وی ئه‌سکه‌نده‌ر بووبی به‌ تۆله‌ی ئاتین که‌ خه‌شایارشا کا‌ولی کرد‌بوو، هه‌روه‌ک چۆن هه‌تدیک لایان وایه‌؟ داخوا کرده‌وه‌یه‌کی سیاس‌ی بووه‌ و به‌م شیوه‌یه‌ پادشای گه‌نجی مه‌قدوونی ویستویه‌تی خرمانه‌ی ترووسکه‌ و تریفه‌ی شانازییه‌کانی هه‌خامه‌نشیان داکو‌وژینی؟ یان وه‌ک تاقمیکی دیکه‌ پێیان وایه‌ ئاو‌ریکی بێ‌ئانقه‌ست بووه‌ که‌ ته‌شه‌نه‌ی کردووه‌ و ده‌گه‌رپته‌وه‌ بۆ کۆری باده‌نۆشانه‌ و شیتانه‌ی پادشای لاو و هاو‌ریان و ژنانی ده‌وروبه‌ری و ده‌بی مه‌شخه‌لێک له‌ ده‌ستی له‌رزگی خزمه‌تکارێک داکه‌وتبی یان گرێک له‌ سه‌ره‌سو‌وپکی باده‌نۆشانه‌ی عارفانه‌وه‌ خۆی گه‌یاندبیته‌ په‌رده‌ شازه‌کانی کۆشکی میری. ئه‌مه‌ لانی‌که‌م ئه‌و پاساوه‌یه‌ که‌

۱- مه‌به‌ست شه‌ری «ئاریووبه‌رزه‌» ه.م.

هونه‌ری وێژه‌یی له چاخ‌ی که‌ونا‌رادا پێ‌ی‌خۆش بوو سووتمانی ته‌ختی‌جه‌مشید
ئاوا بگێریته‌وه‌.

ئه‌گه‌ر بێتوو تۆله‌یه‌کی سیاسی له ئا‌رادا بووبا، شووش پتر له ته‌ختی‌جه‌مشید
هه‌قی خۆی بوو که تۆله‌ی لێ‌وه‌ربگیریته‌وه‌، چونکه پایته‌ختی جیهان بوو.
نوێنه‌رانی سیاسی ی‌زان له‌وێ ده‌چوونه خ‌زمه‌ت پادشا و سه‌ریان وه‌به‌ردیتنا،
که بریتی بوون له بال‌وێزان، پادشایانی لێ‌خراو و ک‌زمه‌لێک سیاسه‌تمه‌دار که
به‌ره‌وه‌بووی مه‌ترسی ببوونه‌وه‌. وێده‌چێ که ی‌زانی هه‌ر به‌ بوونی
ته‌ختی‌جه‌مشیدیان نه‌زانیبی، چونکه به‌رله ئه‌سکه‌نده‌ر بۆ جارێکیش له
سه‌رچاوه‌کانی خ‌زواویی دا ناوی نه‌هاتوو. باشه ئه‌سکه‌نده‌ر بۆ ده‌بێ جینگایه‌ک
بسووتینێ که له‌و سه‌رده‌مه‌دا تازه‌هی خ‌زوی بووه؟ کاتیک پێ‌ی نایه
ته‌ختی‌جه‌مشید، خ‌ۆ تازه‌وه‌ک دو‌ژمن یان سه‌رکه‌وته‌ چاوی لێ‌نه‌ده‌کرا، به‌لکوو
به‌ زاوی دا‌هاتووی داریووش و جێنشینی دوایین پادشای هه‌خامه‌نشی و
تۆله‌وه‌رگه‌وه‌ی مه‌رگی که‌سه‌رباره‌نی خه‌زووری و چ‌زاندنی بکو‌ژه‌که‌ی
دا‌هه‌ندرا. جوولانه‌وه‌ی ئه‌سکه‌نده‌ر له‌گه‌ڵ خانه‌دانی میری و گه‌لی ئێران هه‌یچ
گرێ‌وگ‌زێکی تێدا نییه‌. ئه‌سکه‌نده‌ر له‌ شه‌ره‌کانی خ‌زوی دا هه‌رگیز ناوچه
گیراوه‌کانی نه‌کردن به‌ بیابان و چۆله‌وار و جه‌ماوه‌ره‌که‌ی له‌ خوین
نه‌گه‌وزاندن و شه‌ره‌کانی نه‌کا‌ولاندن، ئه‌گه‌رچی ئێران له‌ جه‌نگه‌ی په‌لاماره‌کانی
خ‌زوی دا بۆ سه‌ر خاکی ده‌ره‌وه‌، ده‌ستی له‌ کاری ئاوا نه‌پاراستبوو.

فۆلتێر هه‌قی بوو که ده‌یگوت، ئه‌سکه‌نده‌ر پتر له‌و شارانه‌ی که داگیرکه‌رانی
پیشه‌وی ئاسیا وێرانیان کردبوون، شاری سازکردن. پیاوان و کارگیرانی
دام‌وده‌زگای به‌رێوه‌به‌رایه‌تی ئێرانی له‌سه‌ر کار لانه‌بردن و لاوانی ولاتی بۆ لای
خ‌زوی ڕاکێشان و بوونه شه‌ریکی شانازییه‌کانی دا‌هاتووی و له‌گه‌ڵ

مه‌قدوونیه‌کان به‌ هاوبه‌شی چاره‌نووسی ئیمپراتۆری که‌وته ده‌ستیان. نه‌ ته‌نیا هه‌رگیز نه‌که‌وته خاشه‌کێشانی شارستانییه‌تی ئێران، به‌لکوو به‌پێچه‌وانه‌ جوولایه‌وه و ویستی که‌ دوو دنیای ئێرانی و یۆنانی پێکه‌وه هه‌وین بکا. ئهم هه‌نگاوه‌ی ئه‌سکه‌نده‌ر کارێکی ئه‌وپه‌ر دڵخواز بوو که‌ هه‌شتاش به‌ بۆچوونی پووناکبیرترین که‌سانی زه‌مانه‌ی ئێمه‌ هه‌ر ئاواتیکێ ته‌ر و پاراوه. ئه‌و ده‌مه‌ی ئه‌سکه‌نده‌ر له‌ ته‌ختی جه‌مشید بنه‌ی داکوتاوه، داریووش هه‌یج هه‌یزیکێ به‌ره‌نگار بوونه‌وه‌ی له‌ به‌ردا نه‌ماوه و ئێران و سه‌رله‌به‌ری ئیمپراتۆری هه‌ی خۆی بوون، جا بۆیه‌ ناگرێ هاتبێ و بناغه‌ی دنیای ئاوات و خه‌یالاتی شیرینی له‌سه‌ر خۆله‌میش دانابێ. ئه‌سکه‌نده‌ر به‌ خوندکاری ئێران و دوایین پادشای هه‌خامنه‌شی داده‌ندرا.

ئه‌سکه‌نده‌ر کاتێک بیستی که‌ «بیئسۆس»ی میره‌هریمی به‌لخ داریووشی گرتووه و به‌ره‌و خۆره‌لاتی ده‌با، که‌وته په‌یکه‌رده‌ی. له‌ دامغان که‌یشته‌ سه‌ر له‌شکری پاگردووان و داریووش له‌وێ به‌ زه‌به‌ری خه‌نجه‌ری میره‌هریمی به‌ره‌رمانی خۆی کوژرا. به‌پێی سه‌رچاوه‌کان، ئه‌سکه‌نده‌ر بالاپۆشی ئه‌رخه‌وان‌په‌نگی ده‌سه‌لاتی به‌ سه‌ر ته‌رمی داریووش هه‌لکێشا و ناردیه‌وه شووش بۆ لای دایکی و خۆی به‌ره‌و پۆژه‌ه‌لات ئه‌سپی لینگدا. کۆنه‌ سه‌ربازه‌کانی پاش چوار سال و نیو شه‌ر و په‌لامار، لایان وابوو پادشا به‌ ئاوات و ئامانجی که‌یشتووه، بۆیه‌ داوایان لێکرد سه‌ری جله‌وی به‌ره‌و نیشتمان وه‌رسوو پێتی، به‌لام وتاری ئه‌سکه‌نده‌ر له‌و کاته‌دا وای کارتیکردن که‌ هه‌موویان سه‌ریان وه‌به‌ره‌یتا. له‌وه‌ به‌دوا ئه‌سکه‌نده‌ر ورده‌ورده‌ بوو به‌ دلبه‌سته‌ی ترووسکه‌ترووسک و شکۆی بارگای خۆره‌لاتی و بالاپۆشی ئه‌رخه‌وان‌په‌نگی

پادشایانی هه خامه نشیی به شانی دادا. که وایه له و کاته دا خۆره لات توانیبووی به زینه ری خۆی ببه زیتنی!

داگیر کرانی پۆژه لاتی ئیزان درێژه ی کیشا و چهند میره ریمیکی سه ربزیو سزا دران و گه لیک له حوکمداران هه ره له شوینی خۆیان داندرا نه وه. له هه موو شویتیک ئه سکه ندهر شاریکی به ناوی خۆیه وه ساز کرد؛ بز وینه له هه رات، درهنگ^۱، پۆخج، به رپالی باشووری هیندوکوش و قه فقاز که زستانی سالی ۳۲۰ - ۳۲۹ ی پیش زایینی لئ تێپه کرد. هئور کردنه وه ی سنووره کانی بالی باکووری ئیمپراتۆری ماوه یه کی پێچوو. سه رکوتی راپه پین و هه رای سۆغدییه کان دوو سالیکی کیشا و له و ماوه یه دا هاو پێیانی تووشی ئێره یی ببوون سه باره ت به و خۆره لاتییانه ی پۆژه پۆژه له ده وری ئه سکه ندهر ژماره یان زیاتر ده بوو؛ جا بزیه گرئ و کۆسپیکی خرایه سه ر پێگای. په نگه زه ماوه ندی ئه سکه ندهر له گه ل «پۆکسانا» ی^۲ کچی میره ریمی به لخ، مه به ستیکی سیاسیی له پشته وه بووبی و بریتی بی له پێکهاتن له گه ل سه ربزیوترین که سانی ناوچه که. ئه سکه ندهر به ده م شه په وه تا پوو باری سه یحوون (سیرده ریا)، که به دوا یین خالی سنووری دنیای ئێرانییه کانی نیشته جئ داده ندرا، پۆیی و له وئ فهرمووی که شاریکی به شووره و قه لای دیکه به ناوی ئه سکه ندهر ییه ساز بکه ن^۳.

وه رزی به هاری سالی ۳۲۷ ی پ.ز. ئه سکه ندهر سه ره له نوئ به هیندوکوش دا تێپه ری و به ره و هیند شۆر بۆوه. ئوروپا که هه تا به رله ئه سکه ندهر هه ر ده گه یشته گه رووله ی [بۆسفۆر و داردانیل]، سنووره کانی خۆی هه تا سیند په ره پێدا. ئه سکه ندهر له و پوو باره تێپه ری که به سنووری بالی پۆژه لاتی

۱- زه رهنگ، زه رهنگ، درهنگیان، درهنگیانا، سه کیستان، سه جیستان یان سیستان.و.

۲- پۆخسانا یان پۆخسانی.

۳- ئه م شاره ئیستا ناوی «خوجه ند» ه.

ئیمپراتۆری ئێران داده‌ندرا و قۆشه‌نی سه‌رکه‌وتوو پیتی نایه‌ هیفاسیس (بیاس). له‌و کاته‌دا سه‌ربازانی مه‌قدوونی به‌ پادشای خۆیان راگه‌یانده‌ که تازه‌ چی دیکه‌ی به‌ گوێی ناکه‌ن و ناکه‌ونه‌ شویت. ئه‌سکه‌نده‌ر جاری وایه‌ به‌ شه‌ر و هه‌لی وایه‌ به‌ پیکه‌اتن به‌ به‌ستینه‌کانی «سیند» دا بزووت و هیزیکه‌ی ده‌ریایی به‌ سه‌رکردایه‌تی ده‌ریاسالار نیئارخووس راسپێردرا که هه‌تا که‌نداوی فارس که‌میی باژووی. لێزه‌دا له‌شکره‌که‌ی کرده‌ دوو به‌ش؛ یه‌کیان ده‌بوو به‌ رینگای «رۆخج» دا بگه‌رپه‌وه‌ و ئه‌وی دیکه‌یان به‌ سه‌رکردایه‌تی خۆی ده‌بوو په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ هیزی ده‌ریایی هه‌لنه‌برئ و به‌ستیناوبه‌ستین بره‌وا. ئه‌سکه‌نده‌ر فه‌رمانی که‌رانه‌وه‌ی دا و پاش چه‌ند مانگی پر کویره‌وه‌ری و پێ‌کوته‌نی سه‌خت و دژوار و تێداچوونی چه‌کداریکه‌ی زۆر، هیزه‌کانی له‌ «به‌نده‌ره‌بیاس» ی ئیستا، یه‌کتریان گه‌رته‌وه‌. له‌ویوه‌ به‌ره‌و پاسارگاد بزووتن، هه‌تا بتوانن بۆ به‌هاری سالی ۳۲۴ ی پ.ز. بگه‌نه‌ شاری شووش.

دوای تێپه‌ربوونی پینج سال به‌ سه‌ر یه‌که‌م نیشته‌جی‌بوونی ئه‌سکه‌نده‌ر دا له‌ پایته‌ختی گه‌وره‌ی ئێران، سه‌رکرده‌ی مه‌قدوونی بۆ وه‌دی هیتانی یه‌کیه‌تی نیوان دوو دنیا‌ی خۆره‌لات و خۆرنشین، رۆژبه‌رۆژ ته‌مادارتر ده‌بوو. سه‌رپینجی چه‌کداره‌کانی له‌ هیند و که‌تن و پیلانی نیزیکترین هاوڕێیانی که‌ به‌رزه‌ئاواتی رێبه‌ری بلیمه‌تی خۆیان بۆ قووت نه‌ده‌چوو، پالی به‌ پادشای گه‌نجه‌وه‌ ده‌نا که به‌ مه‌به‌ستی گه‌یشتن به‌ ئامانجه‌کانی هه‌نگاوی خیراتر هه‌لنیتیه‌وه‌ و په‌له‌ بکا. ئه‌سکه‌نده‌ر له‌ کۆری مه‌زنه‌وه‌جاخانی ئێرانی دا که به‌ره‌به‌ره‌ په‌ره‌ی ده‌ستانده‌، ئال‌وگۆری به‌دی هیتا و که‌وته‌ پێداچوونه‌وه‌ی. خۆی

له گه‌ل «ستاتیرا» ی^۱ کچی داریووش زه‌وجی و «هیتفاستیۆن» ی کـرده ئاوال‌زاوای و کچه‌که‌ی دیکه‌ی داریووشی له و ماره کرد. پاشان دنه‌ی هه‌شتا که‌س له سه‌رکرده‌کان و ده‌ه‌زار سه‌ربازی خۆی دا هه‌تا زه‌ماوه‌ند بکه‌ن له‌گه‌ل کیزانی ئیرانی و به‌ بۆنه‌ی ئه‌م زه‌ماوه‌ندانه‌وه پیتنج شه‌ووڕۆژی کرده شایه‌ی و هه‌له‌پرکی.

ئەسكەندەر لە شووش وەدەرکەوت و ملی پێی کۆنە پێگای پادشاهی گرت
 کە بەرەو هەگمەتانه [هەگمادانه] دەپۆی و لەوێوە بەرەو بابل جمی. ئەمە
 دوایین گەشت و گەڕانی پادشای جێگرەوێ پادشایانی هەخامەنشی بوو.
 هیندە پێتەچوو کە نەخۆش کەوت و لە پایتەختی کۆنی پۆژەلات مرد
 (٣٢٣ی پ.ز). ئەسكەندەر لە جەنگەیکدا مرد لە وێدەچوو هەموو شتیکی بۆ
 گرتنی کارتاژ تەیار و ئامادە بووبی.

نه سکه ندهر دوايین مانگه کانی ته مهنی له پیتاو پیکڅسته وهی کاروباری
 نیمپراتوری خوی دا بهخت کرد. زور به قوولی که وته ژیر باندوری بیرو بژچوونی
 پادشایانی گه وره ی هه خامه نشی و داب و پیسای تازه تر و به ربلو تر و
 مروانه تری ثاویته کردن. دابه ش بوونی ولاتی به سهر هریمه کان دا سه لماند و
 چهند که سینک له میره هریمه کانی له سهر کار لانه بردن؛ بژ وینه میره هریمه کانی
 بابل، شووش، پاره تاکین، ههرات و ماد.

ئاترۇپات مېرھەرىتى ماد بوو كه ناوى خۆى به بالاي ناوچه كه بېرى و بوو به ئاترۇپاتكان، واته «ئازەربايجان»ى ئىستا. پادشاهى مه قدوونى ده يزانى ده سه لاتى ناوهندى له رابردودا زور جاران نه يتوانيوه دهست وه بهر سه ره خۆبوونى

۱- ئەم شادۈز تەوشى چارەنۈسىكى تال بۆۈ، چۈنكى دۈي ئۈسكەندەر بە فەرمانى رۇكسانا ۋە يىزدىكاس خىكىندرا.ب.

میره‌ریمه‌کان بێن، جا هه‌ر بۆیه ده‌سه‌لاتی کرده دوو به‌ش، یانی بێجگه له
 میره‌ریمی ئێرانی سه‌رکرده‌یه‌کی مه‌قدوونیشی له پال ده‌ستی داده‌نا.
 ئه‌سکه‌ندهر به ته‌واوی ئه‌و پڕی وشوێتانه‌ی ده‌زانی که هه‌خامه‌نشی بۆ یه‌کخستنی
 ئاسیا وه‌به‌رچاویان گرتبوون و هه‌تا زیاتر به‌ره‌و پێش هه‌نگاوی ده‌نا، هه‌ستی
 ده‌کرد که پتر پێویستی به گه‌لی بن‌ده‌سته و کاتی خۆی هه‌خامه‌نشی زۆر به
 ناسه‌رسه‌نگی ئه‌م پڕیازه‌یان په‌چاو ده‌کرد. یۆنانی و مه‌قدوونی تینه‌ده‌گه‌یشتن
 که بۆچی پادشاکه‌یان ئاوا ده‌یانخاته پڕیه‌ی ئێرانییه‌کان که پۆژ له دوا‌ی پۆژ
 روو‌راستی و چاونه‌ترسانیان زیاتر سه‌رنجی ئه‌سکه‌نده‌ری راده‌کێشا. لاساری و
 پێچه‌قاندنی یاران و سه‌ربازانی مه‌قدوونی له ئاست فه‌رمانه‌کانی ئه‌سکه‌نده‌ر،
 په‌نگه‌ پتر له پێشوو به‌ره‌و جه‌ماوه‌ری بن‌ده‌سته‌ی تازه‌ی پال پێوه‌نابێ. ئه‌و
 ده‌یه‌ه‌ویست حکومه‌ت به سه‌ر ئه‌م کۆمه‌له‌دا بکا، هه‌روه‌ک چۆن پێی‌خۆش بوو
 فه‌رمانه‌ه‌وای مه‌قدوونی و یۆنانییه‌کانیش بێ. ئه‌سکه‌نده‌ر پاش گرتنی میسر که
 جه‌ماوه‌ره‌که‌ی سه‌ریان وه‌به‌ر که‌سیک نه‌دیتا ئه‌گه‌ر هه‌ویتی خوداوه‌ندیی تیدا
 نه‌با و هه‌روه‌ها ئێرانیش که ده‌بوو پادشاکه‌ی گرشه‌یه‌ک بێ له په‌روه‌ردگاره‌وه،
 دوا‌ی ئه‌وه‌ی «زیتئوس - ئاممۆن» به کو‌پی خۆی دانا، کوتی من خودام. ئه‌م
 بانگه‌وازه‌ی بۆیه نه‌بوو که به شینوه‌یه‌کی په‌سمی و وه‌ک بابه‌تیک‌ی دینی بکه‌ویتته
 به‌ر په‌رستن، به‌لکوو مه‌به‌ستیک‌ی سیاسی به‌ره‌و ئه‌م هه‌لو‌یسته‌ی دنه‌ دا هه‌تا
 جه‌ماوه‌ری شاره‌کانی یۆنانی، هیز و ده‌سه‌لاتی هه‌ست پێ‌بکه‌ن. پێ‌وپه‌سمی
 «په‌رسکینۆس» یان به سو‌ژده‌داکه‌وتنی به سه‌ر شانی جه‌ماوه‌ره‌که‌ی دا سه‌پاند.
 ئه‌م کاره‌ وینه‌ی له دابی بارگای پادشایانی هه‌خامه‌نشی هه‌لگیرابۆوه که ده‌بوو
 هه‌موو که‌سیک له هه‌وێڵ فه‌رمانه‌ه‌وادا به چۆک‌دا که‌وتبا، به‌تایبه‌ت خه‌لکانی بالی
 خۆره‌لاتی قه‌له‌مه‌ه‌وی.

ئەو دەمەی که قۆشەنی ئەسکەندەر گەیشته پروباری سیتند، تەنیا چواریهکی سەربازەکانی مەقدوونی و ئەوانی دیکە ئێرانی بوون. دامودەزگای بەرپۆه بەرایەتی وەکوو کاروباری لەشکری، پێویستی بە تێوەدرانی پیاوانی ئێرانی بوو که ئەسکەندەر لە شتیکی وا دەگەرا. ئەم پلە و پایانەیی که سەرکردەیی مەقدوونی وەبەرچاوی دەگرت، بە شیوەیهکی یەکسان بوو، نەک وەکوه هەخامەنشیهکان که بەزیویان دەکردە ژیرچەپۆکی بەزیتەر. هۆکاری هەلسوکهوت و ئاکاری ئێرانییهکان لەگەڵ پادشای تازهیان، دەگەپیتەوه سەر ئەم تێروانینەیی ئەسکەندەر. ئەوان پێیان وا نەبوو که گەلێکی ژیرچەپۆکەن و کهسیکی غەوارە حکوومەتیان بە سەردا دەکا، بەلکوو هەروەک رابردوو خۆیان بە سەرورەیی هەریهەکانی پێشوو دەزانی. ئەسکەندەر بۆ ئەوێ زۆر چاکیان دڵنیا بکاتەوه که بە راستی و بە دڵەوه لەگەڵیان تێکەوتوو، دەرگای چوونە نیو مەکزی یارانی خۆی بۆ خستنه سەر گازەرای پشت و رێگای بۆ براهیهکی داریووش و چەند مەزنێکی دیکەیی ئێرانی تەخت کرد. سیههزار لاوی بنەماله رەسەنەکانی ئێرانی خزانە بەردهستی مامۆستایانی یۆنانی هەتا وێرای مەشقی سەربازی، فیزی زمانی یۆنانیشیان بکەن. سەربازانی راهاتوو خزانە پیزی فالانژەکانی ئەسکەندەر.

ئەگەر گرشه و ورشه و شکۆی پۆژەلاتییانەیی دڵخوازی ئەسکەندەر، دلی مەقدوونییهکانی رێکدەکۆشی، لاواندەوه و بەسەرکردنەوهی ئەوان، هەستی بەخیلایهتی دەبزاوتن، چونکه لایان وابوو بە زەرەدیان دەبریتەوه. سەربزێوی و پێچهقاندنەکان لێرەوه دەستیان پێکرد: سالی ۳۳۰ی پ.ز. لە درەنگ؛ سالی ۳۲۸ی پ.ز. لە مەرکەند (سەمەرقەند)؛ سالی ۳۲۷ی پ.ز. لە بەلخ و سالی ۳۲۴ی پ.ز. لە ئۆپیس. تێکەڵبوونی توخم و تۆرمە و شارستانییهتەکان، تەنیا

له ژێر ده‌سه‌لاتیکی تاق و تاقانه‌دا بووزی ده‌خوارد و وه‌كرده‌وه ده‌گه‌را. تیکرای ئهم کیشه و بزوتنه‌وانه که پادشای لاو به هیچی نه‌ده‌گرتن، له ماوه‌ی هه‌لمه‌ت و په‌لاماره‌کانی‌دا نه‌یتوانی ئه‌و ئامانجه‌ی که پێداگرانه و پته‌و هه‌ولی بز ده‌دا، بخاته مه‌ترسییه‌وه. فه‌رمانه‌ه‌وای تازه پنی‌وابوو پیز و پله و پایه‌ی ئێرانییه‌کان نابێ له‌چاو مه‌قدوونی و یۆنانییه‌کان به‌ره‌ژێتر بێ. سازکرانی شاره‌کان ته‌نیا به‌ مه‌به‌ستی دانانی سه‌ربازگه و هێورکردنه‌وه‌ی تیره و هۆزه ئا‌واوه‌گیر و سه‌رکیشه‌کان نه‌بوو، به‌لکو زیاتر بز به‌دی‌هیتانی شارستانییه‌تیکی تیکه‌لاو بوو که هه‌ردک نه‌ته‌وه به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کسان تیندا به‌شداربوون.

دا‌پشتنه‌وه‌ی ئیمپراتۆرییه‌کی به‌رب‌لاو که له «بالکان» وه‌ه‌تا «سیند» په‌ری هه‌لدابوو، هه‌ر له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی سیاسی و ئیداری، که ته‌واو تێبه‌سته‌ی پرسى ره‌گه‌زی ببوو، هه‌لته‌ده‌سوورا. پاشان گه‌وره‌ی تازه مشوور و ته‌گبیری خۆی ره‌چاو ده‌کرد و بیروبه‌چوونی کۆنی ده‌سه‌لاتی وه‌لاده‌نا. ئه‌سکه‌نده‌ر گه‌وی زنجیری خۆرنشین و خۆره‌لاتی تیکخستن و ئاواتی ئه‌و یه‌ک‌بوونه‌ی هه‌خامه‌نشیه‌کانی وه‌دی هیتا که به‌ شویتیه‌وه بوون و ئاوا گه‌شه‌یه‌کی له‌ناکاوی خسته‌ نیو ژیا‌نی ئابووری جیهان که له‌ به‌ند و داوی دا‌به‌ش‌بوونی فره‌چه‌شن ده‌رباز ببوو. له‌م به‌وا‌ره‌دا که‌متر وینده‌چی که رێبازیکی خاوه‌ن گه‌لاله و دیاری‌کراو، له‌ ماوه‌ی ته‌مه‌نی زۆر کورتی ئه‌سکه‌نده‌ردا وه‌به‌رچاو گیرایی و خرابیه‌ قوناخی جێ‌به‌جێ کردن. ئه‌سکه‌نده‌ر ده‌که‌ویته‌ شوین فه‌رمانه‌ه‌وایانی پێش‌خۆی و چه‌شنی ئه‌وان شان‌به‌شانی په‌یکه‌رده‌ی ئامانجی له‌شکری و سیاسی، سه‌رنجیکی باشی ده‌دایه‌ سه‌ر رێ‌وبانه‌کان به‌تایبه‌ت رێ و ره‌وگه‌ی ده‌ریایی که بریتی بوون له‌ نه‌وکه‌ند و پروباران و هه‌ر چوار قورنه‌ی دنیا‌یان پێکه‌وه‌ گرێ ده‌دان. گه‌رانی نیتارخووسی ده‌ریاسالاری ئه‌سکه‌نده‌ر

لاساکردنهوهی ههنگاوی بویرانهی «سکیلاکس»ه که به فهرمانی داریوش کهوته پشکنین و دۆزینهوهی رهوگی ئاوان. گه لالهی دۆزرانهوهی که ناراههکانی عهرهستان و ده‌ریای خه‌زه‌ر که نهو پنی‌وابوو ده‌گاته‌وه سهر ده‌ریای ره‌ش، به‌لگه‌یه‌کی پته‌وه له‌سهر نه‌م بابه‌ته. سازکرانی گۆلی حه‌بانیه که له سهرده‌می ئیمه‌دا کاره‌کانی ته‌واو بوو، نه‌سکه‌نده‌ر دایرشتبوو هه‌تا هه‌ستانی ئاوی پروباری فوراتی تیدا کۆبکاته‌وه و بتوانی به شیوه‌یه‌کی ئاسایی ئاوی شه‌قه‌جۆگان دابین بکا.

نه‌سکه‌نده‌ر وه‌کوو پادشاهانی هه‌خامه‌نشی، زیڤ و گه‌نجی وه‌سه‌ریه‌ک نه‌ده‌نا. نه‌و خه‌زینانه‌ی که له پایته‌خته‌کانی ئیمپراتۆری که‌وته‌ به‌رده‌ستی، کردنی به‌ دراو و سکه‌ی یه‌که‌چه‌شنی پێ‌لێدان. به‌م شیوه‌یه‌ کۆتایی هێنا به‌ سکه‌ی هه‌ریمان و میره‌هریمان و چونکه هه‌ر یه‌که‌چه‌شنه دراو له قه‌له‌مه‌روی به‌ربلاوی ئیمپراتۆری نه‌سکه‌نده‌ر دا کهرین و فرۆشتنی پێده‌کرا، ده‌یتوانی په‌یوه‌ندیی ئابووری هه‌موو به‌شه‌کانی ولات دابین بکا. نه‌سکه‌نده‌ر به‌ پشوو‌دریژی دیاری و پاداشته‌کانی داده‌به‌شین و له‌شکرچیه‌کانی خۆی به‌ سهر ده‌وله‌مه‌ندی‌دا ده‌خستن و له‌ ئاکام‌دا ته‌واوی هه‌ریمه‌کانی خۆی، بۆ وینه‌ یۆنانی خه‌نی کرد. له‌ قه‌له‌مه‌روی پادشایه‌تی‌دا، ڕینگه‌یه‌کی دیکه بۆ دانیش‌توانی یۆنان کرایه‌وه، یانی نه‌م ولاته که له‌به‌ر شه‌ر و لیکدانی درێژخایه‌ن تووشی هه‌ژاری ببوو، هه‌لی بۆ ره‌خسا که جه‌ماوه‌ره‌که‌ی بۆ کار و کاسپی بنیتریه‌ ده‌ره‌وه و کراسی چه‌کداری به‌کری‌گیراوی میریان له‌ به‌ردا به‌رنی. زۆربه‌ی شاره‌ کۆنه‌کانی سووریا و فه‌له‌ستین له‌ ڕۆژگاری نه‌سکه‌نده‌ر دا به‌ سهر تازه‌بوونه‌وه و به‌خته‌وه‌ری‌دا که‌وتن، به‌لام زۆربه‌ی نه‌و یۆنانیه‌یه‌ی که له‌ زید و نیشتمانی خۆیان تالاسا ببوون، له‌ نیو شار و کۆچه‌رنشینه‌کانی سازکراوی پادشای مه‌قدونی‌دا به‌نگر

بوون و له بهشیکیاندا سهربازانی کۆن و خانهنشین، به شیوهیهکی یهکسان جینگایان بۆ کرایهوه و نیشتهجی بوون. دامهزاندنی چهند ناوهندیکی بازرگانی له شویتنی بارناسکی سهربازی و ئابووری، تاقمیک له بازرگانانی یۆنانییان بۆ لای خۆیان ڕاکێشا. لهو شویتانه بازرگانان گهلیکیان مشتیری قۆشههچی و کاربهدهستانی خۆرههلاتی دههۆزییهوه و هیتدهی پینهچوو جهماوهری ئیترانیس که تامهزرۆی ژیانی یۆنانی و مهقدوونییهکان ببوون، تیرژان و چوونه پال کۆمهلی کپیارانهوه و لهگهڵ گهشهی کاروباری بازرگانی، ناوهنده کۆنهکان ئالوگۆریان به سهردا هات. هاتوچۆی ڕیوبان و ڕووباران و پهیوهندیی نیزیکی نیوان شارهکان، ڕیی بۆ بازرگانان خۆش دهکرد که بتوانن پهلوپۆ بۆ ناوچه و ههریمی بهربلاوتر باوین و ههتا دوورهدهستان بپۆن و باری ئابووری ناوچهکان تووشی ئالوگۆر بکهن. به هۆی بهدی هاتنی دنیایی سهبارهت به ناشتی و تهناهی، ویدهچوو که یهکیهتی سیاسی و ئابووری «ئیرانی - یۆنانی» که لهسهربنهمایهکی پتهو داپیژرابوو، له داها تووشدا بۆ ماوهیهکی درێژخایهن بمیتن، بهلام مردنی ئهو بناغه دانهره بلیمهتهی که قۆناخیکی وهها ڕووناکی له زنجیرهی ڕووداوهکانی میژوویییدا بهدی هیتابوو، داپرانیکی ناشکرای لیکهوتهوه و دنیای بهرهو چاره نووسیکی دیکه پالپپوهنا.

سلۆکیهکان^١

ئهو ئیمپراتۆرییهی که ئهسکهندهری گهوره بنیاتی نا، پاش وی چی وا خۆی ڕانهگرت. بیر یهکیهتی و یهکبوون خیرایهکی بنهی برأ و له ماوهی چل سالهی پاش نهمانی دا، دنیا له نیوان یارانی ئهسکهندهردا بوو به گۆمی خوین. تهواوی سههرکردهکانی سپا یان میرههریمه گهورهکان که له قوتابخانهی دژواری

فیلیپ یان ئەسکەندەردا پەرۆهردە کرابوون و بە ئازایەتی و چاوەترسان، کەولی شانازی دەخرایە سەر شانی پیاوان، بە ئاواتەوه بوون کە نەک تەنیا هەر سەرکردە ی سەپا بن، بە لکوو ببنە فەرمانرەوای تیکرایی هۆزان و گەلان. ئەسکەندەر ئاواتەخواز بوو کە نەتەوه و گەلان پیکەوه کۆبکاتەوه و رایاننیتێ هەتا هەستی نەتەوایەتی وەلابنن، تاکوو کۆمەلێکی یەکگرتوو بەدی بێ، بەلام خرایە پشت گوێ. دوای شەپی ئیپسوس (۳۰۱ پ.ز)، پیکهاتە ی سیاسیی دنیا لەسەر بنەمای سێ پادشایەتی دامەزرا: پادشایەتی مەقدوونی لە ئوروپا، پادشایەتی لاژید (بەتالیسە) لە میسر و پادشایەتی سلۆکیەکان لە ئاسیا.

لە نیو تیکرایی جێنشینهکانی ئەسکەندەردا، سلۆکوس (سیلۆکوس) زیاتر لە هەمووان ئاشنای بیروبۆچوونی سەرکەوتە ی مەقدوونی بوو، هەر بۆیە واویدەچوو کە بۆ ناسین و تێگەشتنی دنیای ئێرانی و تیکە لاوبوونی، لە هاوشانەکانی شیاوتر بوو. هەر لەو کاتەوه کە شووش گیرا، ئەویش کرایە فەرماندە ی مەزن و ماقوولانی سوارە ی ئێرانی و کردنی بە چەندین هیزی دەهەزار کەسە ی شەڕکەری وەکوو یەک. پاشان لەگەڵ «ئاپامی» ی مەزنەوه جابخی ئێرانی زەماوەندی کرد و زنجیرە یەکی میرانی دامەزراند کە خویتی ئێرانی و مەقدوونی بە یەکسانی لە دەمارەکانی دا دەگەرا. سلۆکوس بوو بە میرهەرمی بابل و سەرەنجام میراتی ئیمپراتۆریی هەخامەنشیی پێ برا کە هەلبەت میسر و کلکە ی سەراولێژی، یانی فەلەستین و باشووری سووریای دەگرتهوه و چەند ناوچه یەکی بەستینهکانی ئاسیای بچووکیشی لەخۆ دەگرت. خودی ئەویش بێجگە لە چەند مەلبەندیکی بەرتهسکی سنوورەکانی رۆژهلاتی نەبێ لە رۆج و گیندروژیا، هیچ خاکیکی نەدۆراند. ئەو مەلبەندانەشی لەبری ئەو رەوه فیلانە دا بە «چاندراگوپتا» ی پادشای هیند کە بە مەبەستی پاراستنی

که‌وشه‌نه‌کانی بالی خۆرنشین پنیوستی بوون. سلۆکوس قه‌له‌مره‌ویکی پان‌وبهرین و پر جه‌ماوه‌ری بۆ کوره‌که‌ی به‌ میرات به‌جیه‌نشت که به‌پنی ده‌قه کۆنه‌کان رێژه‌یان به‌ سی میلیۆن که‌س قه‌بلێندراوه؛ به‌لام هه‌ر دوا‌ی نه‌مانی، له‌پێوه دابه‌ش‌کران و بچووک‌بوونه‌وه‌ی پادشایه‌تی سلۆکی ده‌ستی پێکرد و هه‌تا برانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی ئەم خانهدانه درێژه‌ی کیشا. سلۆکوس بناغه‌دان‌ه‌ری دوو پایته‌خته: سلۆکیه [سیلۆکیه] له به‌ستیتی ڕووباری دیجله که ڕمیتی بابلی ٭٭ و ئانتیتۆس [ئه‌نتاکیه] له لیواری «چۆمی ئۆرۆنت» ی سووریا. پادشا بنه‌مای دام‌وده‌زگای ڕامیاری و به‌پێوه‌به‌رایه‌تی و ئابووری ئیمپراتۆری خۆی له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی ئەم دوو پایته‌خته دامه‌زراند که ڕینگیه‌کی پادشایه‌تی به‌یه‌کیه‌وه ده‌به‌ستنه‌وه. هه‌تا وه‌ختایه‌کی که جیتشینه‌کانی سلۆکوس خاوه‌نی پایته‌ختی رۆژه‌لاتی بوون، حکومه‌ته‌که‌یان سه‌باره‌ت به‌ داهاتو ه‌یوادار بوو. دوا‌ی سه‌ده و نیۆیک که سلۆکیه که‌وته چنگ پارته‌کان، پادشایه‌تی سلۆکی بریتی بوو له حکومه‌تیکی گردبۆوه له سووریا و ه‌یتده‌ی پینه‌چوو که رۆم خاشه‌ی کیشا.

سلۆکیه‌کان که بوونه جیگره‌وه‌ی پادشایانی هه‌خه‌مانشی، زۆروکه‌م تیکرای قه‌له‌مره‌وی ئه‌وانیان که‌وته به‌رده‌ستی و به‌شی هه‌ره زۆری تان‌وپۆی پیکهاته‌ی دام‌وده‌زگای پێشوویان لێوه‌رگرتن و ناچار بوون بکه‌ونه شوین ئامانجیک که شاهانی رابردوو ده‌ستیان پنی ڕانه‌گه‌یشتبوو؛ ئه‌ویش بریتی بوو له پاراستنی یه‌کیه‌تی و یه‌کپارچه‌یه‌تی ئیمپراتۆری که سه‌رزه‌مینیکی فره‌نه‌ته‌وه و فره‌شارستانییه‌ت بوو، که‌چی بۆیان وه‌دی نه‌هات. ته‌واوی ئه‌و هۆکارانه‌ی که ورده‌ورده بوونه بۆنه‌ی لاوازیوونی ئیمپراتۆری هه‌خه‌مانشی و سه‌ره‌نجام برانه‌وه‌ی که‌سه‌رباری ئه‌و زنجیره‌یان به‌دی ه‌یتا، داویتی سلۆکیه‌کانیشیان

گرتهوه و بریتی بوون له: تیکه لهچوون له گه‌ل خانه‌دان و حکومه ته‌کانی دیکه‌ی وه‌ک مه‌قدوونیه و میسر و پاشان پارته‌کان و ڕۆمیه‌کان؛ شه‌ر له‌گه‌ل ئه‌و هه‌ریمانه‌ی نیو جه‌غزی قه‌له‌مه‌رویان که ده‌یان‌ه‌ویست جو‌ی بینه‌وه؛ هه‌ول و هه‌لسووران بۆ پتمل‌کردنی حوکمداران و میره‌ریمه‌کان و توش بوون له‌گه‌ل که‌تن و پیلانه‌کانی نیو کۆشک و بارگای میری و ئه‌وانه‌ی که خوازیری پادشایه‌تی بوون و زۆر جار خویتی ده‌که‌وته نیوان. پادشایانی سلۆکی له سه‌ده‌ی دووه‌می پیش‌زاین‌دا، ده‌ستیان له خه‌رج کردنی زی‌ر نه‌ده‌پاراست که ڕینگای گه‌نده‌لی و فیتنه‌گیرانی خۆش کرد. ئه‌وان به مه‌به‌ستی خۆتیوه‌ردانی قۆشه‌نی ڕۆم دژی دوژمنه‌کانیان به‌رتیلیان ده‌دا به سه‌ناتۆره‌کانی ڕۆمی، به‌لام هه‌ر کات سه‌رده‌که‌وتن، له‌و شوینه وه‌ده‌رنه‌ده‌که‌وتن که گرتبوویان. سلۆکیه‌کان زۆر به دره‌نگه‌وه تیگه‌یشتن که به ده‌ستی خ‌زبان ڕۆژه‌لاتیان داوه‌ته ده‌ست ڕۆمیه‌کان. گومانی تیدا نییه که چه‌ند پادشایه‌کی سلۆکی، هه‌روه‌ک ژماره‌یه‌ک فه‌رمانه‌روای هه‌خامه‌نشی، به مه‌به‌ستی پینه‌وه‌په‌ژی ئیمپراتۆریی خ‌زبان که‌وته چالاک‌ی و هه‌ول و هه‌لسوورانی به‌رچاو، که یه‌کیان ئانتیوخوسی سی‌هه‌مه. ئه‌وه‌ی راستی بێ سلۆکی نه‌یان‌ده‌توانی به‌ر به دوو هی‌زان بگرن که ده‌رفه‌تیان له لاوازی و که‌مه‌ده‌سه‌لاتی ئه‌وان دیتا و بریتی بوون له: هی‌زی به‌ره‌به‌ره و به ساوه‌ساوی نه‌براه‌وی ئیزانییه‌کان و هی‌زی ڕۆم که پیشتر و له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی دووه‌مه‌دا، زه‌بریکی بێ‌قه‌ره‌بووی له ئیمپراتۆریی سلۆکی وه‌شاندبوو. سلۆکووسی یه‌که‌م، ئانتیوخوسی یه‌که‌می کو‌پی له‌گه‌ل خ‌زی کرده شه‌ریکه‌ده‌سه‌لات و ئیمپراتۆرییه‌که‌ی دا‌به‌ش کرد و هه‌ریمه‌کانی بالی ڕۆژه‌لاتی بێ‌ئه‌سپارد و سلۆکیه‌ی به‌ستیتی ڕووباری دیجله بوو به پایته‌ختی؛ به‌لام له زه‌مانی ئانتیوخوسی یه‌که‌مه‌دا (۲۸۰-۲۶۱ ی.پ.ز)، یه‌که‌م نیشانه‌کانی بێ‌هی‌زی

ده‌رکه‌وتن و تیکرای توێژه‌ران لایان وایه که پارس سه‌ربه‌خۆیی ڕاگه‌یاندووه. له سه‌رده‌می حکومه‌تی ئانتیوخووسی دووه‌مدا (۲۶۱-۲۴۶ ی.پ.ز) چهند به‌شیکێ گرینگی ئیمپراتۆری دابریان و ده‌توانین ئاماژه بکه‌ینه به‌لخ (ده‌وروبه‌ری سالی ۲۳۹ ی.پ.ز)، له‌گه‌ڵ هه‌ریمی پارت و هه‌رکانی (گورگان) له سالی دواتردا. پادشای گیرۆده‌ی شه‌ره‌کانی بالی خۆرنشین، نه‌یده‌توانی ڕیز و ده‌سه‌لاتی خۆی له قۆلی خۆره‌لات داسه‌پێنێ. هه‌ریمی به‌لخ بریتی بوو له ده‌شتی باکووری ئه‌فغانستانی ئیستا و سنووری باکووری هه‌تا ڕووباری جه‌یحوون (ئامووده‌ریا) په‌ڕی هه‌لدابوو. ئهم هه‌ریمه ناوچه‌یه‌کی سنووری بوو که بۆ به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی په‌لاماری بی‌برانه‌وه‌ی بیابانگه‌ردانی ئێرانی پیکهاتبوو. وه‌کوو دیاره نیزیکه‌ی بیست‌هه‌زار سه‌ربازی شه‌ل‌وکوت و نه‌خۆشی ئه‌سکه‌نده‌ر له شوینه تازه‌سازه‌کانی نیشته‌جێ کران. پاش نه‌مانی پادشای مه‌قدوونی، ئهم سه‌ربازانه کردیانه هه‌را و گوێیان ده‌یان‌ه‌وێ بگه‌ڕێنه‌وه نیشتمانی خۆیان. به‌شیکیان کوژران، به‌لام ئه‌وانه‌ی مابوون، ده‌کرا هه‌یزیکێ چه‌کدار له ولاته‌دا پیکه‌بێتن. «دیۆدوتوس»ی میره‌هریمی یۆنانی له لایه‌که‌وه پالی به‌ یۆنانه‌وه دابوو و له لایه‌کی دیکه‌وه پشتی به‌ پیاوانی ئێرانی گه‌رم بوو. ئه‌و دژی پادشای سلۆکی خۆی به‌ شیوه‌یه‌کی ڕاکشاوانه ڕانه‌په‌ڕی، به‌لام کاتیک بی‌ده‌سه‌لاتیی حکومه‌تی چاو پیکه‌وت، هه‌ولی دا هه‌تا به‌ یاریده‌ی جه‌ماوه‌ری خۆولاتی، حکومه‌تیکێ تۆزیک به‌ده‌سه‌لات بۆخۆی دامه‌زریتێ، تاکوو بتوانی به‌رپه‌رچی په‌لامارده‌رانی ره‌وه‌ندی ده‌شته‌کی بداته‌وه.

وادیاره له هه‌چ جیگایه‌کی دیکه‌ی وه‌کوو هه‌ریمی به‌لخ دوو ره‌گه‌زی یۆنانی و ئێرانی، سه‌ره‌ڕای ژیا‌نی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تیی جیاوا‌ز، ئاوا به‌ چاکی و بۆ ماوه‌یه‌کی درێژخایه‌ن پیکه‌وه نه‌حاواونه‌وه. ره‌نگه دووره‌ده‌ست‌بوونی یۆنان و

هه‌ره‌شه‌ی ده‌ره‌کی له ناوه‌ندی ئاسیاوه هه‌لومه‌رجیکی ئه‌وتزی په‌خساندب. به‌لخ که ناوچه‌یه‌کی کشت‌وکالی و ئاژه‌لداری بوو، له لایه‌که‌وه خۆرنشینی به «چین» هوه ده‌به‌سته‌وه و له لایه‌کی دیکه‌وه به «سیبیریا» ی کانگای زیڤ و باشووری پروسیاوه‌ی گری ده‌دا. دارایی و سامانی به‌لخ قه‌رزدارباری تپه‌په‌وونی که‌لوپه‌لی بازرگانی بوو به‌وه‌ریمه‌دا و بازاپه‌ به‌پمین و قه‌وغاگانی، ده‌وریکی هیژایان له بازرگانی جیهانی دا ده‌گیرا. به‌لخ ناوچه‌یه‌کی ئیران و له‌سه‌ر بنه‌مای کۆمه‌لی ده‌ره‌به‌گی دامه‌زرا‌بوو. مه‌زن و ماقوولانی خاوه‌ن ملک‌وماشی له کۆشک و قه‌لای سه‌خت و قایمه‌دا ده‌ژیان و به‌کاروباری زه‌وی‌وزاری خۆیان را‌ده‌گه‌یشتن و وه‌رزیرانیش له دێهاتی به‌شووره و دیواری پته‌ودا نیشته‌جئ ببوون. ئه‌م هه‌ریمه‌ له پۆژگاری هاتنی یۆنانیه‌کانه‌وه ئال‌وگۆرپیکی به‌خۆیه‌وه نه‌دی‌بوو، واته‌ ئه‌و یۆنانیه‌یه‌ی که پێ‌وشوینی شه‌پکه‌رانه‌یان ده‌سته‌به‌ریکی باش بوو بۆ پاراستنی سنووره‌کانی. مه‌زنانی تازه‌ ده‌ستیان له پێکهاته‌ی ئابووری ولات نه‌دا، به‌لام به‌سازکردنی کۆمه‌لیک شار و کۆچه‌رنشین، توانییان جه‌ماوه‌ریکی بازرگان و سه‌نه‌تکار رابکێشن و نیشته‌جیان بکه‌ن و ناوچه‌که‌ به‌ره‌وه‌ده‌وله‌مندی به‌رن و ئیرانیش قازانجی چاکی لێ هه‌لگرن. له‌په‌وتیکی ئاوا‌دا بوو که یۆنانیه‌کانی دانیشتووی به‌لخ، هاوه‌نگاو له‌گه‌ل ئیرانیه‌کانی خۆمالی و دا‌پراو له ئیمپراتۆری، وێپای پارته‌ راپه‌‌په‌یه‌کان، کۆمه‌لیکیان پێکه‌یتا که ماوه‌ی دوو سه‌ده و نیو، په‌ره‌پنده‌ری شارستانییه‌تی یۆنانی بوو له هیند و ئاسیای ناوه‌ندی‌دا و ته‌نیا شه‌پۆلی هروژمیکی نوێ و سامناکی په‌وه‌نده‌کانی ئیرانی، له بنه‌بانی سه‌ده‌ی دووه‌می پێش‌زایین‌دا، ته‌فروتنا‌ی کرد و لیکه‌په‌لوه‌شاند.

دابړانی خاکی پارت و هیرکانی، یانی ناوچه‌کانی باشووری خوره‌لاتی و خوره‌لاتی ده‌ریای خه‌زهر، که یه‌ک‌دوو سالیگ پاش دابړانی به‌لخ ږووی دا، که‌متر ده‌که‌ږیته‌وه سهر هیز و ږښتی ئه‌م جه‌ماوهره نیمچه‌کڅهره و زیاتر سه‌بارته به لاوازی و بی‌ده‌سه‌لاتی پادشایه‌تی سلوکیه‌کان. ئه‌م هه‌نگاوه هیشتا به دژکرده‌وی دنیای ئیرانی دژی خه‌لکی بیگانه‌ی دانیش‌تووی ولاته‌که، دانه‌ده‌ندرا، به‌لام زور دواتر که ئیران له ئاست هه‌ږه‌شه‌دا راست بڅوه و ویزدانی نه‌ته‌وه‌یی و ه‌خه‌به‌ره‌ات، توانی ږووحی تازه‌ی خژی بنویتی. پارت‌ه‌کان ئالای ده‌سپیکي ئه‌م جوولانه‌وه‌یان هه‌لکرد، به‌لام پتر له س‌ت سالی کیشا ه‌تا توانیان ئیران له چنگ یونانیه‌کان ده‌رک‌یشنه‌وه و سنوره‌کانی بالی خورن‌شینی خژیان ه‌تا لیواری ږووباری فورات به‌ربلاو بکه‌نه‌وه و ئه‌م قه‌له‌م‌ږه‌وه ه‌تا زه‌مانی هیرشی عه‌ره‌بان ده‌ستی لی‌نه‌درا و هر به ده‌ست ئیرانیه‌کان‌وه مایه‌وه. سلوکوسی دووهم (۲۴۶ - ۲۲۶ ی.پ.ز) ه‌ولی دا ه‌تا بارودڅی ئیمپراتوری له بالی ږوژه‌لات سه‌قامگیر بکا. پارت‌ه‌کان خژیان له ئاست هه‌لمه‌تی هیزه‌کانی پینه‌گیرا که ږوویان ده‌کرده هه‌ریمه‌کانی ږوژه‌لاتی. له‌م کاته‌دا نا‌ژاوه‌یه‌ک نه‌نتاکیه‌ی گرته‌وه و پادشای ناچار کرد هه‌موو ئاواته‌کانی وه‌لابنځ و بکه‌ږیته‌وه سووریا. پارت‌ه‌کان که هیژیکي بزوک و به‌پاریز بوون، که‌ږانه‌وه و به سووک و هاسانی سه‌رکه‌وتیان وه‌ده‌ست هیتا. پاش نه‌مانی سلوکوسی دووهم، سه‌ره‌پای ئه‌م هه‌ریمانه‌ی ږوژه‌لاتی، ئاسیای بچووک‌یش له ژیر ده‌سه‌لاتی سلوکیه‌کان ده‌رک‌یشرا. په‌نجا سال دوا‌ی مه‌رگی بناغه‌دانه‌ری پادشایه‌تی سلوکی، قه‌له‌م‌ږه‌وی حکومه‌ت له بالی خورن‌شین‌ه‌وه ه‌تا چپای تووروس و له بالی خوره‌لات‌ه‌وه ه‌تا هه‌ریمی ماد ده‌ږوی.

کوندرا^۱ و به‌و دورگانه‌دا تپه‌پی که بۆ راوی مرواری به‌ناوبانگ بوون و سه‌ره‌نجام گه‌رایه‌وه سلۆکییه‌ی قه‌راخ پووباری دیجله. له‌ پووی کۆمه‌لێک نیشانه‌وه‌ وایده‌چی که ئهم گه‌شت و گه‌رانه‌ی پادشا به‌ مه‌به‌ستی گه‌شه‌ی کاروباری بازرگانی بووبی له‌ ده‌ریا و ویشکانی‌دا و بۆیه‌ هینده‌شی پێچووه. ئانتی‌خووس که به‌ شه‌رابی سه‌رکه‌وته‌کانی خۆی سه‌رمه‌ست ببوو، ته‌مای گرت مه‌قدوونییه‌ش بخاته سه‌ر خاکی قه‌له‌مه‌روی خۆی. به‌بێ هیچ مه‌به‌ستیک به‌ گه‌رووله‌ی [بۆسفۆر و داردانیل‌دا] تپه‌پی، به‌لام رۆم زه‌بریکی گورچووبی لیوه‌شاند و له‌ شه‌پی «مه‌غنیسیا»‌دا به‌زی. ئاشتی و پیکهاتنی ئاپامی (۱۸۸ ی.پ.ز)، نه‌ک ته‌نیا به‌ش‌برای کرد له‌ خاکی ئاسیای بچووک، به‌لکوو باج و پیتاکیکی قورسیشی به‌ سه‌ر شانی‌دا سه‌پاند.

ئاخرین پادشای گه‌وره‌ی سلۆکی ئانتی‌خووسی چواره‌م (۱۷۵ - ۱۶۴ ی.پ.ز) بوو که چهند هه‌نگاوێکی ئازایانه‌ی به‌ مه‌به‌ستی نۆژهن‌کردنه‌وه‌ی ئیمپراتۆری و ده‌ربازبوونی له‌ چنگ لیکدابران هاویشت. سه‌رکه‌وتنی هیزه‌ چه‌کداره‌کانی له‌ میسر، به‌داخه‌وه‌ هیچ قازانجیکیان پێنه‌گه‌یاند و هه‌ول و هه‌لسوورانه‌کانی بۆ پته‌و‌بوونی په‌یوه‌ندی نیوان نه‌ته‌وه‌کانی ولاته‌که‌ی له‌ رێگای تیزاندنی کولتوری یۆنانیانه، هه‌چی لێ شین نه‌بوو. هه‌ر ماوه‌یه‌ک دوا‌ی نه‌مانی ئهم پادشایه، سلۆکیه‌کان ناوچه‌ی دووچه‌مانیان له‌ چنگ ده‌ره‌ات و پارته‌کان به‌ سه‌ری‌دا زāl بوون. دا‌رووخانیکی به‌په‌له‌ و خه‌یرای سیاسی ده‌ستی پیکرد که نیشانه‌ی پاشه‌کشی هیلیتسیم بوو له‌ رۆژه‌لات. میره‌ریمان سه‌ربه‌خۆ بوون و قوله‌پادشایه‌تی و خان‌خانی بالیان به‌ سه‌ر ولات کیشا. ئیمپراتۆری سلۆکی

۱- داریکه له‌ تیره‌ی قه‌زوان و بێ‌به‌ره‌ و بریندار ده‌کری و شيله‌که‌ی ده‌گرن و ویشکی ده‌کن و بۆنخۆشه‌ وه‌کوو داری عوود و ده‌یسووتین هه‌تا بۆنی بێ. مووروونچه‌ (۹)و.

لهوهی بهو لاهه تنیا بریتی بوو له خاکی سووریا و کۆمه له ههریمیکی ئازاد که ئامادهی ئهوه بوون بچنه کۆشی رۆمیه کانهوه، که بۆ گرتنی دنیای یۆنانی دهستیان له کاروباری رۆژه لات وهرده دا. وهکوو ئاشکرایه حکومه ته کانی یۆنانی دوبه دوا یه کتر سهر به خۆ نه مان و بوونه ژیرچه پۆکه ی رۆم. رۆم ویست و داخوازی خۆی به سهر دا ده سه پاندن و شیوازی حکومه تی فیه بازانهی خۆی سه قامگیر کرد که له سهر ته وه ره ی داگیرکهری، خۆ به زل زانی، گهنده لی، زه بروهنگ و بی ئاکامی هه لده سوورا.

ئیمپراتۆریی سلۆکی که بریتی بوو له دنیای ئیرانی، بابلی کۆن، شاره کانی فنیقییه و باژیره کانی ئاسیای بچووک، وهکوو ئیمپراتۆریی هه خامه نشیه کان به حکومه تیکی تیکه لاوی فره نه ته وه داده ندرا. یه که مین پادشایانی ئه م خانه دانه زۆریان هه ول دا که یه کییه تی سهر تاسهری بپاریزن. هه خامه نشیه کان پشت نه ستوور بوون به نه ته وه ی ئیرانی که رۆژه پۆژ زیاتر له بانووی ئیران دا بـلاو ده بوونه وه و له ده ره وهش ده بوونه چوار بهنده ی هیزی چه کدار و هه لسوور پنه ری دام و ده زگای به ریه به رایه تی. ئه سکه نده ری گهره له ماوه ی کورتنی ده سه لاتی خۆی دا ده یتوانی پشتی به قۆشه نچیانی مه قدوونی بیه ستی. سلۆکییه کان خانه دانیکی ئه وتۆی نه ته وه یی نه بوون که له نیو جهرگه ی نه ته وه هه لقولین و جیگای مه ترسی بوو ئه گهر هاتبا و پشتیان به توخمه ی ئیرانی به ستبا که رایه ل و پۆی به شی هه ره زۆری ئیمپراتۆری بوون. ئه وان تازه نه که وتنه شوین چه و رهبازی ئه سکه نده ر که بریتی بوو له تیکه ل کردنی توخم و تۆره مان و له هه ر ناوچه و ههریمیک تا قمیکیان په روه رده کردن که لێیان نیزیک و پێیان وه فادار بن. سلۆکییه کان به پێچه وانیه ی بۆچوونی

هه‌خامه‌نشیه‌کان جوولانه‌وه و یۆنانی و مه‌قدوونیان له‌ به‌شیکی به‌ربلاوی
 قه‌له‌مه‌روی خۆیان‌دا نیشته‌جی کردن. دانیشتووانی تازه به‌ چواره‌بنده‌ی
 ئیمپراتۆری داده‌نדרان و ده‌وری ئالقه‌ی په‌یوه‌ندی نیوان ده‌سلات و خه‌لکی
 خۆلاتییان ده‌گێرا. ئه‌وان ده‌بوو هه‌م بچنه‌ نیو ریزه‌کانی قۆشه‌ن و هه‌م
 به‌شداری کاروباری ئیداری بن و له‌ شار و شاره‌دییان بنه‌ دابکوتن و سه‌رقالی
 کار بن و شان بده‌نه‌ به‌ر کشت‌وکال. ئه‌مه‌ گه‌ل‌له‌یه‌کی به‌ربلاو بوو که‌ له‌به‌ر
 بارودۆخیکی له‌باری تایبته‌ که‌ ئیمپراتۆری سلۆکی له‌ یۆنانی پر جه‌ماوه‌ر و
 چاره‌په‌ش‌دا دۆزب‌یویه‌وه، رینگای په‌ره‌ئه‌ستاندن بۆ خۆش کرا. له‌ سه‌رتاسه‌ری
 سه‌ده‌ی سییه‌می پیش‌زایین‌دا، ره‌وتیکی بئ‌نیوب، دانیشتووانی ئوروپای
 باشووری پۆژه‌لاتی وه‌کوو سیلاو به‌ره‌و سووریا و بابل و ئیران سه‌راوژیر
 کرد و ئه‌وانه‌ی که‌ له‌ ئاسیای بچووک و ته‌نانه‌ت سووریاوه‌ هه‌لکه‌ندرابوون،
 پێنانه‌وه‌ ده‌لکان. به‌ مه‌به‌ستی سه‌قامگیربوونیان، گه‌ل‌له‌یه‌کی به‌ربلاوی
 شارسازی ده‌ستی پێکرد و که‌وته‌ بواری جی‌به‌جی کران. کۆمه‌لیک کۆچه‌رنشینی
 له‌شکری و ناله‌شکری دامه‌زران. به‌م شیوه‌یه‌ له‌ بواری شارسازی‌دا، سلۆکی
 که‌وته‌ شوین هه‌لوێست و رییازی ئه‌سکه‌نده‌ر و پێیان‌گه‌یاند و هه‌موو
 هه‌ریمه‌کان، به‌تایبته‌ ئێرانیان ئاوه‌دان کرده‌وه‌ که‌ له‌ سه‌رده‌می
 هه‌خامه‌نشیه‌کان‌دا ته‌نیا بناغه‌ی شاره‌کانیان دانابوون و هه‌شتا ته‌واو
 نه‌کرا‌بوون. ئه‌م شویتانه‌ به‌ مه‌به‌ستی پاراستنی ولات له‌ په‌لاماری ره‌وه‌ندان یان
 له‌به‌ر هه‌سدانه‌وه‌ی خۆلاتییانی ئاژاوه‌گێر، به‌تایبته‌ جه‌ماوه‌ری «ماد» ساز
 ده‌کران. گه‌لیک له‌و جیگایانه‌ له‌ مه‌ودای شاپنی له‌شکری، واته‌ شاده‌ماری
 سه‌ره‌کی ئیمپراتۆری که‌ سلۆکییه‌ی سه‌ر لێواری پووباری دیجله‌ی به‌
 به‌لخه‌وه‌ ده‌به‌سته‌وه‌ ساز کران و به‌شیکیان له‌سه‌ر رینگای هه‌زار ساڵه‌ی

«کرماشان - ههمه دان» قوت کرانه وه. له لایهکی دیکه وه سازکرانی چهند له نگرگایهک له بهستینی ده ریا بۆیان پتویست بوو، بۆیه سلۆکیهکان له رهخی کهنداوی فارس که متر له نو شاریان ساز نه کرد و یهکیان ده بیته نه تاکیه له ههریمی پارس، واته بووشیهری ئیستا که جیی کۆنه شاریکی عیلامی گرته وه. ناوچه به پیت و ریژه وه کانش سهرنجی راکیشان، به تایبته ئه و سێ گۆشه یی که کهوتۆته نیوان کرماشان و ههمه دان و برووجیرد و سهرله بهری به راو بوو. له پنده شتی ناوچه ی کرماشان (کرمانشا) - که سهربازانی ئه سکه ندهر به «نیسا» ی زیدی «دیژنیسۆس» یان ده زانی. چهند بنکه یهکی یۆنانی له دینه وه و کهنگاوه ساز کران. ههگمه تانه (ئیکباتان = ههمه دان) نۆژهن کرایه وه. له بهشی باشووریت، لائۆدیسسه واته نه هاوه ندی ئیستا که سازکرا. شاریکی دیکه له «که وره» ی نیزیک «ئه راک» بینا کرا. ریگا (ره یی) کۆن که ئیستا له دهوروبهری «تاران» ه، به «ئوورۆپووس» ناودێر بوو. له ههریمی پارت باژیریک سازکرا به ناوی «نیسا» ئه لیکساندرۆپۆلیس» که بهرله شاری سهت دهروازه (هیکاتۆپیلۆس) یه کیک بوو له پایته خته کانی پارتیهکان. شاری سهت دهروازه شاریکی یۆنانی بوو و بۆیه پێیان دهگوت سهت دهروازه، چونکه پتر له چوار دهروازه ی هه بوو. سهره نجام له کلکه ی سنووره کانی رۆژه لاتیی ئیمپراتۆری ئیران، له بناری پامیر و لێواری «سیند»، شاری «ئای خانوم» سازکرا که ئاگامان له ناوه یۆنانیه که ی نییه.

شاره تازهکان و شاره نۆژهن کراوهکان خه لکی تیکه له یان تیرژا و ئاوه دان کرانه وه، ههروهک بهشی زۆری جه ماوه ری بابل له سلۆکیه ی سهر لێواری هوباری دیجله نیشته جی کران. هه وون نه بوو که ئه م پیکه وه ژیا نه چلۆنی رهنگ ده دایه وه، به لام هه موو شوینهکان خاوه نی هه مان دام و ده زگای کۆنبار، هه مان

کۆمەلانی نەتەوهیی، هەمان ئەنجومەنەکان و هەمان کاربەدەستانی دیاریکراوی سالانە بوون. داب و نەریتی خۆجیتی پارێزران، بەلام لەگەڵ کۆمەڵێک دیاردەیی یۆنانی تیکەڵ بوون. لە پێتێو پەچاوکردنی خۆپاراستنەوه، جەرگەقەلای سوار بە سەرشاردا، بێکەیهکی سەربازی یۆنانی لێ سەقامگیر کرا کە یۆنانی لە جەنگەیی مەترسی دا دەیاننۆانی پەنای بۆ بەرن. هەر شارەیی کۆمەڵێک زەویوزاری کشتوکالیی دیاریکراوی پێ تاییەت درا کە جووتیارانی گوندەکی کاریان لەسەر دەکردن و لێیان نیشتەجێ ببوون. جەماوەری گوندەکی جاری وابوو کە دەرڤەتیان لە پشوو درێژی کۆمەلانی شارنشین دیتا، پەرەیان بە کۆمەلانی خزیان دەدا و بە جەشنیک ئازاد و سەربەخۆ دەژیان. هەتا زەمانیکی کە پێچکەیی کۆچەرەکان درێژەیی هەبوو، شارەکان ئاوەدان و بەختیار بوون. لەبەرەوی پەوتی کۆچەرنشینانی بەرەبەرە بەرەو لاوازی دەپۆیی و سەرەنجام لە دەورووبەری نیووی سەدەیی دووهمی پێشزاییندا، ویشکاوێ هات، سیسەلگەرەکان و نەمانی هێندیک لە شارەکان دەستیان پێکرد و لە ئاخیری دا بەرگی یۆنانیی خزیان لێ دامالەدرا.

زۆربەیی توێژەرەکان لایان وایە کە کۆچەرنشینانی یۆنانی بەشی زۆریان هەر پیاوانی چەکدار و شەپکەریان لێ نیشتەجێ کراوە و هەركات پێویستیان پێیان بووبی و هەست بە مەترسی کرابی، بانگیان کردوون و ئەوانیش سەر لە پێتێو خزمەت بوون. کۆمەلانی کۆچەر لە گوندان نیشتەجێ دەکران یان لە نێزیک ئەوانەوه زەویوزاریان بۆ دابین دەکرا. جاری واش بوو کە جەماوەری یۆنانی لەگەڵ خەلکی خۆمالی بە مەبەستی ئەنجامدانی سەربازی لە شارەکان کۆدەکرانەوه. هەر کە سێک پەلەیک زەوی، خانووبەرەیک، تۆو و مەر و مالاتی دەدرایە. سەربازەکانی دەیاننۆانی لەو شویتانە کۆ ببنەوه و تەنانەت چەند

شاریک ساز بکه‌ن که هه‌میشه خه‌لکی چهندتۆوه‌ی تیدا ده‌ژیا، به‌لام به‌ دابوده‌ستووری یۆنانی هه‌لده‌سوورا. بیجگه‌ له‌ یۆنانیه‌کان و مه‌قدونیه‌کان، به‌کرێ‌گیراوانی میسیا و کاپادۆکیه‌ و ته‌نانه‌ت تراکیه‌ش هاتنه‌ ئیران. ته‌واوی ئه‌وانه‌ی تازه‌ ده‌هاتن و به‌ شیوه‌ی ژبان و بیرۆکه‌ی یۆنانی گۆچ کرابوون و ده‌بوونه‌ دل‌به‌سته‌ی خانه‌ و لانه‌ و شاره‌کانیان که به‌ پالپشتی ئه‌و پادشایانه‌ داده‌ندران که ده‌یانتۆانی تیری و ته‌سه‌لی و ته‌ناهی و داها‌تۆیان ده‌سته‌به‌ر بکه‌ن.

بێ‌گومان ئه‌م توخم و تۆرمه‌ تیکه‌لاوانه‌ی پیکهاته‌ی جه‌ماوه‌ری ئیمپراتۆری به‌ چاوێک نه‌یانده‌پروانییه‌ پادشای ده‌سه‌لاتداری بێ‌به‌رگیره‌وه‌ که فه‌رمانه‌کانی هاوسه‌نگی یاسا بوون. ئیرانی پادشای تازه‌یان به‌ جێنشینی هه‌خامه‌نشیه‌کان داده‌نا، به‌لام له‌ پوانگه‌ی مه‌قدونیه‌کانه‌وه‌ جێنشینی ئه‌سکه‌نده‌ر بوو، که‌چی یۆنانی ته‌نیا وه‌ک پارێزه‌ری به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆیان لێیان ده‌پوانی. پاش ئانتیوخوسی دووه‌م، سلۆکی بوونه‌ خاوه‌نی دینیکی ره‌سمی. پێشتر ئانتیوخوسی یه‌که‌م دینی باوکی نه‌ماوی هه‌لوه‌شاندبۆوه‌. به‌پێی دینی ره‌سمی هه‌ر پادشایه‌ک که حکومه‌تی ده‌کرد له‌گه‌ڵ ژنه‌که‌ی ده‌گه‌یشتنه‌ پله‌ی خودایه‌تی. له‌ په‌رستگای شاره‌ گه‌وره‌کانی هه‌ریمه‌کاندا پێشه‌وایانی نێر و مێی دینی، له‌سه‌ر ئه‌م پێ‌وشوینه‌ ده‌رۆیشتن. ئانتیوخوسی سیه‌م به‌پێی ده‌قی به‌رده‌نووسیکی که‌ سالی ۱۹۳ی پ.ز. هه‌لکه‌ندراوه‌ و له‌م ئاخریانه‌دا له‌ نه‌هاوه‌ند (لائۆدیه‌ی پێشوو) دۆزراوه‌ته‌وه‌، فه‌رمانی داوه‌ که «لائۆدیه‌»ی هاوسه‌ری بپه‌رستن.

سلۆکیه‌کان له‌ بواری سیاسی‌دا، پێیازی داریووشیان په‌چاو کرد و گو‌تیان با نه‌ته‌وه‌کان هه‌روه‌کوو خۆیان بمێتته‌وه‌، به‌لام ده‌بێ‌ بکه‌ونه‌ ژێر ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆری. هێنده‌ی پێته‌چوو که به‌ناچاری چوونه‌ سه‌ر پێ و په‌چی

کوروش و حاوانه‌وه و لی‌بورده‌یی کرایه ری‌یازی حکومه‌ت. وه‌کوو زۆربه‌ی توێژه‌ران لایان وایه سلۆکی بنه‌مای پیکهاته‌ی دام‌وده‌زگای به‌ریوه‌به‌رایه‌تی هه‌ریمه‌کانیان دووه‌ینه‌ پاراست و هه‌ر میره‌ری‌میک کاروباری هه‌ریمه‌که‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌ستانه به‌ریوه‌ده‌برد و ناوه‌ند هه‌نده‌ی خۆ تیه‌لنه‌ده‌قوتاند. بێ‌برشتی ئه‌م شیوازه حکومه‌ته هه‌ر خه‌ریا‌یه‌کی له‌ ری‌کخستنی دام‌وده‌زگای ئیمپراتۆری‌دا ره‌نگی دایه‌وه و مه‌یلی جودابوونه‌وه‌ی میره‌ری‌مه‌کان، که‌ پیشتریش له‌ سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشیه‌کان‌دا ببوو به‌ نه‌خۆشیه‌کی بێ‌چاره‌سه‌ر، هه‌یز و برستی سلۆکیه‌کانی تیدا‌برد. سه‌ره‌نجام ئیمپراتۆری سلۆکی بوو به‌ کۆمه‌لیک میرنشین و قوله‌پادشایه‌تی به‌ میرات بۆ پارت‌ه‌کان به‌جیما و نه‌یانتوانی هه‌یچی له‌گه‌ڵ بکه‌ن و ئاوا پاراستیان، چونکه‌ حکومه‌تی ناوه‌ندی له‌ سه‌رده‌می سلۆکیه‌کان‌دا نه‌یده‌توانی ده‌سه‌لاتی خۆیان به‌ سه‌ردا به‌سه‌پێتی و ته‌نیا شاره‌کانی یۆنانی بوونه‌ چه‌ند شیوه‌دور‌گه‌یه‌ک.

سه‌ره‌رای ئه‌م بارودۆخه‌ش، به‌ریوه‌بردنی ئیمپراتۆری بۆ سلۆکیه‌کان به‌ سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌ داده‌ندری. کاربه‌ده‌ستانی شاره‌زا و چاک راهاتووی حکومه‌ت، توانییان دام‌وده‌زگایه‌ک دامه‌زریتن که‌ خه‌زینه‌کانی ولات پڕ بکاته‌وه. مل‌کانه‌ی میری، پیتاکی شاران و په‌رستگایان، سه‌رانه‌ی سه‌ربازان و هۆزان و که‌سان، له‌ لایه‌ن کۆمه‌لیک کاربه‌ده‌ستی حکومه‌ته‌وه‌ کۆده‌کرانه‌وه و یۆنانی له‌م ره‌وته‌دا پله‌دار و لی‌پرسراو بوون، ئه‌گه‌رچی ئێرانیش له‌م کارانه‌ بێ‌به‌ش نه‌کرا‌بون. ده‌زگای به‌ریوه‌بردنی کاروباری دارایی که‌ یه‌کجار به‌پارسه‌نگ بوو، به‌شی هه‌ره‌ زۆری میراتی به‌جیما‌وی هه‌خامه‌نشیه‌کان بوو، به‌لام شیوه‌ی کاری پوونت‌ر و ری‌ک‌وپینک‌تر هه‌ل‌ده‌سو‌ورا و داهاتیکی به‌رچا‌وی بۆ پادشایان دا‌بین ده‌کرد.

تهواوی زهوی وزاری ئیمپراتۆری به پیتی پئوشویتی خه نیمهت و دهسکهوتی شهران، هی پادشا بوون. په رستگاکانیش خاوهنی ملک و ماش بوون، نه گهرچی ئیمه نازانین له ئیران چهندهیان زهوی بژ به دراوه. ئهوهی راستی بی دهبی بیسهلمیتین که کۆمه لیک په رستگای گرینگی وهکوو ههگمه تانه، کهنگاوهر و نه هاوهند، خاوهنی زهوی وزاری بهربلاو و گوندان بوون که جووتیاران یان کۆیلان به مه بهستی دابینی بژیوی جه ماوهری بهرچاوی ژنان و پیاوانی جله و داری دینی، گۆرانیبیژانی نیر و می، ژهنیاران، که نیزان و خزمه تکاران، کاریان له سهر دهکردن. په رستگاکان یه کجار دهوله مهند بوون و پادشایانی سلۆکی وهکوو ئانتیوخوسی سیهم و چواره م له جهنگی تهنگه ژهی دارایی دا به بیانووی ئهوهی که به پیتی پئوشویتی دهسهلات تهواوی ئهم سهره تانه ئی پادشان، دایانده پرووتاندن و تالانیان دهکردن. لهو شویتانهی که په رستگای «ئانامیتا» یان «ئانایا» ی لئ بوو، پادشا وهکوو زیتووس و شووی خاتوونه خویان داوای گیازی بووکانه ی لیده کردن.

به شیک زهویش درابوون به ئه ندامانی خانه دانی میری، پیاوماقوولانی بارگا، پایه به رزان و به شاران و به شیکیش فرۆشرا بوون. ئهو زهوی وزارانه وهکوو سهردهمی هه خامه نشیه کان به دهست زله ده ره به گانی ئیرانی یان یۆنانیه وه بوون، به لام جووتیاره کان که به به شیکی دانه براوی ئهو ملکانه داده ندران، خاوهنی چه شنیک ئازادی بوون. ئهو ده ره به گانه ده بوو له جهنگی پتیو یست دا، هیزی سوارهیان ته یار بکن که پادشا به هه لکهوت کاری پنیان ده بوو، چونکه هیزی چه کداری پیک و پینک زۆربه یان فیل سوار بوون. پادشا خاوهنی ئهو زهوی وزارانه بوو که سهرکار و پاکار و بهرپرسانی دام و ده زگای دارایی میری به سهریان راده گه یشتن. له نیتو جه ماوهری لادییی دا، بی گومان ئه وانهی که

له‌سه‌ر مووچه و مه‌زرای شاران کاریان ده‌کرد، قازانجی پتریان بژ و به‌رچاو ده‌گیرا.

به‌م شیوه‌یه له‌ خاکی ئیران‌دا کۆمه‌لێکی تازه‌ پیکهات و ملی نایه به‌رکار و ژیان. تان‌و‌پۆی ره‌نگاو‌ره‌نگی ئه‌م کۆمه‌له‌ که‌م‌وزۆر پاله‌وپال له‌ شار و شارۆچکه‌ و شاره‌دێ و دیهاتان‌دا نیشته‌جێ بوون و زۆرینه‌یان ئێرانی و که‌مینه‌یان یۆنانی بوون. داهاتووی ئیمپراتۆریی سلۆکی راسته‌وخۆ به‌سترا‌بووه به‌ سه‌رکه‌وتنی که‌لاله‌ی نیشته‌جێ‌بوونی جه‌ماوه‌ری «یۆنانی - مه‌قدوونی» له‌ ولات‌دا. ئه‌م حه‌شیمه‌ته به‌رله‌ هه‌موو شتی که‌ خواهنی تایبه‌تمه‌ندیی سیاسی و له‌شکری بوون و بێ‌وه‌نه‌بێ ده‌بوو تیکه‌لاوی کاروباری کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری بووبان و خۆیان گونجاندبا. ئه‌م هه‌لوێست و سیاسه‌ته که‌ وه‌ک تان‌و‌پۆیه‌ک وابوو که‌ ده‌بوو نه‌خش و کری یه‌کیه‌تی ولاتی پێ ته‌ندرابا، نه‌یده‌ویست ئێرانیه‌کان وه‌سه‌ر ره‌نگی یۆنانی بگێڕێ یان ناچاریان بکا هه‌تا وه‌کو ئه‌وان بژین و کولتووریان ره‌چاو بکه‌ن. زانایان له‌ ڤووی کۆمه‌لێک به‌لگه‌وه سه‌لماندوویانه و پێداگرن که‌ پرسێ وه‌ یۆنانی‌گێڕان، زاراوه‌ و بۆچوونیکی تازه‌یه و یۆنانی بۆخۆیان به‌ مه‌به‌ستێکی ئه‌وتۆیان نه‌ده‌زانی. وه‌ یۆنانی‌گه‌ڕانی ئێرانیه‌کان ته‌واو ڤه‌وتێکی سروشتی بریوه، هه‌روه‌ک چۆن وه‌ ئێرانی‌گێڕانی یۆنانیه‌کانیش هه‌روا بووه و ئه‌م ڤه‌وته بژ دوو ڤه‌گه‌زی دراوسێ، هه‌یه له‌م‌په‌ریک نه‌یده‌توانی به‌ری پێ‌بگه‌ڕێ. کاره‌که وه‌کرده‌وه گه‌را بێ‌ئوه‌ی سلۆکی پێوه‌ بووبن په‌ره‌ی پێ‌بدن یان به‌ری پێ‌بگرن، چونکه‌ له‌ ڤوانگه‌ی ئه‌وانه‌وه ئه‌م پرسه‌ کۆمه‌لایه‌تیانه بایه‌خێکی نه‌بوو. سلۆکی نه‌یانده‌ویست به‌ نیشته‌جێ‌کردنی هاو‌نیشتمانانی خۆیان حکومه‌تێکی یۆنانی یان مه‌قدوونی دامه‌زریتن.

پایه له ی ئه و شارانه ی که سلۆکیه کان سازیان کرد، ده بوو ئیمپراتۆری پنگه وه بکاته یه ک و یه کپارچه. کۆمه لی شارنشینى نوێ ده که وه لای سهره وه ی ئیرانییه کان و ده بوو به دابینکهری په یوه ندى پادشا و جه ماوه ری ئیرانى. ههروه ها ئه م کۆمه له بریتى بوو له تاقمیکى پایه به رزانى حکومه تى، که وره پیاوانى ده وره به ری پادشا و بارگا و یاران و هاوده مانى. کاربه ده ستانى میرى و بازرگانان ده که وه تته پله یه ک به ره ژیرتر. هه روا بیه وه پنیسته باسى قۆشه نیش بکری که له هه موو شوینیک به تابه ت له پایته خت و قه لاكان بنکه یان دامه زرانده بوو. هه ر ئه م پنگهاته کۆمه لایه تیه له گوندانىش دا وه به رچاو دى. شان به شانى زه وى وزارى به ربلاوى ده ره به گانى ئیرانى، مووچه و مه زرای ده ره به گانى یۆنانى یان مه قدوونى هه بوون. دانیشتوانى ئه م کۆچه رنشینانه له نزیك گونده گانى ئیرانى بنه یان داکوتابوو. جه ماوه ری کۆن، چینیکى تازه ی مه زن و ماقوولان و توژیکی سه رمایه دارانیان پیوه زیاد کرا که بریتى بوون له کۆچه رانى یۆنانى و مه قدوونى، مامۆستایان، فه یله سووفان و بازرگانانى خوازىارى کار. به پنى ته وای ئه م نیشانانه ده ره که وى که سلۆکیه کان نیوانیان له گه ل چینی مه زنانى ئیرانى خو ش بووه و تاقمیکیان بۆ ئه وه ی پىمل بوونى خو یان سه باره ت به پادشا سه لمیتن، شانیان دایه به ر پله ی گرینگ. ده بی قبولى بکه ین که ئه م چینه ی کۆمه لی ئیرانى، زیاتر له جه ماوه ری دیکه که وتبوونه سه ر په نگى فه ره نگى یۆنانى.

له زه مانى ئه سه که ده ره وه که هه زاران لای وه جاخ زاده ی ئیرانى چوونه نیو ریزی سپای سواره و سه ربازانى ئیرانى خو یان له ریزه گانى سپای فالانژدا دیته وه، زمانى یۆنانى له ئیران دا په ره ی گرت. زه ماوه ندى به ربلاوى جه ماوه ری مه قدوونى و یۆنانى له گه ل ئیرانییه کان، که زۆر به یان له م ولاته مانه وه، ویره ی

سازکرانی کۆمه‌لێک شاری کۆچه‌رنشین، گه‌شه‌ی ئابووری، پێک‌خراوه‌ی دام‌وده‌زگای به‌پێوه‌به‌رایه‌تی و له‌شکری و داندرا‌نی ده‌زگای داده‌وانی، سه‌رپاکیان بوونه‌ ه‌زی ئه‌وه‌ی زمانی ئارامی که‌ له‌ سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشیه‌کان‌دا زمانی په‌سمی بوو، جیتی پێ لیژ بێ و کوێر بیت‌ه‌وه و زمانی یۆنانی جیتی بگرت‌ه‌وه. زمانی یۆنانی که‌ وه‌کوو زمانیکی نیونه‌ته‌وه‌یی لیها‌تبوو، ته‌نانه‌ت سه‌رده‌می پارته‌کان له‌ شاره‌کان‌دا ده‌خویندرا. ئه‌م په‌وته‌ کاریکی وای کرد به‌شیک‌ی به‌رچاوی دانیش‌توانی بانووی ئێران بوونه‌ دوو‌زمانه، هه‌روه‌ک چۆن ئیستا‌که‌ خه‌لکی کوردستان، ئازهر‌بایجان و خیلاتی به‌لووچ و قه‌شقایی به‌ دوو زمان ده‌دوین. جه‌ماوه‌ری شارنشین ئێران و به‌شیک له‌ ده‌وروبه‌ری شاران، ته‌نانه‌ت سه‌دان سال‌ دوا‌ی پوو‌خانی حکومه‌تی سلۆکی، زمانی یۆنانییان پاراست. نووسراوه‌ی سه‌ر میدالیاکانی پادشایانی پارت و که‌وله‌ دۆزراوه‌کانی هه‌ورامان له‌ کوردستان، که‌ سه‌باره‌تن به‌ پێرا‌گه‌یشتی کیشه و سکالای که‌سانی ئێرانی و به‌ زمانی یۆنانی نووسراون، به‌ باشی ئه‌م بۆچوونه‌ ده‌سه‌لمینن. دوو ده‌قی سه‌ر به‌رده‌تاشه‌کانی دۆزراوه‌ی پارتی به‌ زمانی یۆنانی نووسراون و به‌رده‌نووسی پادشایانی ساسانی، له‌ پالده‌ستی په‌له‌ویی پارتی و په‌له‌ویی ساسانی‌دا، خه‌ت و زمانی یۆنانیشیان پێوه‌ دیاره. ته‌واوی ئال‌و‌گۆره‌کانی بازرگانی له‌ یۆنانه‌وه‌ هه‌تا به‌لخ به‌ زمانی یۆنانی ئه‌نجام ده‌دران و ته‌واوی گیره و کیشه‌ی نیوان ئێرانیان و یۆنانییان ده‌که‌وتنه‌ به‌رده‌ستی داده‌رانی یۆنانی و به‌پێی یاسای یۆنانی چاره‌سه‌ر ده‌کران. خه‌لکی خۆلاتیی ئێران یاسا‌کانی یۆنانیان خواسته‌وه و له‌ نیو خۆیان‌دا کاریان پێکردن.

به‌م شێوه‌یه، به‌بێ هیچ زۆره‌ملی و په‌چاو‌کرانی پێنا‌زیک‌ی تایبه‌ت، فره‌هنگ‌ی یۆنانی ره‌نگ‌ی دایه‌وه و شه‌قلی هاو‌یشه‌ سه‌ر جه‌ماوه‌ری ئێران، به‌تایبه‌ت

شارنشینان و له نیو تیکرای چینی بالا و نیوه پراست دا بلآو بۆوه و ته نانهت دزه ی کرده نیو پیزی کریکارانی ئازادی شاران، به لام کاریکی وای نه کرده سر خه لکی گونده کی. په ره نه ستاندنی فره هنگی یۆنانی ده که پیتیه وه سر چوونی پیاوانی ئیرانی بۆ نیو ژیا نی سیاسی و ئیداری ئیمپراتۆری و به م شیوه به کۆمه لکی تیکه لاوه به دی هات و ئه گه ره ئه م به رگه دامالدرابا، ئیران به ولاتیکی ئاسیایی داده ندرا که یۆنانی لئی نیشته جئ ببوون. به شداربوونی چینی بالا و نیوه پراستی ئیرانی له ژیا نی حکومه تی دا، سیاسه تیکی به پارسه نگ بوو که ده به وه بیست هه ساری نیوان نه ته وه کان به رووختنی و توانی چه شنیک هاوکاری له نیوان ئه و که سانه دا به دی بیتنی که به زمانی یۆنانی ده دوان. وه یۆنانی که پرانی ئیرانییه کان و پێچه وانه که ی، په وتیکی دووسه ره بوو که خۆی لی هه شار نه ده درا و زه ماوه نده کان پێگایان زیاتر بۆ خۆش ده کردن. هه روه ها خاله پرشنگدار و سه رنج پراکیشه کانی بیروباوه ری پۆژه لاتی و پێ و په سمه کانی دینیش هاتنه مه دیدان و گونجاندنی دینی یۆنانی هه لیکه له باری خۆنواندنی له و بواره به رینه دا بۆ په خسا، به لام یۆنانی به شیوه به کی به ربلاو که وتنه ژیر باندۆری دین و بۆچوونی پۆژه لاتی. به شیک له یۆنانیه کان بی ته وه ی ده ست له زمان و پێسای خۆیان هه لبگرن، که وتنه ژیر باندۆری چه شنی دین و ژیا نی ئیرانییه کان و به م جۆره قازانج و به رژه وه ندیی پووحی و کار و پێشه یان به سه ر لاوازی دا که وت.

وه کوو دیاره کۆمه لانی به ربلاوی گونده کی و شارۆچکه نشینی ئیرانی، نه که وتنه به ر شه پۆلی کارتیکردنی کولتووری یۆنانی. جیاوازی نیوان کۆمه لانی شاره کی و گونده کی، دا براتیکی خسته نیوانیان و هه ر له و پۆژگاره وه بناغه ی ناکۆکی و دوژمنایه تی دا هاتوو داندرا. له پوانگه ی که له وه گۆرانی زنجیره ی

میران ته‌نیا بریتی بوو له گۆرانی مه‌زنان، چونکه هه‌موویان باج و پیتاکیان داده‌سه‌پاند و خه‌لکیان به بیگار ده‌برد. به بریوان زانیان، کۆمه‌لانی خه‌لک پێیان وابوو که کاربه‌ده‌ستانی دام‌وده‌زگای میری وه‌کوو ئه‌وانه‌ی چووبوونه‌ سه‌ر سرشتی بورژوازیانه‌ی یۆنانی، مله‌ور نه‌بوون. گه‌ل به‌ دیتنی خه‌لکی بیگانه‌ له ولاتی خۆی دا رها‌ت‌بوو، به‌لام دژی ئه‌و چینه‌ی ده‌سه‌لاتداران بوون که ژیا‌نیکی جیاوازیان دابین کردبوو بۆ خۆیان و له‌بری یه‌زدانی ئێرانی، یه‌زدانی دیکه‌یان ده‌په‌رستن.

به‌ باری هه‌ل و هه‌لکه‌وتی جوغرافیایی‌دا، په‌وتی وه‌ یۆنانی‌گه‌ران هه‌موو ئێرانی وه‌کوو یه‌ک نه‌گرت‌وه‌. راسته‌ که له‌ خاکی ماد‌گه‌لیک شار و کۆچه‌رنشینی یۆنانی سازکران، به‌لام واویده‌چی که ناوچه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی ئه‌م جه‌غه‌ که‌متر که‌وتنه‌ ژێر باندۆری بنه‌گربوونی یۆنانیه‌کان یان هه‌ر کاریان تێنه‌کرا. «له‌ هه‌ر ناوچه‌یه‌ک‌دا که یۆنانی به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ له‌ یه‌ک‌تر کۆنه‌بوونه‌وه‌ و له‌گه‌ڵ ئێرانییه‌کان تیکه‌لاو بوون، ورده‌ورده‌ کولتووری یۆنانی‌بوونیان کال ده‌بۆه». وادیاره‌ که پارس یه‌کێک له‌و شویتانه‌ بوو که وه‌ک دورگه‌یه‌کی لی‌هات و داب و نه‌ریتی رابردووی چاک‌تر تێدا پارێزرا. سه‌رچاوه‌کانی ئێمه‌ له‌م ناوچه‌یه‌دا ئاماژه‌یه‌کی وا به‌ هیچ شاریکی سازکراوی یۆنانی نا‌که‌ن و ویده‌چی که‌نده‌وکۆژه‌کانی تا ئێستای شویتنه‌وارناسیش ئه‌م بۆچوونه‌ سه‌لمێتن. هه‌ریمی راسته‌قینه‌ی پارس که‌ دوور بوو له‌ شاپێتانی له‌شکری و ئابووری، به‌ شیوه‌یه‌کی باش که‌وته‌ ده‌ره‌وه‌ی ناوچه‌ی تیکه‌ل‌بوونی توخم و تۆره‌مه‌ و زمانه‌کان که له‌ سه‌رده‌می ئه‌سکه‌نده‌ری گه‌وره‌وه‌ ده‌ستی پێ‌کردبوو. به‌م شیوه‌یه‌ هه‌ریمی پارس توانی دین و زمان و فره‌هنگی خۆی به‌پارێژی. ماوه‌یه‌ک دواتر له‌ ناوچه‌یه‌کی نه‌ هێنده‌ دووری کا‌ول و هه‌ره‌سه‌کانی ته‌ختی‌جه‌مشید، شاریک به‌

ناوی «ئیسته خر» یان «قه لا» ساز ده کری که ورده ورده بوو به ناوهندی راسته قینهی دینی و سیاسی پارس و خانه دانیکی نه ته وهیی بوونه پیشهنگی. له لای به ره وهی ته ختی جه مشید، په رستگایه ک له سهر شیوازی نژیاروانیی ئیرانی سازکراوه. هیندیک به شانی خۆرنشین دا، په رستگایه کی دیکه له «نووراباد» داندراوه که ته واو وینهی له و په رستگایه هه لگیراوه ته وه که پادشایانی هه خامه نشی له نه خشی پۆستم پووبه پووی گۆره کانی خۆیان سازیان کردووه. ئهم په رستگایانه شان به شانی ئه وانیهی که له سهر شیوازی یۆنانیی ئه و سهرده مه دا له ماد، کهنگاوه ر، کورمه و نه هاوه ند سازکراون، نیشانهی خۆراگری و مانه وهی فره هنگی ئیرانین. «یۆنانیی هکان کوانوویه کی یه ک بوونیان پیکهینا که گه لی ئیرانی تیدا نه توایه وه. گه لی ئیران له چوارچیویهی ژبانی نه ته وایه تی، کۆمه لایه تی، دینی و فره هنگی دا، له گه لیان نات به ما یه وه و هه تا سهر هه مووی پاراستن.»

هونه ر

هونه ری ئه و چاخه ی که ده که وینه نیوان برانه وهی زنجیره ی فره مانره وایانی هه خامه نشی و وه رگیرانه وهی ئیران له لایه ن پارته کانه وه و دوو سه ده یه کی پینچوو، هینشتاش به چاکی تیشکی پوون بوونه وهی نه خراوه ته سهر. که ل و په لی سهر به و سهرده مه ده گمه ن و بینا کانی که مه. هونه ری که لینک هه رگیز ناتوانی له حاند لاوازیی سیاسی که هه ژاریشی به شوین دا دی، خۆی رابگری. هونه ری ئیرانیش له و پۆژگاره دا تووشی بارودخیکی ئاوا ببوو. هه ر دوا به دوا ی ئهم پۆژگاره ش بۆشایی و که لیتنیک داویتی ئهم هونه ره ی گرت ه وه و نه یتوانی لینی ده رباز بی. ئه وه نده ی ئیمه ده زانین هونه ری هه خامه نشی گیر زده ی پۆژگیرانی ته مه نی بوو، چونکه به بی پشتیوانیی پادشا و بارگا نه یده توانی خۆی

رٲاگرئ. ئو بره زانياربيهي كه سه‌بارهت به بووژانه‌وه و ژيانه‌وه‌ي هه‌مانه، نيشانده‌ري ره‌وتيكی به‌ره‌وپاش گه‌رانه‌وه‌ي جئى رٲامانه.

ئه‌وه‌ي كه ده‌كه‌وته به‌ر سه‌رنجى پادشا و بارگاي سلوكى و كۆمه‌لانى تازه‌هاتوو بۆ خاكى ئيران، به‌هه‌ويتى هونه‌ري ئيراني ده‌ستاو نه‌درا‌بزووه. ئو هونه‌رمه‌ندانى كه له‌ يۆنان يان ناوچه و مه‌لبه‌نده‌كانى ديكه‌ي دنياوه ده‌هاتن، ده‌بوو به‌ ته‌واوى ره‌زامه‌ندى مشتەري و كه‌ريارى خۆيان وه‌ده‌ست بي‌نن. هه‌روه‌ها ئو ئيرانيه‌يانى كه‌ چووبوونه‌ سه‌ر سرشتى يۆنانى و به‌رزترين و ده‌وله‌مەندترين تويژى كۆمه‌لانى خه‌لكى خۆمالى بوون، له‌سه‌ر ئو دابوده‌ستوو‌ره ده‌پۆشتن. ئه‌م تاقه‌ له‌ ژي‌ر باندۆرى كولتورى يۆنانى‌دا، سه‌ليقه‌ي خۆيان له‌گه‌ل شينوه‌ي ژيانى ئه‌وان رٲي‌ك ده‌كرد. هونه‌رمه‌ندانى خۆولتيش كه‌ كاريان بۆ ده‌كردن، كه‌وتنه‌ ژي‌ر باندۆرى شه‌پۆلى هونه‌ري خۆرهلالتى. ئه‌م وه‌ستاكارانه شتى وايان ساز ده‌كردن كه نه‌ يۆنانى بوون و نه‌ ئيراني و لاساكرانه‌وه‌ي دووسه‌ره‌يان پينه‌ ديار بوو. ر‌وخسار و ر‌واله‌ت پاريزرابوو، به‌لام گياني تيدا نه‌بوو. به‌م شينوه‌يه هونه‌ري «يۆنانى - ئيراني» كه‌ يه‌كي‌ك له‌ ده‌سكه‌وته‌كانى سه‌ركه‌وتنى مه‌قدوونيه‌كان بوو، به‌دى هات. ئه‌م ره‌وته دوابه‌دواى هونه‌ري «يۆنانى - سوورى» و «يۆنانى - دووچۆمانى»، پيش هونه‌ري «هيندى» يان «يۆنانى - بوودايى»، به‌دى هاتوووه.

به‌پئى ئه‌وه‌نده زانياربييه كه‌مه‌ي كه‌ ده‌رباره‌ي شويته‌واره هونه‌رييه‌كانى ئو سه‌رده‌مه‌وه به‌ ده‌سته‌وه‌يه، وادياره هه‌ر ته‌نيا هونه‌ري‌ك له‌ ئارادا نه‌بووه و چه‌نديكى ديكه‌ش هه‌بوون. ده‌سكاره هونه‌رييه‌كانيش وه‌كوو خودى ولاته‌كه‌ نايه‌كانگير و لي‌كدابراو خۆى ده‌نواند و ده‌ريده‌خست كه‌ شۆر‌ش و ئال‌وگۆزپيكى قوول له‌ شارستانبييه‌تى ئيراني‌دا ر‌ووى داوه. ده‌كرئ ئاسه‌واره هونه‌رييه‌كانى

ئەو سهردهمه بکریته سێ دهسته: ۱- هونهری رهسهنی ئیرانی ۲- هونهری یۆنانی - ئیرانی ۳- هونهری یۆنانی.

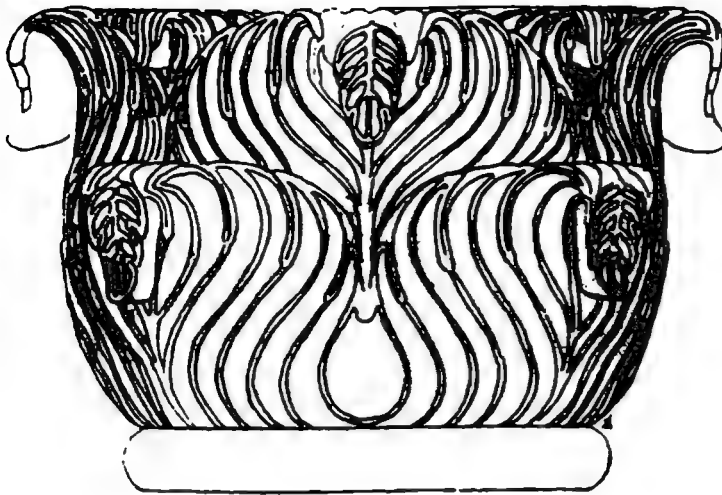
دیاردە و نیشانهی دهستهی یهکه‌م له پرستگای «نووراباد» دا خۆی ده‌نویتی و باس‌مان کرد که ویتە‌ی له پرستگا‌کانی هه‌خامه‌نشیی ته‌ختی‌جه‌مشید و نه‌خشی رۆسته‌م هه‌لگیراوه‌ته‌وه؛ هه‌لبه‌ت له چوارچۆیه‌یه‌کی بچوو‌کت‌دا که چه‌ند ئال‌و‌گۆڕیکی سه‌باره‌ت به هه‌نگاوی نوێیای دینی تیدا ره‌چاو کرابوو. که‌ل‌ال‌ی پرستگای به‌ره‌وه و ده‌ره‌وه‌ی حه‌وشه و ده‌رک‌وبانی «ته‌ختی‌جه‌مشید» ی‌ش ئیرانییه و بایه‌خی ده‌گه‌ڕێته‌وه سه‌ر نه‌خشیت‌درانی لاده‌رانه‌کانی. به‌پێی دابی ته‌ختی‌جه‌مشید، دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی دوو که‌سایه‌تی داتا‌شراون که یه‌کیان چه‌پ‌کیک به‌رسوم [یان گیا‌پیرۆزه] ی به ده‌سته‌وه‌یه و هونه‌ری ئێره‌ کال و پینه‌گه‌یشته‌ویه. کۆل‌درانی ساکار و قوول داتا‌شرانی ته‌ختی به‌رده‌تاشه‌که و جوان ده‌رنه‌هینانی دیمه‌نه‌کان و وه‌به‌رچاو نه‌گیرانی چۆنیه‌تی خسته‌ن‌ه‌رویان و ویشک و ره‌ق‌بوونی خه‌ت و کووزه‌کان، سه‌رله‌به‌ریان ناشاره‌زایی و بێ‌ئه‌زموونیان لێ ده‌باری. ئەم هونه‌ر تیداناچێ و شویتنه‌واری له هونه‌ری پارته‌ی و ساسانی‌دا ره‌نگ ده‌داته‌وه.

له ئیستادا، ته‌نیا پاشماوه‌ی سێ شویتنه‌وار که لانی‌که‌م دوویان پرستگا بوون، ده‌کرێ بدریته‌ پال ده‌سته‌ی دووه‌م. له ئیسته‌خر کاوول و هه‌ره‌سی شویتنه‌واریکی گرینگی پێناسه‌نه‌کراو دۆزراوه‌ته‌وه. سه‌ره‌کۆله‌ی ئەو جیگایه ویتنه‌یان له شیوازی کۆزیتتی هه‌لگیراوه‌ته‌وه، به‌لام به‌شی لای سه‌ره‌وه‌ی سه‌ره‌کۆله‌که‌کان جیاوازن و ئەمه‌ش نیشانه‌ی تیکه‌ل‌اویی کۆله‌که‌ی ئیرانییه له‌گه‌ڵ سه‌ره‌کۆله‌که‌ی یۆنانی (ق ۷۳).

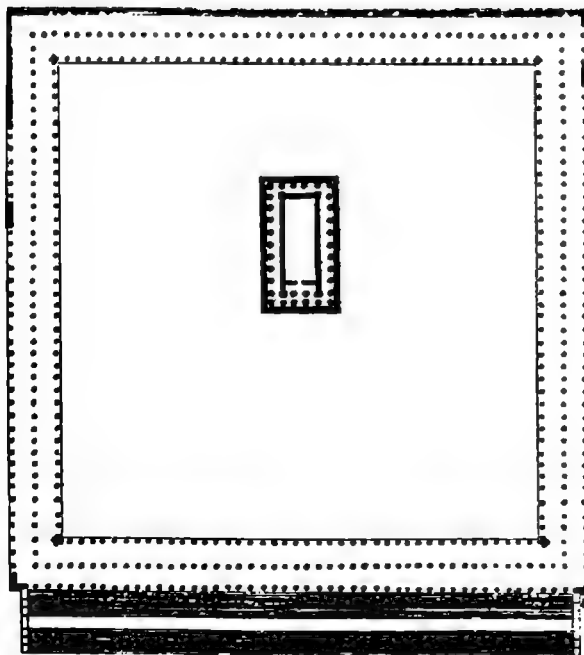
په‌رستگای که‌نگاوه‌ر (ده‌وروبه‌ری ۲۰۰ پ.ز) له‌سه‌ر پین‌وشویتی که‌ل‌له‌یه‌کی خورنشین سازکراوه (ق ۷۴)، دیواره‌کانی به‌گابه‌ردی وه‌کوو ته‌خته‌سه‌کزی ږووبه‌ری ته‌ختی‌جه‌مشید هه‌لچندراوه، به‌لام سه‌ره‌کۆله‌که‌ی شیوازی «دۆری»^۱ له‌سه‌ر کۆله‌که‌کانی دیارن و ته‌خته‌به‌ردیک به‌شیوه‌ی ده‌سکاری کۆریتتی که‌وتۆته لای سه‌ره‌وه‌یان (ق ۷۵). له «کوره»ش په‌رستگایه‌که هه‌یه که به‌پنی شیوازی خورنشین ساز کراوه. له لای سه‌ره‌وه‌ی دوو بنه‌کۆله‌که‌ی ناسک، که‌چېری ته‌ستوره‌ی گوپن وه‌به‌رچاو دی، کۆله‌که‌ی ئیره، له‌چاو ته‌وانه‌ی کۆن که‌بالا و کۆته‌ره‌یان ده‌بوو به‌چه‌شنیک یه‌کتر بگریته‌وه، زۆر واوه‌تر چوو و ته‌مه‌ش نیشانه‌ی ره‌نگدانه‌وه‌ی چیشکه‌ی ئیرانییه که‌پن‌شتر له‌ته‌ختی‌جه‌مشید خۆی نواند‌بوو. سه‌ره‌کۆله‌که‌کانی په‌رستگا وینه هه‌لگیرانه‌وه‌یه‌کی ناشیانانه‌ن له‌شیوازی ئییۆنی (ق ۷۶). ناکام له‌هه‌موو شوپینیک وه‌کوو یه‌ک وایه و هونه‌رمه‌ندی ئیرانی خۆی به‌ویکچوون رازی ده‌کا و به‌شوین دۆزینه‌وه‌ی به‌لگه‌یان یه‌کتر خویندنه‌وه‌ی شوینه‌واره‌کان دا‌ناروا.

وه‌کوو دیاره به‌شی زۆری زانیارییه‌کانی ئیمه سه‌باره‌ته به‌ئاسه‌واره هونه‌رییه به‌ربلاوه‌کانی ده‌سته‌ی سینه‌م. به‌لام ږوون نه‌کراوه‌ته‌وه که‌ته‌و که‌ل‌وپه‌لانه ده‌سکاری نئوخۆی ولاتن‌یان له‌ده‌ره‌وه‌را هیتدراون، که‌چی هه‌موویان هاوار ده‌که‌ن که‌له‌سه‌ر شیوه و شیوازی هونه‌ری یۆنانین. له‌جه‌نگه‌ی که‌نده‌وکۆزه‌ی ته‌م دوا‌یی‌یانه‌دا چوار په‌یکه‌رۆکه‌ی مه‌فره‌ق له‌په‌رستگه‌ی نه‌هاوه‌ند (لائۆدیسسه) دۆزراونه‌وه (و ۶۵). هه‌ر له‌م شوینه بوو که‌به‌رده‌نووسی

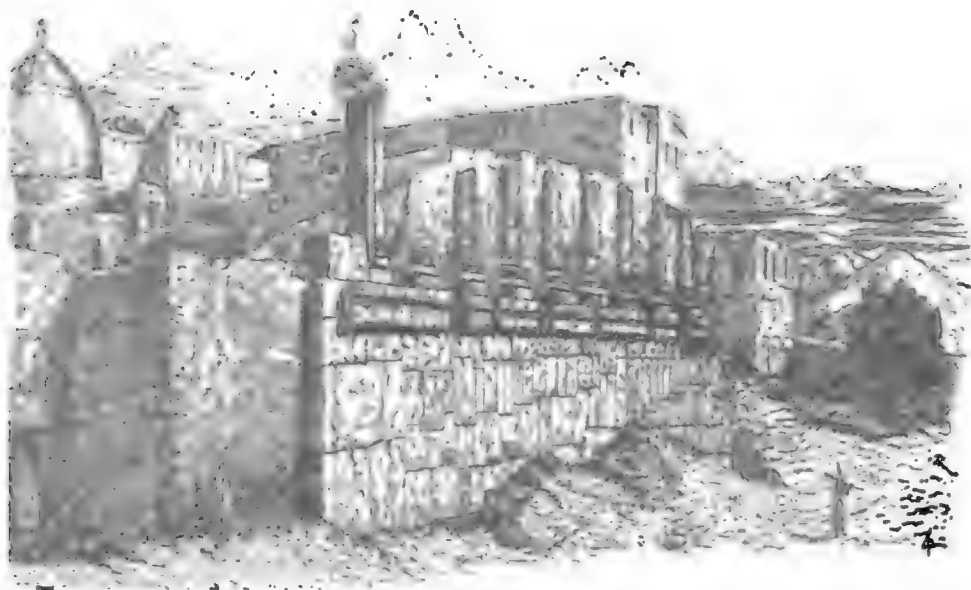
۱- خه‌لکی ناوچه‌یه‌کی کۆنی باشووری تیسالی و یه‌کیک له‌خیلاتی به‌راییی یۆنانی که‌به‌گرتنی پیلۆپۆنیز، حکومه‌تی ئیسپارتیان دامه‌زراند. ب.

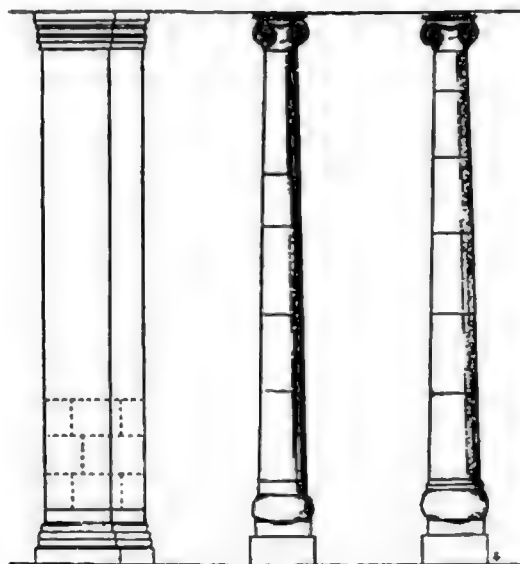
ق ۷۳- ئیسته خر: سهره کۆله که یان کۆتره ی بهردین

ق ۷۴- گه لاله ی په رستگای که نگاوه ر

ق ۷۵- ھەرەسەكانى پەرستگای كەنگاۋەر

ق ۷۶- كۆلەكەكانى پەرستگای كورە

فرمانی ئانتی‌خووسی سیهه‌م و سهر به سالی ۱۹۳ ی.ز. دیترایه‌وه. سهریکی زۆر جوانی په‌یکهریکی مه‌فره‌ق که به‌دبختانه هه‌لپریواوه و گۆیا ده‌بی ئانتی‌خووسی چواره‌م بی، له په‌رستگهی «شه‌می»ی نیزیک «ماله‌میر»ی چیاکانی به‌ختیاری دۆزراوه‌ته‌وه (و ۷۱). ده‌بی وای بۆ به‌چین که چیشکه و سه‌لیقه‌ی هونه‌ری له‌و سهرده‌مه‌دا، زیاتر سهرنجی داوه‌ته سهر ده‌سکاری مه‌فره‌قی و ئه‌م شیوازه له‌ پۆژگاری پارته‌کانیش‌دا درێژه‌ درا و له‌ راستی‌دا ده‌کرێ به‌ بووژاندنه‌وه‌ی باویکی کۆنی عیلامی دابندرێ. له‌ شووش کۆشکه‌لی پاسه‌وانی سهر به‌ سهرده‌می هه‌خامنه‌شی، له‌ پۆژگاری ده‌سه‌لاتی سلۆکیه‌کان‌دا ته‌واو نۆژهن کرایه‌وه. جه‌نگه‌ی که‌نده‌وکۆژه له‌و شوینه، لانی‌که‌م ده‌ پایه‌ی به‌ردینی په‌یکهره مه‌فره‌قیه‌کان دۆزراونه‌وه که هیتدیکیان به‌ یۆنانی له‌سه‌ریان نووسراوه. یه‌کیک له‌و ده‌قانه سه‌باره‌ته به‌ پیاویک که ناوی «فیساغۆره‌س» و فرمانده‌ی سهر‌بازگه‌ی یۆنانی شووش بووه و «لۆفتووس» سالی ۱۸۵۲ ی زایینی دۆزیویه‌ته‌وه و ئاوا پیتاسه‌ی شوینه‌که‌مان لێ پوون بۆته‌وه. هه‌روه‌ها نیوه‌به‌ژنی له‌ مه‌مه‌ر تاشراوی ژنیکی یۆنانی و چه‌ند کوتیکی دیکه‌ی په‌یکهره‌ی به‌ردینی هاورده‌ی ده‌ره‌وه له‌ شووش دۆزراونه‌وه (و ۷۲).

له «دینه‌وه‌ر»ی نیزیک کرماشان، کوتوله‌تی هه‌وزۆکه‌یه‌کی به‌ردینی نه‌خشینه‌دراو به‌ په‌یکهره‌ی نیوه‌به‌ژنی «سیلینتووس»ه‌کان و «ساتیر»ه‌کانی یارانی دیۆنیسۆس [دیۆنیزۆس] دۆزراوه‌ته‌وه (و ۶۲-۶۳). پینده‌شته‌ی کاکه‌یه‌کای و به‌رپانی کرماشان له‌ سهرده‌می که‌ونا‌را‌دا بۆ ئه‌سپانی خۆشبه‌زی به‌ناوبانگ بوو، که پینی ده‌گوترا نیتسا و ناویکی جوغرافیاپی کۆنباوی نیو نه‌قل و نه‌زیلانه که له‌گه‌ڵ ئایینی دیۆنیسۆس گوێزراوه‌ته‌وه و یۆنانی زۆر جیگیان له‌

یۆنانه‌وه تا هیند پێ ناودێر کردووه. ده‌شتی نیسا ئه‌وه‌نده‌ی کانی و چۆمه‌ل تێدایه که بۆته سه‌رچاوه‌ی درێژترین ڕووباری ئێران و پێیه‌وه ناسراوه. به‌کورتی هیندیک وای بۆچوون که دیۆنیسۆس له جینگایه‌کی ته‌ره‌زن پێی ناوه‌ته جه‌غزی ژیان و وشه‌ی «نیسیۆس» ی یۆنانی به‌ واته‌ی «له‌دایک‌بووی نیو زۆنگاوان»ه. ئه‌و به‌رله هه‌موو شتیک خودای شه‌رابه و دیاره که ناوچه‌ی به‌رباس بۆ باغی میوان یه‌کجار به‌ناوبانگ بووه. ئه‌سپیش ده‌که‌وێته نیو زنجیره‌ی دیارده و سه‌مبوله‌کانی دیۆنیسۆس. دیۆنیسۆس و پۆزئیدۆن هه‌ردک خاوه‌نی خالی هاوبه‌شن و له‌گه‌ڵ ته‌ره‌زنی و کانی‌اوان تیکه‌لن. وێده‌چێ که یۆنانیه‌کان ئه‌م ناوچه‌یان به‌ زیدی خودای خۆشه‌ویستی خۆیان دانابی و ئه‌و په‌رستگایه‌ی بۆ سازکرا‌ی که هه‌وزیله‌که‌ی لێ دۆزراوه‌ته‌وه. به‌پێی ده‌قی چیرۆک و ئه‌فسانه‌کانی یۆنانی، دیۆنیسۆس یه‌که‌م که‌س بووه که خاکی هیندی گرتووه.

باروده‌خی ئابووری و کۆمه‌ڵایه‌تی

دامه‌زرانی ئیمپراتۆریی ئه‌سکه‌نده‌ر و گۆڕانی بۆ سێ پادشایه‌تی هیلینی، به‌ باری ئابووری‌دا، گۆڕان و شۆڕشیکی راسته‌قینه بوو له‌ دنیای ئه‌و سه‌رده‌مه‌دا. بۆ یه‌که‌م جار بوو که دوورترین ناوچه‌کانی دنیا وا پێکه‌وه ده‌به‌ستراوه‌وه که بچووکترین گرمه و هه‌را له‌ ناوچه‌یه‌ک ته‌شه‌نه‌ی ده‌کرد بۆ ناوچه‌کانی دیکه. باری ئابووری هه‌رگیز هه‌تا ئه‌و ئه‌ندازه‌یه نه‌ببوو به‌ تێبه‌سته‌ی ئال‌وگۆڕی سیاسی و ئاوا نه‌که‌وتبوویه ژێر باندۆری په‌وتی ئه‌م ڕووداوانه‌وه. سه‌نگ و بایه‌خی سه‌که که له‌و مه‌یدانه به‌ربلاودا برووزی ئه‌ستاندبوو، زۆر گرینگی ده‌نواند. بارستایی ئه‌و سامان و ده‌سه‌کوته‌ی شوێنه‌اتی سه‌رکه‌وتنه‌کان بوون و به‌ره‌و بازاره‌کانی دنیا لووزه‌ویان به‌ستبوو، ئه‌وه‌نده به‌رچاو بوو که بایه‌خی

زێڕ و زیو ههتا نیوهیتنده دابه‌زین و ئیمه له میژووی دنیا دا ئهم ڕووداوه‌مان ته‌نیا له سهرده‌می که‌م‌خایه‌نی «کۆنکیستادۆره»کان دا ڕێ شک دی و ئیله‌للا^١. سهرده‌می حکومه‌تی سلۆک‌ووسی یه‌که‌م و یه‌که‌مین جێنشینه‌کانی، ولات له‌وپه‌ری که‌شه و نه‌شه‌دا بوو. هاوسه‌نگیه‌ک که‌وته‌ نێوان هه‌قده‌ست و نرخه‌ به‌ره‌م و که‌لوپه‌لان، که‌ پێشتر قه‌ت ڕه‌وتیکی ئاوا به‌دی نه‌هاتبوو. ئه‌مه‌ بارودۆخی ژیا‌نی به‌ره‌و باش‌بوون و ته‌سه‌لی پال پێوه‌نا. زیاده‌بوونی قازانجی بازار نیشانه‌ی باری له‌باری کاروباری بازرگانی و وه‌سهریه‌ک نانی سه‌رمایه‌ و ده‌وله‌مهن‌دبوونه. ئه‌وه‌نده‌ زێره‌ی که‌ له‌ جه‌نگه‌ی گیران و به‌زینی ئێران دا ببوو به‌ ده‌سکه‌وت و به‌ره‌و ئوروپا را‌گوێزرابوو، به‌ هۆی ناردنی به‌ره‌می ولات بۆ نیو بازاره‌کانی دنیا، ده‌که‌رايه‌وه‌ ئێران.

هاوکات له‌گه‌ڵ لاوازی‌بوونی ده‌سه‌لات و له‌ ده‌ست‌ده‌رچوونی هه‌ریه‌که‌ی پارت و به‌لخ، خلیسکان به‌ره‌و هه‌لدێران هه‌ستی پێکرا. پاش قه‌زاخیکی کورت‌خایه‌ن که‌ له‌ سایه‌سه‌ری هه‌لوێست و هه‌نگاوی چالا‌کانه‌ی ئانیتۆخووسی سینه‌م بالی به‌ سه‌ر ولات کێشا، قه‌یرانی سه‌ره‌له‌نوێ سه‌ری هه‌لدایه‌وه‌ و بوو به‌ ملۆزمیکی راسته‌قینه. له‌ و ڕۆژگاردا ڕۆم به‌ ده‌ستی‌وه‌ردانی توندوتیژی خۆی له‌ ڕۆژه‌لات، توانی ڕه‌وتی پێداویستی و هاوسه‌نگی ناوچه‌که‌ بگۆڕی و بیه‌یوینی و ئاوا قه‌یرانیکی قوولی ئابووری به‌دی بیتی. ئه‌وه‌مه‌ی که‌ پارت‌ه‌کان گه‌یشته‌ سه‌ر ڕووباری فورات و سنووری بالی خۆرنشینان له‌وێ دیاری کرا، ناوه‌ندی سیاسی و ئابووری جیهان گۆڕانی به‌ سه‌ردا هات و لانی‌که‌م بۆ ماوه‌ی چوار سه‌ده‌یه‌ک گوێزرایه‌وه‌ بۆ به‌ستینه‌کانی ڕووباری دیجله.

١- کۆنکیستادۆر. سه‌رناوی سه‌ربه‌گۆبه‌ندانی ئیسپانیایی که‌ خزیان له‌ گرتنی ئه‌مریکا هه‌لکردبوو.م.

سلۆکی خاوه‌نی شارپیتیانی نیتوان کیشوه‌ران بوون که له ئێرانه‌وه ده‌چونه چین و هیندوستان و په‌ره‌یان پێدان و پێیان راگه‌یشتن. پێگاوبانه‌کان له ده‌ریای سووره‌وه هه‌تا هیند بنکه‌ی سه‌ربازی ده‌پاراستن. له ویشکارۆ و بیابانان کۆمه‌لیک کاروانسه‌را و خه‌زیناو ساز کران. زۆر جاران که‌رتی تایبه‌ت به‌مه‌به‌ستی په‌ره‌ی کاروباری بازرگانی خه‌رج‌وبه‌رجی لێدانی نوێ که‌ندانی دابین ده‌کرد. خێرای په‌یوه‌ندی و په‌وتی که‌یاندن و گواسته‌وه‌ گه‌یشه‌ ترزپکی خۆی و وای لێهات که هه‌تا به‌رله‌ سه‌رده‌می داهیتانی مه‌کینه‌ی هه‌لماژۆ، هیچ سه‌رده‌میک نه‌یتوانی بگاته‌وه‌ شانی و تۆزی بشکێت. نه‌گه‌رچی سلۆکی ده‌ستیان به‌ سه‌ر نه‌و پێگایه‌دا نه‌ده‌پۆی که له باکووری ده‌ریای خه‌زه‌ره‌وه به‌ره‌و باشووری ڕووسیا ده‌خوشی، به‌لام خۆ نه‌و په‌وکه‌یه‌ی که پاش تێپه‌ربوون به‌ ده‌ریای خه‌زه‌ردا، شان‌به‌شانی ڕووباره‌کانی «کووروس» و «فاسیس» دا ده‌گه‌یشه‌وه به‌ستینه‌کانی ده‌ریای ره‌ش، به‌ ده‌ست نه‌وانه‌وه بوو. سلۆکی له ناوچه‌کانی باکووری جه‌یحوون به‌مه‌به‌ستی پاراستنی خۆیان که‌وتنه‌ گه‌شت و گه‌ران و هه‌لنان و دۆزینه‌وه‌ی شویتنه‌کان و له‌م په‌وته‌دا کورت‌کرانه‌وه‌ی پێگاوبانی بازرگانی وه‌به‌رچاو گیرا و ده‌ورو به‌ری ده‌ریای خه‌زه‌ر دیترايه‌وه. له که‌نداوی فارس، کۆمه‌لیک لک و په‌لی گرینگ و به‌رچاوی گه‌میه‌وانی پێک‌خران و توانییان په‌یوه‌ندی نیتوان هیند له خۆره‌لات و ده‌ریای سوور له خۆرنشین دابین بکه‌ن.

بارودۆخی بازرگانی له‌م قۆناخه‌دا جاریکی دیکه‌ گۆڕانی به‌ سه‌ردا هات. قه‌باره‌ی که‌لوپه‌ل و به‌ره‌می هه‌رزانیایی که له ماوه‌ی سه‌رده‌می ڕابردوودا، به‌شی هه‌ره‌ زۆری ئال‌وویره‌کانی پێک‌دیتا، په‌لی دابه‌زی و شت‌ومه‌کی جوان ناسک جێی گرت‌ه‌وه. ڕۆم وه‌کوو ده‌ورگیرێکی تازه‌ که‌وته‌ نێو په‌وتی کاروباری

بازرگانی جیهانهوه. که رهسهی خاوی وهکوو دار و کانزا که ئیران و هیند گهوره بهرهمهینهریان بوون، کپیاریکی زۆر سهرهیان بۆ گرتبوون. کهلوپهلهکانی بازرگانی بریتی بوون له: بهردی گرانبایی و گهواهیراتی نهخشین و کهندهکاریکراو، دهرمانی هیندی که ههتا کهوشهنی برۆتانی^۱ دهگوێزرایهوه، گیاوگۆل، مهلههم، پۆن، عهتر، ئهرخوان، گولاو، دهفری سوالین، شووشه، کووتال، دهسکاری هونهری، پاپیرووس و کۆمهلی کۆیلان. ئهم رهوتهی بازرگانی لهگهڵ کالا و کهلوپهلاکان شیوهی تازهی بیروبۆچوون و پیکاری نوێیای نوێبووری و پێوشوینی گهرمهتهندووری کهرن و فرۆشتنی دینایه ئیرانهوه.

له ئیرانهوه جلوبه‌رگ، خشل و زیڤوزه‌مبه‌ر، به‌ردی گرانبایی، مافووره، تۆوی گهنم، قورقوشم و سه‌گی په‌سه‌ن ده‌نێردرایه‌ ده‌ره‌وه. زۆر و زه‌وه‌ندیی که‌ره‌سه‌ی خاوه‌گه‌شه‌ی به‌ سه‌نه‌تی ئیرانی دا، به‌تایبه‌ت به‌ کووتال و مافووره و هه‌لکۆلین و نه‌خشاندنی کانزا که هونه‌رمه‌ندان و وه‌ستاکارانی ئیرانی چاکی لێ‌ده‌زانن و تیندا به‌ناوبانگن، وه‌رمێن که‌وتن. هه‌روه‌ها ولاتی ئیران هاته‌ سه‌ر ئهم به‌روایه‌ که بازاری ئیران له‌ چنگ هیندیک به‌رهمی هاورده‌ی ده‌ره‌کی رزگار بکا، بۆ وینه‌ هه‌ول درا پاپیرووس که پاوانی میسرپیه‌کان بوو، به‌ جه‌گه‌ن و گیاوگۆلی خۆمالي ساز بکری یان له‌بری پاپیرووس که‌ولی ئاژه‌لان بۆ نووسینه‌وه‌ی ده‌قان خۆش بکه‌ن. بۆ گێڕانی به‌رداشان، مالات بوونه‌ جیگره‌وه‌ی ئاده‌میزاد. به‌رهمی سه‌نه‌تکاران زیاد ده‌کا و کارگه‌ی گۆزه‌کردن، په‌یکه‌رسازی، که‌ندۆخینی سه‌ر یه‌سقان و شه‌قلاندنی کانزایان په‌ره‌ ده‌ستین و دانانی خانووبه‌ران رهمێن په‌یدا ده‌که‌ن و له‌ سه‌رده‌می خۆیان دوا ناکه‌ون.

۱- برۆتانی (بریتانی) ناوچه‌یه‌که‌ له‌ خۆرنشیني فه‌رانسه‌م.

پۇڭگارى سلۇكى بۇ چاندىنى بەربلاوى ھەموو شىنگە و پووەكىك، پۇڭگارېكى پېشنگدارە. لەم چاخەدا باشوورى ئوروپا، بەتايبەت ئىتالىا دەكەويتە ژېر باندۇرى پۇڭھەلات و دەكەويتە چاندن و پەنئوھىتەنى كۆمەلىك پووەك و بەخپوكردىنى ئاژەلى تازەھاتووى نووتونوئ. پۇڭھەلاتى بەزىو، ئوروپاى بەزانە. پەمۇ، لىمۇ، كالەك، كونجە، گوپۇ، زەيتوون، خورما، ھەنجىر، مراوى و گای ئاسىياى، ئالوگۇرېكى راستەقىنەيان لە بوارى كشتوكال و ئاژەلداریى ئىتالىادا بەدى ھىتا.

سلۇكى بە دەورى زەوىوزاراندا ھاتن و پىكيان كردن و لە ناوچە تازەكاندا زەكەشىيان لىدان و بوورەيان دەرھىتان و بەياريان كىلان. بازار پىداوېستى بە داھىتانى پەوت و پىيازى زانستى و ئاقلانە بوو. شارەزايى لە بوارى كشتوكالدا يەكجار زۇر پەرەى ئەستاند و واى لىھات كە تەنانت لە سەدەكانى نىوہرەست و سەردەمى ئىسلامىشدا لەو رادەيەى تىنەپەراند. بۇ لىدانى دارەمىو و پەنئوھىتانى، شىوازى تازە پەچاوكرا و نىر و ئاموورېكى تازەبابەت ھاتە گۇر و زەوى كرايە سىوەرەزە. دابى ئاوداشتەن گۇرپانى بە سەردا ھات و لىدانى دارستان و پەنئوھىتانى مېوہى چاك و دارى بەرى بوونە باو.

سلۇكىيەكان پىكھاتەى كشتوكالى ئىرانى سەردەمى ھەخامەنشىيەكان تىكەوہدەپىچەن و گەلىك زەوىوزارى بەربلاوى مېرى و تايبەتى يان سەر بە پەرسىتگاكان بە سەر شاراندا دادەبەشن يان دەيانكەنە بارىووى كۇچەرنشىنانى لەشكرى. ئەم پەوتە دەبىتە ھۇى بەدىھاتنى ئالوگۇر لە كاروبارى كشتوكالىدا و بۇ ماوہى سەدان سال خۇى رادەگرى و لەسەر بنەماى پىكەوہژيانى ھاوبەش و كارى شانبەشان لەگەل يۇنانىيەكان دادەمەزرى كە لىيان فېرى شىوہى تازەى وەرژىرى دەبن.

له ملکوماشی دیکه دا، جووتیارانی تیه سته ی زهوی ده بنه چه شنیک ئیجاره دار، به لام له هر جیگایه ک زهوی وزاری گه وره دابهش نه کرابوون، بارودۆخی ژیانی وهرزیران به پنی پئوشوینیک بوو که ههتا ئه ندازه یه ک به ره و باشی و کرانه وه ده پۆیی. ئه و جه ماوه ره گونده کییه ی که په نجبه ری سهر زهوی وزاری شاران بوون، که موزۆر ئازاد کران. به راستی سلۆکیه کان له بواری گۆرینی په وتی کشت و کال دا، خاوه نی پله و پیگه یه کی گرینگ و تاییه تن و ئازاد کردنی جووتیارانی ئیران، به باری سیاسی، کۆمه لایه تی و ئابووری دا، به کاریکی گه وره داده ندرا.

ده کارکرانی کانزاکان، به تاییه ت کانزای گرانبایی، یه کجار به رچاو بوو. سلۆکیه کان زیریان له هیند، باکووری خۆرنشین، به لڅ، ئهرمه نستان و قه ققازه وه دیتا. ئیرانیس له لای خۆیه وه ئاسن و مز و قورقوشمی ده نارده ده ره وه، که له ژیر چاوه دیبری کار به ده ستانی میری دا کانگاکانی به ره میان زیاتر لی هه لده گیرا. ته واوی کانگاکانی سهر زهوی و ژیر زهوی پاوان بوون و به ملکی پادشا داده ندران.

له بواری ژیانی کۆمه لایه تی دا، مه یل بۆ به دی هیتانی یه کسانی له نیو ته واوی چین و توێژه کان، به تاییه ت شارنشینان دا، هه ستی پنده کرئ و له م په وته دا وهرگرتن و فیربوونی فره نگ و زمانی یۆنانی به مه رچی سه ره کی داده ندرئ و رینگا بۆ ئیرانیانی وه سه ر یۆنانی گه راوی پالده ستی یۆنانیه کان خۆش ده کا که له ژیر سایه ی یاسایه ک دا ده ژیان. جیاوازی نیوان په گه زی ئیرانی و یۆنانی خیرا به ره و تیدا چوون ده چوو.

حکوومه تی سلۆکی ئاوا ده بیته پینکاته یه کی سه رمایه داری و خاوه نی چواره بنده یه کی به هیز و پته وی دارایی. پادشا پۆژه پۆژ پاوانی به ره م و

کارگاكان به شیوه‌یه‌کی زیاتر ده‌خاته ژێر چۆکی خۆی و به‌کرده‌وه ته‌واوی سه‌رچاوه‌کانی داها‌تی و لات به‌ ده‌سته‌وه ده‌گرێ. به‌ به‌روای ده‌سته‌یه‌ک له‌ توێژه‌ران، سیاسه‌تی پادشایانی سلۆکی پیشکه‌وتووترین که‌لاله‌ی ئابووری و پر ورده‌کارییه‌ که‌ تا به‌رله‌ سه‌ده‌ی بیسته‌م دنیا به‌ خۆیه‌وه دیوه؛ به‌لام دیسانیش نه‌ستاندنی پیتاک خه‌لکی ته‌زاندبوو، چونکه‌ ته‌نیا تاقمییکی که‌می کۆمه‌ل داها‌تی و لاتیان به‌ ده‌براکه‌ بریتی بوون له‌ پادشا و بنه‌ماله‌ی پادشایه‌تی، مه‌زنانی بارگا، کاربه‌ده‌ستان و خاوه‌ن پاوانه‌ تایبه‌ته‌کان، بازرگانانی نێونه‌ته‌وه‌یی و پله‌یه‌ک به‌ره‌ژێتر، واته‌ نه‌و له‌شکرچییه‌یه‌ی که‌ له‌سه‌ر زه‌وی وزاران بنه‌یان داکو‌تابوو. دام‌وده‌زگای دارایی جه‌ماوه‌ری به‌ شیوه‌یه‌کی سامناک داده‌دۆشی و ژیان تال و دژوار بوو. جا هه‌ر بۆیه له‌ جاران زیاتر خه‌لک په‌نایان ده‌برد بۆ پوانگه‌ی پرزگاریده‌رانه و ئاوا سه‌رکه‌وتن و په‌ره‌ی دینه‌کانی مه‌سیحی و مانه‌وی و بوودایی خۆی داده‌پێژێ و پێده‌گا. وه‌رگیرانی سه‌رانه، باجی خانووبه‌ره، پیتاکی مه‌ر و مالات، زه‌وی‌وزار، باغ، مندال‌بوون، زه‌ماوه‌ند و مردن وه‌به‌رچاو گیرابوون. حکومه‌ت بۆ خه‌رج‌وبه‌رجی پادشا و بارگا، پراگرتنی قۆشه‌ن، هه‌یزی ده‌ریایی، به‌پێوه‌بردنی کاروباری په‌رستگاكان و موغان و پشتیوانی کردنی زانست و هونه‌ر پێویستی به‌ پوول بوو. ده‌زگای دارایی هه‌موو ده‌خرینه‌وه سه‌ر یه‌کتر و چاوه‌دێری و پێراگه‌یشتن داروله‌له‌ی بۆ داده‌ندری و یه‌که‌مین بنه‌ماکانی ئامار که‌لاله‌ی بۆ داده‌پێژێ. به‌وشوئیتیک بۆ به‌ره‌می کارگاكان، له‌گه‌ل خۆی و هه‌موو چه‌شنه‌ عه‌تر و بۆنیک و ئال‌وگۆزی کالای بازرگانی و هات‌وچۆی نێو پرووباره‌ گه‌وره‌کان داده‌ندری. حکومه‌ت خاوه‌نی سیاسه‌تیکی کشت‌وکالی، سیاسه‌تیکی سه‌نعه‌تی و سیاسه‌تیکی بازرگانی بوو، به‌لام له‌م

رهبازانه دا، بنه ماکانی دیموکراسی دیزه به درخۆنه دهکرا و قازانج و بهرژوهندی جه ماوه ری به رفهرمانی ده خرایه پشت گوی.

پهره گرتن و بلأوبونه وهی ئوروپایی یه کان له سهرده می ئه سکه ندهر و جیتشینه کانی دا، ئه وهنده ی فره هنگی ماددی ئیرانییه کان دهوله مند کرد که چند پشت دواتر هر پیوه ی ژیان. ئه وه فره هنگه به رباسه میراتیکی گهره ی له داموده زگای به پیره به رایه تی و رهوتی پهره ئه ستاندنی شارسازی دا به جیهیشت. زۆر دواتر بنه ماکانی گه لاله ی هیپوداموس^۱ که له و پۆژگاری دا باو بوو، پادشایانی ساسانی که بناغه دانهری گهره ی شاران بوون، په چاویان کرد. یۆنانی توانییان کۆمه لیک دابوده ستور له ژیانی شارنشینان به دی بینن و به سهرکه وتووی پهره ی پی بدهن. ئه وان سه نه تیکی به هرهمه ند، کشت وکالیکی به میژ و بازرگانییه کی پیشکه وتوویان به دی هیتان و رایه لیه کی به ربلاوی پێ و رهوگیان دامه زراندن. دنه ی زانست و هونه ریان دان و پۆژمیریکی تازه بیان کرده باو. قازانجی ئه م کارانه ته نانه ت له شوینی دووره دهستی وهکوو خارهمیش ههستی پیده کرئ و رهنگی داوه ته وه. به پنی لیکۆلینه وه تازه کانی شوینه وارناسی له و ناوچه یه دا ده رکه وتووه که ئه وه سهرده مه گه لیک شار و ئاوه دانیی خاوه ن شووره و قه لا سازکراون، کشت وکال گه شه ی کردووه، دهسکاری وهستاکاران پمیتی بووه و ژیانی کۆمه لایه تی له گه رانگه ری ئاورگایان خپوه تی هه لداوه و ئه ستۆنده کی خزی چه قاندووه. له گه ل ئه مه ش دا سلۆکیه کانیش نه یانتوانی چاره سه ری کیشه ی سهره کی بکه ن و یه کیه تی

۱- هیپوداموس فه یله سووف و نژیاروانیکی میلیتی یۆنانی بوو له سه ده ی پینجه می پینش زاین دا و گه لیک شاری له سهر گه لاله ی پیکوپیک ساز کردن م.

سیاسی له‌نیوان دوو تۆره‌مه‌که‌دا به‌دی بێتن یان لانی‌که‌م هاوکارییه‌کی به‌ربلاویان بخه‌نه‌نیوان؛ هه‌نگاوێک که به‌بروای ئه‌سکه‌نده‌ر پێویست بوو. مه‌زنانی ولات هه‌رگیز به‌پاستی پالیان به‌ئێرانییه‌کانه‌وه‌ نه‌دا و نه‌یان‌توانی حکومه‌تیکی نه‌ته‌وه‌یی دامه‌زریتن و به‌هیچ شتیه‌یه‌ک بۆیان نه‌کرا که به‌باری سیاسی و ئه‌خلاقیدا په‌زامه‌ندیی گه‌لی ئێرانی وه‌ده‌ست بێتن؛ به‌لام چونکه به‌ زۆره‌ملی نه‌که‌وتبوونه‌ شوین سیاسه‌تی وه‌ یۆنانی‌گیرانی ولات، ئێرانی به‌ چه‌شنیکی پێک‌وه‌پێک و ئاشکرا، دژیان رانه‌ده‌وه‌ستان. له‌ ته‌رکێن باسی نانه‌وه‌ی هه‌را و ئاژاوه‌ یان سه‌ره‌لدانی خه‌لکی خۆمالی له‌ ئارادا نییه‌ و ئه‌م مه‌به‌سته‌ ده‌ریده‌خا که بۆچی ماوه‌ی سه‌ت سالی پێچوو هه‌تا پارته‌کان توانییان ئێران وه‌ربگره‌وه‌.

په‌هوشتی به‌جێی دۆستایه‌تیی یۆنانیه‌کان به‌ لای ئێرانییه‌نه‌وه‌ ته‌ریک و نامۆ مایه‌وه‌ که توانیبوو یان یه‌کیه‌تیی نه‌ته‌وه‌یی و هه‌تا پاده‌یه‌کی زۆر ژیا‌نی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووریی خۆیان بپاریزن. کۆمه‌لانی خه‌لک هه‌رگیز نوقمی فه‌ره‌هنگی یۆنانی نه‌بوون و په‌وتی ژیا‌نی باب و کالی خۆیان پاراست و ده‌ستیان له‌ پێشینه‌ی کولتووری و کۆمه‌لایه‌تی و دینی خۆیان هه‌لنه‌گرت. گه‌ل که‌وته‌ په‌راویزی ئه‌و چینه‌ی که یۆنانی و ئێرانییه‌کانی تهاوه‌ی ئێو فه‌ره‌هنگی یۆنانی پێکیان هه‌تایوو. «دژایه‌تیی نه‌ته‌وه‌یی و دینی، ناکۆکیی کۆن و نه‌پساوه‌ی نیوان کریکار و سه‌رمایه‌داری ته‌شه‌نه‌ پێکرد.» شار به‌دی هاتن و پێکه‌وه‌نه‌سازانی له‌میژینه‌ی نیوان شار و گوند په‌هنگی دایه‌وه‌. ئه‌م ناته‌بایی و پێکه‌وه‌نه‌سازانه‌ به‌ره‌به‌ره‌ ئاووری ناکۆکیی نیوان که‌مینه‌ی یۆنانی و زۆرینه‌ی ئێرانیی خۆشتر ده‌کرد.

ههون و ئاشکرایه که تاقمی ئه و ئیرانییهانی وا له گه‌ل یۆنانییه‌کان کاریان ده‌کرد و به‌شداری به‌په‌یوه‌بردنی کاروباری ولات بوون له‌چاو جه‌ماوه‌ر شانه‌به‌رزه و زیده‌پاروویان بۆ دابین ده‌کرا، هه‌روه‌ک چۆن ده‌ره‌به‌گانی ئیرانی زیده‌پشکیان بۆ برابووێه‌وه. جه‌ماوه‌ری شارنشین وه‌کوو یۆنانییه‌کان ده‌که‌وتنه ژیر بالی یاسایه‌ک و به‌شیک له‌گوندنشینانیش خاوه‌نی تۆزیک ئازادی بوون که دواتر له‌سه‌رده‌می پارته‌کان و ساسانییه‌کان‌دا، لێیان بێ‌به‌ش کران. وه‌کوو دیاره‌ ئیرانی نه‌یده‌ویست بیه‌ته‌ یۆنانی، به‌لکوو ئاواتی ئه‌وه‌ بوو که هه‌ر به‌ ئیرانی بمیه‌یه‌ته‌وه. هه‌ر شتیک شارستانییه‌تی غه‌واره‌ بۆی دیتا وه‌ریده‌گرت، به‌لام نه‌یده‌ویست تیدا بتویه‌ته‌وه. له‌ ئاکام‌دا ئه‌گه‌رچی به‌ یۆنانی‌کرانی ئیران وه‌کوو ره‌وتیکی دره‌ژخایه‌ن ده‌چوو، به‌لام نه‌یتوانیبوو به‌ قوولی ریشه‌ی له‌ نیو کۆمه‌ل‌دا دابکوتی و زیاتر له‌ ره‌وکاردا په‌لی هاویشتبوو. ئه‌م هه‌نگاوه‌ له‌ ره‌واله‌تی خۆی‌دا سه‌رکه‌وتوانه‌ی ده‌نواند، به‌لام نه‌یتوانیبوو به‌ ناخ‌دا شه‌ۆر بیه‌ته‌وه. «ئه‌و دوو دنیا‌یه‌ی که به‌ زه‌بری چه‌ک و زۆره‌ملی تیکه‌ل ببوون، له‌ راستی‌دا زۆر پیکه‌وه جیاواز بوون.» به‌زینی ئیران شکسته‌یک بوو بۆ شارستانییه‌تی یۆنانی و به‌په‌چه‌وانه‌ سه‌رکه‌وتنیک ئاشتی‌خوازان به‌ بۆ ئیران. له‌ ئاکام‌دا ئیرانی ما‌که‌ی ده‌وله‌مندی و په‌شکه‌وتوتر له‌ جاران، به‌ره‌ی خۆی له‌ قوراوی ده‌رکینشا و گه‌نجینه‌ی هه‌موو ده‌سه‌که‌وته‌کانی کرده‌ پایه‌ندازی زنجیره‌ی پادشایانی پارتی به‌ ره‌سه‌ن ئیرانی، که له‌ ره‌وانگه‌ی ئیرانییه‌کانی بالی خۆرنشینی ولاته‌وه به‌ بیگانه‌ داده‌ندران.

***

بهشی ۵

پارته‌کان^۱

هیشتا دووسئ سالیك به سهر راپه‌پینی «دیژدۆتوس» ی میره‌ریمی به‌لخ و جوی‌بوونه‌وه‌ی دا تینه‌په‌پیوو که ه‌ریمی پارتی بالی خۆره‌لاتی به‌لخیش سه‌ربه‌ستیی خۆی راگه‌یاند. داخوا له‌و زه‌مانی دا ئه‌م کار و هه‌نگاوه ده‌کرا یه‌که‌مین نیشانه‌ی دژکرده‌وه‌ی ئێرانیگه‌ری بێ دژی یۆنانیگه‌ری؟ قبول کردن ی ئه‌م گریمانه‌یه سه‌خت و دژواره. ئه‌و خێله‌ی که ده‌بوو زنجیره‌ی پادشایانی داهاتوو دامه‌زریتنی هه‌رگیز سه‌ری وه‌به‌ر سلۆکیه‌کان نه‌هیتا و ناوچه‌ی گه‌رمین و کویستان کردن ی له‌میژینه‌یان نه‌که‌وته نێو قه‌له‌مه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتیانه‌وه. زیاتر بێ‌ده‌سه‌لاتی و لاوازیی په‌ره‌گری سلۆکی بوو که چه‌شنی بۆن و به‌رامه‌یه‌ک له‌ زه‌مانیک دا ته‌نه‌وه‌ی کرد و به‌ شیوه‌یه‌کی که‌م‌وزۆر هاوشیوه دوو حکومه‌تی نوێ دامه‌زران: حکومه‌تی یۆنانی به‌لخ و حکومه‌تی پارتی. بنه‌ماله‌یه‌کی یۆنانی و بنه‌ماله‌یه‌کی ئێرانی که‌لاله‌ی چه‌شنیک بزووتنه‌وه‌یان به‌ره‌و سه‌ربه‌خۆیی دارشت و ئه‌و رایه‌له بێ‌جێانه‌یان هه‌لپساندن که ئه‌م هه‌ریمانه‌یان به‌ حکومه‌تی دووره‌ده‌ستی سلۆکیه‌وه ده‌به‌سته‌وه. ئه‌که‌رچی ه‌زی

۱- له ده‌قی سه‌ره‌کی دا به‌ به‌شیکی جیاواز له به‌شی چواره‌م دانه‌ندراوه، به‌لام موعین و بینه‌فرووزی کردوویه‌ته به‌شیکی سه‌ربه‌خۆ.

سهر به خۆبوونی ئەم دوو حکومه ته یهک بوو، به لām هۆکاری دامه زانیان ته واو پینکه وه جیاواز بوو.

ئیمه خاوهنی زانیارییه کی ته وتۆ نین ده رباره ی پارت هکان و ته وه نده ی ده یزانیان
 ریمان بۆ خۆش ده کا ههتا بیسه لمیتین که ته وان له خیتلی پارنی و به شیککی هۆزی
 ده هی [داهه] بوون. هۆزی داهه پینکه هاتبوو له تیره و خیتلاتی سکایی و به
 کۆچه ری و ده وارنشینی له نیوان ده ریای خه زهر و ده ریای ئارال دا ده ژیان.
 به پیتی گنپانه وه ی نوو سه رانی کۆن ئەم هۆزه بریتی بوون له سوارچاکان و
 شه پکه ران و ته و کاته خۆیان به به ختیار ده زانی که له شه پان دا کوژرابان و
 مردنی سروشتی و نیو نوین وبان به دزیو و سووکایه تی داده ندره. توێژه ران
 لایان وایه که ده ور به ری سالی ٢٥٠ ی پ.ز. دوو برا به ناوی ئه رشه ک و
 تیرداد، وێرای چه کدارانی خۆیان و پینچ سه رکرده ی دیکه، ناوچه ی سه رووی
 «ته جهن» یان داگیر کرد. دیۆدۆتووسی پادشای تازه ی به لخ هیرشی بۆ بردن،
 به لām ته وان له مه ترسی ده رباز بوون و هروژمیان برده سه ر هه ریمی پارتی
 دراوسینی و میره ره یمه که یان کوشت. دوو سال دواتر ئه رشه ک له شه پدا کوژرا،
 به لām پارت هکان که هه میشه له شه پدا بوون، به سه رکرده یه تیی تیرداد، ته واوی
 ته و ناوچه یه یان گرت که ته مپۆ بۆته سنووری ته و به ری ده ریای خه زهری
 ره ووسیا و ئیران. تیرداد هه ر له و کتیوانه دا یه که مین قه لای ته ختگای خۆی دانا که
 وه ک هیلانه ی هه لۆ ده ستی پینپانه ده گه یشت. ماوه یه ک دواتر شاریک به ناوی
 ئه رشه کی سه رجه له ی خانه دانی خۆیان وه ساز کرا و تیرداد وه کوو پادشای
 پارت له وێ تاجی پادشایه تیی نایه سه ری.

سلۆکووسی دووه م ویستی به ر به م جوولانه وه یه بگری و ته گه ر بۆشی
 بگری لووتی داگیرکه ران بشکیتنی و پاشه کشه یان پی بکا. کاتیک قۆشه نی

سلۆکوس بۆیان ده‌چئ و لئیان نیزیک ده‌بیتته‌وه، وادیاره تیرداد ده‌گه‌پیتته‌وه
 سه‌ر فهند و فیلی سوارانی سه‌کایی و به‌ره‌و گياجاپه‌کانی نیشتمانی خۆیان
 ده‌کشیتته‌وه. ئه‌و شیواوی و شله‌ژانه توندوتیژه‌ی که ئه‌نتاکییه‌ی گرتبۆوه،
 سلۆکوسی ناچار کرد که ده‌ست له په‌لاماری هه‌لبگرئ و به‌له‌ز به‌ره‌و سووریا
 بگه‌پیتته‌وه. پارت‌ه‌کان هه‌له‌که‌یان خوازته‌وه و سه‌رله‌نوئ گه‌رانه‌وه ئه‌و شوینه‌ی
 که تیرداد گرتبووی و خیزایه‌کی هه‌ریمی هیرکانیای^۱ باشووری پوژه‌ه‌لاتی
 ده‌ریای خه‌زه‌ریشی خسته‌سه‌ری. به‌م شیوه‌یه کوانووی حکومه‌تی داهاتووی
 پارت هه‌لگیرسا که به‌یه‌کجاری پینگای شاهانشایه‌تی سلۆکی له‌گه‌ل حکومه‌تی
 یۆنانی به‌لخ گرت و پشووبپی کرد. ئه‌گه‌رچی پارت له مابه‌ینی ئه‌و دوو
 حکومه‌تانه‌دا ئابلقه‌ درابوو، به‌لام بۆ پاراستنی خۆی و به‌ربلاوکردنه‌وه‌ی
 قه‌له‌مه‌ره‌وی ده‌سه‌لاتی، به‌ ئه‌ندازه‌ی پیویست خاوه‌نی هیژ و برشت بوو.

گياجاپه‌کانی دراوسێ که وه‌ک پووره‌ی هه‌نگی ئاده‌میزادان وابوون و عیلاتی
 خزماتی پارت‌ه‌کان له‌وئ ده‌ژیان، بی‌گومان له‌چاو ئیرانییه‌کان یاریده‌ده‌ریکی جیی
 متمانه‌تر بوون، ئه‌گه‌رچی ئیرانی ئه‌وانیان هیتنده‌ی فهرمانپه‌وایانی یۆنانی به
 خه‌نیم نه‌ده‌زانین. دواتر و له‌ ماوه‌ی پتر له سه‌ده‌یه‌ک‌دا، هه‌ر شکست و
 نیشانه‌یه‌کی تازه‌ی داشکانی ده‌سه‌لاتی سلۆکی بۆ حکومه‌تی فه‌ریکه‌ی پارت، به
 خه‌نیمه‌ت داده‌ندرا.

هیشتا‌ش نازانین ئه‌وان چ ناویکیان له‌ خۆیان ناوه. واژه‌ی پارت که له
 سه‌رچاوه‌کانی خۆراوایی‌دا ناسراوه و خۆی ده‌نویتی، په‌نگه‌ له‌ واژه‌ی
 «پارسوڤه» وه‌رگیرایی که پێشتر له‌ زه‌مانی کوورووش و داریووش‌دا
 باسی کرابوو. هیتدیک له‌ ئیران‌ناسان لایان وایه‌ مانای ئه‌م وشه‌یه ده‌بیتته‌

«سوارهی شهپرکه». جهماوهری نیشتهجی به تیکرای سهلتهسوارانی پهلاماردهری جاروبارهی رۆژهلاتی ئیران و تیره و هۆزه دهوارنشین و رهوهندهکانیان دهگوت پارسووه و پاشان ههریمیکی رۆژهلاتی ئیرانی پی ناویدر کراوه. ههلبهت ویتشهچی که وشهی پارت له پارنی وهرگیرایی. پارنی خیلئیکه بۆته هیتا و سهمبولی جوولانهوهی گهوره و بهربلاوی سهکاییهکان که سهدهیهک دواتر، لیشاوی پهلاماریان بارودۆخی ئیرانی به گشتی ژيروژوور کرد و تۆماری تهههنی حکومهتی یۆنانی بهلخی تیکهوهپیچا.

سی و ههوت سال پادشایهتی تیرداد دهرفهتیکی گونجاو بوو ههتا بتوانی هیز و دهسهلاتی خۆی پتهو بکا و قۆشهنیکی پیکبیتی و بهرهو خۆرنشین بهروا و پایتهختی بگویتیهوه بۆ شاری یۆنانی سهتدهروازه^۱ که له قهراخ شارپی بازرگانی نیوان خۆرهلات و خۆرنشین دا خۆی دهواند. شاری ئهرشهک، سهتدهروازه، ههگمهتانه و تیسفون که ههر چواریان وهختی خۆی پایتهخت بوون به نیشانهی چوار قۆناخی پیشکهوتنی خانهدانیکی دهوارنشین دادهندری که له پۆپهی شکۆ و شانازی دا، توانی تایبهتمهندییهکانی رهگهزیی خۆی بهپاریزی. «ئهردهوان» ی^۲ بهکهمی جیشینی تیرداد هیتشتا ئهوهنده بههیز نهبوو که بتوانی بهرهنگاری قۆشهنی ئانتیوخوسی سینههم راوهستی، که به مهبهستی ریکخستنی کاروباری ولاتهکی قۆشهنی بهرهو رۆژهلات دهنگ دا. ئهردهوانی یهکهه که بهرگی نهگرت و بهزی، بهناچاری دانی به حکومهتی سلۆکی دا هیتا، بهلام ئهم تیشکانه نهبوو به کۆسپ و تهگهرهی سهه ریکای «پریپاتیووس» ی^۳ جیشینی

۱- دامغان

۲- ئهرتهپان، ئهرتهبان. ئهرته به واتای پیروز و مروی چاک و کاردروسته. «بان» یان «وان»

پاریزه رهو.

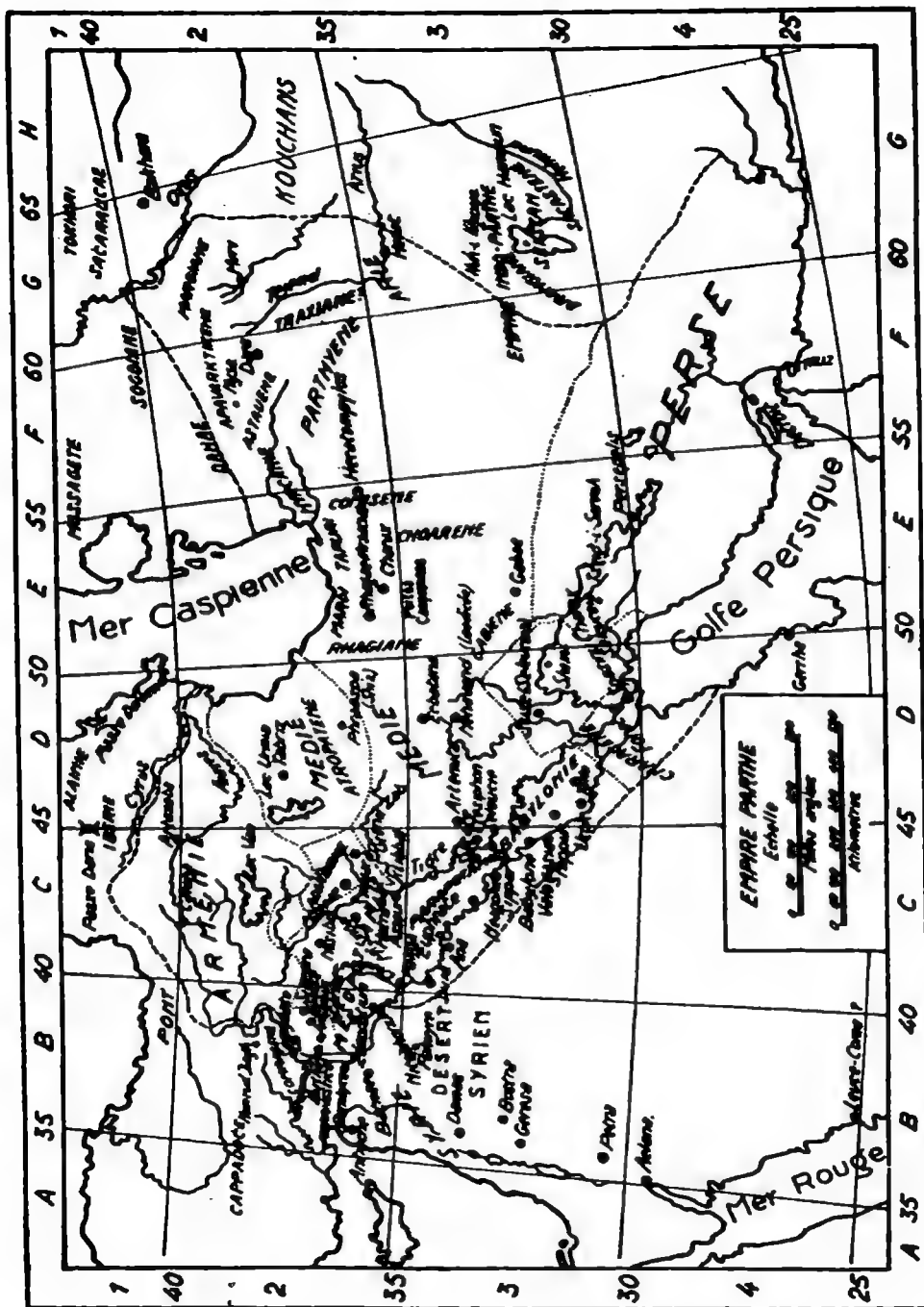
۳- فریپاتیووس

که ده‌رفه‌تی شکانی ئانتیوخوسی سیهم به ده‌ستی رومییه‌کان، بۆ گرتنی هه‌ریمه‌کانی ده‌ریای خه‌زهر نه‌خوازیت‌ه‌وه. پارت‌ه‌کان ته‌نیا خیل‌یک نه‌بوون که هه‌لی لاوازیبوون و تیداچوونی حکومه‌تی سلوکیان به ده‌ستی یونانییه‌کان خواسته‌وه. مادی ئاتروپاتکان سه‌ربه‌خۆی راگه‌یانده. «ئالمائید» یش پاش گرتنی ناوچه‌ی ئیسفه‌هان، ده‌ستی گه‌یشته سه‌ربه‌ستی. ره‌نگه له‌م ره‌وتی جوولانه‌وه‌یه‌دا پارس له‌ پیشه‌وه‌تریان بووبی. له‌ باشووری بابل، پادشایه‌تی کاراسین (خاراسین) دامه‌زرا. ناوچه و هه‌ریمه‌کانی رۆژه‌لاتی ئیمپراتۆری سلوکی له‌ چوارچێوه‌ی ده‌سه‌لاتیان ده‌رباز بوون و چهندین حکومه‌تی بچوکیان پیکه‌یتان که سه‌باره‌ت به سه‌ربه‌خۆبوونی خۆیان پێداگر و ده‌مارگرژانه ده‌جوولانه‌وه، نه‌گه‌رچی هه‌چ سازان و خالکی هاوبه‌ش پیکه‌وه‌ی گری نه‌ده‌دان و سه‌رله‌به‌ریان پاروویه‌کی چه‌ور و نه‌رم بوون بۆ ده‌سه‌لاتیکی نوێ. ئه‌م هه‌یز و ده‌سه‌لاته له‌ خودی شا مه‌هردادی یه‌که‌می دامه‌زرینه‌ری راسه‌قینه‌ی ئیمپراتۆری پارت‌دا کۆبوویه‌وه (۱۷۱ - ۱۲۸ ی.پ.ز). ئه‌م پادشایه بۆ بزگارکردنی هه‌ریمه دابراوه‌کانی ئیتران، کۆمه‌لیک ناوچه و مه‌لبه‌ندی له‌ ژێر سیپه‌ری ئالای پادشایه‌تی‌دا کۆکردنه‌وه و ئه‌وه‌ش بزووتنه‌وه‌یه‌کی به‌ربلاو بوو که رومییه‌کان به شتیه‌یه‌کی ناراسه‌ته‌وه‌خۆ ڕیگایان بۆ خۆش کردبوو. مه‌هردادی یه‌که‌م له‌ نیوان سالانی ۱۶۰ و ۱۴۰ ی.پ. زایین‌دا، دوا‌ی چهند شه‌ڕیک ئه‌م هه‌ریمانه‌ی خسته سه‌ر قه‌له‌مه‌ره‌وی ده‌سه‌لاتی خۆی: ماد، ئالمائید، پارس، کاراسین (خاراسین)، بابل و ئاشوور له‌ قۆلی خۆرنشین و گیندروژیا و ره‌نگه هه‌رات و سیستان له‌ خۆزه‌لات. پارت‌ه‌کان گه‌یشته نزیک روه‌باری فورات، به‌لام سلوکییه‌ی سه‌ر لیواری روه‌باری دیجله و گه‌وره‌ترین شاری به‌شی ئاسیا و ناوه‌ندی به‌هێزی بازرگانی به‌ خۆی و نزیکه‌ی شه‌شسه‌ده‌زار

دانیشتۆوه، خۆی شلوی نهکرد و هر وای نهزانی که میشتیکیشی لئ میوانه. توێژه‌ران به‌پیتی کۆمه‌لێک به‌لگه‌ لایان وایه که ده‌بی پێککه‌وتنه‌نامه‌یه‌ک بز به‌پێوه‌بردنی کاروباران به‌ شیوه‌یه‌کی کاتی له‌ نێوان سهرکه‌وته‌ی پارتی و بازرگانانی مه‌زن و خاوه‌ن بره‌شتی «یۆنانی - سامی» دا به‌سترابن. سهر‌بازخانه‌ی پارتی له‌ سلۆکییه‌ دانه‌ندرا، به‌لام هه‌یژیکه‌ گه‌وره‌ به‌ره‌وه‌پووی شار و له‌ بالی چه‌پی ڕووباری دیجه‌ له‌شکره‌زی کرد و بنه‌ی داکوتا که پاشان ئه‌و شوینه «تیسفون» ی پایته‌ختی پارتی لئ سازکرا (ق ۷۷).

داخوا مه‌یل و ئه‌وینی له‌گه‌ڕی سهر‌به‌خۆیی خوازانیه‌ی حکومه‌ته‌ بچوکه‌کان یان ده‌ربازبوون له‌ به‌ند و داوی حکومه‌تی ناوه‌ندی کاریکی وای کرد که له‌ هه‌موو شویتیک پارتیه‌کان به‌ ڕزگاریده‌ری خه‌لک له‌ ژیر نیری سلۆکیه‌کان دابندرین؟ هر چۆنیک بئ ئه‌و هه‌ریمانه‌ی وه‌کوو مادی ئاتروپاتکان یان پارس که هه‌ستی ئێرانیگه‌ری ڕه‌نگی تیدا دابوونه‌وه، زۆر به‌توندی به‌ره‌وه‌پوویان چه‌قین و ده‌گزیان ڕۆچوون؛ به‌لام مه‌یهر‌داد ڕینگای خۆی به‌رنه‌دا و بوو به‌ بووژینه‌وه‌ی ئیمپراتۆری کۆنی هه‌خامه‌نشی. نازناوی پادشای گه‌وره‌ی خرایه‌ سهر‌ ناوی و به‌ مه‌به‌ستی نیشان‌دانی نیازپاکیه‌ی خۆی سه‌باره‌ت به‌ دانیشتووانی یۆنانی که له‌ قه‌له‌مه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی‌دا بلاو ببوونه‌وه، له‌سه‌ر سه‌که‌کانی خۆی نووسی فیلۆهیلین، واته‌ «یۆنان خۆشه‌ویست».

ئه‌وه‌ی ڕاستی بئ هه‌بوونی په‌یوه‌ندییه‌کی سست و له‌رزۆک له‌ نێوان ئه‌و هه‌ریمانه‌دا که مه‌یهر‌دادی یه‌که‌م گرتیوونی، کاریکی وای کرد که ورده‌ورده‌ سرت‌وخورتی نا‌ره‌زامه‌ندیی جه‌ماوه‌ری یۆنانی و ئێرانی خه‌یرایه‌کی بوو به‌ ده‌نگ و هه‌را و ئه‌مه‌ش ڕاست له‌ جه‌نگه‌یه‌ک‌دا بوو که دیمیتریووسی دووهم لێبرابوو هه‌تا به‌ خۆی و قۆشه‌نی به‌رفه‌رمانیه‌وه، بالی ڕزژه‌لاتی

۷۷- شاهانشایه‌تی پارت

ئیمپراتزرییه‌که‌ی بگریته‌وه. یۆنانییه‌کانی شارنشین، به‌تایبه‌ت دانیش‌توانه‌که‌ی سلۆکیه‌ی لیواری ڕووباری دیجله، خه‌لکی ئالمائیڤ، پارس و ته‌نانه‌ت به‌لخیش دژی فه‌رمانڤه‌وای نوی، چوونه‌ یاریده‌ی دوژمن؛ به‌لام به‌خت بوو به‌ یاری پارتیه‌کان و پادشای سلۆکی به‌زی و به‌ دیل گیرا. هه‌لبه‌ت به‌ شیوه‌یه‌کی زۆر جوامیرانه‌ له‌گه‌لی جوولانه‌وه و بردیان له‌ هیرکانی دایاننا و میهرداد کچیکی خۆی دایه. پادشای پارت له‌گه‌ل جه‌ماوه‌ری یۆنانی که‌ به‌ ته‌واوی هیز و توانایانه‌وه چووبوونه‌ یاریده‌ی دوژمنی، زه‌بروزه‌نگی نه‌نواند، به‌لام له‌ هه‌ریم و ناوچه‌ گیراوه‌کان‌دا به‌ زۆره‌ملی مه‌زنایه‌تی خۆی سه‌پاند و زه‌بریکی توندی له‌ خه‌لکی ئالمائیڤ وه‌شاند و وه‌کوو ئانتیۆخووسی سیپه‌می پیشه‌نگی، دوو په‌رستگای ده‌وله‌مندی «ناتینا» و «نارتیمیس»، که‌ ڕه‌نگه‌ نه‌زرگه‌ی پیروزی ئاناھیتا بووبن، تالانی کردن و ده‌سکه‌وتیکی زۆری له‌گه‌ل خۆی برد. میهرداد سالی ۱۳۸ی پ.ز. مرد و قه‌له‌مه‌ره‌وی به‌ربلاوی ئیمپراتزرییه‌که‌ی له‌ فوراته‌وه تا هه‌رات بۆ فه‌ره‌ادی دووه‌می کورپی به‌ میرات به‌جیه‌یش. به‌پێی گیرانه‌وه‌ی ئه‌و سه‌رچاوه‌ که‌م‌وکورتانه‌ی که‌ باسیان کردووه، فه‌ره‌اد که‌سیکی پیاوچاک، له‌خواترس، ئازا و یاسادانه‌ریکی دادپه‌روه‌ر بووه. ده‌کری کار و خزمه‌ته‌کانی فه‌ره‌ادی دووه‌م بۆ ژيانده‌وه و بووژاندنه‌وه‌ی حکومه‌تیکی ئیرانی، له‌گه‌ل هه‌نگاوه‌کانی کوورووشی گه‌وره‌ به‌راورد بکریڤ، چونکه‌ هیندیک له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ئه‌وی تیدا بوو.

ئانتیۆخووسی چه‌ته‌م^۱ برای دیمیتریووسی ده‌سه‌به‌سه‌ر، پێینایه‌ ڕکیف و بۆ گرته‌وه‌ی هه‌ریمه‌ گیراوه‌کان و ده‌ربازکردنی براکه‌ی هیزیکی قورسی به‌ره‌و ناوچه‌ی دووچۆمان گال‌دا و له‌ سێ شه‌ه‌ران‌دا پارتیه‌کانی به‌زاندن، چونکه‌

هیزه‌کانی پارتی له‌گه‌ل قۆشه‌نی راهیت‌درای یۆنانی به‌راورد نه‌ده‌کران. ئانتیوخوس گه‌یشت هه‌گمه‌تانه [هه‌گمادانه]، به‌لام سه‌رما سه‌ری ده‌سوینی نا و به‌ری پنگرت. پادشای سلۆکی له‌و کۆنه‌ پایته‌خته‌ بنه‌ی داکوتا و به‌مه‌به‌ستی تیپه‌راندنی وه‌رزی زستان هیزه‌کانی به‌سه‌ر شار و گوندان دا‌دابه‌شی. له‌م کاته‌دا فه‌ره‌اد پیشنیاری پنگهاتن و ناشتبوونه‌وه‌ی پنگرد. مه‌رجی یۆنانییه‌کان راشکاوانه‌ بوون: پارت‌ه‌کان ده‌بی دیمیتریوس ئازاد بکه‌ن و بیجگه‌ له‌ خاکی پارت ده‌ست له‌ ته‌واوی هه‌ریمه‌ گیراوه‌کان بکێشنه‌وه‌ و باج و پیتاک وه‌ نه‌ستۆیان بگرن. پادشای لاوی پارت له‌ به‌ر که‌مه‌ترخه‌می و لینه‌وه‌شاوه‌یی فه‌رمانه‌وه‌ی یۆنانی له‌و هه‌ره‌شه‌ مه‌ترسیداره‌ خه‌له‌ست. خه‌لکی خۆمالی له‌ چنگ زوڵم و زۆری نه‌و سه‌ربازانه‌ی که‌ له‌ ماله‌کانیان دا‌قوونیان دا‌گرتبوو، وه‌گیان هاتبوون و له‌سه‌ر نه‌هایه‌ک راوه‌ستابوون، هه‌ر بۆیه‌ به‌ دنه‌ی سیخوڕانی پارتی وه‌خۆکه‌وتن و راپه‌ڕین. هاوکات پادشای پارت له‌ناکاوه‌لیکوتایه‌ سه‌ر ئانتیوخوس. تیداچوونی سلۆکییه‌کان قسه‌ی له‌سه‌ر نه‌ما‌بوو. پادشای سلۆکی کوژرا و به‌شینک له‌ قۆشه‌نه‌که‌ی ده‌وره‌ی درا و دایه‌ پال له‌شکری پارت. سه‌رکه‌وتنی به‌رچاوی سلۆکییه‌کان له‌ ماوه‌ی چه‌ند مانگان دا‌که‌ ویده‌چوو ره‌نگه‌ بتوانی دیواری ڕووخه‌کی حکومه‌ته‌که‌یان پته‌و بکاته‌وه‌، کاره‌ساتی گه‌وره‌ی لینه‌وته‌وه‌، چونکه‌ تازه‌ هیچ هیزیکی ڕیک‌وپی‌ک له‌ ئارادا نه‌بوو که‌ بتوانی ڕیگری نه‌گه‌ری په‌لاماری پارت‌ه‌کان بی بۆ سه‌ر سووریا. سالی ۱۲۹ ی.پ.ز. بۆ میژووی کولتوور و شارستانییه‌تی یۆنانی له‌ ئاسیادا، سالیکی تال و ناخۆش بوو، چونکه‌ تازه‌ نه‌یتوانی له‌ جیی خۆی هه‌ستیه‌وه‌ و سه‌ره‌له‌بداته‌وه‌. له‌م ساله‌دا حکومه‌تی سلۆکی که‌ هه‌تا ده‌یان سالی دیکه‌ش خۆی راگرت، سه‌ری وه‌به‌ر ئیرانی سه‌رکه‌وتووه‌یتا. سنووری ئوروپا به‌ یه‌کجاری هه‌تا فورات پاشه‌کشه‌ی کرد.

پارته‌کان هه‌لیانکرده سه‌ر سووریا، چونکه له‌و زه‌مانه‌دا ده‌بوو به‌ر به‌ هیرشی د‌پ‌ندانه‌ی په‌وه‌نده‌کانی سنووری بالی پ‌ژ‌ه‌ه‌لاتی ئیران بگرن. له‌و سه‌رده‌مه‌دا که فه‌ره‌اد توانیبووی ئانتی‌خووسی هه‌و‌ته‌م بیه‌زینی و ده‌رووی پ‌ووناک و پ‌ر‌ش‌نگ‌داری دا‌ه‌اتووی به‌ پرووی په‌ره‌ی پادشایه‌تی پارت‌دا کرد‌ب‌ژ‌وه، جوولانه‌وه‌یه‌کی به‌رب‌لاوی تیره و خیل‌اته په‌سه‌نه‌کانی سه‌کایی، که له‌ ناوچه دووره‌ده‌سته‌کانی تورکستانی چین‌وه هات‌بوون، ئیرانی گرت‌وه. پ‌ش‌تر یه‌که‌م شه‌پ‌زلی ک‌ژ‌پ‌ه‌وی ئه‌م بیابانگه‌ردانه له‌ زه‌مانی «میه‌رداد» دا زه‌نگی مه‌ترسیی وه‌جرینگه هیت‌ابوو که لینیان وه‌ده‌ست هات و شکاندنی. فه‌ره‌اد هوک‌مداریکی له‌ دوو‌چ‌ۆمان دانا و به‌ره‌و خ‌ۆ‌ره‌لات که‌وته‌پ‌ئ هه‌تا بتوانی به‌ر به‌ ه‌رووژمی په‌لامارده‌ران بگرئ. واو‌یده‌چ‌ئ که ئه‌وانه ده‌بنه دوو ق‌ۆ‌ل و یه‌کیان ر‌اس‌ته‌وخ‌ۆ‌ ملی پ‌یی مه‌رو و شاری سه‌ت‌ده‌روازه و هه‌گمه‌تانه ده‌گرئ و به‌ره‌و بالی خ‌ۆ‌رنشین ده‌پ‌وا و ق‌ۆ‌له‌که‌ی دیکه‌یان پ‌وو ده‌کاته باشوور و به‌ مه‌رو و هه‌رات‌دا تیده‌په‌پ‌ئ و خ‌ۆ‌ی ده‌گه‌یه‌ن‌یت‌ه هه‌ریمی ده‌وله‌مه‌ندی سیستان. یه‌خسیره ی‌ۆ‌نانییه‌کانی ق‌ۆ‌شه‌نی ئانتی‌خووسی هه‌و‌ته‌م، که فه‌ره‌اد له‌گه‌ل له‌شکری خ‌ۆ‌ی تیکه‌لی کرد‌بوون له‌ یه‌که‌م تیکه‌له‌چ‌وون‌دا بارزه بوون و پشتی پارتیان به‌ردا و فه‌ره‌اد کوژرا، نه‌رده‌وانی دووه‌می مام و جیگره‌وه‌ی فه‌ره‌اد، هیت‌ده‌ی پ‌ینه‌چ‌وو که گیر‌ژ‌ده‌ی چاره‌نووسی برازاکه‌ی ب‌ژ‌وه. ئه‌و میره‌هری‌مه‌ی که فه‌ره‌اد ب‌ۆ بابلی دانا‌بوو، خ‌ۆ‌ی به‌ شا دانا و هه‌روه‌ها حکومه‌تی «خاراسین» یش سه‌ربه‌خ‌ۆ‌یی راگه‌یانند. کاتیک میه‌رداد‌ی دووه‌م، ده‌وروبه‌ری سالی ۱۲۳ی پ.ز. دانیشته سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لات، ئیمپرات‌ۆریی پارت حاالی شه‌ر بوو، چونکه خ‌ۆ‌رنشین ئا‌ژ‌اوه گرت‌بوو‌یه‌وه و خ‌ۆ‌ره‌لات که‌وت‌بوو‌یه به‌ر شه‌پ‌زلی ه‌رووژمی بیابانگه‌ردانه‌وه. میه‌رداد‌ی دووه‌م که لئ‌وه‌ش‌اوه‌ترین پادشای زنجیره‌ی

خانه‌دانی پارت بوو سەرەتا بآلی خۆرنشین هینور کردەوه و پاشان هەتا کلکەیی قەلەم‌پەروی دەسەلاتی ئەسپی ئاژاوت و سنوورەکانی گەیانە سەیحوون (ئاموودەریا). سەرلەنوێ هەرات و مەروی گرتەوه و شەپۆلی پەوه‌ندە دەشتەکیەکانی بەرەوپاش برده‌وه و ملی بە سیستان دانەواند. سەرکەوتنی وی زۆر گرینگ بوو، چونکە توانی دنیای خۆرنشین لە هەپەشەیی سەکاكان پزگار بکا. «سەگزی» یەکان کە هەتا دویتنی هەر بە پەوه‌ندی دەشتەکی دادەندران، بوونە بەرگێرپەوه لەسەر پێگای هۆز و خێلاتی دراوسێیان و بەم شیوەیە بوونە پشتیوانی شارستانیەتی ئاسیای خۆرنشین و ئەو دەورەیی گێرا کە ئێران توانی لە میژووی درێژی خۆی دا بیکێرێ.

هرووژمی دەوارنشینانی بیابانگەردی ئاسیای ناوه‌ندی، حکوومەتی «یۆنانیی بەلخ» ی پامالی و پێدەشتەکانی باکوور و باشووری لای نیوقەدی پووباری جەیحوون بوونە نشیمەنگانی دوو هۆزی گەورەیی ساکارووکایە لە خۆرنشین و یووه‌چی یان تۆخارەکان لە خۆرەلات. خێلاتی پێشەنگ لە درێژەیی شەپۆلی بەربلاویان دا بەرەبەرە خوشین و دەستەیک بە پەوگەیی باکووردا پووین کردە پەنجاب و دەستەیکە دیکە بە بآلی باشووردا بەرەو سیند پزیشن. ئەم تیرە و هۆزانە لە سەرەتای سەدەیی یەکەمی پێش‌زاییندا، لەسەر کاول و هەرەسی میرانی یۆنانیی بەلخ، حکوومەتیکیان دامەزراند کە بە لانی سیاسی و کولتووری دا یەکجار لە پارتەکانەوه نیزیک بوو. بێ‌گومان حکوومەتەکانی هیند لە جەغزی دەسەلاتی پارتی بەدەر بوون. هیندیک ویدەچی کە حکوومەتەکانی پۆخج و سیستان هەتا سەرەتای سەدەیی یەکەمی زایینی، دانیان بە پادشایەتی پارت دا هیتابێ. لەم پۆژگارەدا فەرمانرەوایەک بە ناوی

گۆندۆفاریس^۱، که ده‌لێن ره‌نگه به ره‌سه‌ن پارت بووبی، ته‌واوی ئه‌و حکومه‌تانه‌ی پێکه‌وه کۆکردنه‌وه و پادشایه‌تییه‌کی به‌هیزی پێکه‌ینا که له سیستانه‌وه هه‌تا ئه‌وبه‌ری رووباری سیتند چه‌تری ئه‌نگاوتبوو.

ده‌وروبه‌ری سالی ۱۱۵ ی.پ.ز. شاندیکی ئیمپراتۆری چین هاتن و چوونه خزمه‌ت می‌ه‌رداد. حکومه‌تی پارت رێککه‌وتنه‌نامه‌یه‌کی له‌گه‌ڵ نووسین که به‌پێی وی ده‌بوو به‌مه‌به‌ستی په‌ره‌ی بازرگانیه‌ی نۆنه‌ته‌وه‌یی، چه‌ند هه‌نگاوێک به‌هاوێژری. ئیران وه‌ک پرده‌یکه‌ی که‌یاندن و گواسته‌نه‌وه‌ی کالā، به‌گرینگترین ئالقه‌ی ئه‌م زنجیره‌ی پێکه‌وه‌لکانه‌وه داده‌ندرا. بیست سال دواتر، می‌ه‌ردادی دووه‌م ده‌ستی له کاروباری ئه‌رمه‌نستان وه‌ردا و «تیگران»ی ژێربالی خۆی له‌وی کرده پادشا و به‌م شیوه‌یه‌ لاپه‌ره‌یه‌کی تازه‌ی له میژووی ئه‌م ولاته‌دا کرده‌وه که چاره‌نووسی به‌ چاره‌نووسی ئێرانه‌وه گری ده‌دری. ماوه‌یه‌ک دواتر تیگران له‌گه‌ڵ «می‌ه‌رداد ئووپاتۆر»ی پادشای پۆنت یان بۆنتووس بوو به‌ هاوپه‌یمان. ئه‌م پادشایه له‌ مابه‌ینی سالانی ۱۱۲ تا ۹۳ ی.پ.ز. پێش‌زایی‌دا، توانی پادشایه‌تییه‌کی به‌هیز له ئاسیای بچووک و ته‌نانه‌ت چه‌ند ناوچه‌یه‌کی یۆنان‌دا دامه‌زریتنی و ماوه‌یه‌کی زۆر ده‌سه‌لاتی به‌ سه‌ر رۆمییه‌کان‌دا رابشکێ و نه‌هێلنی بێنه‌ پێشه‌وه. می‌ه‌ردادی دووه‌م له‌ حاند ئه‌م هاوپه‌یمانی و به‌هیزبوونه‌ی ئه‌رمه‌نستان‌دا، وه‌ستی نه‌کرد و وه‌کوو پارسه‌نگ ده‌وری گیرا. سالی ۹۲ ی.پ.ز. رۆمییه‌کان که‌یشتنه‌ فورات و می‌ه‌رداد که‌یخودایه‌کی نارده‌ لایان که‌وا باشه‌ پێکه‌وه پێکه‌بین. سیلا که به‌هیز و برشتی پارته‌کانی نه‌ده‌زانی، لایه‌کی وای له‌ نێردراوه‌که‌ی نه‌کرده‌وه و پادشای گه‌وره‌ دلی ئێشا و له‌ دوو پادشای خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی رۆژه‌لات نزیك بۆوه. ئه‌و سووکایه‌تییه‌ی که رۆمییه‌کان له

یه‌که‌م په‌یوه‌ندی خۆیان‌دا له‌گه‌ل پارت‌ه‌کان نواندیان، زۆر قورسیان له‌سه‌ر شانی که‌وت.

له‌ پینکه‌هاتی پادشایه‌تی پارت‌دا، می‌ه‌ردادی یه‌که‌م ده‌وری کوورووش و می‌ه‌ردادی دووه‌م ده‌وری داریووشی گنډا. پادشای یه‌که‌م په‌ره‌ی به‌قه‌له‌م‌ره‌وی ده‌سه‌لاتی دا و پادشای دووه‌م رینک‌وپینک و سه‌قامگیری کرد. می‌ه‌ردادی دووه‌م ئیرانی کرده‌ که‌له‌ه‌یزیکی جیهانی. په‌یوه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ل رۆمی خۆرنشین و چینی بالی خۆره‌لات، نیشانده‌ری بایه‌خی ولات و ده‌وری مه‌زنانه‌ی شه‌وه له‌ ژبانی سیاسی و ئابووری سه‌رده‌مه‌که‌ی دا و هه‌ر شه‌مه‌ کاریکی وای کرد که به «شای شاهان» ناودێر بکړی.

دوای نه‌مانی شه‌م پادشایه‌، پارت که‌وته نیو قۆناخیکی قوولی به‌ره‌و دا‌رمان. له‌ ماوه‌ی سی س‌ال‌دا پادشایه‌کی زۆر هاتن و جینگایان گرته‌وه و له‌سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لاته‌که‌ی پ‌الیان دایه‌وه. به‌ه‌زی شه‌ر و کیشه‌ی نیوخۆیی، ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆری وا دابه‌زی و که‌وته باری کزی که‌ تیگرانی پادشای ئه‌رمه‌نستان و قه‌رزدارباری پارت‌ه‌کان بۆ وه‌ده‌ست‌ه‌ینانی تاج و ته‌ختی ده‌سه‌لاتی، چه‌ند هه‌ریمیکی ل‌ی‌داب‌ری و قه‌له‌م‌ره‌وی ده‌سه‌لاتی هه‌تا ن‌یزیک هه‌گمه‌تانه‌ بری کرد. پاشان نازناوی «شای شاهان» ی به‌ بال‌ای خۆی بری و ئاوا سووکایه‌تییه‌کی قورسی هاویشه‌ سه‌ر شانی پارت‌ه‌کان. «پادشایه‌تی پارت لاواز و داب‌داب‌ر خۆی ده‌ن‌واند و له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه ن‌یشانه‌کانی ت‌یدا‌چوونی به‌روونی دیار بوون و و‌یده‌چوو که‌ جارێ له‌سه‌ر نه‌خشه‌ی ئاسیای خۆرنشین شۆراوه‌ته‌وه.» له‌م کاته‌دا تیگران له‌سه‌ر داوای خه‌لکی سووریا که له‌ چنگ کیشه و هه‌رای دوا‌یین داخوازه‌رانی حکومه‌تی سلۆکی جا‌پز ببوون، تاج و

تهختی سلۆکییهکانی یهکلایی کردهوه و بوو به خاوهنی. بارودۆخهکه وای
 لیهاتبوو که ویدهچوو رهنگه پادشای پارتیش سهر وهبر تیگران بیتنی.
 له ههله وهرجیکی ئاوا ناله باردا که داویتی ئیمپراتۆری پارتی گرتبۆوه،
 حکومهتی رۆم دهیههویست ئیران به پیتی پهیماننامهیهکی که دهبوو بنووسری، له
 شهپی رۆم لهگهڵ ئهرمهنستان و پۆنتدا بئیلایه بئ، بئنهوهی ههلسوکهوتی
 رۆمییهکان لهگهڵ پادشای پارت گۆرانیکی گرینگی به سهردابئ. لووکووس
 پیشنیار یان داوای بهستنی پهیماننامهی کرد و فهرهادی دووهههه
 سهلماندی و له بهروهی خۆی به پیاو دهزانی، پیتی له بهلینی خۆی نهنا و
 پهلاماری سووریای نهنا، ئهگهرچی لهو زهمانی دا لووکووس له شهپهکانی دا
 گری و کۆسپیکی زۆری وهبهراتبوو. تهنانهت دواتریش ئهو کاتهی میهرداد
 ئووپاتۆر چهند جاریک بهزی و داوای بهستنی پهیمانی خسته بهردهمی
 حکومهتی پارت، فهرهاد پهیماننامهی کۆنی لهگهڵ پۆمپیئوس نوی کردهوه و
 هههمیشه به چاوی ریزهوه له رۆمییهکانی دهروانی، بهلام ئهوان به لووت بهرزی و
 نهزانی خۆیان، بایهخیکی وایان بۆ کهلیک دانهدهنا که زۆر بهوردی بهلینهکانی
 خۆی دهبرده سهر. ههر ماوهیهک دواتر رۆم پهیماننامهکهی پئخوست کرد و
 دهستی به سهر ههریمهکانی خۆرنشین پارتدا گرت و لهگهڵ پادشایانی
 بهرفهرمانی فهرهاد پیلانی گیرا و تهنانهت کاتیک فهرهاد لهم کارانه وهجواب
 هات و نارهزامهندی دهبرپی، به سووکایهتی ولامی درایهوه. دواي کۆژرانی
 فهرهادیش، نوینهرانی رۆم رهوت و رییازی خۆیان نهگۆپی و گابینیووس به
 وهگرتنی پارهیهکی قورس قبوولی کرد که بۆ ئهوهی میهردادی سینههه بیتته
 پادشا، دژی ئۆرۆدی دووهههه بکهوینته بهربههکانی، بهلام ههچ کاریکی نهکرد،
 چونکه خوازیاریکی تهختی دهسهلاتی میسر که ئاوا وهکوو میهرداد تیمابوو،

پاره‌یه‌کی زیاتری دا به گابینیوس و مه‌زنی رۆمیش لینی وەرگرت. کاتیک کراسسوس کرایه کۆنسولی سووریا، چنۆکی و چاونه‌زیری پیه‌رانی رۆمی گه‌یبویه په‌رپه‌رۆچکه‌ی خۆی. ئه‌نجومه‌نی مه‌زنانی رۆم نه‌یده‌ویست له‌گه‌ڵ پارت‌ه‌کان بکه‌ونه شه‌ر، به‌لام کراسسوس راست وه‌ک سه‌ربازه‌کانی خۆی پیتی وابوو گیرانی ئیزان هاسانه و سامانی که‌له‌که‌بووی ئه‌و ولاته‌ بۆ وی ده‌سکه‌وت و خه‌نیمه‌تیکی گه‌وره‌یه. هه‌یزه‌کانی رۆمی بزووتن، که‌چی له‌ نزیك کارره (حه‌رران)، سواره‌ی قورسه‌چه‌ک و سووکه‌له‌چه‌کی پارتی به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی سۆوریتا [سوورین = سۆرین]، سه‌رۆکی گه‌وره‌ی بنه‌ماله‌ی ده‌ره‌به‌گانی ئیزانی، رۆمییه‌کانی به‌زاندن. له‌ چواره‌شان سی‌به‌شی له‌شکری رۆم کوژرا و به‌ دیل گیرا و کراسسوس و کوپیشی له‌م شه‌هره‌دا سه‌ریان دانا (۵۳ی پ.ز). سواره‌ی قورسه‌چه‌کی پارتی که‌ بریتی بوو له‌ که‌وانداران سه‌رکه‌وت و توانی له‌شکری بی‌پیکهاته‌ی سواره‌ی رۆمی بشکینێ. شه‌ری کارره رۆمی ناچار کرد که هه‌یزی سواره بخاته‌ به‌یزی قۆشه‌نی خۆی، هه‌روه‌ک چلۆن نزیکه‌ی هه‌زار سال لێره‌وبه‌ریش، یه‌که‌مین پۆلی ئیزانیانی هاتوو بۆ بانووی ئیزان، ئاشوورییه‌کانیان ناچار به‌م کاره کرد.

به‌پیتی ده‌قی گه‌رانه‌وه‌یه‌ک، سه‌ر و باسکی به‌راوی «تریوومفیر»^۱ ی چاره‌ڕه‌شیان برده‌ لای ئۆرۆدی دووه‌م. له‌م کاته‌دا پادشای پارت، وێرای پادشای ئه‌رمه‌نستان و پیاوانی بارگا، سه‌رقالی ته‌ماشای شانۆی «باکا»^۲ ی به‌ره‌مه‌ی ئوورپییدیس بوو^۳. سه‌رکه‌وتنی جیی سه‌رسوپمان و

۱- یه‌کیک له‌ سی حوکمدارانی رۆم که‌ وێرای دوو که‌سی دیکه‌ کاروباره‌کانی هه‌له‌سووڕاند.م.

۲- کاهینیانی ژنی په‌رستگای یاکووس که‌ خوای شه‌رابه‌م.

۳- ئوورپیید. شاعیری یۆنانی که‌ ده‌سته‌ شیعریکی زۆری له‌ پاش به‌جیماوه

(۴۸۰ - ۴۰۵/۴۰۶ ی.پ.ز)

چاوه‌پروان نه‌کراوی پارتەکان، به‌رچاوی پۆمیه‌کانی پوون کرده‌وه و هه‌ستیان به بایه‌خی راسته‌قینه‌ی هیزی پارتی کرد که زیاتر کاری دا‌کۆکی کردن بوو نه‌ک هیزش بردن. هه‌لۆی لۆژیۆنه‌کانی^۱ پۆمی ماوه‌یه‌کی زۆر له پهرستگا‌کانی پارتی به هه‌لاوه‌سراوی مانه‌وه و ئیرانی دیلانی پۆمییان له ئاوه‌دانیه‌کانی مه‌رو نیشته‌جی کردن و گه‌لیکیان له‌وی ژنیان هیتا و مالیان پینکه‌وه‌نا. پۆم زانی که تووشی هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌هاتوو و لیکدانه‌وه‌ی پینچه‌وانه‌ی سیاسه‌توانان و سه‌رکرده‌کانی سه‌ربازی و نه‌ناسینی ئیران تووشی ئه‌و مه‌رده‌ی کردوون. پۆمی هه‌میشه به چاوی سووکه‌وه له چه‌کداران و سه‌ردارانی قۆشه‌نی ئیرانیان ده‌پروانی. جاریکی تر ئیرانیانی چه‌ک به ده‌ست، ما‌که‌ی هیلینیسیمیان له سنووره‌کانی خۆیان ده‌رپه‌راند که پۆمی خۆیان به میراتگری ده‌زانی. لێره به‌و لاوه تا ماوه‌ی پتر له سه‌ده‌یه‌ک، فورات به‌که‌وشه‌نی یه‌کلایی‌کراوه‌ داده‌ندرا. له لایه‌کی دیکه‌وه، سامیه‌کانی خۆراوا که بریتی بوون له جووه‌کانی فه‌له‌ستین، نه‌به‌تییه‌کانی ده‌میشق، عه‌ره‌به‌کانی ده‌شته‌کی و پالمیرییه‌کانی دوژمنی پۆمیه‌کان، سه‌رله‌به‌ریان چاوی هیوایان ب‌ه‌پوویه ئیران که له‌و ولاته‌دا ئۆرۆد وه‌کوو جیگره‌وه‌ی راسته‌قینه‌ی هه‌خامه‌نشیه‌کان خۆی ده‌نواند. ئه‌وان به یاریده‌ی سووکه‌له‌سوارانی پارتی، تۆله‌ی خۆیان له پۆمیه‌کان کرده‌وه. له کتییی ته‌وراتدا بزوووتنی پارتەکان ته‌نیا بۆ لیدان و خاشه‌کێشانی پۆمیه‌ د‌رنده‌کان پیشبینی کرابوو؛ به‌لام به‌داخه‌وه که پ‌زگار‌بوونیان ته‌نیا بۆ ماوه‌یه‌کی که‌م و کاتی ده‌ستی سه‌رکه‌وتووانی پۆمی کورت کرده‌وه، چونکه دواتر پۆمیه‌کان به

۱- هینمای ئه‌م لۆژیۆنه‌ که هه‌رکام بریتی بوون له ۶۰۰۰ که‌س، هه‌لۆ بوو، بۆیه ئاوا ناو‌دیز کرابوون. و.

زه‌بروزه‌نگی زیاتره‌وه سواری سهریان بوونه‌وه و دوولینگه‌یان به ملی‌دا هیتانه‌وه.

سیابه‌ختی کراسسوس وه‌کوو چاره‌ره‌شیی ئانتیوخوسی حه‌وته‌م، که‌م و زۆر سووریای به‌بی چاوسوور و داشدار هیشته‌وه و شه‌ره‌کانی نیوخۆی پۆم ببوونه کۆسپ و ته‌گه‌ره و هیژه‌کانی پۆمی نه‌یانه‌توانی به‌ سهر بارودۆخی پۆژه‌ه‌لات‌دا سوار بن. ویده‌چوو که جاریکی تر، پینگای پیتشوه‌چوونی پارت‌ه‌کان به‌ره‌و لیواره‌کانی ده‌ریای مه‌دیت‌رانه کرابوو‌پیتته‌وه، به‌لام هه‌لومه‌رجی نیوخۆی بوو به‌ کۆسپ و له‌مپه‌ری وه‌دی‌هاتنی ئامانجه‌که. سزۆریتا که به‌پینچه‌وانه‌ی پادشا ده‌سه‌لاتی یه‌کجار زۆر ته‌نه‌وه‌ی کردبوو، کوژرا. «پاکۆر»ی کوپه‌ی گه‌نج و که‌مه‌ئهموونی ئۆرۆد بوو به‌ سهرکرده‌ی سپایه‌ک که تای هیژی سزۆریتا نه‌ده‌هاته‌وه له «کارره» و به‌ره‌و سووریا جمی و شه‌پینگی وای بۆ نه‌کرا و شکا. سالی ۵۱ ی.پ.ز. سهرله‌نوئ هیژ و سپای ریکخسته‌وه و سهرتاسه‌ری ناوچه‌که‌ی گرت‌وه و بۆ ماوه‌ی چه‌ند مانگی‌ک سووریا که‌وته‌وه به‌رده‌ستی پارت‌ه‌کان، که بوونه هژی شینوان و تیکچوونی باری ئابووری بالی خۆرنشین. پاکۆر نه‌یده‌توانی درێژه به‌ چالاکی و هه‌لسوو‌پانه‌کانی بدا، چونکه به‌ هه‌له‌ تاوانی پیلانی دژی باوکیان به‌ ئه‌ستۆی‌دا هیتا. ئۆرۆد بانگیه‌پیتته‌وه و چی وای نه‌ما‌بوو بکوژری، به‌لام پزگاریی هات. پوون نه‌یۆته‌وه که پارت‌ه‌کان بۆچی له‌ ماوه‌ی ده‌ ساه‌ی داهاتوودا، هینرش و په‌لاماری خۆیان وه‌دوادا. تۆبلی پووداوه‌کانی پۆژه‌ه‌لات یان کیشه و هه‌رای نیوخۆ یام مل‌نه‌دانی تاقمیک له‌ مه‌زن و ماقوولانی پارتی، که هه‌موویان سهرکرده و شازی له‌شکر بوون، به‌ریان به‌ په‌لاماردانی سووریا گرت‌ب؟ هه‌ر چۆنیک بووی ئه‌م کاره هه‌تا سالی ۴۰ ی.پ.ز. وه‌دوا ده‌که‌وی و سهره‌نجام ئۆرۆد و پاکۆر له‌و ساه‌دا به‌ پینداگری «لابینوس»ی

بالوێزی پێشجوی «برووتوس»، که سهری وه بهر خزمهتی پارتەکان هێتابوو، هێرشیان کرده سهر سووریا.

قۆشهنی ئیرانی له نیوان لایینووس و پاکۆردا دابهش کران. لایینووس ههلمهتی بالی باکووری خرایه سهر شانی و بهشی زۆری ئاسیای بچووکی گرت و ههتا ئییۆنییه رانهوهستا. پاکۆر بهرهو باشوور شۆڕ بۆوه و له ههموو جیگایهک پێشوازیی لیکرا. سووریا و فهلهستینی گرت و «هێرۆد»ی له بهیتولموقهدهس دهرپهړاند و میریکی خۆمالیی له جینی دانا. نه بهتییهکان سهریان وه بهر فهرمانی پارتەکان هێتا. نیزیکهی سهرله بهری رۆژههلاتی رۆمی کهوته ژێر رکیفی پارتەکان. لایینووس بۆ ماوهی سال و نیویک فهرمانرهبوای ئاسیای بچوک بوو. شهپی سووریا له سالی ۳۸ی پێش زاینیدا برایهوه، بهلام قۆشهنی پارت خۆی له حاند لهشکری رۆمی بۆ رانهدهگیرا. لایینووس کوژرا و پاکۆر خهیانهتی پیکرا. پاکۆر ههلیکرده سهر هۆردووگایهکی رۆمی که پنی وابوو کهسی لئ نییه بیپاریژی. لهوی قۆشهنی قورس و گرانی که سوارانی کهواندار بالی پاراستنیان به سهر نهکێشابوو، تیکوینک شکا. پاکۆر کوژرا و نهمانی له ئیراندا به قولی رهنگی دایهوه، چونکه ولات پیاویکی ئازا و شهپزان و دهسکهروهی دیار و شایانی له کیس چووبوو. ئهم شهپهی دواپی سهلماندی که سوارهی قورسهچک و زرینپۆش، خۆی بۆ ههڵناسووی و ناتوانی ههڵکاته سهر لهشکری رۆمی؛ بهلام دیسانیش ئهم هرووژم و پهلامارانه بئێ تاکام نهبوون.

رۆمی ئهو خهڵک و فهرمانروایانهیان به سهختی سزا دا که خێرایهکی به چهپله ریزان و شادی چوونه پێشوازی هیزهکانی ئیرانی. هیتدیکیان باج و پیتاکیکی قورسیان به سهر شانی دا سهپا و تاقمیکیش وهکوو پادشای بهیتولموقهدهس مهرگیان بۆ برایهوه و هێرۆد سهرله نوێ گهرايهوه جینی خۆی.

«ئۆرۆد»ی پیر له‌پێوه به‌ده‌ست کۆپه‌کانی خۆی کوژرا و فره‌ادی چواره‌م جینی گرت‌ه‌وه (ده‌وره‌ری سالی ۳۷ی پ.ز). چوونه‌ سه‌ر ده‌سه‌لاتی ئەم پادشایه‌ سه‌ره‌له‌نوی کێشه‌ و هه‌راکانی نیوخۆی ژيانده‌وه‌ و ملانه‌ی نیوان چینی بالاده‌ست و خواره‌سته‌ بالی به‌ سه‌ر ولات کیشایه‌وه‌. گێزه‌ و کیشه‌ی مابه‌ینی تیره‌ و ه‌وزان و دوو به‌شی گه‌وره‌ی سواره‌ی قورسه‌چه‌ک و سواره‌ی که‌واندار هه‌لگیرسا. له‌ بارودۆخیکي ئاوا ناله‌باردا، هه‌په‌شه‌ی په‌لاماریکی تازه‌ی رۆمیه‌کان پووی خۆی نیشان دا و ئەویش بریتی بوو له‌ په‌لاماری ئانتۆنیوس^۱ که‌ له‌شکریکی یه‌کجار به‌هیز و بره‌ستی رۆمی هینا و به‌ سه‌ر ئیرانی دادا و پنی نایه‌ قه‌فهاز. ئیبیریه‌کان و ئالبانییه‌کانی به‌زاندن و سه‌ری پێ چه‌ماندن و ئه‌رمه‌نستانی پێمل کرد. کاتیک له‌ به‌ره‌ی پشته‌وه‌ی له‌شکری دلتیا بۆوه، به‌ره‌و مادی ئاترۆپاتکان بالی گرت و هات هه‌تا پایته‌خته‌که‌ی گه‌مارۆ بدا و ئاوا مه‌ودایه‌کی زۆر که‌وته‌ نیوان بار و بارخانه‌ی چه‌ک‌وچۆل و بژیوی. ئانتۆنیوس بۆ وه‌دی هینانی گه‌لله‌ی گرتنی سه‌رتاسه‌ری پۆژه‌ه‌لات که‌ قه‌یسه‌ری رۆم له‌ ده‌ سالی رابردودا دایه‌رشته‌بوو، دانه‌ده‌سه‌کنی، به‌لام شه‌پی کارره‌ هیشتا‌ش هه‌روا په‌نگی کال نه‌ببۆوه. ئانتۆنیوس نه‌یتوانی له‌ نیو ئه‌رمه‌نییه‌کان^۲ و ماده‌کان و ئالمائیده‌کان دا^۳، هاوپه‌یمانیکی بۆخۆی بدۆزیت‌ه‌وه‌، چونکه‌ هه‌یچه‌کس ئاماده‌ نه‌بوو خه‌یانه‌ت به‌ قازانج و به‌رژه‌وه‌ندیی هاوبه‌ش بکا.

فره‌ادی چواره‌م له‌گه‌ل سواره‌ی سووکه‌له‌ی خۆی به‌ره‌و بارگه‌ و بنه‌ی له‌شکری ئانتۆنیوس گوپمی به‌ست و پاسه‌وانه‌کانی شه‌ق‌وپه‌ق کرد و چی ئامرازی قه‌لاگرییه‌ بردی و سووتاندی. ئانتۆنیوس به‌بێ ئامرازی قه‌لاگری و

۱- مارک ئانتۆنی

۲- دانیشتوانی ئه‌رمه‌نستان

۳- خه‌لکی خووزستان (ئیلیمایی).م.

بژیوی سهربازانی، دهرهستی جیگایهکی قایم و پته و نه دهات که پاریزهرانی زۆر ئازایانه که وتبونه به رهنکاری. ورده ورده وهرزی سه رما ئاسۆگی دا و سهرداری پۆمی لیبرا بکشیته وه. له و کاته دا هیزهکانی پارتی لیتی و ده دست هاتن و له پهر و لیزولهوی کوشته و زامار و خهساریکی بهرچاو و قورسیان خسته سه ر دهستی. فه رهاد سه رکه و تنه که ی کرده جیژن و ناوی خۆی خسته سه ر ئه و سکانه ی له نیو بارگه و بنه ی پۆمیهکان دا دۆزرا بونه وه و وینه ی «نانتۆنیوس» و «کلینۆپاترا» یان له سه ر شه قل کرابوو. له به هاری داهاتو دا، نانتۆنیوس توانی ئه رمه نستان بگریته وه و پادشاکه ی ببه زیتن. سالی دواتر هه تا «ماد» پۆی، به لام دۆکرده وه ی هاوبه شی پارتهکان و ئه رمه نییهکان به شبراپویان کرد و نه یانه یشت ئاوی خۆشی له گه رووی ئاوابی و پاش ماوه یه کی که م ئۆکتافیوس به زاندی و هه وساری ده سه لاتی له دهستی ده رهیتا.

بیروپای گشتی له پۆم سه بارهت به پارتهکان گۆرا، ئیستا هیزی به رهنکار بونه وه یان بۆ هه موو لایه ک پوون ببۆوه. پۆمی تیگه یشتن که ویستی په لامارده رانه یان هه له یه و هه لویست و رینازی ئه وانه ی که پێوه بوون ده ست به سه ر چه ند ناوچه و هه ریمیکی خۆره لات دا بگرن، وه کوو بلقی سه ر ئاو بووه. «ئووکوست» یش که رهنگه له سه ره تادا پنی خۆش بووبی ئاسیا بگری و سه ری پێ نه وی بکا، بیروبۆچوونی گۆپی و که وته سه ر باری به دی هیتانی ئاشتی. پارت به هه ره شه یه ک بۆ سه ر پۆم دانه دهن درا. پیکهاته ی کۆمه لایه تی، هه را و کیشه ی به ربلاوی نیو بارگای میری، شه ری نیوان تیره و خانه دانان، ئاوات و ئامانجی جو دایی خوازان ه ی جه ماوه ری به رفه رمانی ئیمپراتۆری و بی ده سه لات بوونی حکومه تی ناوه ندی، کاریکی وایان ده کرد که پۆمیهکان به شیوه یه کی باش له گه لیان پێک بین. گۆرانی ره وشتی پۆم به ره می خۆی

لېځه وته و: فهرهادی چواره م هه لوی لۆژینه کانی کراسسوسی دانه وه دهست
ئووکوست و پاشان له ترسی کوژرانی منداله کانی خوی، هه مووی ناردن بۆ پۆم
هه تا پاریزراوبن. ههروهه دهیهه ویست به م شیویه رېبازی نیازپاکانه ی خوی
سه بارهت به ئیمپراتوری پۆم و خودی خوندکاری ولاته که سه له منن.

پڙم بهر بهر بهر بڙي ڀوون بڙو ڪه پڙڪهاتن و حاوانه وهی نیتوان ئەم دوو
هیزه، قازانچ و بهر ژده وهندی هردک لایان ده پاریزی و ئەمەش تەنیا لە ڀنگای
گه شه و په ره ی کاروباری بازار گانییه وه سر ده گری؛ به لام پڙم ده یه وهیست
پاریزانی که وشه کانی دابین بی، هر بڙیه پیوه بوو که چەند حکومه تیکی قالز
دامه زریتن. یه کیک له وان «پالمیر» ی سنوره کانی خوره لات و نه وی دیکه یان
ئهرمه نستان بوو. حکومه تی پڙم و پارت هیچیان پییان خوش نه بوو که
ئهرمه نستان سهر به خو بی. له روانگه ی هردک لاه، ئهرمه نستان شوینیکی
بارناسکی سهر بازی بوو. هردک لا پڙکها تن که پادشایه کی ده سنیزی پڙم و به
لای یزان دا که وتوو بڙ ئهرمه نستان دابندر ی. فەرهاد ڀښکه وتنه که ی سه لماند،
به لام خه لک به گشتی له بهر ئەم زیده پشکه ی که دای به پڙمییه کان،
ڀقیان لئ هه گرت و له ئاکام دا به ره بابی میهر دادی یه که م بوونه پادشا و
جله وداری حکومه ت.

سەرەرای ئەم رینگەوتن و پینگەتەش، پەیتاپەیتا پادشایانی ئەرەنستان دەچوونە سەر تەختی دەسەلات و ھەر جارە ی رۆمیەکان و پارتەکان بە قازانجی خۆیان یەکیان دیتا و یەکیان لادەبرد. نە دۆستایەتی نیوان دوو ئیمپراتۆرییەکە و نە ئاژاوە و شیوانی باری ئەرەنستان هیچیان نەبوونە کۆسپی سەر رپی رۆم کە وەکوو دەمراست و سەرھەلوێستی ئەم ولاتە خۆی بنوێتی. فەرھادی پێنجەم کە باوکی دەرمانداو کردبوو، بە مەرچێک رۆم دەبیتە

دهسته بهری دهسه لات و به پادشابوونی که ئامانجهکانی خۆی له ئهرمه نستان وه لابنئ. هیندهی پینه چوو که پیاوماقوولانی ولات ئهم پادشا گهنجهیان لیخست و داوایان له ئوگوست کرد که کوپیکی فهرادی چواره میان له پۆمه وه بۆ بنیریته وه. ویتۆنی یه کهم^۱ هاته وه ئیران، به لام ماوه یه کی زۆری خۆ بۆ نه گیرا، چونکه پهروه ردهی خۆراوایی یانهی وی به دلی مه زن و ماقوولانه وه نه ده نووسا، جا بۆیه ئه ویش لیخرا و په نای برده سووریا و له وی کوژرا.

ئهرده وانی سیههم که له دایکه وه دهچۆوه سهر خانه دانی ئه شکانی و کوپی به ری بوو، بوو به جیگره وهی ویتۆن. بنه ماله ی ئهرده وان خاوه نی په یوه ندییه کی توندوتۆل بوو له گه ل هیرکانی (گورگان) و میره ریمی مادی ئاتروپاتکان. به ره بابی میهرداد بهشیان به دهسه لاته وه نه ما و به ره ی نوئ له ژیا نی دینی و فره نگیی ولات دا، بزووتنه وه یه کیان له سه ر بنه مای بووژاندنه وهی ویستی نه ته وهیی و ئیرانیگه ری، به دی هینا. ئهم کاره بۆ پۆم به شکستیک داده ندرا، چونکه پادشایانی وه پۆمی گه راوی پارتنی که له ئهرمه نستان داندرا بوون، وه کوو فره مانره وایانی ئیران، خرانه لاه. پادشایه تیی درێژخایه نی ئهرده وانی سیههم، هاوکات بوو له گه ل راپه رینی سلۆکییه ی لیواری رووباری دیجله و هه راکه ی حه وت سالی درێژه کیشا. ئهم شه ر و کیشه یه کاریکی وای کرد که دهسه لاتی ناوه ندی نه توانی بناغه ی پته و داکوتی و له لایه کی دیکه شه وه فیل و ته له که ی پۆم تۆماری ته مه نی پینیکه وه پینچا. پادشایانی رقه به ر بۆ وه ده ست هینانی تاج و ته ختی ئهرمه نستان و پارته کان، ده گۆ یه کتر راجوون. سه ره نجام دوو ئیمپراتۆریی خه نیم، پاش شه ر و کیشه یه کی درێژخایه ن له سه ر ئهرمه نستان، له

زەمانى وەلاشى يەكەمدا^۱ پىڭكەتەن و بېرىار درا كە تىردادى بىراى وەلاش بېيتە پادىشاى ئەرەنستان، بەلام تاجى خۆى لە دەستى ئىمپراتۆرى پۇم وەرېگىرى. پۇم دواى شكانى ھىزەكانى، بە مەبەستى پاراستى ئابرووى، گەرايەو ە سەر رېبازى ئوگوست و شانى بۇ ئەم پىڭكەتەن شل كىرد. لە سالى ۶۶ى زايىنىدا، پادىشاى تازەى ئەرەنستان، وپراى بىنەمالەى خۆى و سىھزار سوارەى مەزن و ماقوولان، گەيشە ئىتالىا و لە نىو بەزم و ەراى پۇمىيەكاندا، تاجى پادىشايتى لە دەستى نىرۇن وەرگىرت. لەمە بە دوا خانەدانىكى ئەشكانى دەبېتە فەرمانرەواى ئەرەنستان و پۇمىش تەنيا كۆمەلىك ئاوات و خەيالانى وەككو يادگار نەبى نامىتى. ئەم پىڭكەتەن ئاشتى و ئارامىيەكى بۇ مەيدانى شەرەكەلى ئەم دوو زل ھىزەى دراوسى بە ديارى ھىتا، كە نىوسەدەيەكى خۇراگىرت و سەلماندى كە پەيوەندىي ئەرەنستان و پارت چەندە قايم و پتەو بوو.

له زه‌مانی وه‌لاشی یه‌که‌م‌دا، یه‌که‌مین دیارده و نیشانه‌کانی ئیزانیکه‌ری نوی
خوی نیشان دا. له‌سه‌ر پشتی سکه‌کانی ئه‌م پادشایه ئاورگایه‌ک و موغیتی
قوربانیکه‌ر وه‌به‌رچاو دی. بۆ یه‌که‌م جاره‌که ئه‌م سکا‌نه به‌ئه‌لف‌وبیتی په‌هله‌ویی
ئه‌شکانی لیدراون (ق‌٧٨).

ונאמ' חלדיון ג'ח' פפ' וווש
 עזר' עזר' ג'ח' פפ' וווש
 ג'ח' פפ' וווש
 וווש חלדיון עזר' עזר' חלדיון
 חלדיון עזר' עזר' חלדיון
 חלדיון עזר' עזר' חלדיון
 חלדיון עזר' עזר' חלדיון

ق ۷۸- خەتی پەهلەویی نەشکانی

ئهفسانه سازانی ئیرانی پێیان خۆشه که بڵێن دهقی ئهقیستا له زهمانی ئهم پادشایه دا کۆکراوه تهوه و نووسراوه تهوه. پادشای پارت بۆ تیکشکاندنی هیزی بهرهنگار بوونه وهی شاری یۆنانی سلۆکیه، تهمای گرت شاری وهلاش ئاباد (فۆلۆگیزیا) ساز بکا، که دواتر بوو به ناوهندیکی بازرگانی و جینگای شاری سهربزیوی سلۆکیه ی گرتوه. پادشای پارت بۆ یه کهم جار، له جهنگه ی هرووژمی سامناکی ئالانان دا که به لیژهکانی قهفقاز دا سه ره وخوار ببوون، له رۆمییهکانی راسپارد که وا باشه به هاوبهشی له و پهوه ندانه وه دهست بپن که هه ره شه بوون بۆ سه ر سنوورهکانی بالی باشووری قه له مهوی، به لام رۆم پیشنیا ره که ی برده وه پاش، که چی له سه ر ده می ساسانیه کان دا که گه ف و تین و ته و ژمیان زۆر پتر ببوو، هه له ویستی خۆی گۆپی.

هه له ویستی بهرچا و پرونانه ی ئو و گوست سه بارهت به پرس و پینگه ی رۆژه لات هیندیکی خۆ راگرت، به لام له سه ر ده می ترایان [تراژان] دا، هه له ویست و سیاسه تیک سه بارهت به ئیران پهنگی دایه وه که هینده ی لا له ئاوات و ئامانجهکانی بناغه دانه ری گه وه ی ئیمپراتۆریی رۆم نه ده کرده وه. کیشه ی ئه رمه نستان و ئیران جاریکی تر سه ری هه لدا یه وه و به شیوه یهکی توندوتیژ چاره سه ر کرا. به پنی ئهم بۆچوونه ده بوو ئه رمه نستان بگیری ته وه و ببی ته وه هه ریمیکی سه ر به رۆم و پارتیش پیویسته سه ری دانه وینی و پادشایهکی ده سنیز ی رۆم به رپوه ی به ری. سالی ۱۱۴ ی زایینی، ترایان پاش پیمل کردنی تیره و هۆزهکانی قهفقاز و دوا ی یه کهمین سه رکه وتن، هه ریمه رۆمییهکانی ئاسیای بچووکی گرتن و خستنییه سه ر پادشایه تی بۆ سفۆر، بی ته وه ی هیچ مه ودا یه کیان له نیاوانی دا بی. به م شیوه یه جه غزیکی ده سه لاتی رۆمی له ده و روبه ری ده ریای پهش سه قامگیر کرد و په لاماری برده سه ر

ئەرمەنستان و پادشای وئ بەرله‌ کوژرانی، تاجی دەسه‌لاتی خۆی دایه‌ ده‌ست ترایان.

ئەرمەنستان هاته‌ نێو جه‌للە‌ی هەرمیە‌کانی ڕۆمی. پارتە‌کان که‌ دوا‌ی ماوه‌یه‌کی درێژ سەرله‌نوێ تووشی شەڕ و هەرا‌ی نێوخۆیی ببوونه‌وه‌، هیچ دژکرده‌وه‌یه‌کیان نه‌نواند. سالی دواتر، ترایان [ترایانووس = تراژان] پاش ئەوه‌ی گە‌یشتە ئادیابیتی^۱ و خستییه‌ سەر قەله‌م‌ره‌وی دەسه‌لاتی، به‌ره‌و فورات شۆڕ بۆوه‌ و تیسفونی پایته‌ختی پارتي گرت و له‌وئ کێژی خوسره‌و و تاج و ته‌ختی حکومه‌ته‌که‌ی که‌وته‌ چنگی. دواتر به‌ ره‌وگە‌ی شانی ڕووباری دیجله‌دا ئەسپی تاودا و گە‌یشتە که‌نداوی فارس و ره‌نگه‌ پنی خوش بووبی که‌ هیندیش بگرئ. پاشان له‌ بابل لای دا و له‌و ژووره‌دا که‌ ئەسکه‌نده‌ر مردبوو، ئاژه‌لیکی کرده‌ قوربانی، چونکه‌ ترایان به‌و پێیازه‌دا ده‌ڕۆی که‌ ئامانجی ئەسکه‌نده‌ر بوو.

وه‌کوو دیاره‌ سەرکه‌وتنه‌کانی ئیمپراتۆر هینده‌یان درێژه‌ نه‌کیشاوه‌ و ڕاپه‌ڕینکی هەمووانی سەرتاسەری هەرمیە‌کانی بالی ڕۆژه‌لاتی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌یان گرتە‌وه‌. جووله‌که‌کانی سیرنائیک، میسر و قوبروس له‌ جه‌نگە‌ی ئەم هەرایه‌دا، ئاوری ئاژاوه‌یان ڕاکێشا بۆ قەله‌ستین، سووریا و باکووری دووچۆمان که‌ سەرله‌به‌ری بریتی بوو له‌ دنیای سامی‌ره‌گە‌زان. پارتە‌کان ئەو که‌لین و کۆسپە‌ی ڕۆمییه‌کانیان به‌ هەل زانی و شانیان دایه‌ به‌ر شە‌ری پارتیزانی و دوابه‌دوا‌ی ئەوانیش ئەرمەنستان سەری هە‌لدا. ترایان [تراژان] که‌ ملی نابوو له‌ لابردن و دانانی پادشایان، ته‌مای گرت که‌ له‌ گە‌رانه‌وه‌ی دا شە‌ڕ بکا و له‌خۆوه‌ هە‌لسوورا هە‌تا قە‌لای «هیترا»ی پارتە‌کان له‌ ناوچه‌ی دووچۆمان بگرئ، به‌لام به‌رله‌وه‌ی بگاته‌وه‌ ڕۆم مرد و سەری نایه‌وه‌.

۱- [ئادیابین، ئادیابیتە]. به‌شیک له‌ ئاشووری کۆن که‌ هەولیزیش ده‌که‌وته‌ نێو قەله‌م‌ره‌وی.ب.

سهرکه وتنه گه وره کانی پۆم به سهر شکان دا که وتن. نه گهرچی ناکۆکی و نه حاوانه وهی نیوخۆی شازاده کانی ئیرانی ولاتی بهش بهش کردبوو، به لام جارێکی دیکهش دوژمنی ده رپه پێندرا، که چی گیرانی تیسفون کارێکی وای کردبوو به سهر ڕووحی جه ماوه ری ئیرانی که نه یهشت ههستی نه ته وایه تی له نیویان دا ببووژیته وه. هادریانووس [هادریان] که بوو به جیگره وهی ترایان، نه که وته شوین پێی فه رمانه وای ده سه لاتخوازی پیش خۆی و پێگای نه دا بارودۆخه که له گریژه نه بهی و هه ر ئاوا پاراستی. فورات ههروهک سنووری نیوان دوو ئیمپراتۆریه که مایه وه، به لام دیسانیش ئارامی بالی به سهر بارودۆخی نیوخۆیی نه کیشا. شهر و کیشی نیوان وه لاشی دووه م و خوسره و چه ندین سالی درێژه کیشا. هروژمی تازه ی ره وهنده کانی ئالبانی نه وهنده ی دیکه ی تین بۆ ئیران هینا و بارودۆخه که ی تال و تووتتر کرد. ئه مانه هه تا نزیك ناوچه ی دووچۆمان دزه یان کرد و به رنه نگار بوونه وه ی پر کویره وه ری و ئازایانه ی پارته کان به رسینگه ی لی برینه وه.

رهبوونه وه ی نه شکانیه کان و برانه وه ی شهر له گه ل پۆم، دوو نیشانه ی دیار و به رچاوی ده سپێکی حکومه تی وه لاش (به لاش) ی سینه مه (۱۴۸-۱۹۲ ی.ز). پادشای پارت پاش خۆ ته یارکردن و دایینی پێداویستییه کانی په لاماردانی سووریا، ڕووباری فوراتی هه لبارد و پێی نایه سووریا و خه لک به پیر هیزه کانییه وه چوون. له م کاته دا راپه رپێنکی تازه ی گشتی دژی پۆم چاوه روان کراو بوو. پارته کان نه گهرچی له حاند هه سدان وه ی هروژمی دوژمنان دا به هیزکی گه وره داده ندران، به لام له جهنگه ی په لاماردان دا بی برشتی خۆی بۆ نه ده شار دراوه. هه ر ئه م ڕووداوه راست دوو سه ده لیڤه به ر له سه رده می پاکۆردا ڕووی دا. سپای وه لاشی سینه م خۆی له ئاست

په‌لاماری له‌شکری ئانتونیووسی «پیاوچاک» بۆ پانه‌گیرا و له «دورا»^۱ شکستیکی گهره‌ی به‌سهر شانی‌دا هات. پادشا داوای شه‌پراره‌ستانی کرد، به‌لام تازه‌رۆمی گه‌یشتبوونه‌ئوبه‌ری چۆمی دیجله. تیسفون گیرا و کزشکی میری ئاوری تیبه‌ردرا (۱۶۵ی.ز). ئەم پایته‌خته که نیوسه‌ده له‌وه‌ی پیش له‌به‌ر سه‌ره‌لدانی هه‌ریمه‌کانی بالی رۆژه‌لاتی ئیمپراتۆری رۆم، توانیبوی قوتار بن، ئەم جاره‌یان ته‌نینه‌وه‌ی چاقولکه‌گه‌یشه‌ فریای و رزگاری کرد. ئەم نه‌خۆشییه له‌که‌وشه‌نه‌کانی ئیرانه‌وه‌ جوولابۆوه و وادیاره‌ هیژه‌کانی رۆمی که له‌که‌ناری چۆمی ئارازه‌وه‌ گه‌یبوونه‌ دووچۆمان، له‌که‌ل خزیان هیتابوویان و ته‌نه‌وه‌یان پیکردبوو. نه‌خۆشیی چاقولکه‌گه‌یشه‌ ئاسیای خۆرنشین و چووه‌ میسر و ئاسیای بچووک‌گه‌رت‌وه‌ و له‌ رپی یۆنانه‌وه‌ گوێزاریه‌وه‌ بۆ ئیتالیا و ته‌نانه‌ت هه‌تا ده‌وروبه‌ری «راین» یش رۆیی. رۆمییه‌کان بابلیان چۆل کرد، به‌لام ده‌ستیان له‌ هیندیک ناوچه‌ و مه‌له‌بندی رۆوباری فورات به‌رنه‌دا و وه‌کوو ده‌مراست و سه‌ره‌لوێستی ئه‌رمه‌نستان مانه‌وه. کاتیک شه‌پکی تازه‌ی نیوخۆیی له‌ رۆم‌دا هه‌لگیرسا، بیرى تۆله‌ له‌ ده‌روونی وه‌لاشی سینه‌م‌دا ره‌نگی دایه‌وه، به‌لام هه‌رگیز بۆی وه‌دی نه‌هات.

جاریکی تر له‌ زه‌مانی «سینتیمووس سینقیرووس» (۱۹۷ی.ز)، تیسفون که‌وته‌وه‌ به‌رده‌ستی رۆمییه‌کان و بۆ سه‌ری سه‌جاره‌ پایته‌ختی پارت تالان کرا و سووتیندرا و ته‌نیا گیروگرفته‌کانی سه‌پای ئیمپراتۆر له‌ ولاتی وێران‌دا بوونه‌ هۆی ده‌ربازبوونی. ئیمپراتۆر ملی ئەو رینگایه‌ی گرت که ترایان له‌ جه‌نگه‌ی کشانه‌وه‌ی‌دا پیندا گه‌رابۆوه‌ و دوو جاری هه‌ول‌دا که «هیترا» بگرێ، به‌لام به‌

۱- دورا ئورۆپووس یان دورا ئورپیس شاریکی یۆنانی‌نشین رۆژه‌لاتی نه‌ینه‌وای کۆن و مووسلی ئیستانکه‌.

كاو نهگه‌یشت و كشایه‌وه سووریا. له پۆژگاری ده‌سه‌لاتی «كاراكالا»دا، كێشه و ملانه‌ی نیوان وه‌لاشی پێنجهم و ئه‌رده‌وانی پێنجهم درێژه‌ی كێشا و ئاوری هه‌راكه‌ له‌گه‌ڵ په‌لاماری تازه‌ی پۆمیه‌كان و گیرانه‌وه‌ی ناوچه‌ی دووچه‌مان، پتر گره‌فی كرد و شالاوی بلیسه‌ی مال‌كاول‌بوونیکی زیاتری لێكه‌وته‌وه. كوژرانی ئیمپراتۆری پۆم، بارودۆخی دوو ده‌سه‌لاته‌ گه‌وره‌كه‌ی تووشی ئال‌وگۆر كرد. ئه‌رده‌وانی پێنجهم دوو جاری «ماكرینوس»ی ئیمپراتۆری پۆم به‌زاند و باج و پیتاکیکی زۆری پێوه‌به‌ست. سنووری كۆنی ئیران له‌ لیواری چۆمی فورات، گه‌راوه‌ سه‌ر دۆخی جارانی و هێرشێ پارتەكان بۆ سه‌ر سووریا ته‌نیا وه‌ك هه‌نگاویکی كاتی لێكدرايه‌وه. به‌م شیوه‌یه‌ دوو سه‌ده و نیو هه‌ول و هه‌لسووپانی پۆمیه‌كان بۆ پێمل‌بوونی ئیران، سه‌ری نه‌گرت و به‌ تیشكان براهیه‌وه. واوێده‌چوو كه‌ سه‌ركه‌وتنه‌كانی ئه‌رده‌وانی پێنجهم كرانه‌وه‌ی ده‌رووی میژوویه‌کی تازه‌ بێ له‌ ره‌وتی په‌ره‌ی قه‌له‌مه‌وه‌ی ئیران‌دا به‌ره‌و خۆرنشین، به‌لام خانه‌دانی ئه‌شكانی ئه‌م ئامانجه‌یان بۆ وه‌دی نه‌هات، چونكه‌ نه‌یاندەتوانی هێزێکی یه‌كپارچه‌ی به‌ده‌سه‌لاتی نه‌ته‌وه‌یی پێك بێتن. دواتر ساسانییه‌كان ئه‌و هه‌لومه‌رجه‌ له‌باره‌ی كه‌ پارتەكان هینابووایانه‌دی، بۆ نه‌ستاندنه‌وه‌ی تۆله‌ له‌ پارتەكان خواستیایانه‌وه و بره‌شتی چه‌ك‌وچه‌لی ئیران هه‌تا به‌ستینه‌كانی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌ پۆیی.

پارتەكان و پۆژه‌لات

زانباریی ئیمه‌ سه‌باره‌ت به‌ بارودۆخی سه‌كایی كه‌ له‌ پێده‌شتی به‌ربلاوی باشووری روم‌باری جه‌یحوون نیشته‌جێ‌بوون، پاش روم‌خانی حكومه‌تی یۆنانی (ده‌وروبه‌ری ساڵی ۱۲۸ی زایینی)، كه‌م و كورت و ته‌ماوییه. پاش برانه‌وه‌ی سه‌ده‌ی یه‌كه‌می پێش‌زایین وادیاره‌ كه‌ جوولانه‌وه‌یه‌ك بۆ

یه‌کخستنه‌وه‌یان له لایەن «کووشان» ه‌کانه‌وه ده‌ست پێده‌کا که خۆیان ده‌بی له توخم و تۆره‌مه‌ی یووه‌چی یا تۆخارییه‌کان بووبن. کووشانه‌کان له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینی‌دا، له‌گه‌ڵ «کووجوولا- که‌د‌فیزیس»^۱ دینه‌نیو دیرۆکه‌وه. ئەم پادشایه‌ دوا‌ی کۆمه‌لێک سه‌رکه‌وتنی په‌یتا‌په‌یتا و پاش نه‌وه‌ی ته‌واوی ه‌هریمی به‌لخی گرت و خستیه‌ سه‌ر قه‌له‌مه‌روی ده‌سه‌لاتی، به‌ هیندوکوش‌دا تپه‌په‌ی و ده‌ستی گه‌یاندە ناوچه‌ی کابول و که‌وشه‌نی حکومه‌تی ه‌تا باڵی چه‌پی رووباری سیند په‌ره‌پیدا و ئەو ه‌هریما‌نه‌ی له‌ چنگ ناخ‌رین پادشایانی به‌ ره‌گه‌ز پارتی و جیگره‌وه‌ی گۆندۆفاریس^۲ ده‌رکیشا. ئەم فه‌رمانه‌وايه له‌ جه‌نگه‌ی په‌ره‌ی ناوچه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی‌دا به‌ره‌و خۆرنشین، به‌ناچار ده‌بی له‌گه‌ڵ پارتەکان تیکه‌له‌چووبی و به‌گویره‌ی ئەو سکا‌نه‌ی که‌ لێی داو، وادیاره‌ ده‌بی ناوچه‌ مه‌روی لێ‌داب‌رین و که‌وشه‌نی هاوبه‌شی نیوانیان له‌ لای هیرکانی (گورگان) دیاری کرای. ئەم په‌ره‌گرتنه‌ی پادشایه‌تی تازه‌لاوی کووشان، سه‌ر به‌ سه‌رده‌میکه‌ که‌ سیاسه‌تی توندوتیژی نێژۆن و ڕاوێژکارانی، خۆراوای ئاسیای ه‌تا ڕۆخی ڕۆژه‌لاتی ده‌ریای خه‌زه‌ری وه‌له‌رزه‌ خستبوو. به‌ش به‌ حاڵی خۆی ڕۆم هاته‌ سه‌ر ئەم به‌روایه‌ که‌ په‌یوه‌ندییه‌ک له‌گه‌ڵ هیرکانی دامه‌زریتی و ویده‌چی په‌یماننامه‌یه‌کیان له‌ مابه‌ینی‌دا به‌سترای. ئەم په‌یوه‌ندییه‌ له‌ پله‌ی یه‌که‌م‌دا بۆ ڕۆمییه‌کان خاوه‌نی سه‌نگ و بایه‌خی ئابووری بوو. ئەوان ده‌یان‌ه‌ویست که‌ به‌ شیوه‌یه‌کی ئاسایی، ڕی و ره‌وگه‌ی گرینگی بازرگانی دا‌بین بک‌رین، ه‌تا له‌ ده‌ره‌وه‌ی جه‌غزی ده‌سه‌لاتی پارتەکان، بازا‌ری کرین و فرۆشتن له‌ نیوان ڕۆم و چین و هیندا ڕمێن په‌یدا بکا و مسۆگه‌ر بی. بازرگانه‌کان

۱- کووجوولا - کادفیسس

۲- گۆندۆفار

به ره می هه ریمه کانی پۆژه لاتیان له جه یحوونه وه ده گه یاندنه ده ریای خه زه ر و له وی را ده یانگواسته وه به ره و پرووباری کوورووش (کوور^١). پاشان له ماوه ی پینج پۆژدا کالا و به ره مه کانیان ده گه یاندنه لیواری فازیس^٢ و ده یانکردنه باری گه مییان و له ویوه ده یانبردن بۆ ده ریای ره ش. سالی ٨٥٠ ی زایینی، هیرکانی (گورگان) له قه له مپه وی پارت دابرا و سه ره به سستی راگه یاند و بالو یزیکی نارد ه پۆم.

کووجوولا - که دفیزیس، مه روی خسته سه ره جه غزی ده سه لاتی و په نگه په یمانیکی له گه ل هیرکانی به سستی و نیزیکی سه رتاسه ری په وگی لۆتکه ئاژوانی جه یحوونی خستیتته ژیر ده سه لاتی خزی و هه تا ده روازه کانی خه زه ر پۆشیتتی. وینا- که دفیزیس^٢ که بوو به جیگره وه ی باوکی، دریژه ی به کاره کانی دا و ئه م ریبازه ی کویر نه کرده وه. ئه م فه رمانپه وایه بی هیزی پارته کان و تیکه له چوونی ئه وانی له گه ل پزمیه کان به هه ل زانی و له بالی خۆرنشین هه رات، سیستان و پۆخجی لی دابهرین و له قۆلی خۆره لات، سه رتاسه ری هیندی خۆرنشینی گرت و خزی گه یانده ئاو پرێژگی پرووباری سیند و له نگه رگا کانی پۆژاوی ئه م شینوه دو پرگه یه. له لایه کی دیکه وه و له سه رده می ئو وگوسته وه، دوا به دوای دۆزرانه وه ی جه نگه و په وگی هه لکردنی وه رزه بای ناوچه که، گه یاندن و گواسته وه یه کی به هیزی ده ریایی له نیوان ده ریای سوور و هیندا ده سستی پیکرد و کاروباری بازرگانی په ره ی گرت. کالا و که له وپه لی بازرگانی که له میسر و بازنه ی پۆژه لاتی ده ریای مه دیته رانه ی به رده سستی پزمیه کانه وه ده هاتن، له له نگه رگا کانی ده ریای سوور باری گه می

١- کووروس. کوور

٢- پرووباریک له گورجستانی خۆرنشین: ئه مپۆ پنی ده لێن ریون. ب.

٣- ویمی کادفیزیس

ده‌کران و ده‌گوێزرانه‌وه بۆ زارکی ڕووباری سیتند. پاشان له‌ویوه به‌م ڕووباره‌دا ده‌یانبردن بۆ «پیشاوه‌ر»ی ئیستاکه. ئه‌وسا ده‌یانکردنه باری کاروانان و به‌ هیندوکوش و پامیردا ده‌یانبردن و له‌ تورکستانی چین تێده‌په‌ڕین و هه‌تا خودی چین گیر نه‌ده‌بوون. به‌م شیوه‌یه‌ کووشانه‌کان له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی دووه‌می زایینییه‌وه توانیان سێ لکی به‌رچاوی شارپی ئاوریشم به‌ ده‌ست خۆیان‌وه بگرن که بریتی بوون له‌:

- ۱- ڕۆ و ڕه‌وگهی نیوان دوو ده‌ریا [واته‌ ده‌ریای خه‌زه‌ر و ده‌ریای ڕه‌ش]؛
- ۲- ئه‌و ڕێگایه‌ی که به‌ مه‌رودا به‌ره‌و شاری سه‌ت‌ده‌روازه و هه‌گمه‌تانه ده‌خوشی و پاش تێپه‌ڕین به‌ فورات‌دا ده‌گه‌یشته‌ ده‌ریای مه‌دیه‌ترانه.
- ۳- ئاوه‌ڕپی نیوان هیند و ده‌ریای سوور، نیوان هیند و که‌نداوی فارس و دو‌رگهی خارک، له‌گه‌ڵ فورات و مه‌دیه‌ترانه.

پیکهاتنی پادشایه‌تی کووشان له‌ باڵی ڕۆژه‌لاتی قه‌له‌مه‌ره‌وی پارتەکان، دوو مه‌ترسیی بۆ ساز ده‌کردن. یه‌کیان هه‌ره‌شه و مه‌ترسیی سیاسی بوو، چونکه‌ ئێرانی سه‌رده‌می پارتەکان، له‌بری ئه‌وه‌ی له‌ قۆلی خۆرنشین خاوه‌نی ڕکه‌به‌ریک بێ، که‌وتبوویه نیوان به‌رداشی ڕۆم و کووشان. مه‌ترسیی دووه‌م ته‌نگی به‌ باری ئابووری هه‌لچنبوو، چونکه‌ کووشانه‌کان وه‌کوو پارتەکان به‌شیک له‌ شاپی گرینگی بازرگانی به‌ ژێر ده‌ستیان‌دا تێده‌په‌ڕی و بارانه و گوومرگانه‌یان ده‌ستاند و ده‌یانتوانی به‌ ده‌ره‌وه‌ی بازنه‌ی ده‌سه‌لاتی پارتەکان‌دا کالای بازرگانی بگوێزنه‌وه. ڕۆم خه‌ریابه‌کی ئه‌م هه‌لومه‌رجه‌ی خوینده‌وه و وه‌خۆکه‌وت هه‌تا له‌گه‌ڵ شاهانی کووشانه‌کان په‌یوه‌ندیی راسته‌وخۆ دامه‌زریتنی. سه‌ره‌ڕای ئه‌مه‌ش، کووشانه‌کان ته‌نانه‌ت سه‌رده‌می حکومه‌تی کانیشکا (۱۴۴-۱۷۳ی.ز) گه‌وره‌پادشای ئه‌م زنجیره‌یه‌ و له‌ زه‌مانی جێنشینه‌که‌شی‌دا که‌ گه‌یبوونه‌ پۆپه‌ی

ده‌سه‌لاتی خزیان، وینه‌ده‌چوو چاویان بریپیتته گرتنی ئه‌و ناوچه و مه‌لبه‌ندانهی که به زیانی پارتەکان شکایت‌ه‌وه. هیند به خۆی و سامانی زۆر و زه‌وه‌ندی که له ژیر ئالای ده‌سه‌لاتیکی یه‌که‌پارچه‌دا کۆنه‌بیژوه، به لای کووشانه‌کانه‌وه له‌چاو ناوچه‌ی ویشکارۆ و پروته‌نی ئیرانی پۆژه‌ه‌لاتی، ناوه‌ندیکی به‌خیروبیر و سه‌رنج‌پراکیشتر بوو. ئه‌م ناوچه‌یه‌ سنووری دوو ولاته‌که‌ی لێ‌ده‌که‌پاوه و ئه‌م‌پ‌رۆش به‌ هیندیک ئیرونه‌ویوه‌ که‌وشه‌نی مابه‌ینی ئیران و ئه‌فغانسته‌نه‌. شه‌پی نیوان کانیشکا و پارتەکان له‌ نێو چه‌ند ده‌قیکی کۆنی بوودایی‌دا تۆمار کراوه و زۆر وینه‌چه‌ی که له‌ پۆژگاری وه‌لاشی سیه‌مه‌دا پروی دا‌بن. داخوا پادشای پارت تیده‌ک‌زشا تا هه‌ریمه‌کانی ئیرانی که کووشانه‌کان گرت‌بوویان، بیانگریته‌وه؟ له‌ ده‌قی سوریا‌نی‌دا به‌ شینوه‌یه‌کی لێل و ته‌ماوی باسی ئه‌وه‌ کراوه که له‌ سه‌رده‌می حکومه‌تی وه‌لاشی چواره‌م‌دا (۱۹۱ - ۲۰۷ ی.ز)، له‌شکریکی گه‌وره‌ی «ماده‌کان و پارسه‌کان» په‌لاماریان بردۆته‌ سه‌ر پۆژه‌ه‌لاتی ئیران. به‌پێی ده‌قه‌که‌ وه‌لاش سه‌ره‌تا گه‌مارۆ دراوه و خه‌ساریکی به‌رچاوی به‌ سه‌ر شانی‌دا سه‌پاوه، به‌لام هیزه‌کانی به‌ره‌فرمانی وه‌خۆ که‌وتوونه‌وه و پامالیان بردووه و دوژمنیان هه‌تا «ده‌ریا» ره‌تان‌دووه. جا که‌وا‌یه‌ زۆر وینه‌چه‌ی نیوان و په‌یوه‌ندیی دوو جیرانه‌که‌، بێ‌نیۆب‌ر خۆش نه‌بووبێ، به‌لام ده‌کرێ پیمان وابێ که پارتەکانی هه‌میشه‌ تینگیراو له‌گه‌ڵ پ‌رۆم، شه‌که‌ت و بێ‌برستی کیشمه‌کیشه‌کانی نیۆخۆیی، بێ‌پسانه‌وه به‌ شوین داشکانه‌نی قه‌یرانه‌کانی بالی پۆژه‌ه‌لاته‌وه‌ بووبن، چونکه ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی که ئه‌وان به‌ناشکرا به‌ره‌و دا‌رمان گلۆر ببوونه‌وه، کووشانه‌کان گه‌یبوونه‌ پۆپه‌ی ده‌سه‌لاتی خزیان. ئه‌م پادشایه‌تییه‌ به‌ هه‌ره‌شه‌یه‌کی به‌رده‌وام داده‌ندرا بۆ ئیران و ده‌یتوانی به‌ سازکردنی کۆسپ و ته‌گه‌ره‌ له‌سه‌ر پ‌ینگای کاروباری بازرگانی، زیاتر برستی ئیران ب‌برێ. یه‌که‌مین پادشایانی ساسانی

چاکیان ئەم مەبەستە دەزانی، ھەر بۆیە شاپووری یەكەم لێدانی کووشانەکان و گرتنی ولاتەکیانی، خستە ڕیزی پیشەوەیی ھەلمەت و پەلامارەکانی.

دام و دەزگای بەرپۆش بەرایەتی

پادشایەتی ئەشکانی کە پتر لە ھەموو شتێک پشت‌ئەستور بوو بە چەند مەزنەخانەدانیکی پارنی [پارت]، لە پلەیی یەكەمدا چەشنێک سەرکەوتنی ئێرانییەکانی باکووری ولاتە بە سەر ئێرانییەکانی باشووردا و زالبوونی ئێرانییەکانی ڕەوھندی دەوارنشین دەروەیی بانووی ئێرانە بە سەر نیشتەجێیاندا. ئەم جەماوەرەیی لە شاراندا بنەیان داکوتابوو، تیکەلاوی شارستانیەتە کۆنەکانی خۆرنشین ئاسیا ببوون و جیگاشیان گرتبوونەو و لە زەمانی ئەسکەندەرەو ڕەنگیان بە ژیارمەندی یۆنانییەو گرتبوو. ئەو کەلین و کەلەبەرەیی کە دوو کۆمەڵی ئێرانیی لێکداوەبڕی، ئەوھەندە قوول بوو کە لە مەودای سەدان سالەیی دەسەلاتی پارتەکانیشدا پڕ نەبۆو. وێدەچیی کە توخم و تۆرمەکانی نیشتەجیی ولات لە کاروباری نێوخۆدا، ڕەبازییکی بەپاریزانەیان ڕەچاو کردبێ و ڕەنگە لە سەرەتادا نەیارێ پادشایانی خۆیان و دراوسێیانی دەورووبەر و لێکدانەبراویان بووبن. پادشایانی پارت ئەو مەبەستیەیان دەزانی و کاتێک تووشی گێژە و کێشە دەبوون، وایان بە باشتر دەزانی لەبری ئەوھیی پەنا بەرن بۆ پارس یان ماد، ھاواریان دەبرد بۆ خزماتی دەوارنشین خۆیان لە ناوچە گیاجار و پووشەلانەکانی ڕۆژەلاتی خەزەر. پەيوەندی ئەم عیلاتە ھەرگیز لەگەڵ زنجیرەیی پادشایانی ئەشکانی دانەبڕا و ڕەنگە ھەر بۆیە بێ کە چەند سەرچاوەیەکی ڕۆژەلاتی، بەتایبەت میژوونووسانی ئەرمەنی، کووشانەکانیش کە لە تۆرمەیی بیابانگەردانی ئێرانی بوون، بە خزمی خانەدانی پارتەکان دادەنن.

پارتهکان که ببوونه میراتگه‌ری ئیمپراتۆریی به‌ره‌و هه‌لدیران و برانه‌وه‌ی سلۆکی، ویناچی که ته‌کانیکی وایان له‌ خۆیان دابی هه‌تا ئال وگۆڕینی زۆر به‌ سهر بارودۆخی رابردوودا بیتین. وه‌کوو دیاره‌ سلۆکی ده‌سه‌لاتیان به‌ سهر قوله‌ پادشایانی به‌رده‌ستی خۆیان دا نه‌ده‌شکایه‌وه‌ و ویده‌چی پارته‌کانیش بارودۆخه‌کیان بۆ نه‌گۆڕدرا. ئه‌وان میران و قوله‌ پادشاکانیان له‌ سهر کار لانه‌بردن، به‌ لکوو ههر به‌وه‌نده‌ دامرکان و قنیاتیان هیتا که ده‌سه‌لاتی خۆیانیان پێ بسه‌لمیتن و جه‌ماوه‌ری تازه‌ی به‌رده‌سه‌لاتیان به‌ره‌و دانی پیتاک و راکرتی رێژ و حورمه‌تی حکومه‌ته‌کیان په‌لکش بکه‌ن. تۆبلی له‌ ده‌ره‌وه‌ی جه‌غزی ئه‌م داوایانه‌وه‌ که په‌یوه‌ندی نیوان ئه‌وان و ههریمه‌کانیانی تووشی سستی و لاوازی ده‌کرد، پارته‌کان به‌ سهر کۆمه‌لێک هه‌له‌ی وادا نه‌که‌وتبن که هه‌ستی دوژمنایه‌تی به‌ره‌م هیتایی؟ به‌ لای ئیمه‌وه‌ ده‌کرێ ئه‌گه‌ریکی ئاوا وه‌به‌رچاو بگیرێ، چونکه‌ له‌ زه‌مانی ئانتیۆخووسی سییه‌مه‌وه‌، هه‌رکات سلۆکیه‌کان هه‌ولیان ده‌دا هه‌تا ههریمه‌کانی پارته‌ی داگیر بکه‌ن، میره‌هه‌ریمه‌کانی سهر به‌ پارته‌کان، زۆر به‌په‌له‌ دژی فه‌رمانه‌وه‌ی خۆیان ده‌جوولانه‌وه‌. پۆمییه‌کان بوونه‌ جیگه‌ره‌وه‌ی سلۆکیه‌کان، به‌لام دۆخه‌که‌ گۆڕانی به‌ سهر دا نه‌هات و ئه‌و ده‌مه‌ی که لووکوللوس یان پۆمپیتۆس له‌ ڕووباری فورات په‌رینه‌وه‌، که‌لێک له‌ میران و شاهانی ده‌سنیژ، بۆ پیکه‌ینانی هاوپه‌یمانییه‌ک دژی پارته‌کان هه‌نگاوی به‌په‌له‌یان هاویشته‌. ماد بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ به‌ره‌نگاری پارته‌کان راوه‌ستا و به‌ربه‌ره‌کانی کرد. هه‌رکانی (گورگان) که له‌ سهره‌تاوه‌ خرابوووه‌ سهر قه‌له‌مه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی پارته‌کان، له‌ سالی ۵۸ی زایینییه‌وه‌ بوو به‌ خاوه‌نی سه‌ربه‌خۆیی. ئالماید^۱ یاریده‌ی دیمیتریووسی دووه‌م و ئانتیۆخووسی هه‌وته‌می دا و به‌پنی سه‌رچاوه‌

کۆنه‌کان، ئەوان لە سەرده‌می حکومه‌تی ئێرده‌وانی سی‌هه‌م‌دا سەر‌به‌خۆ و ته‌نانه‌ت دوژمنی ئەشکانیه‌کانیش بوون.

نوسه‌رانی سەر‌ده‌مانی له‌میژین، ناوی هه‌ژده‌هه‌ریمی به‌رفه‌رمانی پارتەکانیان تۆمار کردووه‌ که یازده‌یان به‌ «سەر‌گۆل» و حه‌وتیان به‌ «به‌ر‌گۆل» داده‌ندران. ماد به‌ خۆی و پادشایانی به‌ ره‌سه‌ن ئەشکانی ده‌که‌وته‌ پله‌ی دووه‌م و ئه‌رمه‌نستان که پادشاکانی له‌ پڕۆژگاری تیر‌داده‌وه‌ هه‌ر له‌و ره‌گه‌زه‌ بوون، له‌ پله‌ی سی‌هه‌م‌دا ده‌هات. گه‌لیک له‌م حکومه‌تانه‌ی وه‌کوو پارس، ئالمائید یان خا‌راسین، سه‌کیان لێ‌ده‌دان. پاشماوه‌ی وڵات به‌ سه‌ر چه‌ند هه‌ریمیک‌دا دابه‌ش کرابوو که مه‌زنی بنه‌ماله‌ی ده‌ره‌به‌گانی پارت جله‌وکیشیان بوون. زۆربه‌ی ئەم پیاوانه‌ پله‌ی میره‌هریمايه‌تی له‌ نێویان‌دا به‌ میرات ده‌گه‌را و که‌وايه‌ جیاوازییه‌کی ئەوتۆ له‌ نێوان ئەوان و پینکهاته‌ و دام‌وده‌زگای قوله‌پادشاکان‌دا به‌دی نه‌ده‌کرا. بێجگه‌ له‌مانه‌ کۆمه‌لیک خێل و هۆزی وه‌کوو کۆسییه‌کان و ئووکسییه‌کانی ره‌وه‌ند و نیمچه‌ره‌وه‌ند له‌ باشووری خۆرنشین و عه‌ره‌به‌کان له‌ سنووره‌کانی خۆرنشین هه‌بوون که به‌کرده‌وه‌ سەر‌به‌خۆ ده‌ژیان. به‌گویره‌ی گێڕانه‌وه‌یه‌کی پڕۆه‌لاتی، ئەسکه‌نده‌ر له‌ جه‌نگه‌ی ده‌سه‌لاتی خۆی‌دا له‌ ترسی پارسه‌کان و به‌ مه‌به‌ستی شه‌هل پنه‌تانی، وڵاته‌که‌ی به‌ سه‌ر ۹۰ پادشادا دابه‌شی‌بوو که بوو به‌ هۆی بی‌هیزی سیاسی و داته‌پینی دام‌وده‌زگای به‌پێوه‌به‌رایه‌تی پارتەکان. شاره‌ یۆنانی‌نشینه‌کانی وه‌کوو سلۆکییه‌ی لێواری دیجله‌ یان سلۆکییه‌ی ئوله‌ئوس (شووش)، که‌وتنه‌ به‌رده‌سه‌لاتی پادشایانی ده‌سنیژ و پارتەکان ئیزنیان‌دا‌بوون هه‌تا پینکهاته‌ی خویان بپاریزن. بارودۆخی ژایانیان تۆزیک ئال‌وگۆپی به‌ سه‌ره‌ات و ده‌بوو سه‌ر وه‌به‌ر فه‌رمانی میره‌هریمنیک بیتن که ئەشکانی له‌ جێی میره‌هریمی یۆنانی‌ دایانده‌نا. پینکهاته‌ی

سیستمی دهره به گییانه ی ئیمپراتۆری ئه شکانییه کان که زۆر وه کوو پیکهاته ی دهره به گیی ئوروپا وابوو له سه ده کانی نیوه راست دا، له سهر ته وه ره ی حوت بنه ماله ی گه وره هه لده سووپا که یه کیان بریتی بوو له خانه دانی ئه شکانی و ئه مه ش یادگاری نه ریتی هه خامه نشیییه کان بوو. پاش ئه م خانه دانه مه زنانه ی دهره به گان، نه جیم زاده ی به ره ژیرتر یان سواره ی شه پرکه ر خۆیان ده نواند و جه ماوه ری وه رزیژان و ره شایی و ره شوکی ده که وتنه پله ی خوارتر. په یوه ندیی نیوان مه زنانی بالاده ست و کۆمه لانی بچوکی به رفره مانیان، پته و تر بووه له په یوه ندیی نه جیم زادن له گه ل پادشا. وه کوو دیاره حکومه تی پارت هه میسه له باوکه وه نه ده گو یزرایه وه بۆ کوپ و له هه لبژاردنی پادشادا دهنگی ئه نجومه نی مه زنان ده ورینکی گرینگی ده گیرا و سنووری بۆ ده سه لاتی پادشا داده نا. هه لبه ت ئه نجومه نینکی دیکه ش هه بوو که پنی ده گوترا «ئه نجومه نی فره زانان و موغان» که ته نیا به لیژنه ی راویژکارانی پادشا داده ندران.

چینی مه زنان که له سهره تا دا چواره بنده ی ده سه لاتی پادشایانی پارت بوون، به ره به ره پیکایان بۆ تیکرمان و پروو خانی حکومه تی ئه م خانه دانه خۆش کرد. پیکهاته ی سیستمی دهره به گی داهینانی پارت هکان نه بوو، به لکوو له هه خامه نشیییه کانه وه بۆیان به میرات مابۆوه و راده ستی ساسانییه کانیان کرد. ئه م سیستمه ماوه یه کی دریژخایه ن له سهرده می ئیسلامی دا به شیوه یه کی پیکه یشته و تر پاریزرا. ئه وه ی راستی بی دهره به گان له بهر بی ده سه لاتیی پادشایانی پارت، بوونه خاوه نی هیزیک ی ئه و تۆ که بارودۆخه که ی گۆری و په یوه ندیی پادشای له گه ل جه ماوه ری به رفره مان ی تووشی نه مان و دابره ن کرد. له سهرتاسه ری میژووی پادشایه تی پارت دا، جاری وابوو مه زن و ماقوولان به ره چاوکردنی هه لو یستی تایبه ت یان به پشتیوانیی غه واران - به تایبه ت

رۆمیه‌کان - پادشایان لیده‌خستن و دایانده‌نان. هر جاریک که پادشایه‌ک لیده‌برا هتا ده‌سه‌لاتی خۆی سه‌قامگیر بکا، بیانوی مله‌و‌بوونی پیده‌گیرا و له‌سه‌ر کار لاده‌درا. زۆربه‌ی جاران لادانی پادشایان شه‌ر و ئا‌ژاو‌ه‌ی نینوخۆیی به‌ دوا‌ی‌دا ده‌هات و چه‌ند که‌سی‌ک قوت ده‌بو‌ونه‌وه و خۆیان به‌ خاوه‌نی تاج و ته‌ختی پادشایه‌تی ده‌زانی و خۆ‌خه‌ل‌کیش نه‌یانده‌زانی کئ له‌سه‌ر هه‌قه. هه‌لی وابوو ئه‌و پادشایانه‌ی که ده‌ستیان به‌ ته‌ختی پادشایه‌تی رانه‌ده‌گه‌یشت، په‌نایان ده‌برده‌ به‌ر ده‌وارن‌شینانی ده‌شته‌کی یان رۆمیه‌کان که له‌ کاتی پیوست‌دا به‌ زه‌بری هیز و چه‌ک ده‌چوونه‌ هانایان.

کۆمه‌لی ئیترانی له‌ سه‌رده‌می پارت‌ه‌کان‌دا داب و نه‌ریتی کۆن‌با‌وی خۆی پاراست. م‌رؤفی وه‌جا‌خ‌زاده و ئازاده، سووک‌له‌سواریکی ده‌سکه‌ره‌وه بوو که ته‌مه‌نی ده‌کرده‌ به‌ختی شه‌ر و چوونه‌ راو. پارت‌ه‌کان خاوه‌نی هیزی ریک‌و‌پییکی سه‌ربازی نه‌بوون. پیکهاته‌ی قۆشه‌نیان بریتی بوو له‌ ره‌نگدانه‌وه‌ی بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی ولات. هر ده‌ره‌به‌گیک خاوه‌نی هیزیکی تایبه‌ت به‌ خۆی بوو و له‌ جه‌نگه‌ی شه‌ردا ده‌یه‌یتا بۆ یاریده‌ی پادشا. نمونه‌ی دیار و به‌رچاو «سۆریتا»یه‌ له‌ شه‌ری «کارره‌»دا، چونکه‌ زۆربه‌ی هیزه‌کانی به‌رفه‌رمانی، هر پیا‌وی خۆی بوون. مه‌زنانی پایه‌به‌رز ده‌بو‌ونه‌ تان‌و‌پۆی هیزی سواره‌ی زری‌پۆشی گه‌وره و گران که شیریان له‌ خۆیان شه‌ته‌ک ده‌دا و نێزه‌یان به‌ ده‌سته‌وه‌ ده‌گرت و له‌ شه‌ری ده‌سته‌ویه‌خه‌دا شاره‌زا و سامناک بوون (ق ۷۹). ئه‌م چه‌کدارانه‌ سواری و شتریش ده‌بوون، به‌لام ویتا‌چی که پارت‌ه‌کان هه‌رگیز له‌ قۆشه‌نی خۆیان‌دا فیلیان تێوه‌دا‌یی. ره‌سه‌ن‌زاده‌ی به‌ره‌ژیر، هیزی سواره‌ی سووک‌له‌چه‌کیان پیکدیتا و ئه‌م له‌شکه‌ره‌ که‌وانداره‌ چاکی له‌ شه‌ری دوورئ‌ه‌نگی‌وی ده‌زانی و به‌ هه‌ور و بارانی تیران ده‌وری دوژمنی ده‌ته‌نی و له‌ چاو‌ترووک‌انیک‌دا

خۆی له چنگ ههلمهتی خه نیمی قوتار دهکرد و بزر دهبوو. له شه پێ «کارره» دا ههزار سهر و شتر باری تیری سپای سواره ی رادهگو یست و ببوو به ناوبانگی قۆشه نی پارت. هیزی پیاده دهو ریکی ناسه رهکی دهگیرا و پیکهاتبوو له چیانشینان و کۆیلان. ئه وهی راستی بێ قۆشه نی پارت، هیزیکی به رگیره وه بوو نهک په لامارده ر و بۆ جهنگه ی ئاوا په روه رده نه کرابوو. شتیکی وایان له چهک و چۆل و پیداو یستییهکانی که مارۆ نه ده زانی و قۆشه نی پارت له پای شووره و دیواری قه لای دوژمنان، بێ ده سه لاتیی خۆی ده رخستبوو.

ق ۷۹- دورا- ئوورۆپۆس: سواره یهکی زریپۆشی پارتی

پارت‌ه‌کان و یۆنانییه‌کان

یه‌که‌مین پادشایانی پارت له میهردادی یه‌که‌مه‌وه به‌ره‌ودوا، له‌سه‌ر سکه‌کانی خۆیان ده‌یاننووسی «یۆنان‌خۆشه‌ویست». داخوا به‌راستی ئه‌وان ئه‌وه‌نده‌یان له‌م کولتوروی بیگانه ده‌زانی و تیییدا نوqm ببوون؟ له‌م بواره‌دا کۆمه‌لیک به‌لگه به ده‌سته‌وه‌ن که دپ‌دۆنگی به‌دی دیتن و وامان لینه‌که‌ن تا به‌روا بکه‌ین ئه‌م کاره‌یان وه‌ک هه‌نگاوێکی سیاسی، که بارودۆخی ئێران به‌سه‌ری‌دا سه‌پاندوون، ئه‌نجام داوه. ئه‌وان هه‌چ ڕیگایه‌کی دیکه‌یان بۆ هه‌لنه‌ده‌بژێردرا. ئه‌و ئێرانه‌ی که پارت‌ه‌کان توانیبووین له‌ چنگ یۆنانییه‌کانی ڕزگار بکه‌ن، زۆر که‌وتبوویه ژێر باندۆری فهره‌نگی خۆراوایی و یۆنان که‌ خاک و ولاته‌که‌ی بۆ پارت‌ه‌کان به‌جیه‌یشت، شه‌قل و شویتێکی قوولی له‌م ژیارمه‌ندییه‌دا دانا که‌ ڕه‌نگ و ڕووی دیمه‌نیکی تازهی یۆنانی - ئێرانی به‌دی هات. ئه‌و ده‌شته‌کیانه‌ی که له‌ ناوچه‌ی پووشه‌لان و گیاچارانه‌وه هاتبوون چییان له‌ چنگ ده‌هات؟ ئه‌م سواره‌ ئازا و شه‌رکه‌رانه له‌ حاند ئه‌و که‌له‌پورهی که کولتوروی یۆنانی توانیبووی له‌ ماوه‌ی دووسه‌ت سال‌دا له‌ ئێران به‌دی بیتن، ده‌ست به‌تال بوون و تۆبلی توانیبایان چ ئال‌وگۆڕیک له‌ ژیا‌نی سیاسی، کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری‌دا به‌دی بیتن؟ وه‌ختایه‌ک که پارت‌ه‌کان بوونه فهرمان‌ره‌وای ئێران، دام‌وده‌زگایه‌کی ڕیک‌وپیک و کۆمه‌لیک شاریان هاتنه به‌رچاوی که له‌گه‌ل کۆچه‌رنشینانی یۆنانی لیک‌درا‌بوون و له‌گه‌ل چینی ده‌سمایه‌دار و ده‌وله‌مندی وه‌ یۆنانی‌که‌راوی ئێرانی تیکه‌ل ببوون و ئاوا به‌ریوه‌ده‌چوون. ده‌وله‌م‌ندانی ئێرانی که پردی په‌یوه‌ندی نیا‌ن پارت‌ه‌کان و یۆنانییه‌کان بوون، یاریده‌ی هه‌ردک لایان ده‌دان و به‌ریوه‌بردی کاروباریان که‌وتبوویه سه‌ر شانی و کۆکردنه‌وه‌ی ئه‌و باج و پیتاکی که به‌شی هه‌ره زۆری له‌ شاره‌ بازرگانیه‌کانی نیونه‌ته‌وه‌یی‌یه‌وه ده‌خرایه سه‌ر یه‌کتر به‌ ئه‌رکی ئه‌وان

داده‌ندرا. هه‌روه‌ها پێگایان بۆ کاربه‌ده‌ست و ده‌مراستی میری خوش ده‌کرد هه‌تا په‌وتی کاروباره‌کانی خۆجییی بخاته ژێر چاوه‌دێری. ده‌وری شار و سه‌رمایه‌دارانی یۆنانی و ئێرانی له ژبانی سیاسی ولات‌دا خاوه‌نی بایه‌خیکی به‌رچاو بوو، چونکه زیاتر له‌م شارانه‌دا، گه‌رای بیروپرای گشتی داده‌ندرا و ده‌گورا و پێده‌گه‌یی و په‌وتیکی ده‌گرت به‌ر و ته‌نانه‌ت چاره‌نووسی پادشاهی دیاری ده‌کرد. پادشایانی پارت هه‌ستیان به‌ بارودۆخه‌که کرد و تنی‌گه‌یشتن. کاتیک قۆشه‌نی پارت داوه‌رین و نه‌چوونه نیو سلۆکیه و به‌ره‌وپووی شاره‌که هۆردووبه‌زیان کرد، کاریکی واتادار بوو. ئه‌م په‌وت و پهبازه‌ی پارت‌ه‌کان هه‌تا پوژایه‌کی که خاشه‌یان بڕا، په‌چاو کرا. «په‌میه‌کان و پارت‌ه‌کان له‌ باب‌ه‌ت پارێزرانی تایبه‌تمه‌ندی و کولتووری یۆنانیی خۆیان‌ه‌وه، قه‌رزدارباری کۆمه‌له‌ی کۆچه‌رنشینانی یۆنانی بوون.» ئه‌و کۆچه‌رنشینانه‌ی ئێران وه‌کوو پێشه‌نگی له‌شکری پاراستنی پێکهاته و زمانی خۆیان وابوون. له‌ ماوه‌ی چه‌ند سه‌دان‌دا زمانی ئه‌وان، به‌رله‌وه‌ی زمانی پارسی جیی بگریته‌وه، وه‌کوو زمانی نیونه‌ته‌وه‌یی له‌ کاروباری سیاسی و بازرگانی‌دا کاری پێده‌کرا. خه‌تی یۆنانی که بیابانگه‌ردانی هه‌ریمی به‌لخ خواستیانه‌وه و وینه‌یان لێ‌هه‌لگرت‌ه‌وه، هه‌تا سه‌ده‌ی هه‌شته‌می زایینی بری کرد و کویر نه‌بۆه. ده‌بی ئه‌وه‌شمان له‌ بیر نه‌چی که بیابانگه‌ردانی هه‌ریمی به‌لخ له‌ کاتی خۆی‌دا توانییویان پادشایه‌تی کوشانه‌کان دامه‌زرێتن.

پارت‌ه‌کان نرخ و بایه‌خی شارستانییه‌تی یۆنانییان ده‌زانی و وه‌کوو به‌شیک له‌ کۆمه‌لی ئێرانی لیان ده‌پوانی و په‌سنیان ده‌دا. تیکدانی بارودۆخه‌که و گه‌رانه‌وه بۆ سه‌ر دۆخی زه‌مانی ئه‌سکه‌نده‌ر یان به‌دی هیتانی دۆخیکی نوێ، به‌پێچه‌وانه‌ی قازانج و به‌رژوه‌ندیی حکومه‌ت بوو. جا بۆیه پارت‌ه‌کان ده‌ستیان له‌و شاره

یۆنانی نشینانە نەبزاوت کە وەکوو مەتەرێزی سامان و بەختیاریی مەزنانی تازە بوون. سلۆکییەیی لیواری ڕووباری دیجلە، سلۆکییەیی شووش، دوورا - ئوورۆپۆس (بابل)، ئوورووک و ڕەنگە چەند شارێکی دیکەش کە هەتا ئێستا نەدۆزراوە، تایبەتمەندیی سەربازی، کشتوکالی و بازرگانیی خۆیان پاراست و دەستیان لە خاکی دانیشتوانەکانیان نەبزاوت و خۆیان وەرەدایە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابورییان و تەنانەت سەربازگەیی یۆنانی هەر لە شویتنی خۆیان مانەو. بەپێی تەتەلەکانی سەدەیی یەکەمی زایینی، هێزە چەکدارەکانیان لە شووش هەروا سەرقالی کشتوکال بوون. حوکمداران لە نیو بنەمالەکانی خۆجیتی دا و لە لایەن پادشایان شارەووە هەڵدەبژێردران و دەرکەوتنە ژێر چاوەدێری میرهەریمان. دادوەرانیشت هەر لەم مەزنەو جاجانە دیاری دەرکران. کۆمەڵانی نیو شاران گۆڕانیان بە سەردا نەهات و وەکوو خۆیان مانەو. بەم شیوەیە پێکەووە ژیاانی هێمنانە لە نیو دوو نەتەو کەدا درێژەیی دەرکێشا. هەلبەت پێکەووە حاوانەو هەش هەمیشە سەری نەدەرگرت و هێتدیک شاری گەرەیی وەکوو سلۆکییەیی قەراخ ڕووباری دیجلە هەرا و ئاژاوەیی تێدەکەوت. ئەم شەڕ و گەرانی کە جاری وایە توندوتیژیشت بوون، لە نیوان بازرگانانی مەزن و ماقوولی یۆنانی و جەماوەری ئێرانی و سامی دا ڕووی دەدا و زۆر بەشی دەرگەراییەو سەر لایەنگری یان دژایەتی لەگەڵ ئەو پادشایەیی کە دەبێزرا یا دەرکەوتە بەردلان. هەروەها جاری وایە ناکۆکی کەوتۆتە نیوان شار و بارگای میری. بۆ وێنە سلۆکییەیی بەرباس بە ئاشکرا دژی پادشای پارت ڕاپەڕی و ماوەی حەوت سالان بێ پسانەووە شەڕی کرد، بەلام بەگشتی پەيوەندییە کە باش و دۆستانە بوو. میرهەریمانی پارتی، پایەبەرزان، قەلەمداران و کاربەدەستانیان هەموو زمانی یۆنانیان دەزانی. پادشایانیشت یۆنانیان دەزانی و

کۆمه‌لیک به‌رهمی هونه‌ری و سکه‌ی حکومه‌تی (۸۶) ده‌یسه‌لمیتن که ئه‌وان، به‌تایبه‌ت له دوو سه‌ده‌ی به‌رله ده‌سپینکی سه‌ده‌کانی زایینی‌دا، نووسه‌ران و هونه‌رمانی یۆنانییان به‌ره‌و بارگای خۆیان راده‌کێشان و بالیان به‌ سه‌ر ده‌کێشان.

ئاکاری نیازپاکانه‌ی پارته‌کان سه‌باره‌ت به‌ که‌له‌پووری شارستانییه‌تی یۆنان له ئیران‌دا، ده‌وریکی گرینگی له چاره‌نووس و که‌شه‌ی شارستانییه‌تی ئیرانی‌دا گێراوه. ئهم کاره‌ وای کرد هه‌تا ولات له هه‌لدیران و هه‌لگه‌رانه‌وه‌ی توند و تیز پاریزراوی. ئهم په‌وته ورده‌ورده‌ نیشتمانی به‌ره‌و پینگه‌یشتن پال‌پۆهنا و بوو به‌ هۆی ئه‌وه‌ی که له درێژه‌ی زهمان و به‌ له‌سه‌رخۆی، ماکه و هه‌ویتی بیگانه‌ بتویته‌وه و له ئاکام‌دا فه‌رهمه‌نگینکی نه‌ته‌وه‌یی که به‌ شیوه‌یه‌کی پرشنگذار له شارستانییه‌تی ساسانی‌دا په‌نگی داوه‌ته‌وه و دیاره، به‌دی بێ.

دین

لینکۆلینه‌وه‌کانی سه‌رده‌م ده‌رباره‌ی داب و نه‌ریتی دینی و که‌نده‌وکۆژه‌کانی شوینه‌وارناسی ده‌ریده‌خه‌ن که بۆچوونی ئه‌و که‌سانه‌ی پێیان وایه دینی زه‌رده‌شتی له پ‌ژ‌ژ‌گاری پارته‌کان‌دا سه‌ری هه‌لداوه، ده‌به‌نه‌وه پاش و وه‌کوو دیاره دینی به‌رباس لایه‌کی وای لێ نه‌کراوه‌ته‌وه. پارته‌کانیش هه‌روه‌کوو هه‌خامه‌نشیه‌یه‌کان زه‌رده‌شتی نه‌بوون^۱. ئه‌وانه‌ی لایه‌نگری گریمان‌ه‌ی

۱- گه‌لیک که‌لین و قوژین و لایه‌نی سه‌باره‌ت به‌ دینی ئیرانی له زهمانی پارته‌کان‌دا بۆ ئیمه‌ ناروونه. زنجیره‌ی پادشایانی پارت که له ناوچه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی ئیران و مه‌له‌بندی ده‌وارنشینانی ئیرانییه‌وه‌ گورابوون، ده‌بی له‌سه‌ر بیروباوه‌ری په‌رستنی توخمه‌کانی سروشت بووبن و ویده‌چی له ق‌ز‌ناخی سه‌ره‌تایی‌دا په‌رستنی خ‌ز‌ر و مانگیان له‌گه‌ل خ‌ز‌یان ه‌یتایی. ئیمه‌ ب‌ز‌مان روون نه‌ب‌ۆ‌ته‌وه که پارته‌کان هه‌تا چ راده‌یه‌ک به‌م بواره‌دا ر‌ۆ‌چ‌وون و بوونه شوینکه‌وته‌ی دینی باوی ئیرانی یان ئه‌وه‌نده‌ی ده‌یزانین بایه‌خیکێ ئه‌وت‌ۆ‌ی نییه. [ئهم ب‌ر‌گ‌ه‌یه دوکت‌ۆ‌ر موعین له ده‌قه‌که‌ی زیاد کردبوو، هه‌تاه‌م په‌راویز گوتم با شیوه‌ی کاره‌که جواتر دیار بێ.و.]

زهرده‌شتی‌بوونی پارت‌ه‌کانن ، پشت به‌و قسه‌یه‌ی تاسیتوس ده‌به‌ستن که گوتوویه‌تی، تیردادی پادشای ئهرمه‌نستان و برای وه‌لاش (به‌لاش‌ی) یه‌که‌م، کاتیک به‌ره‌و پۆم وه‌پیکه‌وتووه‌ه‌تا تاجی ده‌سه‌لاتی له‌ده‌ستی نیرۆن وه‌برگری، خزی له‌سه‌فه‌ری ده‌ریایی پاراستووه‌بۆ ئه‌وه‌ی ئاو که‌ماکه‌یه‌کی پیروژه، پیسی نه‌کا و نه‌یله‌وتینن. به‌کورتی و پوختی ده‌بی بلّین که‌له‌هموو زه‌مانیک‌دا ئاو به‌لای ئیرانییه‌کانه‌وه‌پیروژ بووه‌و هیزۆدۆتیش وه‌بالی بۆ ده‌کیشی و ئیمه‌ده‌زانین که‌ئاناھیتا خودای ئاو بووه‌. له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌زۆر جارن سه‌نگ و بایه‌خی رسته‌یه‌کی تاسیتوس (پازده‌ه‌م، ۲۹) که‌وتۆته‌ژیر په‌رده‌ی که‌مه‌ترخه‌می که‌ده‌لی، له‌جه‌نگه‌ی پئ‌وپه‌سه‌می به‌رای‌دا له‌ئهرمه‌نستان، ه‌هر ئه‌م تیرداده‌تاجه‌که‌ی خزی نایه‌به‌ر پئی په‌یکه‌ره‌ی نیرۆن و به‌پئی باوی سه‌رده‌م ئه‌م کاره‌سه‌مبولیکه‌ی پاش قوربانی کردنی چهند سه‌ر ئاژه‌لیک ئه‌نجام دا. جا که‌وايه‌له‌سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینی‌دا، سه‌ربپینی ئاژه‌لان و رشتنی خوینیان له‌ئیران‌دا باو بووه‌و به‌به‌شیک له‌داب‌وده‌ستووری بنه‌ماله‌ی میری داندراوه‌و ئه‌م کاره‌ش ناکۆکه‌له‌گه‌ل روانگه‌ی زهرده‌شت که‌زۆر توند دژی سه‌ربپین و کوشتنی بوونه‌وه‌رانه‌.

سیان‌ه‌ی «ئه‌هوورامه‌زدا - میترا - ئاناھیتا» که‌له‌سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشیه‌کان‌دا ده‌په‌رسترا، وینده‌چی که‌له‌سه‌رده‌می پارت‌ه‌کانیش‌دا خه‌لک هۆگری بووبن و په‌نگه‌دینی په‌سمیش بووبن. بۆ یه‌که‌م جار له‌ئیران‌دا و بی‌گومان وه‌کوو که‌له‌پووریک‌ی یۆنانی و مه‌قدوونی، یه‌که‌مین په‌رستگا‌کان له‌بانووی ئه‌م ولاته‌دا پیشکه‌شی یه‌زدانه‌کانی ئیرانی کران و جگه‌له‌ئه‌هوورامه‌زدا هه‌موویان په‌یکه‌ریان بۆ داتاشرا و وینه‌یان کیشرایه‌وه‌. په‌رستگه‌ی چوارپالووی پیشکه‌ش‌کراوی ئاناھیتا و میترا که‌ماوه‌یه‌ک له‌مه‌وبه‌ر له‌«به‌رده‌نیشانده‌»

دۆزراوه تهوه، له گه‌ل په‌رستگایه‌کی به‌ دیمه‌ن جیاوازی دیکه‌ که ئه‌ویش هه‌ر بۆ ئه‌م دووانه‌ بوون و له «مه‌سجیدسوله‌یمان» به‌ شوین ئه‌م مه‌به‌سته‌دا بناغه‌یان داندراوه. هه‌ردک په‌رستگاکه‌ له‌سه‌ر سه‌کۆیان له‌ به‌ره‌یه‌وانی پیروژ ساز کراون که‌ پیشتر شوپینکی ده‌وره‌گیراوی تایبه‌تی په‌رستنی ئه‌هوورامه‌زدا بووه. ئاناھیتای سه‌رده‌می پارت نیزه‌یه‌کی به‌ ده‌سته‌وه و وادیاره ئه‌م دابه‌ی له‌ ئاتینا خواسته‌ته‌وه و وه‌ک که‌له‌پوور وه‌ریگرتووه. ئاناھیتا لێره‌دا پیا‌له‌یه‌کیشی به‌ ده‌سته‌وه‌یه که‌ نیشانه‌ی ئاوه و سه‌مبولی خۆیه‌تی.

له‌ په‌رستگای «مه‌سجیدسوله‌یمان»، سێکوچکه‌ی ئه‌م خودایانه، هێرکولیشی خراوته‌ سه‌ر که‌ له‌ رووی پێویستی و نیازی شوین و زه‌مانه‌وه له‌سه‌ر دیمه‌نی شیرسریغه‌، واته‌ یه‌زدانی سه‌رکه‌وتن و بالاده‌ستی خۆی ده‌نوین. به‌م شیوه‌یه‌ چوار دیمه‌ن له‌سه‌ر چوار قه‌لافه‌تی زورقان داده‌پێژری، که‌ وادیاره په‌رستنی له‌ زۆر کۆنه‌وه باو بووه و له‌ سه‌رده‌می به‌رله‌ پێکهاتنی ئیمپراتۆری هه‌خامنه‌شی‌دا وه‌به‌رچاو هاتووه.^۱

وه‌کوو دیاره له‌ سه‌رده‌می پادشایه‌تی ئه‌رده‌شیری دووه‌مه‌دا، ئاناھیتا زیاتری لای‌کراوه‌ته‌وه و له‌ پوژگاری پارته‌کانیش‌دا هه‌روا بووه و به‌ یه‌که‌م

۱- ئه‌گه‌رچی ئیمه‌ له‌ ئیران‌دا هه‌یج ده‌قیکه‌مان به‌ ده‌سته‌وه‌ نییه‌ که‌ ئه‌م مه‌به‌سته‌ سه‌لمین. به‌لام کۆمه‌لیک به‌لکه‌نامه‌ی نووسراو له‌ ئه‌رمه‌نستان دۆزراونه‌وه. چونکه‌ میژوونووسانی کۆنی ئه‌و ولاته، ناوی ئه‌و په‌رستگایانه‌یان تۆمار کردوون که‌ هه‌رکام سێ جێ‌قوربانیان بۆ ئه‌و سێ خودایه‌ تیدا بووه. ئه‌گه‌ر به‌ره‌ودوا بچینه‌وه و بگه‌ینه‌وه سه‌رده‌می هه‌خامنه‌شی. ده‌بێ‌ قبوولی بکه‌ین که‌ ئه‌و دوو جێ‌قوربانییه‌ی له‌ به‌رده‌م نه‌خشی رۆسته‌م و پاسارگادن. له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی که‌ که‌وتۆته‌ نزیك په‌رستگه‌ی قه‌لاقوچه‌ی چوارپالوو. له‌گه‌ل دووانه‌که‌ی دیکه‌ کۆکراوه‌ته‌وه و سینیانه‌ی پێکه‌یناوه. هه‌روه‌ها ئه‌و سێ ئاگره‌ی که‌ له‌ پال ئه‌و سێ جێ‌قوربانییه‌ی سه‌ربانی په‌رستگه‌ی سه‌ر سه‌کی پادشایانی پارسی به‌ره‌رمانی پارته‌کان دیاره. سه‌مبوله‌ بۆ ئه‌م سێ خودایه. [ئه‌م بڕگه‌یه‌ خودالێخۆشبوو مو‌عین له‌ ده‌قه‌که‌ی زیاد کردبوو. خرایه‌ په‌راویزو.]

داندراوه. ئه‌رده‌شیری دووه‌م له ته‌واوی ئاوه‌نده گه‌وره‌کانی ئیمپراتوری خزی‌دا، په‌رستگای ته‌واو تایبه‌تی بۆ ئه‌م خواوه‌نده ساز کردبوو. پادشای هه‌خامنه‌شی وای دنه‌ی په‌رستنی ئاناهايتا دا که چهند سه‌ده‌یه‌ک پاش برانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتیشیان، هه‌ر په‌ره‌ی نه‌ستاند و له پۆژگاری پارت‌کان‌دا، ته‌واوی په‌رستگاکانی ئیرانی که له سه‌رچاوه‌کانی دیرۆکی‌دا ناویان هاتوو، باربووی ئه‌م خودایه‌ کراون. تیردادی یه‌که‌م له په‌رستگایه‌کی ئاناهايتای شاری «ئه‌رسه‌ک» دا تاجی له سه‌رنا. له هه‌گمه‌تانه‌ی پایته‌ختی هاوینه‌ی پادشایه‌تی پارت، په‌رستگایه‌کی ئاناهايتا هه‌بوو که ئانتیوخوسی سی‌هه‌م تالانی کرد. په‌رستگای که‌نگاوهر تایبه‌تی ئارتیمیس واته‌ ئاناهايتا بوو. ئه‌و دوو په‌رستگایه‌ی که می‌ه‌ردادی یه‌که‌م له ئالمائید تالانی کردن بۆ «ئانتینی و ئارتیمیس» سازکرا‌بون. له په‌رستگای شووش خاتوونه‌خوای «نانایا» ده‌په‌رسترا که به سامی ده‌بوو به ئاناهايتا و له یۆنانی‌دا به ئانتینی و ئارتیمیس ناسراوه. له «ئسته‌خر» ئه‌ژدادی خانه‌دانی ساسانی ئاواره‌وانی په‌رستگای ئاناهايتا (ناهید) بوون که له‌وئ ئاتوورئاناهايت ده‌ئایيسا^۱. به بۆچوونی ده‌سته‌یه‌ک له توێژه‌ران، په‌سن و په‌رستنی ئاگر تایبه‌ت و تیکه‌لی دابوده‌ستووری په‌رستنی ئه‌م خاتوونه‌خوایه بووه. ئه‌رده‌شیری یه‌که‌م^۲ سه‌ری براوی دوژمنانی به دیواری ئه‌م په‌رستگایه‌وه هه‌لاوه‌سی و له «ئه‌رده‌شیرخورره»، که‌ولی گوواری ئه‌رده‌وانی پیتجه‌می^۳ به‌زیوی کوژراوی به‌داره‌وه کرد.

۱- واته‌ ئاگری ئاناهايتا

۲ - مه‌به‌ست ئه‌رده‌شیری پا‌په‌کانی سه‌رزنجیره‌ی خانه‌دانی «ساسانی» یه‌م.

۳- له ده‌قی فه‌رانسه‌دا وادیاره به هه‌له‌ نووسراوه چواره‌م و له چهند جییان چه‌ندپاته‌ بۆته‌وه، به‌لام پیتجه‌م دروسته و دوکتۆر مو‌عین راستی کردۆته‌وه.

له نیو خودایانی سیپانهی ئیزانی دا، ئانا هیتا له دهره وهی سنوره کانی بالی خۆرنشین به شیوهیهکی دیار تهنیوویهوه و پرستی وی له لیدیا به «به لخییه» ناوبانگی ږیسی. ههروهه له پۆنت (پۆنتوس)، کاپادۆکییه و نهرمهستان دا چاکی بهرو پهیدا کرد و کهوته بهر سهرنج و رهنگه پهلوپۆی له پرستی میترا زیاتر پهرهی ئهستاندبێ. میترا پرستی له ږی چتهکانی دهریایی که پزمپیتوس به دیلی گرتبون، گوێزرایهوه بۆ ږم و لهگهڵ قۆشهنجییانی ږمی ههتا ږاین و دانوب تهشه نهی کرد.

شیز ناوهندی گهرهی دینی مادی ئاترۆپاتکان^۱ و گرینگترین پرستگای باکووری ئیزانیش هه ر باربووی ئانا هیتا کرابوو. له م پرستگایه دا کۆمه لێکی له میژینی موغان ده ژیان که ویده چێ ههتا ئه ندازه یه ک ږوایان به ماکه ی بیروبوچوونی تازه گهریپانه ی دینی زهرده شت هینابوو بێ. ئه گه رچی زه مانی ئه م گۆرانه دیاری ناکرێ، به لام ده بی بزانی که له سه ر داب و نه ریتی کۆنباوی خۆیان ده ږیشتن که زۆر به قوولی تێ ږاچووبوون. شوین پنی ئه و داب و نه ریتانه له قسه کانی «تاسیتوس» دا دیاره که پیشتر باسی لیه و کرا. یه کێک له دابه کان دانانی مه یتی مردوو بوو له دهره وه که هه لبه ت پارته کان ږه چاویان نه ده کرد، چونکه ئه وان له نیسا یان له چیا پووشه لانه کانی سنووری ئه و به ری خه زه ر، وه کوو پادشایانی هه خامه نشی له گۆږ و گۆږخانه کانی میری دا ده نیژران. وه کوو ئاشکرایه دانانی تهرمی مردوو وانه له دهره وه و نه نیژرانیان له سه رده می پارتی دا زۆر باو نه بووه، چونکه توێژینه وه کانی شوینه وارناسی له نیپوور، کاکزی، دوورا- ئوورۆپۆس و گۆږستانه کانی سه ر به سه رده می پارته کان ده ریده خه ن که ئه وان مردوویان به که لوپه ل و پینداویستییه کانی نیژرانه وه له نیو

۱- ئه م شوینه ئیستا به ته ختی سوله یمان ناو دیزه و.

تابووتی سوالینه‌دا ناشتون. ئەم چه‌شنه تابووتانه زۆربه‌یان پووکه‌ش‌کراون و چه‌شنیک خاتوونه‌خوای پرووتیان له‌سه‌ر شه‌قلیت‌دراوه و زانایان ده‌لێن ئانا‌هیتایه. ئەم تییینی و بۆچوونانه به‌پێی لیک‌زێینه‌وه‌کانی تازه‌ی ئیمه له‌ شووش و گۆرستانیکی به‌ربلاوی سه‌ر به‌ سه‌رده‌می پارت‌ه‌کان، سه‌لمیت‌دراوه. ئیمه‌ گه‌لێک گۆرمان دۆزیونه‌وه و هیت‌دیکیان په‌هه‌ندیکی وه‌کوو چالیان تێدایه که به‌ره‌و جێ ته‌رمه‌که ده‌چێ و په‌نگه‌ شیوازه‌که سه‌باره‌ت به‌ سه‌رده‌می دوا‌ی هه‌خامه‌نشی بێ. هیت‌دیکێ دیکه‌یان زۆر قوول به‌ سینه‌ی خاکی مۆردا پۆچوون و ریزه‌ پلیکانیک هه‌تا نێو ئە‌شک‌زێکی بچووک ده‌روا که چه‌ند ژوور و چاوه‌ی نیژرانی مردووانی تێدا کۆل‌دراوه. هه‌میشه ته‌رمی مردوویان به‌ ڕاکشانه‌وه خستوونه نێو تابووتی سوالینه‌وه. جاری وایه ئەم تابووتانه لینجاودراونه‌وه و ده‌رخۆنه‌کانیان به‌ شیوه‌یه‌کی ناشیانه دیمه‌نی مرۆفی سه‌ره‌تایی‌یان له‌سه‌ر شه‌قل‌کراوه و بێ‌گومان لاسا‌کردنه‌وه‌ی تابووتی مرۆفی شیوه‌مه‌یموونه که ده‌بی وینه‌یان له‌ ده‌سکاری سووریا یان فه‌له‌ستین هه‌لگیرابیتته‌وه (و ۶۸ - ۶۹).

له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی یه‌که‌م یان سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی دووه‌می زایی‌نی‌دا، ئال‌و‌گۆرپێکی هیت‌دیک گرینگ له‌ شیوه‌ی ناشتنی ته‌رمی مردووه‌کانی دانیش‌توانی شووش‌دا به‌دی هاتووه. گۆرپ ته‌نیا‌ی و ئە‌شک‌زێ تایبه‌تی بنه‌مالان ورده‌ورده‌ کۆیر بوونه‌وه و گۆرستانی گشتی و هاوبه‌ش هاتنه‌ ئاراوه که پلیکان و ژووری مردووان و میچه‌که‌ی به‌ خشتی چاک سووره‌وه‌کراو ساز ده‌کران. ته‌رمی مردوویان له‌سه‌ر سه‌ک‌زیه‌کی به‌ره‌و‌پووی زارکی چوونه ژووره‌وه داده‌نا هه‌تا ته‌واو به‌رزی، پاشان یه‌س‌کو‌پرووسکیان کۆما‌کۆما له‌ شانی راست و چه‌پی ئەو شوپته ده‌هاویشته سه‌ر دوو سه‌ک‌زێ ناسه‌ره‌کی (و ۷۰). بێ‌گومان ئەم شیوازه تازه‌یه‌ی ناشتن له‌گه‌ڵ شیوه‌ی باکووری ئێران که ده‌بوو ته‌رمی مردو

نه نیژری و له چیا و چۆلان یان له سهر بانی «قهلاقوچهی بیدهنگی» دابندری، خاوهنی خالی هاوبه شه، به لام به بریای ئیمه شیوهی شوش به قوناخی نیوان ناشتن و نه ناشتن داده ندری. لیژدها به راستی ئهم پرسیاره دیته پیش که داخوا به ده سپیکی حکومهتی به ره ی ژنانی ئەشکانی له پاش ئه رده وانی سینه مه وه له مادی ئاتر پاتکان ئهم شیوازه نه بۆته باو؟ تۆبلی ئهم دابه له موغه کانی ناوه ندی «شیز» وه دانه که وتبی و ته نه وهی نه کردی بۆ نیو تیره و هۆزه کانی دانیشتوی باشووری ئیران؟ ئه ری بلی هه ر له سهره تاوه چه شنیک تیکه لاوی و پیکه وه سازانیک له نیوان دوو شیوه که دا به دی نه هاتبی؟

به پنی توژی نه وه زانستیه کانی ئه مپۆ، ئه و ئه فسانه یه هه لده وه شیتیه وه که ده لی ئه سکه نده ری گه وه «ئه فیستا» ی کتیی پیرۆزی ئیرانییه کانی تیدا بردوه، که به ئاوی زیر له سهر هه زاران که وه ئاژه ل نووسرا بۆ وه. هه روه ها سه رنجیکی که م ده داته ئه و نه زیله یه ی که پنی وایه ئه فیستا به فرمانی به لاشی یه که م نووسرا وه ته وه. به رده نووسی گه وه ری شاپووری یه که م که له سهر دیواره کانی ئاورگای نه خشی رۆسته م هه لکه ندراره و تازه دۆزرا وه ته وه، به لای تا قمیک له زانایانه وه دیسه لمیتی که ئه و ده قه پیرۆزه ی وا به ئه فیستا ناو دیر کرا وه، له زه مانی نووسران و هه لکه ندرانی ئهم به رده نووسه دا که ده بیته نیوه ی دووه می سه ده ی سینه می زایی، هیشتا له ئارادا نه بو وه. پسپۆرانی گه وه ری ئهم بواره لایان وایه که داهیتانی ئه لف و بینی ئه فیستایی ده گه ریته وه بۆ نیوه ی دووه می سه ده ی چواره م یان سه ده ی شه شه می زایی^۱.

۱- له راستیدا ئه وانه ی که بیان وایه ئه فیستای نووسرا هه بو وه، ده لین ئهم کتیه به خه تیکی دیکه نووسرا وه ته وه که زۆر وینده چی ئارامی بی.م.

پارت‌ه‌کانی ئه‌شکانی راست وه‌کوو کووشانییه‌کان، زنجیره‌یه‌کی
 ریشه‌داربوون و ده‌چونه‌وه سهر تۆرمه‌ی ئێرانیانی ره‌وه‌ندی ئاسیای
 ناوه‌ندی و به‌چاوی پێزه‌وه له‌ دینی خه‌لکی بیگانه‌یان ده‌روانی و به‌
 له‌سه‌ره‌خۆیی له‌گه‌لیان ده‌جوولانه‌وه. ئه‌وان پاش زال‌بوون به‌ سهر هه‌ریمی
 دووچۆمان‌دا، به‌ تۆزیک هاوسه‌نگی و گۆرانی رواله‌تیانه‌ی دینه‌کانی خۆجیتی
 رازی بوون. خودایانی بیگانه‌ی ناوچه‌کانی خۆرنشین که وه‌ک به‌شیک له‌
 ئیمپراتۆری ئه‌شکانی ده‌هاتنه‌ ژمار، به‌ لای ئه‌وانه‌وه خێرخواز و پشتیوانیان
 بوون. ویتاچی که پارت‌ه‌کان دینی خۆیان له‌ نیو نه‌ته‌وه به‌زیوه‌کان‌دا بره‌و پێدایه‌.
 له‌ دوورا - ئوورۆپۆس که ماوه‌یه‌کی درێژ به‌ ناوه‌ند و ویستگه‌ی یه‌که‌می
 ئیمپراتۆری پارت داده‌ندرا، ئه‌گه‌رچی کۆچه‌ریکی زۆری ئێرانی له‌ جه‌غزی
 هه‌سه‌ره‌کانی ئه‌م شاره‌ بازرگانییه‌دا ده‌ژیان، به‌لام ته‌نانه‌ت ئاورگایه‌کیش له‌ نیو
 ئه‌و گشته‌ په‌رستگایه‌ی شاره‌که‌دا نه‌دۆزراوه‌ته‌وه.

پێزی ئه‌شکانیه‌کان بۆ دینه‌کانی دیکه‌، به‌تایبه‌ت له‌ په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ڵ
 نه‌ته‌وه‌ی جووله‌که‌دا دیاره‌. جووله‌که‌ ئه‌و پادشا ئێرانیانه‌یان به‌ پارێزه‌ری
 راسته‌قینه‌ی دینی خۆیان ده‌زانین و له‌به‌روه‌ی که سلۆکی و پۆمی تووشی
 چه‌وسانه‌وه‌یان کردبوون، هاتنه‌ سهر ئه‌و به‌روایه‌ که ولاتی ئێرانی هه‌میشه‌
 خێرخوایان، ته‌نیا هیز و ده‌سه‌لاتیکه‌ که په‌نگه‌ بتوانی له‌ ژیر نیری بیگانه‌
 ده‌ریانکێشی و پزگاریان بکا؛ هه‌روه‌ک چۆن له‌ سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشیه‌کان‌دا
 کاریکی ئاوا پووی دابوو. دره‌وشانه‌وه‌ی شه‌نگه‌سوارانی ئازای پاکۆز (پاکۆرس)
 که له‌ به‌یتولموقه‌ده‌س سه‌ره‌له‌نوێ حکومه‌تیکی نه‌ته‌وه‌ییان دامه‌زرانده‌وه،
 گه‌شه‌ و نه‌شه‌ی خسته‌ دڵ و ده‌روونی جووله‌که‌کان. له‌ سه‌رده‌می پارت‌ه‌کان‌دا
 جووله‌کایه‌تی له‌ بابل چاکی په‌ره‌ ئه‌ستاند. له‌ سالی ۲۰۰ زیانی، حکومه‌تیکی

بچووک و راسته قینه و دهسنیژی جوولهکان له بهستینهکانی ڤووباری فورات دامه زرا و بیست سالی خۆراگرت. بیروبوچوونهکان و فلهسهفهکانی گهلی جوولهکه به خۆی و قوتابخانه پیشکه وتووکانیهوه، سهرتاسهری بابل و شاره یۆنانی نشینهکانی تهنییهوه و لههه پیکگه یشتن و نیزیکایه تییه دا، زۆر چاک توانی بخزیه نیو دینی ئیرانییهوه و شهقلی خۆی باویته سهری. له جهنگه ی ڤاپه پینی بهربلاوی جوولهکان له سهده ی دووه می زاینی دا که سهرانسهری ڤۆژه لاتی ئیمپراتۆری ڤۆمییهکانی ههژاند، پارتیهکان دهوریان گێڤا و بوونه پالپشتیان. ئەمه گناسینی جوولهکان بۆ ئەم پشتیوانیه له نووسراوه یه کدا وه بهرچاو دێ که تیندا هاتوه: «ههه کاتیکی که دیتت ئەسپیکی ڤه سه نی ئیرانی له سههه گزڤیکی فلهستین به ستراره ته وه، بزانه که جهنگه ی هاتنی مه سیحه.»^۱

شارسازی، نژیاروانی، هونهه

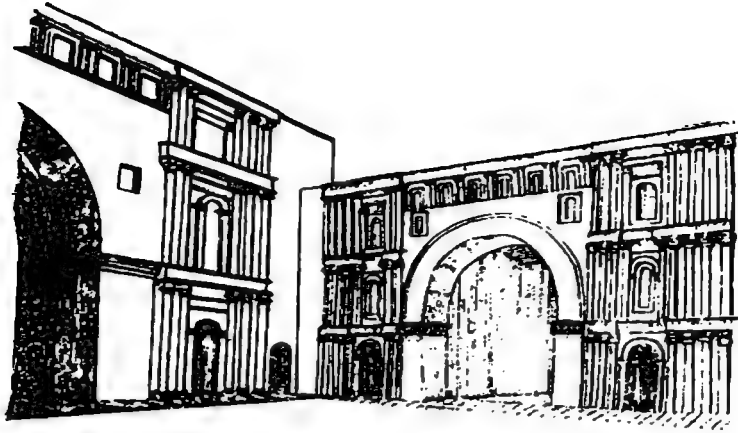
وادیاره پارتیهکان شارسازی گه وه نه بوون و جینگای زۆرمان پێ شک نایهه که ئەوان بناغه یان دانابن. له ده ره وه ی بانووی ئیران شاره سازکراوهکانی سه ره ده می ئەشکانی بریتین له تیسفون و هاترا له ناوچه ی دووچۆمان و دارابگه رد له نیوخۆی ئیران. شاری «گۆڤ»^۲ باشووری شیراز، به دهستی ئەرده شیرزی سههه زنجیره ی خانه دانی ساسانی له جهنگه یه کدا سازکرا که ئەم میره ی به ره فره مانێ پارتیهکان له پادشای خۆی هه لگه ڤابۆوه یان خه ریکی ڤاپه پین بوو، جا بۆیه ڤهنگه بکری سازکرانی شاره که بدریته پال سه ره ده می ساسانی. له ڤووی ڤووکار و گه لاله ی ئەم شارانه وه بۆمان ده ره ده که وێ که نه بوونی ته ناھی له ڤۆژگاری پارتیهکان دا بالی به سههه ولات کیشاوه و سههه قامگیرنه بوونی

۱- مه سیح: مه شیا

۲- فیرووزاباد

سیاسه‌تی دهره‌وه و ئاژاوه‌ی نئوخۆیی به‌قه‌لافه‌تیانه‌وه دیاره. گه‌لله‌ی تیکراییی شاره‌کان بریتیه له‌بازنه‌یه‌ک و ئه‌وه‌ی راستی بێ وینه‌ی له‌شیوازی شارسازی کۆنی ئاسیای خۆرنشین هه‌لگیراوه‌ته‌وه و لاساکردنه‌وه‌ی گه‌لله‌ی هۆردووگا کۆنه‌کانه، وه‌ک چۆن له‌نیو سپای ئاشووردا باو بوو. بێجگه له‌مه، میژووی سازکرانی ئهم شاره ده‌گمه‌نانه، وه‌ب‌ال بۆ ئهم شیوازه ده‌کیشن. وه‌کوو دیاره تیسفون له‌سه‌ره‌تادا هۆردووگای هیزه‌کانی پارتی بووه که به‌ره‌وه‌پووی سلۆکییه‌ی لیواری پووباری دیجله بناغه‌ی داندراوه. «هاترا»ش قه‌لایه‌کی سه‌خت و پته‌و بوو له‌سه‌ر سنووره‌کانی دوو ئیمپراتۆرییه‌که و زۆر جاران هیزه‌کانی ئێرانی که به‌ره‌نگاری پۆمیه‌کان راده‌وه‌ستان، پشتیان به‌م شوینه ده‌به‌ست. هه‌روه‌ها ئه‌رده‌شیر «گۆپ»ی له‌زه‌مانیکدا سازکرد که به‌شوین ئامانجیکی ئازایانه‌دا ده‌پۆیی و ده‌یه‌ه‌یست تاج و ته‌ختی ده‌سه‌لات له‌چنگ ئه‌رده‌وان ده‌رکیشی. ئه‌رده‌شیر پیتی وابوو په‌نگه‌چهند شکستیکی به‌سه‌ر شانی‌دا بێ یان ویده‌چی وای دانایی که پتویسته له‌شاریکی خاوه‌نی قه‌لا و قایمه‌دا خۆی به‌پاریزی. ئه‌رده‌شیر وینه‌ی بازنه‌یی‌بوونی ئهم شارهی له‌پووی «دارابگرد» هه‌لگرتۆته‌وه که ماوه‌یه‌ک بۆ راپه‌راندنی کاروباری حکومه‌تی نێردراپوویه ئه‌و شوینه. په‌نگه دارابگرد وه‌کوو له‌شکرگایه‌ک به‌مه‌به‌ستی به‌رگرتن له‌کیشه و هه‌رای نیوان دهره‌به‌گان و عیث و عه‌شیره‌تان سازکرای. بارودۆخی ئه‌وسای ئێران له‌چهند باریکه‌وه ده‌یج وه‌کوو ئوروپای سه‌رده‌می سه‌ده‌کانی نێوه‌راست بووبی.

هه‌تا ئیستا له‌بانووی ئێراندا هیچ شوینه‌واریکی کۆشک و خانووبه‌ره‌ی پارت‌ه‌کان نه‌دۆزراوه‌ته‌وه، به‌لام له‌پووی ئه‌وانه‌ی که له‌هه‌ریمه‌کانی خۆرنشینی ولات به‌جیماون. ده‌کرێ گه‌لله‌یه‌کی راست و دروست بخه‌ینه به‌رچاوی خه‌یاڵ.

ق ۸۰- ئاشوور: کۆشکی پارتی

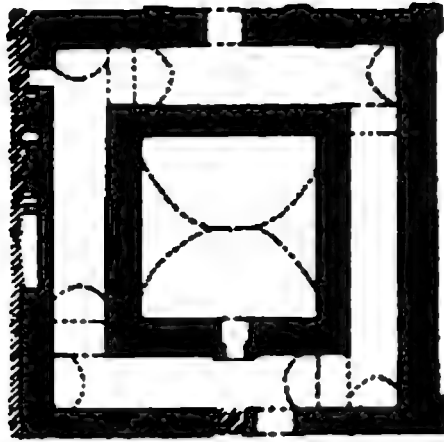
ئەم نژیاروانییە وەکوو سەر دەمی هەخامەنشی، بریتییه لە دوو گەلە: شێوازی دووچۆمانی یان عیلامی کە بریتییه لە بینایەک و حەوشە یەک، وەکوو لە دوورا- ئوورۆپۆس یان کۆشکی داریووش لە شووش وەبەرچاو دێ. بەپێچەوانە لە ئاشوور (ق ۸۰)، هاترا و فیرووزاباد، شێوازی کۆنباوی ئێرانی بریتییه لە نژیاریکی کە بەرەمیوانی هەیە. ساسانی گەلیکیان پەرە بەم شێوازە دا و هەروەها هەتا سەر دەمی ئیمەش لە نژیاروانیی نیشتمانی ئێران دا درێژە ی پێدراوه. ئەم گەلە یە لە پۆژگاری پارتهکان دا سێ ژووری تێدا ساز کرا کە سەر سەرای نێو پراست لەوانە ی بالەکانی بەرینتر بوو. کۆشکی تیسفون بە هیندیک ئال و گۆرە وە سەر بەم شێوازە یە. کەرەسە ی سازکرانی ئەم شویتانەش پێکە وە جیاوازن. زۆربە ی دیوارەکان بە قووب و خیز و خرکە بەرد هەلچندراون و سواغ دراون و دیواری بەردی تاشراوی وەکوو «هاترا» کەمتر وەبەرچاو دێ. دیواره بەردینهکان بە دیمەن و نەخش و نیگاران پازیتندراونە وە لە هاترا ئەم مەبەستە خۆی دەردەخا (ق ۸۱).

ئەم کۆشک و تەلارانی که به بەردی تاشراوی نەخشیتندراو داندراون، سەر به نژیاروانی هەخامەنشین و لە پوژگاری یەکه‌مین پادشایانی ساسانی‌شدا ئەم شیوازە درێژە درا. دیواری بەردین یان هەلچندراو بە خشتی سوور، بە گەچبەری یان ویتە‌ی کیشراوە‌ی سەر گەچ رازیتندرابوونە‌وه. لە بابل و تاشوور و چیا‌ی خواجە‌ش که خۆ‌ی دو‌رگە‌یەکی نیو زریباری هاموونی سیستانە، چەند نمونە‌یەکی ئەوتۆیان دۆزیو‌تە‌وه. لەم شویتە، گەچبەری بریتی‌یە لە خەت و کورۆ‌ی بە خوارە‌که‌وینچە‌که که سواری سەری یەکتەر بوون و وەک ددانە‌مشکە داب‌دابر کراون و بازە‌نە‌بازنە بە دەوری یەکتە‌دا لێ‌هالاون. وینە‌گە‌ری دیواری لە سەر‌دە‌می پارتە‌کان‌دا زۆری پەرە ئە‌ستاندبێ و بە ب‌روای پ‌سپۆ‌ران یە‌ک‌دە‌ست‌بوونی نە‌خش و نیکاری هە‌لتاشراوی ئە‌م سەر‌دە‌مە، پەرگە پەرگە‌دانە‌وه‌ی شوین‌پەنجە‌ی ویتە‌گە‌ری بێ. ئە‌و چەند کۆت و ب‌رگە نە‌خشینە‌ی لاقە‌دی دیواران که لە چیا‌ی خواجە دۆزراونە‌وه و دەیان‌بە‌نە‌وه سەر سە‌ده‌ی یە‌که‌می زاینی، هەر تە‌نیا بۆ جوانی کاریان لە‌سەر کراوه و بە باری بابەت و پەرگاو‌پەرگە‌ی‌دا چ‌رو‌پ‌ر و دە‌ولە‌مە‌ندن. لێ‌ره‌دا کۆمە‌لێک لاکیشە دینە بە‌رچاو که هێ‌لی که‌وانی دە‌ورە‌یان گرتوون. ئە‌م شیواز پ‌یش‌تر لە ویتە‌گە‌ری دیواری تاشووردا با‌وی هە‌بوو که گە‌لای وە‌نە‌وشە‌یی و زە‌ردی که‌نگر لە نی‌ویان‌دا ملی کیشابوو. کۆمە‌لێک ویتە و دیمە‌ن وە‌بەرچاو دین که بە شی‌وه‌یەکی ئازاد و س‌روشتی کیشراونە‌وه و بریتین لە «ئیرۆس»^۱ سواری ئە‌سپی کۆیت یان بە‌ورە‌باریکە و کۆمە‌لی چاوە‌شان و خواوە‌ندان و شا و شا‌ژن. لە پ‌رووی ئە‌مانە‌وه وادیارە که هونە‌ری یۆنانی ه‌یشتاش لە ولاتی ئێ‌ران‌دا با‌و بو‌وه.

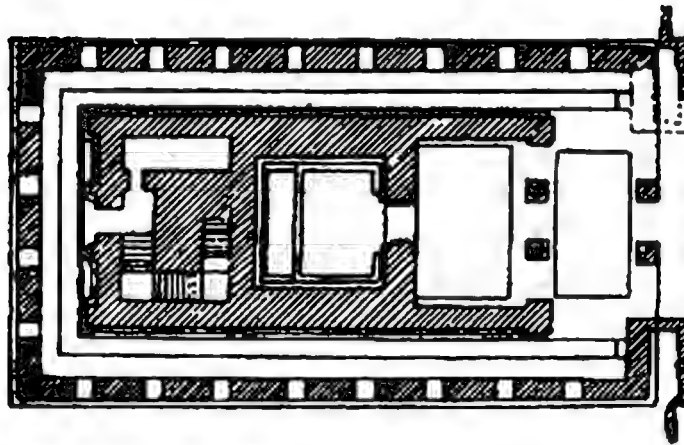

ق ۸۱- هاترا: کۆشکی پارتی

هیچ بهکیهتی و ویکچوونیک له نێوان په‌رستگاکانی سه‌رده‌می ئه‌شکانی‌دا به‌دی ناکرێ. په‌رستگاکانی «مه‌سجیدسوله‌یمان» که‌ خاوه‌نی هه‌یوان یان سه‌کۆیه‌کی پیرۆزن، به‌ پیره‌وه‌چوونی که‌ لاله‌ی کۆنی ناوچه‌ی دووچۆمانن که‌ خاوه‌نی بێلا و به‌ره‌یوانی درێژووکه‌ و به‌رزی خودایان بوون. ئه‌م شویتانه‌ نیشاندهری به‌هوی نژیاروانیی یۆنانین له‌ سه‌رده‌مه‌دا که‌ سه‌رتاسهری ئاسیای دوور، له‌ ئاشووره‌وه‌ بگره‌ هه‌تا «ئای‌خانم»ی بناری پامیر ناوبانگی ده‌نگی دابۆه.

ق ۸۲ - هاترا: که‌لاله‌ی پهرستگا

ق ۸۳ - تاکسیلا: که‌لاله‌ی پهرستگای پارتی

شینوازیکی یه‌کجار جیاوازی دیکه‌ی پهرستگایان وه‌به‌رچاو دئ که وادیاره ده‌بن وینه‌ی له نژیاروانیی هه‌خامه‌نشی هه‌لگیرابیتته‌وه. که‌لاله‌ی پهرستگاهه له‌سه‌ر شکلیکی چوارپالوو داریژراوه و بریتیی له تالاریکی چوارگۆشه و چند ژوور یان دالانی به‌که‌رانگه‌پی‌دا لیه‌الاوه و پیشتر له شووش و

تهختی جه مشید و بهرده نیشانده دیتوومانن. په رستگای سووره کوتل و په رستگاکانی هاترا (ق ۸۲) له گه‌ل «تاکسیلا» ی لڼواری خۆره لاتی ږووباری سیند (ق ۸۳) ده‌بن سهر بهم شیوازی کاره دابندرین. په رستگای بوودایی په کان ئاسیای ناوه‌ندی وینه‌یان له و شیوه نژیاروانییه هه‌لگرتوته‌وه.^۱

به‌بن هیتانه گزپی دوو بۆچوون و گریمانه له بواری هونه‌ری پارتي‌دا، ناکری بکه‌وینه نیو‌ثم باسه‌وه که له نیگای په‌که‌م‌دا ناته‌با دینه به‌رچاو. تاقمیک لایان وایه که پینچ سه‌ده‌ی پادشایه‌تی پارتی‌کان، سه‌رده‌می دابه‌زینی ئاستی هونه‌ری بووه به شیوه‌یه‌کی خه‌م‌وروژین و به‌ره‌مه‌کانی نه‌و سه‌رده‌مه له جه‌نگه‌ی گه‌شه‌ی خۆیان‌دا، نیشانه‌ی گل‌زربوونه‌وه‌یان به‌ره‌و قۆناخی بئ‌هیزی و بئ‌پیزی تیدا وه به‌رچاو دی. هیندیکی دیکه بۆچوونی پینچه‌وانه‌یان هه‌یه و ده‌لین کاتیک هونه‌ری پارتي له‌ناکاو توانی له ژیر باری قورس و گرانی برشتی هونه‌ری داسه‌پاوی یۆنانی ده‌رباز بئ. که‌وته سهر ږه‌ږه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی و کزمه‌لیک ده‌سکه‌وتی بئ‌گری و ته‌واوی وه‌ده‌ست هیتا. له ږه‌وتیکی ئاوادا هونه‌ریکی به‌هیزی تازه‌ی ئیرانی به‌دی هات که شه‌قل و شوین‌په‌نجه‌ی یۆنانی پتوه دیار نه‌بوو. له‌و ئاسه‌وارانه‌دا نه‌ریته‌کانی ئیرانی که هه‌رگیز فه‌رامۆش نه‌کرا‌بوون، سه‌ره‌له‌نوئ بووژانه‌وه و پرشنکی ترووسکه‌داریان هه‌تا ده‌ره‌وه‌ی ئیران - به واتای تایبه‌تی خۆی - ږویی.

به‌بن تیکدانی کۆده‌نگی ده‌کری سووری بکه‌ینه‌وه که دوو بۆچوونه‌که هینده‌ش پینکه‌وه جیاواز و ناته‌با نین، چونکه هه‌رکام خاوه‌نی که‌ش و هه‌وا و ږوانگه‌ی تایبه‌تی خۆیانن: تیروانین یان بۆچوونی په‌که‌م کاری به‌خودی به‌ره‌مه‌که و

۱- دوکتور موعین‌ثم دوو ږگه‌یه‌ی دوا‌یی کردبوو به ږگه‌یه‌ک و هیندیکی ده‌رهاویشتبوو. له ږووی ده‌قی بیه‌فروزی و ده‌قی سه‌ره‌کیی فه‌رانسه‌وه مه‌به‌سته‌که‌مان بۆ ږوون بزووه و برده‌مانه‌وه سهر دۆخی خۆی و.

شیوه‌ی سازکرانییه‌تی و ئه‌وی دووه‌م به‌رله‌ه‌موو شتیک له‌سه‌ر شیوه‌ی بیر و روانگه‌ی هونه‌رمه‌نده‌که ده‌روا و بایه‌خی پیده‌دا. ئه‌و قژناخه‌ی که هونه‌ری پارت‌ه‌کانی پێدا تیده‌په‌رئ و هونه‌ری ئاویت‌ه‌ی «یژنانی - ئیرانی» ده‌گه‌یه‌نیت‌ه‌ ئیرانیی نوئ، جینگای داخ و که‌سه‌ره، چونکه‌ گه‌رانه‌وه به‌ره‌وپاشی به‌روونی تیدا مه‌یوه. هونه‌ری پارت‌ه‌کان، ه‌موو به‌ره‌میکی به‌ره‌و بنه‌بانی کالی و نه‌کولیوی برده‌وه و ته‌نانه‌ت یه‌که‌مین ئاسه‌واره‌کانی سه‌رده‌می ساسانی ئه‌م مژکه‌یان پێوه دیاره؛ به‌لام دیسانیش ئه‌گه‌رچی به‌باری په‌نجه‌ن‌خشینیدا کۆله‌واره، که‌چی ئاوا توانی که‌له‌پووری نه‌ته‌وه‌یی ببوژیتیت‌ه‌وه و ه‌هرچی مژکی بیگانه‌یه لێی داشوژئ. ئه‌م کاره به‌باری نه‌ته‌وايه‌تی‌دا قازانجی پێوه بوو، به‌لام له روانگه‌ی هونه‌رییه‌وه داشکان و زه‌رده‌ی به‌دی هینا. له‌پووی ئه‌و به‌ره‌ زانیارییه‌ی ئیمه‌ه‌مانه، کاریکی دژواره‌ ئه‌گه‌ر بیتوو به‌وردی دیرۆک و تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ئه‌م هونه‌ره دیاری بکړئ. ئه‌و گریمانه‌یه‌ی که پنی‌وايه ئال‌وگۆږی بواری هونه‌ری ده‌بی سده‌ی یه‌که‌می زاینی بی، ویچوویه، به‌لام وادیاره که ئه‌م ږۆږگاره به‌رباسه، نابئ حاشا له‌کاره هونه‌رییه‌کانی نوئ‌ئیرانی بی له‌سه‌ده‌کانی ږا‌بردوودا. ئه‌وه‌ی ږاستی بی میژوویه‌کی ئاوا تازه نابئ جینی سه‌رسوږمان بی. «ږه‌وتی ئال‌وگۆږی به‌ره‌به‌ره‌ی فه‌ره‌نگی، زۆر جارمان ماوه‌یه‌ک پاش ئه‌و حکومه‌ته کاتیانه‌ی که بوونه ه‌ویتی ږسکانیان و له‌م باره‌دا قه‌رزدارباریان، ږوون ده‌بیت‌ه‌وه.»

یه‌کیک له‌ تایبه‌تمه‌ندییه دیاره‌کانی هونه‌ری پارته‌ی ږی‌سای توندوتۆلی داهیتانی هاوده‌ق‌سازیه و له‌ شویت‌ه‌واره ږه‌سمیه‌کانی سه‌رده‌می ه‌خامه‌نشی‌دا وه‌به‌رچاو نایه، به‌لام سه‌رچاوه‌که‌ی له‌ه‌موو شویت‌یک بینجگه له‌ ئیران، گه‌رانی بژ کراوه. به‌کورتی واویده‌چی که هاوده‌ق‌سازی له‌گه‌ل هاتنی یه‌که‌م لی‌شاوی

ئێرانییه‌کان بۆ بانووی ئیران ده‌ستی پیکردووه و کۆنترین نمونه‌ی دیمه‌نی مرۆڤ له ڤووبه‌ڤووبا، له‌سه‌ر ڤووکاری ده‌فری نه‌خشینی گۆرستانی «ب»ی سیلکه‌ خۆی ده‌نویتن و که‌وايه‌ سه‌ر به‌ سه‌ره‌تای هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پێش‌زاییه‌. ماوه‌یه‌ک دواتر، هونه‌ری لوړستان نیشان‌درانی سه‌رتاپای قه‌لافه‌تی مرۆڤ له ڤووبه‌ڤووبا ڤه‌ره‌ پێده‌دا. ئه‌و شیوازه‌ له‌ کۆمه‌لیک شویته‌واری نه‌زرینه‌ و که‌لیک ده‌سکردی نه‌خشینی به‌خێروبیڤدا به‌دی ده‌کړی (و ۲۸)، نه‌که‌رچی ئه‌م شیوازه‌ی نیشان‌دانی مرۆڤ له‌ هونه‌ری ڤه‌سمی هه‌خامه‌نشی دا لایه‌کی وای لێ نه‌کراوه‌ته‌وه، به‌لام هاوده‌ق‌سازی له‌ هونه‌ری ئێرانی دا هه‌بووه و به‌رده‌تاشه‌کانی «یۆنانی - پارسی» وه‌بالی بۆ ده‌کێشن. ساسانییه‌کان ئه‌م نه‌ریته‌ کۆنباوه‌ی هونه‌ری ئێرانییان نه‌خسته‌ پشت‌گوێ و توانی دزه‌ بکاته‌ نیو ده‌سکاری هونه‌رمه‌ندانی «سووری - دووچۆمانی» و له‌ویوه‌ ڤه‌ری هه‌لدا و شه‌قلی هاویشته‌ سه‌ر ئاسه‌واره‌ هونه‌رییه‌کانی بی‌زانی.

گرینگترین شویته‌واری هونه‌ری سه‌رده‌می ڤارته‌کان، بێ‌گومان ئه‌و ڤه‌یکه‌ره‌ زله‌ مه‌فره‌قه‌یه‌ که‌ له‌ «شه‌می»، واته‌ ناوچه‌یه‌کی ئالمائییدی کۆن دۆزراوه‌ته‌وه (و ۶۴). ئه‌و ڤه‌رستگایه‌ی که‌ ڤه‌یکه‌ره‌که‌ی لێ دۆزراوه‌ته‌وه له‌ نیزیک «ماله‌میر»ه. ماله‌میر پێشتر ناوه‌ندی که‌وره‌ی سه‌رده‌می «نوی‌عیلامی» بووه و ئه‌که‌ر پایته‌ختی ئالمائیدیش نه‌بووبی، له‌به‌روه‌ی که‌وتبووه‌ سه‌ر ئه‌و شاپی بازرگانییه‌ی که‌ که‌نداوی فارس به‌ ئیسفه‌هانه‌وه‌ ده‌به‌ستیه‌وه، به‌یه‌کیک له‌ گرینگترین ناوه‌نده‌کانی جه‌ماوه‌ری داندراوه‌. هه‌ر ئیستاکه‌ش ڤاشماوه‌ی راخوشینی ئه‌م ڤیگایه‌ بۆ جه‌رگه‌ی بانووی ئیران وه‌به‌رچاو دی که‌ به‌شیکه‌ی سه‌نگه‌ن کراوه و چه‌ند جینگایه‌کیشی دلی به‌رده‌لانی بۆ دادراوه‌.

ه‌ر له و په‌رستگایه‌دا په‌یکه‌ره‌یه‌کی بچو‌کی سه‌رپه‌ریوی مه‌فره‌قی (و ۶۶)، له‌گه‌ل سه‌روملی پادشایه‌کی تاج به سه‌ری به‌ردی مه‌په‌ر (و ۶۷)؛ ه‌روه‌ها دوو کوتی سه‌ری په‌یکه‌ره‌یه‌کی مه‌فره‌ق و له‌سه‌ر شیوازی یژنانی دۆزراوه‌ته‌وه که پینشتر باس‌مان کرد (و ۷۱). ئه‌و کۆمه‌له‌شته دۆزراوانه‌ی نیو په‌رستگاکه که زۆربه‌یان په‌یکه‌ره‌ی به‌رد و مه‌فره‌قن، ده‌ریده‌خه‌ن که ئه‌و چه‌شنامه به‌رویان بووه. ئه‌گه‌ر بیتوو ئیمه‌ش وه‌کوو هیندی‌کان پیمان وابی که سه‌ری په‌یکه‌ره مه‌فره‌قیه‌کی به دابی یژنانی سازکراوه، په‌یکه‌ره‌ی ثانیتۆخووسی چواره‌مه، ده‌کرئ له خۆمان بپرسین داخوا په‌رستگای شه‌می په‌کیک له و دوو په‌رستگایانه نییه که می‌هرادی دووه‌م دوا‌ی به‌زاندنی دیمیتریووسی دووه‌م (۱۳۹ ی.پ.ز)، له جه‌نگه‌ی گرتنه‌وه‌ی ئالمائیدا، تالانی کرد؟ ئه‌گه‌ر بیتوو گریمانه‌ی ئیمه‌ راست بی، ئه‌و ده‌سکرده هونه‌ریانه‌ی که له شه‌می دۆزراونه‌وه، نابی میژوویان بگه‌ریته‌وه بۆ پاش سه‌ده‌ی دووه‌می پیش‌زاین. ده‌کرئ سه‌روملی ئه‌و په‌یکه‌ره به‌ردینه‌ی شاژنیک (و ۷۳) که له شووش دۆزراوه‌ته‌وه، بدریته پال هونه‌ری یژنانی - ئیرانی. وای بۆ ده‌چن که په‌یکه‌ره‌که «مۆزا»ی ژنی فره‌ادی چواره‌م بی. ئه‌گه‌ر ئه‌م نوقلانه‌یه راست بی، په‌یکه‌ره‌که سه‌باره‌ته به‌بنه‌بانی سه‌ده‌ی یه‌که‌می پیش‌زاین. ده‌سته‌یه‌ک له پسپۆران پینان خۆشه‌ ئه‌و سه‌ره‌گه‌وره‌ی راگو‌یزراوه‌ته‌ مووزه‌ی تاران و له‌وی پار‌یزراوه و له هه‌گمه‌تانه‌ی هاوینه‌ه‌واری پادشایانی پارت دۆزراوه‌ته‌وه (و ۷۵)، بده‌نه پال سه‌ده‌ی دواتر. ئه‌م په‌یکه‌ره که هینش‌تاش نه‌سواوه و بی‌چه‌می خۆی پاراستووه و له به‌رده‌قسل‌یکه‌ی نه‌رم داتاشراوه، چاوی گه‌وه‌ربه‌ند بوون، به‌لام به‌گشتی ده‌سکر‌دیکه‌ی بی‌گیانه. سه‌ره‌نجام سه‌ری پیاویکی ریش‌ن که ئه‌ویش ه‌ر له به‌رده‌قسل داتاشراوه و له شووش دۆزراوه‌ته‌وه (و ۷۴)، ده‌که‌ویته‌ نیو ئه‌و بر‌گه‌ زه‌مانیه‌ی هونه‌ری

پارتهکان و ئه کۆمه له شوینه واره ی پچ ته و او ده بی. له م په یکه رده دا، په یکه رتاش مه یلی به لای داهیتانی لاروومه تی تهخت و دریتووکه دایه و ئه و خهت و کووزانه ی پیندا هاتوون، ده بیه نه وه نیزی که ئه و شیوازه ی که نیشانه ی نهخش و نیگاره داتاشراوه کانی نو ئی ئیرانی پتوه دیاره .

له نهخش و نیگاره داتاشراوه کانی نو ئی ئیرانی دا ، زۆر که م شوین په نهجی هونه ری پۆژئاوا وه بهرچاو دئ. ئه وهنده ی که ئیمه سه بارهت به بهرده تاشه کانی پارته ده یزانین، بۆمان ده رکه وتوه که به بی هیچ گۆپانیکی ههست پیکراو، وینه یان له دیمه نی سهرده رانه و لاده رانه کانی په رستگایه کی به ره وه ی سه کزی تهختی جه مشید هه لگیراوه ته وه که له سهره تای سه ده ی سیه می پیش زایین دا، سازکراوه (و ۶۰- ۶۱). کۆنترین بهرده تاشی پارته که ههتا ئیستا ناسراوه ته وه، سه بارهت به میهردادی یه که م و میهردادی دووه م و له بیستوون داتاشراوه و ده که پیتوه بۆ سه ده ی یه که می پیش زایین (و ۸۰). ئه م شوینه واره رهق و ویشک و ناوه ستایانه و ساوایه و له هونه ری نو ئی ئیرانی دا سهرده قیکی خاوه. له په نا ئه م بهرده تاشه، گۆده رزی دووه م به بۆنه ی سه رکه وتنی به سه ر میهردادی خه نیمی دا، ده ور به ری سالی ۵۰ ی زایینی یادگاریکی هه لکه ندووه. له و بهرده تاشه دا هیش تاش هویتی یۆنانی رهنگی داوه ته وه و بریتییه له فریشته ی بالدار ی سه رکه وتن که تاجی ده سه لات ده خاته سه ر سه ری پادشا. ئه م دیمه نه ئه که رچی رهق وتهق و چهق به ستوویه، به لام جوولانه وه و ههستی تیندا به دی ده کړئ.

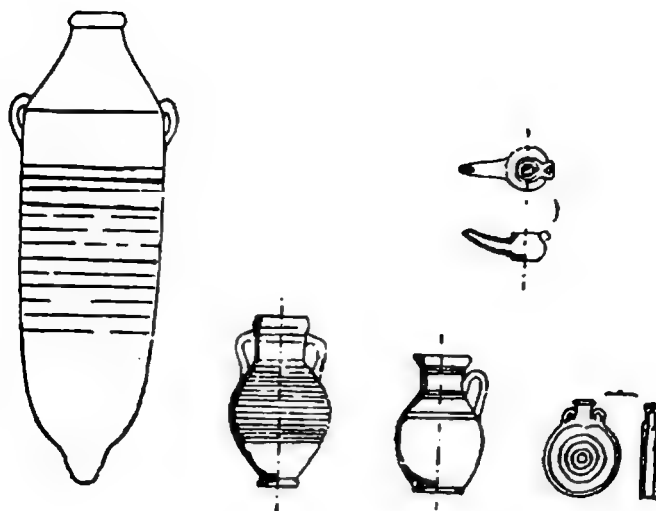
بهرده تاشه کانی «تهنگی سه رۆک» ی نیزیکی «بینبه هان»، سه رجه م ده بیه ناوینه ی بالانویتی ئه م شیوازه هونه رییه و ئه که رچی ده سکاریکی نزمه، به لام مه یلی به ره و به رزییه. ئه و دیمه نه ی که پادشا سه رقالی قوربانی کردنه و

ئاپۆرایەك كه‌وتوو‌نه دواوه‌ی و هه‌موویان قه‌لافه‌تیان له به‌ره‌وه‌پو‌را داتا‌شراوه
 ئه‌م مه‌یله‌ی تێدایه و هه‌روه‌ها سواره‌ی قورسه‌چه‌کی نێزه‌داریش هه‌ر له‌م
 جه‌غه‌دایه (و ۷۹، ۸۲). راست هه‌ر ئه‌م دیمه‌نه هاوده‌قانه و هه‌ر ئه‌م بێ‌گیانی و
 هه‌ر ئه‌م شیوه‌ ورده‌کارییه، له پێگای داتا‌شینی چهند خه‌ت و کووزیکه‌وه له
 به‌رده‌تاشیکی دیکه‌ی جودا له بیستوون و هاوشیوه‌ی ئه‌ودا وه‌به‌رچاو دێ که
 میریک (۹) له حاند ئاگردانیک سه‌رقالی دانی نه‌زریه‌یه (و ۷۷). زنجیره‌ی ئه‌م
 به‌رده‌تاشه‌ گه‌ورانه ده‌گاته‌وه به‌رده‌تاشیک که ماوه‌یه‌ک پیشتر له شوش
 دۆزیمانه‌وه. له‌م به‌رده‌تاشه‌دا ئه‌رده‌وانی پێتجه‌می ئاخ‌رین پادشای ئه‌شکانی
 وه‌به‌رچاو دێ که ئالقه یا سووکه‌له تاجیکی فه‌رمانه‌روایه‌تی که هیمای ده‌سه‌لاته،
 باربووی میره‌هریمی شوش ده‌کا. ئه‌م به‌رده‌تاشه‌ ئه‌وه‌ی که شيله و هه‌وین و
 پێکهاته‌ی هونه‌ری پارتەکانه له داتا‌شینی به‌رده‌تاشان، به شیوه‌یه‌کی ڕوون
 ده‌خاته به‌رچاو و په‌نگه‌ بکری به‌ دوایین شوینه‌واری هونه‌ری سه‌رده‌می
 پارتەکان دابندرێ (و ۷۸).

لێزه‌دا ده‌بێ په‌یکه‌ریه‌کی بچووک و دیار و هه‌ره‌ چاکی پادشا به‌تایبه‌تی
 بخریته به‌رباس (و ۷۶). ئه‌م په‌یکه‌ریه‌ له به‌ردیکی ره‌ق و سه‌وزه‌په‌نگ
 داتا‌شراوه و له ڕووی قه‌باره‌ی‌را، ده‌بێ به‌ردیکی گرانبایی بێ که ملوانکه‌ یان
 تاجی پێ‌رازاوه‌ته‌وه و ۳۲ میلیمه‌تر به‌رزه. له‌م په‌یکه‌ره‌دا دیمه‌نی پادشا له
 ڕووبه‌پو‌را داتا‌شراوه و کللوی دابی ئه‌شکانیه‌کانی له سه‌ره و هه‌ردک گۆنی
 گرتووه و گه‌یوه‌ته سه‌ر شانی. ئه‌م کللوه که ریزیک به‌ردی چوارگۆشی
 گرانبایی تیگیراوه و له حاند نیوچاوانی ده‌دره‌وشن، سووکه‌له تاجیک که دوو
 لیسپه‌ یالی ئه‌سپی تیکه‌ندراو پێ‌یدا شو‌پ‌بوونه‌وه سه‌ر شان و کلکه‌یان
 نه‌ستوورتره، ویکه‌اته‌وه. کونه‌که‌پۆی گه‌وره و قه‌فی سمیل و ریشی درێژ و

ته شوئ تاشی، وهکرو دیمه نئیکی راسته قینهی بی گری دهخاته بهرچاوان و هر
 ئه م شیوازه و مه تینی و مه ندیی پوخساره، ده رگامان بۆ دهخاته سه رپشت هه تا
 ئه م شاکاره بچوکه بخهینه نیو هه زاران شوینه واری هونه ریی پارتی. په یکه ره که
 له سه ر په ریه کی نیوه بازنه یی هه لئا سراه و لای به ره وه ی به زمانی په هله ویی
 ئه شکانی له سه ری نوو سراه: «وه لاش (به لاش) ئه شکانی، شای شاهان». له به ره وه ی
 ئه م شوینه واره وهکرو پوخساری شه قل کراوی سه ر سکان ده چی،
 ویده چی هی وه لاشی سینه م بی. هه روه ها چه شنیک ویکچوون و نیزیکایه تی
 که وتۆته نیوان ئه م شوینه واره و په یکه ره نیوه به ژنه کانی پالمیری.

ته واوی ئه و به رده تاش و ئاسه واره هونه رییانه ی که ئیمه باسمان کردن، به
 باری که مده سه لاتیی هونه ری و لاواز بوونی باب ته وه، به ته واوی ئیرانی و سه ر
 به سه رده می پارتن. به پتوه چوونی دابوده ستووری دینی به ره وپووی
 ئاورگایه ک، به خشرانی پله و پایه ی ده سه لات، شه ر و تیکه له چوونی سواران و
 دیمه نی راو، هه موویان ئه و باب ته تانه که هونه ری ئیرانی له و پۆژگاره دا بایه خی
 پیداون و پرشنکی ئه م شیوازه هه تا دووره دهستان و ده ره وه ی سنووره کانی
 ئیران پۆیشتووه. ئه م ره وته توانی که بالی خۆرنشینی ئیرانیش به نیت وه و هه تا
 لای هه ره به ره وه ی سنووری ده سه لاتی به روا و به تاییه ت بگاته «دوورا» و
 باشووری پوو سیا که له وی چه ند دیمه نئیکی ئه وتۆ له سه ر دیواری گۆرخانه ی
 میرانی «سه رمه ت» وه بهرچاو دین. جه ماوه ری ده وارنشینی ناوچه کانی
 پوو شه لان و گیاجارانی ئووراسی شویتیان هه لگرتووه و هه تا نیزیک ولاتی
 «چین» یان برده وه، چونکه کۆشک و ته لاری خانه دانی «هان» به م هونه ره ی
 ئیرانی ده ستاودراوه ته وه و ده رده که وی که هونه ری چینی شوین په نجه ی ئه م
 شیوازه ی پتوه دیاره .

ق ۸۴- شووش: کز مه‌لیک ده‌فری سوالینه‌ی سر به سرده‌می پارت‌ه‌کان

هونه‌ری پارتی له لایه‌که‌وه بوو به جینی سرر و ه‌رگرتنی خه‌لکانی دیکه و له لایه‌کی تره‌وه وینه‌ی له‌وان هه‌لگرت‌ه‌وه. بز وینه له بواری که‌واهیرسازی په‌نگاوپه‌نگ و به زیرقه‌وبریقه‌دا که‌وته شوین ده‌سکاری ده‌وارنشینانی کووشان و سرمه‌ت. هر ئه‌م زیر و زمه‌پر و که‌واهیراته دواتر گۆته‌کان و ژیرمه‌نه‌کان خویان پین رازنده‌وه و شیوازه‌که هه‌تا لیواره‌کانی مه‌زنه‌ده‌ریای نه‌تله‌س ریوی و له‌وی میژوئنزینه‌کان خواستیانه‌وه و په‌چاویان کرد.

هه‌روه‌ها هر له‌و ناوچه‌ پرووته‌ن و بی‌داروبارانه‌وه که ته‌نیا پووش‌وپارن، شیوازی نه‌خشاندن و شه‌قلاندنی بوونه‌وه‌ران که‌یشته ئیران. له‌و دیمه‌نانه‌دا ناژه‌له‌کان گورج‌وگۆل به‌بازوبرد و سه‌رزیندوون و لیزه‌دا ده‌کرئ ئاماژه‌ بکه‌ینه ئاگردانیکی مزقه‌لایی (و ۸۲) که قه‌لافه‌تی ئاژه‌لیک بۆی کراوته ده‌سک و یه‌کجار جوان و ورده‌کارانه ساز کراوه و تیژکه‌له و به‌گورده و وه‌کوو په‌یکه‌ره‌ی ئه‌و ناژه‌له‌ کتیویه ده‌چن که له خه‌زنه‌خانه‌ی سرمه‌ته‌کانی «نۆفۆرۆسییسک» ه.

ئینستا پئویسته بچینه سهر باسی گۆزه کهران و پهیکه رسازانی نهو سهردهمه که دهوریکی بهرچاویان له ژیانی پۆژانه دا گیراوه. ههروهکوو نهمرۆ که پۆلیک چهرچی و دهسفرۆش له نیزیک گۆرستانان کهول و کۆلیان پان راده خه ن و کهلوپه لی پئویستی چونه سهر گۆران بۆ فرۆشتن راده نین، له سهردهمی پارته کانیش دا، له دهووبه ری گۆرخانان و دهروهی شووری شاران، کارگهی گۆزه کهران و وهستاکاران هه بوون که پهیکه ره ی سوالینه یان ده سازاندن. ئیمه چند جینگایه کی نه وتزمان له شووش به دی کردوون. ئهم هونه رمه ندانه تابووتیان بۆ گهوران و کووپه ی تیدا نیژرانیان بۆ بچوکان ساز ده کرد. ههروه ها کیتله و گۆزه له و پیاله ی شین و بۆری لینجاو دراویان بۆ ژیانی بنه مالان ده سازاندن یان کووزووی متفه پکی ئاوخواردنه وه ی تایبه تی نیو گۆرانیان به ره م دیتان (ق ۸۴).

هه ر نه و کارگایانه ی باسمان کردن، پهیکه ری خاتونه خوی پووتیان ساز ده کردن که جاری وابو له یه سقانش دایانده تاشین (و ۸۴). ههروه ها پهیکه ری سووکه له سواران، که رهنگه سه مبولی خواوه ندانی پاراستن بووبن به کۆمه ل له گۆرستانان دا ده دۆزیتنه وه و دیاره له و کارگایانه وه هاتوونه ده ر. وهک ئاشکرایه پیشتر باسی نه وه نده قازانجه مان کرد که پهیکه ری سوالینه ی ئهم سووکه له سوارانه ده یانخستنه دواوه و له سهرتاسه ری هه ریمی به رده سه لاتی سه رکه وتووانی ئیرانی دا دۆزراونه وه و بریتین له میسری هه خامه نشی هه تا قه له مره وی حکومه تی پادشاهانی کووشان (و ۸۱). له کۆتایی دا باسی پهیکه ری سوالینه ی خاتونه خوییه کی پووت ده که ین که له کارگه یه کی سوالینه گه ربی شووش دا دۆزراوه ته وه و مه مکینی هه لده کوشی و شیره که ی داده دۆشیته پیاله یه کی که به دهستی چه پی گرتوویه تی. ئهم شویتنه واره، شه قل و

شوین‌په‌نجی هونه‌ری خۆرنشینی پیوه دیاره ، ئەگەرچی ماکه و بنه‌مای تێروانینه‌که خۆره‌لاتییە. ئەگەرچی ڕوونیش نه‌بۆته‌وه، به‌لام ده‌کری وای دابننن که په‌یکه‌ره‌که سه‌مبۆلی خاتوونه‌خوای ئانا‌هیتایه و له‌سه‌ر قه‌لافه‌ت و دیمه‌نی خاتوونه‌خوایه‌کی یزنانی خۆی ده‌نوینن (۸۵).

بارودۆخی ئابووری و کۆمه‌لابه‌تی

میراتی به‌جێماوی ئەسکه‌نده‌ری گه‌وره‌ که له‌ نیوان سێ پادشایه‌تی مه‌قدوونی‌دا دابه‌ش کرا، له‌ بالی خۆرنشینه‌وه‌ که‌وته‌ به‌ر په‌لاماری ڕۆم و له‌ بالی خۆره‌لاته‌وه‌ پارت‌کان هێرشیان کرده‌ سه‌ری و پاش ماوه‌یه‌کی درێژخایه‌ن که به‌ گیانه‌للاوه‌ بوو، پشووی لێبڕا. نه‌مانی ده‌سه‌لاتی مه‌قدوونی له‌ چوارچێوه‌ی قه‌له‌مه‌ره‌وی‌دا، هه‌را و ئاژاوه‌یه‌کی توندوتیژی نایه‌وه‌ و واویده‌چێ که ئاسیای زیاتر گرتیته‌وه‌. سه‌ره‌ل‌دان و شیواوی دنیای کۆنی له‌رزاند و هه‌روه‌ک چۆن له‌ جه‌غزی ناوچه‌ی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌دا ڕه‌نگی دایه‌وه‌، هه‌ر ئاواش ئێران و ته‌نانه‌ت باشووری ڕووسیا‌شی گرت‌وه‌. قه‌یرانی ئابووری بالی به‌ سه‌ر هه‌موو شویننیک کێش‌ابوو. به‌ره‌م و به‌روبوو دابه‌زی و ته‌شه‌نه‌ی چه‌ته‌گه‌ری سه‌ر ڕینگوبان و نیو ده‌ریا و ڕووباران، گری‌وگۆلنکی ئەسته‌می خسته‌ به‌رپیی کاروباری بازرگانی و ڕاگۆیزرانی کالای کله‌وپه‌لانه‌وه‌. ئەوه‌ی ڕاستی بی ئەم سه‌رده‌مه‌ به‌ باری هه‌لگیرسانی شه‌ر و ته‌نینه‌وه‌ی تالان و ڕیگری‌دا، له‌گه‌ڵ تاریکترین سه‌رده‌مانی پێشوو به‌راورد ناکرێ. ڕووت کردنی کاروانان و به‌تایبه‌ت چه‌ته‌گه‌ری ده‌ریایی وای ته‌ننبۆوه‌ که ڕۆم هه‌یچ چاره‌ی نه‌ما بینجگه‌ له‌وه‌ی خاشه‌ی دوا‌یین قوله‌پادشایانی سلۆکی به‌ری که وه‌کوو بووکه‌له‌ی یاری ده‌وریان ده‌گێرا. ڕۆم پۆمپیتووسی نارده‌ سه‌ر سووریا و گرتی و ئاوا په‌ناگای ئاژاوه‌گێرانی ناوچه‌ی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌ی خاپوور کرد و ویشکاوی به‌م گه‌ناوه

هیتا (٦٤ ی. پ. ز.). داپزانی په‌هوشتی ده‌سه‌لاتداران له پیتاوه‌له‌مندی دا به شیوه‌یه‌کی په‌ره‌گر له نیو چینی پۆمی دا په‌نگی دابژه. ئه‌م هه‌له‌هه‌له‌په ده‌بوو به ملۆزمیکی راسته‌قینه بۆ کۆمه‌ل و جاری وایه کۆماری پۆمی تووشی گیره و کیشهی نیونه‌ته‌وه‌یی ده‌کرد و کراسسوس به یه‌کیک له سه‌مبوله‌کانی ئه‌م چینه چاونه‌زیره داده‌ندری؛ به‌لام له سه‌ده‌ی یه‌که‌می پینش‌زاینه‌وه تامه‌زرۆ بوون بۆ به‌دی هیتانی ناشتی پۆربه‌پۆژ پتر په‌ره‌ی ئه‌ستاند و ئه‌م بیر و پوانینه له هه‌ریمه‌کانی پۆم و به‌تایبه‌ت له ئیرانه‌وه ته‌نیبوویه‌وه و ته‌واوی گه‌لان و نه‌ته‌وه‌کانی جیهان به‌دل خوازیاری بوون. ئوگوست له پۆژگاریکدا هه‌وساری ده‌سه‌لاتی که‌وته ده‌ستی که‌ بیروپرای ناشتیخوازانه خزابویه نیو گیانی پۆمه‌وه. یه‌که‌مین هه‌نگاوه‌کانی ئیمپراتۆری پۆم به مه‌به‌ستی به‌دی هیتانی هاوسه‌نگیی جیهانی و سه‌قامگیرکردنی بارودۆخی گشتی و پئ‌گرتن له هه‌لکشان و داکشانی نرخ‌ی که‌لوپه‌ل و به‌ره‌م، به شیوه‌یه‌کی به‌ربلاو په‌نگی دایه‌وه و ئاکامی گه‌یشه هه‌ریمیکی دووره‌ده‌ستی وه‌کوو ئیران و هه‌ستی پیکرا؛ به‌لام ئه‌وه‌ی راستی بئ‌ په‌وتی نوێ نه‌یده‌توانی پزگاریده‌ری بنه‌ماکانی کولتوری کۆن بئ‌ و دنیا‌ی کۆن و هیلینسیم تیکرووخان. دنیا ورده‌ورده که‌وته سه‌ر په‌وت و پینازیک که‌ توانی قه‌واره و پیکهاته‌ی خۆی له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی نویی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری داپ‌ژیته‌وه.

به‌رله ئیستا، واته له سه‌ده‌ی دووه‌می پینش‌زاینه‌وه، ئیتالیا بیوو به هۆکاریکی گرینگی ئابووری له جه‌غزی ناوچه‌ی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌دا و چونکه ولاتیکی خۆبژیو نه‌بوو، به‌ره‌م و که‌لوپه‌لی پتویستی له ناوچه و هه‌ریمه په‌ره‌گرتوه‌کانی یۆنانیه‌وه ده‌کری و هاوکات له‌گه‌ل ئال‌وگۆزی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری نیوخۆی، هه‌میشه پتر خوازیاری کپینی به‌ره‌می ده‌ره‌وه بوو.

سه‌رکه‌وتنی پښمیه‌کان توانی لیشاوی نه‌و سامانه‌ی دنیای کون که به‌ره‌و پښم ده‌خوشی، به لای خڅی دا گل بداته‌وه و بوو به جه‌رگی نه‌و رایه‌له به‌ربلا‌وه‌ی ولاتان که له سه‌ری «غالیا» وه ه‌تا ناسیای ناوه‌ندی و هیند و چین ده‌پښی. به‌ره‌م و کالای به‌زریقه‌و بریقه‌ی نه‌م ولاتانه که بریتی بوون له ه‌اوریشم، ه‌زویله، عاج، به‌ردی یه‌کجار گرانبایی و عه‌تر، بې‌پسانه‌وه گه‌ش‌ه‌ی به کاروباری بازرگانی ده‌دا و پښمیش له‌و سه‌ره‌وه که‌لوپه‌لی مه‌فره‌قی، بلووریات، ده‌سکردي هونه‌ری، شه‌راب، پښ و به‌تایبه‌ت زیږی بڅ ده‌ناردن. له بواری بازرگانی جیهانی‌دا، ئیران بې‌نیوبږ وه‌کوو پردي په‌یوه‌ندی ده‌وری ده‌گیرا، چونکه کاروانیکی زور پیندا راده‌بردن. نه‌م نه‌رکه یه‌کجار گرینگ بوو، هر بڅیه له خاکی ئیران‌دا چه‌ند بنکه و ناوه‌ندیک بڅ پسپږانی بواری گه‌یاندن و گواسته‌وه‌ی کالای بازرگانی له ده‌ریا و ویشکانی‌دا دامه‌زړیندران و ده‌لالانی بازار و پښ‌زان و سه‌رکاروانیش خڅیان تپوه‌دا. ناردنې کڅمه‌لیک بالویز له چین‌وه بڅ بارگای پادشایانی نه‌شکانی، کاریکی وای کرد که په‌یوه‌ندی‌ه‌کی راس‌ته‌وخڅ له نیوان ه‌ردک ئیمپراتوری‌دا به‌دی بڅ و ه‌ات‌وچڅی ریگاوبانان باشتړ پیک‌بخڅی و گږینه‌وه‌ی کالای نیوان دوو ولاته‌که بکه‌ویته سه‌ر سکه‌ی خڅی. به‌رله سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینی که‌لوپه‌لی بازرگانی پاش تپه‌پوون به خاکی ئیران‌دا، ده‌گه‌یشته قه‌له‌مره‌وی پادشایه‌تی کووشان، که به‌شیکیان له پښی پامیر و تورکستانی چین‌وه ه‌تا‌کوو سنووره‌کانی چین راده‌گويزران و به‌شه‌کانی دیکه‌ی به پڅ و په‌وگه‌کانی هیندوکوش و به دریڅه‌ی ده‌ره‌ی کابول‌دا، ده‌نیردرانه هیند. هرگیز حکومه‌ته‌کانی خڅره‌لات و خڅرنشین ناوا پیکه‌وه نه‌که‌وتبوونه نیو رایه‌له‌ی په‌یوه‌ندی و ه‌تا به‌رله سه‌رده‌می نووگوست

هه‌رگیز شه‌پۆلی کالآ و که‌لوپه‌لی بازرگانی له هه‌ردک سهره‌وه ئاوا چاکیان خۆ نه‌گرتبوو.

به باری ئابووری‌دا، ئیران و بابل و سووریا و فه‌له‌ستین له سهرده‌می هه‌خامه‌نشیه‌کانه‌وه پینکه‌وه به‌سترابوونه‌وه و نه‌گه‌رچی گه‌لآه‌ی خونکاران به مه‌به‌ستی لیکدرانی ئیران و دووچۆمان له‌گه‌ل ڕۆم سهری نه‌گرت، به‌لام ئهم په‌یوه‌ندییه‌ ئابوورییه هه‌رگیز دانه‌برا و په‌ره‌شی نه‌ستاند. ئیران خۆی کانه‌زای ده‌نارده‌ ده‌ره‌وه و ئهو سهرده‌مه شمشیری چین و هیند له بازاره‌کانی دنیا‌دا به‌ناوبانگ بووه و هیندیک که‌س لایان وایه شمشیری ده‌میشقی که له سه‌ده‌کانی نیوه‌راست‌دا ناوی چاک ته‌قیوه‌ته‌وه، له راستی‌دا هیندی یان په‌نگه‌ چینی بووبێ. پلوتارک چه‌ک‌وچۆلی سپای سواره‌ی پارته‌کان به «مه‌روی» ناو‌دێر ده‌کا، نه‌گه‌رچی ئهم شاره ته‌نیا ناوه‌ندیکی گرینگی بازرگانی بوو بۆ شمشیره‌کانی چینی. کالآ و که‌لوپه‌له بازرگانییه‌کانی دیکه بریتی بوون له: پیسته (که‌ولی ئاژه‌لان)، قوماش، ده‌سکردی دارین، ئاژه‌ل، په‌له‌وه‌ری خۆمالی، برینج، زه‌عه‌فران، ده‌رمان، به‌ردی گرانبایی، قیل و ڕۆنی کانگایی. ئهم کالایانه‌ش هاورد‌ه‌ی ئیران ده‌کران: پاپیرووس، ده‌سکردی مه‌فره‌قی، بلووریات (شووشه)، هه‌وپی سوآلینه، په‌نگی ئه‌رخه‌وانی و هه‌موو شتیکی کانه‌زایی. کاروباری بازرگانی نی‌وخۆ وێرای په‌ره‌گرتنی بنکه و دام‌وده‌زگای بازرگانی گه‌وره و بچووک، که کالاکانیان هه‌رکام له راسته‌بازاریک ده‌فرۆشرا، په‌ره‌ی نه‌ستاند. په‌کیک له‌و کارانه‌ی که ویده‌چی به سهر ڕۆژگاری که‌ساسی و بی‌پمینی‌دا که‌وتبێ، کاری بانکداری بوو.

بواری گه‌یاندن و گواستنه‌وه پیشکه‌وتیکی به‌خۆوه بینی. هه‌رگیز وه‌ک زه‌مانی پارته‌کان ڕیگاوبان چاکی پیرانه‌ده‌گه‌یشتن، چونکه پادشایانی پارت زۆر

به‌وردی چاوه‌دیر و پارێزگاری په‌وگه‌ی هات‌و‌چۆ بوون و ئه‌و باج و پێدارانه‌ی که وه‌ریانده‌گرت، به‌شیک له‌ داهاته‌کانی حکومه‌تی پێک‌دیتا. ئه‌و په‌وگانه‌ی که به‌ چۆلگان‌دا تیده‌په‌رین، له‌ جێ‌جێیان کاروانسه‌را و چالایان لێ دابین کرابوو. له‌ چهند شارێکی بازرگانیی وه‌کوو پالمیر، دوورا و پیترا کۆمه‌لێک خان و کاروانسه‌رایان ساز کردبوون که بازرگانان لێیان میوان ده‌بوون. به‌پێی ئه‌و به‌لگه‌نامه‌ی که له‌ «دوورا» دۆزراونه‌وه، وادیاره‌ هێزی سواره‌ی چۆله‌وانان هه‌بووه. خه‌لکی سه‌رده‌مه‌که‌ خێوی پارێزه‌ری کاروانیان به‌ و‌شترسوار و ئه‌سپ‌سوار دیتانه‌ به‌ر خه‌یالی خزیان. پارتەکان پاسه‌وان و پارێزه‌ری بنکه‌ و جێ‌و‌چانی کاروانان بوون که ئه‌سپی حه‌ساوه‌یان بۆ هات‌و‌چۆی خێرا، تیدا را‌ده‌گیرا. هه‌بوونی ئه‌م شویتانه‌ بوو که هه‌لی ئه‌وه‌ی بۆ وه‌ردان [قه‌ردان = به‌ردان] په‌خساند که له‌ ماوه‌ی دوو پۆژان‌دا به‌ مه‌به‌ستی لێخستنی گۆده‌رزی دووه‌می بۆ ۳۵۰ مایل بپه‌ی. هه‌ر له‌م سه‌رده‌مه‌دا بوو که نال یا که‌وشه‌کی ئه‌سپ داهێندرا، به‌لام پوون نه‌بۆته‌وه‌ که سه‌رچاوه‌که‌ی خۆره‌لاته‌ یان خۆرنشین.

کار و پیشه‌ی سنعاتکاران وا چاکی په‌ره‌ گرتبوو که ئاکامی زۆر باشی لێکه‌وته‌وه‌ و به‌ره‌مه‌کان به‌ره‌و چۆنیه‌تی و ورده‌کاریی زیاتر په‌لیان هاویشته‌ و ته‌نینی کووتال، هه‌لال‌دانی چه‌رم، هه‌ورگه‌ری، چه‌ک‌سازی و بلوورسازی په‌ره‌یان ئه‌ستاند. کاریکی بێ‌جێ نییه‌ ئه‌گه‌ر بیخه‌ینه‌وه‌ یاد که ئه‌م په‌وته‌ توانی ده‌سکردی پۆم و ئیزان به‌ جووته‌ بگه‌یه‌ته‌وه‌ و ئاوا ته‌واو پوون ده‌بیته‌وه‌ که په‌یوه‌ندییه‌کی پته‌و له‌ نێوان ئه‌م دوو ناوه‌نده‌ گرینگه‌ی به‌ره‌مه‌یتان‌دا بووه‌.

نال‌و‌گۆڕیکی قوول له‌ بواری کشت‌وکال‌دا به‌دی هات. له‌ پۆم که‌سانی ده‌وله‌مه‌ند و بویر، زه‌وی‌وزاری سه‌ر به‌ حکومه‌تیان به‌ نرخیکی هه‌رزان

دهکپی و دهیانکردن به ملکوماشی بهربلاوی کشتوکالی. وهکوو ناشکرایه له ئیراندا بهره بهره مووچه و مهزرای بچووک دهخرینه وه سهریه کتر و دهکونه ژیر دهسهلاتی دهه به گانی کهوره وه. نهوهی راستی بین وهزیران و قوله ناغایان جلهویان به دهست خۆیانه وه نامینی و ههر دی و پتر دهکونه ژیر تهوژمی دهه به گانه وه. نهگهرچی به پنی یاسا نازاد بوون، بهلام نهویش تۆر و داوی له دهوهری تهندرابوو. پهنگه چاندن و کیلانی نهو زهویوزارانه بۆیه به قازانج بووبی، چونکه دهه به گانی دهوله مهند هم دهیانتوانی پئوشویتی کۆنباوی کشتوکال بپاریزن و هم به پنی پئوشویتی زانستی زهوییهکان پهنتو بینن و پیشکوت و ئالوگۆر و شینوازه تازهکانی پهچاو بکهن و کابرایهکی وهزیر ههرگیز شتیکی ئاوی له چنگ نهدههات و بۆی نهدهلوا. نه قازانج و بهرژه وهندییه بهرچاوه، به تیداچوونی بهشیک له نازادی جهماوهری وهزیران بهدی هات. دوابه داوی نه ئالوگۆرانه، که له بهر و جیاوازییهکی هینده قوول بهدی هات که ههتا نهو کاته له نینو کۆمهلی ئیرانیدا شتی ئاوا پرووی نهدابوو. کۆمهل دابهش کرا و بوو به جهماوهری شارنشین و گوندنشین و ههرکام سهر به لقیکی تاییهتی ئابووری ولات بوون. ژییانی جهماوهری شار و گوندان ههریهک له سهر تهوهریهکی تاییهت ههلهدهسوورا. نرخی زهویوزار بهرز بۆوه و نه گران بوونه دهگهرایه وه سهر باری پاریزرانی سهرمایه و نهفهوتانی. نهو وهزیرانهی که مووچه و بهرهیهکی نهوتۆیان به دهسته وه نهبوو، نهیاندتهوانی ملکی خۆیان بپاریزن و له گهڵ دهه به گان بکهونه کیشه و ملانه. بهم شینویه ولات ئالوگۆری به سهردا هات و زۆربهی زهویوزارکان یان بوونه پاوانی حکومهت یان لیکدران و به شینویهکی بهربلاو خراوه وه سهریه کتر.

پئ‌وشویتی کشت‌وکال که له سهرده‌می یۆنانییه‌کان‌دا هه‌تا ئاستیکی به‌رز
 گه‌ش‌ی کردبوو، به‌ره‌و پوو‌کانه‌وه شۆڤ بۆوه، به‌لام ئاژه‌لداری و به‌تایبه‌ت
 به‌خیوکردنی په‌له‌وه‌ران زۆری په‌ره‌ ئه‌ستاند، چونکه له بازاره‌کانی ده‌ره‌وه‌دا
 کرپاریان زۆر بوون. پاش هاتنی یه‌که‌مین بالوێزانی چین بۆ ئێران، ویتجه و
 داره‌میو و پاشان هاروئ، پیواز، زه‌عه‌فران و گولی یاس گه‌یشته ئیمپراتۆری
 ئاسمانی^۱ و له‌وئ په‌نیوه‌اتن. له‌و سه‌ره‌شه‌وه ئێران قه‌یسی و کۆخ و پاشان
 کرمی ئاوریشمی له‌ چینه‌وه هیتا. نه‌یشه‌که‌ر له هینده‌وه هیندرایه ئێران و هر
 له‌و سهرده‌مه‌وه چیتدرا و په‌ره‌ی گرت.

ئه‌وه‌ی راستی بی، زانیارییه‌کی زۆر سه‌باره‌ت به‌ ئال‌وگۆڤه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی
 ئێرانیانی شارنشین به‌ ده‌سته‌وه نییه؛ به‌لام ده‌کرئ قبولی بکه‌ین که هیلینیسم
 شه‌پۆلنکی وا به‌گۆڤی ئازادیخوازانه‌ی له‌گه‌ل خۆی هیتا که ڤۆم و ئێرانیسی
 گرت‌وه. له ئێران‌دا وه‌کوو ڤۆم جوولانه‌وه و په‌وتیکی نوئ به‌دی‌هات و
 هه‌لس‌وکه‌وتیکی تازه له‌گه‌ل کۆیلان په‌چاو کرا. کۆیله ئازادکراوه‌کان، باشت‌ترین
 ده‌سکرد و به‌ره‌می هونه‌رییان ده‌خولقاندن و کۆمه‌لی کۆیلان که ڤۆژگارنیک
 وه‌کوو زرووقه‌وبرووقه و هات‌وباتی سامانداران داده‌ندران، وایان لینه‌ات که له
 کاروباری حکومه‌تی‌دا زۆر هه‌وراز چوون و ته‌نانه‌ت خۆیان له تاج و ته‌ختی
 قه‌یسه‌ران خۆش کرد. وه‌ک ده‌بینن له ئێرانی‌دا که‌نیزیکی ڤۆمی که باربووی
 فره‌ادی چواره‌م کرا، بوو به‌ شاژنی یه‌که‌م. ئه‌م ژنه له سهرده‌می ده‌سه‌لاتی
 فره‌ادی پینجه‌می کوڤی‌دا که دواتر شووی پیکرده‌وه، ده‌ورنکی به‌رچاوی له
 کاروباری حکومه‌تی‌دا گیرا.

تیکه لاوبوونی دوو نه ته وهی دانیش تووی ئیران هه روا در یژه ی کیشا. یۆنانییه کان توانیبوویان خاوخیزانی یۆنانی - ئیرانی پیک بیتن و له و جه غزه دا ناوی هه ردک نه ته وه که وه کوو یه ک باو بوون. سنووری نیوان چینی بالاده ست و خوارده ست به ره به ره کالتر ده بژوه. جاری وابوو ئه و یۆنانییه نه ی که ببوونه ئیرانی وا به سه ره هژاری و دهسته نگیدا ده که و تن، که به باری کۆمه لایه تی دا به ره ژیرتر له و ئیرانییه راده وهستان که ببوونه یۆنانی. سه ره نجام ئه و کۆمه له ی که تیییدا پله به رزه کانی حکومه تی پاوانی یۆنانییه کان بوو، له ڤووی سامانه وه ده کرئ به دوو به شی ده وله مند و هه ژار که ئیرانی و یۆنانی له هه ردک چین دا هه بوون.

به گشتی کۆمه لی ئیرانی تووشی جیاوازی و که له به ریکی قوول هات: ده ره به گانی گه وره، مه زنانی کۆشک و بارگای میران، پایه به رزانی حکومه تی و ئه و بنه مالانه ی که له ر یژه ی مه زنه وه جاخانی دیار و به رچاودا نه ده خویندرانه وه، پشتاوپشت هاتن و چینیکی تازه ی مه زنه وه جاخانیان پیک هیتا و له به رامبه ر ئه وانیش دا چینی جه ماوه ری ئازادی شاران و گوندان پیک هات. دواتر له کۆمه لی ڤژمی دا، ئال و گۆڤر پکی هاوشیوه ڤووی دا که چوار چین خویان تیدا نواند و بریتی بوون له: ۱- خانه دانی میری ۲- کلیسا ۳- مه زنه وه جاخان ۴- جه ماوه ری خوارده سته.

ئه م دابه شینه له کۆمه لی سه رده می ساسانی دا ئاوا خۆی ده نویتی:

۱- مه زنه وه جاخان و شه ڤکه ران ۲- پێشه وایانی دینی ۳- قه له مداران و کاربه ده ستانی حکومه تی ۴- جه ماوه ری کریکار.

به خته وه رانه له سایه ی کۆمه لیک تو یژینه وه ی تازه وه که سه باره ت به میژوو، دین، هونه ر و شارستانییه تی سه رده می ڤارته کانه وه کراوه، ورده ورده

رۆخساری پاستەقینه‌ی ئەم خانەدانە و بارودۆخی ئێران کە ماوه‌ی پێنەسەد
 سالان حکومەتیان بە سەردا کردووە، دەردەکه‌وێ. لە سەرەتادا، پادشایەتی
 پارت تەنیا وەک سەرکەوتنی هەریمیکی بچووک و بێ‌بایەخی دوورترین
 سنوورەکانی قەلەم‌پەوی ئیمپراتۆری سلۆکی خۆی دەنویستی، بە‌لام بە‌ره‌بەرە
 وەک پەلەپۆنیک دەتەنیتەو و تەنگ بە پاشماوه‌ی حکومەتی بە‌ره‌و نەمانی
 یۆنانی هەلدەچنی و بە یە‌کجاری پاکی دەکاتەو. جۆلانەو و کشانی
 ئەشکانییەکان بۆ لای خۆرنشین هاوکاتە لە‌گەڵ بزووتنی پۆمییەکان بۆ لای
 خۆرەلات. وەک دیارە لە هەر جی‌گایە‌کیش پۆمی کشابانەو، یۆنانی بارگە و
 بنە‌ی خۆیان دەپێچایەو. سەرە‌نجام پۆزگاری‌ک دادی کە ئێرانی و پۆمی
 کە‌لە‌پوور و میراتی ماکی و تە‌نانەت میناکی یۆنانییەکان لە‌ نیوان خۆیان‌دا
 دا‌بە‌ش دە‌کە‌ن و لە‌و‌بەرە‌و‌بە‌ری رۆوباری فورات بە‌ره‌و‌پووی یە‌ک‌تر دە‌چە‌ق‌ن.
 یە‌کیان خۆی بە‌ میراتگری هە‌خامە‌نشییە‌کان و سلۆکیە‌کان دادە‌نا و دە‌بە‌و‌یست
 هە‌تا ئیمپراتۆری کۆن بخاتە‌و سەر یە‌ک‌تر و بی‌باتە‌و سەر دۆخی جارانی و
 رە‌و‌گە‌یە‌ک بە‌ره‌و دە‌ریای مە‌دی‌تەرانی بە‌کاتە‌و و لایە‌کە‌ی دیکە‌ بە‌ ویستی
 قە‌یسەرە‌کانی، خۆی بە‌ میراتگری ئە‌سکە‌ندەر دە‌زانی و پێ‌و‌بوو هە‌تا بی‌تە
 دە‌سە‌لاتدار و فەرمان‌رە‌وای سەر‌لە‌بە‌ری ئاسیا، بە‌تایبەت [ولاتی] هیندوستان.
 بۆ ماوه‌ی سێ‌سە‌د سالان، ئێران بە‌ شێ‌و‌هە‌کی توند‌وتۆ‌ڵ بە‌ره‌نگاری پۆم
 رادە‌و‌ە‌ستی و تیک‌رای هە‌ول و تیک‌زسانی پۆمییە‌کان، بی‌جگە‌ لە‌ چە‌ند سەر‌کە‌وتنی
 کاتی، تووشی تیشکان دە‌بنە‌و. ئێران کە‌ گیرۆدە‌ی شەر و کێ‌شە‌یە‌کی ئاوا
 درێ‌ژخایە‌ن بوو، دە‌ستی دایە‌ چە‌ک و بە‌ره‌و‌پووی دە‌سە‌لاتییکی یە‌ک‌جار دەر‌دە‌ی
 وەک ئیمپراتۆری پۆم کە‌وتە‌ بە‌ره‌ره‌کانی و بە‌زاندی. ئە‌م شەر و هە‌رایە
 پشووی بە‌رامە‌یە‌کی نوێ بە‌ر رۆوحی مێ‌رخاسانە‌ی لە‌مێ‌ژینی ئێرانی‌دا

دهکاتهوه و دهیپوژئیتیهوه، چونکه ئەم پرووچه بۆ ماوهیهکی کەم له سهردهمی دوایین پادشایانی ههخامهنشیدا دهژاکئ و له پوژگاری سلوکیهکاندا چی وای به بهروه نامیتئ.

شهر و تیکههلهچوون لهگهڵ پۆم، چهند ئاکامیکی باشی دیکهشی بۆ ئیرانی ئەشکانی به دواي خۆی دا هیتا. تیکشکانی کراسسووس، هیرشی پاکۆر بۆ سهر سووریا، چارهپهشبوونی ئانتۆنیوس و چاوپۆشینهکانی ئووکوست، به ئیرانییهکانی سهلماند که ئەوان کۆمهلیک سهرچاوه و پنداویستی وایان به دهستهوهیه که له پنی ئەوانهوه دهتوانن بهروهووی پهلامارهکانی خۆراوا راوهستن و سهربهستی و جهغزی خاکی خویان بپاریزن. وردهورده ویژدانی نهتهوهیی که له زهمانی «ئهرشهک» و «تیرداد» دا ههر نهبوو، له پرووچی ئیرانی دا خۆی داپشت و پهنگی دایهوه. ئەم وهخه بهرهاتنه تهنهوهی کرد و واویدهچی که زنجیرهي پادشایانی ئەشکانی به دالده و پشت و پهناي خۆی دانابئ. ئەشکانی ئەم ههلهیان قۆزتهوه و ههویتی بیروبوچوونی بووژانهوه له بواری سیاسهت، دین و هونهری گهله دا خۆی دهنویتی.

ئیرانی سهردهمی ئەشکانی، هاوکات لهگهڵ بهرهنگاربوونهوهی پۆم، تهواوی زهبر و پهلاماری بیابانگهردانیشی بهرپهچ ده دایهوه که هیتدیکیان له ناوچهی پووشهلان و گیاجاری باکووری پوژههلات و تاقمیکیان له پئ و پهوگهی قهفقازهوه دادهوهرین. له کیشه و ههرايه دا ئیران خزمهتیکي گهوهی پیشکەشی دنیا کرد، چونکه وادیاره بوو به پارێزهري سهرله بهري شارستانییهتی له میژینی ئاسیای خۆرنشین، که خۆی به یهکیک له میراتگرانی دادهندرا و له تیداچوونی پاراست.

ئەگەرچی ئێران لە بەر نەبوونی حکومەتیکی بەهێز گیرۆدەی شەپۆشووبی
نیوخۆیی ببۆوه و بە کەنفەتی و شەکەتی کەوتیبۆوه، بەلام دیسانیش توانی لە
سێ بالانەوه بە سەر دوژمنی دەرەکی دا زāl بێ و لە لایەکی دیکەوه ڕووحی
ئێرانیش لە نیوخۆدا ببووزینیتەوه. پارتەکانی ئەشکانی بەم دوو سەرکەوتنەیان
جینگا و ڕینگایان بۆ ساسانییەکان خۆش و تەخت کرد و ئەوانیش چۆن چاکە
ئاوایان هەلەکە خواستەوه و بە نۆرەیی خۆیان توانییان یەکییەتی و
شارستانییەتیکی وا بەدی بێتن کە ڕەنگە هەرگیز یەکییەتی و شارستانییەتیکی
ئاوا ڕەسەنی ئێزانی بەدی نەهاتبووین. «ژیانەوه و ڕابوونەوهی لەپری
ساسانییەکان وەکوو ئەفسانە دەچێ.» پارتەکان بوونە پردی نێوان ئەوان و
هەخامەنشییەکان.

***

لیزگی پادشایانی نهشکانی (پارت)

Ca.	۲۵۰-۲۴۸ ی پ.ز.	۱- نه شک
Ca.	۲۴۸-۲۱۱ ی پ.ز.	۲- تیردادی یه کهم
Ca.	۲۱۱-۱۹۱ ی پ.ز.	۳- نه رده وانی یه کهم
Ca.	۱۹۱-۱۷۶ ی پ.ز.	۴- پیتریاتییوس
Ca.	۱۷۶-۱۷۱ ی پ.ز.	۵- فهرهادی یه کهم
Ca.	۱۷۱-۱۲۸ یان ۱۲۷ ی پ.ز.	۶- میهردادی یه کهم
Ca.	۱۲۸-۱۲۸ ی پ.ز.	۷- فهرهادی دووه م
Ca.	۱۲۸-۱۲۴ یان ۱۲۳ ی پ.ز.	۸- نه رده وانی دووه م
Ca.	۱۲۳-۸۸ یان ۸۷ ی پ.ز.	۹- میهردادی دووه م
Ca.	۹۱-۸۱ ی پ.ز.	۱۰- گزده رزی یه کهم
Ca.	۸۱-۷۵ ی پ.ز.	۱۱- نژرودی یه کهم
Ca.	۷۵-۷۰ یان ۶۹ ی پ.ز.	۱۲- سیناترۆک
Ca.	۶۹-۵۸ یان ۵۷ ی پ.ز.	۱۳- فهرهادی سیه م
Ca.	۵۷-۵۵ ی پ.ز.	۱۴- میهردادی سیه م
Ca.	۵۷-۳۶ ی پ.ز.	۱۵- نژرودی دووه م
	سالن ۳۸ ی پ.ز. مردووه.	۱۶- فیروزی یه کهم
Ca.	۳۸ ی پ.ز. تا ۲ ز.	۱۷- فهرهادی چواره م

۱- Ca کرتنه نشانه بۆ وشه Circa که له بری نیزیکه و بۆ نه و ژماره یان ریکه وتانه که یه کلایی نه بونه وه. ب.
تییینی: به ریز مه حمود بیه فروزی نه لیزگه یه له کتیه که زیاد کردووه و له دهقی سه ره کی دا نییه و.

Ca.	۳۰-۲۵ ی ز.	۱۸- تیردادی دووهم
Ca.	۲ ی پ.ز. تا ۴ ی ز.	۱۹- فرهادک یان فرهادی پیتجه
Ca.	۴ یان ۶-۷ ی ز.	۲۰- ئۆرۆدی سیته
Ca.	۷-۱۲ ی ز.	۲۱- ئهنووشی یه کهم (۹)
Ca.	۱۲-۳۸ ی ز.	۲۲- ئه رده وانی سیته
Ca.	۳۶ ی ز.	۲۳- تیردادی سیته
Ca.	۳۷ ی ز.	۲۴- سیناموس
Ca.	۳۸-۵۱ ی ز.	۲۵- گۆده رزی دووهم
Ca.	۳۹-۴۸ ی ز.	۲۶- قاردان (واردان)
Ca.	۵۱ ی ز.	۲۷- ئهنووشی دووهم (۹)
Ca.	۵۱- ۸۰ ی ز.	۲۸- به لاشی یه کهم
Ca.	۷۸-۱۱۵ ی ز.	۲۹- فیروزی دووهم
Ca.	۸۰- ۸۱ ی ز.	۳۰- ئه رده وانی چواره
Ca.	۱۰۹-۱۲۹ ی ز.	۳۱- خوسره
Ca.	۱۱۷ ی ز.	۳۲- پارتامازپا
Ca.	۱۰۵-۱۴۷ ی ز.	۳۳- به لاشی دووهم
Ca.	۱۲۸-۱۴۷ ی ز.	۳۴- میهردادی چواره
Ca.	۱۴۸-۱۹۲ ی ز.	۳۵- به لاشی سیته
Ca.	۱۹۱-۲۰۸ ی ز.	۳۶- به لاشی چواره
Ca.	۲۰۸-۲۲۳ ی ز.	۳۷- به لاشی پیتجه
Ca.	۲۱۳-۲۲۷ ی ز.	۳۸- ئه رده وانی پیتجه
Ca.	۲۲۷-۲۲۹ ی (۹) ز.	۳۹- ئارتاقاز (ئارتاواس)

به شی ۶

گه شه و پهره ی شارستانییه تی ئیرانی

ساسانییه کان

ژیانه وه و بوورانه وه ی ئیران، ده گهریته وه بز زنجیره یه کی تازه ی پادشایان له ههریمی فارس. فارس (پارس) ده بیته ئه و ناوچه له میژین و کزنه ی باشووری خۆرنشین که نیزیکه ی هه زار سال پیشتر، یه کهم تیره و خیلاتی پارس له وئ نیشه جئ ببوون. تاج و تهختی پادشایه تی که وته دهست خانه دانیکی نه ته وه یی که خویان به میرانگری هه خامه نشییه کان ده زانی. ساسانی به هه لوه شانده وه ی حکومه تی ئه شکانی و بی بهش کردنیان له م که له پوره، پله و پایه ی فرمانره و ابوونیان ته نیا به مافی خویان داده نا. ساسانییه کان له پاش شه و کیشه یه کی درێژخایه ن و وه چنگ هیتانی تاج و تهختی پادشایه تی، بوونه دامه زریته ری حکومه تیکی نه ته وه یی که پشت ته ستور بوو به دینی نه ته وه یی و شارستانییه تیک که رهنگه به باری ئیرانیگه ری دا له سه رتاسه ری میژووی درێژی ئیرانییه کان دا نمونه ی نه بووبی. پیکهاتنی ده سه لاتیکی به هیزی ناوه ندی، توانی هه وساری ره وتی خان خانی و ده ره به گانی ئاژاوه گنر به دهسته وه بگری و پاشان قۆشه نیکی ریک و پیک و چاک پراهاتوو دامه زریتن و به وردی دام و ده زگای

حکومهتی نیوخۆ ریک بختاوه و بیهاویتته ئهستزی ئیدارهیهکی ژیر چاوه دیری. ئهم ههنگاوانه کاریکی وایان کرد ههتا ئیران که هیزی وه بهر هاتبۆوه و بوو ژابۆوه، ملی ئهو ریکایه بگری که ئاخیرین پادشایانی ئهشکانی که لاله یان بۆ داپشتبوو. لهم رهوت و ریبازهدا برست و برشتیکی پیکه وهنا که ویده چی دنیای ژیارمهند له نیوان دوو که له هیزی ساسانی و رۆمی دا دابهش بووین.

له بواری سیاسهتی دهره وهدا، ساسانییهکان به تیکۆشانی ماندوویی نه ناسانه و کۆمه لیک سه رکه وتنی نیوه نیوه، له سی بهرده بهر هنگاری پهلامارده ران راوهستان که ده بنه رۆمییهکان له بالی خۆرنشین، کوشانییهکان و هیاته لهکان^۱ له بالی رۆژهه لات و ره وهندهکان له قۆلی باکور. کیشه و هه رای پر گری و گۆلی ئهرمه نستایش به شیک له هه ول و هه لسوورانهکانی ده کردنه بهختی خۆی، بی ئه وهی که هیچ هیمنایه تی و ئارام بوونه وهیه کی پته وی په کلاکراوه سه قامگیر بی. ئهم شه پوشووره در یژ و تیکه له چوونه خویناویانه له گه ل ناوچه و هه ریمهکانی در اوسن، بۆ ماوهی چوار سه د سالان، که له شاخی له گه لی ئیران ده گرت و دایده هیزاند، بی ئه وهی بارودۆخی نیوخۆی شاهانشایه تی بتوانی رپی چاره یه ک بۆ سه قامگیر بوونی هاوسهنگی بدۆزیتته وه. سیستمی خان خانی هه میشه پنه بوو که سه ره له نوێ بگه ریتته وه سه ر دۆخی جارانی و ماف و شانه به رزه ی رابر دووی وه ده ست بیتیتته وه. سه ره له دان و هه لگه رانه وهی سه رکردهکانی سپا که خوازیاری به دهسته وه گرتنی ده سه لاتی بالا بوون، ملانه و رقی به رقه ی توندوتیژ له سه ر تهختی ئهو ده سه لاتهی که ورده ورده هیز و توانستی داده به زی و پاش هه مووان تیکه له چوونی راسته قینه ی نیوان چین و توێژهکان که وه کوو بزوتته وهیه کی کۆمۆنیستی خۆی نواند، بنه ماکانی کۆمه لی

۱- دروسته که ی «هینتالی» به و به عهره باندن ده بیتته هینتال و به هه له بۆته هیاته له م.

ئیرانی له‌رزاند. وای لێهات که جوگه‌له‌ی خوین له‌ شار و گوندان لووزه‌وی به‌ست و ئه‌مانه‌ تیکرایان ده‌ستیان دایه‌ ده‌ستی به‌کتر و له‌و جه‌نگه‌یه‌دا که دنیا پێی‌وابوو ده‌سه‌لاتی ساسانی گه‌یوه‌ته‌ په‌رپه‌رچکه‌ی خۆی ، دوژمنانی زه‌بری گورچووبه‌ر و به‌کلاکه‌ره‌وه‌یان لێوه‌شاند. نه‌ته‌وه‌ی عه‌ره‌بی ده‌شته‌کی که تازه له‌ قو‌ناخی ده‌وارنشینی ترازابوو و له‌ جه‌غزیکه‌ی به‌رچاوته‌سکانه‌ی دینی‌دا خولی ده‌دا، توانی ئیرانی لاوازه‌بووی ده‌ستی خه‌نیمانی، بشکێنێ. ئه‌م نه‌ته‌وه‌یه‌ بۆ ماوه‌ی چه‌ند سالان خۆی وه‌ک مه‌زن و میری ئیمپراتۆری به‌ربلاوی ئیران ناساند. میراتی ساسانییه‌کان بۆ عه‌ره‌بان وه‌کوو قوتابخانه‌یه‌کی هیژا وابوو. سه‌رکه‌وتنی عه‌ره‌بان به‌ باری سه‌ربازی‌دا، خه‌باتیکه‌ی درێژخایه‌نی ناشتیخوازانه‌ی لێکه‌وته‌وه‌ و له‌ ئاکام‌دا کولتوور و شارستانییه‌تی ئیران ده‌ره‌قه‌تی هات و به‌ سه‌ری‌دا زال بوو.

به‌پێی نه‌قل و نه‌زیله‌ کۆنباوه‌کان «ساسان»ی باپیره‌گه‌وره‌ی ساسانییه‌کان، له‌ په‌رستگه‌ی ئانا‌هیتای ئیسته‌خردا خاوه‌نی پله‌یه‌کی هیژا بووه‌. پاپه‌کی^۱ کو‌ری که‌ بوو به‌ جیگه‌ره‌وه‌ی له‌گه‌ڵ کیژی میریکه‌ی خۆولاتی زه‌ماوه‌ندی کرد و پاش ریک‌خستنی کۆده‌تایه‌ک ده‌سه‌لاتی له‌ چنگ ده‌ره‌یتا. هه‌ر پاپه‌که‌ که‌ دواتر وه‌کوو سه‌رزنجیره‌ی راسته‌قینه‌ی خانه‌دانی ساسانی ناسرا و ده‌سپیکه‌ی ده‌سه‌لاتی (۲۰۸ی زایینی) به‌ داهاتنی سه‌رده‌میکه‌ی نوێ داده‌ندری. پادشای پارت ئه‌م ئال‌وگۆزه‌ی ده‌سه‌لاتی به‌ ره‌وا نه‌زانی و پێشنیاری پاپه‌کی برده‌وه‌ پاش که‌ ده‌یکوت با شاپووری کو‌ری جیگای بگریته‌وه‌. به‌م شێوه‌یه‌ نێوانی پادشای

گه و ره له گه‌ل میری بهرده سه‌لاتی تینکچوو. ئه‌م به‌رانی په‌یوه‌ندییه ده‌ریده‌خا که له‌و سهرده‌مه‌دا ئیران و به‌تایبه‌ت هه‌ریمی پارسی گیرزده‌ی هه‌را و ئاژاوه بووه. ئه‌رده‌شیری کورپی دووه‌می پاپه‌ک له‌ دارابگردی پارس سه‌رکرده‌یه‌کی له‌شکری بوو. ئه‌رده‌شیر پاش نه‌مانی باوکی دانی به‌ ده‌سه‌لاتی شاپووری کاکای دا نه‌هیتا. هیتده‌ی نه‌مابوو پینکدایین و شه‌ریان له‌ نیوانی دا هه‌لگیرسی که شاپوور له‌په‌ر به‌ رووداوینک سه‌ری نایه‌وه و په‌نگای بۆ ئاوات و ئامانجه‌کانی ئه‌رده‌شیر خوش کرد که خۆی وه‌کوو شای پارس ناساند. ئه‌رده‌شیر قوله‌میرانی هه‌ریمه‌که‌ی یه‌ک به‌ دوا‌ی یه‌ک‌دا تیدا‌بردن و یه‌کیه‌تی هه‌ریمه‌که‌ی دابین کرد و حکومه‌تی خۆشی له‌ ده‌ره‌وه‌ی پارس، واته‌ ئیسفه‌هان و کرمانیش دا چه‌سپاند و سه‌قامگیری کرد. سه‌رکه‌وتنه‌کانی وی دله‌راوکه‌یان خسته‌ ده‌روونی ئه‌رده‌وانی پینجه‌م. ئه‌رده‌وان له‌ حوکمداری ئه‌هوازی راسپارد که خیرا خاشه‌ی ده‌سه‌لاتی سه‌ربه‌ستیخوازانه‌ی ئه‌رده‌شیر بکیشی، به‌لام په‌لاماره‌که‌ی تیکشکا و ماوه‌یه‌ک دواتر ئه‌رده‌شیر وه‌خۆکه‌وت و له‌ سی شه‌ری په‌یتاپه‌یتادا، پادشای گه‌وره‌ی پارتی به‌زاند و له‌ جه‌نگی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی هه‌ریمی شووش (سووزیان) دا کوشتی (۲۲۴ی ز). پینسه‌د و په‌نجا سال دوا‌ی رووخانی هه‌خامه‌نشیه‌کان، ده‌سه‌لاتی ئیران که‌وته‌وه ده‌ست نه‌ته‌وه‌ی پارس و وه‌کوو جیگره‌وه‌ی ره‌وا‌ی هه‌خامه‌نشیه‌کان بوو به‌ درێژه‌ده‌ری شارستانییه‌تی ئیرانی.

به‌زاندنی ئه‌رده‌وانی پینجه‌م و کوژرانی، نه‌یانتوانی ته‌واوی که‌ند و کۆسپه‌کانی سه‌ر په‌نگای ئه‌رده‌شیر بۆ ئه‌وه‌ی ببیته‌ فه‌رمانه‌ه‌وا‌ی بی‌به‌رگیره‌وه‌ی ئیران، لا‌به‌ری. هاوپه‌یمانی و یه‌کگرتتیکی به‌هیز بۆ تیه‌له‌چونه‌وه‌ی خانه‌دانی ئه‌شکانی به‌ دژی ئه‌رده‌شیر به‌دی هات. ما‌که‌ی ئه‌م بزووتنه‌وه‌یه‌ خوسره‌وی یه‌که‌می پادشای ئه‌رمه‌نستانی به‌ ره‌گه‌ز ئه‌شکانی بوو. خوسره‌و بی و ره‌وگه‌ی

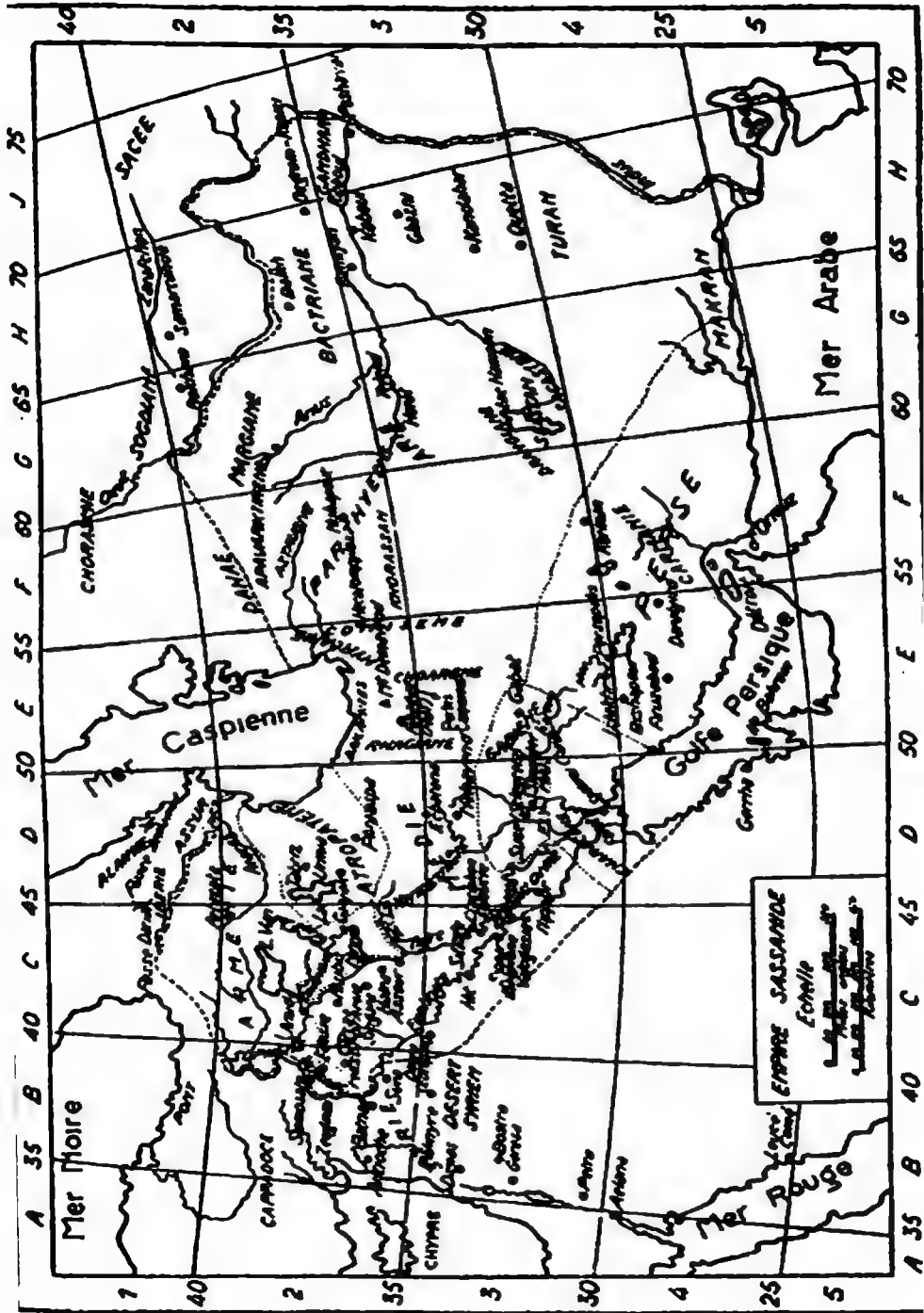
قه‌فقا‌زی ئا‌واله کرد و له سه‌کایی‌یه‌کانی راسپارد که بپته یاریده‌ی. پ‌میش بو‌ونه پشتیوانی و پادشای به‌ده‌سه‌لاتی کووشانیش که نه‌ندامانی به‌ماله‌ی ئه‌رده‌وان په‌نایان ب‌ز بردبوو، هیزه چه‌کداره‌کانی خ‌زی ناردنه نیو پ‌یزی هاوپه‌یمانان. وه‌کوو دیاره له نیو ته‌واوی به‌ماله گه‌وره‌کانی پارت‌دا، ته‌نیا به‌ماله‌ی قارین^۱ د‌ژی ئه‌رده‌شیر جوولایه‌وه و ئه‌وانی دیکه پادشای نوییان دلنیا کرده‌وه که پتی وه‌فادارن.

ئه‌رده‌شیر له زنجیره‌یه‌ک شه‌ر و په‌لاماردا، هاوپه‌یمانانی به‌زاندن و به‌ره‌چاو کردنی ره‌وت و پ‌یبازی به‌خشینه‌وه‌ی به‌رتیل هیندیکانی له‌م شه‌ره بینه‌وده‌یه په‌شیمان کرده‌وه. پ‌زمیه‌کان و سه‌کایی‌یه‌کان خ‌زیان که‌نار دا و پادشای کووشان پاش دوو سال شه‌ر، پاشه‌کشی کرد و سه‌ره‌نجام پادشای ئه‌رمه‌نستان ب‌ز به‌ره‌نگار بو‌ونه‌وه‌ی ئه‌رده‌شیر به‌ته‌نیا مایه‌وه. خوسره‌وی یه‌که‌می پادشای ئه‌رمه‌نستان یه‌کجار به‌گه‌رمه که‌وته به‌ره‌ره‌کانی و ئه‌رده‌شیر پاش ده سال تیکه‌له‌چوون توانی بیبه‌زیت‌تی. ئه‌ردشیر بوو به‌فه‌رمان‌ره‌وای ئیمپرات‌ورییه‌ک که له فوراته‌وه هه‌تا مه‌رو و هه‌رات و سیستان په‌ری هه‌لدابوو. پادشای ساسانی پاش شکاندنی ر‌قه‌به‌رانی نیو‌خ‌زی، ویستی که سنوره‌کانی ولاته‌که‌ی پته‌و بکا و بیان‌پاریزی، جا هه‌ر ب‌ویه نه‌یده‌توانی خ‌زی له تیکه‌له‌چوون له‌گه‌ل پ‌زمیه‌کان لابدا. ئیرانییه‌کان پاش چند جار ی‌ک تیکشکان، سه‌ره‌نجام توانییان دوو شاری سه‌خت و قایم و گرینگی نوسه‌یبین^۲ و هه‌رران^۳ بگرنه‌وه (ق ۸۵).

۱- کارین

۲- نه‌سیبین

۳- کاراهه

ئه‌رده‌شیر له ماوه‌ی نیزیکه‌ی په‌نجا سال‌دا زه‌بری له یه‌که‌یه‌که‌ی په‌قه‌به‌رانی ده‌وه‌شاند و به‌ئازایه‌تی ده‌که‌وته په‌یکه‌رده‌ی چاره‌نووسی و سه‌ره‌نجام توانی له ئیران‌دا شاهانشایه‌تییه‌کی نوێ دامه‌زریئ. یه‌که‌مین سه‌رکه‌وتنی بریتی بوو له دامه‌زrandنی سپایه‌کی به‌هیز که ده‌یتوانی ئاوات و ئامانج و گه‌لاله‌کانی وه‌دی بیئ. ئه‌رده‌شیر له سه‌رده‌می ژبانی خۆی‌دا، شاپووری کوپی کرده شه‌ریکه‌ده‌سه‌لاتی و به‌پنی گێرانه‌وه‌کان، ماوه‌یه‌کی که‌م به‌رله‌وه‌ی بمري، ته‌ختی ده‌سه‌لاتی راده‌ستی شاپوور کرد و ده‌ستی له ژبانی پر جم‌وجوولی به‌ردا.

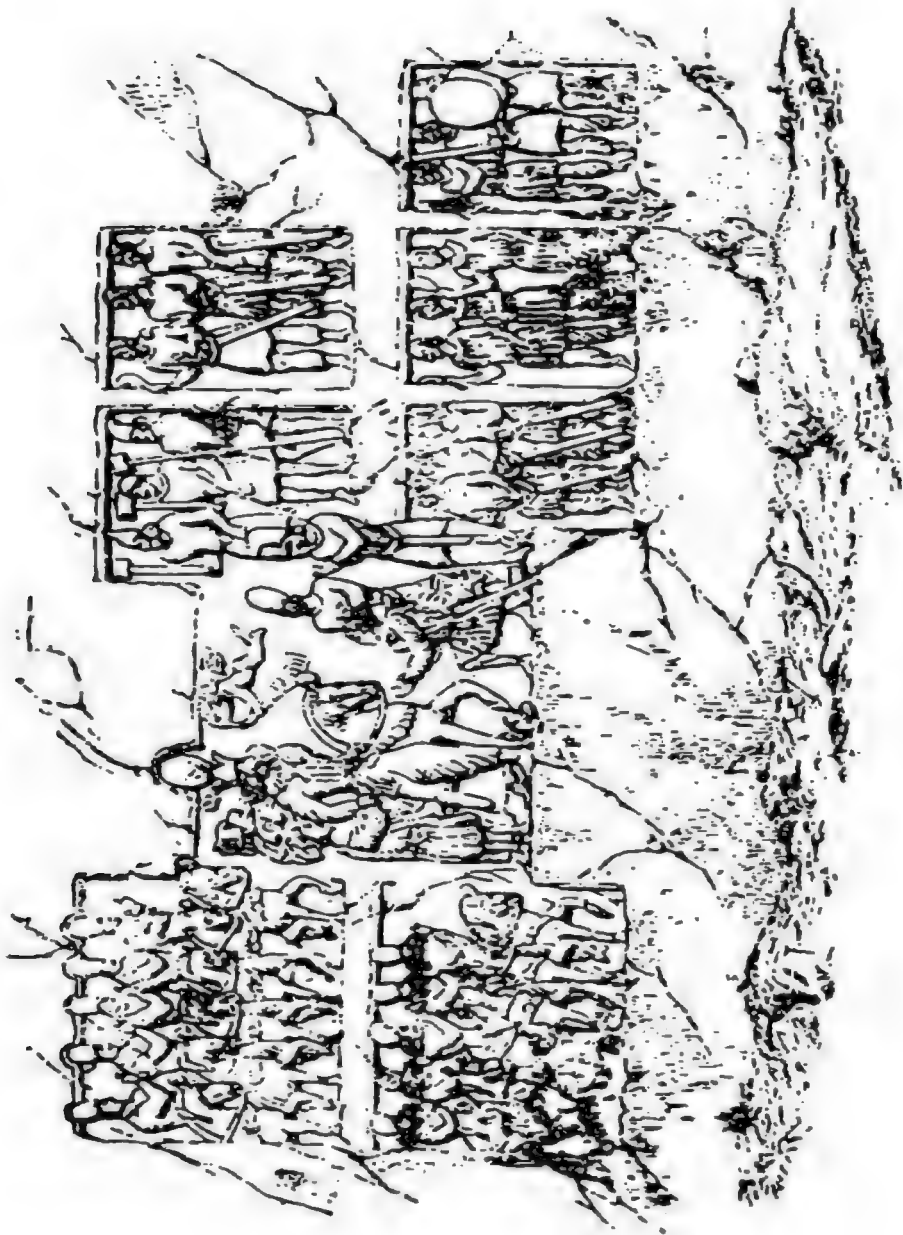
شاپوور حکومه‌تیکی له باوکییه‌وه به‌میرات بۆ به‌جیما که دام‌وده‌زگای پارته‌کانی تیدا هه‌لنه‌وه‌شایه‌وه، به‌لام له‌سه‌ر بنه‌مای کزکرانه‌وه‌ی هیز له ناوه‌ندی ده‌سه‌لات‌دا بناغه‌ی بۆ دارپژرا و سیستمی ده‌ره‌به‌گی یان هه‌مان خان‌خانی تیدا وه‌کوو خۆی مایه‌وه. ئیمپراتۆری به‌پنکه‌یتانی سپایه‌کی ریک‌وپیگ و دامه‌زrandنی دام‌وده‌زگایه‌کی له‌باری ئیداری که له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی نوێ هه‌لده‌سوورا، بناغه‌ی داکوتا و سه‌قامگیر بوو. ئه‌م پادشایه‌ هه‌ر له سه‌ره‌تاوه سه‌رنجی خسته سه‌ر کاروباری ده‌ره‌وه. وه‌کوو پشتر باسمان کرد، له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینییه‌وه، دامه‌زرانی پادشایه‌تی گه‌وره‌ی کووشان له سنووره‌کانی بالی پرژه‌ه‌لات، توانیبوی وه‌کوو مه‌ترسییه‌کی سیاسی بۆ سه‌ر ئیران خۆی بنوێتی و له بواری ئابووری‌دا گری و کۆسپی بخاته سه‌ر پنگای. شاپوور له لایه‌که‌وه که‌وتبووه نیتوان به‌رداشی پرۆمیه‌کان و کووشانییه‌کان و له لایه‌کی تره‌وه هه‌میشه به‌مه‌به‌ستی چاره‌سه‌ری کێشه‌ی ئه‌رمه‌نستان هه‌ولی ده‌دا و هه‌لده‌سوورا. له بالیکي دیکه‌وه هه‌ره‌شه و سه‌ریشه‌ی په‌وه‌نده‌کانی په‌لامارده‌ری پرۆبانه‌کانی قه‌فقاز به‌رۆکیان به‌رنه‌ده‌دا. حکومه‌تی تازه‌ی ساسانی هه‌ستی به‌و مه‌ترسییه‌ کرد که نه‌کا له‌پر سنووره‌کانی ئاوری شه‌ر و

شه‌ر و لیکدان له‌گه‌ل ڕۆم هه‌لگیرسایه‌وه و سه‌رکه‌وتنیکی به‌ده‌نگ‌وناوی به‌ دوای‌دا‌هات. شاپوور گه‌لێک شاری سووریای وه‌ک ئه‌نتاکییه‌ی گرتن. له‌ نزیك ئیدیس^۱ سه‌رکه‌وتنیکی گه‌وره‌ی وه‌چنگ هیتا و «قالیریانوس»ی ئیمپراتۆری له‌گه‌ل هه‌فتاه‌زار چه‌کداری لۆژیۆنیری ڕۆمی به‌ دیل گرت و به‌ره‌و ئیرانی گال‌دان (۲۶۰ی زایینی). ئه‌م کۆمه‌له‌ دیلانه‌ له‌و شارانه‌دا که‌ خۆیان به‌پێی گه‌ل‌له‌ی له‌شکرگاکانی ڕۆمی بنیاتیان نان، بنه‌یان داکوتا. پیاوانی ڕۆمی وه‌کوو پسپۆر، نژیاروان، ئه‌ندازیار و شاره‌زای کاران بوونه‌ به‌شداری کاروباری ئاوه‌دان کردنه‌وه‌ی ولات و ده‌ستیان گه‌یاند ه‌ ئیو هه‌لبه‌ستنی پرد و به‌نداوان و به‌م شیوه‌یه‌ هه‌ریه‌مکی ده‌وله‌مندی وه‌کوو خووزستان قازانجیکی زۆری پێگه‌یشت و هه‌ندیک شوینه‌واری ئه‌و سه‌رده‌مه‌ هه‌شتاش له‌ زه‌مانی ئیمه‌دا که‌لکی لێوه‌رده‌گیری.

شاپوور له‌ گه‌رمه‌ی سه‌رکه‌وته‌کانی‌دا، سووریا و کاپادۆکییه‌ی خاپوور کردن، به‌لام له‌ گه‌رانه‌وه‌دا که‌وته‌ به‌ر په‌لاماری پادشای پالمیر و تیکشکا و به‌شیک له‌ ده‌سه‌ک‌وته‌کانی دۆراند. ئه‌م شکانه‌ له‌ ڕوانگه‌ی ئیرانییه‌کانه‌وه‌ هه‌یج شتیکی له‌ نرخ و بایه‌خی به‌زاندنی قالیریانوس که‌م نه‌کرده‌وه. شاپوور بۆ یاد و بیره‌وه‌ریی سه‌رکه‌وتنی خۆی فه‌رمانی دا هه‌تا دیمه‌نی ئیمپراتۆری ڕۆم که‌ له‌ به‌رامبه‌ری‌دا به‌ چۆک‌دا هاتووه‌ له‌ پێنج شویتی هه‌ریه‌می پارس له‌سه‌ر زه‌رد و ماهان داتاشن(ق ۸۶).

شاپووری سه‌رکرده‌ی مه‌زن، له‌ په‌وتی ڕیک‌وپێک کردنی کاروباری نیوخۆی ئیمپراتۆری‌دا، که‌وته‌ شوین هه‌نگاوه‌کانی باوکی و به‌ سه‌ره‌نجامی گه‌یاندن. بیری

به‌رز و پیشکه‌وتنخوازنه‌ی شاپوور وای لیکرد که فه‌رمانی دا هه‌تا ته‌واوی ئاسه‌وار و ده‌قه‌کانی یۆنانی و هیندی له‌ بواری پزیشکی و ئه‌ستیره‌ناسی و فه‌لسه‌فه‌دا وه‌ربگیردرین. شاپوور که ئیمپراتۆرییه‌کی مه‌زنی به‌دی هیتابوو، زۆر به‌ چاکی لای له «مانی» کرده‌وه و بالی پاراستنی به‌ سه‌ر ئه‌م داهیته‌ره‌ی دینی «هه‌مووانی» دا کیشا. بیروپرای مانی که وینه‌ی له‌ دینی زه‌رده‌شتی، بوودایی و مه‌سیحی هه‌لگیرابزوه، توانی کۆمه‌لیک په‌په‌رو و لایه‌نگر له‌ نیو توخم و تۆره‌مه‌کانی ئاسیای خۆرنشین که سه‌ر به‌و دینه‌ باس‌کراوانه‌ بوون، له‌ ده‌وری خۆی کۆ بکاته‌وه. داخوا شاپوور به‌ راکیشانی مانی بۆ لای خۆی و پێ‌خۆش کردن بۆ په‌ره‌پێدانی ئایینه‌که‌ی، به‌ شوین ئامانجی که‌م‌و‌زۆر دوور و درێژه‌وه‌ بووه‌؟ ئه‌وه‌ی راستی بێ ئه‌م بۆچوون و گریمانه‌یه‌ هینده‌ ویتاچێ وایێ. ئه‌گه‌ر بێتوو ئه‌م بیر و خه‌یاله‌ له‌ هیلانه‌ی می‌شکی ئه‌و پادشا گه‌وره‌یه‌دا گه‌رای دانابێ، به‌لام خۆ جێنشینه‌کانی رچه‌ و رێبازی ئه‌ویان په‌چاو نه‌کرد، چونکه‌ هه‌ر پاش نه‌مانی شاپوور (۲۷۲ی ز)^۱، مانی که‌وته‌ به‌ر شه‌پۆلی ئازار و ئیشاندن و له‌ سه‌رده‌می بارامی یه‌که‌م‌دا که‌ بێ‌گومان که‌وتبوویه‌ ژێر باندۆری پێشه‌وایانی مه‌زدایی^۲، کوژرا^۳.

سه‌باره‌ت به‌ قۆناخی کورت‌خایه‌نی هۆرمزدی یه‌که‌م و بارامی یه‌که‌م، که‌ هه‌ردووکیان کۆری شاپوور بوون، زانیارییه‌کی که‌م به‌ ده‌سته‌وه‌یه. له‌ پۆژگاری بارامی دووه‌م‌دا (۲۷۶-۲۹۳)^۴، سه‌رباری هه‌لگیرسانی ئاوری ئاژاوه‌یه‌کی توندوتیژ له‌ سنووره‌کانی پۆژه‌ه‌لاتیی ئیمپراتۆری، شه‌پۆکی تازه‌ له‌گه‌ل

۱- به‌پێی لیکۆلینه‌وه‌که‌نی به‌ریز ته‌قی‌زاده، شاپوور سالی ۲۷۳ی زایینی مردووه‌.م.

۲- مه‌به‌ستی دینی زه‌رده‌شتیه‌.م.

۳- کیرتیری مووبه‌دی ناوداری زه‌رده‌شتی له‌ کوژرانی مانی‌دا ده‌وری گیراوه‌.م.

۴- وه‌ک ده‌کتۆر ئیحسانی یارشاتر ده‌لی ده‌بی سالی ۲۷۷ی زایینی راست بێ.م.

حکومهتی رۆم دهستی پیکرد. برای ئەم پادشایه که وهکوو جیگری میر، ههوساری حکومهتی سیستان درابوویه دهستی، به مه بهستی گرتنی تهختی دهسهلاتی پادشایهتی راپه‌ری و پادشای کووشان یاریدهی دا چونکه دهیزانی شاهانشا برهستی نییه و کاتی ئەوه هاتوو دهسان دهسهلاتی تینه‌لچیته‌وه. بارامی دووه‌م ده‌بوو له دوو به‌رده‌دا شهر بکا، جا هر بۆیه به مه بهستی پاراستنی تاجی پادشایهتی و هه‌لچینی براکهی، به‌په‌له په‌یمانی ناشتی له‌گه‌ل رۆمیه‌کان مۆر کرد و دهستی له باکووری دووچۆمان و ئهرمه‌نستان هه‌لگرت و بۆی به‌جیه‌یشتن.

بارامی سیه‌م پاش چهند مانگیك پادشایهتی به دهستی «نهرسی»ی کوپی شاپوور حکومه‌ته‌که‌ی روو‌خا و دهسه‌لاتی ساسانی که‌وته به‌رپه‌کی به‌ره‌بابی کوپه‌ چوکه‌ی ئەم بنه‌ماله‌یه. دهسه‌لاتی پادشای نوێ به شیوه‌یه‌کی به‌ختیارانه دانه‌گیرسا، چونکه تیکه‌له‌چوون له‌گه‌ل رۆم شکستی لیکه‌وته‌وه و له‌ ئاکام‌دا تیکرای خاوخیزانی نهرسی وه‌کوو رهوداو‌ه‌که‌ی پینشووی داریووشی سیه‌م، له‌ لایه‌ن دوژمنه‌وه به‌ دیل گیران. به‌پیی په‌یمانی پیکهاتنیک، ئیزان ئهرمه‌نستانی به‌چووک و سه‌ره‌له‌بری هه‌ریمه‌کانی رۆژه‌لاتی دیجله‌ی دا به‌ خه‌نیمانی. له‌ ماوه‌ی سه‌دان سال شهر و کیشه له‌گه‌ل ئیزان، رۆم هه‌رگیز ده‌سکه‌وتیکی ئاوا به‌ربلاوی وه‌چنگ نه‌هیتابوو؛ هه‌ر بۆیه به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌زامه‌ندانه هه‌تا چل سال ئەو ناشتی و پیکهاتنه‌ی تیکنه‌دا. شهر ی بالی خۆرنشین ئیزانی وا لاواز کردبوو که زه‌بری چه‌ک نه‌یده‌توانی به‌رگیره‌وه‌ی کووشانه‌کان بی و به‌ناچاری هه‌ولی دا هه‌تا به‌ زه‌ماوه‌ندیک ئەو مه‌ترسییه‌ بره‌وینیته‌وه. هۆرمزدی دووه‌م، کوپ و جیگره‌وه‌ی نهرسی (۳۰۳ - ۳۰۹) له‌گه‌ل شادۆتیکي کووشانی زه‌وجی و بووکی

تازه بوو به بارمته‌ی هه‌لس‌وکه‌وتی باش و له‌باری بنه‌ماله‌که‌ی له‌گه‌ل
خانه‌دانی ساسانی.

مه‌رگ و نه‌مانی هۆرمزدی دووه‌م تاج و ته‌ختی پادشایه‌تی نایه به‌رده‌ستی
مندائیک که شاپووری دووه‌م بێ. درێژه‌ی ده‌سه‌لاتی ئه‌م پادشایه له‌ ماوه‌ی ۷۰
سال‌دا (۳۰۹ - ۳۷۹ی ز). جێی خۆیه‌تی که بیخاته‌ پرێزه‌ی دوو پادشای سه‌ره‌تای
داگیرسانی ده‌سه‌لاتی زنجیره‌ی خانه‌دانی ساسانی. له‌ تافی مندایی شاپووری
دووه‌م‌دا، پادشایه‌تی کووشان هه‌لی له‌ گیره و کیشه‌ی نیوخز و بێ‌هیزی
ئیران هینا و ویده‌چی که توانیبیتی ده‌سه‌لاتی پیشووی خۆی وه‌ده‌ست بیتیته‌وه و
ته‌نانه‌ت به‌شیک له‌ خاکی حکومه‌تی دراوسێشی داگیر کردبێ؛ به‌لام هه‌ر پاش
ئه‌وه‌ی که شاپوور شه‌یتانی پیکه‌نی، که‌وته‌ سه‌ر بچه و پهبازی [شاپووری
یه‌که‌می] هاوناوی و دژی کووشانییه‌کان که‌وته‌ خۆ. ئه‌م جاره‌یان کووشان
شکا و وه‌کوو هه‌ریمیکی نوێ خرایه سه‌ر خاکی ئیران و تازه له‌ نیو شازاده‌کانی
ساسانی حوکمداری بۆ هه‌لبژێردرا که ناوه‌ندی ده‌سه‌لاته‌که‌ی به‌لخ بوو. گه‌شه‌ی
سیاسیی ئیران، توانی گه‌شه‌ی فره‌هنگی به‌ دوا‌ی خۆی‌دا بیتی. هونه‌ری
ساسانی خیرایه‌کی له‌ پێی ئه‌و ده‌روازانه‌وه که به‌ شه‌ر و په‌لامار کرابوونه‌وه،
گه‌یشه‌ پرژه‌ه‌لاتی دوور و شاره‌ لاپه‌ره‌کانی تورکستانی چین و ته‌نانه‌ت خودی
ولاتی چینیش.

شاپووری دووه‌م که سه‌باره‌ت به‌ دوژمنی بالی پرژه‌ه‌لاتی خاترجه‌م بوو،
به‌ مه‌به‌ستی سه‌رینه‌وه‌ی په‌له‌ی پیکه‌اتی پیشووی بارامی دووه‌م و نه‌رسی
له‌گه‌ل پزمیه‌کان، له‌ بالی خۆرنشین وه‌خۆ که‌وت هه‌تا هه‌ریمه‌کانی دابراوی
ئیران بستیته‌وه، به‌لام شه‌ره‌که درێژه‌ی کیشا. سه‌ره‌تا تیکه‌له‌چوونه‌کان له
به‌رژه‌وه‌ندی پزمیه‌کان بوون، که‌چی پاشان به‌ قازانجی ئیران برانه‌وه. له‌به‌ر

ئەو مەترسیانەیی که له سنوورەکانی پۆژەهلاتی خۆیان نواند و وێدەچوو که پەنگە ئاکامی یەکهەمین سەرکهوتنەکانی شاپوور تێدابه‌رن، بۆ ماوه‌یه‌کی کاتی شەڕ پراگیرا. هرووژمی کووشانیانی بچووک و هه‌یاته‌له‌ی خێزنی، شای شاهانیان ناچار کرد که له‌و کهوشنه‌ شانی بداته‌ به‌ر شەڕ و تیکه‌له‌چوون، به‌لام وه‌کوو دیاره‌ ئاکامی باشی لێکه‌وته‌وه‌ و په‌لامارده‌ران وه‌کوو «هاوپه‌یمانان» له‌ خاکی کووشان‌دا بنه‌یان داکوتا و به‌لێتیان دا که بۆ شەڕی دژی پۆمیه‌کان یاریده‌ی پادشا بده‌ن و هیزێ چه‌کداری بخه‌نه‌ به‌رپکێفی. ئەو هه‌نگاوانه‌ی که پۆم به‌ مه‌به‌ستی دابین‌کردنی ناشتی هاویشتنی به‌ ئاکام نه‌گه‌یشتن و شاپووری دووه‌م له‌گه‌ڵ هاوپه‌یمانانی پۆژەهلاتی ئەسپی به‌ره‌و مه‌یدانی شەڕیکی تازه‌ تاودا و سەرکه‌وتنیکێ یه‌کجار پڕشنگداری لێکه‌وته‌وه‌ و ئەویش بریتی بوو له‌ گیرانی «ئامید»^۱. پۆمی دژکرده‌وه‌یان نواند و هیزشیان هینا و ته‌نانه‌ت تیسفون که‌وته‌ مه‌ترسی، به‌لام به‌ کوژرانی یوولیانووسی ئیمپراتۆر، پاشه‌کشه‌یان کرد و په‌یمانی پیکه‌اتن مۆر کرا و ناوچه‌ کێشه‌ له‌سهره‌کان خراوه‌ به‌رده‌ستی شاپوور. ئهرمه‌نستان سهرله‌نوێ وه‌رگیرایه‌وه‌، به‌لام له‌به‌ر ئەو فیل‌وفرتانه‌ی که پۆم ده‌یه‌یتان و ده‌بیردن هه‌تا پادشایه‌کی لایه‌نگری خۆی بخاته‌ سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لات، شاپووری دووه‌م بپاریکی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ی دا و وه‌ک چۆن ولاتی کووشان ببوو به‌ هه‌ریمیکی ئیران، ئهرمه‌نستانیش به‌ زه‌ه‌ری هیز ده‌ستی به‌ سه‌ردا گیرا و له‌وی به‌ولاوه‌ که‌وته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی «مه‌رزبان»^۲ یک.

۱- ئامید. ئامید، دیاربه‌کری ئیستا.و.

۲- سنوورپاریز، حوکمدار یان سهرکرده‌ی پاراستنی سنوور.و.

ناکۆکی و کێشه‌ی نێوان ئێران و پۆم وای ته‌نێبۆوه که هه‌تا ئه‌و زهمانی شتی ئاوا پرووی نه‌دابوو. له‌و پۆژگاره‌وه که «کۆنستانتین»ی گه‌وره‌ بره‌وای به‌ مه‌سیحیه‌ت هه‌تا و ئهرمه‌نستان له‌سه‌ر ئه‌و پێ‌وشووته‌ دینییه‌ ده‌پۆیی، ولاتی به‌رباس به‌ تامه‌زرۆیی مه‌یلی به‌ره‌و بیزانس ده‌بزووت، به‌لام به‌شیک له‌ مه‌زن و ماقوولانی ئهرمه‌نستان پێیان خۆش بوو که په‌یوه‌ندی کۆنی خۆیان له‌گه‌ڵ ئێران به‌پاریزن، چونکه شارستانییه‌تی ئه‌م ولاته له‌ ماوه‌ی سه‌دان ساڵ دا توانی‌بووی شویتیکی قوول له‌سه‌ر شارستانییه‌تی ئهرمه‌نستان دابنێ. ئهرمه‌نستان که ببوو به‌ جهرگه‌ی شه‌په‌کانی ئێران و پۆم، له‌م سه‌رده‌مه‌دا به‌ سه‌ر دوو بالی لایه‌نگرانی ئێران و لایه‌نگرانی پۆم دا دابه‌ش کرا. هه‌لبه‌ت ئه‌و چاره‌سه‌ره‌ی که شاپووریش بۆ پۆمرکاندن گه‌مه‌شقه‌لانی تاسه‌ی ئه‌وان به‌چاوی کردبوو، دادی نه‌دا. دینی په‌سمی و تازه‌ی ئیمپراتۆری پۆم، کۆمه‌لیک گرێ و گرفتی خسته‌ سه‌ر په‌یگای مه‌سیحیه‌کانی به‌ره‌رمانی شای شاهان. پایه‌به‌رزانی ئێرانی به‌ باری سیاسه‌دا لێیان در‌دۆنگ بوون و سه‌رکوت و چه‌وساندنه‌وه‌یان پوو‌په‌په‌یکی تازه‌ی وای هه‌ل‌دایه‌وه که پاشماوه‌ی حکومه‌تی در‌یژی شاپووری دووهم تیندا شه‌لالی خوین بوو.

پاش نه‌مانی ئه‌م پادشایه‌، قۆناخیکی پتر له‌ سه‌ده‌یه‌ک ده‌ست پێده‌کا که تیندا شه‌ر و کێشه‌ی نێوان پادشایانی سووکه‌له و بێ‌به‌رشت له‌گه‌ڵ مه‌زنه‌وه‌جاخانی هاوپه‌یمانی پێشه‌وایانی ده‌س‌پۆیش‌تووی زه‌رده‌شتی در‌یژه‌ی کێشا. مه‌زنه‌وه‌جاخانی پایه‌به‌رز، سه‌ره‌پای ته‌واوی ئه‌و داروله‌یه‌ی که دام‌وده‌زگای میری به‌ مه‌به‌ستی سنووردار کردنی ده‌سه‌لاتیان وه‌به‌رچاوی گرتبوو، به‌پنی داب و نه‌ریتی سه‌رده‌م، توانیان به‌شیک له‌ شانه‌به‌رزه و زیده‌پشکه‌ی خۆیان به‌پاریزن و چونکه هه‌تدیک پله‌ی به‌رزی حکومه‌تی له‌ نێویان دا به‌ میرات ده‌گه‌را،

دهسهلاتیان پتری ته‌نوه کرد. هیز و دهسهلاتی پادشا که له‌به‌ر دژایه‌تی کردنی مه‌زن و ماقوولان دابه‌زیبوو، ریگهی نه‌ده‌دا به پادشا که وه‌ک باوی سه‌رده‌می یه‌که‌م پادشایانی ساسانی، خزی جیتشینی خزی دیاری بکا. له‌م قۆناخه‌ درێژه‌دا، ئیران بوو به‌ خاوه‌نی پادشایه‌تیه‌کی هه‌لبژێردراو له‌ نێو ئەندامانی بنه‌ماله‌ی ساسانی‌دا و له‌به‌ر ناکۆکی و کێشه‌ی نێوان لایه‌نگرانی هه‌رکام له‌ به‌ربژاره‌ زۆره‌کان، بوو به‌ به‌ش‌به‌ش و بال‌بالین.

ته‌نینه‌وه‌ی دهسه‌لاتی مه‌زن و ماقوولان پێشتر له‌ سه‌رده‌می نه‌رده‌شیری دووه‌مه‌وه‌ ده‌ستی پێک‌دبوو. ئەم ره‌وته‌ له‌ زه‌مانی شاپووری دووه‌م و بارامی چواره‌م‌دا درێژه‌ی پێدرا؛ یانی له‌و کاته‌دا که ئیران به‌ شوین دۆزینه‌وه‌ی چاره‌سه‌ریکی نوێوه‌ بوو بۆ کێشه‌ و پرسى ئه‌رمه‌نستان. رۆم و ئیران پێکهاتن و ئەم هه‌ریمه‌ کرایه‌ دوو به‌ش و له‌ ئاکام‌دا چوارپێتجه‌می که‌رایه‌وه‌ سه‌ر ئیران (٣٨٩ی ز)، لێره‌ به‌ولاوه‌ ئه‌رمه‌نستان ته‌نیا بۆ ماوه‌یه‌کی که‌م پادشای خزی پاراست و له‌ سالی ٤٢٩ی زایینییه‌وه‌ جاریکی دیکه‌ش بۆوه‌ هه‌ریمیکی ساکاری ژێرده‌سه‌لاتی حوکمه‌دارانی داندراوی پادشای گه‌وره‌ و رۆمیش هه‌ر ئەم شیوازه‌یان ره‌چاو کرد.

له‌ سه‌رده‌می دهسه‌لاتی ئەو سی پادشا باس‌کراوه‌دا، بی‌گومان هه‌لس‌وکه‌وتی نه‌رم و نیاو له‌گه‌ڵ مه‌سیحیه‌کان پتر له‌ رۆژگاری شاپووری دووه‌م‌دا ره‌نگی داوه‌ته‌وه‌. به‌م شیوه‌یه‌ له‌ زه‌مانی یه‌زدگردی یه‌که‌م‌دا ئال‌وگۆریکی بنه‌رته‌ی له‌ بواری هه‌لوێست و جوولانه‌وه‌ له‌گه‌ڵ مه‌سیحیه‌کانی ئیران‌دا ره‌وی داوه‌. پاش ئه‌وه‌ی که پادشا کێژیکی جووله‌که‌ی هێنا، وا به‌ چاکی له‌گه‌ڵ مه‌سیحیه‌کان جوولایه‌وه‌ که ئەوان ناودێریان کرد به‌ «پادشای مه‌سیحی». شاپوور

کۆبوونه‌وه‌یه‌کی پێکه‌یتنا له‌ گه‌وره‌پیاوانی دینی و «جاسلیق»^۱ یك له‌ سلۆکیه‌ و پینچ «مه‌تران»^۲ ی له‌ هه‌ریمه‌كان بیه‌گر کردن و فهرمووی که‌ پێبه‌رانی مه‌سیحی ئازادن هه‌تا پێ‌وه‌رسمی دینی خۆیان به‌رپوه‌ به‌رن؛ به‌لام ویده‌چێ که‌ مه‌سیحی پێیان له‌ به‌ره‌ی خۆیان زیاتر ڕاکیشابێ و سنووری ئازادیان به‌زاندبێ. جاری وایه‌ هه‌لسوکه‌وت و جوولانه‌وه‌یان له‌ گه‌ل په‌رستگا و پێشه‌وایانی زه‌رده‌شتی نه‌وه‌نده‌ توندوتیژ بوو که‌ پادشا که‌وته‌ ژێر ته‌وژمی پێبه‌رانی زه‌رده‌شتی و وای لیهات هه‌تا پێ و په‌وشتی خۆی سه‌باره‌ت به‌ مه‌سیحیه‌کان بگۆڕێ.

ویده‌چێ که‌ له‌ زه‌مانی یه‌زدگه‌ردی یه‌که‌م دا، ئاوری ناکۆکی نیوان ئێران و ده‌سه‌لاتی تازه‌ی هه‌یاته‌له‌ی خێونی له‌ پۆژه‌ه‌لات هه‌لگیرسابێ. وه‌کوو باسماں کرد شاپووری دووهم هه‌یاته‌له‌ی وه‌کوو «هاوپه‌یمانان» له‌ خاکی کووشان دا بیه‌گر کردن. هه‌یاته‌له‌ خاشه‌ی حکومه‌تی کووشانه‌ بچوکه‌کانیان کیشا و حکومه‌تیکی به‌ده‌سه‌لاتیان دامه‌زراند و له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پینجه‌م دا کیسیان له‌ بێ‌به‌رستی ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی ئێران هیتا و له‌ دوو بالی هیندوکوشه‌وه‌ په‌ره‌یان به‌قه‌له‌مه‌رووی خۆیان دا و له‌و شویته‌وه‌ بوونه‌ مه‌ترسی بۆ سه‌ر هیندیش.

دوای نه‌مانی یه‌زدگه‌ردی یه‌که‌م، کورده‌کانی ده‌میان تیکنا و کردیانه‌ به‌ره‌م‌به‌ره‌م که‌ کینه‌یان جێی بگریته‌وه‌. بارامی پینجه‌م (۴۲۱-۴۳۸ ی ز) به‌ یاریده‌ی هیزه‌کانی میری عه‌ره‌بی «حیره»، له‌و هه‌رایه‌دا سه‌رکه‌وت. حیره‌ حکومه‌تیکی بچووک و ده‌سنیژی ساسانییه‌کان بوو له‌ خۆرنشینی فورات و بارامیش له‌وێ هه‌لیداوو. ده‌ستیوه‌ردانی نه‌ته‌وه‌یه‌کی غه‌واره‌ له‌ کاروباری زنجیره‌ی پادشایانی ئێران دا

۱- پله‌ی پێشه‌وایانی دینی مه‌سیحی.و.

۲- پله‌ی پێشه‌وایانی دینی مه‌سیحی و ده‌که‌وێته‌ به‌ره‌ژێر جاسلیقه‌وه‌.و.

سهردهقی بۆشکا و کهسانیکی دیکهش خواستیانهوه و بهرهبهره بوو به یه کینک له هۆکارهکانی دابه زینی هیژ و دهسهلاتی ئیمپراتۆری.

هیچ پادشایهکی ساسانی وهکوو بارامی پیتجهم به مرۆیهکی گهل پهسند نه ناسراوه. ئه و پیاویک بوو راوچی، شاعیر و موسیقی زان که به تهواوی تامی له ژبان دهزانی. خۆی له کیشمه کیشم له گهل مه زنان پاراست و به شیک له دهسهلاتی بۆ تهرخان کردن. له بهر هاتنه ئارای کۆمه لیک ئهفسانه سه بارهت به ئازایهتیی بارام، ناوی به نه مری ماوه تهوه و له ماوهی سه دان سالد، ته نانهت دوای برانه وهی ئیمپراتۆریی ساسانیش، بۆ ته بابیهتیکی سهرنج پراکیش له نیو هونه رمه ندانی ئیرانی دا. بارام له شه پکی دژی هه یاته له دا سهرکهوت و توانی پرووچی پرکیشیان خاو بکاته وه و بهر به په ره گرتنی قه له مره وی دهسهلاتیان بگری، به لام شه پ و تیکه له چوونی له گهل بیزانس سهرکهوتنی که متری به شوینه وه بوو. هۆکاری ئه م شه په ده که رپته وه بۆ سهر پخوست کرانی مافی مه سیحیه کان و له ئاکام دا ریکه وتنیک به دی هات و ئازادیی دینی بۆ مه سیحیه کان وه بهر چاو گیرا. جاریکی دیکهش کۆمه لیک پروداو بوونه هۆی پیکه وه سازانی ئیران و پۆم. پیتشتر له زه مانی شاپووری سییه م دا ریکه تننامه یه ک له نیوان پادشا و ئیمپراتۆر «جۆفیانووس» دا نووسرابوو. به پنی ئه م ریکه وتننامه یه هه ردک لا ده بوو به شداری پاراستنی پێ و په وگهکانی قه فقا ز بووبان. ئیرانی له و ناوچانه چهند قه لات و قایمه لانیان ساز کردن و سهر بازخانهکانی ئیرانی بوونه پاریزهریان و حکومه تی پۆمیش به شیک له خه رجه که ی دابین ده کرد. له م پۆژگاره وه شه پۆلی هوونه په وهنده کان بێ برانه وه هرووژی ده کرده سهر ئه م کۆسپ و له مپه رانه و جاری وایه دهستیان به سهر دا دهگرتن. وهکوو ئاشکرایه له سالی ۳۹۵ی زایینی دا، نهک ته نیا هه لیانده کوتایه

سه‌ر ئه‌رمه‌نستان، به‌لکوو هی‌رشیان ده‌برده سه‌ر کاپادۆکییه و باکووری سووریاش و ته‌نانه‌ت هه‌ره‌شه و مه‌ترسیش بوون بۆ سه‌ر ئه‌نتاکییه. له‌ زه‌مانی بارام‌دا، جاریکی دیکه حکومه‌تی رۆم لیبرا که به‌چیته‌وه سه‌ر رینگه‌وتننامه کۆنه‌که و به‌شداری پاراستنی رۆ و په‌وه‌که‌کانی قه‌فقا‌ز بۆ. له‌ رۆژگاری بارامی پینجه‌م‌دا، کیشی مه‌سیحیه‌کانی ئیران چاره‌سه‌ر کرا. له‌ گه‌رمه‌ی کیشه و هه‌رای نیوخۆیان‌دا، پادشای ئیران که پشتیوانی جاسلیقی تازه بوو، به‌رهو پینکه‌یتانی کۆبوونه‌وه‌ی که‌شیشانی پال پێوه‌نا که تێیدا بریاریان دا کلیسای ئیران له‌ کلیسای بیزانس دابهری و سه‌ربه‌خۆ بۆ. به‌م شیوه‌یه گومان و در‌دو‌نگی ئیران سه‌باره‌ت به‌ کاکه‌وبراله‌یان له‌گه‌ل رۆمییه‌کان ده‌بوو به‌رپێته‌وه.

مه‌سیحیه‌کان که‌وتبوونه به‌ر سه‌رنجی یه‌زدگردی دووهم (۴۳۸ - ۴۵۹ی ز)، به‌لام ئه‌م نیازپاکی و لاوانده‌وه‌یه هینده‌ی نه‌کیشا. پادشای ناوبراو پاش ده‌ربهرینی هه‌ستی هۆگر‌بوونی سه‌باره‌ت به‌ دینه‌کان و لیکۆلینه‌وه و ورد‌بوونه‌وه له‌ تیکرای ئه‌وانه‌ی له‌ ئیران‌دا باو بوون، سه‌ره‌نجام به‌ ده‌مارگرژی له‌سه‌ر دینی زه‌رده‌شتی مایه‌وه و دوا‌ی ئه‌م یه‌کلابوونه‌وه‌یه که‌وته ئازار و ئیشاندنی یه‌هودیه‌کان و مه‌سیحیه‌کان. بریاری پادشا که ده‌یگوت ده‌بی ئه‌رمه‌نستان بپێته سه‌ر دینی زه‌رده‌شتی، خه‌لکی هه‌ریمه‌که‌ی هارو‌وژاند و راپه‌رین بالی ئه‌نگاوت و پهل و ده‌سته‌ی هی‌زه‌کانی ئیرانی تیکشکان. له‌ جه‌نگه‌ی ئه‌م هه‌رایه‌دا پادشای ئیران له‌گه‌ل هه‌یا‌ته‌له‌ش تیکه‌له‌چو‌وبوو. پاشان یه‌زدگرد وه‌کوو سه‌رکرده‌ی هی‌زه‌کانی خۆی گه‌یشته ئه‌رمه‌نستان و سه‌ربزێوانی به‌زاندن و به‌مه‌به‌ستی ده‌مکوت کردنی خه‌لک، نوپه‌ه‌رانی مه‌زنه‌وه‌جاخان و پێشه‌وا دینییه‌کانی ئه‌وانی له‌گه‌ل خۆی هیتان بۆ ئیران.

له سهردهمی دهسه لاتی پیرووزدا (۴۵۹-۴۸۴ ی ز) ، بارودۆخی نیوخۆی ئیمپراتۆری یه کجار شیوابوو. قاتی و قری له ماوهی چهند سالی بئیتوبردا، کۆمه لیک شار و ناوچهی به سهر ویرانی دا خستن و وای لیهات که پادشا چاو له پیتاک بپۆشی و ته نانهت له نیو خه لکدا گهنم دابهش بکا. گیره و کیشهی دینی ولاتی دابهشی و پادشا دهستی له ئازاردانی جوولهکان هه لئه گرت. مه سیحی ببوونه په یڕهوی دوو رێناز: یه کیان نه ستووری که پێیان وابوو مه سیح خاوهنی دوو سرشتی خودایی و ئاده مزادییه و ئه وانی دیکه مۆنوفیزیستهکان بوون که وایانده زانی خودا له هروچی خودی مه سیح دا تاوه ته وه و هه ردک سرشتی خودایی و ئاده مزادی بوونه یهک و مه سیح خودایه. جگه له م پرووداوانه، شه په کانی پیرووز له گه ل هیا ته له ولاتی برده سهر لێواری هه لدیران. پیرووز پاش یه کهم شکان و به دیل گیرانی، به مه بهستی ئازاد کرانی خۆی دهسته بهر بوو هه تا باج و خه راجیکی قورس بدا و له ماوهی کۆکردنه وهی ئه و گۆژمه یه دا قوبادی کۆپی به بارمه دانا. پێوه به سترانی باج و پیتاکی تازه به خه لکه وه و یارمهتی دووباره ی پۆمیه کان ده بوو بخرینه سهر یه کتر و له خۆکرینه وهی پادشا بدرین.

به کورتی هه لۆیست و سیاسهتی بیژانس سه بارهت به ئیران له نیو جه غزی زیرهکی و وریایی دا هه لده سووړا. له هوانگهی پۆمه وه ئیران ده بوو ده وری پووشکه ولات یان به لاگیره وه ببینی و زه بری ئه و کێوی لانه بگریته خۆی که رهنگه هیزش و هروژمیان بۆ سهر سنووره کانی پۆژه لاتی ئیمپراتۆری پۆم به مه ترسی داندرا با. هه روه ها ئه گه ر ئیران ئاوا یه کجار بئیه سه لات بوو با، رینگا بۆ په لوپۆ هاویشتنی تازه ی بیژانس ده کرایه وه. به پنی ده قی سه رچاوه کانی

خۆراوایی، ئیمپراتۆر «زینۆن» به‌مه‌به‌ستی وه‌دی هاتنی ئامانجه‌کانی خۆی پیروزی له‌هه‌یاته‌له‌کان کڕییه‌وه و ئازادی کرد. زێڕی پۆم ده‌بوو به‌ختی پاراستنی که‌وشه‌نه‌کانی دووچۆمان کرابان، چونکه‌ په‌نگه‌ هه‌ریمه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی که‌وتبانه‌ به‌ر په‌لاماری خاپوورکه‌رانه‌ی ئێرانیه‌کان. به‌کورتی هه‌تا ئه‌و زه‌مانه‌ی که‌ ئێرانی له‌گه‌ڵ جه‌ماوه‌ری کێویله‌ سه‌رقالی شه‌ر بوون، دووچۆمان ده‌که‌وته‌ ده‌ره‌وه‌ی ناوچه‌ی مه‌ترسی؛ هه‌ر بۆیه‌ پۆم هاوکات له‌گه‌ڵ یاریده‌دانی ئێران له‌ حاند تیکشکانیکی یه‌کجار کاره‌ساتباردا، ده‌یه‌یه‌یست شه‌ریان له‌گه‌ڵ هه‌ونه‌کانیش بۆ هه‌لگیرسێتی و ئاوری دووبه‌ره‌کایه‌تی بگه‌شبینیته‌وه. به‌گوێزه‌ی ده‌قیکی سوریانی، هه‌ونه‌کان به‌ فیتی پزمیه‌کان پاش تیکدانی قه‌لا و قایمه‌ی پێ و په‌وگه‌کانی قه‌فهاز که‌ هیزه‌کانی پیرووز ده‌یانپاراستن، هه‌لیانکرده‌ سه‌ر ئه‌م پادشایه‌ و هه‌تا هه‌ریمه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی تێراچوون. په‌لاماری هه‌ونه‌کان کاریکی وای کرد که‌ شای شاهان ناچار بێ ده‌نگی له‌شکری بدا بۆ به‌رپه‌رچدانه‌وه‌یان.

پاش چه‌ند سالان که‌ له‌ به‌ره‌ی هه‌یاته‌له‌دا باشت‌ر له‌ به‌ره‌ی قه‌فهاز، هیووری و ئارامی بالی ئه‌نگاوت و ئاوا پیرووز توانی قه‌ره‌به‌ویی باری دارایی و داهاتی بکاته‌وه و قۆشه‌نی پێویست پێک‌بێتی، لێ‌په‌ر که‌ سه‌ره‌له‌نوێ به‌ گۆ دوژمنانی‌دا بچیته‌وه. پیاوانی ده‌وره‌به‌ری هه‌رچی وه‌به‌ریان هه‌لخویند که‌ وا باشه‌ ده‌ست له‌و ته‌مایه‌ی هه‌لبگرێ، به‌لام سه‌رنه‌که‌وتن. پیرووز سالی ۴۸۴ی زایینی هه‌لیکرده‌ سه‌ر هه‌یاته‌له‌ و دیسان به‌زی و له‌و هه‌نگاوه‌ نابه‌جینه‌دا سه‌ری دانا. له‌ زه‌مانی نه‌مانی پیرووزه‌وه، نه‌ته‌وه‌ی دراوسێی بالی پۆژه‌لاتی ئێران، تازه‌ به‌ هاوپه‌یمانی ئێران داناندری و نه‌ته‌ویه‌کی به‌ره‌فرمانیش نییه‌ که‌ باج و خه‌راج بدا، به‌لکوو زۆروکه‌م خۆی به‌ سه‌ردار و سه‌روه‌ر ده‌زانێ و ته‌نانه‌ت به‌وه‌نده‌

باجه قورس و نه‌غده‌ش پازی نابێ که له زهمانی پادشایه‌تی چوار که‌س له جێنشینیانی پیرووز له ماوه‌ی پتر له نیو سه‌ده‌دا وه‌ریده‌گرت. پادشای هه‌یاته‌له‌ ویستی که ده‌ست که کاروباری نیوخۆی ئیران وه‌ربدا و له هه‌نگاوی یه‌که‌م‌دا سه‌ری برده‌ نیو ده‌مه‌قه‌ و پ‌قه‌یه‌ خوازیارانی تاج و ته‌ختی پادشایه‌تی و پیلانه‌کانی نیو کۆشک و بارگای میری. ئه‌م هه‌نگاوه‌ له زهمانی به‌لاشی جیگره‌وه‌ی پیرووزدا هه‌ستی پێده‌کری، به‌لام دوا‌ی چوار سا‌ل جیی بۆ قوباد چۆل کرد. ئه‌گه‌ر بێتوو وه‌بیر خۆمانی بێتینه‌وه که قوباد چه‌ند سالیکی تافی لاوه‌تی خۆی له نیو هه‌یاته‌له‌دا تیپه‌ر کردووه، ده‌کری بگه‌ینه ئه‌م ئاکامه که ئه‌م ده‌سه‌لاته له و‌روداوانه‌دا ده‌وری گیراوه که بوونه هۆی به‌ پادشایه‌تی ئه‌م پادشایه (٤٨٨ی زایینی).

«هه‌ر شه‌ه‌ریک تیکشکانی به‌ شوینه‌وه‌ بووبا، دژکرده‌وه‌یه‌کی دینی و سیاسیی لێده‌که‌وته‌وه.» ئه‌و ئه‌رکه‌ی خرابوویه سه‌ر شانی قوباد، قورستر بوو له ئه‌رکی تیکرای باب و باپیرانی. ولاتی ئیران دوا‌ی کێشانی ده‌ردی قاتی‌و‌قه‌ری و و‌رودانی شه‌ه‌ره‌کانی پیرووز و تیکشکانی یه‌که‌جاره‌کی، که‌وتبوویه سه‌ر هه‌لدیری سه‌رسووتانی ئابووری. جه‌ماوه‌ری به‌رفه‌رمان را‌ده‌په‌رین و په‌وه‌نده‌کان ده‌ستیان له تالان‌و‌برۆ هه‌لنه‌ده‌گرت. ده‌بوو له سنوره‌کانی باکووری به‌رپه‌رچی هوونه‌کان درابایه‌وه و خه‌راجیش درابایه هه‌یاته‌له. هه‌بوونی زی‌تر پتر له هه‌موو سه‌رده‌میک پتویست بوو، به‌لام خه‌زینه‌ جرینگه‌ی لێونه‌ده‌هات. قوباد په‌یتا‌په‌یتا بالوێزی ناردن بۆ قوسته‌ته‌نیه، به‌لام کاره‌که‌ی بێ‌به‌روبوو بوو. ده‌بوو له جه‌غزی سیاسه‌تی نیوخۆدا، له نێوان مه‌زنه‌وه‌جاخانی هه‌میشه ده‌سه‌لاتدار و گه‌لدا که ویکرا ببوونه مه‌زده‌کی و خوازیاری به‌دی هاتنی ئال‌و‌گۆری قوولی

کۆمه‌لایه‌تی بوون به قازانجی بێ‌به‌شان، یه‌کیان هه‌لبژێری. پادشا به چاونه‌ترسی گه‌لی هه‌لبژارد هه‌تا بتوانی ده‌سه‌لاتی مه‌زنان به‌ره‌و لاوازی به‌ری.

بزووتنه‌وه‌ی مه‌زده‌کی له‌سه‌ر ڕێ‌وشویتی ئایینیکی هه‌لده‌سوورا که به شیوه‌یه‌کی تایبەت له خولقانی جیهان و دنیای دیکه‌ی ده‌روانی. مه‌زده‌ک ئهم دینه‌ی له‌ ڕووی ڕێ و ڕه‌وشته‌کانی «مانی» یه‌وه گه‌شه و په‌ره پێدا و بانگی په‌یره‌وانی خۆی کرد که خۆیان له‌ ڕق و قین و شه‌ڕه‌نی بپاریزن. بزچوونی مه‌زده‌ک له‌سه‌ر دابه‌شینی سامان به شیوه‌یه‌کی هاوسه‌نگ له‌ نێو کۆمه‌لانی خه‌لکدا، سه‌رنجی مرۆفی ڕاکێشا. ده‌بوو سامانی ده‌وله‌مه‌ندان که بریتی بوو له‌ دارایی و ژنه‌کانیان، له‌ نێو هه‌ژاراندا دابه‌ش کرابان. له‌ نێو کۆمه‌لایه‌کی وه‌کوو کۆمه‌لی ئیرانی سه‌رده‌می ساسانی‌دا که چینه‌کان تێیدا له‌ یه‌کتر جیاواز بوون، مرۆفی به‌ بنه‌چه‌که خواره‌سته، هه‌رگیز نه‌یده‌توانی له‌ چینی خۆی تێپه‌ری و به‌ره‌و سه‌ر ب‌ه‌وا و هه‌لبدا. له‌م پێکهاته‌یه‌دا بنه‌ماله و مَلک‌وماش و لێکدا‌برانی چینه‌کان به‌ئاشکرا خۆی ده‌نواند. گه‌لله‌ی ڕێپازی مه‌زده‌ک که جێی خۆیه‌تی به‌ کۆمۆنیزمی ئیرانی ناودێر کراوه، به‌ شوێن‌یشکی راسته‌قینه‌ داده‌ندرا. تاقمیک له‌ زانایان، ئهم شوێن‌ش‌ه‌یان به‌ دژکرده‌وه‌ی کۆیلان، جووتیارانی نیمچه‌کۆیله و جه‌ماوه‌ری به‌ربلاوی مرۆفی پێشتر ئازادی شار و گوندان داناوه، که دژی ده‌ره‌به‌گی و یاسای کۆیله‌داری ڕاپه‌ریون. ئهمه‌ شه‌ڕیکی چینه‌یه‌تی بوو که بۆنی دژایه‌تی له‌گه‌ڵ هه‌ره‌مخانه‌ی مه‌زنانی لێوه‌ده‌هات که پهرن بوو له‌ ژنانی ده‌سه‌به‌سه‌رکراو.

قوباد بوو به‌ لایه‌نگری ئهم بزووتنه‌وه‌یه و کۆمه‌لایه‌کی یاسای په‌سه‌ند کرد که ویده‌چی هیندیکیان سه‌باره‌ت بن به‌ ژنان. قوباد که‌وته نێو داوی پیلانیک و لێخرا و گیرا، به‌لام گیانی خۆی ڕزگار کرد و ماوه‌یه‌ک دواتر هه‌لات و په‌نای

برده بهر بارگای ههياته له. سالی ٤٩٩ی زایینی هیزیکي ههياته لهی خسته بهرپکيفی و گهرايه وه ئیران و به یاریدهی ئەوان، «زاماسپ»ی برای لښخست و چۆوه سهر دۆخی جارانی و لهو پۆژگاره وه ههلوښت و سیاسهتی گۆپی. قوباد له بهروهی ناچار بوو خهراجی ههياته له بدا و مووچه و مانگانهی هیزهکانی بهرفهرمانیشی دابین بکا، به مه بهستی بهر بهرهکانی لهگهڵ دوژمنانی پالی به ههياته لهکانه وه دا. کاتیک پۆم خۆی له دانی گوژمه ی دیاری کرای دهرهاوښت، په یوه نندیه کان تیکچوون و قوباد هیزشی برده سهر ناوچه ی دووچۆمان و «نامید»ی گرت و لهوئ دهسکه وتیکي زۆری وه چنگ هینا. پاش پښکها تیک لهگهڵ بیزانس، کهوته شه پیکي ئازایانه دژی هوونه کان که ههتا برانه وه ی دهسه لاتی به شیوه یه کی نیوه نیوه دريژه ی کیشا.

وهکوو دیاره بزووتنه وه ی مه زده ک دريژه ی به پښازی خۆی دا. ئەم بزووتنه وه یه بوو به شۆرش و کۆمه لیک ئاژاوه و هه لوښستی توندوتیژی لیکه وته وه. مال و سامانی دهوله مه ندان به تالان چوون و ژنیان پښندران و دهست به سهر زه وی وزاریان دا گیرا. قوباد پاش هیوربوونه وه ی بارودۆخه که به پووساردی لهگهڵ سه رۆکانی مه زده کی جوولایه وه که تا قمیک نه جیم زاده ش چووبوونه سهر دین و نیو ریزه کانیانه وه. کاتیک مه زده کی دژی جښشینیایه تی خسره وی کوپی راوه ستان، ئەم پادشایه نیوانی لهگهڵ تیکدان. کۆبوونه وه یه ک بۆ باس و ده مه ته قه پښکها ت که تنیدا پښه وایانی زه رده شتی و مه سیحی ببوونه پکه به ری مه زده کییه کان. مه زده کی به زین و قه لت و بر کران و کتبه کانیا ن سووتښندران و دهست به سهر مال و سامانیان دا گیرا. ئەم بزووتنه وه یه داکووزا، به لام بیروبۆچوونیان دواتر کاری بۆ کرا و به نه هیتی بلاوبوویه وه و

مایه‌وه. نیوسه‌ده دواتر کوپ‌ی قاقانی^۱ گه‌وره‌ی تورکانی خۇراوا بوو به سه‌رجه‌له‌ی هه‌ژاران و بی‌به‌شان و ناوچه‌ی ئاوه‌دانی بوخارای داگیر کرد و مه‌زنه‌وه‌جاخان و بازرگانانی ده‌وله‌مه‌ندی له‌ خانه و لانه‌ی خۆیان ده‌رپه‌راندن؛ به‌لام سه‌رکه‌وته‌که‌ی هیتده‌ی خۆ بۆ نه‌گیرا. ئه‌م راپه‌رینه سه‌رکوت کرا و کوپ‌ی قاقان گیرا و به شیوه‌یه‌کی در‌ندانه کوژرا. ویده‌چی که دینی مه‌زده‌کی له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌شتمی زایی‌نی‌دا بوو‌بیته هانده‌ری «خۇرزاد»ی برای پادشای خاره‌زم. خۇرزاد ده‌سه‌لاتی به ده‌سته‌وه گرت و دارایی و سامانی مه‌زنه‌وه‌جاخانی به مه‌ر و مالات و کچان و ژنانه‌وه له نیو هه‌ژاران‌دا دابه‌ش کرد. پادشا ناچار بوو که داوای یارمه‌تی له عه‌ره‌بان بکا و ئه‌وانیش به سه‌رکردایه‌تی «قوته‌بیه» هاتن و ده‌سه‌لاتی پادشایان سه‌قامگیر کرده‌وه و خاشه‌ی کار و هه‌نگاوی خۇرزادیان کیشا.

قوباد که خۆی که‌سینکی ئاشنا بوو به دادپه‌روه‌ریی کۆمه‌لایه‌تی، ویستی هه‌تا بارودۆخه‌که به‌ره‌و باشی بگۆڕی، هه‌ر بۆیه گه‌ل‌له‌یه‌کی بۆ ئال‌وگۆڕی دارایی و داها‌تی حکومه‌ت دارشت، به‌لام مه‌رگ مه‌ودای نه‌دا که ئاواته‌کانی وه‌دی بین و جینشینه‌که‌ی رێبازی ئه‌وی کوێر نه‌کرده‌وه. لێزه‌دا پێویسته وه‌بیری بێنینه‌وه که له زه‌مانی قوباد‌دا رێچه‌که‌دینی نه‌ستووری له ئێران‌دا بوو به تاقانه‌ی دینی مه‌سیحی و کلیسای تازه‌ش وه‌کوو دینی زه‌رده‌شتی که هه‌میشه دژی زه‌ماوه‌ند نه‌کردن و ربه‌نی بوو، ئه‌م دابه‌ی وه‌لانا و به نابه‌جیی دانا.

له سه‌رده‌می خوسره‌وی یه‌که‌م‌دا (۵۳۱-۵۷۹)^۲، ئیمپراتۆری توانی له شه‌ر له‌گه‌ل مه‌زنان و جه‌ماوه‌ری خه‌لک‌دا به سه‌رکه‌وتوویی ده‌رباز بی. بیه‌مای

۱- خاقان

۲- مه‌به‌ست «ئه‌نووشه‌ره‌وان» ه - نوشین‌ره‌وان - ئه‌نووشیروان = نژیروان.و.

دهسهلاتی پادشایهتی ههچ زهمانیک وهکوو ئیستا نهیتوانیبوو ئاوا پتهو خۆی داپیژی، چونکه تهواوی چینهکان و تهناهت پێشهویانی دینیش سهریان وهبه پادشا هیتابوو. له سهرهتای کارهکانی دا پادشا بریاری دا که تهواوی ئه زهوی وزارانهی له جهنگهیی دهسدریژی مهزدهکییهکان دا داگیر کرابوون، بدریتهوه به خاوهنهکانیان. چهند یاسایهکی پهسند کرد و چارهنووسی ژنان و ئاپۆرای منداڵانی رفیتدراوی نهجیمزادانی له گهرمهیی سههرهلدانی مهزدهکییهکان دا ڤوون کردهوه. حکومهت پهروهدهکرانی ئهم کوڤوکالانهی گرته ئهستۆی که له داهاتوودا دهبوونه مهزن و ماقوولانی سهه به دهسهلات و له سهه شینوازیکی تازه دهپۆشت و دابی کۆن کویر دهکرایهوه. مشووری گوند و ئاوهدانیشان خورا و سههرلهنۆی نۆژن کرانهوه و دهستیان به ڤینگاوبان و ڤردان دا هیتانهوه و جۆگه و کاریز جۆمال و خاوین کرانهوه و مهه و مالاتی تیداچوو جینگایان ڤه کرایهوه. حکومهت کۆمهلیک یاسای پهسند کردن که شیوهی کاروباری دارایی و داهاتی ئیمپراتۆری ئال وگۆڤی به سههدا هات. ههموو زهوی وزاریک پیداهوونهوهی حیساباتی بۆ ئههجام درا و بهگۆیرهی چۆنیهتی و ڤیژهوی خاک و چهشنی بهرههههکی، پیتاکی ڤیوهبهسترا. سههرانهی مروف بهپنی چین و توژی خۆی دیاری دهکرا. تهواوی ئهم ئال وگۆڤانه دهگهڤانهوه سههههناسهیهکی تازه که ڤهنگدانهوهی مهیلی پادشا بوو بۆ ڤهچاو کردنی دادپهروهی و ڤاگرتنی ڤارسهنگی زیاتر له نیو کۆمهلدا. وهکوو دیاره ئهم ڤیوشوینانه دهبوونه دابینکههه داهاتی ولات و بۆ بهرهنگاربوونهوهی گری و کۆسپی نیوخۆ و شهه و تیکههلهچوونی دهههکی ڤیویست بوون. چاکسازی پهههی ئهستاند و داویتی سپاشی گرتهوه، که ههتا ئه کاته تهنیا خاوهنی تاقه سههرکردهیهکی بههیز بوو. له سههردهمی نوشیروان دا چوار

سه‌رکرده بۆ چواربه‌شی سپای ئیمپراتۆری وه‌به‌رچاو گیران. گه‌ل ده‌بوو مل بدا بۆ چوونه سه‌ربازی و خوسره‌و هی‌ز و ده‌سته‌ی «جووتیر- سه‌ربازی» پینکه‌یتان و به‌مه‌به‌ستی پاراستنی باشتی سنوره‌کان، گه‌لیک عیل و عاشیره‌تی له‌سه‌ر که‌وشه‌کانی دامه‌زاندن که ده‌وری هاوپه‌یمانانی پۆمی یان چینییان ده‌گیرا. به‌مه‌به‌ستی به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی په‌لامارده‌رانی ده‌شته‌کی و بیابانگه‌رد چه‌ند قه‌لا و قایمه‌لانی له‌سه‌ر په‌وکه‌ی «ده‌ربه‌ند» ساز کرد و له‌نیزیک گۆشه‌ی باشووری پۆژه‌ه‌لاتی ده‌ریای خه‌زه‌ر شووره‌یه‌کی چه‌ندین کیلۆمیتري پراکێشا هه‌تا ئاوا بتوانی پیده‌ه‌ستی گورگان بپاریزی که ده‌تگوت که‌لین و قه‌لشتیکه له‌ نیو زرنی چپاکانی ئیران‌دا.

ئه‌گه‌رچی په‌یمانی «ناشتی هه‌میشه‌یی» له‌گه‌ل بیزانس مۆر کرابوو، به‌لام دیسانیش خوسره‌و له‌ سالی ۵۴۰ی زایینی‌دا هه‌لیکوتایه سه‌ر سووریا. ئه‌نتاکیه گیرا و سووتیندرا و جه‌ماوه‌ره‌که‌ی پراگۆیزران بۆ شاریکی تازه که هه‌ر له‌سه‌ر شیوه‌ی ئه‌و شاره و له‌نیزیک تیسفون ساز کرابوو. ئه‌و په‌یمانی پینکانه‌ی که ماوه‌یه‌ک دواتر مۆر کرا، سه‌ره‌رای داسه‌پاندنی باج و خه‌راجیکی قورس، ئال‌وگۆپیکی له‌ سنوره‌کانی خۆرنشین‌دا به‌دی نه‌هیتا و جاریکی دیکه بوو به‌ ده‌سته‌به‌ری ئازادی مه‌سیحیه‌کان. خوسره‌و هه‌ر له‌م ساله‌دا که خۆی به‌هی‌ز و ده‌سه‌لات ده‌هاته به‌رچاو، له‌ حاندانی باج و خه‌راجی سالانه به‌هه‌یاته‌له‌ سه‌ری بادا که تازه نه‌یانده‌توانی ویست و داخوازی خۆیان به‌ سه‌ر ئیران‌دا به‌سه‌پێتن. بیست سال دواتر، واته ئه‌و زه‌مانه‌ی که خوسره‌و له‌گه‌ل تورکانی خۆراوا ببوو به‌ هاوپه‌یمان، توانی به‌یه‌کجاری هی‌زی هه‌یاته‌له‌ تیکبشکیتی و قه‌له‌مه‌روی ده‌سه‌لاتیان له‌ نیوان ئیران و تورکان‌دا دابه‌ش کرا و له‌ ئاکام‌دا سنوره‌کانی پۆژه‌ه‌لاتی ئیران هه‌تا پووباری جه‌یحوون له‌به‌ریه‌ک کشایه‌وه. چونکه سنوو و

دهه ره کانی باکووری ئیران سهربازخانه یان لی داندرا، به شیوه ی پته و توانییان خۆیان له ئاست هیژشی هوونه کان رابگرن و له باشووری ئیمپراتۆری، یه مه ن خرایه سهر قه له مه وی ئیران.

په ره ی خاکی ئیران و گه شه ی هیژ و به رست و سه رکه وتنی قۆشه نی، به ئاشکرا هه ره شه بوون بۆ سه ر بیزانس و هیچ گومانی نه بوو که شه پێکی تازه ی له گه ل کۆنه دوژمنی به ئه ستۆوه ده یێ. هه ر بۆیه حکومه تی پۆم که وته چالاکی و هه لسه ورپانیکی یه کجار به ربلاوی سیاسی هه تا بتوانی یه کییه تی و هاوپه یمانیه ک دژی ئیران پیک بێنێ و به ته واوی رکه به ره که ی گه مارۆ بدا، چه ند بالوێزیک نیردرانه لای تورکانی خۆراوا و نه ته وه کانی دیکه ی ئاسیای ناوه ندی که ده بوو پیکه ی نه ری بالی باکووری پۆژه له لاتی یه کییه تییه که بووبان. کۆمه لێک بالوێزی دیکه ش به مه به ستی وتووێژ له گه ل حه به شه و حکومه ته عه ره بیه کان به رپێکران هه تا بالی باشووری خۆرنشین پته و بکری که به ره ی به ربلاوی سنووری هاوبه شی دوو ئیمپراتۆرییه که یان پیکدیتا، هه لسه ورپانی پۆمیه کان ئاکامیکی لینه که وته وه. ئه و شه په ی که له بهر هه را و ئاژاوه ی ئه رمه نستان قوما، هۆکاریکی تازه بوو بۆ به هیژتر بوونی ده سه لاتی سهربازی ئیران. دووچۆمان که وته بهر په لاماری قۆشه نی شای شاهان و کاول کرا. پادشای پیر، دوا ی نیزیکه ی نیو سه ده ده سه لاتداری، له جه نگه ی دیدار و وتووێژی په یمانی ئاشتی دا، کۆچی دوا یی کرد. سه رچاوه کانی پۆژه له لاتی خوسره و به پادشایه کی ته واو دلخواز، پارێزه ری گه لان، تامه زرزی دادپه روه ری، شیلگیر و خیرخواز ده ناسیتن. رهنه گه بکری سه رده می ده سه لاتی خوسره و هه م به باری پێشکه وتی سیاسی و ده سه که وتی سهربازی دا و هه م به لایه نی گه شه ی شارستانیه تی

ئیرانی له‌ بوارى هونه‌رى و زانست و وێژهدا، به‌ پرشنگدارترین سهرده‌مى ساسانى دابندرئ.

هۆرمزدى چواره‌مى كورى (۵۷۹-۵۹۰ى ز)، پياويكى ليوه‌شاه و زيره‌ك و خوينده‌وار بوو. ئەو ده‌يهه‌ويست به‌ رچه و رڤيازى باوكى‌دا بره‌وا و ده‌سه‌لاتى به‌ سه‌ر مه‌زنان و پيشه‌وايانى دينى‌دا بشكيتته‌وه. هۆرمزد له‌ به‌روه‌ى كه‌متر پاريزى ره‌چاو ده‌كرد، خيرايه‌كى كه‌وته‌ نيو گري و كۆسپى ئەو دوو چينه‌ ده‌سه‌لاتداره‌ى كۆمه‌لى ئيرانى كه‌ بزبان به‌دى هيتابوو. له‌م ره‌وته‌دا و به‌ مه‌به‌ستى سه‌قامگيركردنى هيتز و ده‌سه‌لاتى پتر پالى به‌ جه‌ماوه‌رى مه‌سيحى به‌ره‌رمانىيه‌وه‌ دا و هه‌ر ئەوه‌ش دژكرده‌وه‌يه‌كى توندترى له‌ لايه‌ن موغانى زه‌رده‌شتىيه‌وه‌ ليكه‌وته‌وه. بارودۆخى ده‌ره‌وه‌ى ئيران له‌وه‌ش ناخۆشتر بوو. ئاكامى مه‌لويست و سياسته‌كانى بيزانس ورده‌ورده‌ ده‌ركه‌وت و شاهان‌شايه‌تتى ئيرانى ناچار كرد كه‌ به‌ره‌نگارى دوژمنانى بكه‌ويته‌ به‌ره‌ره‌كانى و هاوكات له‌ سى به‌ران‌دا بجه‌نگئ. يه‌كيك له‌ گه‌وره‌ترين سه‌ركرده‌كانى سهرده‌م به‌ ناوى بارامى چووبين له‌ به‌ره‌ى هه‌ونه‌كان‌دا له‌ باكوور و به‌ره‌ى توركان له‌ خۆره‌ه‌لات، زنجيره‌يه‌ك سه‌ركه‌وتنى وه‌ده‌ست هيتا، به‌لام له‌ په‌لامار دژى بيزانسيه‌كان تيكشكا. هۆرمزد ئەم تيكه‌له‌چوونه‌ى به‌ ده‌له‌وه‌ نه‌نووسا و به‌ سه‌رساردى له‌ گه‌ل بارام جوولايه‌وه، له‌ ئاكام‌دا بارام كه‌ يه‌كجار خۆشه‌ويستى سه‌ربازه‌كانى بوو، له‌ پادشا هه‌لگه‌رايه‌وه. مه‌زن و ماقوولان پڤيان وابوو ئيستا جه‌نگه‌ى تۆله‌ كردنه‌وه‌يه‌ له‌ هۆرمزد، هه‌ر بۆيه‌ گرتيان و كوڤريان كرد و خستيانه‌ به‌ نديخانه‌وه‌ و خوسره‌وى دووه‌مى كورپان (۵۹۰-۶۲۸ى ز)^۱ له‌ جڤى دانا، به‌لام خۆ بارامى چووبين به‌ شوڤن ئامانجىكى گه‌وره‌تردا ده‌گه‌را.

۱- مه‌به‌ست خوسره‌و په‌رويزه‌و.

بارام چونکه له رهگهزی یهکنیک له خانهدانه زۆر گهرهکانی ئەشکانی بوو، دهیههویست دهستی بگاته تاج و تهختی پادشایهتی، ههر بۆیه به یاریدهی هیزهکانی پایتهختی گهمارۆ دا و خۆی به پادشا دانا. ئەم دەسدریژییه بۆ سهر پلهی پادشایهتی له لایهنگهسیکهوه که له خانهدانی ساسانی نهبوو، به کاریکی چهپهڵ دادهندرا. خوسرهو له ئاست ئەم کۆدهتایه هیچی بۆ نهکرا و بهناچاری پهناي برده بهر ئیمپراتۆر «مووریس» و ئەویش پشتیوانیی لیکرد و هیز و لهشکری نایه بهرپکیتی. خوسرهو پهلاماری بارامی دا و سهرهونخوونی کرد و کوشتی و تهختی دهسلاتی وهچنگ هیتایهوه. ئەم یاریدهدانهی بیزانس پهیمانی بینکهاتنیکی قورس و گرانی بۆ ئیران به شوینهوه بوو. ئیران زۆربهی ههره زۆری ئهرمهنستانی له دهست دا و سنووری یۆنانی گهیشته گۆلی وان و تفلیس. چهند سال دواتر و پاش مردنی ئیمپراتۆر مووریس، خوسرهوی دووههم به بیانووی وهگرتهوهی تۆله، خۆی له داوی بهلینهکانی پینشووی دهرباز کرد و ههلیکوتایه سهر حکومهتی بیزانس. قۆشهنی ئیران سهرلهنوێ ئهرمهنستانی گرتهوه و «ئیدیسی»^۱ داگیر کرد و له کاپادۆکیه تێپهپی و توانی دهست به سهر «قهیسهرییه»ش دا بگرێ و بگاته بۆسفۆر و دهوروبهری سکوتاری (۶۱۰ی ز). سالی دواتر هیزهکانی پادشا، سووریا، ئەنتاکیه، دهمیشق و سهرهنجام «بهیتولمهقهدهس»یان گرت و له ماوهی سێ رۆژدا ئەم مهلبهندهیان تالان کرد. پتر له پهناجهزار مهسیحی کوژران و شته پیرۆزهکانی پهستگا بۆ وینه لهتیک لهو چاخهی که مهسیحی پێوههلاوهسرابوو، راگۆیزرانه ئیران. سالی ۶۱۶ی ز. قۆشهنی ئیران «غزه»ی گرت و گهیشته نێو خاکی میسر و دهستی

۱- رۆها یان ئەپرۆها

۲- شاریکی ولاتی ئالبانی

به‌سەر بابیلۆن^١ و ئەسکەندەرییه‌دا گرت و شان‌به‌شانی پووباری نیل به‌ره‌وسەر هه‌تا سنووری حه‌به‌شه‌ پۆیی. له‌ ئاکام‌دا قه‌له‌مه‌ویک بۆ ئیران به‌دی‌هات که‌ پاش سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی هه‌تا ئه‌و زه‌مانه‌ هه‌رگیز ئاوا په‌لوپۆی نه‌هاویشتبوو. سه‌رکرده‌کانی خوسره‌و پاش گرتنی ئەنقهره^٢ له‌ ئاسیای بچووک، قوسته‌نته‌بییه‌یان ئابلقه‌ دا و هه‌ر ئه‌و کاته‌ له‌ به‌ره‌ی خۆره‌لاتی، هه‌یاته‌له‌ی به‌رفه‌رمانی تورکانیش به‌زین. ئیمپراتۆری هه‌رگیز سه‌رکه‌وتنی ئاوی وه‌ده‌ست نه‌هیتابوون و قه‌ت ولات وه‌کوو سه‌رده‌می خوسره‌وی دووهم هه‌زی تینه‌زابوو، هه‌روه‌ها هه‌رگیز ئیمپراتۆری پۆم ئاوا نه‌که‌وتبوویه سه‌ر لیواری هه‌لدیران.

وه‌کوو دیاره‌ دژکرده‌وی بیزانس هه‌نده‌ به‌ قوون‌دا نه‌که‌وت و هه‌راکلیووسی^٣ ئیمپراتۆری تازه‌ هه‌رش و په‌لاماریکی توندوتیژی ده‌ست پێکرد. ئیمپراتۆر له‌ ماوه‌ی چه‌ند سالان‌دا سه‌رتاسه‌ری ئاسیای بچوکی پزگار و پاشه‌کشه‌ی به‌ قۆشه‌نی شاهانشا کرد. هه‌لیکوتایه‌ سه‌ر ئه‌رمه‌نستان و گه‌یشه‌ ئازهربايجان و له‌وئ ده‌ستی به‌ سه‌ر گرینگترین په‌رستگه‌ی ئیرانی‌دا گرت و پاش ئه‌وه‌ی توانی له‌گه‌ڵ خه‌زه‌کانی هاوپه‌یمانی، که‌ له‌ قه‌ققاز تێپه‌ریبوون، یه‌کتر بگرێته‌وه‌، گه‌یشه‌ ده‌ره‌ و ده‌شتی دیجله‌ و تیسفونی گه‌مارۆ دا. خوسره‌و که‌ له‌ په‌نا و په‌سیویکی ده‌رباز بوون ده‌گه‌را، که‌وته‌ چنگ نیزیکانی خۆی و کوژرا. پووخانی ئیمپراتۆری و چاره‌نووسی خه‌م‌وروژیته‌ی خوسره‌و په‌رویز له‌م زه‌مانه‌دا، جینگای سه‌رسوپه‌مانه‌. ئه‌گه‌ر بیه‌توو لای دیکه‌ی پووداوه‌که‌ به‌وردی نه‌خریته‌ به‌ر باس و لێدوان، پووداویکی لێل و ته‌ماوییه‌ و هه‌یج لێکدانه‌وه‌یه‌کی بۆ نادۆزریته‌وه‌؛

١- قاهیره‌ی ئیستا

٢- ئانکارا

٣- هه‌زکول، هه‌زقیل

جا هر بۆیه ده بێ تایبهتمه ندیه کانی خودی پادشای گه وره و بارودۆخی
نیوخۆی ولات وه به رچاو بگیرین. خوسره وی دووهم پیاوینکی چاوبرسی،
توورپه، تۆسن، ترسه نۆک و دوورپوو بوو. پادشا گه لی له ژیر باری باج و
پیتاکدا هاریبوو. به زهیی به گه وره و بچووک و به هیز و بێهیزدا نه ده هات.
له بهروهی پیاوینکی دێدۆنگ بوو، ته نانه ت نیزیکترین خزمه تکارانی خۆی ئاودیوی
دنای نه بوون کردن. چونکه تامه زرۆی زریقه و بریقه و شان و شه کهوت بوو،
پاره یه کی زۆری بۆ بارگای خۆی خه رج ده کرد. کۆشک و بارگای میری پم بوو
له هه زاران ژنی ماره نه پراو و کۆمه لی خزمه تکاران و لۆتی و چاوه ش و
گۆرانیبیژ. له بهروهی پیاوانی ولات ده بوو بچنه ریزی قۆشه نی میری به ره به ره
ژماره یان که م ده بۆوه. ئه و گه لانه ی که پێ له به ره ی خۆیان زیاتر راده کێشن
گیرۆده ی قهیرانی ئاوا ده بن و تۆرمه یان په ره ناگرێ. ئیرانی له هه ره تی
پیشکه وت و سه رکه وتنی خۆیاندا ئاوا تووشی به زین و داوه شان بوونه وه.

سه رکه وتنه کانی ئیمپراتۆر هیراکلیووس، گومانی له سه ر مه سیحیه کان ساز
کردبوو که پادشا له و په ری دلره قی دا ده یچه وساندنه وه و ده یئیشاندن. ده تگوت
ته واوی توخمه کانی سروشت دژی خوسره و وه خۆکه وتوون؛ چونکه سیلاوه
به ربلاوه کانی پروباری دیجله سه رله به ری ناوچه به رپۆژه وه کانی کردن به
زۆنگاو و ته نانه ت به شیک له کۆشکی تیسفون به گوپمی لافاو داوما. پادشا که
نه خۆش بوو، په یماننامه ی ئاشتی له گه ل هیراکلیووس مۆر نه کرد. خوسره و که
له لایه ن سه رکرده سه رکێشه کانی خۆیه وه ده وره درابوو، سه ره نجام به ده ستی
کوپی خۆی که له داویتی «ماریا» ی شادۆتی بیزانسی به ربیژه وه، دوا یین زه بری
لینه شا و کوژرا.

له ماوه‌ی چارده سال پاش مهرگی خوسره‌وی دووه‌م‌دا هه‌تا ده‌گاته
 به‌زدگردی سییه‌می ئاخ‌رین پادشای ساسانی، که‌متر له دوازده پادشا له‌سەر
 ته‌ختی ده‌سه‌لات پالیان نه‌داوه‌ته‌وه. مهرگ و نه‌مانی دوایین پادشای گه‌وره‌ی
 ساسانی، نه‌و دیواره سه‌خت و پته‌وه‌ی که خوسره‌و له هیز و ده‌سه‌لات و
 دل‌ه‌قی بۆ هه‌س‌دانه‌وه‌ی تاسه و ئاواتی پرکیشه‌نه‌ی ده‌ره‌به‌گان و
 سه‌رکرده‌کانی له‌شکری دایرشته‌بوو، تیک‌پوو‌خاند. ولات له‌به‌ر شه‌پوشوو و
 باج و پیتاک و زولم و زۆرداری و شه‌پۆلی ب‌قه‌به‌قه به‌ره‌و خنکان ده‌پۆسی.
 شازاده‌کان ته‌نیا بووکه‌له‌ی گه‌مه و یاری بوون له نیو بال‌بالتی
 ده‌سه‌لاتداران‌دا و بۆیه تاجیان له سه‌ر ده‌نا هه‌تا دوا‌ی چه‌ند مانگی بکوژرین.
 له‌به‌روه‌ی پیاو له کورتیی دا، ژنیان کردنه پادشا و بووران^۱ و نازه‌رمیدوختی
 که‌چی خوسره‌و خۆیان له‌و پله‌یه‌دا دیته‌وه. سه‌رکرده گه‌وره‌کانیش به پشتیوانیی
 چه‌کدارانی خۆیان و یاریده‌ی بیزانسیه‌کان، ده‌یانویست ده‌ست به سه‌ر ته‌ختی
 پادشایه‌تیی‌دا بگرن، نه‌گه‌رچی هه‌چکامیان له تۆره‌مه‌ی خانه‌دانی ساسانی
 نه‌بوون و هه‌چ مافیان نه‌بوو بۆ وه‌رگرتنی پله‌ی پادشایه‌تی. به‌کورتی له‌به‌روه‌ی
 نه‌دامانی خانه‌دانی ساسانی سه‌رله‌به‌ریان به تۆب‌کران گه‌یبوونه ویشکاوی
 تۆره‌مه‌یان، وای لیهات که ده‌سه‌لاتداران له سالی ۶۳۲ی زایینی‌دا به مه‌به‌ستی
 دانانی شایه‌کی تازه ناچار بوون شازاده‌یه‌کی په‌نا‌به‌ر له ئیسته‌خر بدۆزنه‌وه.
 شازاده‌یان له حه‌شارگه‌ی ده‌رکیشه‌ده‌ر و هه‌ر له‌وێ تاجی پادشایه‌تیان نایه
 سه‌ری؛ به‌لام تازه دره‌نگ بوو، چونکه ئیمپراتۆری که دام‌وده‌زگا و ریک‌خستنی
 قۆشه‌نی پیشتر تا‌قی کرابۆوه، هه‌ر ئه‌م هیزه خه‌ریک بوو لیک‌ی داده‌به‌ری و
 شیرازه‌ی لیکه‌له‌وه‌شاند. وه‌کوو دیاره سه‌رکرده‌ی هیزه‌کانی میری که

حوکمداری ههریمهکانیش بوون، قهلهمرهوی دهسهلاتی خویان به کهلهبر یان هه مان پانهوانه میر دهزانی. ئەم بارودۆخه به شیوهیهکی جیتی سهرسوهرمان سهردهمی ئاخیرین پادشایانی ههخامهنشیی دیتایهوه یاد که میرههریمهکان چلۆن توانیبووین دهست به سهر ههریمهکانی خویان دا بگرن. ئیمپراتۆری لیکهلهوشا و بوو به کۆمه لیک ولاتۆکه و میژوونووسانی عهره ب بهوردی ناوی هه موویان تۆمار کردوون. هیچ هیزیک نهیده توانی خۆی له بهر نه و ته وژمه رابگری و کۆمه لی مه زنه وه جاخانی نوێ که خوسرهوی یه کهم پیکه خستبوو، هیشتا نه وهنده تورت و فهریکه بوو که نهیده توانی به شیوهیهکی شیاو دهسهلاتی له رزۆکی بنه ماله ی هه لته کاوی ساسانی بپاریژی. په لاماری له گوپی چوله وارنشینانی ناشارستانی خاشه ی هه موو شتیکی کیشا.

پۆسته می سهرکرده ی گشتیی هیزه چه کدارهکانی ئیران، سهره پای شاره زایی و له شه پرزانی و قۆشه نی دهسکه ره وه ی، له قادسییه ی نیزیک «حیره» ی دووچۆمان شکستیکی به سهر شانی دا هات و له و شهر و هه رایه دا کوژرا. هینده ی پینه چوو که تیسفون گیرا و خه زنه خانه ی گه وره وه به رده سته عهره بان که وت. شهر و به ربه رهکانی له بانووی ئیران درێژه ی کیشا و یه زدگرد هیزیکی تازه پشووی کۆکرده وه و له دهشتی نه هاوهندی باشووری هه مه دان به ره وه پووی عهره بان که وت به رخۆدان؛ به لام ئەم جاریش عهره سهرکه وتن. پادشا و پیرای بارگای به ره و پۆژه لات په وی و چه شنی ئاخیرین پادشای ههخامه نشی له ده وره بیری «مه رو» کوژرا و شاهان شایه تی پووخا (۶۵۱ ی زایینی).

پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی و دام‌وده‌زگای به‌پێوه‌به‌رایه‌تی و هێزی جه‌گدار

سه‌رچاوه‌ راسته‌خۆکانی سه‌باره‌ت به‌ ده‌سپێکی سه‌رده‌می ساسانی، گه‌ل‌له‌یه‌کی گشتیان ده‌رباره‌ی رایه‌ل‌و‌پۆی کۆمه‌لایه‌تی ئه‌و پڕۆژگاره‌ی ئیران خستۆته‌پوو. سه‌رخان و ژێرخانی پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی وا سفت و پته‌و و قووچه‌کی ته‌ندرابوو که مرۆف نه‌یده‌توانی چینه‌و‌چینی تیدا بکا و به‌ره‌و سه‌ر پێه‌لا‌به‌چ. پادشا له‌ نووچه‌کی ئه‌م قووچه‌که‌وه‌ خۆی ده‌نواند و کۆمه‌ل به‌ سه‌ر چوار چین‌دا دابه‌ش ده‌کرا و له‌ سه‌ره‌وه‌ به‌ره‌و خوار جه‌ماوه‌ری چینه‌کان پتر ده‌بوون. ئه‌م که‌سانه‌ به‌ کۆله‌که‌ و چواربه‌نده‌ی ولات و پێکهێنه‌ری ده‌ره‌به‌گایه‌تی داده‌ندران و به‌شداری به‌پێوه‌بردنی ده‌بوون. چینی یه‌که‌م بریتی بوو له‌ تیکرای شازادان و کۆمه‌لیک پادشای ورد و درشت که‌ سه‌ریان وه‌به‌ر پادشای گه‌وره‌ دینا و له‌ چاکه‌ی ئه‌م کاره‌ ئه‌وانیش خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی ناوچه‌یی و خۆجینی بوون. هه‌روه‌ها کۆمه‌لیک شازاده‌ی دیکه‌ی بنه‌ماله‌ی میری که‌ فه‌رمانه‌وای هه‌ریمه‌ به‌ربلاوه‌کانی وه‌کوو سیستان و کرمان یان هه‌ریم و مه‌له‌بنده‌ گیراوه‌کانی وه‌کوو کووشانی سه‌رده‌می خۆیان بوون، هه‌ر ده‌که‌وتنه‌ چینی یه‌که‌مه‌وه‌، ئه‌گه‌ر بێتوو ئه‌م چاخه‌ له‌گه‌ل سه‌رده‌می پارتەکان به‌راورد بکه‌ین، به‌ شیوه‌یه‌کی هه‌ست‌پیکراو بۆمان ده‌رده‌که‌وێ که‌ له‌ پڕۆژگاری ساسانییه‌کان‌دا زنجیره‌ی قوله‌پادشا‌کانی خۆجینی که‌م بوونه‌وه‌ و له‌ ناوچه‌ سنوورییه‌کان تۆویان به‌راوه‌. له‌م ناوچه‌ و مه‌له‌بنده‌دا ده‌وری قوله‌پادشا‌کان زۆروکه‌م وه‌کوو ئه‌و تیره‌ و هۆزه‌ زۆر و زه‌وه‌ندانه‌ ده‌چن که‌ پڕۆمییه‌کان له‌سه‌ر سنووری خۆیان بنه‌گریان کردبوون. ئه‌گه‌رچی پێمل‌بوونی ئه‌وان جاری وایه‌ راست و پته‌و په‌نگی نه‌داوه‌ته‌وه‌، به‌لام دیسانیش ده‌بوو کۆمه‌لیک سه‌رباز بخه‌نه‌ به‌رده‌ستی حکومه‌تی ناوه‌ندی و قه‌له‌مه‌ه‌وی خۆیان به‌پارێزن و به‌کورتی به‌رپرسی

پاراستنی تهناهی سنورهکانی ئیمپراتۆری بن و بهرپرچی پهلاماری
دهرهکی بدهنهوه.

له چینی دووههمدا، سهروکانی حوت مهزنه مالهکان خۆیان دهنواند که
ژمارهیان له سهردهمی ههخامهنشیهوه بهرهدوا گۆرانی به سهردا نههات.
ههلوهرجی ژیانی دهره بهگانهیان، میراتی راستهوخۆی سهردهمی پارت بوو.
لهو پرژگاری دا هیز و دهسهلاتی ئهو مهزنه مالانه کۆسپ و تهگهری سر پئی
سهقامگیربوونی دهسهلاتی پادشایهتی بوو. ساسانییهکان و پیرای قبول کردنی
ئهم چینه، تیکۆشان ههتا هیز و دهسهلاتیان دابهزیتن، جا ههر بۆیه ئهم دابهزینی
دهسهلاته له خولی یهکهمی فهرمانرهوایهتی ئهوانهوه ههتا زهمانی مهرگی
شاپووری دووههم دریزهه کیشا. ئهوهی راستی بی له سهردهمی ئهو
پادشایانهوه که دواتر لهسهر تهختی دهسهلات پالیان دابهوه ههتا پرژگاری به
پادشایوونی خوسرهوی یهکهم که به قوناخیکی ۱۲۵ ساله ی پر ئاژاوه و
بی هیزی دادهندری، چینی دووههم وهبرهوه کهوتنهوه و چوونهوه سهر دۆخی
پیشوویان، بهلام له پرژگاری دوو پادشای دواپی دا، دیسان بهرهو کهم دهسهلاتی
گلۆر بوونهوه. مهزنه وهجاخان به ههگیرساندنی کیشه و ههرای
دهسهلاتیه رستانه ی له میژینهیان له گه ل ناوهندی دهسهلات، بوونه یهکیک له
هۆکارهکانی دارمانی حکومهتی ساسانی. زیدهپشک و شان بهرزهی ئهم
مهزنه مالانه به چاکی پروون نه بۆتهوه، بهلام وهکوو دیاره له تهواوی
ههریمهکان دا برشتی دهسهلاتیان رهنگی داوهتهوه و پاله و سهپان و رهنجهر و
جووتیارکانیان بیجگه له باج و پیتاکی میری، دهبوو بهشی ئهوانیش جوئ
بکه نهوه. لهبری ئهم قازانج و داها ته مهزنانش به زهبری چهک و چهکدار
دهبوونه پاریزهری پلهی پادشایهتی و له جهنگه ی پیویست و تهنگه تاوی دا،

له‌سه‌ر شانیان بوو که وه‌کوو سه‌رده‌می پارتە‌کان ده‌سته و په‌لی ته‌یار ریک بخه‌ن. تا‌قمیک له‌و میره‌مالانه له‌ ماوه‌ی چوارسه‌ت ساله‌ی میژووی پر هه‌وراز و لیژی ساسانی‌دا، توانییان پله و پایه‌ی به‌ میرات گه‌راوی خۆیان به‌پاریزن و نه‌هیلن به‌رپر سایه‌تی ئیداری و له‌شکری له‌ ده‌ستیان ده‌ربه‌چن.

له‌ راستی‌دا ده‌وری سه‌ره‌کیی چینی «مه‌زن و ماقوولان»، که‌م کردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی په‌ره‌گری سه‌رۆک و سه‌رکرده‌کانی مه‌زنه‌مالان بوو که‌ پله‌داران، وه‌زیران، سه‌رۆکی دام‌وده‌زگای به‌‌په‌یوه‌به‌رایه‌تی و نه‌فسه‌رانی میری له‌و پرزه‌دا خۆیان ده‌نواند. گه‌شه و پهره‌ی جه‌غزی ده‌سه‌لاتی ئه‌م چینی سی‌هه‌مه، به‌ چه‌شنیک داهیتانی ساسانییه‌کان داده‌ندری. پادشایه‌تی ساسانی که‌ له‌ لایه‌که‌وه پشت‌نه‌ستوو بوو به‌م چینه و له‌ لایه‌کی دیکه‌وه به‌ قۆشه‌نی دلگه‌رم بوو، توانی سه‌رله‌نوێ کاروباری ولات ریک بخاته‌وه و هیزیکی وا دامه‌زریتنی که‌ سه‌رده‌می نه‌شکانی به‌ خۆیه‌وه نه‌دیوو.

له‌ خوارخواره‌وه که‌ ده‌بیته چینی چواره‌م «نازادان» خۆیان ده‌نواند که‌ بریتی بوون له‌ قوله‌ئاغا و نیمچه وه‌جاخ‌زاده و کوێخای گوندان. ئه‌مانه‌ بپوونه رایه‌له‌ی په‌یوه‌ندی نیوان جه‌ماوه‌ری گونده‌کی و حکومه‌تی ناوه‌ندی که‌ کاربه‌ده‌ستانی حکومه‌تی به‌ نوێنه‌ری داندرا‌بوون. ئه‌م قوله‌میر و به‌گه‌رانه به‌رپرسی کۆکردنه‌وه‌ی باج و پیتاکی جه‌ماوه‌ری گونده‌کی بوون و هه‌رکام هیزیکی چه‌کداری بچووکیان پیکه‌یتابوو. خه‌لکی گوندان زیاترین هه‌شامه‌تی ئیرانیان پیکدیتا و به‌پنی یاسا نازاد بوون، به‌لام به‌کرده‌وه بپوونه کۆمه‌لانی کۆیله‌ی تیه‌سته‌ی زه‌وی‌وزار و له‌گه‌ل ملک‌وماش و گوندان ده‌فرزهران.

دام‌وده‌زگای به‌‌په‌یوه‌به‌رایه‌تی ساسانی به‌ شیوه‌یه‌ک چواره‌نده‌ی لیکدرا‌بوو که‌ مه‌زنه‌وه‌زیر یان سه‌رۆک‌وه‌زیر ده‌که‌وته لووتکه‌ی و به‌کرده‌وه جله‌وی ده‌سه‌لاتی

به ده‌سته‌وه ده‌گرت و که‌م‌وزۆر به چاودیری پادشا، ئه‌رکه‌کانی راده‌په‌راند. ئه‌گه‌ر بیتیو پادشا به ده‌سته‌وه نه‌بوو، ئه‌م مرۆقه پایه‌به‌رزه ده‌بوو به جیگره‌وه‌ی و به کاروباری سیاسی راده‌گه‌یشته و مشووری کاری شارانی ده‌خوارد و قه‌راروبه‌ی و په‌یماننامه‌کانی مۆر ده‌کرد و جاری وایه وه‌کوو سپاسالاری هیزه چه‌کداره‌کان به‌شداری شه‌ر و تیکه‌له‌چوون ده‌بوو. هه‌روه‌ها مه‌زنه‌وه‌زیر ده‌که‌وته سه‌رووی ته‌واوی وه‌زاره‌تخانه یان دیوانخانه‌کان که کۆمه‌لێک قه‌له‌مداری شاره‌زای بواری نووسین و دا‌پ‌شتنی راپۆرت و په‌یماننامه‌ی سیاسی و نامه‌گه‌زێنه‌وه‌ی په‌سمی، کاریان تیدا ده‌کردن. ئه‌م تاقمه ده‌یانته‌وانی بیجگه له پله‌ی «دیوانداری»، له ته‌واوی پله‌کانی دیکه‌ی ئیداری دا کار بکه‌ن که بریتی بوون له: کاروباری نووسینگه‌ی حکومه‌تی، به‌شی ناردنی نامه و نامه‌گه‌زێنه‌وه، به‌شی دادوه‌ری، به‌شی دیاری‌کردنی پله و به‌خشینی پله‌ی شانازی، کاروباری سه‌ربازی و دارایی. ئه‌م به‌رپرسایه‌تییه‌ی دوا‌یی به‌یه‌کیک له گرینگترین پله و پایه‌کانی حکومه‌تی داده‌ندرا و به‌رپه‌وه‌به‌ری ئیداره‌ی باج و پیتاک وه‌کوو سه‌رۆک کۆمه‌لێک ژمیریار و باج‌نه‌ستین و کاربه‌ده‌ستی دیکه‌ی ده‌که‌وته به‌رفه‌رمانی. ئه‌م پله‌یه به‌رپرسایه‌تییه‌کی قورسی ده‌که‌وته سه‌ر شانی، چونکه ده‌بوو ته‌وه‌ره‌ی ژیان و مافی ولات و پیداو‌یستیه‌کانی دابین بکا و بیگه‌ی.

به‌شی زۆری داهاتی ولاتیکی کشت‌وکالیه‌ی وه‌کوو ئیران، ده‌بوو له پیتاک و مل‌کانه‌ی زه‌وی‌وزارانه‌وه دابین بوو، که سه‌رانه‌ی خه‌لک‌یشی ده‌که‌وته سه‌ری، به‌لام له پرۆژگاری کۆن‌دا زۆربه‌ی جاران کۆکرانه‌وه‌ی باج و پیتاک و مل‌کانه و سه‌رانه، پرک‌یشی و چه‌وساندنه‌وه‌ی تیدا ده‌کرا و کاربه‌ده‌ستانی میری وایان ته‌نگ به‌خه‌لکی گوندان هه‌ل‌ده‌چنی که قه‌رزداربار ده‌رده‌چوون. سه‌رده‌می

ساسانیان نه‌یتوانی خۆی له‌م ملّۆزم و په‌تایه‌ به‌ده‌ر و دوور بگری که له‌ میژووی گه‌لانی وه‌کوو میسرپییه‌کانی سه‌رده‌می «به‌تالیسه‌» و رۆمییه‌کانی سه‌ده‌ی دووه‌م و سیه‌ه‌م‌دا، هه‌را و ئاژاوهران به‌ شوینه‌وه‌ بوو. پادشایانی ساسانی زۆر جاران به‌ مه‌به‌ستی هیورکردنه‌وه‌ی کۆمه‌لانی خه‌لک، بری قه‌رزه‌کانیان ده‌به‌خشی یان شیوازی دانی باج و پیتاکیان ده‌خسته‌ سه‌ر باریکی ریک و هاسانتر.

پادشا گه‌وره‌ترین دادوهر بوو. نه‌گه‌ر بیتوو که‌سیکی خه‌لکی ولاته‌که‌ی مافی پیشیل کرابا یان هه‌قی خۆی بۆ وه‌رنه‌گیرابا، ده‌یتوانی سکالای به‌ریته‌ لای. گه‌لی ئیران هه‌میشه‌ تامه‌زرۆی هه‌ق و دادپه‌روه‌ری بوون و گه‌لیکیان ریز بۆ دادوهری پیاوچاک داده‌نا. نه‌گه‌رچی دیوانی دادوهری له‌ ئارادا بوو، به‌لام پتر پیاوانی ئایینی به‌و کاره‌ راده‌گه‌یشتن، چونکه‌ یاسا و ریسای ولات به‌ دینه‌وه‌ شه‌ته‌ک درابوو. له‌ شاری هه‌ریمه‌کان‌دا ئه‌م ئه‌رکه‌ ده‌خرايه‌ ئه‌ستۆی پیشه‌نگانی دینی، به‌لام له‌ گوندان ئاغا و کوێخا ئه‌م کارانه‌یان راده‌په‌راند. ڕوون نه‌بۆته‌وه‌ که‌ داخوا کۆمه‌لیک یاسای نووسراو به‌ ده‌سته‌وه‌ بووه‌ یان نا، به‌لام کتییی پیرۆزی زه‌رده‌شتی چه‌ند به‌شیکی تاییه‌ت داوه‌ به‌ مافی ئه‌ندامانی کۆمه‌ل، تاوانه‌کانی دژی پادشا، حکومه‌ت، دین، خه‌لک و هتد. «قه‌ر»^۱ و ئه‌شکه‌نجه‌دان باو بووه‌ و

۱- له‌ ئه‌فستادا Varah و له‌ په‌هلوه‌ی‌دا Var له‌ ره‌گی Var به‌ واتای ناسینه‌وه‌ و باوه‌رمه‌ندی‌بونه‌. له‌ ئیرانی که‌ه‌نارا‌دا بریتی بووه‌ له‌ کۆمه‌لیک تاقی‌کردنه‌وه‌ که‌ ده‌بوو سکالا‌که‌ر و سکالا‌لیکراو، هه‌ق‌بوونی داوا و قسه‌ی خۆیانی پێ به‌سه‌لمێتن. چونکه‌ له‌ رۆژگاری کۆن‌دا دۆزرانه‌وه‌ی راسه‌ته‌قینه‌ دژوار بووه‌، به‌ناچاری په‌نایان ده‌برده‌ به‌ر هیزه‌کانی ئه‌وپه‌رسروشتی و ئاوا خوازیاری ناسرانه‌وه‌ی هه‌ق و ناهه‌ق ده‌بوون. یانی له‌ دادگایی‌کرانی لیل و ته‌ماوی‌دا چاره‌یه‌کیان پێ شک نه‌هات که‌ هه‌رد لای کێشه‌که‌ به‌تاقی بکه‌نه‌وه‌ و هه‌رکامه‌یان بزی ده‌رچوو ئه‌ریان راست ده‌کا و له‌سه‌ر حه‌قه‌. بر: مه‌زده‌سنا، به‌ قه‌له‌می وه‌رگیز، ل ۴۴۲ به‌ره‌ودوا.م.

به‌پیتی ئه‌و نه‌زیلانه‌ی که له شه‌هیدانی مه‌سیحی گێڤدراوه‌ته‌وه، ئازار و شه‌که‌نجه‌کان یه‌کجار تال و ناخۆش بوون.

ئیداره‌ی نیوخۆی ولات هه‌میشه له‌سهر ته‌وه‌ره‌ی دابه‌ش‌بوون به‌سهر چه‌ند هه‌ریمیکدا هه‌لده‌سووپا که پتر پایه‌به‌رزانی خانه‌دانی میری و جاری وایه مه‌زنه‌وه‌جاخان و له کلکه‌ی ده‌سه‌لاتی ساسانی‌دا، سه‌رکرده سه‌ربازییه‌کان به‌پێوه‌یان ده‌بردن. سنووری هه‌ریمه‌کان هه‌میشه وه‌کوو خۆیان نه‌ده‌مانه‌وه و تووشی گزپان ده‌بوون. دابه‌ش‌کرانی ولات به‌سهر چه‌ند هه‌ریمدا که جاری وایه ره‌نگی گریمانه و ئانقه‌ستی پێوه دیار بوو، زۆر جارن گری و گۆلی وه‌به‌ر په‌وتی هه‌لسووپانی کاروباری به‌پێوه‌به‌رایه‌تی دیتا و ته‌نانه‌ت ده‌بوو به‌گری و کۆسپی سه‌ر پێی په‌ره‌گرتنی کار و هه‌لسووپانی که‌شه‌ی داها‌ت و سامان. خودی هه‌ریمه‌کان به‌سهر چه‌ند ناوچه‌یه‌کدا دابه‌ش ده‌کران که میرناوچه‌کان به‌پێوه‌یان ده‌برد و ته‌وانیش ده‌کرانه چه‌ند مه‌له‌به‌ندیک و حکومه‌ت سه‌رۆکی گچکه‌ی بۆ دیاری ده‌کردن و قوله‌ئاغا و کوێخادی ده‌که‌وتنه به‌ره‌وه‌یان. سه‌رله‌به‌ری ئه‌م پیکهاته و رایه‌له ئیدارییه‌ پاش په‌لاماری عه‌ره‌بان هه‌روه‌ک خۆی مایه‌وه و پاشماوه و ئاسه‌واری ته‌نانه‌ت له پوژگاری ئیمه‌ش‌دا وه‌به‌رچاو دی. به‌گشتی ئه‌م بارودۆخه له سه‌رده‌می ئه‌شکانیه‌وه بالی به‌سهر ولات کێشاوه که مه‌زنانی ده‌ره‌به‌گ که‌یپوونه قۆناخی ده‌ستوه‌ردان له کاروباری به‌پێوه‌به‌رایه‌تی‌دا. له سه‌رده‌می ساسانی‌دا هه‌نگاوێکی گه‌وره هاوێژرا و ئه‌ویش بریتی بوو له نه‌گۆر مانه‌وه‌ی پیکهاته‌ی دام‌وده‌زگای به‌پێوه‌به‌رایه‌تی و به‌ستراوه‌ی راسته‌وخۆی به‌ناوه‌ند و گوێرایه‌ل‌بوونی هه‌ریمه‌کان بۆ پایته‌خت. به‌م شێوه‌یه ولاتیک که له سه‌رده‌می پارته‌کاندا به‌سهر کۆمه‌لیک حکومه‌تی

گچکه‌دا دابه‌ش کرابوو، له‌سه‌رده‌می ساسانی‌دا یه‌کتری گرت‌ه‌وه و بنه‌یه‌کی سه‌ره‌کیی بۆ دیاری کرا که توانی دابینکه‌ری شکۆ و بایه‌خی بی.

هه‌روه‌ها پێ‌وشوینتیکی ورد و باریکیش بالی به‌سه‌ر کۆشک و بارگای میری‌دا کیشابوو که موو به‌موو په‌چاو ده‌کرا. مه‌زنان و کاربه‌ده‌ستانی بارگا به‌پنی توخم و تۆرمه‌یان کار و ئه‌رکی پێ‌سپێردراویان به‌سه‌ر سێ ده‌سته‌دا دابه‌ش ده‌کران که خزمان و که‌سانی پادشا و پاشان یارانی هاو‌پکێف و هاو‌ده‌مانی ده‌که‌وتنه‌ پله‌ی یه‌که‌م و تا‌قمی ته‌رده‌ست و ویشکه‌پن و قۆشمه‌چی ده‌که‌وتنه‌ پله‌ی خوارتر. گۆرانییژان و چاو‌ه‌شان دواتر ده‌هاتن و له‌بارگادا ئه‌رکیکی گرینگیان ده‌که‌وته‌ سه‌ر شانی و به‌گوێره‌ی هونه‌ر و ئه‌و سازانه‌ی که ده‌یانزانی بیژهنن ئه‌وانیش ده‌بوونه‌ سێ تا‌قم.

به‌مه‌به‌ستی دابین‌بوونی خه‌رج‌وبه‌رجی قورس و گرانی بارگای میری که بریتی بوو له‌هه‌زاران که‌س و هه‌روه‌ها بۆ دابینی دام‌وده‌زگای به‌پێوه‌به‌رایه‌تی، قۆشه‌ن و راپه‌راندنی کاروباری پێ‌ویستی خزمه‌تی هه‌مووانی، جگه‌له‌با‌ج و پیتاک دا‌هاتی دیکه‌ش له‌ملک‌وماشی پادشا و کانگا‌کانی ده‌ست حکومه‌ت و گوومرگانه‌ی بواری به‌ربلاوی بازرگانی، هه‌ل‌ده‌گیران و ده‌سکه‌وتی جاروباره‌ی شه‌رانی‌شیان ده‌که‌وته‌ سه‌ر که‌خه‌زینیه‌ی به‌تالیا‌ن دارمال ده‌کرده‌وه. خه‌رج‌کرانی ئه‌م دا‌هاتانه‌ ده‌که‌رايه‌وه سه‌ر خواستی پادشا و هه‌رکات له‌نیو پادشایانی ساسانی‌دا که‌سانیکی به‌رچاو‌پوون ده‌هاتنه‌ سه‌ر ده‌سه‌لات و ده‌یان‌ه‌ویست یاریده‌ی خه‌لک‌بدن، تیک‌رایان وه‌کوو سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی مه‌یلیان به‌لای پاشه‌که‌وتی سامان‌دا ده‌شکایه‌وه. به‌م شیوه‌یه‌له‌جه‌نگه‌ی سه‌رکه‌وتنی عه‌ره‌بان‌دا، ته‌واوی ئه‌و خه‌زینانه‌ی میری که‌وته‌ ده‌ستیان که‌ماوه‌یه‌کی زۆر بیر و خه‌یالی میژوونووسانی به‌خۆیه‌وه شه‌ته‌ک دابوو.

له ماوهی سیست سالی یه که می پادشایه تی ساسانی دا، پینکاته ی سپا و سهرکردایه تییه که ی به دهست سپاسالاریکی ههره مه زنه وه بوو. ئەم پله یه به میرات دهگه را و هه میشه به چنگ یه کینک له ئەندامانی خانهدانی میرییه وه بوو. دوو سهرکرده ی گه وره ده که و تنه به رفهرمانی سپاسالاری گشتی و یه کیان رینکخستنی کاروباری قۆشه نی ده که و ته سهر شانی و ئه وی دیکه یان فهرمانده ی سپای سواره بوو. ئەم دوو پله یه ش ههر دهرانه بنه ماله مه زنه کانی میری، خوسره وی یه که م ئه و پینکاته یه ی گۆزی و پله ی سپاسالاری ههره به رزی کویر کرده وه و چوار سهرکرده ی بۆ چوار بالی باکور، باشوور، خۆره لات و خۆرنشین دیاری کرد و قۆشه نی خستنه به رفهرمانی و ههر کامه یان جیگرینکی بۆ دانان. ئەم کاره که به مه به ستی نه هیشتنه وه ی ده سه لات له دهست تاقه که سیکدا کرابوو، له درێژخایه ن دا دیسان کۆمه لیک مه ترسی به دی هینا و بۆمان دهرکه و ت که ئەم سهرکردانه له دوایین سالی کانی حکومه تی ساسانی دا چ ده ورینکی شوم و دزیویان گیرا.

قۆشه نی ساسانی وه کوو سهرده می پارته کان له سهر ته وه ره ی هیزی سواره ی قورسه چه کی زریپۆش هه لده سوورا که بریتی بوون له مه زنه وه جاخانی ئیرانی. ئەم به شه له لایه ن هیزی سواره ی سووکه له چه کی که وانداري نه جیم زادانی به ره ژیرتره وه یاریده دهره. له دوا ی ئەم سواره زه بروه شینانه وه، فیل سواره کان راده وه ستان که پارته کان ههرگیز که لکیان لیوه رنه گرتبوون. پاشه نگی له شکر بریتی بوو له هیزی پیاده ی جه ماوه ری گونده کی که چاک ته یار نه ده کران و به باری سهر بازی دا بایه خینکی ئه و تزیان پی نه دهره. هیزی پشتیوانی هۆز و نه ته وه کانی سهر به ئیران و دانیش تووی سنووره کانی ئیمپراتۆری، زۆر له وانه گرینگتر بوون و له سهرده می هه خامه نشیی وه سواره ی شه پرکه ر و

نازایان پیکدیتا، له سهرده‌می ساسانییه‌کاندا ئهم هه‌وز و نه‌توانه بریتی بوون له خه‌لکی سیستان، ئالبانییه‌کان، کوشانییه‌کان و هه‌یاته‌له‌ی خه‌ی‌زی. هه‌ی‌زی سواره‌ی ئهرمه‌نیش زۆری بایه‌خ پیده‌درا و له قۆشه‌نی ساسانی‌دا جیگای دیاری پێ تایبه‌ت درابوو. قۆشه‌ن ده‌کرایه‌ چه‌ند له‌شکرێک و ئه‌ویش به‌ سهر چه‌ند هه‌ی‌زی بچووکت‌ری وه‌ک ئهم‌په‌ژدا دابه‌ش ده‌کرا. فیل و فه‌ندی گه‌مارۆدان که‌ له سهرده‌می پارتی‌دا په‌ره‌یه‌کی وای نه‌گرتبوو، له زه‌مانی ساسانییه‌کاندا به‌ جاریک په‌ره‌ی نه‌ستاند و له شیوازی ئابلقه‌دانی شاراندا، شانیان له‌ شانی رۆمییه‌کان ده‌دا. به‌ مه‌به‌ستی پاراستنی سنووره‌کان، به‌تایبه‌ت له سهرده‌می خوسره‌وی یه‌که‌مدا، کۆمه‌لێک کۆچه‌رنشین بچووک و راسته‌قینه‌ی سهربازی بۆ تیره و هه‌زه‌ شه‌رکه‌ر و راگوێزراوه‌کان دامه‌زرێندران. به‌م شیوه‌یه‌ ئیمپراتۆری ده‌که‌وته‌ نێو بازنه‌ی پارێزرانی جه‌ماوه‌ری سهر به‌ ئیران و له‌ دوا‌ی ئه‌وانه‌وه قۆشه‌نی پیک‌و‌پیتی ئیرانی له‌ پینگه‌ و مه‌ته‌ریزه‌کانی خۆی‌دا ئاماده‌ی به‌ره‌نگاری بوو.

وادیاره نامیلکه و کۆمه‌له‌ وتاری پسپۆرانه‌ی سهربازی له سهرده‌می ساسانی‌دا ده‌بێ یه‌کجار به‌پێز و پرنیوه‌رۆک بووبن، به‌لام ئهم بۆچوونه‌ ته‌نیا له‌ پووی چه‌ند سهرچاوه‌یه‌کی ناپه‌سته‌وخۆوه‌ پوون ده‌بیته‌وه، ده‌نا خۆیان نه‌دۆزراوه‌وه. کۆمه‌لێک نامیلکه‌ سه‌باره‌ت به‌ پیکهاته‌ی قۆشه‌ن له سهرده‌می ناشتی و شه‌ردا به‌ ده‌سته‌وه‌ بووه‌ که‌ باسی چۆنیه‌تی هه‌تانه‌ به‌رکاری هه‌ی‌زی سواره و به‌خێوکرانی ئه‌سپان و راهاتی که‌وانداران و بژیوی قۆشه‌نچییانی تیدا نووسرا‌بوو. چه‌ند به‌شیکی ئهم نامیلکانه‌ تایبه‌ت درابوون به‌ بارودۆخی شه‌ر و لێکدان، هه‌لس‌وکه‌وت له‌گه‌ڵ دوژمنان، هه‌لبه‌زاردنی شه‌رکه‌ و رۆژ و کاتی

تیکهه لچوون و مه بهستی له م بابته. به گشتی زانستی سهربازی ئهم سهرده مهی ئیران، نه که وتۆته به ره ژیری شهرزانی قۆشه نی رۆمیه کانه وه.

دین

له رۆژگاری هاتنه سهر ده سه لاتی زنجیره ی خانه دانی ساسانی دا، پارسی لانک و کوانووی ژیانیان، خاوه نی دینی ئه هورامه زدا و پاریزه ری پێبازی ئانا هیتا بوو که په رستگای هه ره گه وه ی که وتبوویه «ئسته خر» و له وی هیربه دان^۱ یان موغانی ئاورگا خه ریکی کار و خزمهت بوون و ویده چی خانه دانی ساسانی له وی خاوه نی پله یه کی هێژا بووبن. وه کوو ده زانین ساسان و باوکی له م ناوه نده دینییه دا خاوه نی پله ی به رز بوون و پاپه ک [بابه ک] به رله وه ی بگاته پله ی پادشایه تی، له وی ببوو به جێنشینی باوکی و ئه رده شیریش ده سکه وت و خه نیمه تی خه نیمانی به زیوی له وی کۆ ده کرده وه. داب و نه ریتی بنه ماله ی ساسان له سهرده می شاپووری یه که میشدا درێژه ی کیشا و ئه و په رستگایه ی که له شاری بیشاپووری خۆی دا سازی کرد، به باری شیوازی هیتانی ئاو بۆ ده وری تالاری ناوه ندی جینی سهر سوهرمانه. تۆبلی له و زه مانه دا په رستنی ئاور و په رستنی ئاو که ئانا هیتا سه مبولی بوو، تیکه ل کرابن؟^۲

۱- هیربه د یان هیربۆد: مامۆستا و راهینه رو.

۲- کۆمه لیک لیکۆلینه وه که له م ئاخیریانه دا سه باره ت به دینی ساسانی کراون. ئه و قسه و باس و گیرانه وانه ده به نه وه پاش که ویده چی دواتر هه لبه سترابن. به پینی ده قی ئهم سه رچاوانه ئه رده شیریه پاپه کان پاش سه قامگیربوونی ولات، دینی زه رده شتی کردۆته دینی ره سمی ولات که له هه ریمی پارس دا هه روا بن خه وش و خال مابۆوه. به گویره ی ئه و راس ته قینه دیرۆکیه ی که کۆمه لیک ده ق و به رده نووس و نیشانه کانی شوینه وارناسی ده یدرکێتن، ئه و قسه یه ی سهر وه نابن واین. بێگومان پارس پاریزه ری نه ریتی کۆنیاوی ئیرانی بووه، به لام خۆ ئه وه هه ر ئه و دینه نییه که ویده چوو په یوه ستی ئال و گۆری دینی زه رده شتی بووبن. به لکوو پتر هه ر ئه و دینه له میژینه ی مه زدا ییه که زۆر که م بێ ئال و گۆر مابۆوه. ئهم دینه هه ر ئه و رێبازه یه که ئه رده شیریه دووه م په سن و په رستنی ئانا هیتای تیوه گلاند و ره وتیک بووه تاییه تی ←

داخوا زه‌رده‌شت ئال و گۆڤی‌کی له‌ دینی ئە‌ه‌و‌رایی‌دا به‌دی ه‌ینابوو؟ ه‌لب‌ه‌ت ده‌بنی قبوولی بکه‌ین که ئە‌رده‌شیری باب‌ه‌کان پاش سه‌قامگیرکردنی ده‌سه‌لاتی، دینی زه‌رده‌شتیی ه‌تا ئاستی دینی په‌سمی ه‌لک‌یشا و ه‌ه‌ورازی برد. به‌پیتی روانگه و پ‌یازی گۆڤانخوازان‌ه‌ی دینی پ‌یغه‌مبه‌ری سه‌ده‌ی شه‌شمی پ‌یش‌زاین، ئە‌ه‌و‌رامه‌زدا یان «خ‌یوی ئاو‌ه‌ز» ته‌نیا خودایه‌کی شی‌او‌ی په‌رسته‌ و دژی په‌رستنی خودایانی دیکه‌ی دینه‌ کۆنه‌کانی ئ‌یرانییه‌. ئە‌ه‌و‌رامه‌زدا خ‌ولق‌ینه‌ری جیهان و چاکه‌یه و ناکۆک و نات‌ه‌بایه له‌گه‌ل «سرشتی‌خ‌راپ». ئە‌م دینداریه‌ خ‌اوه‌نی کۆمه‌ل‌یک په‌ی‌و‌ر‌ه‌سم و په‌سن و په‌رستنی په‌زدانییه‌ که پ‌یشه‌وایانی خ‌واروژووری دینی به‌پ‌یوه‌ی ده‌به‌ن.

ئ‌ه‌گه‌رچی ه‌تا ئ‌یستا ته‌واو په‌وون نه‌بۆ‌ته‌وه‌ که داخوا له‌ جه‌نگه‌ی ه‌اتنه‌ سه‌ر ده‌سه‌لاتی ساسانییه‌کان‌دا، دینی زه‌رده‌شتی له‌ فارس له‌ باو بووه‌ یان نا، به‌لام بۆ‌مان ده‌رکه‌وتوو و به‌پ‌ی لی‌کۆل‌ینه‌وه‌کان له‌سه‌ر سه‌کۆی پ‌یروزی مه‌سجیدسوله‌یمان په‌وون بۆ‌ته‌وه‌ که دان‌یشت‌ووانی باش‌ووری خ‌ۆرنشینی بانووی ئ‌یران له‌ پۆ‌ژگاری پ‌ارته‌کان و سه‌ره‌تای دامه‌زرانی حکومه‌تی ساسانییه‌کان‌دا

ئاگر په‌رستی و ئە‌و‌یش به‌ سه‌مبولیکی خودایه‌تی داده‌ندرا. و‌ینده‌چی ئە‌رده‌شیری دووه‌م پ‌یوه‌ بووبن که دینی‌کی هاوبه‌ش بۆ ته‌واوی نه‌ته‌وه‌کانی شاهان‌شایه‌تی به‌دی ب‌یتن؛ ه‌هر بۆیه به‌ لاساکردنه‌وه‌ی دینه‌کانی باب‌لی و یۆنانی که دیمه‌نی خودایانی خ‌ویان ده‌خسته‌ به‌رچاو، په‌یکه‌ری بۆ ئ‌انا‌ه‌یتا داتاشی. ده‌کرئ ئە‌م لادان یا تازه‌گه‌رییه‌ له‌گه‌ل ه‌ه‌ول و تیکۆشانی په‌په‌روانی بوودا له‌ جه‌نگه‌ی گه‌شه‌ی دینی بوودایی‌دا به‌راورد بکری که به‌ باری سازکردنی په‌یکه‌ری بوودا که‌وتبوونه ژیر باندۆری دنیای یۆنانی - رۆمی. [له‌ وه‌رگ‌یرانه‌که‌ی مو‌عین‌دا ئە‌م بره‌گه‌یه له‌ ده‌قی کت‌یبه‌که‌ زیاد کراوه ... و.].

شوینکەوتە ی زورقانیسم^۱ بوون که له راستیدا به لقیکی دینی مه زدا یی داده ندرئ و ئەم سنوورە ی نه په راندووه.

ماکه و نیوه رۆکی ئەم دین و دیندارییه له سهر ته وەرە ی په رستنی زورقان، واته خودایه تی له میژینی جه ماوهری ئیران به مانای «زهمانی بی پرانه وه» هه لده سوو را. زورقانی «نیرمی» به زگیك دووانه ی نه هوورامه زدا و نه هریمه نی ده بی. نه هوورامه زدا سه مبولی چاکه و نه هریمه ن سه مبولی خراپه یه. پیشتر باسمان کرد که زورقان خۆی بریتی بوو له خودایه تییه کی چوارینه و له سهر شکل و شیوه ی خودایانی جیاواز خۆی ده نواند که بریتی بوون له نه هوورامه زدا، ئانا هیتا، میترا و قیرسر یغنه. ئەم چوارانه له سهر هه یوانی پیروزی مه سجد سوله یمانی سه رده می پارتە کان، هه رکام خاوه نی میحرابی تایبه تی خۆیان بوون.

زۆربه ی هه ره زۆری سه رده می پیتسه د ساله ی حکومه تی خانه دانی ساسانی له نیو شه پ و لیکدانی بی پو حمانه ی مابه ینی په پره وانی دوو پیتیازی مه زدا یی دا تپه پری که بریتی بوون له دینی ره سمی زه رده شتی و زورقانیسمی له میژینی ئیرانییه کان.

له ئاخرو ئۆخری سه ده ی سینه می زاینی دا که ده بیته سه رده می حکومه تی بارامی دووه م، زه بروزه نگی توندوتیژی دینی ولاتی هیتایه له رزین و له رۆژگاری پادشایه تی شاپووری دووه م یانی کلکه ی سه ده ی چواره می زاینی دا ئەم ته وژمه سه ری هه لدا یه وه. که چی دواتر و له در یژه ی به شینکی هه ره زۆری سه ده ی پیتجه می زاینی دا، زورقانیسم سه رکه وت و پیاویکی پایه به رزی وه ک «میهر نه رسی» که مه زنه وه زیری سی پادشای دوبه دوای یه کتر بوو، داکۆکی

لینکرد. له زه‌مانی وه‌زاره‌تی «مپهر نه‌رسی» دا زورقانیسم بوو به دینی په‌سمی و سه‌ره‌نجام له زه‌مانی «پپرووز» دا به یه‌کجاری کویر بزوو و بنه‌ی برا.^۱

له سه‌رده‌می شاپووری یه‌که‌م دا، یانی نه‌و سه‌رده‌می که ئیمپراتوری گه‌نج به شیوه‌یه‌کی پته‌و بناغه‌ی داکوتا بوو و له مه‌یدانی سیاسه‌تی نیونه‌ته‌وه‌یی دا ببوو به خاوه‌نی کزمه‌لنیک به‌رژه‌وه‌ندی، ده‌بێ له جه‌نگه‌ی شه‌ر له‌گه‌ل رۆم دا که پیویست بووه ته‌واوی هیژ و وزه‌ی نیشتمانی کزبنه‌وه و یه‌کترگیر بن، پرس‌ی دینی ئیمپراتوری هات‌بیته‌ گۆر. ویده‌چێ هه‌ر بۆیه‌ بێ که شاپوور سه‌رنجی که‌وتۆته سه‌ر «مانی» و دینه‌که‌ی و توانیویه‌تی دۆستایه‌تی له‌گه‌ل دامه‌زریته‌ی. مانی که له راستی دا کوپی مه‌زنه‌خانه‌دانیک بوو، وه‌ک زه‌رده‌شت و بوودا و عیسا ته‌واو خۆی به پیغه‌مبه‌ری خودا ده‌ناساند و ده‌یگوت راسپی‌ردراوه‌ هه‌تا ته‌واوکه‌ری دینه‌کانی پیشووی. له دینی نوپا‌وا‌ی مانی دا وه‌کوو مه‌سیحایه‌تی ریگای تینوه‌چوون بۆ ته‌واوی مرۆفه‌کان به‌بێ جیاوازی تۆرهمه و چین و توپژی کزمه‌لایه‌تی، کرابزوو. پوخته‌ی باوه‌ره‌کانیشی که به دینه‌کانی بابلی و ئیرانی پاراو ببوو، که‌وته ژیر باندۆری بووداییسم و مه‌سیحایه‌تی. بناغه‌ی ئهم دینه له‌سه‌ر ملانه‌ی نیوان تاریکی و ڕووناکی یان به واتایه‌کی تر نیوان چاکه و خراپه داندراوه و جیهان له‌م دوو ماکه‌یه پیکهاتوو که هه‌میشه پیکه‌وه شه‌ریانه. ڕووحی مرۆف ڕووناکیده‌ر و جه‌سته‌ی به تاریکایی داده‌ندری و سه‌ره‌به‌ری ڕوانگه‌ی مانه‌وی به ده‌وری ڕزگار‌بوونی ڕووح له [زیندانی تاریکی] له‌ش دا ده‌خولیته‌وه. نه‌و ده‌می که ته‌واوی ڕووحه‌کان و تیک‌رای ڕووناکی که به‌ندک‌راوی ماکه‌یه‌کن ئازاد بک‌رین و به‌ره‌و خۆر تیه‌لبن، ئاسمان و زه‌وی

۱- دوکتۆر موعین ئهم پینج بر‌گه‌یه‌ی پیشووی لێ ده‌رهاویشتبوو. به‌پینی ده‌قی بیه‌فرووزی و ده‌قی فه‌رانسه‌ گه‌رایه‌وه سه‌ر شوینی خۆی و.

ته فروتونا ده بن و لیكداده برین و حكومه تی پرووناكایی ده بیته هه تا هه تای. برواداران به كرده وه ده بوونه پۆلی هه لێژاردان و بیسه ران. تا قمی به كه م كه بریتی بوون له پیشه نگانێ دینی، ده بوو به ره به نی بژین و گۆشت نه خۆن و خۆیان له چا و چنۆکی و درۆ بپاریژن. بیسه ران (نیووشه نده كان) ده یان توانی زه ماوه ند بكن و وه كوو خه لكی دیکه بكه ونه كار و هه لسوورپان، به لام ده بوو نه هیان ناویته ی پروو حیان كه ردی لی بنیشی و نه ده بوو سامان كۆ بكه نه وه. له م دینه تازه دا نه قوربانی کران هه بوو، نه په رستنی بوتان، به لام نوێژ و پۆژوو وه به رچاو گیرابوو. مانه وییه كان پێ وشویتی و سلێ پاک بوونه وه یان شه نجام ده دا و بره وایان به تۆبه ی به رله مردن هه بوو.^١

دینی مانه وی، دینی جووله كانی تپۆ ده كرد و موسا و پیغه مبه رانی به نی ئیسرائیلی به شه یاتینی ده زانین و خودا كه یانی به خودای تاریکی داده نا. له بوا ری كه شه ی فره زانی و ورده كارییه كانی په یدابوونی جیهان و به ته كو زبوونی دا، كه وته ژێر باندۆری پوانگهی گنۆسی.^٢ سه رووده كانی وینه یان له بابلییه كان هه لگیراوه ته وه و سه رچاوه ی بیر و باوه ری په یامه كانی زه رده شتن. له

١- زانایان پێیان وایه كه ئەمه بارودۆخی دینی ئیژان بووه له بالی باشووری خۆرنشین دا. له بالی باکووری خۆرنشین و دهووبه ری په رستگای گه وره ی «شیز»، دینی كۆنباوی ئیژانی پنجه داکوتابوو. له وی پێ و په سمی دینی له لایه ن موغانه وه شه نجام ده درا كه بریتی بوون له كۆمه لیک پیشه نگی دینی كه وێزای پاراستنی نه ریتی توێژی خۆیان، له سه رده میکدا كه ئیمه نازانین كه نگیه، داب و نه ریتی زه رده شتیشیان قیوول كرده وه. ئیمه بۆمان روون نه بۆته وه كه شه م دوو ناوه نده دینییه ده یی په یوه ند و نیوانیان چۆن بووبن. په نگه شوین دانانی ناوه ندی باکووری خۆرنشین پیشاوبركه ی ناوه ندی باشووری خۆرنشین دایته وه، به لام دیسانیش شه م ناوه نده ی دوا یی كه وته ژێر سینه ری به كه م پادشایانی خانه دانی ساسانی و له ماوه ی ته مه نی چهند پشتان دا لینی دانه بران. [له وه رگیرانه كه ی مو عین دا شه م برگیه له ده قی كتیبه كه زیاد كراوه، منیش كرده په راویژ. با شه م مه به سه ته كه نه فه وتی و هه میش شیوه ی كاره كه روون بیته وه. و.]

٢- پێیازی گنۆستیکی. شه م پێیازه دینییه ش بره وای به دووانه په رستی بووه. به بره وای په یره وانی شه م پێیازه، دنیای رووح راست دنیای رووناکیه و دنیای له ش هه مان دنیای تاریکیه ... و.

ئایینی مان‌دا عیسا‌خواه‌نی پله‌یه‌کی هه‌ژایه و به‌وابوون به‌سیانیه‌ی مه‌سیحایه‌تی و هه‌یندیک به‌شی ئینجیل خوازراونه‌وه و فه‌لسه‌فه‌ی ته‌ناسوخ له‌بوودایی وه‌رگیراوه و ناوی فریشته‌کانیش سوریانین.

داخوا‌ئه و ده‌مه‌ی که‌ شاپووری یه‌که‌م به‌چاوی پێز و نیازپاکانه‌وه له‌مان‌ی ره‌وانی و پێی بۆ خۆش کرد هه‌تا سه‌رقالی بانگه‌واز و کۆکردنه‌وه‌ی په‌یره‌وانی بێ، ده‌یه‌ه‌ویست ره‌ژایه‌ک دینی مان‌ی بکاته دینی ره‌سمی ولاته‌که‌ی؟ داخوا پێی وابوو خانه‌دانی تازه‌ی ساسانی که‌ توانیبوو ئیمپراتۆرییه‌کی نوێیاو و به‌هه‌یز دامه‌زرێنێ، ناچاره‌ که‌ به‌ دینیکی تازه‌بابه‌ت تین‌وتاوی وه‌به‌ره‌بێنێ؟ وه‌کوو دیاره‌ ئه‌م دینه‌ له‌ خودی ئێران‌دا سه‌ره‌له‌ده‌دا و پیاویکی ئێرانی ده‌یه‌یتێ و ده‌یگه‌شینیته‌وه و پهره‌ له‌ چاوپۆشی و دینه‌کانی دیکه‌ی ئاویته‌ کراوه و له‌گه‌ڵ سه‌رده‌م پێکه‌، تۆبێنی بۆیه‌ی وا نه‌کردبێ هه‌تا ئه‌م دینه‌ تازه‌یه‌ قبوول بکا، چونکه‌ دینی باو له‌ «ئیسته‌خر» له‌ حاند شه‌پۆلی دینه‌کانی گه‌وره‌ی وه‌ک مه‌سیحایه‌تی‌دا هه‌چی بۆ نه‌ده‌کرا؟! په‌نگه‌ پێی وابوو بێ دینی مان‌ی ده‌توانی ئاوات و ئامانه‌کانی وه‌دی بێنێ. به‌کورتی هه‌ر له‌ دوا‌ی مه‌رگی شاپووری یه‌که‌مه‌وه، پێشه‌وا‌یانی مه‌زدایی، به‌تایبه‌ت موغانی باکوور به‌ سه‌رژکایه‌تی «که‌رتیر» لێی وه‌خۆ که‌وتن و ئه‌م هه‌لوسته‌ له‌ ره‌ژگاری بارامی دووه‌مه‌دا که‌ که‌رتیر سیاسه‌تمه‌داریکی یه‌کجار به‌ ده‌سه‌لات بوو په‌نگی دایه‌وه. هه‌ژکاری ئه‌م دژکرده‌وه‌یه‌ ده‌کرێ بگه‌ڕێته‌وه‌ سه‌ر گه‌مارۆدانی دینی بوودایی و مه‌سیحایه‌تی. دینی بوودایی له‌ ده‌سپێکی حکومه‌تی زنجیره‌ی دووه‌می پادشایانی کووشانه‌وه‌ که‌ «کانیشکا» سه‌رزنجیره‌یانه‌، کرایه‌ دینی باوی ولات و ئه‌و کاته‌ له‌ خۆره‌لات له‌وپه‌ری په‌ره‌ و گه‌شه‌ی خۆی‌دا بوو. کۆمه‌لێک ناوه‌ندی مه‌سیحایه‌تی له‌ باکووری دووچه‌مان دامه‌زرا‌بوون و له‌ بالی خۆره‌لات له‌گه‌ڵ

دینی جوولهکان که هه‌میشه له بابل په‌ره‌ی به‌په‌لوپۆی خۆی ده‌دا، سه‌رقالی ملانه و به‌ره‌نگاری بوو. له‌م کاته‌دا دینی مه‌زدایی ته‌نانه‌ت له‌ نیوخۆی ئیران‌دا که‌وته به‌ر هه‌په‌شه‌ی دینی مانی و پێشه‌وایانی. هه‌ر ماوه‌یه‌ک دوا‌ی نه‌مانی شاپووری یه‌که‌م، مانی دادگایی کرا و حوکی کوژرانی بۆ به‌رایه‌وه و سه‌ری تێدا چوو. په‌په‌ره‌وانی مانی که‌وته به‌ر شه‌پۆلی ئازار و ئێشاندن و له‌ نیشتمانی خۆیان په‌په‌رازه‌ بوون؛ تاقمیکیان چوونه‌ قۆلی پۆژه‌لات و له‌ ئاسیای ناوه‌ندی دینی مانی توانی شوینیک بۆ بانگه‌وازی بیر و باوه‌ری خۆی بدۆزیته‌وه. تاقمیکێ دیکه‌ بۆ لای سووریا و میسر بازه‌ بوون. به‌پێی ده‌قی دوورودریژی سێ به‌رده‌نوسان که‌ له‌سه‌ر په‌وه‌ز و بیناکانی پارس هه‌لکه‌ندراون، که‌رتیر شانازی به‌وه‌ ده‌کا که‌ مه‌سیحی و مانه‌وی و به‌ره‌همه‌نانی ئازار داو، به‌لام پاش نه‌مانی که‌رتیر، کاتیک «نه‌رسی»ی کوپی شاپووری یه‌که‌م هاته‌ سه‌ر ده‌سه‌لات، بارودۆخه‌که‌ به‌جاریک گۆڤدرا. عه‌ره‌به‌کانی دانیشتووی که‌وشه‌نی بالی خۆرنشینی ئیران چووبوونه‌ سه‌ر دینی مانی و نه‌رسی ویستی که‌ دژی پۆمیه‌کان پشتیان پێ‌به‌ست. له‌ میسریش مانه‌وی زۆر بوون و توانیبوویان له‌گه‌ڵ قوتابییه‌کانی مانی له‌ ئیران په‌یوه‌ندی داگیرسێتن. نه‌رسی به‌ ئاکار و کرداری نیازپاکانه‌ی خۆی ئه‌وانی کردن به‌ کۆمه‌لانی وه‌فادار به‌ ئیران و دواتر توانی له‌ راپه‌په‌ینه‌کانی دژی «دیۆکلیسین»^۱ دا ئه‌رك و ده‌وریکی گرینگیان بخاته‌ سه‌ر شانی. واویده‌چوو که‌ هه‌لومه‌رج بۆ بووژانه‌وه‌ی دینی مانی و په‌نگه‌ دینی عیسا‌ییش له‌ ئیران‌دا له‌بار بووین. نه‌بوونی ژنده‌ری به‌رب‌لاوی ده‌وله‌م‌ه‌ند پێگه‌مان پێ‌نا‌ده‌ن که‌ بزانی‌ن چ کۆمه‌له‌ پووداوێک بوونه‌ هۆی گۆڕانی په‌وتی پووداوه‌کان و ژیا‌نه‌وه‌ی دینی مه‌زدایی؛ به‌لام پوون و ئاشکرایه‌ که‌ دین‌گۆڕکه‌ی

کۆنستاننتینی گه‌وره له سه‌رده‌می پادشایه‌تی شاپووری دووه‌م‌دا، کاریکی وای کرد که مه‌سیحیه‌کان به تاوانی سیخو‌ری بۆ پۆم که‌وتنه به‌ر ته‌وژمی ئازار و چه‌وساندنه‌وه، هه‌روه‌ک چۆن مانه‌وییه‌کان له روانگه‌ی پۆمیان‌ه‌وه، به فسۆسی ئیران داده‌ندران. ئه‌م پرو‌وداوانه مه‌زدا‌یسمی گێ‌پرا‌یه‌وه سه‌ر دۆخی جارانی و بووژایه‌وه و بوو به هۆی تێدا‌چوون و برانه‌وه‌ی زورفانیسم.^١

ئیمه نازانین که له‌و سه‌رده‌مه‌دا مو‌غه‌کان هه‌تا کو‌ی توانیان دینی زه‌رده‌شتی به‌پاریزن و ئه‌م دینه چه‌نده توانی وه‌کوو دینی ره‌سمی بنا‌سری. دینی زه‌رده‌شتی په‌رستنی ئه‌هوورامه‌زدای پاراست و به‌یری تاقانه‌بوونی خودای به‌ره‌و پێدا. به‌کو‌رتی ئه‌م روانگه‌یه له‌و سه‌رده‌مه‌دا که دینه گه‌وره‌کان له‌سه‌ر تاقانه‌په‌رستی ده‌پۆشتن، ده‌بوو چه‌کی ده‌ستی مو‌وبه‌دان بۆ پاراستنی دینه‌که‌یان. ئه‌وان داب و نه‌ریتی باشووری خۆرنشینان وه‌رگرت و چونکه نه‌یاند‌ه‌توانی خودایانی له‌میژینی وه‌کوو ئانا‌هیتا و میترا وه‌لابنن، ئه‌وانیان هه‌تا پله‌یه‌ک خوار‌تر دا‌کێشا. هه‌ر له‌و پۆژگاره‌دا بۆ ئه‌وه‌ی له‌ کاروانی پۆمیه‌کانی ئه‌هلی کتیب وه‌دوا نه‌که‌ون، ده‌بوو چه‌کیکی وه‌کوو ئه‌وانیان بۆ بۆ و پێسا پیرۆزه‌کان له‌ پێگای کتیب‌ه‌وه به‌چه‌سپین. به‌م شیوه‌یه نو‌وسینه‌وه‌ی ئه‌فێستا ده‌ستی پێکرد و کۆمه‌لیک ده‌قی زاره‌کی که هێندیکیان سه‌ر به سه‌رده‌مانی له‌میژین بوون، کۆکرانه‌وه. تاقمیک له‌ توێژه‌ران لایان وایه که ئه‌م کتیب له‌ سه‌ده‌ی چواره‌می زاینی‌دا کۆکراوه‌ته‌وه و نو‌وسراوه‌ته‌وه و تاقمیکیش ده‌یه‌یه‌وه بۆ سه‌ده‌ی شه‌ش‌ه‌م. هه‌ر چۆنیک بۆ ئه‌م پرسه هیشتا به‌یه‌کجاری یه‌کلایی نه‌بۆ‌ته‌وه و چاره‌سه‌ر نه‌کراوه. ته‌نانه‌ت هیشتاش ئه‌م باس و پرسه له‌ ئارادایه که داخوا له‌ پالده‌ستی

١- له ده‌قی مو‌عین‌دا ئه‌م ب‌سته‌یه زیاده‌کراوه: «پیشه‌نگانی ئه‌م دینه سه‌ریان وه‌به‌ر پادشا هینا و له‌گه‌لی بوونه یه‌ک و ئاوا په‌لیان ئه‌ستوور بوو.» و.

پێ‌وشوینی سیاسی و پێ‌خسته‌کانی موغان‌دا، کۆمه‌لیک پروناکیر به‌پێ‌ی
 فه‌لسه‌فه و زانسته‌کانی سهرده‌م به‌ دوا‌ی داهیتانی دینیکی تازه‌وه‌ نه‌بوون؟ ئیران
 پاش یه‌کانگیربوونی سیاسی، بوو به‌ خاوه‌نی یه‌کیه‌تی دینیش. دینی زهرده‌شتی
 به‌ پالپشتی ده‌سه‌لاتی دنیایی هیزی وه‌به‌رهات و دوا‌ی تارانندی دینی مانه‌وی،
 توانی مه‌سیحایه‌تی له‌ هێڵی پرووباری فورات و بوودایه‌تی له‌ درێژایی پرووباری
 هیرمه‌ند بوه‌ستینی. ته‌نانه‌ت له‌ سهرده‌می ته‌نینه‌وه‌ی فره‌هنگی یۆنانی‌دا، ئیران
 دژی پروانگه‌ی شارستانیه‌تی یۆنانی بوو بۆ سهر جیهان، هه‌روه‌ک چۆن به‌
 گه‌شاندنه‌وه‌ی پرووحی نه‌ته‌وه‌خوازانه‌ی کۆنی خۆی، یه‌کجار به‌توندی دژی
 ده‌سه‌لاتی دنیا‌داگری پۆم و دینی مه‌سیحی که‌ سه‌مبۆلی بوو پاده‌وه‌ستا. دینی
 زهرده‌شتی که‌ موغه‌کان پێ‌‌وشوینیان بۆ دانا و هه‌تا ئاستی دینی په‌سمیی ولات
 پۆیی، له‌م شه‌ر و هه‌رایه‌دا یاریده‌ی ولاتی ده‌دا و هیزی ده‌روونی و وره‌ی گه‌لی
 خسته‌ به‌ره‌ی پاراستنی پۆژه‌ه‌لات، که‌ ئیران له‌ حاند ده‌سه‌لاتی پۆژاوا، خۆی
 وه‌کوو قاره‌مانی ملانه‌که‌ ناساندبوو.

له‌ پال دینی ته‌واو سه‌قامگیر و باودا، نژیاروانیه‌کی ورده‌کارانه و پێ‌ک و
 به‌جێ له‌سه‌ر شیوه‌ی دوو دنیای سه‌ربه‌خۆ، به‌لام تێبه‌سته‌ی گریمانه‌یه‌ک، قوت
 ده‌بنه‌وه‌ که‌ بریتیه‌ له‌ چوارتاق و ئاورگایه‌ک که‌ سه‌مبۆل و پارێزه‌ری داب و
 نه‌ریته‌ کۆنباوه‌کانی دیندارانه‌ی ئێرانین.

ئهو سه‌کۆیان شویته‌ پیرۆزه‌ی ئێرانیه‌کان که‌ جه‌ماوه‌ر له‌ جیگایه‌کی سه‌ر و
 به‌ر ئاواله‌دا بۆ نه‌نجام‌دانی پێ‌‌وپه‌سمی دینی له‌ ده‌وره‌ی ده‌هالان، په‌رستگایه‌کی
 چواربالی پێوه‌ زیاد ده‌کری که‌ ناودێره‌ به‌ چوارتاق و بریتیه‌ له‌ چوار کۆله‌که‌ی
 چواربال ئاواله‌ که‌ گومبه‌زێک له‌ چه‌شنی تاقی ئاسمان له‌سه‌ریان پاره‌وستاوه‌.

ئاگر وه‌کوو ماکه‌ی سه‌ره‌کی بۆ به‌پێوه‌چوونی داب و نه‌ریتی دینی له ئاورگادا ده‌پاریزێ و ئه‌ویش بریتییه له ژووریکی بچووک و داخراو له نیزیکی چوارتا‌قه‌وه. ئهم ژووره به‌پێی دابی سه‌رده‌م به ویشه‌که‌به‌رد هه‌لچندراوه و هه‌تا ئه‌م‌ڕۆش هه‌ر له باوه و کوێر نه‌بۆته‌وه.^۱

وێژه و هونه‌ر و زانسته‌کانی تر

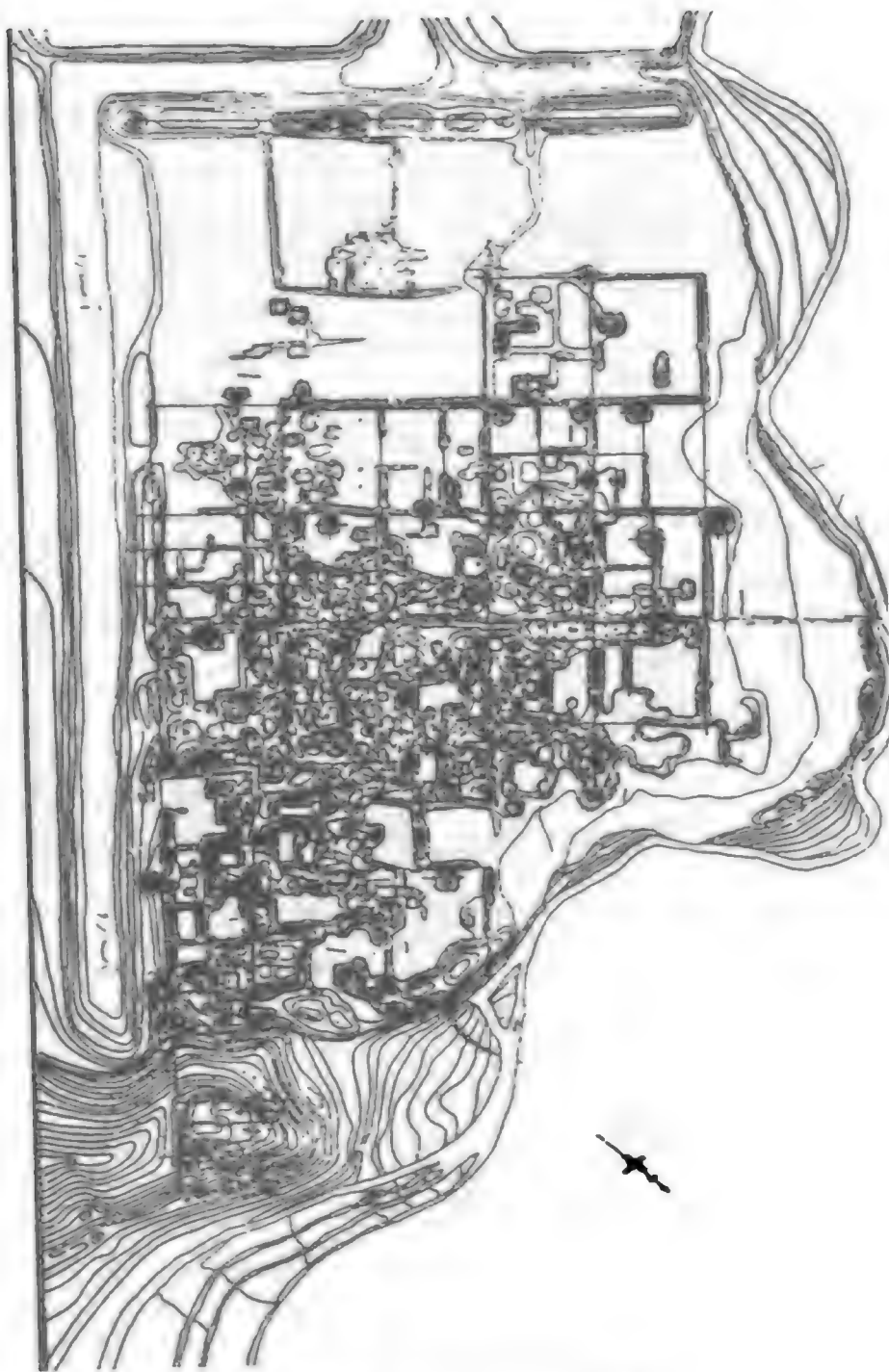
به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌و مه‌به‌سته‌ی که تا‌میک به‌بێ وردبوونه‌وه و لیک‌زێینه‌وه ده‌ی‌لێن، هونه‌ری ساسانی ئاکامی ژیا‌نه‌وه و بووژانه‌وه‌یه‌کی له‌ناکا‌و نییه و نا‌کری په‌نگدانه‌وه‌ی دواتری هونه‌ری یۆنانی بێ. هه‌روه‌ها به سه‌ره‌لدانه‌وه‌ی نه‌ریتی کۆن‌با‌وی خۆره‌لاتیش داناند‌ری که هه‌چ مۆرک و شوین‌په‌نج‌یه‌کی خۆرنه‌شی‌نی پێوه نه‌بێ. هونه‌ری ساسانی که دوا‌یین په‌نگدانه‌وه‌ی خۆره‌لاتی کۆنه و ته‌مه‌نی ده‌گاته چواره‌زار سا‌ل و خۆی هه‌وترینگه‌یه‌کی هونه‌ری ئێرانییه که هه‌زار سا‌لی به سه‌ردا تێپه‌ریوه و ده‌روازه‌کانی به پ‌و‌وی په‌وت و پ‌ی‌ب‌ازه‌کانی ده‌ره‌کی‌دا کراوه‌ته‌وه. ئهم هونه‌ره ئه‌وه‌ی هات به‌خ‌ی‌زی هه‌تا و به‌گو‌ی‌ره‌ی داب و نه‌ریتی خۆمالی گۆرانی به سه‌ردا هه‌تا. ئهم هونه‌ره هه‌میشه شتی خواستۆته‌وه، به‌لام چونکه بب‌و‌و به هونه‌ری ئیمپراتۆرییه‌کی جیهانی، پ‌ر‌ش‌نگی هاویشه ده‌ورو‌به‌ری و خۆشی شتی لێ خوازرایه‌وه و په‌لو‌پ‌ۆی هه‌تا ولاتانی یه‌ک‌جار دووری دنیا پ‌ۆی. په‌نگدانه‌وه‌ی زۆر کۆنی ئهم هونه‌ره بوو به جیگره‌وه‌ی پ‌اس‌ته‌وخۆی دوا‌یین گرشه و ورشه‌ی هونه‌ری پارتی که به په‌سه‌ن ئێرانی بووه.

۱- به‌داخه‌وه ئهم سێ بر‌گه‌یه‌ی دوا‌یی له وه‌رگێزانه‌که‌ی دوکتۆر مو‌عین‌دا نییه، به‌لام به‌ر‌یز مه‌حموود بیه‌فرووزی هه‌تاویه‌تی و له پ‌و‌وی ده‌قی سه‌ره‌کی‌را ئه‌وه‌مان بۆ پ‌و‌ون ب‌ز‌وه‌و.

وهک پیشتر باسمان کرد، ئهردە شیر بهرله وهی ببیته پادشا، شاری «فیروزاباد»ی به پیتی پئوشویتی باوی شارسازی ئیران له سهر شیوازی بازهیی ساز کرد، شیوازی که به تاییهت له سهردهمی پارتهکاندا باو بوو.

له سهردهمی شاپووری یه کهمدا پئوشوین و شیوازی شارسازی گزپانی به سهردا هات. شاری بیشاپووری ئهم پادشایه به پیتی ئهو شیوه و شیوازه خۆرنشینیه سازکرا که هیپۆداموس کردی به باو (ق ۸۷). ئهم گه لاله یه له سهر پووبه ریکی لاکتشییهی هه لخواوه و به شوین هه لکه وتی سروشتی زهوی دا ده پوا و دوو شه قامی سهره کی له جهرگه ی شار وه کوو خاچ به سهر یه کتردا تیده پهرن. ساسانییه کان به بناغه دانهری گهره ی شاران داده ندرین و به پیتی سهرچاوه کانی میژوویی زۆربه ی ههره زۆری پادشایانی ساسانی، به شیوه ی بهرچاو بایه خیان به سازکرانی شاران داوه. ئیمه تاکوو ئیستا هیچ شتیک سه بارهت به گه لاله ی شاره کانی دیکه ی ساسانی نازانین؛ به لام گه لاله ی ئهو شویتانه مان به دهسته وهیه که پادشایانی ئیران دیله پزمیه کانیان تیدا نیشته جی ده کردن. شاپووری یه کهم دیله کانی له «گوندی شاپوور» بنه گر کردن. کاول و ههره سی ئهم شاره ده که ویته نیوان دزفول و شووشتهر و به شی ههره زۆری به نووکی گاسن کیندراوه و تهخت بووه و تیداچووه. ئهم شاره که وتۆته سهر پووبه ریکی بهربلاوی لاکتشییهی و ویکچوونی له گه ل له شکرگای پزمی سهیر ده نویتنی. ئیمه ههر ئهم شیواز و گه لاله یه مان له «هییوانی که رخه»ی نیزیک شووش وه بهرچاو هاتووه. به پیتی چهند سهرچاوه یه ک، شاپووری دووهه میش ئهو یه خسیرانه ی که له خۆرنشینیه وه هیتابوونی، لیره ی نیشته جی کردن.

نژیاروانی ساسانی زۆر توند له داب و نه ریتی نه ته وهی شه تهك دراوه و درێژه ده ری شیوازی کاری پارت هكاته. ههتا برانه وهی سه دهی سینه م دیواره كان به به ردی دانهی تاشراوی پیک و له بار هه لچندراون. یه کیک له کۆشكه كانی بیشاپوور ئاوا ساز کراوه که شاپوور دیلی تاجداری خۆی له ویدا به ند کرد. به رده كانی به هه لکه ندرانی کۆمه لیک دیمه ن و بابه تی میژووی پازیتندراونه وه و پادشامان دیت ه به رچاو که پیتی ناوه ته پکیف یان له نیو ئاپو رای مه زنانی هاو پیتی دا چه قیوه. ئه م مه به سه ده یسه لمیتی که له سه رده می ساسانی دا و لانی که م له سه ره تای ده ست به کار بوونیا نه وه، له م شیوازه یان زانیوه. بینایه کی بچووک که به گوێره ی که لاله ی کۆشكه كانی «هه تره»^۱ ساز کراوه «تاقی گری» یه له سه ر پێگای به غدا به ره و کرماشان (ق ۸۸)؛ ئه م جیگایه ته وا و وه کوو په رستگای بیشاپوور ده چی (و ۹۸). هه روه ها ده بی باسی بینای «پایکولی»^۲ ش بکری که په نگه ئه ویش ئاورگایه ک بووبی^۳.

لیره دا ده بی بینای نه زر و نیازیشمان له بیر نه چی که ئیستا دوو کۆله که ی ماوه و که وتۆته ناوه ندی شاری بیشاپووره وه. به پیتی به رده نووسی ئه م شوینه، وادیاره ده بی په یکه ره ی شاپووری یه که می لی بووبی (ق ۸۹). به گشتی ئه م جیگایه وینه ی له شیوازی «سوریانی - پۆمی» هه لگیراوه ته وه و به چیشکه و

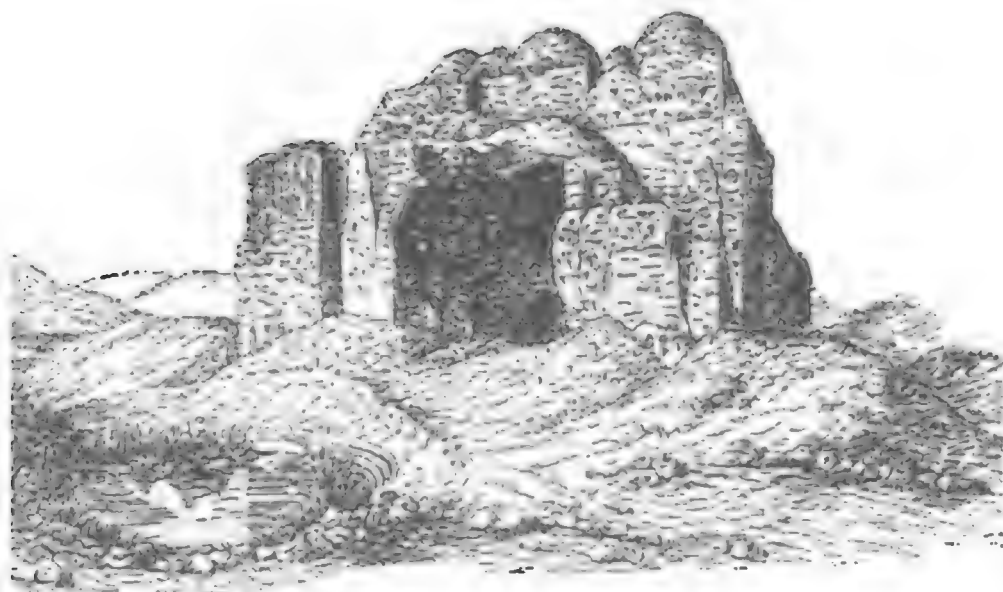
۱- هاترا

۲- پایکولی

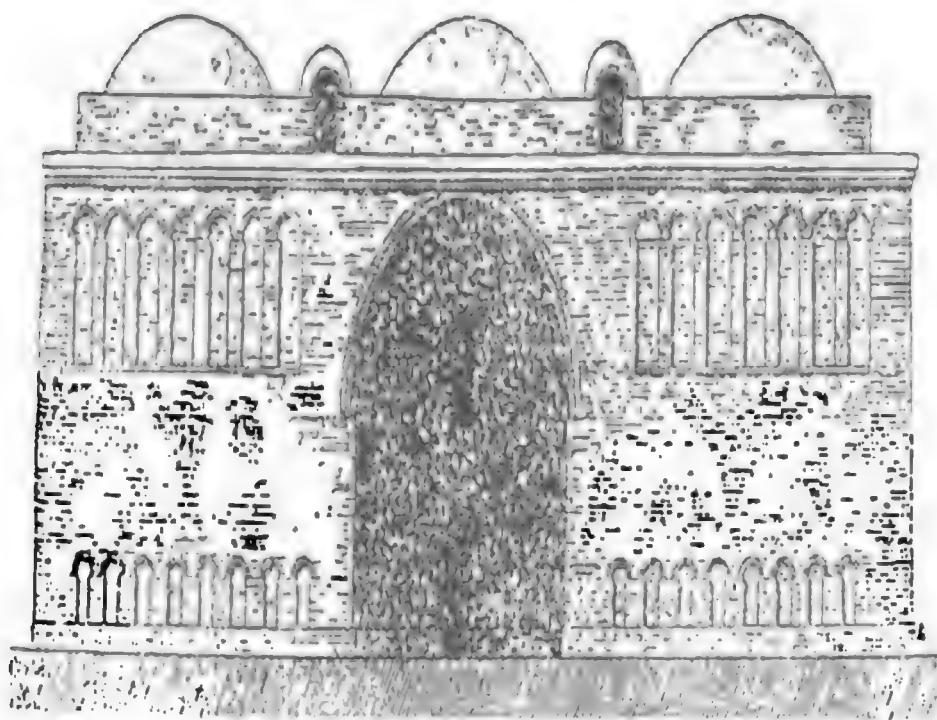
۳- سه باره ت به بینای پایکولی که دوو به رده نووسی گرینگی په هله وی و پارتی له سه ر هه لکه ندراره، ده بی زانیارییه كانی پیشوو که ده گه رینه وه سه ر لیکۆلینه وه كانی هیرتسفیلد. راست بکریته وه. ئه م شوینه که که وتۆته سه ر سنووره كانی ئیران و ئیراق و له خاکی ئیراقه، له به ر به رده نووسه که ی به یه کیک له گرینگترین ئاسه واره كانی سه رده می ساسانی داده ندری. پایکولی په رستگا یان ئاورگا نه بووه و به لکوو جیگایه که که «نه رسی» ی پادشای ساسانی وه ک یادگاری به زاندنی بارامی سینه م سازی کرووه. ئیزه هه ر ئه و شوینه یه که مه زنانی ئیران. کاتیک بارام له ئهرمه نستانه وه ده چوو بۆ تیسفون. چوونه خزمه تی... م.

وه‌كوو ئاشكرايه كه‌ره‌سه‌ی خانوبه‌ران زۆربه‌یان بریتی بوون له خه‌كه‌به‌رد و قور و قوربه‌سواغ. كۆشكى فیرووزاباد ئاوا ساز كراوه و میچی به كه‌وانه‌ی به‌ره‌یوانی دیاره و گومبه‌زه‌كانی به‌ دواى یه‌كتردا ریز بوون (ق ۹۰-۹۱). كه‌لاله‌كه‌ی بریتییه له تیکه‌له‌یه‌كى جوان و دلگری ژووری میوانان و به‌شی نه‌نده‌روونی؛ كه‌چی ئهم دوو به‌شه له نژیاروانی هه‌خامه‌نشی‌دا لیک جودا بوون. دانانی دیواری به‌رد و قور له كۆشكى شاپووری یه‌كه‌میش‌دا وه‌به‌رچاو دی. سه‌ره‌رای گه‌وره‌ی ئهم كۆشكه له جهرگه‌ی‌دا گومبه‌زی به‌ سه‌ر كشاوه و خاوه‌نی چوار هه‌یوانه و سه‌رجه‌م وه‌كوو خاچ ده‌چی (و ۸۹). خشته‌ی سووره‌وه‌كراو زۆری قوربه‌کاری پیکراو، به‌تایبه‌ت له هه‌ریمی بابل كه هیش‌تاش به‌شیک كۆشكى تیسفون میچی سه‌ر ته‌لاری چوونه دیداری پادشای هه‌ر ماوه (و ۸۷).

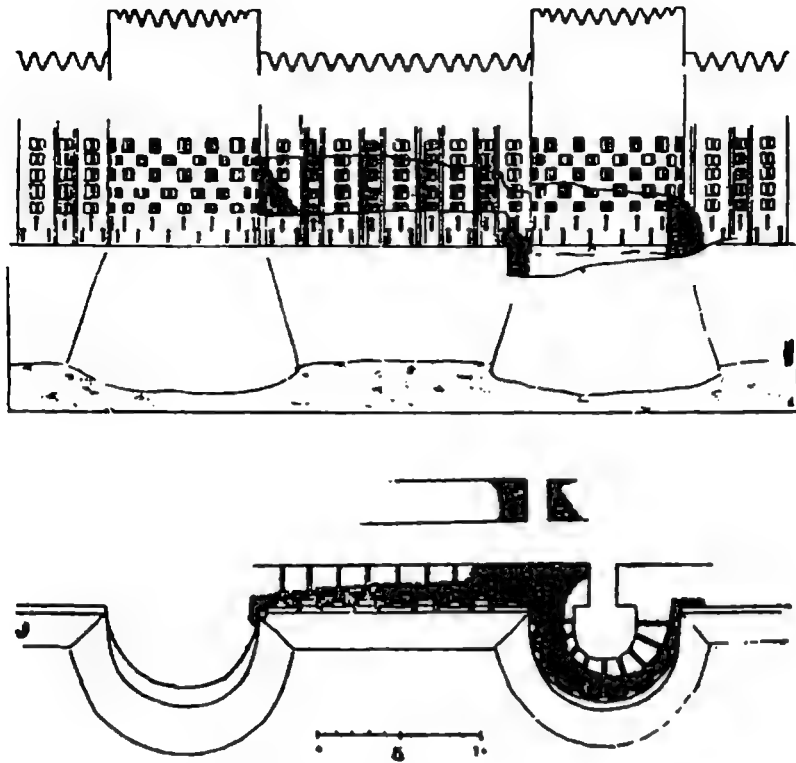
ق ۹۰- كۆشكى فیرووزاباد

ق ۹۱- پروکاری کۆشکی فیرووزاباد (ئاوا چۆته‌وه سه‌ر دۆخی خۆی.)

داندرانی خشتی کال باو بووه و یه‌کیک له به‌رچاوترینی ئه‌و جیگایانه ئیستاش ئاسه‌واری دیاره، شووره‌ی ده‌وری شاری «ئیسته‌خر» ه‌که‌ ویده‌چی به‌رله‌ سه‌رده‌می ساسانی سازکراڤی (ق ۹۲). کلاوقوچه نیوبازنه‌کانی ئه‌م ه‌سه‌ره‌ که‌ وادیاره له سه‌رده‌می ئیمپراتۆری رۆمه‌وه له خۆره‌لات بایه‌خیکی تایبه‌تی پیدراوه ، له‌گه‌ل قه‌لای بیشاپوور و شاری «تاکسیلا» ی باکووری خۆرنشینی هیند که زنجیره‌ی دووه‌می پادشایانی کووشان له سه‌ده‌ی دووه‌می زایینی دا سازیان کردو، نیشانه‌ی باو بوونی ئه‌م شیوازه‌ن.

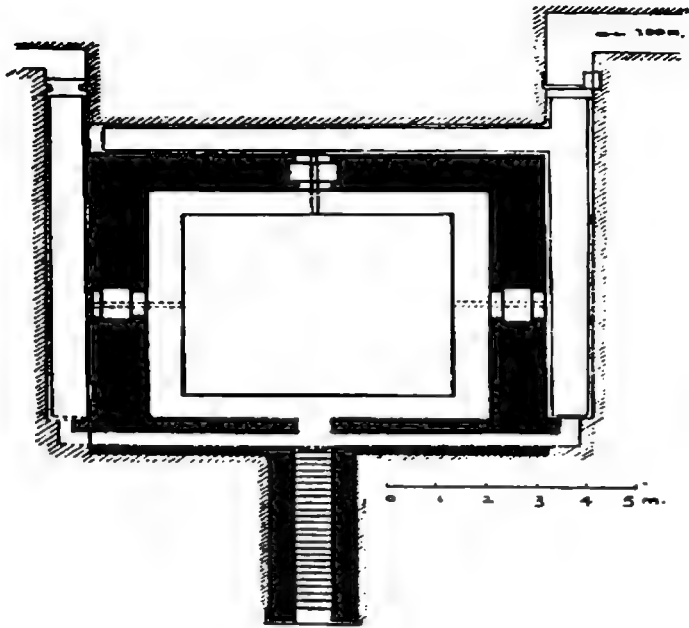

ق ۹۲- ئیسته خر: شووهری شار که به خشتی کال سازکراوه.

چارچیوهی په رستگاگان گزپانیان به سهردا هات. ژووری سهره کی و چوارگوشه ی ئاورگا رپه ویک به دوری دا لیده هالاوه. یه کیک له گه وره ترینی ئەم ئاورگایانه که دیواره کانی ۱۴ گز پینه لاچوون، شاندی ئیمه له بیشاپوور دوزیویه ته وه (و ۹۸؛ ق ۹۳). له تهنیشت ئاورگای فیرووزاباد، قه لاقووچه یه ک ساز کراوه که له جهنگه ی کزبوونه وه و پئوپه سمی ئایینی دا سهربانه کی ئاوری لئ کراوه ته وه (ق ۹۴). زۆربه ی ئەم پئوپه سمانه له دورهی ئەو هیوانانه وه به پئوه دهچوون که هه ر چوار لایان کرابزوه و چوار کۆله که سهریان وه بهر

گومبەزبان هیتابوون. بیجگه له ئاوری پیرۆزی هەرگیز نه‌کووژاوه، له ئاگردانیکیشدا ئاوریان ده‌کرده‌وه و له خوار گومبەزه‌که ده‌یانخسته به‌رده‌می ئاپۆرای خەلک (و ۹۷).

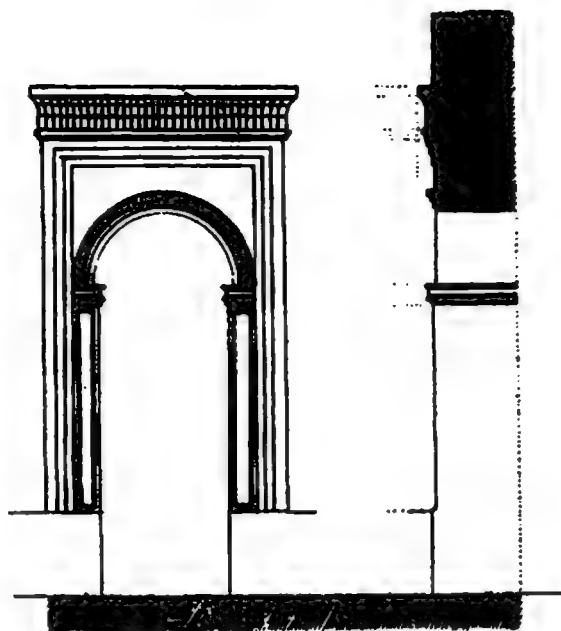
ق ۹۳ - بیشاپوور: نه‌خشه‌ی ئاورگا

دیواری کۆشکان و مالان که به قور و به‌ردیان خشتی سوور داده‌نדרان، نه‌وه‌نده نالیک بوون که ده‌بوو سپی‌کراپانه‌وه و به‌گه‌چیری نه‌خشیتندرابان. له کۆنترین کۆشکدا که ده‌بیته کۆشکی ئه‌رده‌شیر له فیرووزاباد، ئه‌م ره‌نگاندن و نه‌خشانده هیتده‌ی بایه‌خ پینه‌دراوه و ته‌نیا چه‌ند خه‌ت و کووزیکی له‌سه‌ر دابی ده‌سکاری میسرپییه‌کانی تیدا ره‌چاو کراوه که ده‌رگا و تاقچه‌کانی ته‌ختی‌جه‌مشیدیان پێ رازاندۆته‌وه (ق ۹۵). ئال‌وگۆزی له‌ناکاو له‌سپیکاری و گه‌چیری سه‌رده‌می دووه‌مین پادشای ساسانی‌دا که شاپوور یه‌که‌مه،

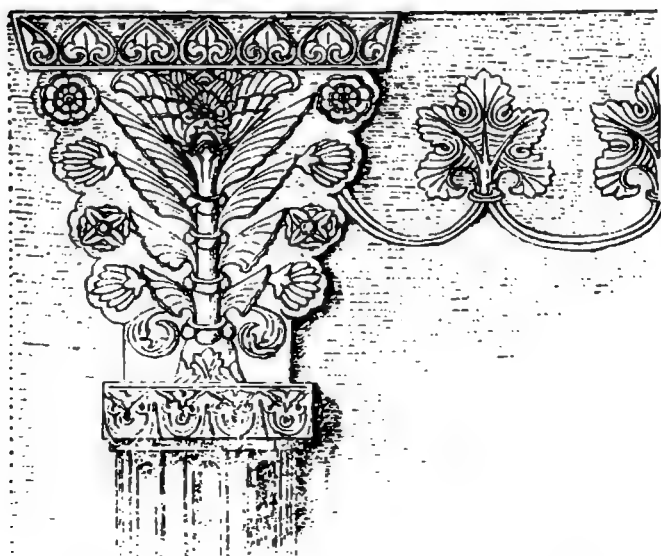
پووی دا. له کۆشکی بیشاپووری پادشادا که هیتدیک پاش بهزاندنی «فالنریانوس»ی ئیمپراتۆر سازکراوه، سهرسهرای گهره ی تایبهتی چوونه دیداری پادشا به ۶۴ تاچه رازیندراوه تهوه و گهچیری کراوه (و ۸۸). شیوه و شیوازی نهخش و نیگارهکان، کارتیکردنی قوولی «سوریانی - رومی» یان پیوه دیاره که بریتین له خهت و کووزی پینچاوپینچ و گول و لاسکی چهلیپایی و گهلاکهنگرانه. دواتر ئه م شیوازه به قهلافت و دیمهنی بوونهوه ران، گیاوگۆلان و کۆپی راو و ته نانهت روخساری پادشایان جوانتر ده کرین. بهردی مهرمه پری مه لکۆل دراو ته نانهت له کلکه ی سهردهمی ساسانی دا شویتی له سهر کاری بهردتاشان داده نا. نهخشیتند رانی ئه شکو تی تا ق بوستان (ق ۹۶)، له گه ل سهره کۆله که بهردینه کان و کۆشکه کانی میری ده که و نه ئه م ریزه وه (ق ۹۷).

ق ۹۴- فیرووزاباد: قهلا قوچه یه که ئاورگای تیدایه

ق ۹۵- فیرووزآباد: کزشکی گه‌جبری‌کراو

ق ۹۶- تاق‌بوستان: ورده‌کاریه‌کانی سه‌ره‌کوله‌ک‌یه‌کی هه‌لتاش‌راو

ق ۹۷- بێستون: چەند سەرەكۆلەكەى كۆشك و تەلاریكى كاۆل بوو

هەر له رووی ئەم سەرچاوه دیرۆکیانەوه بزمان روون دەبێتەوه که کۆشک و تەلاری پادشایانی ساسانی بە نەخش و نیکاری سەر دیواران رازیتندراونەوه و کۆشکی تیسفون رووداوی گیرانی ئەنتاکییەى لەسەر لادیوارى سپیکاری کیشراوەتەوه. لیکۆلینەوه تازەکان لەسەر هەیوانی کەرخەى ناوەندى دەسەلاتی ساسانی دەریدەخەن که کۆمەلێک قەلەمکیش لەسەر دیواره سپیکارکراوهکانی کۆشکی میری نەخشیتندراون. هەروەها ئێمە لە کۆشکی بیشاپوور ژمارەیه کمان سزاویک دۆزیونەوه که رووبەری هەیوانیان داپۆشیوه و کۆمەلێک زانیاری دەخەنە سەر زانینهکانی پێشوومان. وهکوو دیاره ئەو

وه‌ستاکارانه‌ی مزاوکیان تیگرتوون له‌ه‌رووی وینه‌یان نمونه‌وه‌کاریان کردووه. هیندیک له‌ته‌خته‌مزاویکه‌کان به‌ته‌نیایی هر‌تاقه‌دیمه‌نیکیان له‌سه‌ر نه‌خشیتندراوه. له‌سه‌ر ۲۲‌دانه‌یان دوو‌دیمه‌نی هاوشیوه‌به‌دی ناکرئ و ئه‌م مه‌به‌سته‌ده‌یسه‌لمیتی که‌هونه‌رمه‌ندانی سه‌رده‌م خۆیان له‌دوو‌پات‌بوونه‌وه‌ی دیمه‌نه‌کان پاراستووه و ته‌نیا ویکچوونیان په‌چاو کردووه (و ۹۵). بیجگه‌له‌چهند دیمه‌ن و روخساری که‌له‌لاجه‌وه‌کیشراونه‌وه و نیوه‌ی سه‌ر و ده‌م‌وچاویان دیاره، ئه‌وانی دیکه‌هه‌موویان سی‌چواره‌می دیمه‌نیان خراوه‌ته‌به‌رچاوان. ویده‌چی ئه‌مه‌شیوازی هه‌لبژارده و دلخوازی هونه‌ری سه‌رده‌می ساسانی بووبی و په‌نگه‌وینه‌ی له‌هونه‌ری سوریانی-پژمی هه‌لگیرابیته‌وه. له‌سه‌ر ته‌خته‌مزاویکی دیکه‌که‌گه‌وره‌ترن، نیوه‌نیوه‌دیمه‌نی ژنان و پیاوان کیشراونه‌وه. له‌م‌نیوه‌دا دیمه‌نی خاتوونیکی بارگا دیته‌به‌رچاو که‌خزی باوه‌شین ده‌کا. بارگانشینان جل‌وبه‌رگی ئاودامیتیان پژیویه و تاجه‌گولینه‌یان له‌سه‌ریان داوه و چه‌پکه‌گولیان به‌ده‌سته‌وه‌یه (و ۹۶). له‌سه‌ر یه‌کی دیکه‌خاتوونیکی چاوه‌ش به‌ه‌رووت‌وقووتی سه‌رقالی لیدانی سازیکی ژیداره. کۆمه‌لیک دیمه‌نی قه‌له‌مکیشی دیکه‌له‌نژیاروانی‌دا په‌نگیان داوه‌ته‌وه، هه‌روه‌ک چۆن له‌نه‌خش و نیگاره‌کانی «دوورا-ئوورۆپۆس»‌دا هه‌ر ئه‌م شیوازه‌خوازاوه‌ی هونه‌ری یۆنانی په‌چاو کراوه.

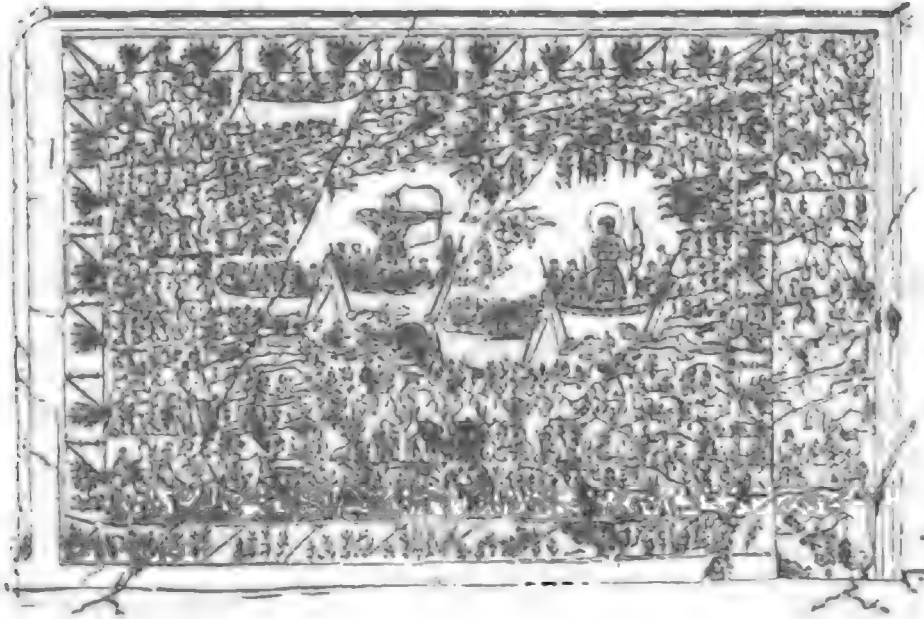
پادشایانی ساسانی پتر له‌ته‌واوی رابردووان، توانیویانه‌پاریزه‌ری شیوازی هه‌لکۆلینی به‌رد و داتاشینی په‌وه‌زان بن که‌ته‌مه‌نی ناسرانی له‌ئیران‌دا ده‌گه‌ریته‌وه بۆ هه‌زاره‌ی سینه‌می پیش‌زایین. پتر له‌سی به‌رده‌تاشی ساسانی توانیویانه‌په‌وه‌ز و تیشه‌شاخی بانووی ئیران بنه‌خشیتن که‌به‌شی زۆریان که‌وتوونه‌پارسی زید و نیشتمانی سه‌ره‌کیی ئه‌وان و هه‌چیان به‌هه‌ویتی دینی

دهستاو نه دراوتهوه. باس و بابتهی بهرده تاشه کان بریتین له بهخشینی پله و پایه، بهزاندنی خه نیم، راو یا پادشا و ئاپورای یارانی یان ئەندامانی بنه ماله که ی. ئەم بابته تانه له پهوتی چوارسه ت سال دا وهکوو ئاوینهی پروداوه کان خویان دهنوینن. سهره تای گورانی ئەم هونه ره له پرووی بهرده تاشی فیرووزا باده وه دهست نیشان دهکری که دیمه نی زال بوونی ئه رده شیر به سهر ئه رده وانی پینجه م دا دهخاته بهرچاو و دیاره که هیشتا زۆر به خهستی که وتۆته ژیر سایه ی هونه ری پارتی و به باری ورده کاری و تهخت و پیک بوونی که ندوخین دا قهرزدار باری هونه رمه ندانی پارتیه. ماوه یه ک دواتر و هر له زه مانی ئه و پادشایه دا، دیمه نه کان به شیوه ی دهرزه قیو داتاشراون. ئەم شیوازه به تایبته له و دیمه نه دا وه بهرچاو دئ که پادشا به شیوازی سه مبولیکی تایبته ی رۆژه لات ئالفه ی رازاوه به جفجه له دهستی ئه هوورامه زدا وه رده گری و ئه ویش بریتیه له هیمما و نیشانه ی پادشایه تی. ئه هوورامه زدا و پادشا هه ردوکیان سواری ئه سپن و یه کسه کانیا ن به نۆره پادشای به زیوی پارتی به دهستی ئه رده شیر و ئه هریمه نی سه مبولی چه پهلای و خه نیمی ئه هوورامه زدا پینخوست ده که ن (۹۹). له زه مانی شاپووری یه که مه وه دیسانیش ولات ده که ویته ژیر کارتیکردنی هونه ری خۆراوایی و شیوه یه کی تازه له جل و بهرگ دا به دی دئ. پینشتر له بهروه ی جل و بهرگ پر به بهری مرۆف نه ده خرایه بهرچاو، ئەندامی قه لافه تی دیاریی نه ده کرد، به لام له م قۆناخه به دواوه شیوازه که ده گۆپی و پۆشاک فش و فۆل خۆی نانویتن و له گه ل له ش ده ق ده گری. به وینه هه لگرتنه وه له بهرده تاشه کانی پۆمی، هونه رمه ندانی ئیرانی ده که ونه داتاشین و پیکخهستی کۆمه لیک دیمه نی پیک و ته واو. له و دیمه نانه دا پادشا ده که ویته نیو جهرگه ی یارانی، ههروهک چلۆن له دیمه نی بهزاندنی «قالیزیانوس» دا له بیشاپوور دیته

به‌رچاو (ق ۸۶). ئه‌وه‌ی پراستی بێ که‌سه‌کان وا دانه‌تاشراون که بلێی ناسینه‌ر و نیشانه‌ری تاقمی هاوشانان بن. ئهم مه‌به‌سته به‌تایبه‌ت له‌ پروکاری به‌رده‌تاشیکی دیکه‌دا له‌ بیشاپوور خراوته به‌رچاو که هر به‌زاندنی قالیریانوس ده‌گیریت‌وه و چارده ریز له‌سه‌ر ته‌وه‌ریه‌کی که‌وانه‌یی داتاشراون (و ۱۰۰). له‌و به‌رده‌تاشه‌دا مه‌یلی شکانه‌وه به‌ لای نه‌خش و نیگاری پۆمی‌دا، به‌تایبه‌ت کۆله‌که‌ی به‌ردینی داتاشراوی یاد و بیره‌وه‌ریی تراژان، په‌نگی داوه‌ته‌وه. ئه‌وه‌ی پراستی بێ کاتیک ئیمپراتۆر له‌ پۆم ده‌ستووری داتاشرانی ئهم شوینه‌واره‌ی دا، ده‌یه‌ویست پیچ و گه‌وه‌ی به‌ردی مه‌پمه‌ر وه‌کوو کرانه‌وه‌ی تۆماریک بیه‌ به‌رچاو که باسی دوو جار سه‌رکه‌وتنی ئیمپراتۆر به‌بێ نیوهر بخاته به‌رچاو، که‌چی به‌رده‌تاشی شاپوور که قوول داتاشراوه، ته‌نیا بریتییه له‌ چند ریزیک که نه‌ پیکه‌وه به‌ستراونه‌وه و نه‌ په‌یوه‌ندیان به‌ دیمه‌نی سه‌ره‌کیه‌وه هه‌یه و سه‌رجه‌می ریزه‌کان سه‌باره‌تن به‌ بابته و پروداویکی دیار و سنووردار.

هونه‌ری به‌رده‌تاشی ساسانی له‌ سه‌رده‌می بارامی یه‌که‌م دا گه‌یشه‌ چله‌پزپه‌ی خزی. دیمه‌نی تاج له‌ سه‌رنانی ئهم پادشایه له‌ بیشاپوور، هه‌چکام له‌ ئاسه‌واره‌کانی دیکه‌ی هونه‌رمه‌ندانی ئیرانی تۆزی ناشکێنن و به‌پراستی پروحیان وه‌به‌ره‌یتاوه. ورده‌کاری و به‌رزیی ئهم هونه‌ره له‌ زه‌مانی بارامی دووه‌مه‌دا پارێزرا، به‌لام له‌ سه‌ده‌ی چواره‌مه‌وه دا‌پۆژرانی که‌لاله‌ی شوینه‌واران تین و گوپی جارانیان نه‌ما و له‌ نه‌رمی دیمه‌ن و ناسکی که‌وتن، ئه‌گه‌رچی له‌ کاری که‌ندۆخین‌دا ورده‌کارییه‌کان بوونه‌وه باو. له‌ کلکه‌ی برانه‌وه‌ی سه‌رده‌می به‌رباس‌دا، به‌رده‌تاشی دیمه‌نی راوی تاق‌بوستان (ق ۹۸) نیشانه‌ی کارتیکردنی قوولی وینه‌گه‌ریی پێوه دیاره.

ق ۹۸- تاق بوستان: به‌رده‌تاشی سه‌باره‌ت به‌ جه‌نگه‌ی راوی پادشا

زۆربه‌ی توێژه‌ران پێیان له‌سه‌ر ویکچوونی به‌رده‌تاشه‌کانی ساسانی و ڕۆمی داگرتووه‌ و هه‌تا ڕاده‌یه‌کیش بۆچوونیکێ ڕاسته‌، به‌لام دیسانیش له‌ نێوان ئه‌م دوو شیوازه‌ هونه‌رییه‌دا، چه‌ند جیاوازییه‌ک به‌دی ده‌کری‌ن و نیشانه‌ی دوو دنیای جیاواز و دوو ڕوانگه‌ی که‌م‌وزۆر ناته‌بان. نه‌خش و نیگاری داتاشرای ڕۆمی په‌لنکه‌ سه‌ر به‌ نۆیاروانی و خاوه‌نی جه‌غز و ئه‌ندازه‌ی دیاری‌کراو، به‌لام له‌ به‌رده‌تاشی ساسانی‌دا پینچه‌وانه‌یه‌ و زۆر جارن قه‌لافه‌تی مرۆڤ له‌ قه‌لافه‌تی ئاده‌میزادی ئاسایی که‌وره‌تر ده‌رده‌که‌وێ. به‌رده‌تاشی ڕۆمی ده‌یه‌وێ ڕووداوێکی ڕاسته‌قینه‌ی میژوویی یان ڕووداوێکی سیاسی بگێڕێته‌وه‌ که‌ له‌ ڕیگای کۆمه‌لیک دیمه‌نی په‌یتا‌په‌تاوه‌، ڕاسته‌قینه‌ و خه‌یاڵ به‌ جوانی تینکه‌ڵ ده‌کری‌ن. به‌رده‌تاشی ساسانی که‌ ئه‌ویش زیاتر باسی گێڕانه‌وه‌ی ڕووداوێکی

دیرۆکییه، ته‌نیا به‌شیکی دیار و به‌رچاوی زه‌ق ده‌کاته‌وه و لێی لانادا. ئەم هونەر له‌ خۆراوادا وه‌کوو فیلمیکی سینه‌مایی ده‌چێ، به‌لام له‌ خۆره‌لات چه‌شنی وینه‌یه‌ک وایه‌ که له‌ جێی خۆی چه‌قیوه و تیشکی هاویشتۆته‌ سه‌ر ته‌نیا دیمه‌نیک که زیاتر ناسیتیه‌ری ڕووداوه‌که‌یه. به‌م شیوه‌یه سه‌رکه‌وتن و زāl‌بوون له‌ دیمه‌نیکدا خۆی ده‌بینیه‌وه که تینیدا پادشا یان خودا به‌ پاوه‌ ڕاوه‌ستاون یان سواری ئەسپن و دوژمنی پشته‌وقه‌فار پیشیل ده‌که‌ن. له‌ دیمه‌نیکي دیکه و شه‌پیکی ده‌سته‌ویه‌خه‌دا، پادشای ساسانی خه‌نیمه‌که‌ی به‌ ئەسپه‌وه تیکه‌له‌ده‌گلێتی. وه‌کوو دیاره سه‌ره‌نجامی تیکه‌له‌چوونه‌که‌ ناکاته‌ ده‌م و کاتیکی هه‌ست‌ورووژین و په‌یوه‌ندیی ئەم هونەر له‌گه‌ڵ دیمه‌نی به‌رده‌تاشه‌کانی ته‌ختی‌جه‌مشید که پادشا له‌ جه‌نگه‌ی کوشتنی دیوه‌زمه‌ی سه‌یردا ده‌خاته به‌رچاو، جینگای سه‌رسوڕمانه. به‌رده‌تاشی ساسانی چۆن دیمه‌نی مه‌ند و مه‌تین و داوه‌ستاوی هونهری سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی ده‌پاریزی، هه‌ر ئاواش تین و گوپی کۆپی ڕاو و تیکه‌له‌چووکانی پارتی کوێر ناکاته‌وه. ئامانجی ئەم هونەر نیشان دانی بابه‌تیکي نه‌گۆره و پادشایه‌ک ده‌خاته به‌رچاو که کۆشک و ته‌لاریکی دراوه‌ته‌ پالی، ئەوه‌نده هه‌یه به‌ گۆڕانی پادشا، ته‌نیا ئāl‌وگۆڕ به‌ سه‌ر تاجه‌که‌ی ده‌هات که ئی هه‌رکامه‌یه‌کیان پیکه‌وه جیاواز و تایبه‌تی خۆیان بوو. له‌ شیوازی کار و لیک‌درانی بابه‌ته‌کاندا جیاوازییه‌کی زۆر وه‌به‌رچاو دی. له‌ هونهری ساسانی‌دا هه‌رگیز شویتي قه‌ومانی ڕووداوه‌که‌ بایه‌خی پینه‌دراوه و نه‌خراوه‌ته‌ به‌رچاوان. کۆمه‌له‌ که‌سێک له‌ ده‌وری پادشا هāلاون و به‌پنی هونهری ڕۆژه‌لاتی قه‌لافه‌تی پادشا یه‌کجار له‌وان گه‌وره‌تر داتا‌شراوه. له‌م دیمه‌نانه‌دا نیشان‌دانی ریزیک مرۆف ته‌نیا ڕی‌چاره‌یه‌ک بووه که به‌ردتاشان په‌نایان بۆ بردووه و ئاوا قه‌لافه‌ته‌کان وه‌کوو به‌شیکی سه‌ربه‌خۆ دیارن، راست وه‌ک چۆن

له سهردهمی ههخامه نشی دا باو بووه. له بهره تاشی ئیرانی دا تا قمی ئاده میزادان دهوور ناگیژن. پروون و ئاشکرایه که ئهم هونه ره هیندیک پڕوشوینی خۆراوای قبول کردووه، بژ وینه شیوهی نیشان دانی جل و بهرگ و خواره که و پچه که ی ئه ندام و سروشتی بوونی قه لافه تی مرۆف؛ به لام بهره تاشی ساسانی به هیتانه گۆزی دیمه نی هاوشیوه، ده رخستی جیاوازی زهق، شیوازی نیشان دانی پله و پینگه ی بنه ماله یی و پاراستی تایبه تمه ندی و واتا و نیوه رۆکی شاراوهی، هه ر به ئیرانی ماوه ته وه، چونکه له ئیران دا خسته پرووی سه رکه و تنیک، ده بوو به چه شنیک سیخر و جادوو ده ستاو درابایه وه هه تا ئاوا که ولی هیز و شانازی هاویشته بایه سه ر شانی پادشا. ئهم شیوازه له گه ل شیوازی بهره تاشی خۆراوا ناته بایه.

سه باره ت به که ل و پهل و ئهو شوینه واره هونه ریانه ی که سه باره تن به شار دهنه وه و ناشتی مردووان له سهردهمی ساسانی دا، زانیارییه کی ئه و تزمان به دهسته وه نییه. له و سهرده مه دا مردوویان ده بردن و له نیو «قه لاقو وچه ی بیده نگی» دا دایان دهنان. پاش ئه وه ی ده رزین و گزشتیان داده مالدرا، یه سه که کانیا ن له په رۆیه که وه ده پینچان و ده یان بردن و ده یان خسته ئهو قولکه یان یه سه کدانانه ی که له قه دی کێوان هه لیانکه ند بوون یان له ژووری تایبه تی نیژران ده یان شار دهنه وه. کو ت و له تی چه ند یه سه کدانیک ی سوالینه له تورکستانی پروس دۆزراونه وه که سه ر به کلکه ی ده سه لات ی ساسانی، به لام له ئیران دا ته نیا دوو یه سه کدانی به ردین دۆزراونه وه. یه کیان یه سه کدانی بیشاپووره که نه خش و دیمه نی له سه ر هه لکۆلدراوه (ق ۹۹-۱۰۰). ئه وه ی له سه ری هه لکه ندراوه یه کجار سواوه و به سه ر کو یز بوونه و ده که و تووه. روخساری ئاده میزاده کان که له لاجه وه داتا شران یه کجار ساکارن و قوول داتا شران و شوینه واری

ورده‌کاریان پتوه دیار نییه. ئەگەر بیتوو ئەم یه‌سکدانانه له‌گه‌ڵ یه‌سکدانی سوالینه پیکه‌وه هه‌لسه‌نگیتین، بۆمان ده‌رده‌که‌وی که له‌م چه‌شنه‌ی دوا‌یی‌دا دیمه‌نی میترامان دیته به‌رچاو که سواری عاره‌بانه‌ی خۆی بووه و ئەسپانی بالدار ڕایده‌کێشن. هه‌روه‌ها ئەهوورامه‌زدا، فیرسریغه‌ و خاتونه‌خوا‌ی ئانا‌هیتا وه‌به‌رچاو دین. په‌نگه ئەمانه سه‌مبۆلی سی‌یانه‌ی ئایینی مه‌زدایی بن.

که‌نده‌کاری سه‌رده‌می ساسانی با‌شتر ناسیت‌دراوه، چونکه ده‌یان ده‌وری، شه‌ربه، تونگه‌له و بوتری دۆزرا‌ونه‌وه. ته‌واوی ئەم ئاسه‌وارانه نه‌خ‌شیت‌درا‌ون و بریتین له‌ کۆمه‌لیک باب‌ه‌تی فره‌چه‌شن، به‌تایبه‌ت ڕاوی پادشا، لایه‌کی زیاتری لێ‌کرا‌وه‌ته‌وه. لێ‌زه‌دا پادشا سواری ئەسپه و جل‌وبه‌رگی گرانابایی کردۆ‌ته به‌ری و تاجیکی گه‌واه‌ی‌به‌ندی کردۆ‌ته سه‌ری که یه‌کجار وه‌ستایانه کاری له‌سه‌ر کراوه. پادشا سه‌رقالی تیرها‌و‌یشتنه و ئەو ئاژه‌لانه ده‌نگی‌ۆی که باز‌ره بوون و ئەو‌یش که‌وتۆ‌ته سه‌ریان. ئەم دیمه‌نه به‌ شی‌وه‌یه‌کی ناسروشتی خۆی ده‌نو‌ین‌ئ و یه‌کجار له‌گه‌ڵ باب‌ه‌ت و نی‌وه‌رۆکی به‌رده‌تاشان جو‌وته و یه‌ک‌تر ده‌گریت‌وه (و ۹۰). له‌م دیمه‌نه‌دا ڕاوی ڕاسته‌قینه وه‌به‌رچاو نایه و هه‌موو شتی‌ک پی‌چه‌وانه‌ی باری ڕاوی سروشتیه، بۆ وینه جل‌وبه‌رگی پادشا و ئەو ش‌ریت و ج‌ف‌ج‌فانه‌ی که ده‌شه‌کێته‌وه و تاجی پادشا که په‌نگه له‌ جه‌نگه‌ی چوارناله‌ی ئەسپی‌دا به‌ سه‌ری‌یه‌وه نه‌ب‌ئ و ژماره‌ی ئەو ئاژه‌لانه‌ی که ده‌وری ڕاوکه‌ریان دا‌وه ناسروشتین. ئەمه دیمه‌نیکی تیکه‌لا‌و و شی‌وه‌یه‌کی وینه‌گه‌رییه که مه‌به‌ستی‌کی شار‌ا‌وه‌ی تیدا‌یه و ده‌ب‌ئ به‌ هیتانه ئارای چه‌شنیک سین‌ر له‌ جه‌نگه‌ی ڕا‌ودا، زāl‌بوونی پادشا مسۆگه‌ر ب‌کا و هیز و وره‌ی وه‌به‌رب‌ن‌ئ ه‌تا بتوان‌ئ له‌گه‌ڵ شیر و به‌ور و به‌راز تیکه‌له‌چ‌ئ. ئەم دیمه‌نه ئاو‌ینه‌ی نیشان‌دانی «پادشایه‌کی ڕاوچی»یه.

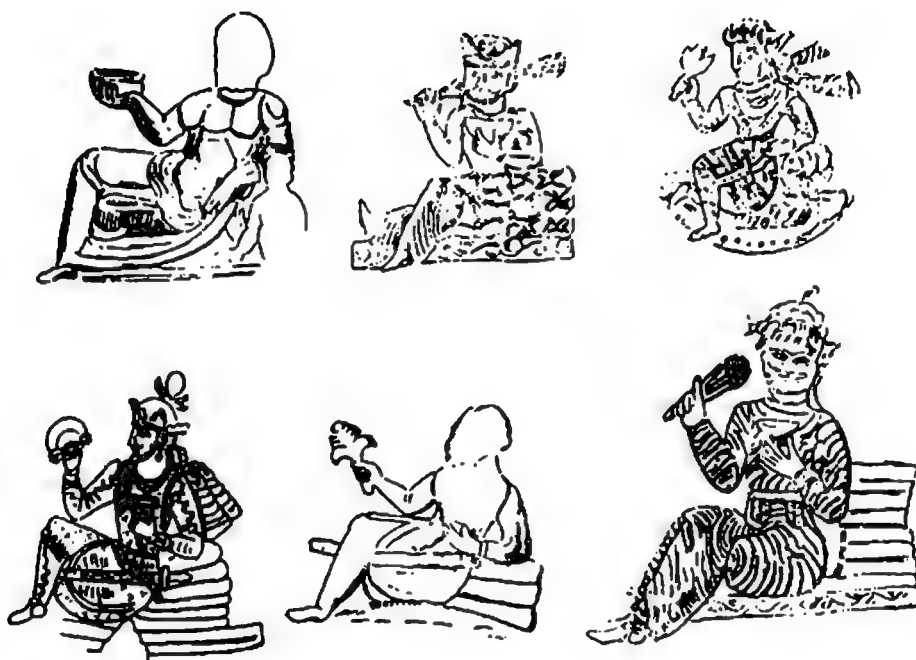
ق ۹۹- بيشاپور: يه سكدان (ستۆدان) ی بهردینی هه لكوژدراو

ق ۱۰۰- بيشاپور: يه سكدانی بهردینی هه لكوژدراو (بابه تهكان به وردی خراونه بهرچاو).

بابه تهكانی ديكه بریتین له دیمه‌نی به‌خشینی پله و پایه یان پادشای
دانیشتووی سهر ته‌خت و كۆپی میوانان، كه وادیار زۆر كهوتۆته به‌ردلان
(ق ۱۰۱). ده‌بی ژماره‌یه‌ك له و تونگه‌له و بوترییانه‌ی به دیمه‌ن و قه‌لافه‌تی
سه‌ماكه‌ران یان كه‌نیزان رازیتندراونه‌وه، بخریته ئه‌و ریزه‌وه (و ۹۱). هیتدیک له

ده‌ورییه‌کان دیمه‌نی بوونه‌وه‌رانی راسته‌قینه یان خه‌یالییان له‌سه‌ر هه‌لکه‌ندراوه
(ق ۱۰۲). ویده‌چی جوانترین و وه‌ستاکارانه‌ترین شوینه‌واره‌کان له‌سه‌ده‌ی
سیه‌هم و چواره‌می زایینی‌دا خولقی‌تندرابن. کاره‌کانی دواتر زۆربه‌یان
لاساکردنه‌وه و وینه‌هه‌لگرتنه‌وه‌ن.

ق ۱۰۱- نیشان‌درانی دیمه‌نی پادشایان له‌کاری زیرینگه‌ریی ساسانی‌دا

به‌رده‌ئاوینه‌که که‌ره‌سه‌یه‌کی په‌سه‌نه و هه‌ر له‌کۆنه‌وه‌ مروّف زۆری بایه‌خ
پیداوه، چاکی سه‌رنجی هونه‌رمه‌ندانی ساسانیی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوه. ئیمه
شوینه‌واریکی که‌می به‌رده‌ئاوینه‌مان که‌یوه‌ته‌ ده‌ستی و په‌نگه‌ له‌و پوژگاره‌دا که
پیشه‌ی شووشه‌گه‌ری یه‌کجار به‌وه‌ ده‌ستین و پیشاوبه‌رکه‌ی داتاشین و

ق ۱۰۲- شه بهی زیوینی ساسانی

که ندرخینی بهرده ئاوینه ده داته وه، ئه م شوینه واران به سه ره که می دا که وتبن. دیارترین و ناسراوترین کاری هونه ری له سه ره بهرده ئاوینه، که ردن ئاویزیکی

زیرئاژنه سه ره به خه زنه خانه ی «سه ن

دیتی» که ئه مرۆ له به شی میدالیاکانی

[کتیخانه ی نه ته وه بیی] پاریسه. ئه م

که ردن ئاویره دیمه نی پادشایه کی

ساسانی ده خاته به رچاو که له سه ره

ته ختی خزی دانیشه تروه و پینچه کانی

بریتین له ئه سه بی بالدار (ق ۱۰۲).

۱۰۲- میدالیای بهرده ئاوینه ی زیرئاژن، خه زنه خانه ی سه ن دیتی، کتیخانه ی نه ته وه بیی پاریس

خه‌زنه‌خانه‌ی «سه‌ن مارک» له‌ قٚتیز^۱، «ده‌وری» یه‌کی لٚیه‌ که‌ چل و گه‌لای له‌سهر هه‌لکه‌ندراوه و ئهم شینوازه له‌ گه‌چېری ساسانی‌دا یه‌کجار بره‌وی بووه (و ۹۴). له‌م شویتنه شه‌ربه‌یه‌کی به‌ گول نه‌خشاویش پاریزراوه که‌ ده‌کرئ کاری کارگه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی ئیرانی یان ئه‌و کارگایانه‌ بی که‌ که‌وتونه ژیر باندۆری ئه‌وانه‌وه (و ۹۲).

که‌نده‌کاری سه‌رده‌می ساسانی له‌ پٚی هه‌زاران ئاسه‌واری نیو مووزان یان کۆلیکسیزنی عه‌نتیکه‌دارانی سه‌رتاسه‌ری دنیاوه ناسراوه. هیندیکیان دیمه‌ن و پوخساری خودی خاوه‌نه‌کانیان له‌سهر هه‌لکه‌ندراوه و به‌ خه‌تی په‌له‌وی ناو و ناوبانگیان نووسراوه، به‌لام زۆربه‌یان دنیای بوونه‌وه‌ران یان گیاوگۆلیان له‌سهر هه‌لکه‌ندراوه و مه‌به‌سته‌کان زمانی ئاماژه‌یان تٚدایه و هه‌تا ئیستاش ئیمه‌ لییان حالی نه‌بووین. «ئیمه‌ لی‌ره‌دا مۆریک ده‌خه‌ینه به‌رچاوان که‌ له‌ قوپی سووره‌وه‌کراو سازکراوه و سه‌باره‌ته به‌ سه‌ده‌ی شه‌شم و له‌و چینه‌ی شووش‌دا دۆزراوته‌وه که‌ سهر به‌ سه‌رده‌می ساسانییه. ئهم مۆره به‌ شریٚتیک له‌ به‌لگه‌نامه‌یه‌کی په‌سمی قایم کراوه که‌ په‌نگه‌ پارشمن یان هه‌مان پٚسته‌ ئاژه‌ل بوو. له‌سهر ئهم مۆره واژۆی کابرایه‌کی پایه‌به‌رز دیاره که‌ نیوه‌به‌ژنی خۆشی له‌سهر شه‌قل کراوه (و ۱۰۱).»^۲

ئیرانی نیوان ولاتی «چین» ی ره‌نیوه‌یتی ئاوریشم و پۆمی گه‌وره‌ترین کړیاری کووتالی ئاوریشمی گرانبایی، ئاوریشمی خاو و کووتالی ئاوریشمی پٚدا راده‌گۆیزرا. پادشایانی مه‌زنی ساسانی که‌ پٚیان خۆش بوو ئیرانیش به‌شداری به‌ره‌مه‌هیتانی پارچه‌ی ئاوریشم بن، دوابه‌دوای سه‌رکه‌وته‌کانی خۆیان له‌

۱- وٚتیز

۲- وه‌کوو دیاره له‌ ده‌قی وه‌رگیزانه‌کی دوکتۆر موعین‌دا ئهم چه‌ند رسته‌یه زیاده کراوه. ده‌قی فه‌رانسه مه‌به‌ستیکی ته‌وتزی تٚدا نییه‌و.

سووریا، به کۆمهڵ وهستاکار و جۆلایان راگوێستن بۆ ههریمهکانی ئیران و بهتایبته له خووزستان نیشهجێیان کردن.

کۆمهڵیک بهردهتاشی وهک تاقبوستان، دیمه نیک له نهخش و نیگاری پارچهکانی سهردهمی ساسانی دهخه نه وه یاد، چونکه وهستاکاران له وی زۆریان وینه له وان هه لگرتۆته وه. چهند نیشان یان میدالیایهک دۆزراونه وه که به دیمه نی بوونه وه ران و جهنگه ی راو، بهتایبته راوی بارامی گۆڕ و بابته ی سه مبولیکی دیکه رازیتدراونه وه و هه موویان ده دریته پال رۆژگاری ساسانی. هه زاره ی یه که می زاینی، سهرده میک بوو که ئاسه واری پیرۆز و مقه رک له رۆژه لات ده کپردان و له نیو کالای بازرگانی دا خۆیان ده نواند. جوانترین و شکۆمه ندترین کووتالی ئیرانی ده کرانه کفنی نه وانه ی گه یبوونه پله ی «پیرۆز» ی. به م شینویه کلیسا گه وره کانی ئوروپا بوونه خاوه نی قه واره ی کووتالی سهرده می ساسانی و ئیشتاش هه ر پاراستوویانن، به لام له خودی ئیران شتی ئاوا نه کراوه. هاتنی ئیسلام نه ی توانی دابی کفن کردنی ته رم و پیشه ی سه به رته به م کاره تیدابه ری. له چهند گۆڕیکی سه ر به رۆژگاری پاش ساسانییه کان دا، جاری وایه به هه لکه وت کووتالی وا دۆزراونه وه که هینشتاش دوا ی سه دان سالان دیمه نی پیاوچا کانیان له سه ر ماوه (و ۹۳).

هه تا هونه ر به هیز بووبا، چاکتری بر ده کرد و پله ی داویشه ناوچه و ههریمه دووره ده سته کان و ته نانه ت مانه وه شی له ولاتانی ده ره وه پتر جیگای دلنیا یی بوو. هونه ری ساسانیش له م هونه رانه بوو که توانی له چینه وه هه تا مه زنه ده ریای نه تله س بالی بنگیوێ. کاردانه وه ی ئه م هونه ره له خۆراوا بوو به راوکه ی هونه ری سه ده کانی نیوه راستی ئوروپا و چاکی ره نگ دایه وه. کلیسای «ژیرمینیی دی پری» له نیزیك «ئۆرلیتان» که له سه ر شینوازی ئاورگایه ک ساز

کراوه، دیواره سپیکار و گه‌چېری کراوه‌کانی داری ژیانیان له‌سه‌ر کیشراوه‌ته‌وه. ئه‌م دیمه‌نه ئه‌شکه‌وتی تاق‌بوستان ده‌خاته‌وه یاد و به‌کاریکی تاق و ناوازه داناند‌ری. سپیکاری و گه‌چېریه‌کانی مه‌زارگه‌ی راهیبه «ئاگیلییرتا» که سالی ۶۶۵ زایینی کۆچی دوا‌یی کردووه و له‌سه‌یزانی کلیسای «ژوار»ی نیوان پاریس و «شاتوو - تیری» نیژراوه، نمونه‌یه‌کی دیکه‌ی له‌م چه‌شنه‌یه.

ق ۱۰۴ - به‌رده‌تاشی نه‌خشی رۆسته‌م: ئه‌رده‌شیری به‌ره‌و‌پ‌روی ئه‌هوورامه‌زدا

پادشا وه‌کوو سه‌مب‌ولی ئه‌هوورامه‌زدا له‌سه‌ر زه‌وی، به‌خۆشفه‌ری له‌هونه‌ری ساسانی‌دا خۆی ده‌نویتی و له‌بارگای شکۆمندی‌دا خه‌ریکی پئی‌وپه‌سمی تاج له‌سه‌رنانه. ئه‌م دیمه‌نه بۆ‌ته سه‌رچه‌شنی هونه‌رمه‌ندانی بیزانسی و مه‌سیحی سه‌رکه‌وت‌ویان له‌پ‌روی کیشاوه‌ته‌وه که چه‌ند فرشته‌یه‌ک و یارانی و پیغه‌مبه‌رانی دیکه و نووسه‌ره‌وانی ئینجیل ده‌وره‌یان داوه. دواتر هونه‌رمه‌ندانی بیزانسی قامکی شاده‌ی پادپ‌راوی مرۆف که نیشانه‌ی پ‌یژدانان بوو بۆ مه‌زنانی سه‌رده‌می ساسانی، دینه‌ ئارا که هه‌ر له‌واتاکه‌شی

حالی نه بوون (ق ۱۰۴-۱۰۵) زیرینگه رانی ئورووپای ناوهندی، کهنده کاریی سهردهمی ساسانییه کانیان خواسته وه و پهنگه ئه وانیش هه ر وهک ئیمه شتیکی وایان له و چه مکه نه زانییی. ویده چی ئه و وه ستاکارانه ی کۆمه لیک ئاسه واری هیژای زیرینیان به دی هیناوه و گه نجینه ی «ئاتیلا» یان لی پر کردوه و توێژه ران ده بیبه نه وه سهر سهرده ی هه شتم و نۆه می زایینی، هه ر به شوین رچه ی لاسایی دا هه نگاویان نابن و کاریان به چه مک و واتای بابه ته کان نه دابی (ق ۱۰۶ - ۱۰۷).

ق ۱۰۵- کلیسای بیک (Indre): کۆری په سن و په رستنی موغان؛ هونه ری دینی فه رانسه له

سه ده ی دوازه ده می زایینی دا

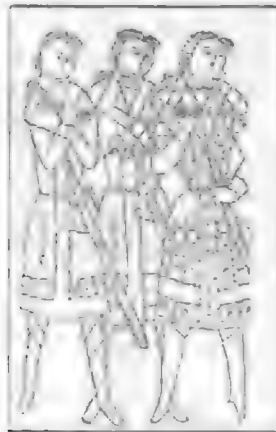

ق ۱۰۶- گۆزه‌له‌ی زه‌یری گه‌نجینه‌ی ناودیز به‌ ئاتیلای

هه‌روه‌ها هونه‌ری ساسانی بۆته سه‌رمه‌شقی وینه‌گه‌رانی ئاسیای ناوه‌ندی و دیواری په‌رستگا پیرۆزه‌کانی بوودایی به‌ شیوازی کاری شه‌وان رازاوه‌ته‌وه (ق ۱۰۸). قوماشکه‌رانی میسری و بیزانسیش له‌و جه‌غزه‌دا خولیان داوه، به‌لام «میراتگری راسته‌قینه‌ی ئیرانی سه‌رده‌می ساسانی، ئیسلامه.» شه‌وه‌ی راستی بی ئیسلام له‌ هه‌ر جیگایه‌کی په‌ره‌ی گرت، له‌ گه‌ل خزی وینه و دیمه‌نه‌کانی هونه‌ری له‌ میژینی ساسانی راگواست و وه‌کوو دیاره ئیسلام توانی ئاخ‌رین پرشنگی خزی باوینه‌ سه‌ر ناوچه دووره‌ده‌سته‌کانیش.

ق ۱۰۷- نیوقه دی گززه یه کی زیرینی سر به گنجینه ی ناودیز به ئاتیلا

ق ۱۰۸- گه چیری «بودایی» ی مژنگ ئزی (تورکستانی چین)

ئه ده بیاتی فۆلکلۆر و نه ته وه یی که پشتا و پشت ده گه را و ده ما و ده م ده گنر د رایه وه و پارا و ده بوو به بیر و باوه ری خه لک و ژیا نی گه ل، له سه ر ده می ساسانی دا جی بۆ ئه ده بیاتی کی نوو سرا و چۆل کرد که به مه به ستی خویندنه وه ی مه زنه وه جا خان و بارگان شینان ده نوو سرا، چه ند به شیکی ئه فنیستا - که سه رچا وه ی هه موو زانسته کان بوو - کۆمه لیک باب ته ی پزشکی تی دایه که

ده‌ستوره‌کانی بوقرات له‌گه‌ڵ پڕۆشویتی دینی زه‌رده‌شتی پیک کرابوون. وه‌رگیزانی شوینه‌واری یۆنانی، لاتینی و هیندی له‌ سه‌رده‌می شاپووری یه‌که‌م‌دا ده‌ستی پیکرد و له‌ پڕۆگاری خوسره‌وی یه‌که‌م‌دا، که به‌ پڕۆگاری بزوتنه‌وه و بووژانه‌وه‌ی ئیرانی داده‌ندری، چاکی په‌ره‌ پندرا. سه‌رده‌می خوسره‌و که بۆ حاوانه‌وه له‌گه‌ڵ هه‌موو دینیک یه‌کجار شازه و راست به‌په‌چه‌وانه‌ی کلیسای بیزانسه، ده‌بیته په‌نا و په‌سیوی ئه‌و فه‌یله‌سووفه یۆنانییانه‌ی که له‌ ولاتی خۆیان‌دا که‌وتبوونه به‌ر گورمی ئازار و ئیشاندن و تیسفون باوه‌شی بۆ کردبوونه‌وه. شه‌پۆلی بیروبۆچوونی پڕۆژاویی که له‌م پڕۆگاره‌دا دزه‌ی کرده خاکی ئیران و له‌گه‌ڵ بیروبۆچوونی هاتووی هیندی تیکه‌لاو کرا، توانی به‌رچاوی پووناکییرانی ئیرانی به‌رینتر بکا. له‌ نیۆ ئه‌و که‌سانه‌دا ده‌کرێ باسی که‌وره پزیشکی پادشا، واته‌ به‌رزوویه^۱ بکری. ئه‌و له‌ نووسینه‌کانی خۆی‌دا باسی کۆمه‌ل و په‌وشت و دینان ده‌کا. خوینه‌ره‌وان یه‌کجار هۆگری کتیب و نامیلکه‌ی سه‌باره‌ت به‌ ئامۆژگاری بوون و ئاسه‌واریکی زۆر له‌م بواره‌دا نووسران، به‌لام به‌داخه‌وه هه‌موویان نه‌گه‌یشتوونه ده‌ستی ئیمه و هه‌تا ئیستا تینداچوون. له‌م به‌ره‌مانه‌دا کۆمه‌لیک باب‌ه‌ت خراونه به‌رباس که بریتین له‌: ئاوه‌زمه‌ندی، خیر و چاکه، دل‌وانی، ئه‌رکی ده‌وله‌مهند سه‌باره‌ت به‌ هه‌زار و راشکانی هه‌زاربوونی شه‌رافه‌تمه‌ندان به‌ سه‌ر ده‌وله‌مهندبوونی لووت‌به‌رزانه و نادادپه‌روه‌رانه‌دا. په‌ره‌گرتنی ده‌ربڕینی بیروپرای ئازاد، ده‌سه‌لات و ده‌ست‌پزیشتی پێشه‌نگانی دینی زه‌رده‌شتی هه‌تایه‌ له‌رزه و ئه‌وانیش لێی وه‌خۆکه‌وتن، به‌لام ئه‌و به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی ئه‌وان دژی بیروپرای فه‌یله‌سووفانی ده‌ره‌کی، به‌ قازانجیان نه‌برایه‌وه. ئه‌و ده‌قانه‌ی که گه‌یشتوونه ده‌ستی ئیمه ده‌لێن پێشه‌وايانی دینی

گیرۆدهی گهندهلیی باوهڕ و چاوچنۆکی و تهناوت له دین وهرگهڕان بپوون، چونکه پیشه‌وایانی ره‌سمی به‌گوێره‌ی شه‌پۆلی دینه‌ گه‌وره‌کانی سه‌رده‌م، ده‌که‌ونه‌ بانگه‌واز بۆ په‌رسه‌تنی خۆدایه‌کی تاق و تاقانه‌ و ئه‌م په‌وانگه‌یه‌ ده‌بووژینه‌وه‌. ئه‌م په‌وت و په‌یازه‌ تازیه‌ کاتیگ له‌ ئیران‌دا بوو به‌ باو که‌ ئیسلام توانیبووێ سهرکه‌وتووبی و ئه‌و کاته‌ش په‌له‌قاژه‌ بۆ په‌زگارکردنی دینی نه‌ته‌وه‌یی یه‌کجار دره‌نگ بوو.

بارووه‌خی ئابووری و کۆمه‌ڵایه‌تی

بناغه‌ی ئابووری ئیمپراتۆری ساسانی وه‌کوو په‌ڕدوو په‌تر له‌سه‌ر کشت‌وکال داندرابوو نه‌ک بازرگانی، به‌لام دیسانیش سه‌رده‌می ساسانی که‌ ئاخه‌ڕین په‌وپه‌ڕی دنیای کۆن و که‌وناڕیه‌، به‌ تیکۆشانی دام‌وده‌زگا و دامه‌زراوه‌کانی حکومه‌تی و هه‌ول و هه‌لسووهرانی تاقه‌ت‌په‌رووکیته‌ی جه‌ماوه‌ره‌که‌ی، ده‌توانی سیستمیکی په‌ڕشنگداری سیاسی و کولتووری وایه‌دی بێتی، که‌ هه‌تا ئه‌مه‌ڕۆش شوینه‌واری هه‌ر ماوه‌ و په‌ڕی کردووه‌. سه‌رده‌می ساسانی به‌ لانی زۆربه‌وونی داها‌ت و دابه‌شینی به‌ره‌م و په‌ره‌ی ده‌سه‌کرده‌وه‌ له‌ سه‌رده‌مه‌کانی دیکه‌ی تێپه‌ڕاندووه‌. چه‌شنیک هاوسه‌نگی له‌ تیکه‌ڕای ژیان و چالاکی و هه‌لسووهرانی مه‌ڕۆف و له‌ هه‌ڕیمی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌دا به‌دی ها‌ت که‌ له‌ ئیمپراتۆری په‌ڕم و ئیمپراتۆری ساسانی‌دا په‌نگی دایه‌وه‌. له‌م باب‌ه‌ته‌وه‌ ئه‌م به‌شه‌ی جیهانی کۆن که‌وتۆته‌ په‌ڕش ئه‌رووپای باشووری و ناوه‌ندی و باکووری و له‌وانی تێپه‌ڕاندووه‌. کۆمه‌ڵه‌ سه‌که‌ی زینو و مس و به‌هه‌لکه‌وت زین‌په‌ی ساسانی، له‌ ئال‌ووین‌په‌ی بازرگانی‌دا، په‌روبه‌ریکی زیاتر ده‌ته‌نیته‌وه‌. بێ‌گومان له‌م په‌ڕۆگاره‌دا نووسرا‌نی په‌سووله‌ی ده‌سته‌به‌ریوونی بانگی ته‌واو دیته‌ به‌ره‌و. وه‌کوو ئاشکرایه‌ بانگداری جووله‌که‌ی بابلی و دامه‌زراوه‌ هاوشینه‌وه‌کانی ئیرانی له‌م په‌وته‌دا

دهوری به‌رچاویان گیراوه. خۆ راسته که داهیتانی پسووله‌ی ده‌سته‌به‌ربوون ده‌گه‌پیتوه بۆ هه‌زاره‌ی دووه‌می پیش‌زایین، به‌لام ئه‌و کاتی هینده‌ی نه‌ته‌نیبۆوه و ته‌نیا بریتی بوو له‌ دان‌هیتان به‌ قه‌رزوقۆله‌ یان پرکه‌وتی درانه‌وه‌ی‌دا. له‌ سه‌رده‌می ساسانی‌دا نووسرانی پسووله‌ی ده‌سته‌به‌ربوون یان باوه‌رنامه‌ی بانکی وه‌کوو به‌لگه‌نامه‌ی په‌سمی ده‌وری گیرا. بانکه‌کانی ئیمپراتۆری که به‌ ده‌ست ئیرانی یان جووله‌کانه‌وه‌ بوون، به‌پێی به‌لگه‌نامه‌ی نووسراو به‌ شیوه‌یه‌کی به‌ربلآو دراویان ده‌ست‌اوده‌ست پێده‌کرد. تاقمیکێ که‌م له‌ پسپۆرانی دارایی و بانکی ده‌زانن که‌ وشه‌ی «چه‌ک» یان زاراوه‌ی ده‌سته‌به‌ربوونی به‌لگه‌نامه‌ی بانکی له‌ زمانی په‌له‌وی‌را چۆته‌ نیو [زمانه‌کانی ئوروپایی]. ئهم‌ کاره‌ داهیتانیکه‌ که‌ ئیرانی له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌کانی نێوه‌راست‌دا کردوویانه‌ته‌ باو. بازرگانانی مه‌سیحیی سووریا دواتر شیوازی نووسینی پسووله‌ی ده‌سته‌به‌ربوونی ئیرانیان خواسته‌وه‌ و بردیانه‌ خۆراوا و له‌ سه‌رده‌می «میرۆڤینژی» یه‌کانه‌وه^۱ رمیتی په‌یدا کرد.

کارپێکرانی سکه‌ له‌ شاران‌دا بره‌وی ئه‌ستاند و گه‌لیک «درهم» ی زی‌ووی ساسانی (و ۱۰۲) له‌ ئێران یان ولاتیانی دراوستیی‌دا دۆزراونه‌وه. له‌ ناوچه‌ و مه‌لبه‌ندی گونده‌کی و له‌ دیهاتان، مووچه‌ و مانگانه‌ی جووتیاران، سه‌ربازان، کاربه‌ده‌ستانی حکومه‌ت و ته‌نانه‌ت پیتاکیش به‌ که‌لوپهل‌ دا‌بین ده‌کران و ئهم‌ نه‌ریته‌ له‌ هیندیک‌ ناوچه‌دا هه‌تا سه‌رده‌می ئیمه‌ش هه‌ر درێژه‌ی هه‌یه. هه‌لبه‌ت وه‌کوو دیاره‌ بازرگانیی ده‌ره‌وه‌ ته‌نیا له‌ سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی دان و وه‌رگرقتی سکه‌ هه‌لسووپاوه. بازرگانیی ده‌ره‌وه‌ له‌ چاو سه‌ده‌کانی رابردوو به‌ شیوه‌یه‌کی

۱- یه‌که‌مین زنجیره‌ی پادشایانی فه‌رانسه‌ که‌ له‌ کلکه‌ی سه‌ده‌ی پینجه‌می زایینی‌را هه‌تا نێوه‌راسته‌کانی سه‌ده‌ی هه‌شته‌می زایینی حکومه‌تیان به‌ سه‌ر ئهم‌ ولاته‌دا کرد.و.

ههست پیکراو زیادی کردووه و پتر کالا و کهلوپه لی گرانبایی و زریقه و بریقه دار تایبه تی بارگای میری و چینی دهوله مەندانی مه زنه وه جاهی ئیرانی به پمین بوون. وه رگیرانی پیتاک به شیوه ی کالا و کهلوپه ل بوو به هژی ئه وه ی که میران پاشه که وتیکی به کجار به رچاوی به ره می سهره کی بخه نه سهر به کتر و سهرکار و پاکاری حکومه ت له بازاران دا بلایان بکه نه وه. قازانجیکی دیکه ی ئه م ده سه لاتدارانه ئه وه بوو که ده یانتوانی له جهنگه ی قاتی و قهری دا بکه نه فریای خه لک و ئه رکی سهر شانی پادشایان بوو که به مه به سستی هتور کردنه وه ی شه پۆلی چاره ره شییه کانی گه ل، مل بۆ ئه م کاره راکیشن.

هه رگیز له پۆژگارانی پیشوودا کاروباری بازرگانی وه کوو ئه م سهرده مه ئاوا به شیوه یه کی توندوتۆل چاوه دیری به سهر دا نه کراوه، جا هه ر بۆیه حکومه ت ناچار بوو هه تا له بهر هات وچۆی به رچاو، له پینگاوبان و چۆماوان دا کاروانسه را و خه زیتاو و جی له نگه ران ساز بکا. کۆمه لێک لێرسراو بۆ ئه م کار و خزمه تانه دیاری کرابوون و چاوه دیر بوون به سهر ویستگه کانی سنووری و له نگه رگا کانی ده ریایی دا. ههروه ها حکومه ت کرپن و فرۆشتنی چه ند کالا و به ره مه یکی گرینگی وه کوو ئاووریشمی خاوی کردبوو به پاوانی خۆی که له چینه وه ده هیندرا و به تایبه ت له کارگه کانی «سووری - فنیقی» دا ده کار ده کران. هینده ی پینه چوو که ئه و جه ماوه ری وا پادشایانی ساسانی هیتابوویانن و له چه ند ناوچه یه کی ئیران نیشته جینان کردبوون، له گه ل وه ستاکارانی باسکراو که وتنه رقه و کۆمه لێک کارگه ی شووش، گوندی شاپوور و شووشه ر بۆ ته نینی کووتال ناوبانگیان پۆی. هه وپوهالی جوانی سوالینه و ده سکریدی شووشه ی «سووری - فه له ستینی» و ئه سکه نده رییه یی ده گه یشتنه بازاره کانی ئیران.

کهرین و فرۆشتنی کووتال و جل‌وبه‌رگ یه‌کجار به‌رچاو بوو. عه‌نبه‌ریان له ده‌ریای په‌شه‌وه دیتا و پاپیرووس که پتر له جاران جینگای پیسته‌ی ئاژه‌لی گرتبۆوه، هه‌میشه خوازیار و کهریاری هه‌بوو. ویتاچی که به‌رله سه‌رده‌می ئیسلامی کاغه‌ز له چینه‌وه چووبیته ولاتانی دیکه. هه‌زویل و تامه‌چیتستی بۆنخۆشی چین و عه‌ره‌بستان به‌خاکی ئێران‌دا تیده‌په‌رین. سونبول و بباریان له [هه‌ریمی] ماده‌وه هه‌ناردی ده‌ره‌وه ده‌کرد. په‌ره‌گرتنی بازرگانیی نۆونه‌ته‌وه‌یی چهند کۆچه‌رنشینیکى بازرگانانى به‌دی هیتا و به‌تایبه‌ت جووله‌که و سوریاى له ناوچه دووره‌ده‌سته‌کانى وه‌کوو هیند، تورکستان، برۆتانى و که‌ناره‌کانى ده‌ریای په‌ش به‌گر بوون. ئه‌و ناوه‌ندانى بازرگانى که سه‌رقالى کهرین و فرۆشتنى هه‌موو شتیک بوون، له‌م سه‌رده‌مه‌دا به‌سه‌ر پسپۆرى‌دا که‌وتن و ته‌نیا خۆیان به‌کهرین و فرۆشتنى گه‌نم و پاتال و به‌ره‌مى کارگه‌کانه‌وه سه‌رقال کرد. به‌م شیوه‌یه جیاوازی نۆوان بازرگانانى نۆوخۆیى و ئه‌وانه‌ی که‌لوپه‌ل و کالایان ده‌نارد ده‌ره‌وه، روون بۆوه و له‌ ئاکام‌دا ده‌لالى بازاران په‌ره‌یان گرت. سه‌رجه‌م کاروبارى بازرگانى ده‌ره‌وه له‌چاو سه‌رده‌مى پێشوو هیتده‌ی په‌ره‌ نه‌گرت و هۆکاره‌که‌شى ده‌گه‌رپته‌وه سه‌ر ده‌ستپوه‌ردانى حکومه‌ت که گری و کۆسپى ده‌خسته به‌ر ده‌مى ئال‌وگۆرى کالای بازرگانى.

له‌ بواری بازرگانى نۆوخۆیش‌دا ده‌بینین که‌ شاره‌زابوونى بازرگانانى خۆمالى و چه‌رچى و ده‌سفرۆشانى گوندان که به‌ شیوه‌یه‌کى ئاسایى تێبه‌سته‌ی بازرگانانى چهند ناوه‌ندیکی گرینگ بوون، له‌ بابل ده‌که‌ونه سه‌ر سه‌کى خۆیان و ئه‌م په‌وته ئێرانیش ده‌ته‌نیته‌وه.

له‌ ده‌ره‌وه‌ی کاروبارى بازرگانى‌دا، چالاکی و هه‌لسوهرانى بانکان سنوورداد بوو. بانکه‌کان ته‌نیا له‌ جه‌نگه‌ی که‌م‌بوونى به‌ره‌م یان له‌ کاتى وه‌رگیرانى

پیتاکدا وهگه پر ده که وتن؛ به لام دیسانیش ئهم ره وته کۆسپی به رده می حکومت نه بوو که پتر له جاران خۆی له کاروباری بانکی وهرنه دا یان به شیوه یه کی ریک و پینک چاوه دیریان نه کا. وه کوو دیاره ئهم ره وته و پنیازه بۆ ماوه یه کی درێژخایه ن درێژه ی پیده درێ و هه تا پۆژگاری ئیمه ش تووشی ئال و گۆر نابی. په نیه تانی به ره هم و پنی چارانی که شه ی کرد و کووتالی ئاوریشم و شووشه گه ریشی گرته وه و له م بواره ش دا جه ماوه ریک ته واو بوونه پسپۆر. حکومت به و پوانانه ی که هه بیوون به به ره هم هین داده ندرا و خاوه نی کۆمه لیک کارگا بوو. هه روه ها حکومت ته نانه ت بره شت و ده سه لاتی خۆی خسته نیو به ستیتی کۆمه لیک کار و پیشه ی که رتی تایبه ت، به تایبه ت ئهو کار و به ره مانه ی که پرسته وخۆ که وتبوونه بهر سه رنجی بارگای میری و قۆشه ن و دام و ده زگای به پیره به رایه تی و له ئاکام دا حکومت به نرخه ی که ره سه ی خاو و مووچه ی کریکاران دا چۆوه و هاو سه نگی و پار سه نگی تیدا به دی هیتان. به م شیوه یه مه یل و تاسه بۆ به دی هاتنی کۆمه لیک کار و پیشه ی تازه گولیان کرد و دواتر ئیسلام و دنیای سه ده گانی نیوه پر است لێیان به هره وه ر بوون.

ده ره به گانی که وه ره زۆر به یان خاوه نی جووتیز، دارتاش، ئاسنگه ر، ته ونگر، نانه وا، پۆنگر، ئاشه وان و ئاشی تایبه ت به خۆیان بوون. ئاش به داهیتانیکی تازه دانه دهن درا، به لکوو له سه ده ی چواره مه وه کاری پیده کرا. به ره می کشت و کالی ده پاریزرا و په ره ی پیده درا. له م بواره دا چه ند کاریکی تازه ده کرین و لێدرانی داری توو و به خێو کرانی کرمی ئاوریشم دیته ئاراوه؛ هه لبه ت وه کوو ئاشکرایه ئهم کاره بۆ ولاتیکی که کووتالیتی یه کجار زۆری ئاوریشمی ده ویست، زۆر گرینگ بوو. زه وی وزاری به ربلاوی حکومت و ده ره به گان، هه ر به گویره ی پێ و شوینی کۆن داده چیندان و به ره میان لێ هه لده گیرا. ئه گه ر جاری وایه

پیشکەوتنیک بە‌دی دە‌هات هەر له زه‌وی‌وزاری حکومه‌تی‌دا بو، چونکە ئازادیی ئابووری له کاروباری کشت‌وکالی‌دا یه‌کجار به‌رتەسک کرابۆوه و کار و هه‌نگاوی تاک‌وته‌را ده‌روه‌ستی په‌ره‌پێدانی نه‌ده‌هات.

له کاتیک‌دا که بارودۆخی ئابووری هه‌تا ئه‌ندازه‌یه‌ک گه‌شه و په‌ره‌ی به‌ خۆیه‌وه‌ دیتبو، هه‌ل‌ومه‌رجی ژیا‌نی خه‌لکی گوندان به‌ره‌و تالی و ناله‌باری گلۆز ببۆوه. سروشتی پوونا‌کبی‌نا‌نه‌ی جه‌ما‌وه‌ری گونده‌کی که له سه‌رده‌می په‌ره‌ی شارستانییه‌تی یژ‌نانی‌دا په‌نگی دا‌بۆوه، تیدا‌چوو. هه‌مو‌یان ده‌چه‌وسیندرانه‌وه و سه‌ربه‌ست نه‌بوون و هه‌رگیز پێیان نه‌ده‌خویندرا و په‌روه‌رده نه‌ده‌کران. جووتیاران و په‌نجبه‌ران ته‌نیا به‌ هه‌ل‌که‌وت و بۆ ما‌وه‌یه‌کی که‌م سه‌ربه‌ست ژیا‌ون، ئه‌گینا‌یان له ژێر نیری حکومه‌ت‌دا بوون یا‌ن ده‌ربه‌گان ته‌نگه‌یا‌ن لی‌ کیشابوون. ئه‌وان تێبه‌سته‌ی زه‌وی‌وزار و مل‌ک‌وما‌شی حکومه‌ت و ده‌ربه‌گان و ئاو‌رگایان بوون. ده‌ربه‌گانی گه‌وره‌ پۆ‌ژه‌پۆ‌ژ ده‌سه‌لاتیان زیاتری په‌ره‌ نه‌ستاند و قوله‌ئا‌غا‌کان نا‌چار بوون که بۆ تێپه‌راندنی قه‌یرانی ئابووری و ده‌سد‌ری‌ژیه‌گانی حکومه‌ت، خ‌زیا‌ن بخه‌نه ژێر دا‌ل‌ده‌ی ده‌ربه‌گانی گه‌وره‌وه. له‌به‌روه‌ی ئه‌م گه‌وره‌گه‌ورانه‌ ده‌بوو پیتاک بۆ حکومه‌ت کۆ بکه‌نه‌وه، به‌ره‌به‌ره‌ کو‌ن‌خا و گ‌زیر و سه‌ر‌کار و پا‌کا‌ری به‌رده‌ستیان زیاده‌بوون. حکومه‌ت که کۆکرانه‌وه‌ی پیتاکی ئا‌وا بۆ سووک و سا‌کا‌ر ببۆوه، هه‌تا را‌ده‌یه‌ک به‌ ده‌ربه‌گانه‌وه‌ به‌ست‌رایه‌وه و هه‌ول و هه‌لسو‌ورا‌نی به‌ مه‌به‌ستی که‌م کرد‌نه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتیان شکستی هێنا. ده‌س‌ر‌ژی‌شتوویی و ده‌سه‌لاتی ده‌ربه‌گان ئه‌وه‌نده‌ی په‌ره‌ گرت که به‌ با‌ری دا‌رای‌ی و له‌ش‌ک‌ری‌دا، پا‌د‌شا به‌ چاو له‌ ده‌ستیان دا‌ده‌ندرا. ئێ‌زان ته‌نیا ولا‌تیک نه‌بوو که به‌ ده‌ست ئه‌م لاسه‌نگیه‌وه‌ ده‌نالی. له‌ هه‌موو جیه‌کی دنیا، له‌ ئیمپ‌رات‌ریی رۆ‌می ئیتا‌لیا‌وه‌ ب‌گ‌ره‌ هه‌تا غا‌لیا و میسر و ئه‌فریقای

باکووری، دهره بهگ هه بوون. خوسره وی یه کهم به بهرهم هیتانی دهغل و دانی سهرهکی و پیکهستن و راهیتانی جووتیارانی قۆشه نچی، هه ولی دا ههتا هیتدیک له دهسهلاتی به رهو په رهیان کهم بکاته وه. پۆمیش لاسای ساسانییهکانی کرده وه و هیراکیوووسی ئیمپراتۆر چینی جووتیارانی قۆشه نچی بهدی هیتا، بهلام ئال وگۆز پهکانی هیتده وه درهنگی کهوتبوون، که نه یانتوانی بینه بهرگنیه وهی په لاماری دوژمنانی دهرهکی.

زهوی وزاری ته لالابه رپان و بهرین بوونه دام و ده زگایهکی سنووردار و بهشی زۆریان به ئیجاره دهدران. جووتیار و پاله و پهنجبه ران له سهر ئه و ملک و ماشانه کاریان ده کرد و هه رچی پیداو یستی دهره بهگان و مه زنان بوو په نیویان دیتان. بهرهمه کان بریتی بوون له گهنم، پۆن، شهرباب، میوهی پهنگاو پهنگ و گوشت. مزه و مانگانهی جه ماوه ری بهرکار به ویشکه مال دابین دهکرا و داهاتی زه ویش هه ر له بهرهمی خۆی هه لده گیرا و جوئ دهکرایه وه. پهوتی که پانی سکه له گوندان دا زۆر چاکی له کهم دابوو. دهره بهگان تازه له شاران نه ده حاوانه وه و مالیان راده گواست بۆ ناوچهکانی گوندهکی و له سهر ملک و مالی خۆیان داده نیشتن و له قه لا و قایمه لانان بنه گر ده بوون و ئاوا به سهر کاروباری مه زراکانیان راده گه یشتن. کۆشک و ته لاریان به جوانترین شیوهی باوی سهردهم رازابوونه وه و پیاوهکانیان هه میشه ئاماده بوون که خۆیان و مال و منداڵ و یاران و خزمه تکارانیان له حاند ههرا و ئاژاوه دا بپاریزن. له و سهرده مه دا پهوتیکی نه گۆپی دوور له سۆزی مرۆقایه تی و له سهر ته وه ره ی کشت وکال له جیهان دا بهدی هات و سه دان سالی درێژه کیشا. ههروه ها سه دان سالی پێچوو ههتا بهرهبهره له ئاست ئه م ئال وگۆزانه دا، شارستانییه تیکی تازه بهدی هات و په ره ی ئه ستاند و له گوندانه وه پووی کرده شاران. ئیزان و پۆم له سهر بنه مای

میراتی کۆن، شیوه‌یه‌ک سیستمی ده‌ره‌به‌گیان تیدا به‌دی هات که له‌وانه‌ی سه‌رده‌مانی پیشوو باشتو بوو. «له‌بری به‌کۆیله‌ چوونی ئه‌و جه‌ماوه‌ره‌ گونده‌کیه‌ی که پیشتر نازاد بوون، چینی ده‌ره‌به‌گی بژارده‌ پیکهات. ئال‌وگۆزپیک له‌ سیستمی ده‌ره‌به‌گی دا به‌دی هات که دواتر له‌ ته‌واوی ولاتانی ئاسیا و ئوروپادا په‌نگی دایه‌وه‌ و بوو به‌ جیگه‌وه‌ی سه‌ره‌له‌به‌ری یاسا و په‌یسای ملک‌وماشی دنیای کۆن.» ئه‌م شۆزپش یان ئال‌وگۆزپه‌ له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی ده‌ره‌به‌گایه‌تی سه‌ده‌کانی نیوه‌راستی عه‌ره‌ب و سلاڤ - پووسی^۱ و مه‌دیته‌رانه‌یی هه‌لده‌سووپا و توانی فره‌ه‌نگی به‌رزی دنیای که‌ونا‌را بپاریزی و په‌ره‌ی پێ‌بدا.

حکومه‌ت له‌ کاروباری دارایی دا به‌ ویشکه‌سۆزی ده‌جوولایه‌وه‌. به‌ مه‌به‌ستی ژيانده‌وه‌ی داب و نه‌ریتی سه‌رده‌می هیلینستی، پیتاک و سه‌رانه‌یه‌کی وای بۆ زه‌وی‌وزار و خه‌لک دیاری ده‌کرد که هه‌چک‌ه‌س ده‌روه‌ستی نه‌ده‌هات و به‌ زۆره‌ملی ده‌که‌وته‌ پووتانده‌وه‌یان. ئه‌و پیتاکه‌ ناراسته‌وخۆیه‌ی که بۆ گوومرگ و په‌یدارانه‌ داندرا‌بوون، باریکی دیکه‌ی به‌ سه‌ر شانی خه‌لک دا سه‌پاند. ته‌واوی ئه‌و که‌سانه‌ی که له‌ توخمه‌ی مه‌زن و ماقوولان نه‌بوون، به‌ناچاری شانیان ده‌دایه‌ به‌ر هه‌ر کاریک که بریتی بوون له‌: کریکاری بۆ کۆشکی میری، هه‌ت‌ان و ئاماده‌کردنی که‌ره‌سه‌ و پێداو‌یستی، په‌چاوکردنی پیشه‌ی سه‌نعاتکاران، پێراگه‌یشتنی چه‌په‌رخانان و بوون به‌ خزمه‌تکاری هه‌نزی چه‌کدار و شوان و گاوانی پادشا. دێ‌نشینان ده‌بوو هه‌میشه‌ په‌کسمیان بۆ چه‌په‌ران ساز و ته‌یار بێ. سه‌رکاروان و عاره‌بانه‌چی و لۆتکه‌وان ده‌بوو پێداو‌یستیه‌کانی کاری خۆیان دا‌بین بکه‌ن و وه‌ک تای ته‌وه‌رداس ئاماده‌ بن. حکومه‌ت به‌ره‌می کاسپکاری

بازارانی به نرخیکی کهم دهکری و نهگهرچی پادشا زۆر بهتوندی به گز
 گندهلی دا دهچۆوه، بهلام گندهل بوونی کاربه دهستان ناشی پیدهگهرا.
 حکومته پئویستی به پاره بوو. زهویوزار و کارگهکانی ههموو
 پیداو یستیهکی بارگا و قۆشه نیان دابین دهکرد و هه رچییه کیش که زیادی
 مابایه وه دهفرۆشرا. ئازادی تاک دهگه رایه وه سهر مهیل و ویستی حکومته و
 نیزیکه ی ههزار سال له ئیران دا شوین پئی وه به رچاو نه هات و سۆسه ی نه کرا.
 خه زینه پر نه ده بوو. دام و ده زگای به رپۆه به رایه تی و قۆشه ن گوژمه ی زیاتریان
 داوا ده کرد. ئه و قه لات و سه نگه رانه ی که له سهر سنووران سازیان ده کردن،
 هینده ی تیده چوو که به گران له سهریان ده که وت. ده بوو خه رچی هیزی
 ده ریاوانی دابین کرابا و ئه و بالو یزانه ی که ده نیردرانه بارگای ولاتانی دیکه
 پئویست بوو به ده ست پری بچن و دیاری و خه لاتیکی زۆر به رن. له جه نگه ی
 چاره ره شی و قاتی و قری دا حکومته ده بوو به هه ژاران و لیقه و ماوان رابگا.
 گوژمه یه کی زۆر بز کاروباری فره نگه ی و سازکردنی خویندنگه و قوتا بخانان
 ته رخان کرابوو. هه ولیکی زۆر به رپۆه بوو بز جوان کردنی شاران و لیدانی
 که ریز و هه لبه ستنی جوگه و قه مته ره و راگواستنی ئاو. نه گهرچی نا کرئ بلین
 که زه مان ی ساسانی سه رده می ناشتی و ئارامی بووه، به لام دیسانیش شاره کانی
 په رهیان ده ستاند و له هه موو گۆشه و که ناری ولات شاری تازه ساز ده کران و
 ئاوا مه ودا ی نیاوانیان کهم ده بۆوه، به تاییه ت له و ناوچانه دا که به رپۆه و بوون و
 که متر ده که و تته به ر شه پۆلی کاره سات و له کۆن زه مانه وه کشت و کالیان لیده کرا
 یان پادشای به رچاو پروون وه سه ر ئه م په وته ی گێرا بوون. بز باری ئاو ه دانی و
 شار سازی سیستان و خووزستان که وت بوونه ریزی پێشه وه ی ته وای
 هه ریمه کان و له پله ی یه کهم دا راوه ستا بوون.

ئەو ئال‌وگۆزپە دارایی و مالییه‌ی که خوسره‌وی به‌که‌م دایه‌یتا، به‌رله‌وه‌ی به قازانجی گەل بێ، له به‌رژه‌وه‌ندیی خه‌زێته بوو. ئەو زولم و نه‌زانیه‌ی که خه‌لکی پێکده‌کوشی و ده‌یچه‌وساندنه‌وه، هه‌لگه‌رانه‌وه و راپه‌رینی به‌ دواوه بوو. سه‌ره‌ل‌دان و راپه‌رین له دنیای کۆن‌دا کرده‌یه‌کی نامۆ نه‌بوو. لافاوی راپه‌رین له میسر و یۆنان و پۆم خۆی نواندبوو، به‌لام ئەو شو‌پشانه‌ی که توانیان دنیای یۆنانی وه‌له‌رزه‌ بیتن، سه‌ره‌ل‌دانی کۆیلان یان قه‌رزدارباران بوو. بزووتنه‌وه‌ی مه‌رده‌کی که خاوه‌نی په‌نگ و پوویه‌کی دیکه بوو، له‌سه‌ر بنه‌ما و ته‌وه‌ره‌ی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری هه‌ل‌ده‌سوورا، هه‌ر بۆیه به‌ کۆمۆنیزم ناودێر کراوه. ئەو پۆژه‌په‌شی و نه‌هامه‌تییه‌ی که گەل تێیدا نو‌قم ببوو، نه‌یده‌ه‌یش‌ت بیر بکاته‌وه و هه‌ست به‌ نه‌بوونی دادپه‌روه‌ریی کۆمه‌لایه‌تی بکا. سیابه‌ختیه‌کانی بوونه‌ ه‌زی بزووتنی به‌زیی له‌ نیو مه‌زنه‌پیاوانی بیرمه‌ندی سه‌رده‌م‌دا و بۆ نمونه «به‌رزوویه» ده‌نووسی: «له سه‌رده‌می ئی‌مه‌دا هه‌موو شتی‌ک به‌ره‌و تێداچوونه». حکومه‌ت له‌به‌ر ژیا‌رمه‌ندی و سامانی هه‌ر ده‌دره‌وشی و ده‌تگوت که ه‌یزه چه‌ک‌داره‌کانی ه‌یچ شتی‌ک به‌رگه‌یان ناگرێ و ده‌رقه‌تیان نایه، به‌لام ئەوه‌ی راستی بێ راپه‌ل‌وپۆی کۆمه‌لایه‌تی له‌ نێوخۆی‌دا وا پ‌زی‌بوو که ده‌ستی لێکبه‌ردابوو. هه‌ر ئەم بارودۆخه کارێکی وای کرد که له‌ جه‌نگه‌ی په‌لاماری عه‌ره‌بان‌دا خۆی بۆ نه‌گیرێ و بکه‌ویته‌ ئامی‌زی سه‌رکه‌وت‌وانه‌وه.

له سه‌ده‌ی سێهه‌می زایینی‌دا قه‌یرانیکی قوول سه‌رتاسه‌ری دنیای له ئیسپانی‌اوه هه‌تا چین ته‌نییه‌وه. ئەو قه‌یرانه سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئابوورییه‌ی که پ‌ژمی هه‌ژاند، ته‌نیا زه‌مانێک ک‌ۆتایی هات که دی‌ژکلێسین له‌سه‌ر ته‌ختی ئیمپراتۆری پالی دایه‌وه. قه‌یرانی سیاسی و دینی ئێران توانی تۆماری ته‌مه‌نی

پیتسەد سألەى زنجیرهى پادشایانى ئەشکانى تیکەوه پېچى و جىگا بۆ هاتنه سەر دەسەلاتى زنجیرهى ساسانییهکانى «نەتەوهیى» خۆش بکا. قەیرانىکى سیاسى پادشایهتیی کوشانى گرتەوه و ئەو حکومەتە که له سەر دەمی «کانیشکا» دا گەیبوو یە لووتکەى دەسەلاتى، له پڕۆژگارى دووهەمین جیگرەوهى دا، شاپوورى یە کهم زەبرى لیۆه شاند و پوو خاندی. ئەو پەییوەندیە مەند و مەتینانەى که ئادەمیزادى چاخى نوێ کوچکى توانیبوو له گەل دراوسینیەکانى بەدی بیتی، پێگای بۆ تەخت کرا. ئەگەرچى دنیا له نێوان نەتەوه پەنگاوپەنگەکان دا دابەش کرابوو، سەلماندی که ئابوورى و کۆمەلى هەر ولاتیک تیبەستەى ولاتیکى دیکە یە و بچوو کترین پووداو هەركامیان بگرتەوه، لەوانى دیکە ش دا پەنگ دەداتەوه.

شارستانیەتى ساسانى ئاکامى هەزار سأل هەول و تیکۆشانى نەتەوهى ئێرانیه و ویدەچى که نووچکەى سەرکەوتنى بى. دواى پوو خانى پادشایهتیی کوشانەکان، جیهان بێجگە له پڕۆهەلاتى دوور، له نێوان پۆم و ئێران دا دابەش کرا. ئیتر ئێران وەکوو زەمانى ئەشکانیهکان نەچۆتەوه نێو قاپیلکى خۆى بۆ بەرەنگارى، بەلکوو پەقە بەرێکە هاوشانى پۆم و تەنانەت شانیشى پەسەر شانى داوه. لەو سەر دەمە دا پادشایهتیی نەتەوهیى، دینی نەتەوهیى، هونەرى نەتەوهیى، کولتوورى نەتەوهیى و شارستانیەتى نەتەوهیى چەتریان ئەنگاوتوو. بێمەلى هەموو کاریک لەسەر کۆمەلێکى ئەوپەر مەزنەوه چاخى هەلدەسوورا و توخم و تۆرمە و ملک و ماش درۆشم و نیشانەى بوون. بێمەلى میرى و مەزنەوه چاخان و جڵەودارانى دینی بە بناغەى ئەو حکومەتە دادەندران که ولاتى لەسەر راوه ستابوو. ئەم شینوازه که وتۆتە بەر پەسن و تاريفاتى میژوونوو سانى عەرەب و له پێبازى سیاسى دا ئەوانیان بە سەر مەشق و

شاره‌زا داناوه. چینی مه‌زن و ماقوولان زه‌وی‌وزاری ولاتیان به‌ده‌سته‌وه‌یه و له‌ زی‌ده‌پارووی به‌میرات به‌جیماوی باب و باپیرانیان ده‌خوارد و پادشایان هه‌ل‌ده‌بژارد. شه‌ر و تیکه‌له‌چوون و کزپی راو و میوان و میوانداری و خوش‌ رابواردن و که‌یف و نه‌هه‌نگی گه‌له‌ژنخانه سه‌ره‌له‌به‌ری ته‌مه‌نی داده‌گرتن. هه‌ر پیاویک ده‌یتوانی گه‌ل‌یک‌ی ژن هه‌بێ، به‌لام ژنیش له‌هه‌موو مافیکی خۆی بیه‌ش نه‌کرا‌بوو. به‌ره‌به‌ره و له‌ په‌وتی ر‌ژژگاردا په‌وشت و ئاکار گه‌شه‌ی کرد و به‌ هه‌ودای باریکه‌ر‌پ‌س تیکه‌ندرا. ک‌ژمه‌لانی ق‌ۆشه‌ن‌چی و راو‌چییان بوونه‌ ه‌ژگری خ‌وینده‌واری، خه‌لک‌ پرویان ده‌کرده‌ کایه‌ی شه‌تره‌نج و گ‌ژی‌ه‌ن و ف‌یربوونی گ‌زرائی و مووسیقی په‌ره‌ ده‌ستینێ و هه‌موو زانسته‌کان ده‌که‌ونه‌ به‌ر سه‌رنج و گه‌شه‌ پ‌یدان. ک‌ۆشک و بارگای میری دابی تازه‌ی جل‌وبه‌رگ و زی‌پ‌وزه‌م‌به‌ر و گه‌واه‌یراتی به‌ دلی خۆی دادینێ و ب‌ژ ل‌یتانی چ‌یش‌ت و سازکردنی هه‌ر چه‌شنه‌ خ‌ۆراک‌یک، پ‌یش‌که‌وتن به‌ خ‌ۆیه‌وه‌ ده‌بینێ. ئه‌م ک‌ۆمه‌له‌ دره‌وشاوه‌یه و به‌ سه‌م‌ب‌ولی ژیارمه‌ندی و ه‌ونه‌ری ورد و باریک و شک‌ۆمه‌ند داده‌ندری. دیوار‌یک‌ی ر‌ێ‌تینه‌چ‌وو که‌وت‌ۆته‌ ن‌یوان ئه‌وان و چ‌ین و تو‌یژه‌کانی خ‌وارده‌سته‌. تو‌یژه‌ی شارن‌شینان و ه‌ونه‌رمه‌ندان و کاسپ‌کاران به‌ ژماره‌ که‌من و جه‌ماوه‌ری گ‌ونده‌کی ز‌ۆربه‌ن، به‌لام هه‌ل‌ومه‌رجی ژیان و به‌ ک‌ۆیله‌ چ‌وونیان له‌گه‌ل ر‌ێ‌وشوینی دینی زه‌رده‌شتی په‌ک‌تر ناگ‌ریته‌وه‌.

کار و هه‌نگاوی پادشای ساسانی ه‌یندیک له‌گه‌ل ئیمپرات‌ۆری ر‌ۆم جیاوا‌ز بوو؛ چونکه‌ ژایانی ئیمپرات‌ۆر ته‌رخانی پاراستنی که‌له‌پووریک ده‌کرا که‌ خۆی به‌ کولت‌ووری ک‌ۆنی دنیای که‌ونا‌رای داده‌نا. ئ‌یرانیش وه‌کوو ر‌ۆم که‌مه‌ره‌یه‌کی ه‌ۆز و نه‌ته‌وه‌کانی کاله‌فه‌ره‌ه‌نگی به‌ ده‌وره‌ی دا ل‌یه‌الا‌ب‌ۆوه‌. پادشایان گه‌ل‌یک له‌م‌په‌ر و به‌رگ‌یره‌وه‌یان به‌ره‌و‌پرویان ساز کردن، به‌لام هه‌میشه‌ش

سهرنه دهكهوتن. به كورتی و پوختی ساسانییهكان توانییان خۆیان وهكوو بههیزترین پادشایانی دنیا له خهیاڵدانی خهلكدا بنهخشیتن.

ههموو لایهك ئۆبالیان دهكیشا كه ئیرانی له شیوازی حكومهت و بهپێوه بهرایهتی و پێوشویتی شهر و تام و چیشكهی هونهری و شیوهی پۆشینی جل و بهرگ و خۆراك و ئاكاردا، بالادهست و پێشهنگن. ئیرانی ئهوه سهردهمه ئهركی پهرهپێدانی هونهر و كۆمهڵی دینانی خسته سهر شانی. ویدهچی كه دینی بوودایی لهگهڵ تووشبوونی دینی مهزدایی، بهروا به بهرهی چاكه و خراپه یان هه مان خێر و شهر دهخوازیتهوه و بوودا به سه مبولی چاكه و «مارا» به سه مبولی خراپه دادهنئ. بهپێی بۆچوونی كۆمهڵێك له زانا یان «مه ترا»ی بوودایی، هه مان پهنگدانه وهی میترا ی خودای پهزگاریده ری مهزدایییه. گه شه و په ره ی ئایینی مانهوی له توركستان و چین دا پروو و ئاشكرایه. ئهم ئایینه له پهنگای سووریا و میسره وه توانی به سینه ی ئهفریقای باكووری دا په بچیی و «ئاگوستینی پهروژ» بوو به یهكێك له په پره وانی. ئایینی مانی كه له پهروژه لات كهوتبوویه بهر په لامار، له ئاسیای بهچووك په شووازی لیکرا و په ره ی ئه ستاند و له ئه رمه نستان پنجهی داکوتا و سه ده ی ده هم و یازده می زایینی گه یشته تراکییه. ئهم دینه له گهڵ په وتی بازرگانی پهروژه لات گه یشته باشووری فه رانسه و شین بوو و چه رۆدانی په چكه ی خاوهن به رشتی «كاتار»ی^۱ لیکه وته وه كه کلیسای كاتۆلیك شه په ی له گهڵ په ركه یاندن. له ماوه ی بیست سال دا، ناوچه ی «په یزیه» و «كاركاسۆن» تالان کران و هه زاران كهس به حوكمی دادگای تیهه لپه چان و دۆزینی په وانگه و باوه ری دینی كوژران یان سووتیندران (۱۲۰۹-۱۲۲۹). ئهم به شه ی فه رانسه زه بهریکی وای لێوه شا و

خه‌ساربار بوو که سیس‌هت سالی پېچوو هه‌تا خزی گرته‌وه و برینه‌کانی سارپېژ بوونه‌وه. له لایه‌که‌وه ئایینی مانی گه‌یشته‌ه فرانسه و چین و له لایه‌کی دیکه‌وه رېچکه‌ی نه‌ستووری که ته‌نیا رېچکه‌ی به‌ه رسمی ناسراو بوو له ئیران‌دا، هه‌تا چین په‌لوپزی هاویشته. ئه‌مه‌یه‌ه پروبه‌ری دره‌وشانه‌وه‌ی پرشنکی دینی که سه‌رچاوه‌که‌ی ئیمپراتوری ئیرانه و له‌ویوه هیز و وزه‌ی تیزاوه.

هونه‌ری ساسانی که واویده‌چېه‌ه رهنکه له‌گه‌ل هونه‌ری سه‌رده‌مه‌کانی پېشوو جیاواز بئ، له راستی‌دا به‌ه‌وینی ماکه‌ی کزنی پوژه‌لاتی ده‌ستاو دراوه‌ته‌وه. ئه‌م هونه‌ره له‌گه‌ل هونه‌ری خۆرنشینی هاوسه‌رده‌می خزی ناته‌بایه و وه‌کوو ئه‌و ناچې. نیزیکایه‌تی نیوانیان که هیتدیک له‌تویژه‌ران هه‌ولیان داوه‌ بیدوزنه‌وه، ته‌نیا له‌ه‌واله‌ت و هووکاردا راسته. هونه‌ری ساسانی هونه‌ریکی ئیرانییه و خاوه‌نی تایبه‌تمه‌ندی خزیه‌تی و ره‌گ و پېشه‌ی به‌ه‌دنیایه‌کی زور کۆن و له‌میژین‌دا پوچووه، ئه‌گه‌رچی له‌دنیایه‌ک‌دا رهنکی داوه‌ته‌وه که گۆراوه و به‌ه‌لای هیلننيسم‌دا شکاوه‌ته‌وه. ئه‌م هونه‌ره که پېگه‌یشتووی سه‌رده‌میکی درېژخایه‌نه، ئه‌وه‌نده‌ه‌گه‌ش و زیندوووه که ده‌توانئ شوین بکاته‌ سه‌ر هونه‌ری نه‌ته‌وه‌کانی دراوسنی. هونه‌ری پوژگاری ساسانی له‌جه‌نگه‌ی گه‌شه و بره‌وی خزی‌دا بوو به‌ه‌راوکه‌ی هونه‌ر و ده‌سکاری نژیاروانان و په‌نجه‌نه‌خشینانی پوژمی و له‌چوارچینه‌ی کاری هونه‌رمه‌ندانه‌ی بیزانسی‌دا ئال‌و‌گۆزی به‌دی هیتا. هونه‌ری فه‌ریکه‌ی سلۆفاکه‌کانی ده‌ربازبوو له‌ژیانی لی‌ته‌ه‌وارنشینی، که‌وته‌ه‌وینه‌ لی‌ه‌ل‌گرته‌وه‌ی. وه‌کوو دیاره‌ ئه‌م هونه‌ره سنووره‌کانی بالی پوژه‌لاتی ئیمپراتوری هه‌لبوارد و سه‌ری خزمه‌تی وه‌به‌ر دینیکی ده‌ره‌کی هیتا و بناغه‌ی هونه‌ریکی ناسراو به‌ «ئیرانی - بوودایی» ی داپشت که بۆ ماوه‌ی سه‌دان سال له‌ه‌فغانسته‌نه‌وه‌ه‌تا چین رهنکی دایه‌وه. هونه‌ری ساسانی که

تێبەستەیی شەکل و شێوەی ئێرانییە، وەکۆو پردیک وایە لە نێوان شارستانیەتە کۆنەکانی ئاسیا و شارستانیەتەکانی سەدەکانی نێوەراستی خۆراوا. کاری شارستانیەتی دەھندە و دلاوای ئێرانی سەردەمی ساسانی ھەر بەوھندە نابڕیتەو. ئێران بۆ ماوەی سەدان ساڵ پەیوەندییەکی گەرم و گۆپی لەگەڵ حکومەتی «گوپتا»ی ھیندی ھەبوو. ئەم حکومەتە سەرەنجام پاش پێکھێنانی یەکییەتیەکی نەتەوەیی، توانی بزوتنەوێکی ھیندی بەدی بێت. ئێران بۆ ئەم حکومەتە وەکۆو پردی ھاگواستی بێر و ھونەری خۆراوایی دەوری گیرا و جیرانەکی توانی لێی بەھرمەند بێ. وەکۆو پیشتەر ئاماژەمان پێکرد، لە ماوەی ئەم «سەردەمە زێڕینە»ی شارستانیەتی ھیندی، ئەم ولاتە توانی لە سایەی دۆستایەتی و ئال و گۆپی بازرگانی و فەرھەنگی، دەستی بە گەلیک سەرچاوەی پوژاوی رابگا و لە چەند بواریکی وەکۆو زانستی پزیشکی، ئەستێرناسی، ھەندەسە و مەنتیقدا کەلکی پێویست وەرگیری و لە ھیندیکیاندا قەرزداربەری ئێرانە.

ئەوێ پراستی بێ، ئەم کۆشکە بەرز و شکۆند و ئەم دامو دەزگا بەرین و بەربلاوێ سەر دەمی ساسانی کە ههنگاوی بەرز و درهوشاوێ تێدا دیاره، له ماوێ چەند سالاندا داری لەسەر بەردی ئەما، بەلام دەبێ بزانی کە سەرکەوتنی عەرەبان بۆیە نەبوو کە چاکتریان لە سیاسەت دەزانی یان سەرکردهکانیان لەو پەڕی شارەزایی دا بوون، بەلکوو هەل و مەرجی دنیا لە ئاسیا و ئوروپا و ئەفریقادا وای هەل دەگرت. ئەم دنیا شەکەتێ کە بە قەومانی شەپۆشوور و سەر هەلدانی ناکۆکی و هەرای کۆمەلایەتی و دینی هەل تەکا بوو، نەیدەتوانی خۆی لە حاند دوژمنێکی یە کەدل و دین و دەمارگرژ و تەمادار رابگرێ و عەرەب ئاوا سەرکەوتن.

ناکامی سه‌رحمی باس و بابه‌ته‌کان

هاتن و مانه‌وهی ئیرانییه‌کان له بانووی ئەم [ولاته‌دا]، زه‌مانیکی درێژخایه‌نی سێ‌هه‌زار ساله‌ی پێچووه. له‌م ماوه‌یه‌دا شارستانییه‌تی مرۆفی به‌رله‌ میژوو که له‌ ئەشکه‌وته‌کانی خۆیه‌وه‌ شۆڕ ببزووه‌ و له‌ ده‌شت و دۆڵان‌دا بنه‌ی داکوتابوو، به‌ره‌به‌ره‌ گه‌شه‌ی کرد. له‌ ماوه‌ی سێ‌هه‌زار سال‌دا مرۆف وێرای فێربوونی کشت‌وکال و ئاژه‌لداری په‌ره‌شی پێدا و چهند هه‌نگاویشی بۆ ده‌ره‌ینانی کانزاکان و په‌ره‌ی پیشه‌ی کانزاگه‌ری هاویشته‌. هونه‌ری سازکردنی دیزه‌ و گۆزه‌ و هه‌وپی سووره‌وه‌کراوی نه‌خشین که‌ بێ‌گومان له‌ بانووی ئێران‌دا گورواوه‌، خێرایه‌کی ته‌نه‌وه‌ی کرد و گه‌یشه‌ ناوچه‌ دووره‌ده‌سته‌کان. ئاده‌میزاد به‌ دانانی به‌ردی بناغه‌ی ئاوه‌دانی و شاره‌دییان، توانی ژيانیکی کۆمه‌لایه‌تی به‌دی بێتن و پێکی بخا. له‌و کاته‌ به‌ دواوه‌ به‌ ته‌نیا و تاقه‌وه‌بوو نه‌ژیا و نیوانی له‌گه‌ڵ تاقه‌که‌نی دیکه‌ی کۆمه‌لانی ئاده‌میزادان دامه‌زراند و ئەم په‌وته‌ی په‌ره‌ پێدا.

له‌به‌روه‌ی ئێران پێ و په‌وگه‌ی هات‌وچۆ و تێپه‌پینی هه‌زان و نه‌ته‌وانه‌، له‌ ماوه‌ی چاخ‌ی به‌رله‌ میژوودا، کۆمه‌لیک جوولانه‌وه‌ و کۆپه‌وی به‌ خۆیه‌وه‌ دیتووه‌، به‌لام نه‌وه‌نده‌ی ئێمه‌ ئاگامان لێیه‌، جێگیربوونیان له‌ بانووی ئێران‌دا ده‌گه‌په‌ته‌وه‌ سه‌ر هه‌لیک و هه‌لکه‌وتیک. له‌ چاخ‌ی ئاسنه‌وه‌ به‌ره‌ودوا که‌ ئێرانی له‌

پوشه‌لان و گیاره‌پانه‌وه دین و له چیاکانی نیشته‌جی ده‌بن، ژیان له‌م خاکه‌دا ئال‌وگزی قوولی به‌ سهردا دی. کایه‌ی چاره‌نووس وای کردبوو که ئیرانی پاش هه‌موو لایه‌ک بین و له بانووی‌دا سه‌قامگیر بن. بانووی ئیران پردیکه‌که‌وتوته نێوان ده‌شته‌ گیاره‌پانه‌کانی ئووراسی و بیابانه‌ به‌ربلاوه‌کانی خۆرنشین که‌هه‌تا شه‌فریقا درێژ بوونه‌وه. له‌ مه‌ودای شه‌م خاک و سه‌رزه‌مینانه‌دا، چهند شارستانییه‌تیکی به‌رز له‌ هه‌ریمی دووچۆمان و ده‌ره و ده‌شتی نیل‌دا په‌ریان شه‌ستاندبوو که‌له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی سازکردنی شاران په‌نگیان دابۆوه. شه‌م بارودۆخه‌ی جوغرافیایی توانیویه‌تی شوینیکی قوول بکاته‌ سه‌ر شارستانییه‌تی تایبته‌ و میژووی شه‌م نه‌ته‌وه‌یه. ئیرانی بی‌شه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی خۆیان له‌گه‌ل دانیشتوانی گیاره‌پان که‌خۆیان له‌ویوه‌هاتبوون، هه‌لپسێتن، هه‌ر پاش شه‌وه‌ی توانییان کۆمه‌لێکی ریک‌وپیگ دامه‌زرێتن، مه‌یلیان بزووت که‌ توخم و تۆرمه‌کانی دانیشتووی دووچۆمان بخه‌نه‌ ژیر چۆکی خۆیانوه. بۆ ماوه‌ی هه‌زار و دووسه‌ت سال، شه‌وان شه‌م هه‌ریمه‌ ده‌وله‌مهنده‌یان خسته‌ ژیر ده‌سه‌لاتی خۆیان. هه‌روه‌ها له‌ درێژایی میژوودا زۆر جاران هه‌لیان بۆ په‌خسا که‌ سنووری سروشتی پۆژه‌هلات به‌زێتن و دوولینگه‌ به‌ سه‌ر ملی نه‌ته‌وه‌ کۆچه‌ره‌کانی‌دا بێتن. به‌م شێوه‌یه‌ کولتووری شه‌وان که‌ هاوکات له‌ سه‌رچاوه‌ی دوو دنیاوه‌ پاراو ده‌بوو، که‌شه‌ی کرد. یه‌کیان دنیای پۆژه‌هلاتی بوو که‌ به‌ جی‌په‌سکانیان داده‌ندرا و به‌گوێره‌ی خۆشه‌ویستنی میراتی رابردووی باپیرانیان، توانیبوویان په‌یوه‌ندی توندوتۆلیان پێکه‌وه‌ به‌پاریزن. شوین‌په‌نجی شه‌م په‌یوه‌ندییه‌ له‌ هونه‌ری کێشانه‌وه‌ی شکلی بوونه‌وه‌ران، کانه‌زاگه‌ری، په‌خت، زین، قایشق‌وقوورشی جوان و په‌نگین و فره‌چه‌شنی یه‌کسمان، سازکردنی ده‌فر و ئامانی نه‌خشین و هه‌ره‌ چاک و هه‌روه‌ها له‌ زی‌په‌نگه‌ری و که‌واهیزگه‌ری

ٲهوان دا ٲهنگى داوه ته وه. سه رچاوه ى دو وه م ده بٲته دنياى خؤراوا كه به
 ٲٲشهنگى شارسازى و نؤياروانى داده ندرئ و هونهرى ٲازانده وه و جوانكارى و
 زانسته كان له وٲوه ده هاتن. ئٲرانٲيه كان له بهر سه قامگٲر بٲون له نٲوان ٲم دوو
 دنيا به دا له لايه ك و له لايه كى ديكه وه له بهر مرخ و توانست و چالاكى خؤيان،
 توانٲيان شارستانٲيه تٲكى تٲكه لآو له ئٲران دا به دى بٲٲن كه كؤمه لٲك ٲٲشكه و تنى
 وه ده ست هٲتا و كه و ته بهر ٲه سن و ٲٲدا هه لدانى كه لانى دنيا. ئٲرانى نه يا نتوانى
 له و كؤسٲ و له مٲه رانه ده رباز بن كه نه ته وه خاوه ن ده سه لاته كانى ئاسياى
 به ره گه يان ٲٲته نٲٲوون. ئٲرانى ئاوا داسه كنٲن و له ماوه ى ٲم نه بزو و تنه دا كه
 چوار سه ده ى كٲشا، كه لكٲان له شارستانٲيه ته كؤنه كانى ده و روبه ريان
 وه رگرت و كولتورٲيان خواسته وه و ٲه وه نده ى بؤيان كرا، له جهنگه ى خؤى دا
 دنياى ئاسيايان نايه بهر چؤكى خؤيان. له ئاسياى بچووك و كه ناره كانى ده رياى
 «ئٲژه» دا له گه ل ٲؤؤاوا تٲكه هه لچوون كه شارستانٲيه تى يؤنانى تٲٲدا ٲهنگى
 دابؤوه و ئازادى بٲرو ٲاى شارنشٲنى و ژيانى شارستانٲيه نه له وئ بناغه يان
 داكو تابوو. سه ره نجام ٲادشايه تٲى ٲاوانخوازانه ى هه خامه نشى له گه ل ئٲمٲراتؤرى
 گه ل سالارى يؤنانى تووشى شه ر هات. جه رگه قه لآى ته ختى جه مشيد له حاند
 جه رگه قه لآى ئاتٲن ٲاستبؤوه. لٲره دا دوو دٲمه نى به كجار جياواز وه به رچاو دٲن:
 له لايه ك گه ل، دادوه ران، ٲٲشه و ايانى دٲنى و لاوان به دل وه سه رقالى ٲه رستنى
 خودايانى خؤيانن؛ له لايه كه ى ديكه وه ته واوى نه ته وه كانى به رفه رمان، له ژٲر
 چاوه دٲرى چه كداران و ٲاسه وانانى مٲرى دا دٲن و ده چن و ٲٲتاك ده به ن بؤ
 مه زنى خؤيان. لٲره دا خودايه تٲيه ك وه به رچاو ناكه وئ و ته نيا ٲادشايه كه به
 كو انوى ژيانى ئٲمٲراتؤرى داده ندرئ و هه ول و تٲكؤشانى مٲلٲؤنان مرؤف هه ر
 تاٲيه ته به ٲادشا. به بارى هونه رٲش دا جياوازى به رچاو له نٲوانيان دا دٲاره؛

لهوئ خه لک خه ریکی په رستنی خودایان، که چی لیره دهسته یه کی دیکه مرؤف به پیرۆز داده نین که سه مبولی خودایه له سهر زهوی.

زۆرجاران ویستوویانه شارستانییه تی هه خامه نشی بده نه بهر شه پۆلی ره خنه و گوتوویانه به باری هونه ری دا یه کجار که وتۆته ژیر سایه و سیبه ری شارستانییه تی نه ته وه کانی دیکه. نه گهر مه به ست ساز کرانی نه و کۆشک و ته لاره دیار و ناوبه ده ره وانه، ده بی پێ له و راسته قینه کۆن و له میژینه یه بنین که له هه موو پۆزگار یکدا نه و نه ته وانه ی که پیکه وه نیوانیان دامه زران دووه، توانیویانه شه قلی فره نگ و شارستانییه تی خۆیان باوینه سهر یه کتر. داخوا یۆنان به و هه مووه داهیتان و مرخه وه، به باری هونه ری و فکری دا نه چۆته وه سهر سه رچاوه کانی پۆزه لاتی و که لکی لیوه رنه گرتوون؟ داخوا پۆم نه و کولتوره دهوله منده ی یۆنانی نه خواسته وه که نه ویش له ئیتر ووسکان و کامپانییه کانی دراوسی شی شان به شانی وه ریگرتبوون؟ نه م دوو کولتوره یه کجار ناسکتر و پیشه نگتر و هونه رمه ندانه تر بوون له کولتووری ره قوته قی پۆمییه کان.

پیشینییه کان پێیان وابوو که دنیا له نیوان دوو ولاتی ژیارمندی ئیران و یۆنان دا دابهش کراوه. خۆ راسته که پیکهاته ی سیاسی و ئابووری نه م دووه پیکه وه جیاواز بوون، به لام پارسه نگیان تیدا ره چاو کرابوو، چونکه دهسکه وته که دهگه رایه وه سهر ده ور و زه مانیکی که موزۆر دريژخایه ن و هه لسوورانی داهینه رانه ی مرؤف ناوا له سهر یه کتر هه لیچنیبوو. وه کوو دیاره هه رکامه یان هه ولی دها که شیوه ی ژیا نی خۆی له پاشماوه ی دنیای کۆن دا په ره پێیدا. ئیرانی یه که م گه لن که توانییان پادشایه تی جیهانی دامه زریتن و به روو حی پیکه وژیان و دادپه روهری گیانی وه به ریتن، که هه تا نه و ده مه مه به ستیکی نه ناسراو بوون. نه وان توانییان سنووره کانی دنیای ژیارمهند هه تا ناوچه

دوره دهسته كانى رژه لات به رين بكنه وه و بيه نه سر روبرارى سه حوون
 (سیره ریا). پتر له دوو سه دهیه ك ژيانى سياسى له چنگ پادشای گه ورده ا
 كزبزووه. پادشای مهن توانى له ماوهى ميژووى دريژى خوى دا سەنگ و
 بايه خى شارستانيه تى له ميژينى رژه لات بپاريژى و بيگيه نيته ناوچه و
 مه لهنده لاپه ره كان. خه تى قه له مداران و ديوانى بارگای هه خامه نشى بوو به
 هوى به دى هاتنى كزنترين خه تى هيندوستان. هونه رى زنجيره دى موورایا له
 هونه رى سه رده مى پادشايانى گه وره وه رگيراوه. له و زهمانى دا رى و ره وگى
 ده ریا و چوماوه كانى نيوان رژه لاتى دور و ده ریاى مه ديتهرانه دوزرانه وه و
 توانييان شيوه دى شارسازى و ئاوداشتن به رن بژ ناوچه كانى نيوان جه حوون و
 سه حوون؛ به لام هول و هه لسوورانى بى وچانى ئه وان بژ تيكشكاندن
 به رهنكاربوونه وه دى هيليتيه كان، شكستى هيتا و هيزى يزنانى ئه م كارهى بژ
 نه كرا، به لكوو هه له دى ئيرانييه كان پتر ئه م هه له دى ره خساند. يه كيه تى
 سروشتى و سياسى و ئابوورى ئيمپراتورى هه رگيز نه يتوانبوو وه دى بى.
 دارمانى زنجيره دى پادشايانى هه خامه نشى و درانى پله و پايه دى سه ربازى به
 به كرى گيراوانى يزنانى و وه خه به ره هاتنى هه ستنى نه ته وايه تى يزنانى كه
 مه قدوونيه بالى به سه ر كيشابوو، لاپه ره دى ميژوويه كى تازه دى كرده وه،
 ئه گه رچى خودى مه قدوونيه ش زور به زه حمت ده كرا توخمه دى يزنانى بوونى
 لى قبول بكرى. وه كوو ئاشكرايه له سه ده دى چواره مى پيش زابين دا
 «وشيارى ئوروپايى» بوو به پيشه نكى هيرش و په لاماره كانى ئه سكه نده ر و
 ته واوى ئاسيائى بچووكى برده سه ر ره نكى شارستانيه تى يزنانى و سنوره كانى
 ئوروپاي گه يانده روبرارى سيند و ئاسيائى ناوه ندى. ئه م ره وته ئال وگژ و
 شژپشيك بوو كه زياتر خاوه نى ماکه و هه وى تى سياسى بوو تا ئابوورى يان

کۆمه لایهتی. ئیران کهوته سهر رهوگهی ئابووری جیهانی و بوو به بهرهمخۆری بهشیکی کالای دهرهوه و ههروهها کهلوپهلی ولاتانی پێدا دهگوێزرایهوه و له ههر دک بالانهوه کهوته نیو رایهلهی پیشکهوتوترین حکومهتهکانی خۆراوایی. بهم شیوهیه حکومهتیک که خاوهنی مافی یهزدانی بوو، به هاتنی ئهسکهندهر کهوته نیو چواربهندهی دامودهزگایهکی یۆنانی. ئهم پیاوه سهرکهوتوو که لهسهر تهختی پادشایهتی داریوش پالی دابژوه، دهیههویست ئیمپراتۆرییهکی وهکوو ههخامهنشیهکان دامهزرتی و ئاوا به شوین تیکهڵ کردن و لیکدانی دوو گهلی گهوره و دوو شارستانییهتی مهزندا ههنگاوی دهنا.

نیزیکهی دوو سهده بالادهستبوونی شارستانییهتی یۆنانی، توانی شوینهواریکی بهرچاو له ئیراندا بهجی بهیڵی. ئهوهندهی که پروونکردنهوهی ئاستی شویندانانی یۆنانیهکان ئاسته، راست ئهوهندهش به ئیرانیبوونی خیرا و یهکلاییبۆوهی یۆنانیهکانی دانیشتووی ئیرانیش دژواره. تایبهتمندیی شوین تیکران که به دیاردهی خۆگونجاندن و ههڵکردنی نهتهوهی ئیرانی دادهندری، دهتوانی کۆمه لیک هۆکاری دهرهکی وهربگری و له کاری پێویستی خۆی وهربدا و ئههش بیگومان لهم پرسه پر وردهکارییهدا، خاوهنی بایهخی بنهڕهتیه. له بواری پوهلهتی و مادی، زۆر ویدهچی که شارستانییهتی یۆنانی پیشکهوتیکی بهربلاو و خیرای کردبی، بهلام له بارودۆخ و ژیانی دینی و دهروونی، رهوت و پێیازیکی دیکهی پێواوه. بهراورد کردنی ئهوه سهردهمه لهگهڵ سهردهمی ئیستا جینگای سهرنجه و پروونی دهکاتهوه که ئیرانی دیمه و ماکه و پروکاری کولتووری دهرهوهیان لهچاو بیر و باوهری دهروونی زووتر وهردهگرت و شار و گوندیش لهم رهوتهدا بهئاشکرا پیکهوه جیاواز بوون.

به گشتى كولتورى هيلٲٲٲستى له ئٲران دا شكستى هٲٲا. جل و دارانى هم ره ته هرگيز نه يانتوانى له چنگ دژايه تٲى سياسى، كمه لايه تى و ئابورى دهرباز بن. كٲشه ي نيوان دوو شيوه ژيانى شارستانى يانه، نيوان ژيانى خوره لات و ژيانى خورنشين، نيوان شارى سه ربه ست و پادشايه تٲى خوره لاتى، نيوان شيوه ي ئابورى كه له سه ر ته وه ره ي ئازادى و كارى تاك هه لده سووړا، له گه ل ئابورى خوره لاتى كه حكومه ت ده ستى به سه ردا گرتبوو، هرگيز نه براه وه. شارستانى يه تى يژنانى نه يتوانى چاره سه رى نه و گرى و كمسه بٲ براه وه ي كمه لى مرؤفى بٲ بٲ و كٲشه ي نيوان گه ل و حكومه ت و چٲنى ده وله مند و هه ژارى بژ يه كلايى نه كراه وه و كرىكار و سه رمايه دار هه روا به ره وپووى يه كتر ويستان.

وه كو وه لوٲستىك دژى په ره گرتنى هيلٲٲٲسم و داسه پٲنى له دهره وه را، بزووتنه وه يه ك ده ستى پٲكرد و له رژه لات پارت ه كان و كووشانه كان و له رژه لوا كار تاژه كان و رزم خزيان لئ ه لكرد. هم ولاتانه كه له گه رانگه ران ده ژيان، كه موزر كه وتبوونه ژٲر سايه ي كولتورى يژنانى، به لام هه موويان توانيبويان ماكه و هه ويٲنى تايبه ت و نه ته وه يٲى خزيان بپاريژن. دنياى ئٲرانى له ئاخرين سه ده ي به رله زايٲن و يه كه م سه ده كانى زايٲنى دا، گه يشته نه وپه رى گه شه ي خزى. ئٲرانى سه رده مى پارت هه تا سنورى مىسر په لوپزى رزى. شاهانشايه تٲى كووشان نيزىكه ي سه رله به رى هيندوستان و توركستانى رپووس و به شىك له توركستانى چٲنى گرت. «سه رمه ت» ه كان كه له ناوچه ي پووشه لانى ئووراسى دا هر جينگليان ده دا، له م زه مانه دا بوونه خاوه نى به شىكى به رفروه وانى ليواره كانى ده رىاى ره ش و ده ستىان به دانىشتووانى گه رانگه رى دانووب راگه يشت و له لايه كى ديكه وه هه تا ده وروبه رى ئاسياى ناوه ندى

تۆرهمه یان به ناوچه که دا بلآو بوویه وه. دنیای ئیرانی تۆله ی له دنیای یۆنانی نهستانده وه. کاتیک هه لیکوتایه سهر دوو بنکه ی دورری یۆنان له ناوچه کانی رۆژه لاتى، حکومه تی «یۆنانی - به لخی» به زه بری یووه چی یان کووشانه کانی داهاتوو تیداچوو. به م شیویه شاره یۆنانیه کانی که نار باکورری ده ریای رهش که و تنه ژیر ده سه لاتى سهرمه ته کان. ئیران دهستی له تین هیتان بۆ رۆمیه کانی دزه کردووی نیو ئاسیا هه لئه گرت. شه ره کانی میهردادی فه رمانه وای «پۆنت» ی وهک به ره ره کانی ئاسیایی به کان لیکده درایه وه که ئیرانی جله وکیشی بوون. له و شه ره دهسته ویه خه یه ی نیوان ئیران و ئیمپراتۆریی به ره و نه مانی سلۆکی دا، ئیران سهرکه وت و خه نیمی به زی.

وه کوو دیاره چه شنیک ویکچوون له چاره نووسی پارته کان و کووشانییه کان دا به دی ده کرئ، چونکه هه ردووکیان کاری خۆیان به میراتی شارستانییه تی یۆنانی ده ست پیکرد و به بزوو تنه وه یه کی نه ته وه یی دایانکوژاند، به لام نه و نه رکه ی که خرابوویه سهر شانی پارته کان یه کجار قورستر بو، چونکه نه وان نه م شانازییه به بالایان برابوو که له سی قۆله وه پاراستنی شارستانییه تی کۆنی رۆژه لاتیان پئ نه سپێردرابوو. پارته کان بئ برانه وه له پیتا و نه و نه رکه دا تیکۆشان و جاری وایه کشانه وه هه تا بتوانن خۆیان له په لاماره کانی خه نیم لابه دن. پارته کان به خۆراگرتنی سهرسه ختانه یان، رینگایان بۆ سهرکه وتنی ساسانییه کان خۆش کرد. ویتاچی بیر و باوه ری نیشتمانپه رستانه له زه مانی پادشایانی نه شکانی دا رهنگی دایه ته وه، چونکه نه وان به سینگی فره وانه وه له تۆخم و تۆرهمه کانی بیگانه یان ده پروانی. سهرده می درێژخایه نی ده سه لاتیان رینگای نه دا که دژایه تی توندوتیژ بکری له گه ل ته وای نه و شتانه ی که له ده ره وه را هاتبوون. نه م سهرده مه به سهرده می گوێزرانه وه داده ندرئ که رینگای بۆ گه لی ئیران ته خت کرد هه تا

کەلەپووری خۆی بپاریزی و ئەوەی کولتووری یۆنانی پێی بەخشیبوو بیتوێنتێتەوه. بە باری سیاسیدا پارتەکان ڕینگایان بۆ ساسانییهکان خۆش کرد و بوونە پارێزەری دینی مەزداپی کە لە ڕۆژگاری ساسانییهکاندا گەیشته چلووکی پڕشنگ و درەوشانەوهی خۆی.

پرووخانی ئیمپراتۆری هەخامەنشی هەتا دەگاتە دامەزرانی حکومەتی ساسانییهکان ماوهی پێتسەد و پەنجا سالی نێوانە. لە درێژەی ئەم ڕۆژگارەدا ئێران کە بە ئالقەیی تیکخرانی ئەو دوو دنیا یە دادەندرا، ژانی پێدەگەیی. پارتەکانی هاتوو لە ناوچە پووشەلانیەکانی خۆرەلاتەوه لە حاند یۆنانی بالی خۆرنشین چەقیبوون. لە ماوهی ئەم چەند سەدەیه‌دا دەتگوت تەواری ئەو ماکە و هەوێتانی پێکەوه نەدەکوێن و یەكجار ناتەبا بوون، خرابوونە نێو مەنجەلیک و پێکەوه کولتێندرابوون. بێگومان خۆرنشین توانی شوێنەواری دیار لە بیر و باوەڕی چینی بالای ئێرانی‌دا بەجێبهێڵی و شیا ببیتە بەدی‌هێنی کولتووری «ئێرانی - ڕۆژه‌لاتی». پارتەکان هەرگیز نەکەوتتە بێ‌وشوینی هەتا خاشەیی بکێشن و ئەویش لە سەرەتای سەرەمی زایینییه‌وه ڕۆژبە‌ڕۆژ پتری پەرە ئەستاند. لە هەل‌ومەرجیکی ئاوا زۆر لەباردا کە هەلی پشکووتنی شارستانییه‌تی نیشتمانپەرەرانەیی ئێرانی بوو، تاج و تەخت کەوتە دەستی ساسانییه‌کان، کە بە قوناخیکی یەكجار گرینگ دادەندری لە میژووی ئێراندا. ئێرانی ساسانی کە توانیبووی ڕێشەیی خۆی بە سینەیی فەرەنگی کۆنی ئێرانی - ڕۆژه‌لاتی‌دا ڕۆبەری، دوابە‌دوای کۆمە‌لیک پێشکەوتی سیاسی و لەشکری، لە خۆرنشین دژی ڕۆمییه‌کان و لە خۆرەلات دژی کووشانییه‌کان دەستی بزاوت و ئاوا جاریکی دیکە دەروازەکانی خۆی بۆ شە‌پۆلی تازەیی کولتووری ناوچە‌کانی دراوسێ خستە سەر گازە‌رای پشت و بۆ نمونە کولتووری هە‌ریمه‌کانی ڕۆژه‌لاتی ڕۆم

به کولتووری تازه بووژاوهی ئیرانییه وه گری درا. سهردهمی ساسانی ته نیا له
پووی ئەم تیکه لاوبوونه تازه وه ده ناسریته وه.

شارستانییه تی ئیرانی له سهردهمی ساسانی دا، که متر وهک سهرگولخۆری
سهرچاوهکانی دهرهکی ههنگاوی نا و ههروا پتر له پیتشوو به بهخشندهمی ژیا.
هونه ره که ی ههتا مه زنه دهریای ئەتلهس پرشنکی هاویشت و له سهر شیوهی
تازهی «ئیرانی - بوودایی» که شسته چین. ئەو دینانه ی که له ئیرانه وه ههلقولین و
له ئوروپا و ئەفریقا دژیان راوهستان، توانییان له بیابانهکانی ئاسیای ناوهندی دا
پهل دابکوتن. دامه زراوهی سهربازی و له شکری ئیران ده بیته هزی به دی هاتنی
هیزی سواره ی سه دهکانی نیوه راست و برشتی دام و ده زگای به پیره به رایه تی
ئیران ههتا بارگای شارلیمانی ده روا.

ئیرانی ساسانی وه کوو قه لغانیکی گه وه ده بیته پاریزه ری کولتووری کزنی
ئاسیای خۆرنشین له حاند هیرش و په لاماری هوز و نه ته وه بیابانگه رده کان که
لافاوی هروژمیان هه ره شه بوو بژ سهر سنورهکانی باکووری. گه لی ئیرانی
له و شه ره دا بژ پاراستنی که له پوره له میژینهکانی شارستانییه تی پژه ه لاتی
هه موو هیزی خزی ده خاته گه پ. ئیران له گه ل پژه مییه کان بژ ده ست داگرتن به
سهر پێگاوبان و دهریاکان و بازاره کان و سهرچاوهکانی دیکه ی ئابووری دا
کیشه ی ده کرد و برستی لێبرا. ئیران له گه ل هیندی سهردهمی «گوپتا» دا نیوانی
خۆش بوو. ئەم بار و هه وایه بژ هه ردک کولتووره که که له بهر هه بوونی
په یوه ندی ئاشتیخوازان به هاو به شی گه شه یان ده کرد، په کجار سوودی به
شوینه وه بوو. ئەگه ر بیتیو ئەم په یوه ندییانه توانییان ههتا خۆرنشین، یانی
بژ دنیای «یۆنانی - پژه می» بر بکه ن، ره نگبوو خه لکی ئەو ناوچه یه به
پیشه نگایه تی و نیو بژیوانی ئیران، له گه ل هیند و ته نانه ت شویتی دووری وه کوو

چينيش په يوه ند درابان و «رهنگه داهاتوى ئووراسى تووشى بارودځيكي
باشتر بووبا.»

دنياى ژيارمەند له رهوتى ژيانى كۆمه لايه تى، ئابوورى و دينى دا يه كچار له
يه كتر نيزيك بوونه وه و پتر له پيشوو وه سهر شكل و شيوازيك گه ران. له
رووبارى سينده وه بگره تا ميسر، له قوسته نته نيه وه هه تا ئيتاليا، ئيسپانيا و
غاليا (گزل)، كۆمه ليك كۆشك و ته لار و قه لاي له گيران نه هاتوو بۆ مه زن و
ماقوولان و دهره به گان سازكران و بوونه په ناگه و جى حاوانه وهى
خزمه تكاران و چه كدارانيان. دوو ولاتى ئيران و رۆم دژى مه زنه وه جاخان
تيكه وتن و هه لسووران، به لام به ئاكام نه گه يشتن. دوو ئيمپراتورى ئيران و رۆم
دهكه ونه نيو قۆناځيكي تازه ي ئابوورى دهره به گى كه به ئابوورى نيومال
ناسراوه. ئهم مه زن و ماقوولانه بوونه پاريزه رى نه ريته كانى دنياى كۆن و
خۆيان راگرت، به لام هيچ ده زانن چ نرخيكي تيچوو؟ ميليۆنان مرؤف كه
تيه سته ي زهوى وزار و كارگا و باغ و كاريكن، تووشى كوړه وه رى بوون و
هيچ ئوميديان نيه كه هه رگيز له چنگ چاره ره شى خۆيان رزگار بن. ئهو دهنگه
بلاوينه ي نازادى كه سريوه ي ده هات و دنياى يۆنانى پيوه بوو بلاوى بكاته وه،
پشوى لى برا. چه وساندنه وه ي كۆمه لانى خه لك له شاهانشايه تى ساسانى و
ئيمپراتورى رۆم دا كاريكي واين كرد هه تا جه ماوه له سه ده ي يه كه مى زاييني دا
په نا به رنه به ر دينه گه وره كانى تاقانه په رستانه. ئه وان له سه رده مى هيلينيسم دا
نازادانه كاريان ده كرد و هه قده ستيان وه رده گرت، به لام له م رۆزگار هه دا چه شنوك
كزيلايه تى قورس ببوو به باو كه تام و چيژى كار كردنى له ناخى خه لك دا
ده كوشت. تازه جه ماوه له بيري كۆكرده وه ي داهات و سامان دا نه بوون،
به لكوو ده يانه ويست كه له دهره وه ي بازنه ي كاريان دا بكه ونه نوږ و پارانه وه و

بیر کردنهوه. دنیا چاکه‌ی پێوه نه‌ماوه و نه‌و دهرد و مه‌رده‌نانه‌ی که مرۆف له‌م دنیا‌یه‌دا به‌ سهر شانی‌دا دێ، ده‌توانێ له‌ دنیا‌ی دیکه‌دا ڤووحی بلاویتیته‌وه و ئۆخژنی باویتیته‌ ده‌روونی. مه‌سیحایه‌تی له‌ سه‌رده‌میکه‌دا سه‌ر به‌ ئاسۆی ژیان‌دا ده‌کا و په‌ره ده‌ستیتنی که‌ ڤه‌ له‌ بیته‌شی و کویره‌وه‌ری و ناھومییدی.

سه‌رله‌به‌ری بارودۆخی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی له‌سه‌ر گۆی زه‌وی ده‌بوو به‌ هۆی که‌شه و په‌ره‌ی مه‌سیحایه‌تی که‌ ولامده‌ره‌وه‌ی ئاواته‌کانی کۆمه‌لی چاره‌په‌شی مرۆف بوو. دنیا‌ی خۆرنشین ئاماده‌ی وه‌رگرتنی ئه‌م دینه‌یه و خۆره‌لاتیش پاش سیسه‌د ساڵ دواتر ساز و ته‌یاره که‌ له‌بری دینی زه‌رده‌شتی، سه‌ر وه‌به‌ر ئیسلام بیتنی، چونکه‌ دینی زه‌رده‌شتی به‌ خۆی و ڤی‌وشویتی سه‌خت و دوور له‌ دهرد و کولی مرۆف [نه‌یده‌توانی لا له‌ هاواری زه‌مانه بکاته‌وه].

ئه‌وه‌ی راستی بی خۆ تان‌و‌پۆی ده‌ره‌به‌گی و ملّکداری له‌و ڤۆژگاره‌دا هه‌مووی هه‌ر به‌ لانی نه‌ریتنی‌دا نه‌شکا‌بۆوه. کۆمه‌لیک نه‌ته‌وه‌ی تازه‌ی وه‌کوو سلۆفاکه‌کان، ژیرمه‌نه‌کان، تورکه‌کان و عه‌ره‌به‌کان، له‌ درنێژه‌ی سه‌ده‌کانی داهاتوودا هه‌تا ئاستیک پێشکه‌وتن که‌ توانییان بارودۆخه‌که‌ بگۆرن و بیکه‌ن به‌ ئابوورییه‌کی شارستانی. کۆمه‌له‌ی دام‌وده‌زگای حکومه‌ت و پێشه‌وا‌یانی دینی و ملّکوماشی به‌ربلاو ده‌که‌ونه ده‌ست ئه‌م نه‌ته‌وانه و نه‌وانیش ده‌توانن بۆ خۆگرتنی داهاتووی کولتووری مه‌سیحایه‌تی و ئیسلام کاریان ڤی بکه‌ن. به‌م شیوه‌یه سه‌ره‌ڤای داڤمان، نه‌ ته‌نیا کولتووری کۆن خاشه‌ی نه‌کیشرا، به‌لکوو به‌پێچه‌وانه درنێژبوونه‌وه‌ی له‌میژوودا دا‌بین کرا.

سه‌رکه‌وتنی نێوه‌نێوه و به‌ ده‌نگ و هه‌رای ئه‌و دوو ئیمپراتۆرییه به‌ سه‌ر یه‌کترا، هه‌ردک لای به‌ره‌و لاوازی بردن و ڤیگای بۆ عه‌ره‌بان ته‌خت کرد.

خۆرهلات و خۆرنشین تووشى پەوگە و پێبازىك دەبن و سەرکەوتنى هیزىكى نوئى بەردى بناغەى هەبوونيان هەلدەتەکىنى و گىرۆدەى چارەنووسىكى هاوبەشیان دەکا. خۆرهلات سەرى وەبەر دىنى ئىسلام هیتا و خۆرنشین بوو بە پەپرەوى مەسیحایەتى. ئەمە ئاكام و ئەنجامى بارودۆخىكى هاوشیوہ بوو کە خەلکى ئەم دوو بالەى دنیا تێیدا دەژيان و زەمان نەیدەتوانى خۆى لى کەنار بگرئ. بەم شێوہە و یکچوونى پێکخستنى مەعنەوى یان سیاسى تێکپرای نەتەوہ ژیارمەندەکانى سەدەکانى نێوہراست و سەردەمى نوئى لە بالى خۆرنشینى هیندوچین، دەگەریتەوہ سەر کێشە و ھەرایەکى تال بەلام سەرکەوتوانە کە دنیای کۆنى بەرەو نەمان، بۆ پاراستنى کەلەپوورى خۆى کردى و لە میژووى دنیادا پروون و ئاشکرایە.

دەستەپەک لایان وایە کە سەردەمى پاش پووختانى حکومەتى ساسانى، سەردەمى دلخوازی نوێبوونەوہى ئێرانىیە، چونکە دەکەوتتە شوێن یاسایەک کە دەلى ھەر «نوێبوونەوہیەک پێگا بۆ شارستانیەتە تازەکان تەخت دەکا.» ئەگەرچى ھاتنى شەپۆلى دیموکراسى ئىسلام ئەوھندەى دیکەى بارى سیاسى و پەوشتى ئێرانىیەکان تێکدا، بەلام نەبوو بە کۆسپى سەر پێگایان ھەتا داب و نەرىتیان پارێزراو بێ و نەگاتە بارگای خەلیفەکان و لەوئى خۆى نەنوێنى. ئەم پەوتە کارىکى وای کرد کە لە زەمانى گلۆربوونەوہى دەسلەلاتى خەلیفەکاندا، توانى نوێبوونەوہیەک لە بیری ئێرانى سەردەمى سامانىیەکاندا بەدى بێنى^١.

ھەلبەت ئەم رابوونەوہ و بووژانەوہى ئێرانى ھەتا سەردەمى سەفەویيەکان بەدى نەھات؛ بەلام ھەر چۆنیک بێ نەتەوہى ئێرانى توانى بە خۆى دا بێتەوہ و شارستانیەتە گەورەکانى دەشتى بەربلاوى نێوان دوو پووبارەکە قبوول بکا و

١- وادیارە لە برووى دەقى ئینگلیسییەوہ ناوى «سامانى» زیاد کراوہ.و.

بیانکاته ئی خۆی. نه ته وهی ئیرانی پاش گرتنی مه قدوونیه که وته بهر شه پۆلی به هیزی خۆراوایی و ههتا رادهیهکی زۆر له شارستانییهتی بیگانه دا مه له وهر بوو، کهچی ههر به ئیرانی مایه وه. ئیرانی توانی له حاند هرووژمی دواتری عهره ب و تورک و مه غۆلان خۆی رابگری و درێژه به ژيانی بدا و ماکه و هه وینی دهره کی بیته و بیکاته ئیرانی و ههر بۆیه له ماوهی میژووی درێژخایه نی خۆی دا، توانیویه تی هیزیکی جینی سه رسوپمان بۆ ژيان و مانی بخاته ڤوو. وه خه به رهاتنی ته م که له له ڤۆژگاری ئیستادا که هه مووی ۲۵ سالیک ده بی و نابی و وه ک نویبونه وه یه کی به گۆڤی نه ته وه یی خۆی ده نویتنی، ویده چی که له نیو بنه ماله ی نه ته وه کانی ئاسیای خۆرنشین دا، بیاته وه سه ر دۆخی له میژین و رابردووی. ئیرانی ته مڤۆ جاریکی دیکه به ڤواله ت و ڤوخساری وه رگیراو له کولتووری خۆراوا، خۆی گۆڤیوه، به لام به باری ڤووحی و ده روونی دا ڤابه ندی داب و نه ریه کانی خۆیه تی و ویده چی بیته وه به ناوه ندی سیاسی، ئابووری و کولتووری نه ته وه کانی ته م به شه ی ئاسیا. هه ل و هه لکه وتی جوغرافیایی و کۆمه لیک سامانی به ربلاوی سروشتی و جه ماوه ری چالاکی که خاوه نی داب و نه ریتی یه کیک له کۆنترین کولتوره کانی دنیان، ده توانن له داها تودا له نیو کۆڤی که لانی ئاسیایی بیکه نه خاوه نی ڤله یه ک که شیاوی رابردوویه تی.

•••

سەرچاوه‌كان
(بابته كشتيه‌كان)

C.G Cameron. History of Early Iran, Chicago, 1936. Histoire de l'Iran ancien.
1937.

G. Childe. L'Orient préhistorique, Payot, Paris, 1953.

A. Christensen, Die Iranier, Munich, 1933.

G. Conteneau, Manuel d'archéologie orientale, des origines jusqu'à l'époque
d'Alexandre, 4 vol. Paris, 1927. 1947.

W. Geiger et E. Kuhn. Grundriss der iranischen Philologie, t. II. 1896–1904.

R. Grousset, Histoire de l'Asie. t.I.

A. Von Gutschmid, Geschichte Irans und seine Nachbarlande, 1888.

W. Geiger, Ostiranische Kultur im Altertum, 1882.

E. Herzfeld, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, 9 volumes.

Archaeological History of Iran. 1935.

Iran in the Near East, 1941.

F. M. Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte des Altertums, 2 vol. 1938.

J. Marquart. Untersuchungen über die Geschichte von Iran, 1896–1905.

G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. 1909.

E. Meyer. Geschichte des Altertums, t. I. 1909.

A. Moret, Histoire de l'Orient, 1929–1930.

J. De Morgan, Mission Scientifique en Perse, Vol. IV, 1896.

G. Perrot et C. Chipier, Histoire de l'art dans l'antiquité, 1882–1911, t.v.

A.V. Pope (edit.), A Survey of Persian Art, 1938, t.I.et/v.

J.V. Prasec, Geschichte der Meder und Perser bis zur Makedonischen Eroberung, 1906.

G. Rawlinson, Fiðe great monarchies. 1871–1876, volIII.

M. Rostovtzeff. Social and economic life of the Hellenistic World, 3 vol. 1941.

P. M. Sykes, A History of Persia, 2 vol. 1915.

C. Huart et L... Delaporte, l'Iran antique: Elam et Perse et la ciðilisation Iranienne, 1943.

کهندهو کۆزه ی زهوی

T. Arne. The Swedish Archaeological Expedition to Iran 1932–1933, 1935.

G. Cot, teau et R. Ghitshman, Fouilles de Tépé– Giyan près de Nehaðend, 1935.

Mémo res de La Délégation en Perse. Puis Mémoires de la Mission de Susiane. Puis Mémoires de la Mission en Iran. sous la direction de Morgan, puis de Mecqueneni et R.P. Seheil, puis de G. Contenau et R. Ghirshman: 1900–1954 36 volumes.

R. Ghirshman, Fouilles de Sialk près de kashan. 2 vol. 1938–1939.

E.F. Schmidt, Excaðations al Tépé Hissar Damghan. 1937.

A. Sten, An Archaeological Tour in Gedrosia, 1934.

A. Sten, Archaeologist, at Tour in the Ancient Persia. 1936.

Archaeological Reconnaissances in North – Western India and South-Eastern Iran, 1937.

A. Sten, Old Routes of Western Iran, 1940.

۱- بهرله میژوو، که‌ل‌وپه‌له مه‌فره‌قیه‌کانی لورستان، گه‌نجینه‌ی زیویه‌ی سه‌قز

G. Contenau, Le Trésor d'Astrabad et les fouilles de Tépé Hissar, Rev Ass. XXXI, 1934.

R. Ghirshman. Notes sur les peuples et l'art de l'Iran préhistorique, Rev. Arts Asiat. X. 1936.

R. Dussaud: Ceinture en Bronze du Luristan avec scène de chasse. Syria, XV, 1934.

R. Ghirshman, Le Trésor de Sakkez, les débuts de l'art mède et les bronzes du Luristan, Artibus Asiae, 1950.

R. Forrer, Six bronzes préhistoriques du Luristan, Bull. de la Ste. Préhist. de France, t. XXXX, 1932.

C.T. Gadd, Luristan Bronzes, Brit. Mus Quarterly, t.v. 1930.

" " More Luristan Bronzes, ibid. t. VI.

" " Bronzes from North– Western Persia, ibid. t. VII. 1933.

" " Three Luristan Bronzes, ibid. t. IX. 1934.

- A. Godard, Les Bronzes du Luristan, 1931.
- F. Hancar, Kaukasus – Luristan, 1935.
- V. Minorski, The Luristan Bronzes, Apollo. XIII, 1931.
- L. Speelers, Nos Bronzes perses. Bull. Musées royaux d'art et d'arch, 1931.

سهردهمی ههخامنهشییه کلان

- J. Bidez et F. Cumont, Les Mages hellénisés, 1938.
- E. Babelou, Les Perses achemenides, Catalogue des monnaies, 1939.
- E. Benveniste, Les Mages dans l'Anceien Iran.
- C. Clemen, Die griechischen und lateinischen Nachrichten über die persische Religion, 1920.
- O. Dalton, The treasure of the Oxus. 1921.
- R. Ghirshman, Nurabad. Etude sur les temples du feu en Iran. Syria, 1947.
- Masjid-i-Soleiman, Résidence des premiers princes achéménides, Syria, 1950.
- R.Ghirshman, Suse . On ÷illage perse – achéménide, Mémoires M. A. I., vol. XXXVI, 1954.
- M. Dieulafoy, L'acropole de Suse, 1890.
- M. Dieulafoy, L'art antique de la perse.
- G.Cardascia. Les archiodes des Murasu, une famille d'hommes d'affaires babyloniens à L'époque perse (455–403), 1951.

- G.Cousin. kyros le Jeune en Asie Mineure, 1905.
- C.Driver, Aramaic documents of the fifth century B.C.1954.
- K . Erdmann, Die tranische Feuerheiligtum, 1941.
- E.Flandin et P. Coste, Voyage en Perse Pendant les années. 1840/41–1843/45.
- G. J. Gadd, The fall of Nineveh, 1923.
- E. Herzfeld, Am Tor von Asien, 1920.
- E. Herzfeld, Altpersische Inschriften, 1938.
- P. J. Jung, Dareios I. König der perser, 1944.
- F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1895.
- R. G. Kent, Old Persian Grammar, Texts, lexicon, 2eme ed., 1953.
- L. W. King and R. C. Thompson. The sculptures and inscriptions of Darius the Great on the rock of Behistun in Persia, 1907.
- F. W.Konig, Aelteste Geschichte der Meder und Perser, 1934.
- F. W.Konig, Relief und Inschrift des Koenigs Dareios I, am Felsen von Bagistan, 1938.
- F. W.Konig, Der falsche Bardia, Dareios der Grosse und die Lügenkönige, 1938.
- A. Meillet, Grammaire du vieux perse.
- J. De Morgan, Manuel de numismatique orientale, 1923.
- H. S. Nyberg, Die Religionen des alten Iran, 1938.
- A. T. Olmstead, The History of the Persian Empire, 1948.

- E. Pillet, Le palais de Darius à Suse, 1914.
- G. Posener, La première domination perse en Egypte, 1936.
- Prasec, Kyros der Grosse, 1912.
- Prasec, Dareios, 1914.
- G. Radet, La première incorporation de l' Egypte à l'empire perse. Revue des Etudes anciennes, 1909.
- G. Rawlinson, Fiðe great monarchies, t. III, 1871–1876.
- M. Rostovtzeff, Iranians and Creecs in Soulh Russia, 1922.
- F. Sarre und E. Ilerzfeld, Iranische Felsreliefs, 1910.
- E. Sehmidt, Persepolis, vol.I.1953.
- F. Spiegel. Iranische Altertumskunde, 3 vol. 1871–1878.
- P. Weissbach. Die Keilinschriften der Achaemcniden, 1911.
- S. Wikander. Feuerpristcr in Kleinasien und Iran, 1946.
- G. Widengren. Hoehgottglaube im Alten Iran, 1938.
- Sukumar, Sen. Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors. Calcutta. 1941.
- E. Obst, Der Feldzug des Xerxes, 1913.
- S. Wikauder, Mithra en ə ieux perse, Orientalia Suecann, 1952.

سهردهمی پلرته کان

- F. Altheim, Alexander und Asien, 1953.
- E. Bikerman, Institutions des Seleucides, 1938.

- N. C. Debevoise, A political history of Parthia, 1938.
- R. Ghirshman, Un bas-relief d' Artaban. V. avec inscription pehledi – arsacide Monum. Piot, 1950.
- Quelques intailles du musée de Calcutta à légendes en lokharien pehlvi arsacide et pehlvi sassanide, volume publié à la mémoire du prof. E. Herzfeld. 1952.
- Chapitre "Art parthe" dans "l'homme et Art" Laorusse (Sous presse).
- C. Hopkins, Aspects of Parthian Art in the Light of Discoveries From Dura-Europos. Beiyteus, III.
- M.T. Rostovizeff, Dura and Problem of Parthian Art, 1936.
- H. Seyrig, Antiquités syriennes, Syria, 1936.
- W. Wroth, Catalogue of the Coins of Parthia, 1903.
- M. J. Saint-Martin, Fragments d'une histoire des Arsacides, 1850.
- V. Kahrstedt, Artabanos III und seine Erben, 1950.

سەردەمی ساسانیەکان

- F. Altheime, Die Kriese der alten Welt. 3 vol. 1943.
- F. Altheime, Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum, 2 vol. 1948.
- F. Altheime, Aus Spätantike und Christentum, 1951.
- F. Altheime, Asien und Rom, 1952.
- F. Altheime, Niedergang der alten Welt. 2 vol. 1952.

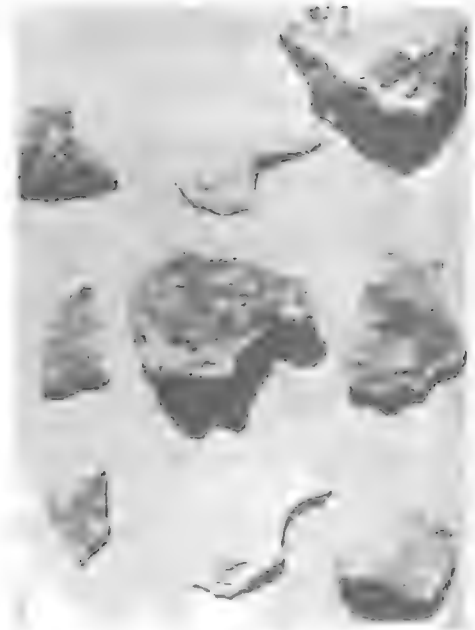
- F. Altheime, Ein asiatischer Staat, 1er vol. 1954.
- H.W. Bailey, Zoroastrian Problems in the Ninth– Century Books, 1943.
- Ch. Bartholomae, Zum sasanidischen Recht, 1922.
- E.Burnouf. Etudes sur la langue et les textes zends, 1840– 1850.
- A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides. 1936, 2ème ed. 1944.
- Fr. Cumont, Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, 2 vol. 1896/99.
- J. Darmesteter, Le Zend– Avesta. 3 vol 1893.
- G. Fluegel, Mani, seine Lehre und seine Schriften, 1862.
- R. Ghirshman. Inscription du monument de Châpour I à Châpour, Revue des Arts Asiat., 1936.
- " Les fouilles de Châpour, ibid, 1938
- " Un plat sassanide en argent doré. Artibus Asiae. 1942.
- " Les astodans, Etude sur les rites funéraires sous les Sassanides. ibid. 1948.
- " A propos des bas– reliefs rupestres sassanides, ibid, 1950.
- " Inscriptions Pehlvi des plats sassanides du Musée de L'Ermitage.B.S.O.S., 1951.
- " Scènes de banquets sur l'argenterie sassanide. Art. Asiae. 1953.
- " Chapitre "Art Sassanide" dans Homme et Art, Larousse,1956.
- " Une coupe sassanide à scene de Chasse, Artib. Asia, 1955.

- " Argenterie d'un seigneur sassanide, *Ars Orientalis* 1956.
- " Bichâpour. Les mosaïques sassnides, 1vol. 1956.
- E.Herzfeld, Zoroaster and his morld, 2 vol. 1947.
- E.Herzfeld Paikuli, 2 Vol. 1924.
- G. Husing. Der Mazochismus, 1935.
- A.V.W. Jackson, Zoroaster, the Prophet of Ancient Iran, 1899.
- " On the date of Zoroaster, *J.of Am. Or. Soc.*, 1896.
- " Studies in Manichaeism, *ibid*, 1923.
- " Prof. Jackson Memorial Volume, *Cama Orient. Lust.*, 1954.
- " Etudes sassanides (en russe), 1909.
- E.Kühnel Wachtonneth, Die Ktesiphon. – Expedition, 1931– 32–33.
- B.Labourt. Le christianisme dans l'empire perse, 1904.
- R.Laufer, Sino–Iranica, 1919.
- G. Le Strange, The Lands of the Easlern Caliphate.
- Macoudi, Les Praities d'or.Trad .C. Barbier de Meynard, 1865.
- J. Markuart – G. Messina, A Catalogue ef the Proðineial Capitals of Eranshahr. 1931.
- J.J. Modi, The religious system of the Parsis, 1908.
- " The funeral ceremonies of the Persees, their origin and explanalion, 1905.
- J.H. Maulton, Early Zoroastrianism, 1913.
- F. Paruck, Sassanian Coins 1924.

- Bilvestre de Sacy. Mémoires sur diderses antiquités de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides, 1793.
- C.Salemann, Maruchaische Studien, 1908.
- H.C. Puech. Le Manichéisme, San fondateur, sa doctrine. 1949.
- R.Reitzenstein und H.H. Schaeder. Studien Zum antiken synkretismus Iran und Griechenland. 1926.
- F.Spiegel, Aðesta, die heilige Schrift der Parsen. aus sein Grundtext übersetzt mit Rücksicht auf die Tradition, 3 vol., 1852–1863.
- B.Spuler, Iran in Früh – islamischer Zeit. 1952.
- M.Sprengling, Third Century Iran Sapor and kartir, 1953.
- E.Benveniste et L. Renou, Vrtra et Vithragna. 1934.
- W.B.Henning. Zoroaster, Politician os Witch–doctor? 1951.
- S. H. Taqizadeh, Old Iranian Calendars. 1938.
- F.Wolff, Aðesta– übersetzungen auf der Grunde ðon Chr. Bartholomae's wörterbuch, 1924.
- R.C.Zaehner, Zurðan. A Zoroastrian dilemma, 1955.
- G.Widengren, Xosrau Anosurðan, les Hephtalites et les peuples turcs. Orientalia, 1952.
- J.Smiruoff, Argenterie orientale. 1909.
- J.Orbelli et k. Trever, Le Métal Sassanide (en russe), 1935.

۴- رپی [راگا]: کاشی
سووری نه‌خشین

۱- کۆمه‌لیک ئامرازی به‌ردینی نه‌شکه‌وتی «ته‌نگی پابدا»

۲- سیلکه: گۆریکی سه‌ر به‌چینی یه‌که‌م

۲- سیلکه: ده‌سکه چه‌قۆیه‌کی داتا‌شراو له‌یه‌سقان →

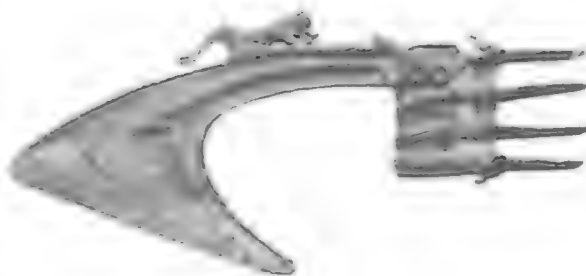
۶- سیلکه: کزیرمکی سهر به کزیرستانی «ب»

۵- تهپه‌ی حه‌سار: تونگه‌له‌ی ره‌ش

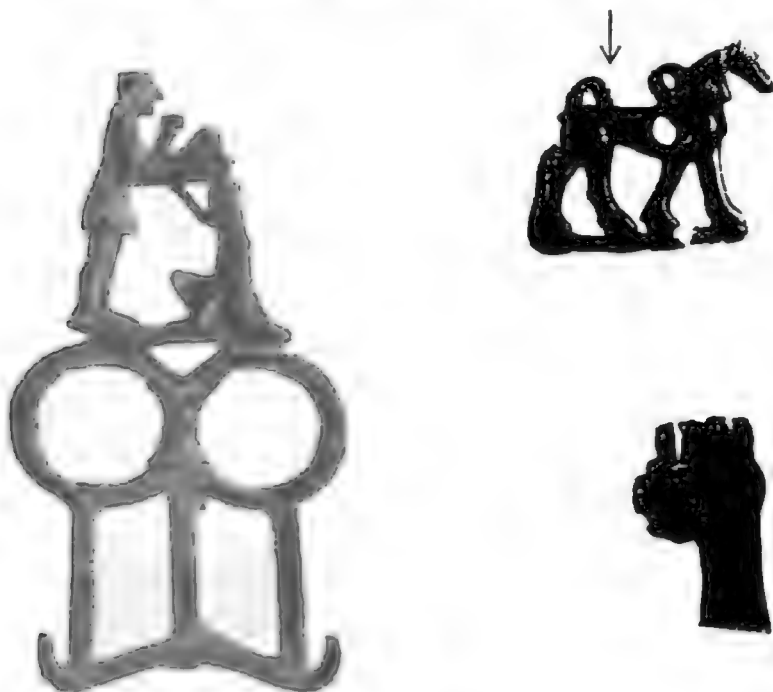

۷- سهرکه‌وتنی نارام سین

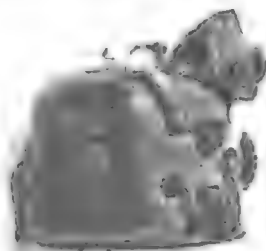

۸- لورستانی: ته‌وریکه‌ی مه‌فره‌ق (برونزا)

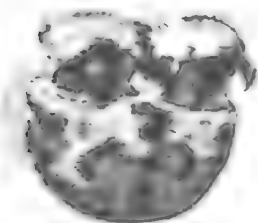
۱۰- لورستان: کلک‌ی قفل و قه‌رازه‌ی نه‌ستوبه‌ندی نه‌سپی عاره‌بانه

۹- لورستان: ته‌وریک‌ی مه‌فره‌ق

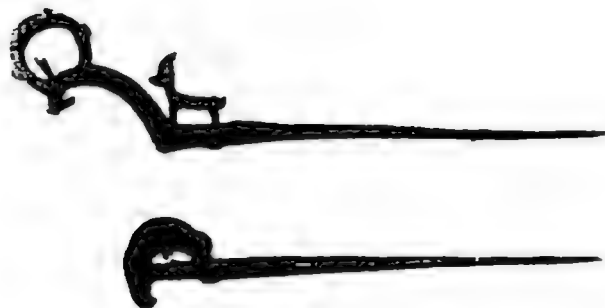

۱۲- لورستان: زه‌نگ‌ی لغاوی مه‌فره‌ق

۱۱- ۱۲- لورستان: سه‌ری ناغزوونه‌ی ره‌خت و زینی نه‌سپ

۱۴- لورستان: دهرزیه‌ی مفره‌ق

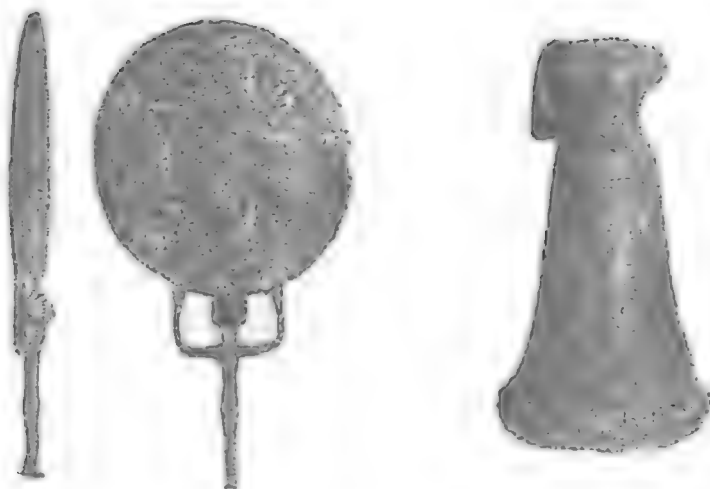
۱۶- لورستان: پیکه‌ریکی بچووک‌ی مفره‌ق

۱۵- لورستان: بزک‌پوری مفره‌ق

۱۷- گنجینه‌ی [زینویه‌ی] سه‌قر: کلکه کالانی زیر

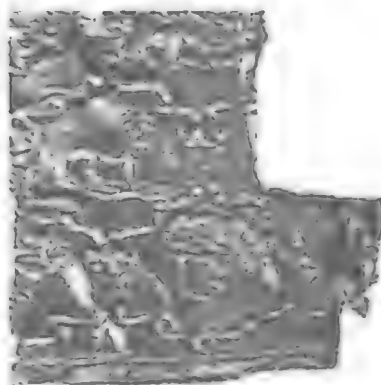
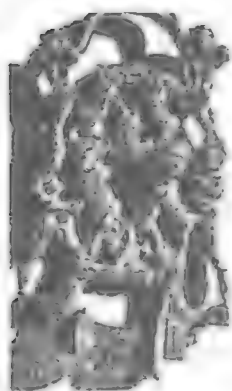

۱۸- پیکره‌ی «ناپیر- ئاسور»ی شاوینی

«شوونتاش - هووبان»

۱۹- لورستان: ناویتی‌ی

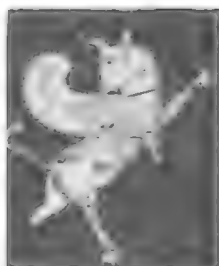
مه‌فره‌ق (مزقه‌لایی)

۲۰- گنجینه‌ی [زیرییه‌ی] سه‌قز: په‌لکه

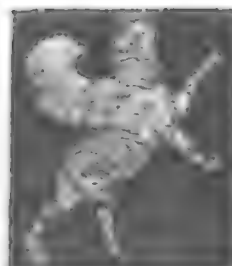
ته‌له‌یه‌کی زیر

۲۱- لورستان: لغاری مه‌فره‌ق

۲۳- هه مه دان (۲):

بوونه وه ریکی زیر

۲۲- هه مه دان (۲):

بوونه وه ریکی زیر

۲۴- لورستان:

نه زرينه يه کي مه فره ق

۲۶- گنجینه ی [زیویه ی]

سه قز: سه ره شیر ی زیر

۲۵- گنجینه ی [زیویه ی]

سه قز: سه ره شه هیتی زیر

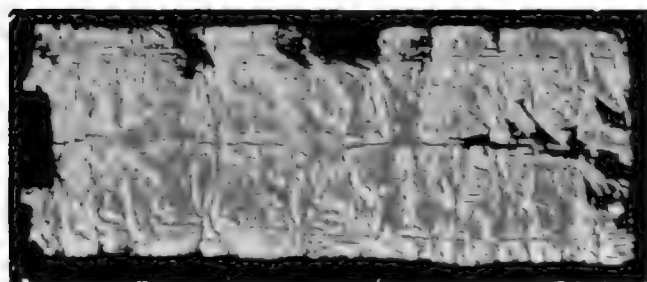

۲۷- لورستان: کیتله‌ی مه‌فره‌ق

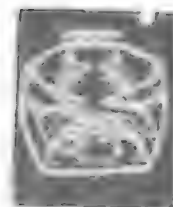

۲۸- لورستان: ده‌زیله‌ی

نه‌زکراو (نه‌زینه)

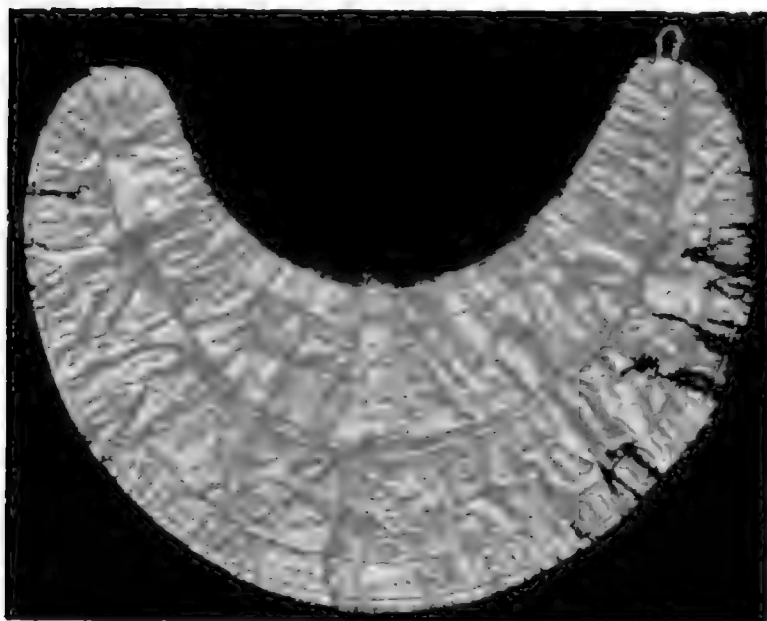

۲۹- گنجینه‌ی [زیویه‌ی] سه‌قز: پهره و په‌لک‌ی که‌مه‌ریه‌کی زینر

۳۰- گردن ناویزی زیر

۳۱- دہسبہندی زیر

۳۲- توق یان سینہ بندی زیر (مووزہ ی تاران)

۲۳- که لارده شت: پیاله ی زینر (موزه ی تاران)

۲۴- تازه ربایجان: پیاله ی کی سوالین له سه ر دیمه نی گیانه به ریک (موزه ی تاران)

۴۳- نه خشى رږسته م:

ټاورگا

۴۴- شووش: ديمه نى

له حه واره

۴۶- تهختی جهمشید: پیکه ره یهکی بهردی مهرمهری
یونانی (موزهی تاران)

۴۵- تهختی جهمشید: سه گینکی
داتاشراو له بهردی مهرمهری رهش

۴۸- تهختی جهمشید: بهرده تاشیکی تالاری
سه تکزله که

۴۷- تهختی جهمشید: سه ری میریک له ههویری
بهردی لاژورد (موزهی تاران)

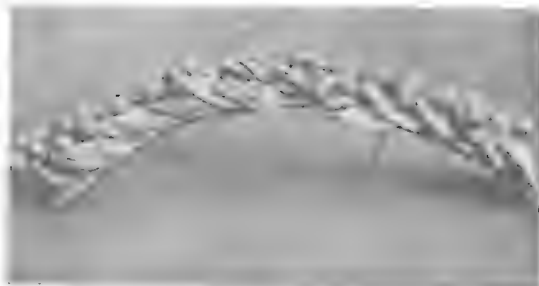
۴۹- دیمهن و قهلافتی شیرهدال لهسر کاشی

۵۰- تختی جهمشید: پالک و پهره‌ی تاتله‌یه‌کی زیر

۵۱- تاجه گولینهی

زین

۵۲- سه رکزه که یه کی کۆشکی

۵۳- کۆزه ی مه فره قی هه خامه نشی

هه خامه نشی

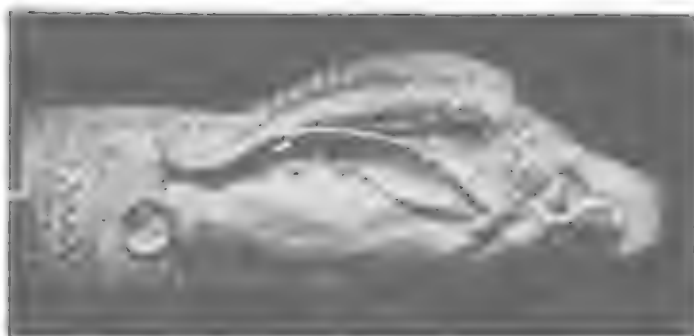
۵۴- ده سبه ندی زین

۵۵۔ کڑمہلی کے وانداران لہسہر کاشی

۵۶۔ تہختی جہ مشید: شانندی باجدہ رانی سووریا

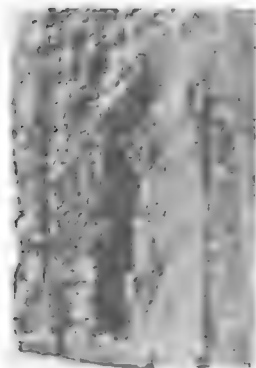
۵۷- هه‌مه‌دان (؟): ده‌سکیکی نه‌خشیینی زیرپینی بهره‌هه‌سان

۵۸- یه‌ک هه‌تا چوار، کۆمه‌لیک سکه‌ی هه‌خامه‌نشی، پینج هه‌تا هه‌شت، کۆمه‌لیک سکه‌ی میره‌ه‌ریمانی هه‌خامه‌نشی

۵۹- به‌مبه‌ئی: دیمه‌نی شهری داریوش و ناسکه‌نهر له‌سەر مزایک له ئیسوس

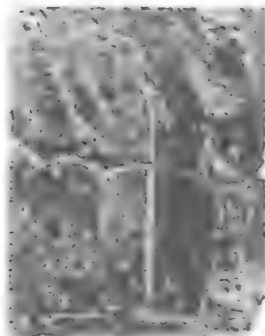

۶۰- ۶۱- تەختی‌جە‌مشید:

بەر‌ده‌تاشی سەر‌ده‌رائی

پەر‌ستگایه‌کی بەر‌ه‌وه‌ی

تەختی‌جە‌مشید

۶۲- دینه‌وه‌ر (۴): سەری

← سیلێن‌ووس

۶۳- دینه‌وه‌ر (۴): سەری

ساتیریک

→

۶۴- شه می: پیکره یه کی مه فره ق

۶۵- نه هاروند: چند پیکره یه کی بچو وکی

مه فره ق سه ره به په رستگای یونانی

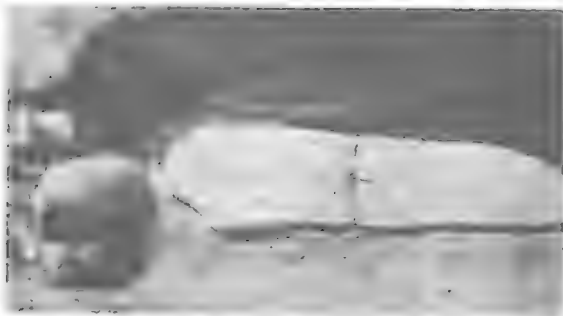
۶۶- شەمی: پەیکەرۆکی مەفرەق

۶۷- شەمی: سەری

بەردە مەرمەری

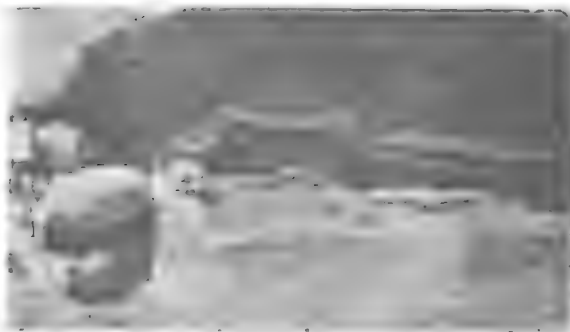
پادشایەک

۶۸-۶۹- شووش: گزپی

تاكه كه سى سه به

سه رده می پارتی

۷۰- شووش: گزستانی گشتی سه رده می پارتی

۷۱- شه‌می: سه‌ری مه‌فره‌قی ئانتی‌زخوسی چواره‌م (۲)

۷۲- به‌ژنی به‌رده‌مه‌رمه‌ری په‌یکه‌ره‌یه‌کی ی‌زنانی

۷۳- شووش: سهری مه له که «مژوزا». ئهم سهره له مهرمه ر داتاشراوه و له سهر تاجه که ی به خه تی یژنانی نووسراوه و ده لێ ئانتیژخوس سازی کردووه. له پرووی شیوازی نووسینه که وه ده کرێ بلین سهر به کلکه ی سهره ی یه که می پیش زاین تا سهره تای سهره ی یه که می زاینیه.

۷۴- شووش: سهری

داتاشراوی پیاویک له

به رده قسل

۷۵- هه مه دان: سهری داتاشراوی

پیاویک له به رده قسل

۷۹- تهنگی سهروک: بهره تاشی پارتی

۸۰- بهره تاشی میهرادی دووهه (لای چهپ) له گهل گزده رزی دووهه

۸۱- سواره‌ی پارتی؛ له قوم سازکراوی له کل دهرچوو

۸۲- تنگی سرزک: بیره‌تاشی پارتی

۸۳ - ئاگردانی مه‌فره‌ق

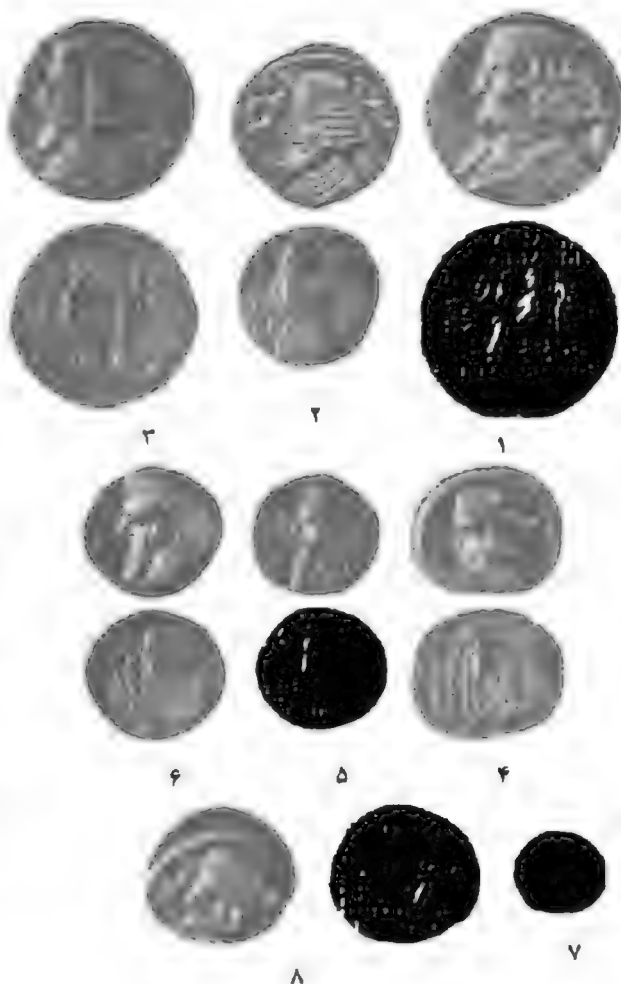

۸۴ - کۆمه‌لیک په‌یکه‌روکی له یه‌سقان داتاشراوی سهره‌می پارتی
(مووزه‌ی تاران)

۸۵ - شووش: میدالیای
له قور سازکراوی له کل
دهرچوو

۸۶ - کزملیک سکە
سەردەمی پارته‌کان، یەک:
ئۆرۆدی یەکم، دوو:
فەرهادی پێنجەم و مۆزنا،
سی: فەرهادی چوارەم،
چار: گۆدەرزی دووهم،
پێنج: میهردادی دووهم،
شەش: میهردادی دووهم،
هەوت: گۆدەرزی دووهم
(۹) هەشت: میهرداد (له
وهرگیرانی ئینگلیسی دا
نوو سەراوه فەردانی
دووهم.)

۸۷ - تیسفون:

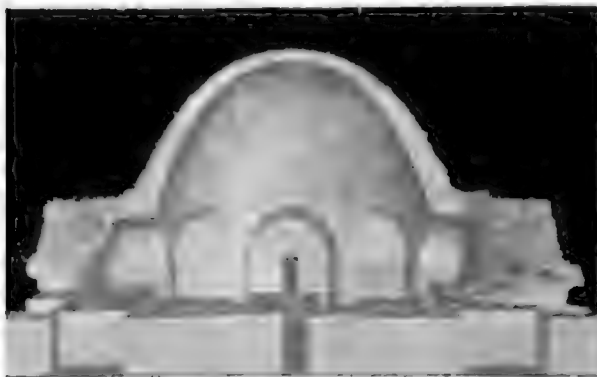
کۆشکی ساسانی

۸۸ - بیشاپور:

سهرسه رای گهره ی

کۆشکی ساسانی

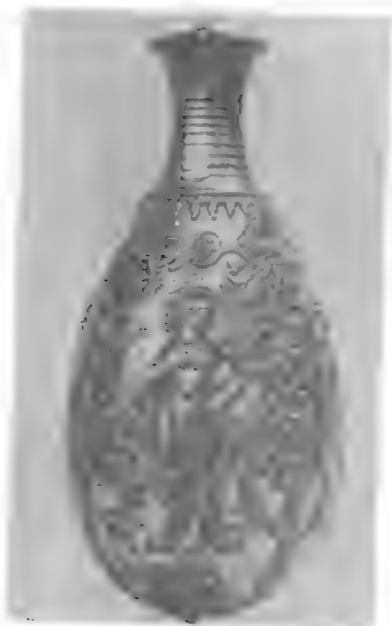

۸۹ - بیشاپور: کۆشکی

ساسانی، شانشین و

گهچیری و ورده کارییه کانی

۹۱- گززه له پیکه
زیوی ئاوه زیر کراو
(موزهی تاران)

۹۰- دهوویی زیوینی
ئاوه زیر کراو
دیمه نی راوی
پادشای ساسانی

۹۲- شهربه پیکه
بهردی بلوور

۹۳- قوماشیکی

دوای سهردهمی

ساسانی

۹۴- دهورییکی

بهردی بلوور

۹۵-۹۶. مزایکه‌کانی کوشکی پادشایانی ساسانی

۹۷- بیشاپوور: نهزرگه ی دووکنزه که

۹۸- بیشاپوور: ناورگا

۹۹۔ نہ خشی رڈ سٹیم:

نہ رده شیر یه کم

پله ی پادشایه تی

وہ رده گری

۱۰۰۔ بیشاپور:

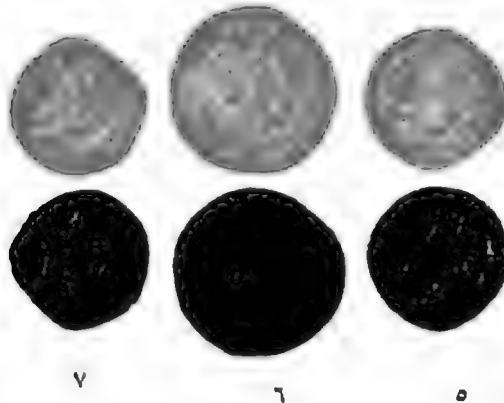
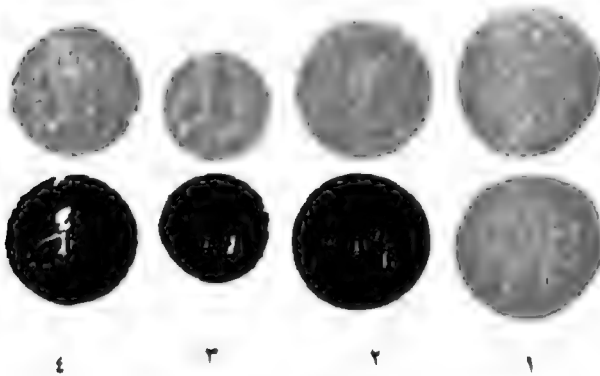
سہرکہ و تنی

شاپوری یه کم

۱۰۱- شووش: مزیکی سهرده می ساسانی

۱۰۲- کز مه لیک سکه ی پادشایانی ساسانی: یهک: بارامی پینجه م، دوو: شاپووری یه که م (له وه رگیترانی ئینگلیسی دا نووسراوه شاپووری دووه م)، سئ: شاپووری یه که م، چوار: نه رده شیر یه که م، پینج: خوسره وی یه که م، شه ش: به لاش (له وه رگیترانی ئینگلیسی دا نووسراوه یه زگردی دووه م).

ليزگه‌ي هه‌موو ناوه‌كان

ئابدیز، ١٧٥	ئازەربايجان، ١٨، ١٩، ٢٠، ١٣٧، ٣٢٠، ٣٤٣، ٤٧١
ئابیرادووش، ٢٤٣	
ئاپادانا، ٢٤٢، ٢٤٦، ٢٤٩	ئاستياگ، ١٦٢، ١٨٠، ١٨١، ١٩٥، ١٩٦
ئاپادانی، ٢٤٢	ئاسيا، ١٠، ١٣، ١٥، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٤٠، ٥٢، ٥٣، ٨٠، ٧٨، ٧٧، ٧٣، ٦٦، ٦٤، ٥٧، ٥٤، ٨٩، ٨٥، ٩٤، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٩٩
ئاپامی، ٣٢٣، ٣٢٦	٨٣، ٨٥، ٨٩، ٩٤، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٩٩
ئاپیس، ٢٠٢	١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١١٩، ١٢٥، ١٣٠، ١٣١
ئاپۆلۆن، ٢٢٠	١٣٢، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٧، ١٤٩
ئاپۆلۆنیوس، ٢٢٣	١٥٥، ١٦٢، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٩، ١٩٠، ٢٠٧
ئاترۆپاتكان، ٣٢٠	٢١٤، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢١، ٢٣٩، ٢٦٣
ئاترۆپاتین، ١٣٧	٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧٩، ٢٨١
ئاتیک، ٢٨٠، ٢١١	٢٨٢، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١
ئاتیلا، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠	٢٩٣، ٢٩٧، ٣٠١، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٠٩
ئاتین، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢١، ٢٧٨، ٢٥٢	٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٦، ٣٢١، ٣٢٦، ٣٣٠
٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠	٣٣١، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٤٤، ٣٥٧، ٣٦٧، ٣٧١
٢٩١، ٢٩٥، ٢٩٧، ٣٠٨، ٣١٠، ٣١٥، ٥٣٩	٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٨٠، ٣٨٢، ٣٨٦، ٣٨٩
ئاتینا، ٢٥٦، ٣٧٠، ٤٠٦	٣٩١، ٣٩٥، ٤١١، ٤١٣، ٤١٦، ٤١٨، ٤٢٧
ئاتیننی، ٤٠٧	٤٢٩، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٥١، ٤٦٨، ٤٧١، ٤٩٠
ئادیابیننی، ٢٨٧	٥١٩، ٥٢٩، ٥٣٤، ٥٣٦، ٥٣٩، ٥٤١، ٥٤٣
ئاراخوزیا، ٢٤٣	٥٤٦، ٥٥٠
ئاراتات، ١٠٢	ئاسیایی، ٥٢، ٥٣، ٧٧، ٧٨، ٨٠، ٨٣، ٨٥، ٩٩
ئارامی (ئارامییەكان)، ١٣٢، ١٧٠، ٢٢٥	١٠٢، ١٢٥، ١٣١، ١٣٦، ١٤٣، ١٨١، ٢١٩
٢٤١، ٢٤٠، ٢٣٩، ٢٤٣، ٣٠٠، ٢٩٩	٢٩١، ٢٩٤، ٣٥٧، ٥٤٤، ٥٥٠
ئارتیمیس، ٣٧٠، ٤٠٧	ئاشوور، ٧٨، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٩٢، ١٠١
ئارشام، ١٨٠، ٢٠٤	١١٧، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٨
ئارشامی، ١٧٩، ٢٠٤	١٢٩، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧
ئارووکوو، ١٧٥	١٣٨، ١٦٠، ١٦٥، ١٧١، ١٧٢، ١٧٤، ١٧٥
ئاریاره‌منه، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٠	١٨٧، ٢٢٦، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٣١٣، ٣٦٧
١٨٦، ٢٠٤، ٢٣٩	٤١٤، ٤١٥، ٤١٦
ئاریاند، ٢٠٧	ئاشوور بانپیاڵ، ١٣٧، ١٣٨، ١٧٢، ١٧٤
ئاریاییه‌كان، ١٠٣	١٧٥، ٢٤٢

ئاشوور نەسیرپال، ۱۲۲	ئانتیوخوسی یەكەم، ۳۲۸، ۳۲۸
ئاشووری، ۶۳، ۸۶، ۱۰۴، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۷، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۹۸، ۲۳۹، ۲۵۱، ۲۸۷	ئانتۆنیوس، ۳۸۱، ۴۲۶
ئاش—ووریەکان، ۸۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۱۴، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۸، ۱۳۳، ۱۳۷، ۱۴۲، ۱۵۶، ۱۶۰، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۶، ۲۰۱، ۲۳۹، ۲۶۳	ئالبانی، ۳۸۸، ۴۷۰
ئافرۆدیت، ۲۵۶	ئالبانییەکان، ۴۸۳، ۴۸۱
ئاگرۆپولیس، ۲۴۲	ئالمان، ۳۵
ئاگادئ، ۶۵، ۶۸، ۷۲، ۷۴	ئوروپا—، ۲۷، ۴۰، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۱۳، ۱۳۹، ۱۸۹، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۶۵، ۲۶۹، ۲۸۱، ۲۸۶، ۲۹۲، ۲۸۷، ۲۹۷، ۳۱۸، ۳۲۶، ۳۳۵، ۳۵۴، ۳۵۷، ۳۷۱، ۳۹۸، ۴۱۳، ۵۱۶، ۵۱۸، ۵۲۹، ۵۳۲، ۵۳۶، ۵۴۱، ۵۴۶
ئاگوستینی پیرۆز، ۵۳۴	ئوروپایی، ۳۲۰، ۳۰۷، ۳۱۰، ۳۱۶، ۵۲۳، ۵۴۱
ئالمائید، ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۲۰، ۴۰۷	ئوقیانوسی هیند، ۳۵، ۱۸۵، ۲۲۴
ئاماسیس، ۱۹۹	ئوور، ۵۹، ۷۲، ۷۴، ۷۷
ئاممۆن، ۲۰۰، ۳۱۲، ۳۲۱	ئوورارتو—، ۱۰۲، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۵۱، ۱۶۲، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۷، ۲۰۳
ئاموودەریا، ۸۱، ۱۹۰، ۳۲۹، ۳۷۳	ئوورارتووەکان، ۱۲۵
ئامیتیس، ۱۶۱	ئوورارتییەکان، ۵۳
ئامید، ۴۵۴، ۴۶۴	ئووراسی، ۱۰۳، ۱۷۷، ۱۵۶، ۴۲۴، ۵۳۸، ۵۴۷
ئامیرگی، ۲۲۶	ئوورال، ۲۱۶
ئاناھیتا، ۱۴۴، ۲۲۹، ۲۳۲، ۳۰۱، ۳۴۰، ۳۷۰، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۲۷، ۴۴۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۹۱، ۵۱۱	ئووریمیندۆن، ۲۸۱
ئانتیوخوس، ۳۲۸، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۸، ۳۴۰، ۳۵۲، ۳۶۶، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۹، ۳۹۶، ۴۰۷	ئوورقۆپۆس، ۴۰۰، ۴۰۳، ۴۰۸، ۴۱۴، ۵۰۵
ئانتیوخوسی چوارەم، ۳۵۲، ۳۳۳	ئووکۆست، ۱۸۵، ۲۵۱، ۳۸۲، ۳۸۴، ۳۸۵
ئانتیوخوسی حەوتەم، ۳۷۰، ۳۷۲، ۳۷۹	۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۶
۳۹۶	ئوونتاش ناپیرشا، ۷۵
ئانتیوخوسی دووھەم، ۳۲۹، ۳۲۸	ئەتلەس، ۴۲۵، ۵۱۶، ۵۴۶
ئانتیوخوسی سێھەم، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۳۸	ئەراک، ۳۳۶
۳۴۰، ۳۵۲، ۳۶۶، ۳۷۰، ۳۹۶، ۴۰۷	ئەربیل، ۲۱۳
	ئەرتەبان، ۳۶۶
	ئەردەشیر، ۲۵۲، ۲۶۳، ۲۷۶، ۲۸۵، ۲۸۶
	۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۷

ليزگه‌ی هموو ناوه‌كان ٥٩٩

٤٣٦، ٤٣٧، ٤٣٨، ٤٤١، ٤٤٤، ٤٧٠، ٤٧٧،

٥٤٤، ٥٣٢

ئەشكانییەكان، ٢٠، ٣٩٧، ٣٨٨، ٣٩٨،

٤١١، ٤٢٣، ٤٣٥، ٥٣٢

ئەفریقا، ٢٧٩، ٥٢٧، ٥٣٤، ٥٣٦، ٥٣٨، ٥٤٦

ئەفغانستان، ٧، ٢٢٦، ٣٢٩، ٣٩٤

ئەفغان، ١١١

ئەكەد، ٦٥، ٦٧، ٧٠، ٧٢، ٧٤، ٨٢، ٢٦٣

ئەلبورز، ١٨، ٢٠، ٩٣، ٢٣

ئەلەشتەر، ١٣٩

ئەمریکا، ٣٥٤

ئەنتاکییە، ٣٢٧، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٦٥، ٣٣٦،

٤٤٨، ٤٤٩، ٤٥٩، ٤٦٧، ٤٧٠، ٥٠٤

ئەنشان، ١٧٢

ئەنوبانیینی، ٦٩، ٧١

ئەوبەر قەققاز، ١٢١

ئەوبەر پروبار، ٨١، ٩٩

ئەبیرییه‌كان، ٥٣، ٣٨١

ئەیتالیا، ٥٢٧

ئەیحسانی یارشاتەر، ٢٠، ٥٤، ٤٥١

ئەیرۆس، ٤١٥

ئەیسپارت، ١٨٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٧٩،

٢٨٤، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٤، ٣١٠

ئەیسپانیا، ١١٩، ١٨٦، ٥٣١، ٥٤٧

ئەیستەخر، ٢٤، ٣٤٦، ٣٤٨، ٣٥٠، ٤٠٧،

٤٤٣، ٤٧٣، ٤٨٤، ٤٨٩، ٤٩٩، ٥٠٠

ئەیسفەهان، ٢٤، ٧٢، ١٢٤، ١٣٢، ٣٦٧، ٤٢٠،

٤٤٤

ئەیسلام، ١، ٢، ١٠، ٢٠٩، ٥١٦، ٥١٩،

٥٢٢، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٤٨، ٥٤٩

ئەیشکوزای، ١٣٦، ١٥٣

ئەیندرا، ٧٩

ئەینشوشیناک، ٦٧، ٨٢، ٨٤، ٨٧

ئۆتریش، ١١١

٣٠٣، ٤١٣، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٧، ٤٩٤، ٥٠١،

٥٠٦

ئەردەشیری پاپەكان، ٤٠٧، ٤٨٤

ئەردەشیری سیئەم، ٤، ٢٥٣، ٢٧٦، ٢٩٥،

٣٠٣

ئەردەشیری یەكەم، ٤، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٨٣،

٤٠٧

ئەردەوان، ٣٦٦، ٣٨٤، ٤١٣، ٤٤٤، ٤٤٥

ئەردەوانی پێنجەم، ٣٩٠، ٤٠٧، ٤٢٩، ٤٤٤،

٥٠٦

ئەردەوانی چوارەم، ٤٣٩

ئەردەوانی دووھەم، ٣٧٢، ٤٣٨

ئەردەوانی سیئەم، ٣٨٤، ٣٩٧، ٤١٠، ٤٣٩

ئەردەوانی یەكەم، ٣٦٦، ٤٣٨

ئەرشەك، ٣٢٦، ٣٦٦، ٣٢٦

ئەرمەنسـتان، ٥٣، ٧٣، ١٠٢، ٢٠٥، ٢٢٦،

٢٩٠، ٣٣٢، ٣٥٨، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٧،

٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٦، ٣٨٧، ٣٨٩،

٣٩٧، ٤٠٥، ٤٠٦، ٤٠٨، ٤٤٢، ٤٤٤، ٤٤٥،

٤٤٧، ٤٤٨، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٩،

٤٦٨، ٤٧٠، ٤٧١، ٥٣٤

ئەرمەنییەكان، ٢٨١، ٢٨٢

ئەژدەهاك، ١٦٢

ئەسكەندەر، ٤، ١٨٩، ١٩٣، ٢١٦، ٢٢٣، ٢٣١،

٢٥٤، ٢٦٣، ٢٧٦، ٢٩٧، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥،

٣٠٧، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٤،

٣١٦، ٣١٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢،

٣٢٣، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٩، ٣٣٤، ٣٣٨،

٣٤٢، ٣٤٥، ٣٥٣، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٨٧، ٣٩٥،

٣٩٧، ٤٠٢، ٤١٠، ٤٢٧، ٤٣٥، ٥٤١

ئەسكەندەرییە، ٣١٢، ٣١٨

ئەسینا، ٢١٩، ٢٥٢، ٢٧٩

ئەشكانی، ٨، ٣٨٤، ٣٨٥، ٣٩٠، ٣٩٥، ٣٩٧،

٤١٠، ٤١١، ٤١٢، ٤١٦، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٩،

[illegible]

ليزگه‌ی هموو ناوهمکان ۶۰۱

بیشاپور، ۲۱۴، ۴۵۰، ۴۸۴، ۴۹۴، ۴۹۵.	باسکاکان، ۵۳
۴۹۶، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۴، ۵۰۶.	بالهک، ۷۲
۵۰۷، ۵۱۰، ۵۱۲	برۆتانی، ۱۱۳، ۱۱۹، ۳۵۶، ۵۲۵
بیک، ۵۱۸	بوخارا، ۴۶۵
بیکنی، ۱۲۳، ۱۳۱	بوقرات، ۵۲۱
بۆریتاس، ۸۴	بوودا، ۴۸۵، ۴۸۷، ۵۳۴
بۆسفۆر، ۷۷، ۹۷، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۸۱، ۲۸۸.	بووداییه‌کان، ۴۱۸
۲۹۲، ۳۱۸، ۳۲۳، ۳۸۶، ۴۷۰	بووران، ۴۷۳
بیستون، ۱۳۴، ۱۷۳، ۲۱۳، ۲۲۴، ۳۲۵.	بووشنهر، ۶۵، ۳۳۶
۲۲۲، ۴۲۲، ۴۲۳، ۵۰۴	به‌تالینسه، ۳۲۶، ۴۷۹
بینهبهان، ۲۱۳، ۴۲۲	به‌تلیموس، ۲۹۹
بیتفرووزی، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۳۰۵، ۳۶۳.	به‌ردان، ۴۳۱
۴۱۸، ۴۳۸، ۴۸۷، ۴۹۳	به‌ردیا، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷.
(پ)	به‌عل، ۱۹۲، ۲۰۵، ۲۷۸، ۳۱۴، ۳۸۵
پاپه‌ک، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۸۴	به‌غدا، ۱۷، ۶۸، ۴۹۶
پسارت، ۱۴۴، ۱۹۰، ۲۰۶، ۲۳۶، ۲۳۷.	به‌گرام، ۲۰۶
۳۲۹، ۳۳۱، ۳۳۶، ۳۴۳، ۳۵۴، ۳۶۴.	به‌لاش، ۳۸۵، ۳۸۸، ۴۰۵، ۴۱۰، ۴۱۰.
۳۶۵، ۳۶۷، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲.	۴۲۴، ۴۳۹، ۴۶۲
۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۸۰.	به‌لخ، ۵۲، ۸۱، ۹۹، ۱۹۰، ۲۰۶، ۲۳۶، ۲۴۳.
۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۸، ۳۸۹.	۲۸۳، ۳۰۱، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۲، ۳۲۹، ۳۳۱.
۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۵، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹.	۳۳۲، ۳۳۵، ۳۴۳، ۳۵۴، ۳۵۸، ۳۶۳، ۳۶۴.
۴۰۱، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۱۱.	۳۶۵، ۳۶۶، ۳۷۰، ۳۷۳، ۳۹۱، ۴۰۲.
۴۱۲، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۲۱، ۴۳۰، ۴۳۵.	۴۰۸، ۴۴۸، ۴۵۳، ۴۴۴.
۴۴۳، ۴۴۵، ۴۷۶، ۴۸۰، ۴۹۴، ۵۴۳	به‌لخیه‌کان، ۱۳، ۳۳۲
پارتاتوا، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۵۱	به‌لووچ، ۲۴۲
پارته‌کان، ۵، ۱۴۴، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۱، ۳۳۲.	به‌لووچستان، ۲۱، ۵۲
۳۳۳، ۳۳۶، ۳۳۹، ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۵۴، ۳۶۱.	به‌نده‌ره‌بباس، ۲۱، ۳۱۹
۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۰.	به‌نی‌ئیسرائیل، ۱۳۹، ۴۸۸.
۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۵، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹.	به‌یتولموقه‌دده‌س، ۱۳۹، ۱۹۲، ۲۸۶، ۳۸۰.
۳۸۰، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۰.	۴۱۱
۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸.	بیاس، ۳۱۹
۳۹۹، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۸، ۴۱۱.	بیزانس، ۲۱۷، ۲۲۱، ۴۲۰، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۶۰.
	۴۶۴، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲.
	۵۱۷، ۵۲۱

پارەتاکنین، ۳۲۰	، ۴۲۲، ۴۲۰، ۴۱۹، ۴۱۸، ۴۱۳، ۴۱۲
پاریس، ۷، ۵۱۴، ۵۱۷	، ۴۳۷، ۴۳۴، ۴۳۰، ۴۲۷، ۴۲۵، ۴۲۴، ۴۲۳
پاسارگاد، ۴، ۲۴، ۱۲۷، ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۹۳	، ۵۴۴، ۵۴۳، ۴۸۶، ۴۸۵، ۴۸۲، ۴۷۷، ۴۷۵
، ۲۴۶، ۲۳۱، ۲۳۰، ۱۹۸، ۱۹۷، ۱۹۶، ۱۹۵	، ۵۵۶، ۵۴۵
، ۳۱۹، ۲۸۹	پارتی، ۲۵۷، ۳۴۳، ۳۴۸، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴
پالمیری، ۴۲۴	، ۳۸۲، ۳۷۹، ۳۷۸، ۳۷۶، ۳۷۳، ۳۷۱، ۳۶۸
پالمیرییه‌کان، ۳۷۸	، ۴۱۳، ۴۰۸، ۴۰۰، ۳۹۶، ۳۹۱، ۳۸۷، ۳۸۴
پامیر، ۴۷، ۳۹۳، ۳۳۶، ۴۱۶، ۴۲۹	، ۴۱۴، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۲، ۴۲۴
پایکولی، ۴۹۶	، ۴۲۵، ۴۴۴، ۴۸۳، ۴۹۶، ۵۰۶، ۵۰۹
پایکزی، ۴۹۶	پارس، ۱۹، ۲۴، ۱۲۴، ۱۲۷، ۱۳۰، ۱۶۳، ۱۷۰
پشتکز، ۲۲	، ۱۷۳، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۴، ۱۸۶، ۱۹۵، ۲۰۶
پلاته، ۲۸۰	، ۲۰۹، ۲۱۴، ۲۲۶، ۲۲۸، ۲۳۹، ۲۴۶، ۲۶۸
پلاتی، ۲۸۰	، ۳۰۶، ۳۱۵، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۶، ۳۴۵، ۳۶۷
پلوتارک، ۲۵۴، ۴۳۰	، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۹۵، ۳۹۷، ۴۴۱، ۴۴۴، ۴۴۹
پوزوور، ۶۷، ۸۴	، ۴۸۴، ۴۹۰
پەرویز، ۴۷۱	پارسووا، ۱۲۴
پەسوئ، ۱۲۴	پارسوا، ۱۲۴
پەنجاب، ۹۹، ۳۷۳	پارسووماش، ۱۲۶، ۱۳۸، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲
پەهلەوی، ۲۴۰، ۴۹۶، ۵۱۵	، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۰
پیرووز، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۸۷	پارسه، ۱۸۰
پۆلیکراتیس، ۱۹۹، ۲۱۵	پارسه‌کان، ۳، ۱۳، ۱۴، ۱۹، ۹۷، ۱۲۴
پۆلیناس، ۲۲۳	، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۸
پۆمپیتیوس، ۳۷۶، ۳۹۶، ۴۰۸	، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۷۷
پۆنت، ۳۷۴، ۴۰۸، ۵۴۴	، ۱۷۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۵، ۲۰۱، ۲۱۹، ۲۲۷
پۆنتوس، ۴۰۸	، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۶۳، ۳۰۵
پیترا، ۴۳۱	، ۳۹۴، ۳۹۷
پیرسید، ۱۸۰	پارسه‌گرد، ۲۴، ۱۹۵
پیریکنیس، ۲۸۴	پارسه‌گه‌د، ۲۴، ۱۹۵
پیریفوس، ۲۹۷	پارسی، ۱۷۳، ۱۸۶، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۹، ۲۲۵
پیشامیتیخی سینه‌م، ۱۹۹	، ۲۲۸، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۶۵، ۲۷۹، ۲۸۵، ۲۹۱
پیشاوهر، ۲۱۴	، ۳۰۰، ۳۰۴، ۳۰۹، ۳۳۲، ۴۰۲، ۴۰۶، ۴۲۰
پیژپۆننیز، ۲۸۷، ۲۸۸، ۳۴۹	، ۴۴۴، ۴۸۴، ۵۰۵
پینیلۆپ، ۲۵۴	پارنی، ۳۶۴، ۳۶۶، ۳۹۵

(ت)

ته‌وریز، ۱۲۴	تاخوس، ۲۹۴
تیتان، ۳۰۰	تاران، ۲، ۷، ۹، ۲۰، ۲۳، ۳۰، ۶۸، ۸۴، ۹۳، ۱۱۱، ۱۲۳، ۱۶۵، ۲۰۶، ۳۳۶، ۴۲۱
تیر، ۴۰، ۲۸۱	تارلونی، ۶۹
تیرداد، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۸۵، ۳۶۶	تاسیتوس، ۴۰۵، ۴۰۸
۴۳۹، ۴۳۸، ۴۳۶، ۴۰۷، ۴۰۵، ۳۹۷،	تاشکەند، ۴۴۸
تیسافرین، ۲۸۸	تاق‌بوستان، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۱۶، ۵۱۷
تیسفون، ۴۱۲، ۳۸۹، ۳۸۸، ۳۷۸، ۳۶۶،	تاکسیلا، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۹۹
۴۱۴، ۴۵۴، ۴۶۷، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۴، ۴۹۶،	تاماریتو، ۱۷۴
۵۲۱، ۵۰۴، ۴۹۸	ترازان، ۳۸۷، ۳۸۶، ۵۰۷
تیگران، ۳۷۴، ۳۷۵	تراکیه، ۹۷، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۹۶، ۵۳۴
توخاره‌كان، ۳۷۳	ترایانووس، ۳۸۷
تیبیس، ۲۹۲، ۳۰۸، ۳۱۰	تریومفیر، ۳۷۷
تیزمزیل، ۲۷۹	تزووا، ۹۸، ۳۰۹
تیسالی، ۲۷۹، ۲۹۶، ۳۴۹	تریز، ۱۳۶

(ج)

جوله‌كه، ۳۵، ۱۳۲، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴،	تورك، ۵۵۰
۲۰۱، ۲۰۷، ۲۲۵، ۲۸۶، ۳۰۰، ۳۸۷، ۴۱۱، ۴۵۶،	توركستان، ۱۴، ۵۲، ۵۷، ۳۷۲، ۳۹۳، ۴۲۹، ۴۵۳، ۵۱۰، ۵۲۵، ۵۳۴، ۵۴۳
۵۲۵، ۵۲۲،	تورووس، ۳۳۱
جەبەل لوبنان، ۲۴۳	تەجەن، ۳۶۴
جەمشید، ۵۴	تەختی‌جەمشید، ۲۴، ۴۴، ۵۱، ۱۲۷، ۱۵۸، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۹۸، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۲۴، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۸۲، ۲۸۳، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۴۵، ۳۴۸، ۳۴۹، ۴۱۸، ۴۲۲، ۵۰۹، ۵۰۹، ۵۳۹
جەیحون، ۸۱، ۵۷، ۱۸۷، ۱۹۰، ۳۲۹، ۳۵۵،	تەختی‌سوله‌یمان، ۴۰۸
۳۷۳، ۳۹۰، ۳۹۲، ۴۴۸، ۴۶۷، ۴۷۱،	تەقی‌زادە، ۴۵۱

(چ)

چۆغا زەنبیل، ۱۷۵	
جۆقیانووس، ۴۵۸	
چیای خواجه، ۴۱۵	
چیش‌پیش، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۷۸، ۲۰۴، ۲۳۹	

خوسره‌وی دووهم، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧٢،
٤٧٣
خوسره‌وی يه‌کم، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٦٥، ٤٧٤،
٤٧٦، ٤٨٢، ٤٨٣، ٥٢١، ٥٢٨، ٥٣١
خوزستان، ٢١، ٢٢٣، ٣٨١، ٣٩٦، ٤٤٩،
٥١٦، ٥٣٠

خوپرہم تاباد، ۱۳۹
خەزەر، ۸۴، ۱۲۵، ۳۵۵، ۳۹۲، ۳۹۵، ۴۰۸
خەشایارشا، ۴، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴
۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۰، ۲۸۱،
۲۸۲، ۲۹۱، ۳۰۹، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۳۲
خیزس، ۲۲۱
خوززاد، ۴۶۵
خۆروین، ۹۳، ۹۴

(د)

داتیس، ۲۲۱

دارابگرد، ۴۴۴، ۴۱۲

داردانیل، ۲۱۵، ۲۱۸، ۲۷۹، ۲۸۱، ۲۸۸

۲۹۲، ۳۰۸، ۳۱۸

داریوش، ۴، ۱۳۴، ۱۵۹، ۱۷۳، ۱۷۸

۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۰۳

۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۴

۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۳

۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۶

۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۶، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲

۲۵۴، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵

۲۷۰، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۶

۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۶، ۲۹۹

۳۰۳، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳

۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۲۲

۳۳۴، ۳۷۵، ۴۱۴، ۴۵۲، ۴۵۳

چین، ۱۳، ۴۱، ۸۸، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۴۸، ۲۳۰،
۲۷۴، ۳۷۲، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۲۴، ۴۲۹،
۴۳۰، ۴۳۲، ۴۵۳، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۲۰، ۵۲۵،
۵۳۱، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷،
جۆمى ئاراز، ۳۸۹

(ح)

حامو و رابی، ۸۳، ۸۲

حه به شه، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۴۳، ۲۹۵، ۴۶۸،

۴۷۱

حرران، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۱۳،

۳۷۷، ۴۴۵

حه سار، ۴۵، ۵۶، ۶۳، ۷۷، ۸۱، ۸۸، ۹۲،

۹۸، ۲۶۶

حه ما، ۹۸، ۱۳۳، ۲۳۹

حه مو و رابی، ۸۲، ۲۲۴

حیره، ۴۵۷

حزلوان، ۸۵، ۲۱۳

حتلولی، ۱۷۱

(خ)

خارزم، ۲۴۳، ۲۲۶، ۲۹۹، ۳۶۰، ۴۶۵
خشه سريته، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۲۸، ۱۵۰
خوتيه كان، ۵۳، ۷۸
خوراسان، ۲۰، ۱۲۵، ۲۶۷
خوســـــــــــــرهو، ۳۸۷، ۳۸۸، ۴۳۹، ۴۴۴،
۴۴۵، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰،
۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۶، ۴۸۲، ۴۸۳،
۵۲۱، ۵۲۸، ۵۳۱

دهمیشق، ۱۳۹، ۲۳۹، ۲۶۶، ۳۰۱، ۳۱۰،	داریووشی دووهه‌م، ۴، ۲۳۲، ۲۸۷، ۲۸۹
۳۷۸، ۴۳۰، ۴۷۰	داریووشی سیهه‌م، ۲۷۶، ۳۰۳، ۴۵۲
دیاکر، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۶۳	دامغان، ۲۳، ۲۴، ۴۹، ۵۶، ۲۳۶، ۳۱۷، ۳۶۶
دیاله، ۷۱، ۸۷	دانووب، ۱۰۴، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۷۰، ۴۰۸، ۵۴۳
دیانا کیرک‌براید، ۱۰	داود، ۲۰۷
دیجله، ۱۰۲، ۱۸۰، ۱۶۴، ۲۰۵، ۲۱۳،	داودییه‌کان، ۲۰۷
۲۲۰، ۲۶۷، ۲۷۳، ۳۱۲، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۳،	داهه، ۳۶۴
۳۳۶، ۳۵۴، ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۸۴، ۳۸۹، ۳۹۷،	دره‌نگ، ۳۱۸، ۳۲۲، ۴۷۳، ۵۲۲
۴۰۳، ۴۱۳، ۴۷۱، ۴۷۲	دزفول، ۴۹۴
دینه‌وهر، ۳۳۶، ۳۵۲	دنیشتر، ۲۱۸
دیژکلیسین، ۴۹۰، ۵۳۱	دوچزمان، ۲۱، ۲۵، ۴۶، ۴۸، ۵۳، ۵۵،
دژلی دیجله، ۸۷	۵۶، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۷۰، ۷۳، ۷۴،
دیلفیس، ۲۷۲	۷۶، ۷۸، ۸۳، ۸۸، ۹۴، ۱۰۱، ۱۱۷، ۱۳۶،
دیژس، ۲۷۲، ۲۸۱	۱۲۷، ۱۴۷، ۱۶۴، ۱۸۴، ۲۵۸، ۲۶۳، ۳۶۶،
دیمزستینیس، ۲۹۷	۳۷۱، ۳۷۲، ۳۸۷، ۳۸۸،
دیمزکدیس، ۲۱۷	۳۸۹، ۳۹۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۴، ۴۲۰، ۴۳۰،
دیمزکریقوس، ۲۸۷	۴۴۸، ۴۵۲، ۴۶۱، ۴۶۴، ۴۶۸، ۴۷۴، ۴۸۹،
دیمیتریوس، ۳۷۱	۵۳۸
دیمیتریوسی دووهه‌م، ۳۶۸، ۳۹۶، ۴۲۱	دوور ئوونتاشی، ۱۷۵
	دوورا، ۳۸۹، ۴۰۰، ۴۰۳، ۴۰۸، ۴۱۱، ۴۱۴،
	۴۲۴، ۴۳۱، ۵۰۵
(ر)	دووکانی داود، ۱۶۸
راگا، ۱۶۵	دورگهی خارک، ۳۹۳
راین، ۱۰۴، ۲۷۰، ۳۸۹، ۴۰۸	دهربه‌ند، ۴۶۷
رووباری ئاراس، ۱۲۶	دهره‌ی سیند، ۵۲
رووباری سویر، ۲۲۶	دهریای بالتیک، ۳۵
رووباری سیند، ۱۳، ۲۷۰، ۳۲۲، ۳۷۴،	دهریای خه‌زه‌ر، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۲،
۳۹۱، ۳۹۲، ۴۱۸، ۴۴۱، ۵۴۷،	۷۸، ۱۲۵، ۱۸۵، ۳۲۴، ۳۳۱، ۳۵۵، ۳۶۴،
رووباری نیل، ۲۱۵، ۲۸۴، ۴۷۱	۳۶۵، ۳۶۷، ۳۹۱، ۳۹۳، ۴۶۷
رووس، ۵۲، ۵۷، ۵۱۰، ۵۴۳	دهریای سوور، ۲۱۵، ۳۵۵
رووسا، ۱۳۲، ۱۳۳، ۲۰۳	دهریای عومان، ۲۱، ۲۵
رووسیا، ۱۹، ۱۳، ۲۵، ۷۷، ۱۴۷، ۱۵۶، ۲۱۵،	دهریای رهش، ۷۷، ۲۱۶، ۲۵۵
۲۱۶، ۲۶۰، ۳۵۵، ۳۶۴، ۴۲۴	دهماوند، ۱۸، ۱۳۱، ۱۳۸

ليزگه‌ی همووناوه‌کان ۶۰۷

سارگزن، ۶۵، ۶۸، ۷۲، ۷۳، ۱۲۰،

۴۳۶، ۴۳۵

سندووس، ۱۱۱

سووره‌کوته‌ل، ۴۱۸

سـووريا، ۷۸، ۸۴، ۸۹، ۹۸، ۱۳۳، ۱۳۵،

۱۳۹، ۱۴۷، ۱۵۵، ۱۶۲، ۱۸۴، ۱۹۲، ۲۱۶،

۲۶۵، ۲۸۵، ۲۹۳، ۳۲۶، ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۳۱،

۳۳۴، ۳۳۵، ۳۶۵، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۶، ۳۷۵،

۳۷۷، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۴، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۰،

۴۰۹، ۴۲۷، ۴۳۰، ۴۳۶، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۹،

۴۶۷، ۴۷۰، ۴۹۰، ۵۱۶، ۵۲۳، ۵۳۴

سووزيان، ۲۱، ۴۸، ۶۳، ۱۰۱، ۱۷۹، ۲۰۵،

۴۴۴

سووزيانا، ۲۲

سه‌با، ۴۱، ۵۷، ۶۳، ۸۹، ۱۳۷، ۱۵۰، ۲۶۴،

۴۴۳، ۵۰۷، ۵۱۰

سه‌ت‌ده‌روازه، ۲۳، ۲۳۶، ۳۳۶، ۳۷۲، ۳۹۳،

سه‌ريپتلی زه‌هاو، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۷، ۱۶۹،

سه‌رمه‌ت، ۴۲۴، ۴۲۵، ۵۴۳

سه‌رمه‌ته‌کان، ۱۳، ۴۲۵، ۵۴۴

سه‌ره‌نديپ، ۲۷۰

سه‌فه‌وييه‌کان، ۲۰، ۵۴۹

سه‌قز، ۳، ۱۵۱، ۱۵۳، ۱۵۷، ۱۵۹، ۱۶۷،

۵۵۳

سه‌کاكان، ۳۷۳

سه‌کايی، ۱۳۷، ۱۴۸، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴،

۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲، ۲۱۷، ۲۶۰،

۳۶۵، ۳۷۲، ۳۹۰

سه‌کايی‌يه‌کان، ۳، ۸۰، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۵۰،

۱۵۱، ۱۵۶، ۱۵۳، ۱۶۶، ۱۷۲، ۲۱۵، ۲۱۶،

۲۱۷، ۲۱۸، ۲۹۹، ۳۶۶، ۴۴۵

سه‌گزييه‌کان، ۱۳

سه‌مه‌ل، ۲۳۹

سه‌مه‌رقه‌ند، ۳۲۲، ۴۴۸

سارگزن، ۶۵، ۶۸، ۷۲، ۷۳، ۱۲۰،

۱۳۶، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲

سارگونی دووه‌م، ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۳۶،

ساسان، ۴۴۳، ۴۸۴

ساسانی، ۴۱۵، ۴۵۸، ۴۷۹، ۵۱۰، ۵۱۶، ۵۲۲،

ساسانییه‌کان، ۳۶۲، ۳۸۶، ۳۹۰، ۴۲۷، ۴۳۷،

۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۵۷، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷،

۴۸۳، ۴۸۵، ۴۹۴، ۵۱۶، ۵۲۸، ۵۳۲، ۵۳۴،

۵۴۴، ۵۴۵، ۵۵۷

ساگارتی، ۱۲۴

سالامیس، ۲۲۰، ۲۷۹، ۲۸۱، ۲۸۴

سامه‌را، ۱۳۲

سامی، ۱۴، ۵۲، ۶۵، ۷۳، ۸۲، ۲۴۰، ۲۹۰،

۳۰۱، ۳۰۴، ۳۶۸، ۴۰۷

سامییه‌کان، ۱۰۲، ۳۷۸،

سامی‌ره‌گزن، ۶۷، ۶۸، ۱۰۲

سامۆس، ۱۹۹، ۲۱۵، ۲۸۱

ساوه، ۴۹

ستاتیرا، ۳۲۰

سترابۆن، ۸۴، ۲۲۴

سکوتاری، ۴۷۰

سکیلاکس، ۲۷۰، ۳۲۴

سلۆکوس، ۳۲۶، ۳۶۵

سلۆکوسی دووه‌م، ۳۳۱، ۳۶۴

سلۆکوسی یه‌که‌م، ۲۲۰، ۳۲۸، ۳۵۴

سلۆکی، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴،

۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۷، ۳۵۵،

۳۵۷، ۳۵۸، ۳۶۳، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۷۱،

۳۷۵، ۳۹۶، ۴۱۱، ۴۲۷، ۴۳۵

سلۆکییه‌کان، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۶۷،

۳۶۸، ۳۷۰، ۳۸۴، ۳۸۶، ۳۹۷، ۴۰۲، ۴۰۳،

۴۱۳، ۴۵۷

سلۆکییه‌کان، ۴، ۲۱۲، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷،

۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۲، ۳۵۲،

سەن دینی، ۵۱۴	۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۷۶، ۴۸۴
سەن مارک، ۵۱۵	۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۹، ۴۹۴، ۴۹۶، ۴۹۸، ۵۰۱
سەیحون، ۵۷، ۶۴، ۱۸۷، ۱۹۰، ۲۰۸	۵۰۶، ۵۰۷، ۵۲۱، ۵۳۲
۳۱۸، ۳۷۳، ۵۴۱	شاپووری دووهم، ۴۵۳، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷
سبیزیا، ۳۳۰	۴۷۶، ۴۸۶، ۴۹۱، ۴۹۴
سبیار، ۲۹۹	شاپووری سێهەم، ۴۵۸
سیستان، ۵۲، ۱۲۳، ۲۲۶، ۳۱۸، ۳۶۷	شاپووری یەکەم، ۳۹۵، ۴۱۰، ۴۵۰، ۴۵۳
۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۹۲، ۴۴۵، ۴۵۲، ۴۷۵	۴۸۴، ۴۸۷، ۴۸۹، ۴۹۴، ۴۹۶، ۴۹۸، ۵۰۶
۴۸۳، ۵۳۰	۵۲۱، ۵۳۲
سیلا، ۳۷۴	شاردووری دووهم، ۱۳۰
سیماش، ۷۲، ۷۴	شارلیمانی، ۲۱۲، ۵۴۶
سیمۆن، ۲۸۴	شارەزور، ۶۸
سین، ۶۵، ۶۷، ۱۶۲، ۱۹۱	شالا، ۸۲
سینۆپ، ۱۳۶، ۳۰۵	شنۆ، ۱۱۱
سۆرین، ۳۷۷	شووترووک - ناخووتنی، ۸۶
سۆغد، ۲۴۳، ۲۲۶	شووش، ۱۴، ۲۲، ۳۹، ۴۵، ۵۱، ۵۵، ۵۷
سۆغدیەکان، ۱۳، ۳۱۸	۵۹، ۶۳، ۶۵، ۶۷، ۷۲، ۷۵، ۸۲، ۸۷
سۆمیری، ۶۴، ۶۵، ۱۰۲، ۱۶۳، ۲۶۳	۱۰۱، ۱۲۰، ۱۴۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۹، ۱۸۰
سۆرینا، ۳۷۷، ۳۹۹	۱۹۵، ۲۰۰، ۲۰۵، ۲۰۸، ۲۱۴، ۲۱۹، ۲۲۰
سیراپینووم، ۲۰۲	۲۲۲، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۹
سێلا، ۲۴۴	۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۹، ۲۵۲
سێلکە، ۲۴، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۷، ۳۸، ۴۱، ۴۲	۲۵۳، ۲۵۴، ۲۶۲، ۲۶۷، ۲۷۱، ۲۷۵
۴۵، ۴۹، ۵۱، ۵۷، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳	۲۷۷، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۹۲، ۲۹۷، ۳۰۱
۷۴، ۹۲، ۹۴، ۱۰۵، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱	۳۰۳، ۳۰۹، ۳۱۴، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۹، ۳۲۰
۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۴۵، ۱۴۱	۳۲۶، ۳۳۲، ۳۵۲، ۳۹۷، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۰۹
۱۴۶، ۴۲۰	۴۱۰، ۴۱۴، ۴۱۷، ۴۲۱، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۶
سیند، ۱۳، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۲۴، ۳۰۰، ۳۱۸	۴۴۴، ۴۹۴، ۵۱۵، ۵۲۴
۳۲۳، ۳۳۶، ۳۷۳، ۴۴۸، ۴۹۳	شووشتر، ۲۸، ۱۲۶، ۱۷۰، ۱۷۵، ۴۹۴
	۵۲۴
(ش)	شەلمانسەری سێهەم، ۱۲۴
	شەمی، ۳۵۲، ۴۲۰، ۴۲۱
	شیراز، ۲۴، ۴۱۲
	شیرکەری، ۱۳۱
	شینز، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۸۸
شاپوور، ۲۱۴، ۳۹۵، ۴۱۰، ۴۴۳، ۴۴۴	
۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳	

فازیس، ۳۹۲
 فاسیس، ۳۵۵
 فالانژ، ۳۰۶
 فرانکه‌کان، ۱۶۶
 فره‌وه‌رتیش، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۵۰، ۱۶۰، ۱۷۲،
 ۲۰۵

فورات، ۱۸، ۱۳، ۷۸، ۱۰۲، ۱۲۶، ۱۳۰، ۱۶۴،
 ۲۶۷، ۲۹۳، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۲۴، ۳۳۱، ۳۵۴،
 ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۸۷، ۳۸۸،
 ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۳، ۳۹۶، ۴۱۲، ۴۳۵، ۴۴۵
 ۴۵۷، ۴۹۲

فخریکا، ۱۶۹
 فرانسسه، ۹، ۳۵، ۱۰، ۱۷۲، ۲۱۲، ۲۲۰،
 ۳۳۱، ۳۴۲، ۳۵۶، ۳۰۷، ۴۸۷، ۵۱۵، ۵۱۸،
 ۵۳۳، ۵۳۴

فرهاد، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۶، ۳۸۱، ۳۸۲،
 ۳۸۳، ۴۲۱، ۴۳۳، ۴۳۸، ۴۳۹
 فره‌ادی پیتجه‌م، ۳۸۳، ۴۳۳، ۴۳۹
 فره‌ادی چواره‌م، ۳۸۱، ۳۸۳، ۳۸۴، ۴۲۱،
 ۴۳۳، ۴۳۸

فرهادی دروه‌ه‌م، ۳۷۰، ۴۳۸
 فره‌قه‌قا، ۱۶۷، ۱۶۹
 فه‌له‌ستین، ۷۸، ۹۰، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۶۲، ۱۹۲،
 ۲۰۲، ۲۱۶، ۲۶۷، ۲۸۶، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۷۸،
 ۴۸۷، ۴۰۹، ۴۱۲، ۴۳۰

فه‌هلیان، ۱۷۸، ۲۱۳
 فیدیا‌س، ۲۵۲

فیرووزاباد، ۴۱۲، ۴۱۴، ۴۹۴، ۴۹۸، ۴۹۹،
 ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۶
 فیساغزهرس، ۳۵۲
 فیلپی، ۲۹۶، ۳۰۳، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۱،
 ۳۱۳، ۳۲۶، ۴۴۸

شیکاگز، ۲۵۴
 شیلهاک - ئینشووشیناک، ۸۶، ۸۷
 شیخ‌خان، ۶۹

(ع)

عهره‌ب، ۵۴، ۲۷۰، ۴۴۸، ۴۷۴، ۵۲۹، ۵۳۲،
 ۵۵۰، ۵۳۶

عهره‌بیستان، ۵۴، ۲۲۶، ۳۲۴، ۵۲۵
 عهره‌به‌کان، ۲۰۹، ۳۷۸، ۳۹۷، ۴۹۰، ۵۴۸
 عه‌زرا، ۲۸۶

عیسا، ۴۸۷، ۴۸۹
 عیسانی، ۴۹۰

عیلام، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۷، ۷۰، ۷۳، ۷۴،
 ۸۲، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۴، ۱۰۱، ۱۳۳،
 ۱۳۴، ۱۶۲، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۵،
 ۱۹۵، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۲۶، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲،
 ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۶۷، ۳۵۲، ۴۱۴
 عیلامی به‌رای، ۵۵، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۱، ۶۲،
 ۸۷

عیلامیه‌کان، ۵۳، ۵۴، ۶۴، ۸۲، ۱۲۴، ۱۷۱،
 ۱۷۶، ۱۸۶
 عیناق، ۷

(غ)

غالیا، ۱۱۹، ۴۲۹، ۵۲۷، ۵۴۷
 غه‌ززه، ۱۹۹
 فارس، ۶۵، ۱۲۷، ۱۷۸، ۴۴۱، ۴۸۵

(ف)

(ف)

کابل، ۸۱، ۲۰۶، ۲۱۴، ۲۳۲، ۲۹۱
کاپادوکییه، ۵۷، ۱۸۸، ۲۳۶، ۲۸۹، ۳۰۱
۳۳۸، ۴۰۸، ۴۴۹، ۴۵۹، ۴۷۰

فالیریانوس، ۴۴۹، ۵۰۲، ۵۰۶

کاتار، ۵۳۴

فان، ۵۳

کادوسییه کان، ۲۸۹، ۲۹۵

فانداله کان، ۱۶۶

کاراکالا، ۳۹۰

فهردان، ۴۳۱

کارتاژ، ۲۷۱، ۳۲۰

فههیزداته، ۲۰۶

کارتاژه کان، ۱۸۶، ۲۰۰، ۵۴۳

فههییو، ۲۲۹

کارره، ۳۷۷، ۳۷۹، ۳۸۱، ۳۹۹

فولتیر، ۳۱۶

کارکاسۆن، ۵۳۴

فینیز، ۵۱۵

کاروون، ۱۷۰، ۱۷۸

فینۆن، ۳۸۴

کاریاند، ۲۱۴

کارینه کان، ۲۴۳

(ق)

کارییه کان، ۵۳

کاسی، ۱۸، ۸۰، ۸۴، ۸۶

قاجاره کان، ۲۰

کاسیییه کان، ۳، ۵۳، ۷۹، ۸۳، ۸۴، ۸۵

قارین، ۴۴۵

۸۸، ۹۰، ۹۲، ۹۹

قریم، ۱۳۶

کاشان، ۲۴، ۱۰۴

قوباد، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵

کاشوو، ۸۴

کانیشکا، ۳۹۳، ۴۸۹، ۵۳۲

قوبروس، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۹۳، ۲۹۷، ۲۹۹

کراسسوس، ۳۷۷، ۳۷۹، ۴۸۳، ۴۲۸، ۴۳۶

۳۰۴، ۳۸۷

کرماشان، ۶۸، ۱۳۹، ۲۰۳، ۳۳۶، ۳۵۲، ۴۹۶

قوته ییه، ۴۶۵

کرمان، ۲۶۷، ۲۴۳، ۴۴۴، ۴۷۵

قوسته نته نییه، ۵۴۷

کریمی، ۱۳۶

قوم، ۲۴، ۴۹

کریزووس، ۱۸۷

قهره ته په، ۱۴۷

کلیکیه، ۱۳۷، ۱۸۷، ۳۰۱، ۳۰۵، ۳۱۰

قه زوین، ۲۳، ۸۴

کلینۆپاترا، ۳۸۲

قه شقای، ۳۴۳

کوردستان، ۵۳، ۵۴، ۱۲۵، ۱۵۲، ۱۶۷، ۳۴۳

قه ففاز، ۵۲، ۱۹، ۷۸، ۱۰۱، ۱۲۶، ۱۳۱، ۳۵۰

کوریه، ۳۴۶، ۳۴۹، ۳۵۱

۱۳۶، ۱۴۷، ۱۵۰، ۲۲۴، ۲۶۷، ۳۱۸، ۳۵۸

کولته په، ۵۷

۳۸۱، ۳۸۶، ۴۴۵، ۴۴۷، ۴۵۸، ۴۶۱

۴۷۱

کووتیر - ناخوونتی، ۸۲، ۸۶

کوورووش، ۱۱۲، ۱۶۳، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۹

۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹

(ک)

کۆسایوویی، ۸۴
کۆنکیستادۆر، ۳۵۴
کۆلیرمیس، ۱۵۵

(گ)

گابینیووس، ۳۷۶
گاداتیس، ۲۶۵
گرانیکووس، ۳۰۹
گۆسی، ۴۸۸
گورگان، ۲۰، ۱۹۰، ۲۰۶، ۲۳۶، ۲۲۹، ۳۶۵
۴۶۷، ۳۹۶، ۳۹۱، ۳۸۴
گۆندی شاپوور، ۴۹۴، ۵۲۴
گووپی، ۵۳۶، ۵۴۶
گه‌نداره، ۲۱۴
گیتا، ۲۱۷
گیرشمه‌ن، ۱، ۲، ۷، ۸، ۱۰، ۱۴
گیلگامیش، ۱۴۷
گژی، ۲۱
گۆته‌کان، ۴۲۵
گۆده‌رز، ۴۲۲، ۴۳۱، ۴۳۸، ۴۳۹
گۆده‌ری دووه‌م، ۴۲۲، ۴۳۱، ۴۳۹
گۆردیانووس، ۴۴۸
گۆگامله، ۳۱۳
گۆل، ۱۱۹، ۵۴۷
گۆلی وان، ۱۰۱، ۱۲۶، ۱۳۱، ۴۷۰
گۆندۆفار، ۳۹۱
گۆندۆفتیر، ۳۷۴

(ل)

لائۆدیسسه، ۳۳۶، ۳۳۸، ۳۴۹

۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۸، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۲۳، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۶، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۱۵، ۳۲۹، ۳۶۵، ۳۷۰، ۳۷۵، ۳۹۲
کورووشی دووه‌م، ۱۶۳
کوشان، ۳۹۱، ۳۹۳، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۹
۴۴۵، ۴۴۷، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۷، ۴۷۵
۵۴۳، ۵۴۳، ۵۴۴
کوشانه‌کان، ۳۹۱، ۳۹۳، ۴۰۲، ۴۵۲، ۵۳۲، ۵۴۳
کووه‌یته، ۲۱
که‌رخ، ۹۸
که‌رخ‌ی میسان، ۹۸
که‌رسه، ۲۲۶
که‌رکووک، ۸۷، ۱۴۷
که‌رنه‌ک، ۳۱۲
که‌ره‌ج، ۱۱۱
که‌سپاپیرۆس، ۲۱۴
که‌مبووجیه‌ی، ۱۸۰، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۴، ۲۱۱
که‌مبووجیه‌ی دووه‌م، ۲۰۴
که‌مبووجیه‌ی یه‌که‌م، ۱۸۰، ۲۰۴
که‌نداوی فارس، ۱۵، ۱۹، ۲۵، ۳۵، ۵۵، ۶۵، ۸۷، ۲۶۷، ۲۷۰، ۳۱۹، ۳۲۲، ۳۳۶، ۳۵۵
۲۸۷، ۳۹۳، ۴۲۰
که‌ویری لووت، ۲۱
که‌ویری نمه‌ک، ۲۱، ۲۴، ۱۳۱
کیاکزار، ۳، ۱۵۰، ۱۶۰
کیاکسار، ۳، ۱۵۰
کیدینوو، ۲۹۹
کیزیکووس، ۲۲۱
کیشیتسیم، ۱۱۵
کیمیرییه‌کان، ۳، ۸۰، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۵۰، ۱۶۶
کۆپیرنیکووس، ۲۹۹

لابینووس، ۳۷۹، ۲۸۰	مادی ئاترۆپانکان، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۸۱، ۳۸۴
لارسا، ۸۲	۴۰۸، ۴۱۰
لوبنان، ۲۶۶، ۲۶۷	مادیس، ۱۲۸، ۱۵۱
لووکولوس، ۳۹۶	مارا، ۳۱۱، ۵۳۴
لووفر، ۷، ۱۴۴	ماراتۆس، ۳۱۱
لورستان، ۳، ۱۸، ۲۲، ۸۳، ۸۹، ۹۳، ۱۱۱	ماراتۆن، ۲۲۲، ۲۲۳
۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۵۰، ۱۵۸، ۳۱۴	ماردووک، ۱۹۴
۵۲۰، ۵۵۳	ماردۆنیووس، ۲۸۰
لیبی، ۲۰۰، ۲۱۶	مارسیاس، ۲۲۰
لیدییه، ۱۲۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹	مارگاریت مون رانکین، ۱۰
۲۶۴، ۲۸۹، ۲۹۳	ماساژیتتهکان، ۱۲۰
لیکییهکان، ۵۳	ماکرینووس، ۳۹۰
لۆفتووس، ۳۵۲	مالۆوان، ۱۰
لۆلۆبی، ۶۴، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۱، ۷۴	ماننا، ۱۲۵، ۱۳۳، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۵۳، ۱۶۰
لنسیبۆس، ۲۲۱	۱۶۲
	مانناکان، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۶۰
	مانی، ۳۴، ۴۵۱، ۴۶۳، ۴۸۷، ۴۸۹، ۵۳۴
(م)	مانیشتووسو، ۶۵
	ماله میر، ۳۵۲، ۴۲۰
ماد، ۳، ۸، ۱۹، ۲۳، ۷۴، ۱۲۴، ۱۳۲، ۱۳۳	موعین، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۴۹، ۲۵۸، ۳۰۰
۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۵۰، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲	۳۶۳، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۱۸، ۴۸۷
۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۲، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۶، ۱۸۵	مووراشی، ۲۷۲
۱۸۷، ۱۹۰، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۲۱، ۲۲۶، ۲۲۸	مووریا، ۳۰۰، ۳۳۲
۲۳۰، ۲۳۶، ۲۴۳، ۲۴۸، ۲۵۴، ۲۶۰، ۲۶۱	مووشکی، ۹۸
۲۶۵، ۲۸۳، ۲۸۷، ۲۸۸، ۳۲۰، ۳۳۱، ۳۳۲	مه ترا، ۵۳۴
۳۳۵، ۳۴۵، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۸۱، ۳۸۴	مه دیتهرانه، ۲۷۰، ۳۸۷
۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۰۸، ۴۱۰	مەردووک، ۸۶، ۸۸، ۱۹۴، ۲۸۵
ماداکتوو، ۱۷۵	مه رکهنه، ۳۲۲
مادی، ۱۲۴	مهرو، ۵۲، ۱۹۰، ۳۷۲، ۳۷۸، ۴۴۵، ۴۷۴
مادهکان، ۳، ۱۳، ۱۹، ۸۴، ۹۷، ۱۲۴، ۱۲۵	مه زداپی، ۲۳۶، ۴۵۱، ۴۸۶، ۴۸۹، ۵۱۱
۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۵	۵۳۴، ۵۴۵
۱۵۰، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۷۹	مه زدهک، ۴۶۳، ۴۶۴
۱۸۱، ۱۸۶، ۱۹۶، ۲۳۰، ۲۷۹، ۳۸۱	مه زدهکی، ۴۶۲، ۵۳۱
۳۹۴، ۵۲۵	

لیزگی هه موو ناوه کان ۶۱۳

میســـــریه کان، ۵۳، ۱۰۲، ۱۱۸، ۱۹۳،
 ۱۹۹، ۲۰۲، ۲۲۳، ۲۳۲، ۲۸۰، ۲۸۸، ۳۱۲،
 ۵۰۱، ۴۷۹، ۳۵۶
 میسییه کان، ۵۳، ۹۸
 میکال، ۲۸۱
 میلنیزیان، ۲۲۰
 موززا، ۴۲۱
 میروئیی، ۲۰۱
 میروفینژی، ۱۷۲، ۵۲۳
 میمفیس، ۲۰۰، ۲۰۱
 میتوا، ۱۲۸، ۱۲۹
 میهر، ۷۹، ۲۲۹، ۳۰۱، ۴۸۶
 میهرداد، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۲، ۳۷۴، ۳۷۵،
 ۳۷۶، ۳۸۳، ۳۸۴، ۴۰۱، ۴۰۷، ۴۲۱، ۴۲۲،
 ۴۳۸، ۴۳۹، ۵۴۴
 میهردادی دووهم، ۳۷۲، ۳۷۴، ۳۷۵، ۴۲۱،
 ۴۲۲، ۴۳۸
 میهردادی سینهه، ۳۷۶، ۴۳۸

(ن)

نائیری، ۱۲۶
 نابزیوله سسار، ۱۶۰
 ناخوونتی، ۸۲، ۸۶
 نادعلی، ۱۱۱
 نارام سین، ۶۵، ۶۷، ۶۸
 نازانیا، ۷۹
 نانایا، ۱۴۴، ۴۰۷
 ناهید، ۲۳۲، ۳۰۱، ۴۰۷
 نوسه ییین، ۴۴۵
 نووح، ۵۲
 نۆی کهندی سۆنیز، ۲۱۵
 نه بووریمانتوو، ۲۹۹

مه سجدیسوله یمان، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۴۰۶،
 ۴۱۶، ۴۸۵
 مه سیح، ۴۱۲، ۴۶۰
 مه سیحایه تی، ۳۰۰، ۳۰۱، ۴۸۷، ۴۸۹، ۴۹۲،
 ۵۴۸، ۵۴۹
 مه سییحی، ۳۵، ۱۹۴، ۳۵۹، ۴۵۱، ۴۵۶،
 ۴۵۷، ۴۶۰، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۷۰، ۴۸۰، ۴۹۰،
 ۴۹۲، ۵۱۷
 مه شهه، ۲۴
 مه غزل، ۱۹، ۵۵۰
 مه قدوونی، ۲۷۶، ۲۹۶، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۷،
 ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۹،
 ۳۲۰، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۲۹، ۳۳۴،
 ۳۴۱، ۳۴۲، ۴۰۵، ۴۲۷
 مه قدوونیه کان، ۳۰۶، ۲۹۷، ۳۱۰، ۳۱۷، ۳۲۲،
 ۳۲۵، ۳۳۸، ۳۴۷
 مه لاتیه، ۹۸، ۱۸۹
 مه له تیه، ۲۲۰
 مه هاباد، ۹، ۱۱۱، ۱۶۹
 میتانی، ۷۸، ۷۹، ۸۱، ۸۴، ۸۹، ۹۶
 میتانییه کان، ۵۳، ۷۹، ۹۱، ۹۹، ۱۱۸
 میترا، ۷۹، ۱۴۹، ۲۲۹، ۴۰۵، ۴۰۸، ۴۸۶،
 ۴۹۱، ۵۱۱، ۵۳۴
 میداس، ۱۳۷
 میسر، ۳۹، ۴۰، ۷۸، ۷۹، ۸۵، ۹۴، ۹۸، ۱۱۷،
 ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۵۰، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۸۴،
 ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰،
 ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۶،
 ۲۲۲، ۲۲۶، ۲۴۰، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۵۴، ۲۶۶،
 ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۸، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۷،
 ۲۹۰، ۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۴، ۳۱۲،
 ۳۲۱، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۸۷، ۳۸۹،
 ۳۹۲، ۴۲۶، ۴۷۰، ۴۹۰، ۵۱۹، ۵۲۷، ۵۳۱،
 ۵۴۳، ۵۴۷، ۵۴۸

(ه)	نه بوونید، ۱۶۲، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۰۵
	نه به تیه کان، ۵۴، ۳۷۸، ۳۸۰
هاترا، ۴۱۲، ۴۱۴، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۹۶	نه خشی رۆسته م، ۱۷۸، ۱۹۷، ۲۲۴، ۲۳۱
هادریانوس، ۳۸۸	۲۳۳، ۳۴۶، ۳۴۸، ۴۰۶، ۴۱۰، ۴۴۸، ۵۱۷
هارهار، ۱۶۰	نه رسی، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۸۶، ۴۹۰، ۴۹۶
هالیس، ۱۳۶، ۱۶۲، ۱۸۸، ۲۸۴، ۳۰۴، ۳۱۱	نه ستوری، ۴۶۰، ۴۶۵، ۵۳۵
هالیکارناسوس، ۳۰۹	نه سیب، ۴۴۵
هان، ۱۲۲، ۲۰۶، ۲۱۵، ۴۲۴	نه غه ده، ۱۱۱
هالشتات، ۱۱۱	نه هاوه ند، ۳۳۶، ۳۳۸، ۳۴۰، ۴۷۴، ۴۴۹
هووری، ۹۱، ۲۶۳	نه ینه وا، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۷۴
هوورین، ۶۹	۳۸۹، ۱۷۹
هوورییه کان، ۷۹، ۹۹، ۱۴۷	نیپوور، ۲۷۲
هون، ۴۵۸، ۴۶۱	نیل، ۱۰۲، ۱۶۴، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۱۵، ۲۷۳
هوونه کان، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۴، ۴۶۸	نۆردیک، ۱۰۱، ۱۰۸، ۱۱۲، ۱۴۵، ۱۹۳
هووه خشته ره، ۱۳۴، ۱۵۰، ۱۶۰، ۲۰۵	نۆشیروان، ۴۶۵، ۴۶۶
هه خامه نش، ۳، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۸، ۱۸۳	نیثارخوس، ۳۱۹
۱۸۴، ۱۸۶، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۰۴، ۲۳۰، ۲۵۱	نیزۆن، ۳۸۵، ۳۹۱، ۴۰۵
۲۵۴، ۲۶۳، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۲۲، ۳۳۴	نیسا، ۱۳۱، ۳۳۶، ۳۵۲، ۴۰۸
۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۵۷، ۳۷۸، ۳۹۸، ۴۰۴	نیکائۆ، ۲۱۵
۴۳۵، ۴۳۷، ۴۴۱، ۴۴۴، ۵۴۲، ۵۵۴	
هه خامه نشی، ۴، ۸، ۶۰، ۶۴، ۱۴۶، ۱۷۸	(و)
۱۸۰، ۱۸۳، ۱۹۶، ۱۹۸، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۲۵	وان، ۵۳، ۳۶۶
۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶	وانیه کان، ۵۳
۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۶، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۶	ورمی، ۱۸، ۱۹، ۱۱۱، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۸
۲۶۳، ۲۶۶، ۲۶۹، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۹۸، ۲۹۹	۱۲۷، ۱۳۸، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۶۹، ۱۷۷
۳۰۰، ۳۰۳، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۳	وه لاش، ۲۸۵، ۳۸۸، ۳۹۰، ۳۹۴، ۴۰۵، ۴۲۴
۳۲۴، ۳۲۷، ۳۴۶، ۳۵۲، ۳۶۸، ۴۰۶، ۴۰۷	وه لاش ئاباد، ۳۸۶
۴۰۸، ۴۱۴، ۴۱۷، ۴۲۶، ۴۷۱، ۴۷۴، ۴۸۱	وه لاشی دووهم، ۳۸۸
۵۰۹، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۵	وه لاشی سینه م، ۳۸۸، ۳۹۴، ۴۲۴
هه خامه نشیه کان، ۳، ۶۰، ۱۷۰، ۱۸۳، ۱۸۴	ویشتاسپ، ۱۸۰، ۱۹۰، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۳۶
۱۸۶، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۴۰، ۲۵۱	
۲۵۴، ۲۶۳، ۲۷۲، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۱	
۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۳۵، ۳۳۹	

لیزگی هی موو ناوه کان ۶۱۵

هیندوستان، ۲۵، ۲۳۸، ۲۷۰، ۳۵۵، ۴۳۵،
۵۴۳، ۵۴۱

هیند، ۸۱، ۸۴، ۲۱۴، ۳۰۰، ۳۴۷، ۳۵۳،
۳۸۷، ۳۹۲، ۴۳۰، ۴۳۳، ۴۵۱، ۴۵۷،
۵۲۱، ۵۳۶، ۵۴۶

هۆرمزد، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۶۹

هۆرمزدی چواره م، ۴۶۹

هۆرمزدی دووه م، ۴۵۲، ۴۵۳

هۆرمزدی یه کم، ۴۵۱

هۆروس، ۲۳۴

هۆراکلیوس، ۴۷۲

هۆرتسفلد، ۴۹۶

هۆرقیل، ۴۷۱

هۆرکول، ۴۰۶، ۴۷۱، ۴۷۱

هۆرۆد، ۳۸۰

هۆرۆدۆت، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۷

۱۲۸، ۱۵۰، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۷۲، ۱۸۰، ۱۸۵

۲۱۵، ۲۱۸، ۲۲۳، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱

۲۶۷، ۲۸۷، ۴۰۵

هینفاستیزۆن، ۳۲۰

هینتینی، ۳۵۳

هینتینیس م، ۳۷۸، ۴۳۳، ۴۳۵، ۴۴۳، ۵۴۷

هینتینییه کان، ۲۹۶، ۳۰۵، ۳۰۹، ۵۴۱

(ی)

یاقس، ۵۲

یاقووب، ۲۷۲

یووه چی، ۳۷۳، ۳۹۱، ۴۴۴

یه ز دگردد، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۹، ۴۷۳، ۴۷۴

یه ز دگرددی سینه م، ۴۷۳

یه ز دگرددی یه کم، ۴۵۶، ۴۵۷

یه مهن، ۴۶۸

۳۴۳، ۳۴۰، ۳۵۷، ۳۷۸، ۳۹۸

۴۰۴، ۴۰۵، ۴۱۱، ۴۳۰، ۴۳۵، ۴۳۷، ۴۴۱

۴۴۴، ۴۷۶، ۴۸۲، ۵۴۲، ۵۵۴

هه رات، ۲۳، ۱۲۵، ۲۲۶، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۶۷

۳۷۰، ۳۷۳، ۳۹۲، ۴۴۵

هه رسین، ۱۳۹

هه ره یفه، ۱۲۵

هه گمادانه، ۲۳، ۱۶۰، ۱۶۵، ۳۲۰، ۳۷۱

هه گمه تانه، ۲۳، ۸۳، ۸۴، ۱۲۴، ۱۳۱، ۱۳۴

۱۳۷، ۱۶۰، ۱۶۵، ۱۸۱، ۱۸۶، ۱۹۵، ۲۰۳

۲۰۶، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۳۲، ۳۰۱، ۳۱۳، ۳۲۰

۳۲۲، ۳۳۶، ۳۴۰، ۳۶۶، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۵

۳۹۳

هه مه دان، ۲۳، ۵۱، ۶۸، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۶۰

۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۹، ۱۸۶، ۲۱۳، ۲۳۲، ۳۱۳

۳۳۲، ۳۳۶، ۴۷۴

هه ورامان، ۳۴۳

هه وولنیر، ۲۱۳، ۳۱۳

هه یاته له، ۴۵۷، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۴

۴۶۷

هه یاته له کان، ۴۶۱

هه یاته له ی خیزنی، ۴۵۴، ۴۵۷، ۴۸۳

هیپپاس، ۲۱۹

هیپۆداموس، ۳۶۰، ۴۹۴

هیتی، ۹۷، ۱۴۷، ۲۶۳

هیتیه کان، ۵۳، ۷۸، ۷۹، ۸۱، ۱۱۸، ۱۵۵

هیدالوو، ۱۷۵

هیرکانی، ۱۹۰، ۲۰۶، ۲۳۶، ۳۲۹، ۳۳۱

۳۶۵، ۳۷۰، ۳۸۴، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۶

هیرمهند، ۱۱۱، ۱۲۳، ۴۹۲

هیفاسیس، ۳۱۹

هیندوچین، ۵۴۹

هیندوکوش، ۹۹، ۲۰۶، ۳۱۸، ۳۹۳، ۴۲۹

۴۴۸، ۴۵۷

٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٦، ٣١٧، ٣٢١،	یه‌هوودی، ٤٥٩
٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٩، ٣٣٤، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٣٨،	یه‌هوودییه، ١٣٥، ٢٠٧، ٢٨٦
٣٣٩، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٧،	یه‌هوودییه‌کان، ٤٥٩
٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥٢، ٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٢،	یۆنـان، ١١٢، ١١٧، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٩،
٣٦٣، ٣٦٥، ٣٦٨، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٩٠، ٣٩٧،	٢٢٢، ٢٢١، ٢٢٩، ٢٥٤، ٢٥٦، ٢٦٥، ٢٦٦،
٤٠١، ٤٠٣، ٤٠٥، ٤١٥، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٠،	٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٦، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٦، ٢٨٧،
٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٧، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٣١، ٤٧٠،	٢٩١، ٢٩٦، ٢٩٨، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦،
٤٨٥، ٤٩٢، ٤٩٣، ٥٠٥، ٥٢١، ٥٣١، ٥٣٩،	٣٠٨، ٣١٠، ٣١٦، ٣٢٤، ٣٢٩، ٣٤١، ٣٤٣،
٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦،	٣٤٧، ٣٥٣، ٣٧٤، ٣٨٣، ٣٨٩، ٤٠١، ٤٠٤،
٥٤٧	٥٣١، ٥٤٠، ٥٤٤
یۆنانییه‌کان، ٥، ٨٤، ١٩٤، ١٩٩، ٢١١، ٢٢٠،	یۆنانی (یۆنان = یۆنانییه‌کان)، ١٤، ١٠٠،
٢٢١، ٢٢٣، ٢٢٩، ٢٦٥، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٨٦،	١١٨، ١٢٤، ١٣٢، ١٧٦، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٨،
٢٩٦، ٣٠٤، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٢٣، ٣٢٥، ٣٣٠،	١٨٩، ١٩٢، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢١٤، ٢١٧،
٢٣١، ٢٣٨، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٥٣، ٢٥٧،	٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٤٤، ٢٥٢،
٢٥٨، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٧، ٢٧١، ٤٠١، ٤٠٢،	٢٥٤، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٧، ٢٨٨،
٤٣٣، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٣٢	٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٦، ٣٠٣، ٣٠٤،